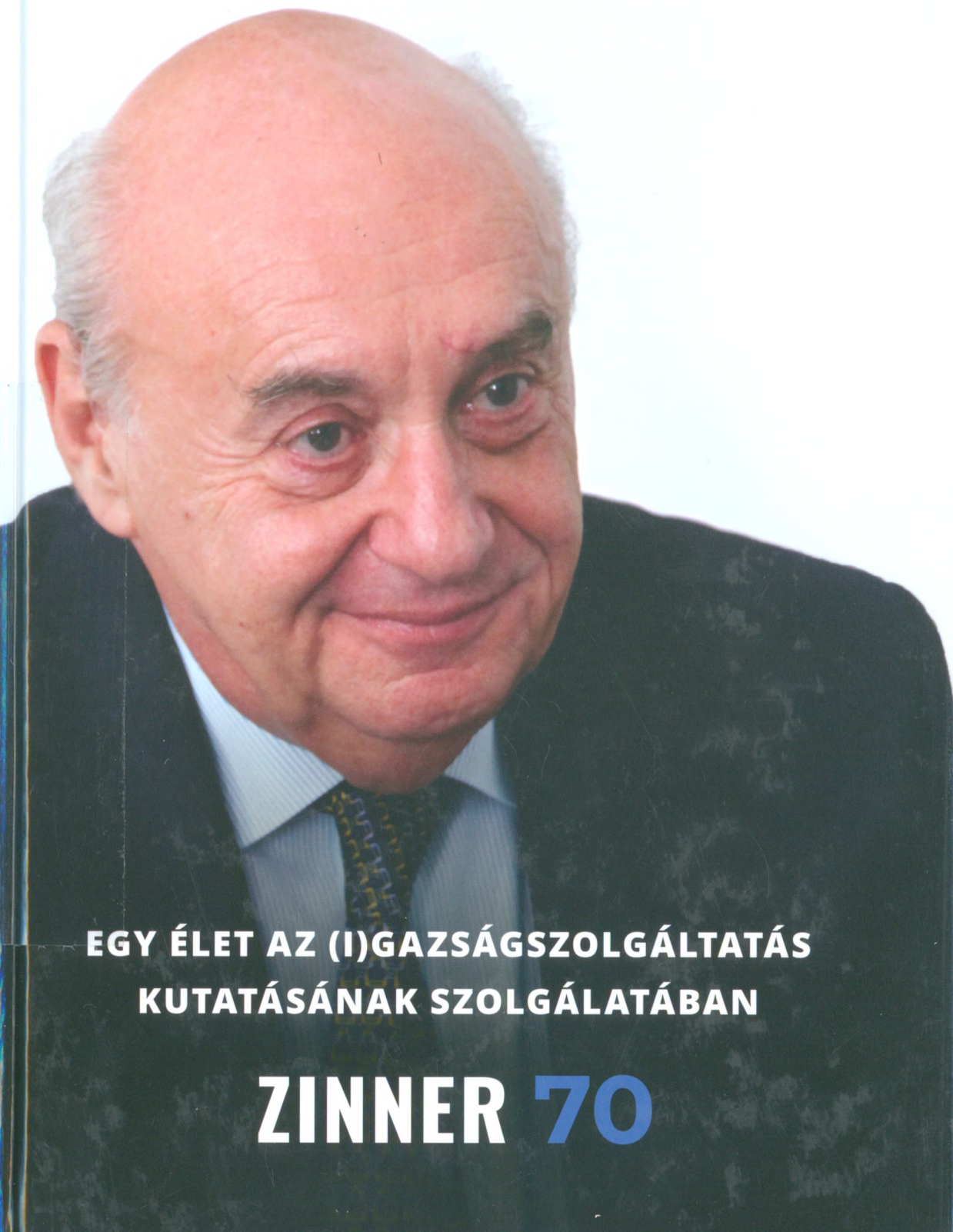
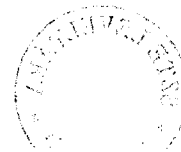

**EGY ÉLET AZ (I)GAZSÁGSZOLGÁLTATÁS
KUTATÁSÁNAK SZOLGÁLATÁBAN**

ZINNER 70

ZINNER 70

EGY ÉLET AZ (I)GAZSÁGSZOLGÁLTATÁS
KUTATÁSÁNAK SZOLGÁLATÁBAN

Írott Szó Alapítvány

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2018

3 / 161 635

SZTE Egyetemi Levéltár

LEV0000635

Szerkesztők:
Fodor Veronika
Gecsényi Patrícia
Hollósi Gábor
Kiss Dávid
Ráczné Baán Krisztina
Rácz János

A könyv megjelenését a Szabadságharcosokért Közalapítvány támogatta

© Szerzők, 2018
© Írott Szó Alapítvány, 2018
© Magyar Napló, 2018

ISBN 978-615-5195-53-2

*Ahol társadalom van, ott törvény kell,
és ahol törvény van, ott feltámad az igazság...
És ahol az igazság van, ott megszületik az igazságtalanság is.
(Rejtő Jenő)*

TARTALOM

Tabula gratulatoria	11
Boross Péter: Zinner Tibor, az (i)gazságszolgáltatás kutatója	15
A kötet szerzői	17
Interjú Zinner Tiborral (Kiss Dávid–Rácz János)	21
KÖSZÖNTÉSEK	
Interjú Porkoláb Alberttel (Tösér Ádám)	57
Kováts Dániel: A Hatóság hálójában	63
Répásiné Czető Erzsébet: Nyelv – társadalom – politika	70
Kaiser Mihály: Öregdiákok, ha találkoznak	76
Kubassek János: A „Terra Incogniták” tudós történésze	79
Karsay Ferenc–Karsay Enikő: Zinner, a Tanár-Barát	83
Bárándy Péter: Z. T. – LXX	88
Szamosvölgyi Péter: Dr. Zinner Tibor születésnapjára	89
ÉRTÉK ÉS MÉRTÉK	
Monok István: Imitatio Christi, Stultifera navis, Stultitiae Laus	95
Bölcskei Gusztáv: Arthur Rich szociáletikai „kriteriológiája”	99
TÖRTÉNELEM	
Oláh Tamás: A protestánsok és katolikusok viszonya	
Tokaj-Hegyalján 1692–1693-ban három forrás tükrében	109
Ifj. Barta János: Egy feltörekvő megyeszékhely a 18–19. század fordulóján	127
Réfi Attila: Hét évtized fegyverben	132
Hermann Róbert: Számonkérés 1849–1850-ben	138
Orosz István: A kiegyezésről százötven év múlva	151
Kárbin Ákos: A második Wekerle-kormány	
és az 1907. évi gazdasági kiegyezés	157
Pók Attila: A magyarországi antikomünizmus gyökereiről	167
Orosz László: Antiszemita megnyilvánulások a hazai német mozgalom	
sajtójának korai időszakában	180
Szakály Sándor: „...az államérdek azt kívánja, hogy az első háborús bűnös	
a legsúlyosabb büntetéssel sújtassék”	196
Andaházi Szeghy Viktor: A Szovjetunió elleni harcok személyi veszteségei	
az 1941. évi hadműveletekben	203

Zombori István: A „szegedi gondolat” születése és Vas Zoltán	216
Haraszi György: „Kisegítő toloncház” a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben, internálótábor Kistarcsán és Csepelen	222
Bank Barbara: Adalékok a komáromi Csillagerőd internálótábor történetéhez (1945–1946)	235
Mikó Zsuzsanna: A Szovjetunióból hazaszállított hadifoglyok elhelyezésének problémái	247
Izsák Lajos: Az ÁVH, Mindszenty és Esterházy Pál	253
Soós Viktor Attila: Rajk László külügyministersége	263
Gecsényi Lajos: Hogyan tovább?	273
M. Kiss Sándor: Adalékok Nagy Imre politikai portréjához	282
Rácz János: Adalékok az 1956-os forradalom és szabadságharc bukását követő alap- és középfokú oktatási „politikához”	295
Bikki István: A Minisztertanács Személyügyi Titkársága	302
Kiss Dávid: '56-os magyar menekültek osztrák szemmel	311
Gecsényi Patrícia: Ötvenhatos magyar menekültek Ausztriában	320
Farkas Judit Antónia: Üldözöttek. A menekülés stációi a Demeter család élettörténetében	328
Kovács Tamás: Forrásközlés egy forrásközlés megjelenéséről	338
Somorjai Ádám OSB: Magyar vonatkozások Agostino Casaroli levéltári magángyűjteményében 1962–1995	345
Marinovich Endre: Nemzetközi gazdasági kapcsolatok a tervutasításos rendszerben	354
Ujváry Gábor: Tudomány és politika választóján	359
A JOG VILÁGA	
Mezey Barna: A büntetési rendszer változásai a 18. század fordulójának kodifikációjában	373
Ibolya Tibor: Az 1918-as illavai fegyvenckitörés és váci sortűz igaz története	384
Bódiné Beliznai Kinga: A bírói kar „szorongatása” az 1920-as években	396
Nánási László: A Rákosi-korszak büntetőjog-alkotása	404
Vókó György: A homálytakarta áldozatokról	414
Révész T. Mihály: Szakbírák vagy népbírák	421
Hollósi Gábor: Bernolák Nándor igazolása	429
Estók József: A börtönügy Magyarországon 1945-től az 1950-es évek elejéig	435
Kahler Frigyes: A Földes-per történelmi háttere	446

Kiss Réka: Ügyészek a megtorló gépezetben	454
Varga Zsuzsanna: A „szocialista törvényesség” színe és visszaja	469
Noszkó-Horváth Mihály: A semmissé nyilvánított törvénysértő elítélésekhez kapcsolódó kárpótlások	477
Osztovits András: A magyar igazságszolgáltatás az európai integráció sodrásában	491
Darák Péter: Kelet-európai igazságügyi reformok	495
Kónya István: Tanúvédelem és különleges bánásmód a 2017. évi XC. törvényben	524
Ritter Ildikó: Kis pszichoaktív történelem – avagy milyen színű a kaméleon, ha tükörbe néz?	532

TABULA GRATULATORIA

- Dr. Almásy Botyánszky Beatrix Márta ügyvéd
 Dr. Anka László PhD, történész, a VERITAS Történetkutató Intézet Dualizmus-kori Kutatócsoportjának tudományos munkatársa
 Ádám Ödönné, a Nemzeti Örökség Intézete gazdasági főigazgató-helyettese
 Dr. Bánáti János ügyvéd, a Magyar Ügyvédi Kamara elnöke
 Baráth Magdolna PhD, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, nemzetközi tanácsadó
 Bódi Csaba, a Nemzeti Örökség Intézete munkatársa
 Dankó Dénes, Sátoraljaújhely alpolgármestere
 Dr. Dévavári Zoltán PhD, történész, a VERITAS Történetkutató Intézet Horthy-kori Kutatócsoportjának tudományos munkatársa
 Eörsi László történész, Országos Széchényi Könyvtár, '56-os Intézet, Oral History Archivum
 Erdélyi István, agrár-, valamint állattenyésztési agrármérnök, a szarvasi Gallicoop Pulykafeldolgozó Zrt. elnök-vezérigazgatója; a Sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnáziumban Zinner Tibor kedvenc kosárlabdázó évfolyamtársa
 Fodor Lajos nyugállományú vezérezredes, rendkívüli és meghatalmazott nagykövet, a VERITAS Történetkutató Intézet Tanácsadó Testületének tagja
 Fodorné Bozó Brigitta, a VERITAS Történetkutató Intézet Levéltára Igazgatási és Gyűjteményi Csoportjának szakügyintézője
 Prof. dr. Gergely András professor emeritus, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, rendkívüli és meghatalmazott nagykövet; a VERITAS Történetkutató Intézet Tanácsadó Testületének tagja
 Dr. Géczi Róbert PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet Sajtó- és Kommunikációs Csoportjának munkatársa
 Prof. dr. Glatz Ferenc történész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1996–2002 között volt elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete Tudománytörténeti Kutatócsoportjának kutatócsoport-vezetője
 Glaub Krisztián István, a VERITAS Történetkutató Intézet Levéltára Személyi Kárpótlási Csoportjának segédlevéltárosa
 Prof. dr. habil. Gyarmati György egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a Pécsi Tudományegyetem egyetemi tanára; az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára ny. főigazgatója, a VERITAS Történetkutató Intézet Tanácsadó Testületének tagja

György Géza, az Alföldi Nyomda elnök-vezérigazgatója
 Dr. Hankiss Ágnes pszichológus, a Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet igazgatója,
 a Nemzeti Közszerológiai Egyetem címzetes docense
 Prof. dr. Horváth Attila PhD, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Állam és Közigaz-
 gatási Karának intézetvezető egyetemi tanára, alkotmánybíró
 Prof. dr. Kádár Béla, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, nyugalmazott
 miniszter, rendkívüli és meghatalmazott miniszter, a VERITAS Történetkutató
 Intézet Tanácsadó Testületének tagja
 Kiss Gabriella, a VERITAS Történetkutató Intézet Levéltára Igazgatási és Gyűjte-
 ményi Csoportjának szakügyintézője
 Kissné Bognár Krisztina, a VERITAS Történetkutató Intézet Levéltárának mb.
 levéltárvezetője
 Dr. Kónyáné dr. Kutrucz Katalin jogász, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti
 Levéltárának ny. főigazgató-helyettese
 Kovács Árpád Zsolt, a VERITAS Történetkutató Intézet Levéltára Igazgatási és
 Gyűteményi Csoportjának informatikusa, rendszergazda
 Dr. Körösvölgyi László mezőgazdasági szakmérnök, a Hungexpo vezérigazgatója,
 a Gödöllői Királyi Kastély volt igazgatója, címzetes egyetemi tanár
 Dr. Lajtai László történész, a VERITAS Történetkutató Intézet Dualizmus-kori Ku-
 tatócsoportjának tudományos munkatársa
 Dr. Ligeti Dávid PhD, történész, a VERITAS Történetkutató Intézet Dualizmus-kori
 Kutatócsoportjának tudományos munkatársa
 Prof. dr. Ludányi András, professor emeritus, Ohio Northern University, a VERITAS
 Történetkutató Intézet Tanácsadó Testületének tagja
 Mester András, Füzérkomlós polgármestere
 Németh Miklós közgazdász, volt miniszterelnök
 Prof. dr. Polt Péter PhD, legfőbb ügyész, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Rendészet-
 tudományi Karának egyetemi tanára
 Radnainé dr. Fogarasi Katalin, a Nemzeti Örökség Intézete főigazgatója
 Dr. habil. Sáringer János PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet 1945 utáni Kuta-
 tócsoportjának tudományos főmunkatársa
 Dr. Schamschula György dr. univ. volt közlekedésügyi miniszter, a VERITAS Tör-
 ténetkutató Intézet Tanácsadó Testületének tagja
 Schwarczwölde Ádám történész, a VERITAS Történetkutató Intézet Dualizmus-
 kori Kutatócsoportjának tudományos segédmunkatársa
 Dr. Schwertner Nikolett kúriai titkár
 Dr. Solt Pál, a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának 1990–2002 között volt
 elnöke

Dr. Sömjéni László, a Szabadságharcosokért Közalapítvány alelnöke, a VERITAS
 Történetkutató Intézet Tanácsadó Testületének titkára
 Prof. dr. Stumpf István PhD, a Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam és
 Jogtudományi Kar, Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszékének egyetemi
 tanára, alkotmánybíró
 Dr. Sulányi Péter szakfordító
 Dr. habil. Szabó Csaba levéltáros, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára-
 nak főigazgatója
 Dr. Szalay Levente főügyészségi ügyész, Veszprém Megyei Főügyészség
 Dr. Tamási Erzsébet PhD, kriminológus, az Országos Kriminológiai Intézet ny. tu-
 dományos főmunkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Büntető Anyagi,
 Eljárási és Végrehajtási Jogi Tanszékének tanára
 Dr. Tari Ferenc ny. bv. altábornagy, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága
 volt parancsnoka (1990–2000)
 Dr. Vaskúti András, kúriai bíró
 Dr. Zanathy János, kúriai tanácsvezető bíró

BOROSS PÉTER

ZINNER TIBOR, AZ (I)GAZSÁGSZOLGÁLTATÁS KUTATÓJA

– SZÜLETÉSNAPI KÖSZÖNTŐ –

Zinner Tibor hetvenedik születésnapjára barátai, tanítványai, kollégái és tisztelői igen kiváló kötetet állítottak össze. Több ember tanulmánya a kora újkortól egészen napjainkig tiszteleg egy olyan életmű előtt, amely nem lezárt, és amely igencsak szerteágazó.

Ez utóbira bizonyíték a szerzők sokfélesége, akik közül többekkel az ünnepelt együtt dolgozott, és ami mutatja azt a széles körű tevékenységet, amelyet Zinner Tibor az elmúlt hetven esztendőben kifejtett. Mindezt azonban összekapcsolja az, amit a kötet címe is kifejez, hiszen az ünnepelt akár a jog világában, akár a múlt feltárásán munkálkodott, következetes és alapos tevékenységét a tények minél megalapozottabb megismerése és feltárása fémjelezte. Tette mindezt hivatástudatból vagy – ahogy Albert Einstein fogalmazott – „szenvedélyes kíváncsiságból”. Talán ez köti össze leginkább mindazokkal, akik e kötetben publikáltak, vagy a Tabula gratulatoriában szerepelnek.

Tibor egykori tanárai, korábbi és jelenlegi kollégái és tanítványai, barátai írtak e jeles évfordulóra, közülük sokan köszöntés és nem tanulmány formájában tették mindezt. Legtöbbször történelmi témájú tanulmányaikkal emlékeztek meg erről az egyszeri és jeles eseményről, saját munkásságukat összekapcsolva az ünnepelt jelenlegi vagy korábbi érdeklődési területeivel, könyveivel, tanulmányaival vagy éppen szeretett szülővárosával, Sátoraljaújhegytel.

Zinner Tibor vagy – ahogy a szakmában többen is emlegetik – „A ZINNER”, karrierje 70 évvel ezelőtt ebből a városból indult. Felsőfokú tanulmányait a helyi gimnázium elvégzését követően a kiváló hírű Kossuth Lajos Tudományegyetemen kezdte, 1979-ben szerzett doktori fokozatot. Disszertációja alaposságát mutatja, hogy az a későbbiekben könyvben is megjelent. Pályája nehezen indult, hiszen az egyetem előtt kezdetben segédmunkásként, majd képesítés nélküli pedagógusként állt alkalmazásban. 1973-tól Budapest Főváros Levéltárában levéltárosként dolgozott, ahol egyebek mellett az akkor átadott népbírósági iratoknak lett a referense. Munkásságát a továbbiakban ez határozta meg, a témában több alapvető publikációja is született. A kiapadhatatlan mennyiségű, és megkerülhetetlen jelentőségű források kutatásával a mai napig foglalkozik.

Levéltárosi munkáját követően a Csepel Vas- és Fémművek Társadalomtudományi Intézetében lett történész, majd a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége Történelmi Bizottságának osztályvezetője. Számára ez a beosztás is igen gyümölcsözőnek bizonyult, hiszen több olyan személlyel is megismerkedhetett, akik a magyar történelem alakulására jelentős mértékben rányomták a bélyegüket. Kiemelkedő tudományos teljesítmény volt, amikor Tibor az Államvédelmi Hatóság egykori vezetőjével készített interjút.

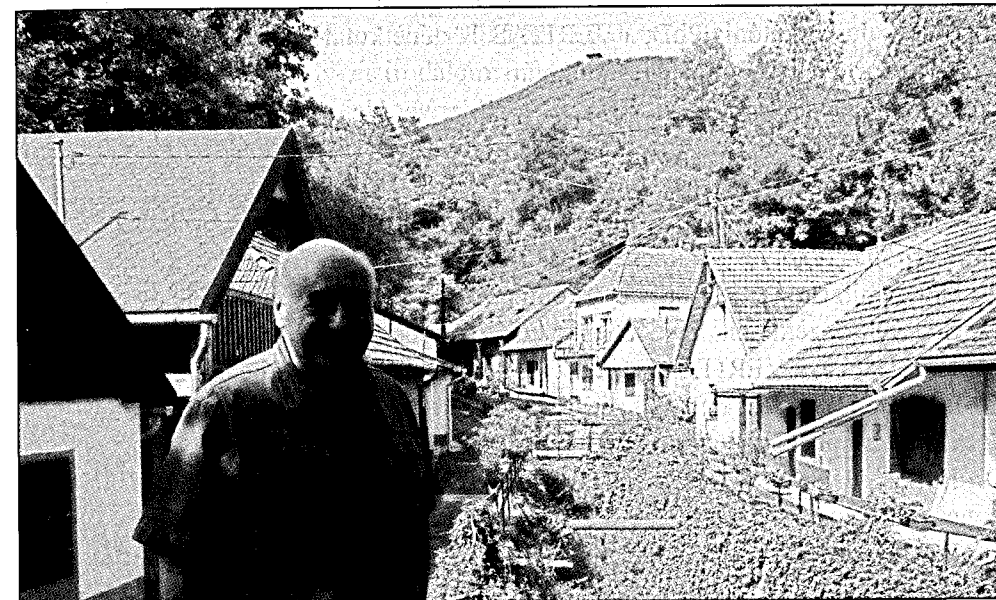
E „röpke” 70 esztendő alatt azonban nem csak a történettudomány területén alkotott maradandót az ünnepelt. Dolgozott a Reflektor Kiadó főszerkesztőjeként, irodalmi vezetőjeként, majd a Legfelsőbb Bíróságon is több pozíciót betöltött, tovább szolgálva legfőbb hivatását, a történettudományt. A Mindszenty Józsefről magyar és idegen nyelven megjelent könyvei, a kétkötetes Rajk-per – hogy csak egy párat emeljünk ki – megkerülhetetlen alapmunkák napjainkban. Tibort a nyugdíjkorhatár elérését követően is fűtötte a már említett einsteini szenvedélyes kíváncsiság, így az Országos Kriminológiai Intézetben lett tudományos főmunkatárs, majd a VERITAS Intézetben kutatócsoport-vezető, 2018-ig pedig levéltárvezető, amelynek során elkezdődhetett az átvett irattári anyag levéltári fondokba történő rendezése.

Tibor a gyakorlati életet sokakkal ellentétben nem egyfajta „elefántcsonttorony” arisztokratikus magasságaiból szemlélte, hanem tudományos eredményeit felhasználva tudta a közjót szolgálni, és nem „kiszolgálni”. Tette és teszi is ezt több esetben, így például a rendszerváltással induló semmisséggel foglalkozó jogszabályok megalkotása során. Mutatva mindezzel példát arra, hogy a tudományos alapok és eredmények miképpen segíthetik különböző területeken a kimunkált, szakmailag előkészített döntések meghozatalát, és mutatva az értelmiség és a tudomány felelősségét egy társadalom életében.

Kedves Tibor! Boldog születésnapot, további szép éveket kívánok és kívánunk Neked e kötetben szereplőkkel és tisztelőiddel egyetemben!

Boross Péter
volt miniszterelnök

A KÖTET SZERZŐI

A képet készítette: Kemenczky Kálmán

- Dr. Andaházi Szeghy Viktor PhD, történész, a Honvédelmi Minisztérium Oktatási, Tudományos-szervező és Kulturális Főosztálya kiemelt főtisztje
- Dr. Bank Barbara PhD, történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja
- Prof. dr. Barta János történész, a Debreceni Egyetem ny. egyetemi tanára, professor emeritus, a Magyar Tudományos Akadémia doktora
- Dr. Bárándy Péter ügyvéd, volt igazságügyi miniszter, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tiszteletbeli egyetemi tanára
- Bódiné dr. Beliznai Kinga, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének docense
- Bikki István levéltáros, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának titkárságvezetője
- Dr. dr. h. c. Boross Péter volt miniszterelnök, a VERITAS Történetkutató Intézet Tanácsadó Testületének elnöke
- Prof. dr. Bölcskei Gusztáv PhD, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Dogmatikai Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára

Dr. Darák Péter PhD, a Kúria elnöke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Pénzügyi Jogi Tanszékének tanára

Dr. Estók József ny. dandártábornok, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága parancsnokának helyettese 1990–1996 között

Dr. Farkas Judit Antónia PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet 1945 utáni Kutatócsoportjának tudományos munkatársa

Prof. dr. habil. Gecsényi Lajos levéltáros, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának ny. főigazgatója, címzetes egyetemi tanár, a Milton Friedman Egyetem Történeti Intézetének vezetője

Dr. Gecsényi Patrícia PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet Levéltára Vagyoni Kárpótlási Csoportjának levéltárosa

Prof. dr. habil. Haraszi György egyetemi tanár, PhD, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete tudományos tanácsadója, a VERITAS Történetkutató Intézet Tanácsadó Testületének tagja

Prof. dr. Hermann Róbert DSc, a VERITAS Történetkutató Intézet Dualizmus-kori Kutatócsoportjának vezetője

Dr. Hollósi Gábor PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet Horthy-kori Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa

Dr. Ibolya Tibor fővárosi főügyész

Prof. dr. Izsák Lajos történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének professor emeritusa

Dr. Kahler Frigyes, a Veszprém Megyei Törvényszék ny. kollégiumvezető bírása, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum munkatársa

Kaiser Mihály idegenvezető, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen Zinner Tibor történelem–földrajz szakos évfolyamtársa

Dr. Karsay Enikő ügyvéd

Dr. Karsay Ferenc ügyvéd

Dr. Kárbín Ákos PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet Levéltára Személyi Kárpótlási Csoportjának csoportvezetője

Dr. Kiss Dávid PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet 1945 utáni Kutatócsoportjának tudományos munkatársa

Dr. Kiss Réka PhD, történész, a Károli Gáspár Egyetem Hittudományi Kara Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezető docense, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnöke

Prof. dr. M. Kiss Sándor történész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professor emeritusa, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum főigazgató-helyettese

Dr. Kónya István, a Kúria elnökhelyettese

Dr. Kovács Tamás, a Nemzeti Községi Egyetem Rendészettudományi Kar Rendészettörténeti Tanszékének egyetemi docense

Dr. Kovács Dániel irodalomtörténész, a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola ny. főigazgató-helyettese, a Sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnáziumban Zinner Tibor magyarnyelv- és irodalomtanára

Dr. Kubassek János geográfus, a Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója

Prof. dr. Marinovich Endre CSc, a VERITAS Történetkutató Intézet főigazgató-helyettese, professor emeritus, az 1945 utáni Kutatócsoport vezetője

Prof. dr. Mezey Barna, az Eötvös Loránd Tudományegyetem 2010–2017 között volt rektora, az Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogi Történeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára

Dr. Mikó Zsuzsanna levéltáros, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának általános főigazgató-helyettese

Prof. dr. Monok István DSc, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjának főigazgatója, a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humáninformációtudományi Tanszékének egyetemi tanára

Dr. Nánási László PhD, Bács-Kiskun megyei főügyész, a Szegedi Tudományegyetem címzetes egyetemi docense

Dr. Noszko-Horváth Mihály, a VERITAS Történetkutató Intézet Levéltára Igazgatási és Gyűjteményi Csoportjának csoportvezetője

Oláh Tamás, a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fióklevéltárának osztályvezetője

Prof. dr. Orosz István a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, történész, a Debreceni Egyetem ny. egyetemi tanára

Dr. Orosz László PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet Horthy-kori Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa

Dr. habil. Osztovits András PhD, kúriai bíró, Károli Gáspár Református Egyetem, Európai Jogi és Nemzetközi Magánjogi Tanszék tanszékvezető egyetemi docense

Prof. Pók Attila CsC, történész, a Közép-európai Egyetem egyetemi tanára, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében igazgatói megbízott

† Porkoláb Albert, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács elnökhelyettese, a Sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnáziumban Zinner Tibor osztályfőnöke, történelem- és földrajztanára

Dr. Rácz János PhD, a VERITAS Történetkutató Intézet 1945 utáni kutatócsoportjának tudományos munkatársa

Dr. Réfi Attila, a VERITAS Történetkutató Intézet levéltárának volt levéltárosa
 Répásiné prof. dr. Czető Erzsébet, a Nyíregyházi Főiskola ny. egyetemi tanára, a Sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnáziumban Zinner Tibor osztálytársa
 Dr. Révész T. Mihály CSc, a győri Széchenyi István Egyetem c. egyetemi tanára
 Ritter Ildikó kriminológus, az Országos Kriminológiai Intézet Bűnözéskutatási és Elemzési Tudományos Osztály tudományos munkatársa
 Dr. Somorjai Ádám OSB történész, erkölcssteológus, a Vatikáni Államtitkársági Levéltár volt munkatársa
 Prof. dr. habil. Szakály Sándor DSc, a VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatója
 Szamosvölgyi Péter, Sátoraljaújhely polgármestere
 Dr. Soós Viktor Attila PhD, történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja
 Tösér Ádám filmrendező
 Dr. habil. Ujváry Gábor CSc, a VERITAS Történetkutató Intézet intézetvezetője, Dualizmus-kori Kutatócsoportjának vezetője
 Prof. dr. Varga Zsuzsanna történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára
 Prof. dr. Vókó György DsC, az Országos Kriminológiai Intézet igazgatója, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának professor emeritusa
 Dr. Zombori István PhD, történész, a Szegedi Móra Ferenc Múzeum ny. múzeumigazgatója

INTERJÚ ZINNER TIBORRAL

(KISS DÁVID–RÁCZ JÁNOS)

R. J.: Ismerjük egymást most már évek óta. Kérlek, foglald össze röviden, hogy miért lettél történész, miért ezt a pályát választottad, miért gondoltad azt, hogy ez lesz az, ahol karriert tudsz építeni majd? Miért gondoltad azt, hogy a történészi pálya a Te hivatásod?

Z. T.: Szinte véletlenül történt, mert bár a história iránti affinitást nagyapám könyvtára biztosította, legfeljebb azt mondhatnám, hogy emiatt jelentkeztem történelem–földrajz szakra. Különösképpen hatott rám néhai Pantó Gábor professzor, aki az egyetem geológiával foglalkozó Ásvány- és Földtani Tanszékének vezetője volt 1965-től. Ő 1960-tól Magyarország képviselőjeként a Nemzetközi Vulkanológiai Egyesülés tagjaként is dolgozott. S miután a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem kutatási területe hivatalból az egyetemhez legközelebb eső hegységre, a Zempléni-hegységre korlátozódott, vagy leginkább arra és a Bükkre, nyilvánvaló volt, hogy Pantó professzor is ezzel foglalkozott. Miután én zempléni – és miként mi, öslakók mondjuk: egyúttal „újheli” – születésű voltam, nagymértékben hatottak rám előadásai az egykori közép-tiszai tűzhányóról. Hihetetlen tudással rendelkezett, és arról tájékoztatott, hogy a Zempléni-hegység bizony nem úgy alakult ki, mint ahogy azt eddig elképzelték. Ennek a közép-tiszai vulkánnak a közepe négyezer méter mélységben körülbelül Nyíregyháza alatt van. A nyolcvan kilométer átmérőjű óriási kalderának mindössze három darabja maradt fenn a felszínen, a Tokaji-hegy, a Mezőkásznói-hegység Kárpátján és a Tarpai-hegy. Ez valahol engem közelebb hozott a geológiához. Akkor ezért úgy döntöttem, hogy megírom a Füzér község fölött elhelyezkedő, vár alatti, dácitból álló tömzsnek a geológiai történetét. Ez ugyanis egy szubvulkán volt, ami az évmilliók során lekopott. Felmentem a hegy tetejére, s utána Ikarosznak éreztem magam, mert megcsúsztam, majd elszálltam a mélybe.

Ez eleve meghatározta a későbbi választásom. Egyrészt a sportpályafutásomat törte lábba és derékba. Másrészt nyilvánvaló volt, hogy korábban eltört lábammal már másként viszonyultam a terepjárással járó geológusi életmódhoz. Úgyhogy torzóként megmaradt az, hogy később Zemplénnek a gazdasági geológiájából írtam a szakdolgozatot. Nem sokkal később megismertem a keddenként órákat tartó Ránki György professzort, és az általa képviselt irányzatot, szemléletmódot. Számomra a tőle hallott előadások Füzér helyett immár Budapestet hozták közelebb Debrecenhez. Így következett be a váltás. Ránki előadásaiból szerzett ismereteimnek

köszönhettem azt, hogy egyfelől Tokody Gyula professzor alkalmasnak tartott 1973-ban, az államvizsgát követően, hogy felvegyenek az általa vezetett Egyetemes Történeti Tanszékre tanársegédnek (egyúttal szerencsém is volt, hogy megürült egy hely). Másfelől a professzor helyett vettem részt az ugyanezen esztendő októberében tartott budapesti várostörténeti konferencián. Itt pedig jelen volt Ránki, aki összehozott Ságvári Ágnessel az egyik esti fogadáson. Ő akkor Budapest Főváros Levéltárának a főigazgatója volt, s ennek a nemzetközi konferenciának a szervezője. Tett egy tiszteletes, számomra visszautasíthatatlan ajánlatot, hogy ha akarok, akkor december 1-jével feljöhetek hozzá Budapestre. Segédlevéltárosként a jogszolgáltató szervek mellett az oktatási, valamint a kulturális anyagok referense lehetek. Hát így indult a pálya.

K. D.: Említetted Ránki Györgyöt, akit a történészek közül példaképnek tekintesz, akire felnézel. Kitől tanultál a legtöbbet?

Z. T.: Néhai Szakács Sándortól, későbbi szerzőtársamtól. Volt vele egy-két közös cikkünk, de talán az egyik legfontosabb munkánk, *A háború »megváltozott természetű« – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948* címmel jelent meg 1997-ben.

Nem szégyellem elmondani, hogy amikor együtt dolgoztunk 1989–1990-ben a Tényfeltáró Bizottság Történész Albizottságában, melynek elnöke voltam – ő még ráadásul az Elemző-Értékelő Bizottságnak is tagja lett –, tőle tanultam meg mindazokat a fortélyokat, amelyek az 1989 előtti korszak, a Rákosi-, majd a Kádár-rendszer pártdokumentumai, párthatározatai, előterjesztései tartalmának érdemi megismeréséhez vezettek. Nevezetesen, hogy négy és fél oldalban hol lehet megtalálni azt az egy mondatot, vagy ritkán kettőt, amiért az egészet papírra vetették. S azt, hogy mi a kötelező „hablaty”, és mi az, amiért megírták, avagy meg kellett írni azt az egy mondatot. Ezt pedig le kellett nyomni először a Központi Bizottság tagjainak, utána pedig a párttagság nyolcszázazres tömegének a torkán, a *Népszabadság* közvetítésével és mindenki „egyet is értett vele”. Mert addig – tetszik, nem teszik – nem ismertem ezt a kutatási technológiát. S ugyanitt kell szólnom egykori bizottságunk másik tagjával, az ebben a forrásanyagban biztos kézzel kutató Izsák Lajossal meglévő kapcsolatokról is, aki néhai Balogh Sándor professzor egyik legtöbbre vitt tanítványa, s akivel mindmáig gyümölcsöző szakmai együttműködést folytathatok.

R. J.: Milyen volt kutatónak és diáknak lenni a Kádár-rendszerben? Ezt szerintem nagyon kevesen tudják ma már. Milyenek voltak a lehetőségek, meddig lehetett elmenni, mostani éveidből visszatekintve milyen volt az az időszak?

K. D.: A diáktársaid közül kit emelnél ki?

Z. T.: Kezdem azzal, hogy a debreceni egyetem negyedik emeletén volt a földrajz tanszék. A falon kis táblácska lógott, ráírva: „zárt intézet”. Erről más szakos évfolyam-

lyamtársaink egyértelmű magyarázatot adtak, elsősorban a budapesti, Hűvösvölgyi úti zárt intézettel azonosítva minket. Hozzá kell tennem, a Földrajzi Intézetben kiváló képességekkel rendelkező tanárok, és utóbb szép szakmai pályát befutó évfolyamtársaink voltak az idő tájt, ez ugyanígy vonatkozik az egy szinttel lejjebb lévő, harmadik emeleti Történeti Intézetre is.

Nagyon-nagyon szerencsésnek érzem magam. Annak ellenére, hogy pár nappal az arab–izraeli „hatnapos” háború kitörése után kellett felvételiznem 1967 nyarán. Soha nem fogom elfelejteni, a bizottságban ülő derék KISZ-es kérdés: mi az igazságos és az igazságtalan háború közötti különbség. Erre Kádár László professzor, Teleki Pál egyik legnagyobb tudományos pályát befutott tanítványa, aki a bizottság elnöke volt, közölte velem, hogy „ameddig én vagyok a bizottság elnöke, erre a kérdésre Zinner Tibornak nem kell válaszolnia”. Így ismertem meg őt.

Az évfolyamtársaim közül, ha csak a földrajzосokat nézem, a pár héttel ezelőtt hetvenedik évét betöltött Dövényi Zoltit kell elsőként kiemelnem. Ő csodálatos pályafutást fejez vagy fejezett most be Pécsen. Említhetném a nagyon fiatalon elhunyt Papp Imrét, aki a debreceni alma mater történeti tanszékén oktatott tovább. Említhetném Bona Gábort, hadtörténészként az 1848–1849-es szabadságharc tábornoki, törzstiszti és egyéb rangjait betöltő személyek életútját tárta fel, határon belül és határon kívül kutatva. Vagy az örökké mosolygós Kaiser Misit, aki ennek a kötetnek is egyik szerzője s az idegenforgalomban tevékenykedik mindmáig. Ott volt nálunk, a „tő-fösök” között Varga Laci, aki csak utóbb lett Á. Varga. Előbb Salgótarjánban, majd Budapesten volt levéltárvezető. Említhetnék még bárkit az évfolyamtársaim közül, mert mindegyikünk valamire vitte, legalább középiskolai igazgatóként zárva pályáját. Így emlékszem rájuk és azt mondhatom, hogy nem keveset ért el az a tizenhat történelem–földrajzos, akikkel együtt 1973 nyarán vehettem át diplomámat.

Említenem kell egy csodálatos tanári kart: a természetföldrajzосok közül Kádár professzort, a két Zoltánt: Borsy és Pinczés docenseket, vagy az akkor még tanársegéd, utóbb már rektorra is választott Szabó Józsefet. Említhetném Berényi Dénes professzort is, a neves atomtudós, az édesapját, aki a Meteorológiai Tanszék vezetője, a geológusok közül a Szovjetunióban töltött hadifogságáról nem hallgató, ezért a rendszerrel igencsak kritikus Kulcsár Lászlót, vagy a fiatalon elhunyt Szöör Gyulát. Ugyanakkor Székyné Fux Vilmának a tudását – ő lett Pantó professzor utóda, s Telkibánya ércesedésének történetét kutatta – már csak könyvéből ismerhettem meg. A tanárok mellett a különböző, előttünk végzett évfolyamból említhetem az immár néhai Lakos Jancsit, aki a Magyar Országos Levéltárnak is főigazgatója volt. És az utánunk jövő évfolyamból Gyarmati Gyurit, aki – amellet, hogy Pécsen egyetemi tanár – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának volt a főnöke. Tehát olyan kollégák voltak lefelé, felfelé, akikkel érdemes volt a debreceni,

egykori Tisza István, később Kossuth Lajos Tudományegyetemre járni. Ez volt a földrajzos rész.

És ott volt a történeti rész, akiknek zöme idegen nyelv és történelem szakos volt, de voltak még a néprajzosok, közülük Barna Gábort emelném ki. A későbbi történet-szek közül említhetném Krausz Tamást, valamint az akadémikusokat: Gyáni Gábort és Kövér Gyurit, és folytathatnám a sort. Vagy emlékezhetnék a történészhallgatók között még jó pár olyan kollégára, aki később muzeológusként, az idegen nyelv tudása révén fordítóként, illetve a legkülönbözőbb területeken futott be szép karriert. Mondhatnék másokat is, a később történészként nagy karriert nem építő Dobozi Miklóst, aki Erdélyi Zsuzsa néprajzos fiaként vált ismertté közöttünk, és akivel később Szabad György házelnök titkárságvezetőjeként hozott össze a sors. Tehát nem csupán a történelem és a földrajz területén szerzett szakismeretükkel, hanem a politikai életben is jó páran megtalálták előbb vagy utóbb a maguk helyét.

Ami a tanárainkat illeti, az egy külön fejezet. Ég és föld, nadír és zenit, bizony ekkora különbség volt közöttük. Úgyhogy inkább azokról beszelnék, akik megérdemlik, hogy szóljak róluk, mert veretes tudásukkal lenyűgöztek bennünket. Az első négy fél év időszakából mindenképp említhető a Sarkady János–Balla Lajos–Havas László-triász, az ókor tudósai. Havassal voltunk például Tácon is. Szakadó esőben, orkáknabátban didereghettünk órákon keresztül, amíg egy-egy sírfeliratnál magyarázott. Amikor Catilina összeesküvéséről írott monográfiájának szakmai vitája folyt – végigültem és hallgathattam –, a dicséretetek között elhangzott egy szarkasztikus is. Azt hiszem, Maróti Egon jegyezte meg, hogy Catilina nem tudott annyit szervezkedése tagjairól, mint Havas tanár úr.

A magyar múltat oktatók közül a hajdúk neves kutatója, a humorral is megáldott Rác István nem tanított minket, de annál bőbeszédűbb volt a folyosón, a szakesteken. Az egyetemes történelmet ifjabb Barta János és Orosz István hozta közelebb hozzánk. Tárgyi tudásuk, felkészültségük, előadásmódjuk lebilincselő volt. Ami a későbbiekre illeti, arról részben beszéltem. A helybeliek közül Irinyi Károly kívánczik az élre a Debrecenben órákat tartó budapesti tudósok mellett. Róluk később szólnék.

K. D.: Említetted 1968-at, és most '68 évfordulója van. 1968 hogyan csapódott le a debreceni egyetemen, illetve a ti körötökben? Van valami emléked erről?

Z. T.: '68 semmilyen formában, de '71 bizony lecsapódott. A debreceni egyetem adott időszakában velünk történetekről többet tudok 1995 óta, mint bárki gondolná. Egy sajátos „forrásnak” köszönhető. Volt ugyanis egy, a megyei titkosrendőrségnek jelentgető ügynök, az angol–történelem szakos Barabás Miklós. Ő bőséggel ontotta jelentéseit az intézetekről, a tanárainkról, rólam és a történelem–földrajzosokról is. Igaz, hogy még a nevünket is rosszul írta le, engem Zimmer Tiborként emlegetett,

tehát mint a szobát németül. De a dolognak a lényege, hogy volt egy-két tanárunk, akik megpróbálták felnyitni a szemünket. Ezt azonban nagyon finoman, nagyon diszkréten, az adott viszonyokat sokkal jobban ismerve tették, mert ők túléltek a debreceni '56-ot követő tisztogatást, vagy az idősebb kollégáktól értesültek arról. Ott volt a már említett Irinyi, aki egyik alapítója lett a helyi Magyar Demokrata Fórumnak. Más kérdés, hogy a lakásán tartott összejövetelről már aznap jelentés készült a titkosszolgálat részére. Hárman voltak. Mivel Károly tanár úr sem önmagáról, sem másokról nem jelentett, így a kettőből maradt egy. Mondhatom a nevét: Székelyhidi Ágoston íróról van szó, aki később, 2010-ben öngyilkos lett. Talán a lelkiismerete nem hagyta nyugodni, avagy más oka volt, ki tudja...

Irinyi például, amikor tágra nyitotta a szemüket, ezt úgy érte el, hogy pótolni igyekezett a Domanovszky által képviselt művelődéstörténeti szemléletet, gondolkodásmódot, ami az idő tájt hontalan volt Debrecenben. Az ő szobájában esténként ezért egy-egy órás speciálkollégiumot tartott, és annak keretében felrakta a lemezját-szóra, mondjuk a *Budavári Te Deumot*. Miért írta Kodály Zoltán meg ezt a darabját? Avagy a szakirodalomból, miért írta meg José Ortega y Gasset *A tömegek lázadását*? Tehát egy csomó olyan dologról beszélt néhányunknak, ami nem a hivatalos, kötelező órákon, hanem választható speciálkollégium formájában jött elő, de leginkább akkor, amikor kimentünk hozzá Kondorosra a szőlőjét leszedni szüretkor. Ugyanezt biztosította részünkre az ugyanebben a kötetben író Orosz István akadémikus. A szakestekre mindig szüleitől, Mádról hoztuk a bort. Ő egyetemes történetből középkort tanított nekünk. A lakásán tartotta viszont a speciálkollégiumot. Ez Finnország – és közelsége miatt a Szovjetunió – 20. századi történelméről szólt, amit öt liter hegyaljai bor mellett ismertünk meg hárman. Ami a dolognak a lényege, hogy olyan tanárokkal voltunk körbevéve, körbebástyázva, akik közel hozták hozzánk a kultúrát, csepegtették a gondolatokat. Nem direkt politizálást folytattak, hanem a világra nyitott szemmel figyelő fiatalok gondolatait gazdagították.

Alapvető változással járt, amikor harmadévesek lettünk. A Niederhauser Emil–Ránki-tandem keddenként megérkezett Budapestről. S az egyetemes vagy magyar történelem világából egy egészen másfajta, sok-sok helyi kollégától merőben eltérő gondolkodásmódot hoztak magukkal. Soha nem felejttem el, mit csinált 1867 kapcsán Ránki. Elhozta Mód Aladárt, Hanák Pétert és Szabad Györgyöt. Kapásból lehetett tudni, hogy Hanák melyik vonalat képviseli, szokásos pálfordulásával viszonyult a témához, mert amíg Andics Erzsébet tanítványa volt, addig mást mondott a kiegyezésről. Mód maradt ott, ahol 1956 előtt abbahagyta. S hallhattuk Szabad Györgyöt, aki a forradalom és kiegyezés válaszútjáról értekezett. Egy olyan előadásmóddal, és egy olyan stílussal, amit a magyar történettudományban mindmáig kevesen tudnak követni, mert mintha Kossuth szólt volna a katedráról. Azzal a csodálatos

nyelvezettel adott elő, ami a reformkor és az azt követő időszak sajátja volt. Azt a levegőt szívhattuk be, tátott szájjal hallgatva az előadását.

A változás 1970 táján, Lenin születésének századik évfordulóján indult, ahogy mi földrajzosok mondtuk: na, megjelentek a Lenin-fiúk! Ez Krausz és köréből állt. Itt már voltak politikai felhangok. És hát volt egy nagyon kellemetlen intermezzo, ez még a „láncbíró csatát” megelőző debreceni történet volt. Egy este felvonult az egyetemista ifjúság koszorúzni. Annak idején egy Lenin-szobor állt az Arany Bika Hotel-lel szemben, a másik oldalon; és mi oda nem koszorút, hanem egy sörös üveget tettünk. Ha annak idején, Csepelen a zsíros kenyeret oda lehetett neki adni, hát akkor mi legalább inni adtunk ennek a kiszáradt torkú fémembernek. Ebből lett néminemű csetepaté.

Én egyszer kerültem politikai kalamajkás helyzetbe. Már az első pesti cirkuszosok követően Nyíregyházán tartották a Tudományos Diákkörök Országos Konferenciáját, kint a Bessenyei György Tanárképző Főiskolán, a sóstói rengetegben, távol a világ zajától. Onnan az ember csak akkor jött vissza Nyíregyházára, ha inni akart, vagy éppen elfogyott a palackos nedű. A dolog lényege az volt, hogy egy délelőtti autóbusszokkal behozták a résztvevőket a nyíregyházi vasútállomás mellé, mert ott volt a Petőfi tér, ahol ekkor zajlott a Petőfi-szobor avatása. Öt-hat busszal érkezünk, emlékszem Szűcs Zsuzsa úttörő szövetségi titkár volt az egyik koszorúzó, később a budapesti ötödik kerületi pártbizottság első titkára lett, a másik Polinszky Károly miniszter, egyúttal a Műegyetem tanára volt. Egy Fábián Ferenc nevű újságíró mondta az avatóbeszédet, majd utána elhangzott a rituális mondat, hogy felkérjük a koszorúzó szerveket, helyezték el a koszorúikat. Valaki vitte elől a koszorút, ketten mentek utána, mire megszólaltam az első sorban, ahol álltam, hogy „úgy látszik, itt a páros szervek is koszorúznak”. Abban a pillanatban már kaptam is két jókora pofont jobbról és balról, de hogy kitől, ki volt az illető, hová tűnt el, mindmáig nem tudom. Nekem ez volt a közvetlen és egyetlen kapcsolatom egyetemista koromban az állambiztonsággal.

Visszakanyarodva azon gondolati sávhoz, amiről beszéltünk, Debrecen más volt, mint a főváros. Én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történéseivel '85 tájt kerültem közelebbi kapcsolatba. Ekkor valakik – akik tudták, hogy a Rajk-perrel foglalkozom – összehoztak Balogh Sándor professzorral. Beszélgetésünk közben a jelen volt Izsák Lajos behívta a szomszéd szobából a pár hónappal ezelőtt elhunyt Mirkovics Maricát, Lajos akkori titkárnőjét. Őt a Rajk-per egyik mellékperében ítélték el azt követően, hogy annak idején meggyanúsították, majd megvádoltak azzal, hogy a délszláv ügyvivő, Brankov Lázár szeretője volt. Ez köszönőviszonyban sem volt a valósággal. Úgyhogy én ekkor ismertem meg az ELTE akkori tanári karát, néhai Sándor bácsit, Izsák Laját, néhai Gergely Jenőt, és

még jó néhányat közülük, akikkel ekkor kerültem közelebbi, részben szakmai, részben mindmáig fennálló baráti kapcsolatba. Debrecen inkább egy zárt közeg volt, nemcsak a Földrajzi Intézete.

Ránki persze mást is tett, nem csupán tanított, igazi káderfejlesztő vonalat képviselt. Ő hozta fel évekkel előttem a főváros levéltárába Szabó Klárit, majd utánam nem sokkal Gyánit, magához, a Történettudományi Intézetbe Szabó Miklóst, Csurdi Sanyit, és így tovább. Megpróbálta azokat a diákjait elhelyezni bőséges kapcsolatai révén, akik nála valamit letettek az asztalra az egyetemi évek alatt, vagy ígéretesek voltak. Nem a pedagóguspálya való nekünk, noha diplománk alapján erre lehetőségünk nyílna – fejtegette –, és megpróbált a tudományos életben lehetőséget teremteni számunkra. Hálával tartozunk neki, nem kevéssel. Ránki tehát egy nagyon tudatos és káderfejlesztő tudománypolitikát csinált, ameddig Magyarországon volt, és ameddig Debrecenben lehetett. Azt tette a történelem iránt fogékony egyetemistákkal, mint Kádár professzor a földrajzosokkal.

Nekem volt egy felejthetetlen élményem vele negyedik első félévének végén. Nála kollokváltam a két világháború közötti időszakból. Vonattal utaztunk Debrecenbe a menyasszonyommal vizsgázni. Pontosan annak a reggeli expressznek a fülkájében, amelyben szemben velünk ült Ránki, Niederhauser és Makkai László professzor. Pilitől Szolnokig vizsgáztam Ránkinál az Imrédy-kormány történetéből, majd utána a jövődő feleségem is elmondta a magáét. Mi több, én utána még egyetemes történelemből is vizsgáztam azon a vonaton, a Szovjetunió történetének „októberi forradalmából” is, amit Menyhárt Lajossal közösen tartottak, de csak Ránki vizsgáztatott belőle. Szegény Menyus is meghalt már! Korábban, a második tanév végén volt egy majdnem hasonló vizsgám, szigorlatom természetföldrajzból Kádár professzornál is. Ő épp állást akart intézni egyik kedves tanítványának. Debrecen és Nyíregyháza között oda-vissza, a tanszéki dzsipben vizsgáztunk a rekkenő nyári hőségben Dövényi Zolival, úgyhogy voltak nekünk ilyen, szó szerint mozgalmas vizsgáink, szigorlataink.

R. J.: Van olyan könyved vagy szépirodalmi szerződ, akit/amit időről időre előveszel a könyvespolcodról?

Z. T.: Van ilyen. Ez egy gyerekkori szerelem. Nyolcadikos általános iskolásként megkaptam Jevgenyij Tarle *Napóleonn*ról írt munkáját. Nem törtem babérjaira, de az életútja felkeltette az érdeklődésem a francia forradalom iránt. Kiszúrtam, hogy nagyapám könyvtárában van egy másik Tarle-könyv. Az otrantói hercegnek, Talleyrand-nak az életútja. Amikor ezt tőle elkértem, akkor a kötet nem a kezembe, hanem a könyvszekrényben a négy szinttel magasabb polcra került, amit ő elért, de én nem. S milyen a gyermek? A tiltott gyümölcs iránt rögtön fogékony lesz. Még egy évet várnom kellett rá... Sajnos... Azért sajnos, mert a következő esztendőben, július

másodikán, az első gimnáziumi évet követően belgyógyász főorvos nagyapám elhunyt. A könyvtár zömében én örököltem, és akkor elolvashattam Talleyrand életét. Pillanatok alatt rájöttem: az emberi aljasságnak – amint azt egy tizenöt-tizenhat éves gyerek a maga szintjén el tudja dönteni – vannak csúcsai. Mindenki elárul mindenkit, és ismerve közelmúltunkat, régmúltunkat, mi több, jelenünket is, azt kell mondanom, számos Talleyrand futkározik a közélet és a politika területén.

Talleyrand állatorvosi lova volt a politikusoknak, Fouché, a belügyminiszter mellett, mert ő sem volt – mint mondani szokták – piskóta. Életét Stefan Zweig dolgozta fel, és e remekművecske úgyszintén a nagypapa hagyatékából került a kezembe. Ebből a szempontból ezek a könyvek a későbbi, általam kutatott rendszereknek, a nagy- és kispiszkosnak, azaz Rákosi és Kádár rendszerének történetében az akkori szervilizmus megismeréséhez, egyes meghatározó szereplőkkel készített interjúimhoz, visszaemlékezés-gyűjtésemhez alapvető impulzusokat adtak.

K. D.: Rengeteg könyved, írásod jelent meg, így ez egy nehéz kérdés lesz. Te magad melyiket érzed a legfontosabb munkádnak?

Z. T.: Személy szerint azt, amelyiket épp most rendezem sajtó alá. Nem azért, mert ez a következő, ennek sokkal egyszerűbb a története. Ahhoz, hogy az ember egy rendszert, egy történelmi korszakot megismerjen, nélkülözhetetlenek a személyes impulzusok, netán beszélgetések az egykori ilyen-olyan helyzetben lévő szereplőkkel. Én abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy sok egykori politikai szereplő szóba állt és áll mindmáig velem, noha a biológiai óra bizony náluk is, nem akármilyen sebességgel ketyeg. Most halt meg például Nyers Rezső. Nos, akik 1848–1849-cel foglalkoznak napjainkban, már nem csinálhatnak Haynauval interjút. Vagy akik az inkvizíció történetét írják, nem beszélhetnek már Torquemadával.

Én meg gyakorlatilag 1978–1979-től, amikor dr. Major Ákos, az idő tájt nyugdíj előtt álló ügyvéd eldöntötte, hogy megírja a visszaemlékezéseit, közel jutottam egy rendszer cselekvő, meghatározó figuráihoz. Hirtelen lehetőségem nyílt az akkor még nem kutatható írott források hátteréhez az „oral history” segítségével közelíteni, interjúalanyaimtól kapott eredeti vagy másolni engedett dokumentumokat olvasni. Elég, ha csak dr. Décsi Gyulának – Mindszenty József legfőbb kihallgatójának, később igazságügyi államtitkárnak, majd miniszternek, számos kirakatper „rendezőjének” – a Rajk-perről írt fantasztikus, huszonnégy oldalas tényfeltáró anyagára utalok, melyet 1979-ben Aczél Györgynek készített. Vagy Farkas Vladimírra, aki ideadta az édesapja börtönaplóját, vagy az egykori honvédelmi miniszternek az 1956 nyarán, szovjet elvtársak kérésére el nem mondott beszédét. Csomó olyan dokumentumhoz jutottam hozzá, amelyek hitelesek, de nem kutathatók, az emberek elől majd’ még egy évtizeden keresztül elzártak voltak.

Mindezt bővítették azzal, amikor beszélgetőtársaim kézről kézre adtak, hol az ávosok, hol az egykori jogászok. Ez egyre izgalmasabb lett. Az ember ugyanis, ha van benne némi kutatói véna, állandóan egyre mélyebbre akar ásni, és szembesülni mindazzal, hogy mennyi és mennyi aljasság húzódhat meg még a háttérben. Elég, ha csak mondjuk 1983-ból – amikor már kezdtem, úgymond, „képben lenni” – Nemes Györgynek a *Bal-jobb, bal-jobb* című önéletírására utalok. Ebben Farkas Vladimír közvetlen, nekem magnóra mondott emlékeivel szemben, az amerikai újságíró, William Shawcross könyvére, a *Crime & Compromise*-ra visszautalva, előhozta Kádár megkínzásának koholmányát, a szájba vizeléssel, körömléptéssel együtt. Az ismételt, tudatos félrevezetés szándéka volt érezhető megjelentetésével.

Mindez teljesen más műfaj viszont akkor, amikor az ember családjával, közvetlen hozzátartozóival összefüggésben kerülnek elő számára ismeretlen dokumentumok, amelyeket a család valamilyen oknál fogva nem érzett fontosnak elmondani, vagy elfelejtette, nem tudom. Így került elő 1999-et, édesapám halálát követően annak a levelezésnek a teljes anyaga, amit ő megőrzött, amikor Alsó-Vereckén munkaszolgálatos volt, és nagyszüleim az újhelyi gettóból írtak neki. Ezeket a levelezőlapokat, leveleket publikáltam is a VERITAS évkönyvében, 2014-ben.

Két évvel ezelőtt levelet kaptam a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont munkatársától, Huhák Helénától. Ebből kiderült, hogy ott őrzik apai nagyapámnak 1945. április 13-ától Bergen-Belsenben, a tábor felszabadításától, onnan történt elutazásáig töltőtollal írott naplóját. És mellette az ugyanott megírt visszatekintését is arról, hogy mi történt 1944. június 4-től, amikor a vonat az „újhelyi” gettóból a Ronyva-parti kisállomásra kísértékkel, a negyedik transzport Mózes-vallásúit szállító utolsó szerelvénnel elindult. Nyomon követi az eseményeket, amíg Birkenautól Bergen-Belsenbe meg nem érkeztek, és ott mi történt velük az amerikai csapatok odaérkezéséig.

Ezeket az írásokat rendezem most sajtó alá, de kézírásból átírni borzalmasan nehéz. Nem azért, mert nehezen olvasható a kézírása, hanem fel-felidéz vele kapcsolatos gyermekkori felejthetetlen emlékeket. Legfeljebb a családi legendáriumból kevésbé ismert neveknél van gondom, de most már ezeket is be tudom azonosítani külföldi, határon túli anyagokból. Mindaz, ami ezekből feltárul, valódi rémtörténet, és egy művelt embernek a tollából! A mindennapos horrorról ír, amelyről beszélni szoktak, melyet ezerszer leírtak, könyvben kiadtak, jelesebbnél jelesebb alkotók filmvászonra vagy televízióra vittek. A rettegés óráiról és perceiről sem hallgat. Arról, hogy miképp élték át remegve az SS-örség és az amerikai csapatok tárgyalásának óráit. Akkor, amikor a tábor még a nemzetiszocialisták őrizték, és nem lehetett tudni, hogy valamilyen megállapodás helyett az őrzötteket legéppuskázzák-e, mert nem vonulnak el, vállalják az értelmetlen további küzdelmet, azért, hogy esküjükhöz ragaszkodó hősi halottként pusztuljanak el, vagy megadják magukat, és

a páriák ismét szabadok lesznek. Visszatekintő összefoglalójában útleírást is ad arról, hogy miközben őt és társait munkahelyről munkahelyre hurcolták, milyen gyönyörű tájakat látott a vagonokból.

Az amerikai csapatok végül úgy vonultak be Bergen-Belsenbe, hogy fegyveres harc nélkül vették át a tábort. Tömegesen magyar volt ott. Az ún. Kasztner-vonattal érkezők mellett sokan mások is. Este amerikai jazz zene szólt, és azok a zsidó lányok, akik csont és bőrre fogytak az eltelt hónapok alatt, már ott táncoltak az amerikai katonákkal. Az élni vágyás, a túlélés vitte őket táncba? Nem tudom. De miért mondom ezt el? Nekem ugyanis azért van két keresztnévem, mert szüleim ekképp emlékeztek a család áldozataira. Tibor azért, mert amikor Guns kirchen lakói is szabaddá váltak az angolszászok jóvoltából, édesanyám kisebbik fiútestvére, Tibor másnap ott azért halt meg, mert halálra ette magát. A másik keresztnévem Ferenc pedig azért lett, mert nagypapám ügyvéd testvére, Feri bácsi tetemét Auschwitzban égették el.

Az eufóriát követően két túlélő életútja: az egyik, aki azonnal halálra ette magát, a másik, aki táncba mehetett. Az életkedv, az életösztönök és minden más. Sokkal komplexebb ez a folyamat. Nagyapám csak július közepén ért haza, amiről a zemp-léni hírharsónak egyikében úgy tudósítottak, hogy dr. Zinner Sándor hazatért a deportálásból és rendelkezését megkezdte. Másfél sor. Ez is és ennyi is lehet történelem. Talán mindezekért érzem, hogy ez a sajtó alá rendezés életem legnehezebb munkája. Apám is megírta a visszaemlékezését, de annak sok-sok része még nem publikus, mert nagyon sok élő embert érintene. Nagyapámnak ez a két 1944–1945-ös írása hiteles kéztől származva azonban más.

A történelem szele, a történelem levegője más és másként hat az emberre. Kérdezték azt is, hogy melyik munkám volt a legnehezebb. Soha nem hittem volna, hogy a Rajknál lesz nehezebb. Lett... S ismételt köszönet jár Huhák Helénának, hogy megtalálta a naplót, és úgy gondolta, hogy mivel Sátoraljaújhelyen nem sok Zinner lehetett, ezért – olvasván a világhálón, böngészése közben szülővárosomra keresve – megtalált engem. Az már a történet külön pikáns része, hogy ezek a füzetecskék, függetlenül a családomtól valamikor 1983 és 1987 között kerültek a Nácizmus Üldözöttjeinek Bizottságához, amely részét képezte a Magyar Antifasiszták és Ellenállók Szövetségének. Én voltam akkor ott a Történelmi Bizottság osztályvezetője. Ám Gyulai Kató, aki átvette a naplót, nem vélelmezett az írott Zinner-naplók és az élő Zinner között semmiféle kapcsolatot. Tehát ezeket a visszaemlékezéseket már 1983 és 1987 között megismerhettem volna. Így most ezek a Páva utcában vannak.

R. J.: Tudjuk azt, hogy rengeteg intézményben dolgoztál, felsorolni is magában egy tanulmány lenne. Melyik volt a legkedvesebb munkahelyed és miért? Mely volt az – ez kicsit a másik oldala –, amit a legkevésbé kedveltél, és miért?

Z. T.: Nagyon ritkán tudok sírni, nemigen hagyja el könnycsepp a szemem. Nem tudom, hogy azért, mert az olvasott iratanyagok megkeményítettek, vagy azért, mert „így raktak össze”. De azért úgy Isten igazából egyszer sírtam. Nagyon rosszul esett, amikor – igaz, önmagam választottam – el kellett jönnöm Budapest Főváros Levéltárából. A történet arról szólt még decemberben, amikor megvitatták egy száznyolcvan oldalas írásomat, hogy én leszek a főigazgató-helyettes, hogy osztályvezető leszek a „népi demokratikus osztályon”. Aztán Ságvári Ágnes úgy döntött, hogy még túl fiatal vagyok.

Ő annak idején – amikor ugyanolyan korú volt, mint én – már a budapesti egyetem BTK párttitkára volt, az államvédelemnél dolgozott lehallgatóként Kádárné mellett, de ez egy külön történet. Hogy az ember mikor érzi valamihez fiatalnak magát, vagy mikor érzi mások fiatalnak, nem mindig esik egybe. Dolgozószobájában megtudhattam, hogy nem úgy lesz, ahogy hetekkel korábban ígérte. Ezért utána dühödten kimentem a Bazilika altemplomába, mert ebben a „pincében” őrizték a levéltári anyagnak egy jelentős részét, és nekem ott volt a munkahelyem 1973 decemberétől. Ott találtam egy történészt, Bacsoni Gábort, aki a Csepel Vas- és Fémművek Társadalomtudományi Intézetéhez tartozó szociológusok és történészek közé tartozott. Tájékoztattam, mi történt. Azt mondta, tőlük most távolítják el az egyik kutatót, beszél a főnökével. Nem egészen egy hét leforgása alatt otthagytam a munkahelyem, mert úgy döntöttem, ezt így nem csinálom tovább.

Ám amikor utolsó alkalommal mentem be a városházi központba, elbúcsúzni osztályvezetőmtől, Gáspár Feritől – akitől nagyon sokat tanulhattam –, akkor kijött a könny a szememből. Nem az volt a nehéz, hogy levéltárosként hagytam ott azt a munkahelyet, ahol segédlevéltárosként kezdtem, hanem az, hogy tudtam, az az irat, ami korábban hozzám nőtt, amit először én rendeztem, darab- és főlírszinten ismertem, az bizony mostantól kezdve már csak külsősként, kutatási kérelemre kerülhet a kezembe. Ha ideadják...

Ide kötődik, hogyan is találkoztam először a nagybetűs történelemmel. Nekem az első ilyen személyes élményt vitéz dr. Imrédy Béla, kivégzett miniszterelnök töredék népügyészégi iratanyaga szerezte. 1973. december idusán, születésnapomon vitt ki Gáspár először a Bazilika altemplomába. Oda, ahová a második világháború első éveiben kimenekítették a fővárosi dokumentumok jelentős részét, majd az emeletessé alakított altemplom újabb és újabb anyagokkal telt meg az évtizedek alatt. Bölcs döntés volt ez annak idején, mert a városházának az a része, ahol ezeket addig őrizték, bombatalálatot is kapott, így az anyag túlélte a világegyet. Szóval Feri levitt a kanyargós lépcsőn, mégpedig oda, ahová a referenciámba tartozó Budapesti Népügyesség iratait már őrizték, és ahol már készítették elő a Budapesti Népbíróság iratainak a helyét. Ránki ugyanis erről, ennek az irategyüttesnek a felbecsülhetetlen

tudományos értékéről beszélt nekem a várostörténeti konferencia fogadásán, és javasolta a Budapest Főváros Levéltárában végzendő munkavállalást. Azt hallotta Ságváritól, hogy hamarosan áthordják ezeket a népbíróági anyagokat a Fővárosi Bíróságról, és feldolgozásánál nem egy fekete könyökvédős iratórőt, hanem egy történészi ihletettséggel is rendelkező levéltárost alkalmaznának. Ennek lett a folyománya, hogy Gáspár kivitt, és azt mondja, nyúljak bele nyugodtan a tintaceruzával felíratozott, ötszáznál is több doboz bármelyikébe, bármit megnézhetek azokból, amit akarok.

Az első, ami a kezembe akadt, egy vékony, öt-hat darab papírlapot tartalmazó pallium volt, és ráírva kívülről, hogy v. Imrédy Béla, azaz vitéz Imrédy Béla. Benne pedig egy A/4-es papírlapnak egyötöde-hatoda, tehát olyan öt-hat centi magas, normál szélességű formanyomtatvány. Kipontozták a név helyét (ahová tollal utóbb beírták a kormányfő nevét), valamint az időpontot és az eljárás költségét pengőben (ezeket is utóbb kellett beírni), s végül, a kitöltés után a letartóztatási intézet vezetőjének is alá kellett írnia. Arról szólt, hogy vitéz Imrédy Béla elítélten a jogerős ítélet végrehajtották. Ennyi és ennyi pengő az államkincstárt terheli, X. Y. li. vezető, tehát letartóztatási intézeti vezető. Moldova György 1977-ben megjelent szociográfiájának címét idézem most: *Akit a mozdony füstje megcsapott*. Engem a történelem szele ekkor, 1973-ban csapott meg. Hogy egy magyar királyi miniszterelnök után csak ennyi, ez a dögcédula maradt. Ennyibe került az élete. Mégis miniszterelnök volt, mégis sok mindent csinált. Arról nem beszélve, hogy kollokváltam is belőle. Még ma is elborzadok, ha erre emlékezem. Függetlenül attól, hogy megérdemelte-e sorsát vagy sem.

Ide kötődik egyik legfrissebb kutatásom. Somorjai Ádám bencés atyával, barátommal most rendezzük sajtó alá a budapesti három pápai nuncius iratanyagait,¹ 1920 tavasza–nyara és 1939 februárja között. Végül Eugenio Pacelli államtitkárnak jelentettek, akiből később XII. Pius pápa lett, így annak időszaka még zárolt. Angelo Rotta jelentéseinek egyikében olvasható, hogy dr. Imrédyvel tárgyalt a zsidótörvényről. Elégé sajátos képet fest tájékoztatása, mert Rotta sok mindent papírra vetett nem csupán a miniszterelnöknek, hanem a korabeli klérusnak ezekkel a törvényekkel és sok minden mással összefüggő állásfoglalásairól. Mindez nem feltétlen áll kapcsolatban azzal a hivatalos történetírással kanonizált képpel, amit egyházi vagy nem egyházi kiadók eddig közzétettek. S úgy gondolom, hogy amit a pápai nunciusok a Szentszéknek jelentettek, közelebb áll a valósághoz, mint azok a történészi

szándékok, amelyek magyarázni akarják a megmagyarázhatatlant. Amelyek eltekintenek bizonyos dokumentumok lététől, ezért közzétételétől, az értékelésük elmaradásáról nem is beszélve.

Azt gondolom, egész pályám valahol arról szólt, hogy minden iratot nyilvánossá kellene tenni, és mindenki alkossa meg szépen a közzétett dokumentumból a véleményét. Levéltárosként is ez volt az ars poeticám. Minél több iratot felszabadítani, minél több iratot kutathatóvá tenni. Persze az is lehet, hogy az iratban közöltek zöme hamis információval teli, miként a törvénytörő büntetőper iratainak jelentős része valótlan tartalmú, de kutathatóvá kell tenni azokat. Akár a fiatalabb, akár az idősebb nemzedék szembesüljön a ténnyel, hogy bizony a források azon szintjén akkor annyit tudtunk. Én magam is példának okáért egyet megírtam, a kétkötetes Rajkot.² Több mint negyedszázadnyi kutatómunka eredménye volt. Utóbb találtam még Rákosi Dimitrovhoz küldött leveleinek egyikében egy sort: „a holnapi nap folyamán Rajk elvtárral Tito elvtárhoz utazunk, hadd szokja a nagypolitikát”. Soha nem jelent meg egyetlen egy újságban, sem a határon túl, sem itthon, hogy volt egy ilyen találkozó. Volt-e, és azon tényleg ott volt Rajk? Lehet, hogy itt volt „elvermelve az a bizonyos kutya”? Lehet, hogy itt történt valami, amiről nem tudunk?

Ez csak az egyik adalék ahhoz, hogyha az ember befejezett valamit, lerakott valamit az Olvasó elé, az alkotó akkor sem pihenhet meg. Miért? Bármikor, bárhol előkerülhetnek olyan források, amelyek színezhetik, sőt, netán alapjaiban is módosíthatják a dolgokat. Tehát én nagyon nem szeretem, ha valakik úgy kezdik, hogy ez az ultima ratio, amit ebben a kérdésben letettünk az asztalra... Nem, a helyes tétel az, hogy pillanatnyilag a források adott szintjén ezt a következtetést tudjuk levonni, de soha nem lehet egy kutatásra azt mondani, hogy befejeztük.

A legnagyobb öröm számomra ebből a szempontból a fővárosi levéltára volt. Ott, ahol elsőként vehettem kézbe – példának okáért a Magyar Testvéri Közösség tagjaival, folyományaként a lemondott kisgazdapárti főtitkárral, Kovács Bélával szemben indított koholt büntetőeljárás iratait – olyan dokumentumokat, ahol a kutatót a megismerés öröme, a felfedezés pillanata érintette meg. És azt sem szabad elfelejteni, hogy másképp éltem ezt meg huszonöt és harminchárom esztendőm között, és másképp nézek vissza most sok mindenre, közeledve a hetedik X-hez.

Utána voltak nagyon szép évek, hónapok különböző munkahelyeken. Felejtethetlen volt nyilvánvalóan számomra az a több mint két esztendő, amikor a Tényfeltáró Bizottság Történész Albizottságában úgy gondoltam – másokkal együtt –, hogy Augiász istállóját kisöpörhetjük. Meg kell, hogy mondjam, a jéghegy csúcsát ismertük

¹ Lorenzo Schioppa 1920. augusztus 10-én kapott kinevezést, 1920–1925 között volt nuncius. Cesare Orsenigo követte 1925–1930, majd Angelo Rotta 1930–1945 között. Rotta április elejéig maradhatott Budapesten, amikor a Szövetséges Ellenőrző Bizottság kiutasította. Jelentéseinek XII. Piusz pápasága alá eső része, tehát 1939 februárja után, még zárolt a vatikáni levéltárakban.

² „A nagy politikai affér” – a Rajk–Brankov-ügy, 1. kötet, Budapest, 2013. Saxum, 1–646. és A „nagy affér” – a Rajk–Brankov-ügy, 2. kötet. Budapest, 2014. Saxum, 1–702.

csak meg akkor, igaz sok-sok esetben elsőként a szakmabeliek közül. Sem nekem, sem a többieknek fogalma nem volt mindarról, ami esetenként feltárult. Nem tudtuk elképzelni, pedig akkor számunkra, legalábbis számomra kinyílt minden páncél-szekrény, amit szerettem volna, és szinte nem volt olyan dokumentum, amit nem adtak oda. Legfeljebb azt hazudták, hogy nincs, mint a két Tömpe testvér, András és István iratanyagáról. Aztán érdekes módon olvastam valahol egy anyagot, évtizedekkel később, abban idézve Tömpe István visszaemlékezéséből. Ebben leírta, magára vállalta, hogy valójában ő vezette a kádári megtorlást. Ehhez azonban az kellett, hogy egyik szakértője legyek a Biskó Bélával szemben indított büntetőügy második felvonásának, hogy ilyen anyagokhoz hozzá tudjak jutni, de mikor?! Tehát Budapest Főváros Levéltára ebből a szempontból fantasztikus volt, és utána is voltak munkahelyek, például egy időben a Legfelsőbb Bíróság, voltak különböző szituációk, ahol tényleg jól éreztem magam, alkotni tudtam. Más kérdés, hogy bizonyos folyamatok értelmezésével még mindig nem tudok egyről a kettőre jutni.

János kérdésének volt egy olyan része is, hogy hol nem éreztem jól magam. Nos, ez mindig, mindenütt csak az emberi tényezővel volt kapcsolatos. A levéltári években például a szobátársammal, aki szemben ült velem a Bazilika utcai szintjénél némileg lejjebb lévő dolgozósobájában, az apszis végénél, a Bajcsy-Zsilinszky útra néző szobák egyikében. Ő előbb szakérettségizett, majd elvégezte – miként későbbi felesége – a hathetes politikai elő- és tízhónapos szakképzés után jogvégzettséget biztosító Bírói és Ügyészi Akadémiát. A szerencsétlen eleve rosszul látott, ám egyfajta szemellenző folyamatosan rajta volt, amikor beszélt, amikor írt, amikor titokban mószerolt. Mindenkit, akikkel együtt dolgoztunk odalent, tehát én sem maradhattam ki a szórásból. Az emberiségnek azt a szélsőséges, kizárólag a munkásmozgalmi klasszikusoktól származó, dogmákban gondolkodó – mondhatni az idő tájt még nem kihalt – östípusát testesítette meg, mely a pártállam legrosszabb, legbűnösebb időszakában is csak tapsikolt, '56 előtt és után is. Példának okáért a munkakörömhöz elengedhetetlen pártfelvételim alkalmával felhozta – munkahelyi többoldalú kézben tartásom egyik eleme volt –, hogy édesanyám testvére Izraelben él. És van egy olyan párthatározat – tette hozzá, amiről addig én nem tudtam –, hogy az 1967-es háború után zsidót a pártba nem vesznek fel. Dr. Halasi László elvtársnak ezzel a monológjával szembesülhettem a hatnapos háború után majdnem egy évtizeddel. Mindezzel azonban – mert mondandója a párttagok jelentékeny részének szívét is megérintette – öngólt rúgott. Felvettek, és tag voltam, amíg ki nem léptem, de ez már más történet.

Az itt a lényeg, hogy borzalmasan nehezen viselte el, hogy nem követem az ő szemléletmódját, másképp gondolkodom. Én az elmúlt hét évtizedben cigarettát nem vettem a számba. Ő ezzel szemben láncdohányos volt, és a lehető legrosszabb

minőségűt szívta. Ráadásul az irodánkba amúgy sem túl jó levegő áradt be kintől, fokozva a penészes iratok émelyítő hatását. Mindebből fakadt, hogy többet töltöttem a Bazilika attemplomában az iratok között, hogy a szobában ne kelljen lenni és ne kelljen szívni se a szellemiségét, se a cigarettáját. Az egy másik kérdés, hogy a „pincében” viszont szén-monoxid és huszonegyféle gomba volt, amiért tizenegy százalék veszélyességi pótlékot kaptunk. Két óránál többet nem lehetett volna a mélyben tölteni. Én azonban ennek néha a többszörösét is dolgoztam odalent, vállalva a veszélyt.

Volt még egy nagyon furcsa eset, amiről szólnom kell. Irányításommal folytak a Bazilika költöztetésének munkái. Az attemplomban szombat–vasárnap dolgoztunk, amikor a II. kerületi Heinrich István utcában lévő, ún. „szentföldi” templomba költöztettük az iratanyagot. Mi már akkor felhívtuk a figyelmet arra, hogy előbb minden papírtípus esetében meg kellene nézni, hogyan fogja az túlélni a gombaöléshez használt gázt. Ezt a munkát azonban lóhalálában kellett elvégezni, s akkor sem volt minden felsőbb szintű döntés szinkronban a mindennapi élettel. Ennek is lett az a következménye, hogy a Budapesti Népművelés iratainak, iktatókönyveinek jelentős része az első oldalakon már nem vagy épphogy olvasható, nem állítható vissza, mert eltűnt róluk a szöveg. Legfeljebb a különböző cédulákról, dokumentumokból lehetne rekonstruálni annak az első nyolcvan embernek a kilétét, akivel szemben a Budapesti Népművelés büntetőeljárás indult 1945 elején.

Mi minden pénteken és csütörtökön előre meghajtogattuk a dobozokat. Szombat-vasárnap csatárlánc, gyönyörűen ki volt alakítva, mondhatni futószalagszerűen a rendszer. Így kerültek elő a Társadalomtudományi Egyesületnek, a *Husadik Századnak* az elsődleges forrásai. Ezek mind a közigazgatási anyagok között voltak. Persze megálltunk a munkával, néztük, belenéztünk, tehát még egy ilyen pofonegszerű munkánál is előjöttek olyan iratcsomók, amik a levéltáros szívét megérintik. Vagy egy másik példa. Zseniális aggyal valaki kitalálta, hogy selejtezzük le a Budapesti Büntetőtörvényszék ezeregy száz irat-folyóméternyi anyagát. Meghatározták, hogy mi marad, és mit kell belőle kidobni: a verdikt szerint az ítéletek másod-, harmadpéldányait és az ügyvédi meghatalmazásokat. Tudnivaló, hogy az ügyvédi meghatalmazást mindenki saját maga, kézzel írta s írja alá mindmáig. Nos, egy unitárius pap kollégánk, Szász János – akit főiskolai végzettsége ellenére, egyházi szerepvállalása miatt csak levéltári kezelőként alkalmaztak – körülbelül egy esztendő alatt egy kisebb ruháskosárnyi ügyvédi meghatalmazást tudott kiszedni, kidobni a büntetőperes iratanyagból. Közöttük látott az ember olyan személyektől aláírásokat, amelyeket ha akkor megörzünk, ha el mertünk volna tenni, napjainkban ilyen jellegű gyűjtemények ékességei lehetnének. Én például odaadtam volna egy debreceni ügyész barátomnak, akinek Göncz Árpád jóvoltából már II. Erzsébettől is van aláírása, és fantasztikus a gyűjteménye, amit már Budapesten is kiállított. A kutató, a levéltáros

ember számára az archívum ebből a szempontból hihetetlen pozitív értéket jelentett. Ez is egy Kánaán volt. Említhetem még a Fővárosi Bíróság irattárának vezetőjét, az ott dolgozó egykori telekkönyves szakembert, Telefai bácsit, aki rám hagyta azt a keményfedeles iratborítót, amely annak idején Szálasi Ferenc és társai büntetőperének aktáját tartalmazta.

A rossz emlékeket felidéző személyekről is feleleveníték egyet-kettőt. A partizánoknál³ is fantasztikus volt számomra, mert az ember ott, a Szabadság tér 16. első emeletén bárkivel összefuthatott. Akár államvédelmisként, akár a H. M. Katonapolitikai Osztályának beosztottjaként, azaz „katpolosként”, akár külügyesként dolgozott korábban. S ott volt a Felvételi Bizottság iratanyaga mellett a kizárt személyeknek a dokumentációja. Ingyen és bérmentve jutottam hozzá olyan ismeretekhez, melyekhez az ember különben az életben nem, vagy alig jutna hozzá. Ám ennél még sokkal fontosabb volt számomra, hogy nagyon sok embert odahívtam interjúkészítésre. Mert ezek is anno elvtársak voltak. Gyakorta hangzott el a bent lévő egyéb bizottsági tagok, betért tagok szájából irányukba, amikor meglátták beszélgetőtársaimat, hogy régen találkoztunk, de azért most nem zavarunk, ha Tiborral beszélgetsz. Többek között ott csináltam meg dr. Jávor Iván hadbíróval az interjúmat, aki ítéleteivel tábornokok és törzstisztek halálához is hozzájárult, valamint dr. Csendes Károllyal, aki a legfőbb ügyésznek a büntető szakágbeli helyettese volt korábban, aki a Szűcs Ernő vezette titkos csoportnak Szöllös fedőnéven az egyik legfontosabb ügynöke volt a pártközpont adminisztratív osztályán 1950 előtt! Nem sokat gondolkozhattak a fedőnéven, mert Weintraubként látta meg a napvilágot.

Mondhatnám dr. Décsit is, aki ugyancsak oda járt be gyakran hozzám, ahogy dr. Olti Vilmos, a kiemelkedő törvénytörő büntetőperes elsőfokú eljárásban ítélező tanácsvezető bírása is. Tehát én fedőszervnek, védőernyőnek használtam ezt a társadalmi-politikai szervezetet, mert aki oda bejött, az kizárólag régi, megbízható elvtárs lehetett. Sokan voltak közöttük olyan tagok is, akik az ötvenhatot követő megtorlás folyamatában vettek részt. Említhetném dr. Tihanyi Sándort, a BRFK parancsnokának politikai helyettesét, mivel az ötvenhatot követő megtorlás során majdhogynem az összes budapesti internálási határozatot ő írta alá. Csomó olyan ember fordult ott meg, akár diplomáciai vagy más területről vonult nyugállományba, akinek komoly titkosszolgálati múltja is volt.

Szerencsém volt egyszerű, a széles közvélemény előtt kevésbé ismert emberekkel is beszélgetni, például Soós Lászlóval. Ő szovjet felderítőként elsőként lépett magyar területre Csanádpalotánál. Most tekintünk el attól is, hogy hol – azaz az Úz völgyé-

³ Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége, majd Magyar Szabadságharcos Szövetség, 1982-től Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége.

ben – húzódtak akkor Magyarország határai. Ám ha Puja Frigyes, egykori vezető külügyér meséje mentén indulunk el, hogy '44 szeptemberében léptek honi földre a Vörös Hadsereg katonái Battonyánál, nem hagyhatom ezt szó nélkül. Ő ugyanis azért találta mindezt ki, mert battonyai születésű volt. Ez azonban ugyanolyan hazugság volt, mint az április 4-i időpont, mert akkor még nem, hanem bő egy héttel később lett náci csizmáktól mentes Nemesmedves.

Mindig volt egy munkahelyen valami olyan, ami ott tartott, mert olyan ismereteknek jutottam a birtokába, melyek kiegészítették az adott időszakbeli felkészültségem vagy tudásom, illetve – ami nem kevés – a hely védelmet is nyújtott tényfeltárásaim számára.

K. D.: Több olyan munkát végeztem, amely nem szorosan kapcsolódik a történelmi munkához. Ezek közül melyiket emelnéd ki?

Z. T.: Alapvetően azt, amit most csinálunk, és amely talán az egyik legnehezebb. A Nemzeti Emlékezet Bizottságán belül több kutatócsoport működik a különböző tagok vezetésével. Az egyik legnehezebb tulajdonképpen a múltnak azzal a részével való szembenézés, amelyik a kettős mércének évtizedeken át tartó alkalmazásából fakad. Mit értek ezalatt?

Magyarországon feltártuk jórészt mindazt, ami '45 előtt volt, és ami '45 után erre a kihívásra válaszként érkezett. A korábbi bűnösöket megnevezték, de azokról hallgattak, akik a múlt sötét árnyainak eltüntetésében vettek részt. Aztán utólag kiderült, hogy a titkosrendőrségnek ebben a „fasiszta maradványokkal” szembenéző tevékenységében, és az arra alapozott igazságszolgáltatásban, amit nyugodtan nevezhetünk az esetek többségében csak „gazságszolgáltatásnak”, ugyanúgy áthágták a mértéket, ugyanúgy bűncselekményeket, ugyanúgy borzalmakat követtek el. Ez a folyamat vitt el az '56-os intermezzo után, 1962 késő nyarán bírák és ügyészek szűk körének eltávolításához, majd '89-hez (és utána), a különböző semmisségi törvények megalkotásához. Az viszont a sötétség homályába burkolózott, hogy mellettük voltak mezei harcosok is. Kicsodák?

Itt ugyanis nem csak ügyészek vádoltak, és nem csak hivatásos bírák ítéleztek. Itt voltak népbírák, voltak népi ülnökök, aztán megint népbírák, akik a legkülönfélébb foglalkozású emberek közül kerültek ki. Amikor igent mondtak a felkérésre, vagy éppen a munkahelyük küldte őket, mint megbízható elvtársakat, részt venni az ítékezésben, ott is jól akartak teljesíteni. Túlteljesítettek, számukra ez pártfeladat volt. Most készült el egy interneten elérhető adatbank mindazoknak az állambiztonsági munkatársaknak a hosszabb-rövidebb anyagával, akik az 1956–1961 között kivégzéssel zárult büntetőügyekben bármilyen pozícióban, vagy főként vizsgálóként részt vettek. És ugyanez a helyzet a bírákkal, ügyészekkel, népi ülnökökkel, népbírákkal. Az ő életútjuk is nyilvánosságot kapott.

Napjainkban néhányan még élnek ezek közül az emberek közül, bírák, népbírák, ügyészek. Felmerül azonban egy kérdés. Az elmúlt évtizedben Képíróval, Csatárilal, Biszkuval szemben indított és más büntetőügyek során is felvetődött, hogy szabad-e, illik-e kilencven-egynéhány éves, fizikai vagy szellemi állapotukban nem feltétlenül egészségesnek nevezhető embereket meggyanúsítani, vádolni, majd bírák elé citálni? Ez ugyanis elmaradt, amikor évtizedekkel fiatalabbak voltak, jobb egészségi állapotnak örvendtek. Közvetlenül '89 után is, amikor egyfajta kettős mérce alakult ki, hogy ne bolygassuk a múltat, és a kommunista mozgalomban, illetve rendszerben bűnöket követők majd békében távozzanak a földi paradicsomból. Térjünk tetteik felett napirendre, és kész! Legfeljebb elveszünk a nyugdíjuk érdemtelenül szerzett részét, de már nem bántjuk őket, noha megérdemelnék.

Áttörést Németország hozott a kilencven-egynéhány éves egykori SS-tagok, vagy különböző pozíciókban olyan emberiség elleni, illetve háborús bűntetteket követő emberek büntetőeljárásai esetében, amikor előbb vád alá helyezték, majd elítélték őket. Nos, ez Magyarországon nem gyorsan, nem könnyen, de valahogy azért hasonlóképp megindult. Ezért érzem mások mellett én is alapvetőnek e területen a totális tényfeltárást. Mellette az elengedhetetlen információs kárpótlást is, amit a Nemzeti Emlékezet Bizottsága folytat a mindenképp szükséges nyilvánossággal. Hiszen egyre kevesebb az élők száma, most derült csak ki, hogy hányan vannak. Senki sem kutatta, senki utána nem nézett korábban ennek. Legalább az utódok nemzedéke, napjaink társadalma értesüljön arról, hogy kik voltak azok, akiknek a jelenünket köszönhetjük. Abban az értelemben, hogy ők '56 eltiprói voltak, részt vettek abban a vérgőzös folyamatban, mely a kivégzésekhez, börtönbe vetésekhez, időleges internálásokhoz vezetett. Ha a rádióközvetítést hallgatók csaknem három évtizeddel ezelőtt már hallhatták az éter hullámain keresztül Nagy Imre s mártírtársai újratemetésekor az ártatlanul meggyilkoltak, jeltelen sírhantok alá temetettek nevét, akkor váljon ismertté az is, hogy kik „harcoltak” a barikád másik oldalán, kik és miért kaptak érdemrendeket, különböző kitüntetések. Ne csak azok neve legyen ismert, akiket meghurcoltak, hanem a meghurcolókat is közzé kell tenni. Farkas Vladimír önéletrajza, a *Nincs mentség* azért is jelentett revelációt, mert áthágta a korlátokat azzal, hogy nevén nevezte egykori kollégáit. A könyvekben korábban ők gyűjtőfogalommal szerepeltek mint államvédelmisek, ávosok, a cég emberei. Farkas legalább a Péter Gábor altábornagy környezetében voltak körét nevesítette, megszünt az anonim ÁVH. Ha tetszik, ha nem, a hivatásrendeknek – akár az ügyészségnek, akár a bíróságnak – hasonlóképp szembe kell néznie ezzel a múlttal. Azzal, hogy voltak olyan kollégáik, akik talán betartották a törvény minden betűjét, de annak emberi oldalánál a mértékről elfeledkeztek, a hatalomba visszasegítettek céljait és érdekeit szolgálták. A bíróságnál hasonlóképp meg kell ezt tenni a nem hivatásos

ítélkezők, ülnökök és népbírák esetében is. Arról sem hallgatva, hogy előbb ők foglaltak állást az ítéletek mértékéről. Ezt az adósságot törlesztjük most, és ehhez a kutatómunkához a hivatásrendek élén állók, a Kúria elnöke s a legfőbb ügyész teljes támogatást nyújtanak.

Nem halogatható ugyanez az ügyvédi karnál sem, ahol egy sajátos törvényszegés érhető tetten. Nem véletlen, hogy egyes meghatározott büntetőügyekben kik voltak a kirendelt, vagy a vizsgálótisztek által sugalmazott, ekképp „választott” védők. Meg kell ugyanezt tenni a párt- és állami vezetőknél is. A kommunista hatalomgyakorlók egy részének életrajza már olvasható a NEB honlapján, de még nem mindenkié. Kik voltak azok a minisztériumi vezetők, akik nem ítéleztek, nem voltak ítélethirdető tanácsok tagjai, nem vettek személyesen részt a megtorlásban, ám a horrort eredményező jogszabályok előkészítésében, a bírósági munka ellenőrzésében tevékeny részt vállaltak? Látnunk kell e tabló valamennyi oldalát! Eltelt 1989-hez képest lassan három évtized. Nem tehetjük meg, hogy csak az egyik oldalról beszélünk. A gyerekek, az unokák nyilvánvalóan nem tehetnek arról, amit a szülők, nagyszülők követtek. Nem velük szemben tárjuk fel mindezeket, de hallgatni tovább minderről olyan bűn lenne, mint annak idején a részvétel.

Kapja meg mindenki az utókor megvetését amiatt, amit annak idején elkövetett. Akár pártfeladatként, akár szívből, akár kényszerből tette is azt. Ez utóbbit is papírra kell vetni. Mert már leírtuk, hogy kik álltak fel, kiket állítottak fel a Legfelsőbb Bíróságon, ahonnan huszonhárman elmentek vagy elküldték őket, mert nem vállalták az ítélezést. Nem vettek részt a horrorban. Mert meg lehetett tagadni! Ez kizárólag egzisztenciális kérdés volt. Nagyon nehéz elhagyni a pulpitust, ha valakinek van négy gyermeke, akiket fel kell nevelni. Ismert olyan ügyész ugyanakkor a másik oldalról, mondhatni egy horrortörténet részeseként – Kiss Réka, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnök asszonya adta tudunkra –, hogy azért nem lehetett Pécsen egy akasztást végrehajtani, mert a részeg ügyész nem jelent meg a kivégzésnél. A megyei pártbizottság ezt az illetőt azonban megvédte, mert „rendes elvtárs” volt. Annyi büntetőügyben vett részt, és szolgálta a hazát, magyarul vádképviselete során megvédte hatalmukat. A legdurvább történetek jönnek most elő. S a korábbi, 1945-től kezdődő évek kutatása csak most kezdődik.

Már most lehet azonban tudni, hogy annak idején a Kiszgazdapárt a legmagasabban képzett jogászait küldte ezekbe a koalíciós népbírói tanácsokba ítélezni. A kommunistáknál ez már akkor is pártfeladat volt. Kik küldtek dr. Bárdossy László büntetőperének népbírói tanácsába? Apró Antalt. Nem véletlenül. Van mivel szembenéznünk. Igen, mert szembe kell néznünk, még ha közel nyolcvan éve történtek is a vád tárgyává tett cselekmények. Lássuk a teljes tablót! Abból lehessen tanulságot levonni. Merem remélni, hogy azok is olvasni fogják ezeket az anyagokat,

akiknek a tanulságokat le kell vonniuk, és nem írott malasztként kerülnek fel ezek közkinccsé téve a NEB honlapjára.

R. J.: Két kérdésem lenne még. Az első picit kellemetlen. Lépten-nyomon halljuk veled kapcsolatban, adott esetben a szakmától – persze a hátad mögött –, hogy nem szereztél fokozatokat, nem vagy akadémikus és minden egyéb. Beszélj erről a világról egy kicsit! Miért nem szerezted meg ezeket a címeket, volt ennek oka? Mi történt tulajdonképpen?

Z. T.: Nagyon egyszerű. Amikor megnéztem, hogy kik kandidátusok Magyarországon, és tudtam azt, ahogy Ránki egy éjszaka alatt írta meg némelyek disszertációját, egyszerűen nem kívántam ebben a körben lenni. Mi több, tudom, hogy mi volt az ellenszolgáltatás is. Ezért olyan pofonegyszerű. A Szovjetunióban szerzett diplomák szakmai értékéről meg szó se essék. Ettől a világtól, ahol tudtam azt is, hogy napjainkig az akadémikusok kinevezése, az akadémiai tagság elérése miképpen történik, milyen háttérpaktumok, milyen mérkőzések zajlanak, ettől csak viszolygni lehet. Meg nem felejthető az sem, hogy kik és hogyan fűrták ki néhai Szakács Sanyit a Mezőgazdasági Múzeum éléről, hogy miért nem lehetett belőle akadémikus. Ez a kör ezért tölem ugyanúgy távol van, mint a kutatási területem tárgyát képezők. Egyszerűn nem kívántam ilyen „tudósokkal” is teli grémium tagja lenni, nem volt rá igényem. Szeretek és szeretnék még tükörbe nézni.

R. J.: A mai magyar tudományos életet hogy ítéled meg, mert előbb utalgattál már erre is. Mi a véleményed a magyar történelemtudomány állapotáról?

Z. T.: Mivel a feleségem korábban évtizedeken keresztül a Történettudományi Intézet könyvtárában dolgozott, volt szerencsém megismerni azt a vegyes összetételű csapatot, akik akkor a történettársadalom krémjét alkották. Néhányan még maradtak is közülük. Megismertem az utódokat is. Akikkel én szakmailag egyet tudok érteni, vagy a tények ismeretében érdembeli vitára képesek, illetve akiknek az írásait hitelt érdemlőnek tartom – legyen az illető historikus, akár kezdő, akár a legmagasabb szintű haladó –, azokkal a lehető legjobb viszonyban vagyok. Ugyanakkor megtartom magamnak a „fényes elszigeteltséget” is egy bizonyos körrel szemben. Azokkal a fennköltnek tűnő, idegen szavakkal ékesített nyelvezettel időnként értelmetlen gondolatokat is papírra vető szakemberekkel, önjelölt tudósokkal szemben, akik másokat tudományáguk elefántcsonttoronyából, az általuk hitt Parnasszus ormáról – ha kéri őket, ha nem – minősítenek. És azokkal szemben, akikkel öröklött politikai, de főképp szakmai elfogultságaik miatt nem érthetek egyet. Ők ugyanis nem vitaképesek, mert minden alkalommal csupán ellentmondást nem tűrve kinyilatkoztatnak. Én nem tudok, és soha nem is kívánok beleülni egy olyan hajóba, amelyik a mindenkori napi politika hullámain ringatózik. Világéletemben zömmel egyedül dolgoztam – egy-két kivételtől eltekintve, így néhai Szakács Sanyitól és nap-

jainkban Somorjai Ádámtól –, mindig volt azonban egy nagyon közeli, belső szerzőtársam, „a hülye Zinner”. Vele jól megvoltam, megvagyok, néha jókat is vitatkozunk, aztán abbahagyjuk, mert megírom azt, amit a papír elbír, bár lehet, hogy néha nehezen...

Egy sztori azért igen emlékezetes maradt „kettőnk” sajátos vitatkozásából. Soha nem felejttem el, miként írtuk a Tényfeltáró Bizottság Történész Albizottságának jelentését a Legfelsőbb Bíróságon, dolgozószobámban. Ezt utóbb *Törvénytelen szocializmus* címmel közzétették folytatásos formában napokon keresztül az *Új Magyarországban*, majd adta ki a napilap és a Zrínyi Kiadó, szerzői jogainkat csorbítva 1991-ben.

Az ablaknak háttal ülve diktáltam a mellettem gépiróasztalnál ülő kolleginának. Szakács Sanyi egy hosszú asztalnál, a szoba másik végében ült. Túhegyesre faragott ceruzával javított bele abba az írógépből frissen kiszedett szövegbe, amelyet átadtam neki. Időnként megszólalt a maga halk módján.

– Tiborka! Ezért minket felakasztanak.

– Jó – mondtam – melyik szövegrésszel van gondod?

– Belejavitottam, nézd meg!

Megnéztem, és a vitatott szövegen nemhogy enyhítettem volna, hanem még kétszer keményebb lett az újabb változat. Én tehát Sanyira nem, de szigorúan titkos, belső szerzőtársamra hallgattam, amikor az általa kifogásolt szöveget újrafogalmaztam. Azt kell mondjam, azóta sem haladták meg jelentésünk tartalmát. Mondom ezt egyfelől akkori szerzőként örömmel, másfelől így utólag rendkívül szomorúan. De hát ez nem a mi bűnünk.

Rajnai Sándor egykori titkárnőjének ontottam a szöveget – akiről persze akkor ezt nem tudtam –, mert a házban napi negyvenöt oldalt csak ő volt képes egyes sorközzel legépelni. Golyószóróként csattogott a masinája. Azt, hogy ki volt a főnöke korábban, teljesen véletlen, de nem mástól, hanem épp tőle tudtam meg. Hogyan? Amikor 1990. január végén, február elején azt diktáltam neki, hogy miként engedett ki a kormányzat 1953–1954-ben pár ezer zsidót Izraelbe, akkor halkan megszólalt:

– Az nem úgy volt Zinner elvtárs!

– Hát maga ezt honnan tudja?

– Én voltam Rajnai elvtársnak a titkárnője... gépirónője. Én arra emlékszem, hogy...

és mesélte az emlékeit, de a rendelkezésemre álló forrás hitelesebb volt annál.

Hadd mondjam el itt azt is, hogy miért rémültem meg közlésétől. Akkor tudtam már ugyanis, hogy dr. Csornoky Viktor kairói követnek, Tildy köztársasági elnök vejének a magyar követségen lévő szemeteskosarából a levelezésénél használt indigókat hogyan szedte ki a későbbi jeles irodalomtörténész Nagy Péter. Borisz

fedőnéven az államvédelem, majd állambiztonság ügynöke volt. Ő küldte haza azzal a Szász Bélával, akinek a *Minden kényszer nélkül* címmel írott memoárja kavargó érzéseket keltett bennem, amikor egyetlen estére megkaptam Markovits Györgytől, az Országos Széchényi Könyvtár Zárt Kiadványok Tárának vezetőjétől. Röviden: végiggondoltam, hogy ezeket az öt plusz egy példányban írt anyagainkat másnap akár el is olvashatják a Belügyminisztériumban, vagy a Néphadsereg (ma Falk Miksa) utcában az akkori állambiztonságnál. Nem volt kellemes.

Hozzá kell tennem, soha nem csalódtam a hölgyben ezután. Amíg a bíróságon dolgoztam, minden könyvemet Ibolyával írtam, mert tudtam, hogy benne megbízhatok. Ahogy befűzte a papírt, minden papírlap felső részére azonnal ráírta: „Szigorúan Titkos!”. Akkor is, amikor épp a szabadságkérelmemet gépelte. Ennyit tesz a megszokás.

Jelentésünkben akkor annyit lehetett leírni a megkapott dokumentumok alapján. Amit akkor letettünk, nem volt kevés. Amikor kiadták, Révai Valéria szerkesztő nevében jelent meg, aki csak annyit csinált, hogy beleírt különböző belső címeket, és kihagyta a kormánybizottság jelentéséből a két utolsó jegyzetet. Az egyik azt tartalmazta, hogy kik írták, a másikban köszönetet mondtam a Legfelsőbb Bíróság akkori általános elnökhelyettesének, aki szobával, tollal és papírral ellátott minket. Ez a két jegyzet elmaradt, de az anyagban szerepelt minden korábbi elütés is. A Tényfeltáró Bizottság Jogászai Albizottságában dolgozó dr. Kutrucz Katalinnal készített riportot szintén közölték. Csak ebből derült ki, hogy én vezettem ezt a munkát, mert a neki feltett egyik kérdésben olvasható, hogy a társ albizottság elnöke voltam. Ez volt az érem sokadik oldala.

Visszatérve, akikkel akarom, azokkal megtartom a jó viszonyt, miként másokkal a jelzett fényes elszigeteltséget. Nincs igényem másra. Volt egy olyan élményem, amit soha nem felejtetek el, ez már az ún. Kahler-bizottság időszakából származik. Amikor az igazságtétel története, talán pontosabb az, hogy kísérlete kezdetét vette, rendeztek egy konferenciát az akkori Párttörténeti Intézetben. Arra emlékszem, hogy Kahler Frici a betegsége miatt nem tudott eljönni. Csak M. Kiss Sanyi jött el a bizottság tagjaiból, a másik oldalon azonban a teljes párttörténet-szervezés felvonult azzal az egyszerű céllal, hogy a sortűzperek feltárásának megkezdése miatt szétszedjék Sándort. Meghívtoként hallgattam egy ideig a mundért védő vádjait, majd elmondtam tapasztalataimat. Utána az egyik lelkes, ellentmondást elfogadni képtelen vitázóval – aki különben velem Debrecenben együtt járt orosz-történelem szakos, futballimádatáról közismert évfolyamtársam volt – összefutottam a Nyugati pályaudvarnál. Én mentem lefelé a villamostól, ő meg jött felfelé az aluljáróból, és harsányan rám köszönt:

– Tibi! Többet nem fogok veled kezni!

– Tamás! Nem leszek szegényebb vele!”

Ezzel zárult több évtizedes kapcsolatunk. Tudható, hogy kiről gondolom, azért az sem egy mindennapi történet, hogy ki volt édesapja. Az a dr. Tihanyi János volt, aki Neumann Jánusként született Munkács, aki a titkosszolgálat egyháziügyi alosztályán a hercegprímással összefüggő büntető ügyet előkészítette, majd Sólyom László és társai „bűnügyének” egyik legfőbb vizsgálója volt. Később hírszerzőként meghatározó szerepet játszott Nyugat-Berlinben, az IBUSZ-kirendeltség fedésében. A vele készített interjúm során inkább ő hallgatott ki, vagy meg engem és nem én őt. Dr. Tihanyi mellett nem hallgathatok egy másik államvédelmis nagyágyúról, mégpedig dr. Bálint Istvánról sem, aki dr. Janikovszky Béla fogorvost (a Gömbös-szobor egyik felrobbantóját) követte 1945. március 15-től a titkosrendőrség főorvosi székében. Ő szinte leste a kérdéseimet, és azt a változatot mondta el válaszként, amiről azt gondolta, hogy hallani akartam. Ők ketten voltak talán azok, akik inkább nehezítették a tisztánlátásomat, mintsem elősegítették. Az összes többi interjúalanyom kifejezetten segítőkész volt. Ők ketten keresztbe akartak talán tenni, aminek az okát nem tudom. Tény azonban, hogy amikor utóbb töredék, be nem zúzott iratok is elkerültek, egyetlen egy esetben sem tudtam tudatos félrevezetést vagy ártó szándékot felfedezni náluk, vagy hogy tettüket másra próbálták volna kenni. Az adott információkat rögtön ellenőriztem. Ezért adtam oda a Vladimírral készített oldalak százait dr. Décsinek, aki esetenként más színben vagy más-keppen látta a tartalmukat. Ő akkor kiegészítette, főként annak ismeretében, hogy éveken keresztül egy cellában raboskodott Péter Gáborral, aki vele osztotta meg emlékeinek egy jelentős, általa elmondhatónak vélt részét. És volt, hogy Péterrel is megnéztem az anyagot, aki jelezte, hogy itt vagy ott téved Vladimír, mert a dolgok másként történtek. Vladimír mindezt nem tudhatta annak idején, csak az apjától, Mihálytól hallhatta. Főként azért nehéz a kutató dolga, mert amennyiben az interjúalany is mástól hallotta a történetet, ő már nem érezheti, nem adhatja át például az egyes hangsúlyos elemeket a neki elmondottakból. Egy sajátos arckifejezés, amellyel valaki jelentőségteljesen a mondandóját kísérte, már nem adható vissza, nem örökíthető meg egy leírandó szövegben. Az, hogy valamikor valaki mosolyogva vagy más-kepp beszélt, hogy idézőjelbe kell-e tenni, vagy sem a szöveget, mindezek nagyon nehéz szakmai kihívások. Egy kontaktus megteremtésekor az illető beszédmodora, gesztikulálása sem megvetendő, hanem lényegi elem. Nem szívesen hallgatnám, hogyan hűmmögnek ezekre a sirámokra a régebbi korok kutatói, akiknek még ez sem adatik meg.

Amikor Péter Gábornál és feleségénél, Joli néninél voltam, Simon Jolán ötvenszer kotyogott közbe, hogy „Gábor ez nem úgy volt, mert én dolgoztam az Öregnél, és nekem ezt mondta, ezzel jött ki a szobájából”. „Igen, de nekem meg ezt írta azon

f sajtécédulán, amit Te adtál nekem ide” – replikázott a férj. Igen, azon az volt. Na, most akkor mi is az igazság? Rákosi mást mondott vagy diktált a titkárnőjének, a kézzel írott sajtécéduláját pedig Péternek adatta oda. A feleség és a férje is igazat mondott. Dönthetünk-e? Az eredményt kellett megnézni, lett-e a sajtécédulára írottakból valami, vagy semmi sem történt utóbb a titkosrendőrség berkeiben. Ha meg mégis lett belőle valami, akkor hogyan. Milyen végeredménye lett, melyik út, a gépelt papírosra vagy a sajtécédulára írott vált fontosabbá? Rákosi, a hazugsággyártás nagymestere azzal vezetett félre mindenkit vagy egyeseket a Titkárság tagjai közül, hogy Jolival átadta nekik a lediktált szövegét, avagy szóbeli üzenetét, ugyanakkor férjének már utasításba adta egy kis sajtécédulán, hogy kit kell kihallgatni, mire és hogyan. Nem véletlen, hogy az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* öt kötetének egyikében, a harmadikban közzétettem a Farkas Mihálynál fennmaradt azon sajtécédulákat, amelyeket ő Péter és társai ügyének „vizsgálata” elején Rákositól kapott, hogy kit mire és hogyan kell kihallgatni. Ezek a fecnik emberéletek kioltására voltak alkalmasak.

Megjelent Müller Rolf könyve *Az erőszak neve: Péter Gábor* címmel. Nagyon-nagyon sok tény, adat van benne, hihetetlen sok dolgot bányászott össze. Sajnos Rolfnak nem adta meg a sors, hogy megismerje Pétert. Közismert a Reismann Marian készítette fotó róla, ahogy ott áll az erkélyen délcegen az államvédelmis egyenruhában. Pétert még akkor ismerhettem meg, amikor jó egészségnek örvendett, a '80-as évek elején. Amikor még elmondott mindent. Már amit akart. Amikor az ügyészek kihallgatták az ún. pócspetri rendőrgyilkosság koholmányának perújításakor, vagy egyéb büntetőügyekben, akkor már a szájába adták a mondatokat. „Vissza tetszik emlékezni arra, hogy...”, és így tovább. Teljesen ledöbbsentem, amikor a magnószalag hozzám került, hogy Péter szinte igenekkel, nemekkel felelt, ahol viszont hosszabb eszmefuttatásba kezdett, az bizony nincs benne az írott jegyzőkönyvben, de megvan a magnószalagról készített másolatomon. Azaz az 1989–1990-es kihallgatások papírra vetett anyaga és a magnószalagon megőrzött hanganyag nem minden tekintetben fedik a történeteket, a leírtak félrevezetők!

Visszatérve még a korábbi kérdésekre is. Amikor a '70-es évek végén még a BFL munkatársa voltam, a nyugatra menekült Nagy Ferenc kormányfő esetleges hazatérése miatt jelentek meg nálam a népbíróági anyagokban őrzött információkért az egyik titkosszolgálat, a hírszerzés munkatársai. Hihetetlen tájékozatlanok, valamint igencsak keményvonalasok voltak. Nem hitték el, hogy Nagy ártatlan, amerikai ügynöknek vélelmezték. Halála megakadályozta hazatérését, viszont a Szent Koronát a többi ereklével együtt visszakaptuk, és ebben a néhai miniszterelnök komoly előkészítő szerepet vitt. Nem sokkal utána Rajnai Sándor eldöntette a belügyi tárcánál, hogy megíratják a titkosszolgálatok átfogó történetét. Felállítottak egy

kutatócsoportot, amelyik okkal több időszakra bontotta a korszakot, így többek között 1945-től a NATO létrejöttéig.

Ez volt a politikai rendőrség nevű képződmény fénykora, mert alapjaiban a népbíróági tanácsok, majd a külön tanácsok munkájához adtak muníciót, azokat látták el „bizonyítékokkal”. A politikai rendőrség az 1945. és az 1946. évi VII. törvények alapján gyanúsított, letartóztatott, kihallgatott tízezreket. Automatikus volt, hogy szükséges a kutatócsoport munkájához, annak támogatásához egy történész is, aki ezeket az iratanyagokat ismeri. Ezért kértek fel engem. Így ismerhettem meg személyesen a nyolcvanas évek fordulójának és a korábbi évtizedeknek a titkosszolgálati vezetését – ők is ott dolgoztak a kutatócsoportban néhány korábbi munkatársuk mellett –, valamint az 1949. április 4-ig terjedő időszak titkosrendőrségi iratait. A további időszak feltárásakor már nem tartottak rám igényt, iratanyagokat sem kaptam, így azokba bele se nézhettem. A feldolgozott időszakból megismerhettem az 1947-es Magyar Testvéri Közösség-ügynek és holdudvarának, valamint más kiemelkedő büntetőügyeknek az utóbb készített, piros dossziékba kötött kései feldolgozásait. Ezek azért készültek, hogy alátámasszák a '62-től ismert kánont, miszerint törvénytörő büntetőeljárás szenvedő részese kizárólag munkásmozgalmi – kommunista vagy szociáldemokrata – személyiség lehetett. Első dolgom az volt, hogy odahívtam Vida Pistát a lakásomra, megjátszva, hogy beteg vagyok, és nem tudok bemenni a Roosevelttérre. Odaadtam neki a közösségi ügyéről készített összefoglalót, hogy a történész kollégák nézzenek bele. Hasonlóképp tettem a nyolcvanas évek elején, amikor elkezdtem Vladimírral az interjút készíteni. Akkor már Csepelen dolgoztam, de bejártam és bevitettem magammal a kazettákat még a Bazilika altemplomába. Rainer M. János és Gyáni szájátva hallgatták, miket válaszol kérdéseimre Farkas Mihály fia. Mert az volt a véleményem, hogy minél többen hallják meg, egy az egyben, amit én rögzíték. Ha ugyanis több szem látja, több fül hallja, akkor már elég nehéz tagadni a felvétel létét, ha netán elkobozzák. Hogy aztán ki volt a Történettudományi Intézetben vagy másutt az, aki '89-ben kitalálta, hogy én vagyok a spicli, a titkosszolgálat embere, a legkülönbébb hangsúlyokkal fűszerezve, azt nem kutattam, és nem is érdekel ma már. Lelke, vagy ha többen ármánykodtak, akkor lelük rajta.

Ma úgy látom, hogy egyetlen egy dolog húzódott meg a háttérben. Hisz nem tartott soká egy az idő tájt szinte lehetetlen, nem bizonyítható állítást, kvázi karaktergyilkosságra alkalmas blöfföt elővezetni. Kizárólag az lehetett a célja, hogy ahhoz az iratanyaghoz – ami majd az általam vezetett bizottság tagjai elé tárul – ne mi, a miniszterelnök előtt esküt tett historikusok, hanem mások jussanak hozzá. Az SI, a sárga irigység faktor dominált volna? Nem tudom. Ám érdemes elmélkedni azon, hogy a Történettudományban dolgozott Litván György, aki utóbb ifjabb Farkas kiadott visszaemlékezését lektorálta. Azt a memoárt, amelynek kilencvenöt százalékát

évekkel korábban, Vladimír nem Borenich Péterrel, hanem velem készítette el. Litván később behozta hozzám egyik tanulmányát a Legfelsőbb Bíróságra. Arra már azt írta, hogy elnézést kér mindazért, amit korábban velem szemben tett. Meg ott volt Kenedi János is. Ő *A fogoly Bibó István vallomásai* című kötetének dedikálásakor igen apró betűkkel, de úgyszintén bocsánatot kért korábbi megnyilatkozásaiért. Mindezek azonban nem jelentettek érdemi gyógyírt. Hegedűs B. András, a velem szembeni támadás főmatadora pedig hallgatott. Nem úgy, mint amikor egy távollétben tartott rendezvényen, 1989 tavaszán – amelyre az igazságügyi tárca vezetője szóbeli utasításának engedelmeskedve nem mehettem el, noha Pető Ivánnak még megígértem – közönségpukkasztó előadásában hosszasan foglalkozott velem. Háy Gyula után szabadon választott címmel, „*Miért nem szeretem Zinner elvtársat?*”. Kucsera lettem, de se baj... Mindig Szántó Zoltán felszólalását szoktam ezért idézni, aki 1956 márciusában az MDP Központi Vezetősége kétnapos ülésének második napján lényegében azt mondta, nálunk a rehabilitáció úgy néz ki, hogy a kocsmában valakit felpofozok mindenki előtt, majd utána kihívom a vécébe, ahol senki nem látja, és bocsánatot kérek tőle.

Nekem az „örömöm” egyfajta válaszként a rágalmakra akkor következett be, amikor előkerültek Barabás Miklós rám vonatkozó jelentései. Nála különös módon egyszerre lehettem „zsidó alapállású” létemre nacionalista és antiszemita. A jelentések olvasása után először akkor találkoztam vele, amikor 2001-ben a Novotelben dedikáltam a Hamvas Béla Kutatóintézet kiadásában megjelent könyvemet, *A kádári megtorlás rendszerét*. Odajött egy kötetel, mire megkérdeztem tőle, kinek írjam az ajánlást: Barabás Miklósnak vagy Nádházi Emilnek, ugyanis ez volt fedőneveként felírva a munkadossziéjára. Úgy tűnt el, mint a kámfor.

Az előbb kérdezték, mi volt Debrecenben? Nekünk annak idején, az egyetemen fogalmunk sem volt erről a titkos alvilágról. Honnan tudtunk volna róla, hogy spiclik tömege van körülöttünk. Szőnyi Tamás kétkötetes tényfeltárásában, a *Titkos írásban* név szerint emlegeti őket. A kar dékáni hivatalának a vezetője, Györffy István egyúttal SZT, azaz szigorúan titkos állományban lévő állambiztonsági tiszt is volt. Erre is mikor jöttem rá, s hogyan? Úgy, hogy az egyik bírónő, dr. Horváth Ibo-lya, aki később a Legfelsőbb Bíróságon lett büntetőbíró, megtalálta a hatvanas évek elején tárgyalt egyik büntetőeljárás iratait a Fővárosi Bíróságon. Ezt tudatosan nem Miskolcon tárgyalták annak idején. Azoknak a fiataloknak és egy idősebb embernek a peranyaga volt, akik a miskolci államvédelem iratainak egy részét 1956-ban lemásolták. Azt, amit korábban a felkelők kidobáltak az ablakon az épület elfoglalásakor. Ez pedig épp az ügynöklista volt. Megtudható volt ebből az ügynök vezeté-, kereszt-, valamint fedőneve, foglalkozása, életkora, születési és lakhelye, annak a „vonálnak” a további tagjai – természetesen hasonló adatgazdagsággal –, valamint a találkahe-

lyek, szakmai zsargonnal a „talizó” lakások számos következtetésre alkalmas adatokkal. Mindebből kiderült az is, hogy ki volt a megyei titkosrendőrség illetén munkáját összefogó operatív főnök. Nem más, mint a miskolci egyetem személyzetise. Miután ott nappali, levelező és esti tagozat is volt, bárki ment be hozzá, a korosztályi különbség senkinek sem tűnt fel.

Amikor nyilvánosságra hozta a hódmezővásárhelyi Emlékpont az SZT-tisztek névsorát, megnéztem, hány főiskola és egyetem tanulmányi osztályvezetője érintett. Ami Miskolcon, az másutt is jellemző volt. Egy centralizált országban ugyanazt csinálták valamennyi megyében. Értékes ez a miskolci listám, mert nem akármiknek a nevei olvashatók benne. Egyszer talán még publikálni fogom. Ahogy szokták mondani, nem zörög a haraszt... Talán nem véletlen, hogy egyetlen bíró neve szerepel benne. Azé, aki 1989-ben Kristály Gyula ózdi kisnyugdíjas büntetőperében másodfokon ítéletet hirdetett. Vajon, miért épp ő hozta meg a jogerős ítéletet az utolsó izgatási ügyben...

R. J.: Mostani elfoglaltságaidról még szólnod kellene. Hogy érzed, hol tartasz pályádon? Mi a véleményed a magyar történettudomány jelenlegi helyzetéről?

Z. T.: A jelenlegi helyzetet számos okból nem tartom örömtelinek, részletezésétől azonban eltekintenek, messzire vezetne. Én ugyan jól éreztem magam benne, mert egy születő levéltár létrejötténél bábáskodhattam, és vezethettem azt demokratikusan, mindig segítőkész, velem együttműködő, nagyon szeretetreméltó munkatársakkal, középkorúakkal és fiatalokkal. A másik jó dolog számomra az volt, hogy egy ideig együtt dolgozhattam Veletek is a kutatócsoportotok élén. Mindezt pótolja azonban számomra immár számos más feladat. Pillanatnyilag a Nemzeti Emlékezet Bizottságában olyan fiatalokkal dolgozhatok együtt, akiknek van igényük arra a munkájukhoz hasznosítható tudásra, melyet az évtizedek alatt felhalmoztam, és azokra a levéltárosi kapcsolatokra is, amelyek körülvesznek, és amelyek segítenek abban, hogy a tollat ne kelljen letennem.

K. D.: Ezenkívül milyen hosszú távú terveid vannak?

Z. T.: Mindenképpen meg akarom írni az 1945. február 4-e és 1988. július 14. között hazánkban végrehajtott 1234 kivégzés történetét. Hogy milyen jelleggel, milyen formában, mire koncentrálva, még nem döntöttem el. S azt sem tudom, hogy mi legyen az írás vezérfonala. Egy áttekintő, inkább statisztikai jellegű, vagy a kivégzettek élettörténetével, a koholt vagy a valós cselekmények miatt elmarasztaltakkal foglalkozó összeállítás készüljön. A részleteket még nem döntöttem el, de a kutatott anyagom adott hozzá. Mindezzel ugyanis szembe kell nézni, mielőbb fel kell érdemben dolgozni. A rablógylókosságok elkövetőivel szemben éppúgy adósság ez, mint a politika áldozataival szemben. Miután feltártuk, meg szeretném írni egy szerzőtársammal, az ország egykori főborászával közösen a Tolcsva környezetében lévő

híres-neves szőlők és pincék történetét. Az ő édesapja, Müller Pista bácsi és édesapám együtt dolgoztak az egykori Tokajhegyaljai Borforgalmi Vállalat központjában, felelős beosztásokban. Ez azonban egyfajta családtörténetünk részeként is fontos számomra, mert apám – épp mielőtt megszülettem – „felajánlotta” az államnak a szőlőnket, nem tudván, hogy a szovjet kommunista párt rövid történetéről írott és általa olvasott könyvecskében mit jelent a „kulákok likvidálása” kifejezés. Nem véletlenül a legrosszabbakra is gondolt... Egyáltalán a magyar borkereskedelem több évszázadon átívelő zempléni történetét is érdemes lenne feldolgozni a kezdetektől napjainkig, amely legalább olyan fontos, mint az eladott termék, a tokaji bor, és mint a tárolók például az újhelyi „ungvári” pincesoron. Erre már a nagypolitika és a Bor-kincstár is végre felfigyelt.

Tulajdonképpen még egyetlenegy szeretnék. Ez egy olyan interjúkötet lenne, vagy netán egy olyan tanfolyam, amelyben mindazt a mesterségbeli tudást, amit eddig összegyűjtöttem, egyfajta módszertanként közkinccsé tehetném. Azt, hogy miképp kell kutatni, mit jelent az irattükröződés, és sok minden másról írnék benne, vagy adnám elő hónapokon keresztül. Jó lenne, ha a fiatalabb generációnak át tudnám mindezt adni. Miért? Azért, hogy ne függjenek a levéltárosoktól, mert a kollégáim zömének sincs meg az a lehetősége, hogy a napi munka, robot mellett elmélyedjenek az iratokban. Hogy a rendezések során, darabszinten végigmenjenek minden iraton, cédulát készíthessenek a fontosabbakról. Arról, hogy hol, mit lehet megtalálni. Miért mondom ezt?

Amikor Budapest Főváros Levéltárába kerültem, ott is volt egy feudális örökség, a számléltra. Kiből mikor mi lehet? Hogyan lehet előre lépni, majd ha az előtted korábban odakerült kolléga megszerzi ezt vagy azt a tudományos rendfokozatot? A disszertációmért ezért titokban írtam meg, mert előttem másoknak kellett volna ezt megtennie s ekképp a ranglétrán feljebb mennie.

Hogy ne legyen időm tudományos kutatásra, megkaptam 152 ezer szakmunkásképzésben résztvevő fiatal anyakönyvi lapjának darabszinten történő rendezését. Ők voltak a szakmunkástanulók a Munkaerő Tartalékok Hivatala vezetése alatt működő szakiskolákban. Ez azt jelentette, hogy oktatási intézményenként kellett előbb az anyakönyvi lapokat szétválasztani. Majd azon belül évenként szétbontani. Ezt követően pedig szakimánként, az asztalostól a zongorahangolóig, azon belül újabb alfabetikus sorrendben a tanulókat sorba rendezni. Mindebből nekem három személy anyaga maradt meg az emlékezetemben. Az egyik – és milyen a sors – épp Biszku Béláé volt, aki elég gyengén muzsikált kisdíakként. A másik teljesen véletlenül kerülhetett a többi anyakönyvi lap közé, mert Kreutz Róberté volt, akit 1944. december 24-én kivégeztek Sopronköhidán. De ha most találtunk olyan anyagot is a Nemzeti Örökség Intézetével folytatott közös kutatás kapcsán, amelyből kiderült,

hogy valakit 1951-ben kivégeztek, majd ítéletét napjainkban a jogutód bíróság az 1989-es első, '56-osokra vonatkozó semmisségi törvény szerint helyezte hatályon kívül, akkor minden megtörténhet. Meg az ellenkezője is.

A harmadik utóbb, a rendszerváltoztatás idején a legfontosabb személlyé vált számomra közülük, Csatorday Károly, néhai külügyminiszter-helyettes. Róla kiderült, hogy az édesanyja Csatorday Elza, az édesapja Méhely Lajos professzor, a neves zoológus volt. Őt azonban fajvédelmi tevékenysége miatt elmarasztalta a Budapesti Népbíróság, és a büntetésének letöltése idején fejezte be földi pályafutását. Fia tízegynéhány nyelvet beszélt már tizenéves szakmunkástanuló korában. Nem véletlenül lett külügyminiszter-helyettes. Amikor 1989-ben Horn Gyula külügyminisztertől engedélyt kaptam, hogy megnézhessem a külügyi tárca levéltárban elhelyezett anyagát a koncepciós büntetőperekkel kapcsolatban, a titkos ügykezelésből előkerült egy boríték, amire ráírták, hogy csak Csatorday engedélyével bontható fel.

Mivel tudtam, hogy Csatorday ennek már nem tud eleget tenni, mert 1972-ben a Farkashegyi repülőtéren vitorlázó repülőgéppel halálos balesetet szenvedett, úgy döntöttem, megadom magamnak ezt az engedélyt. Amit benne találtam, 1989 decemberében azonnal közöltem a *Társadalmi Szemle* hasábjain. Ez a boríték rejtette a Nagy Imre-csoporttal összefüggő 1956. novemberi magyar–jugoszláv, valamint az 1957. januári magyar–kínai tárgyalások valamennyi jegyzőkönyvét. Valahol minden mindennel összefügg.

Amikor egy név előjött az életemben, akkor az nem egyszer jött elő. Mit köszönhetek Hintsch György filmrendezőnek? Azt, hogy szószólója lettem annak, miszerint a pár nappal tizennyolc éves korának betöltését követően kivégzett Mansfeld Péternél nem kellett megvárni az életkor betöltését, szemben a historikus szakma kutatási eredményeire, szakmunkákra fittyet hányó médiamunkatársak több évtizede tartó dajkameséjével. Egyrészt a 16. életévét betöltötték kivégzésére már 1945. május 1-jétől lehetőség volt, másrészt 1957. január 15-től újból ugyanígy rendelkeztek erről. A Mansfeld Péterről és társairól szóló filmet *Irgalmatlanul* címmel mutatta be a televízió, nem sokkal az 1994-es választások előtt. Ő hozott össze a csoport még élő tagjaival, valamint dr. Gárgyán Tiborral, Mansfeld védőjével. Amikor Szilágyi Andor készítette erről a kivégzett budai srácról a filmjét, neki is segíthettem. Más filmekben is, amelyeknek előkészítésében részt vettem, amelyeket végigcsináltam, mindig volt valami, ami az elkészült műveken túl is megmaradt a jövőt illetően. Elég a *Szabadság, szerelem* kasszasiker hozó film szakszövegének lektorálására utalnom, ami megalapozta Andy Vajnával való ismeretségemet, és azt, hogy időnként másoknak segítséget, támogatást kérve, felhívhatom.

Még a véletlenszerűségekről is egy-két történet. Arról, hogy mihez juthat, vagy nem juthat hozzá egy történész az életében? Kit vagy mit ismerhet meg? Kiderült egy ten-

gerentúli rokon magyarországi ittléte alkalmával, hogy hónapokkal korábban nála vendégeskedett dr. Bálint, az államvédelem egykori főorvosa. Ezért ha neki, akkor nekem is, Isten tudja honnan, de nagyon-nagyon távolról, inkább szegről-végről rokonom lehetett. Ha ezt tudtam volna, akkor másképpen kérdezhettem volna rá számos neuralgikus esetre a vele készített interjú során. Igaz-e, hogy szerepe volt 1947-ben Popescu György halálában, mert ezt terjesztették róla úton-útfélén, szemben a fennmaradt, hitelt érdemlő dokumentumokkal. A vélt rokoni kapcsolatról Péter Gábort kérdeztem meg. Az mondta – „Zinner elvtárs! Várjon!” – és elkezdte mondani. Ez ennek, ez annak a rokona. Mindenkit ismert az illegális mozgalmából, aki csak létezett. Dr. Bálint „hatos ifi” volt, a VI. kerületi szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban vett részt, ami a kommunista mozgalom fedőszerve volt. Pétert hallgatva, nem lehetett rokon.

Más. Bejött hozzám 1987 táján a Szövetségbe egy Csillag Géza nevű, jó kedélyű ember, az Irodagép Műszergyárnak volt a főnöke. Az idősebb fiútestvére nyugdíjazása után nálunk dolgozott, korábban nagyszerű pedagógus volt Angyalföldön. Azt mondja nekem Géza, miután egyből letegezett: „Nem akarsz Kádár Jánossal is interjút készíteni?” Mondja így nekem, majd folytatta: „mert vele együtt voltunk segédek”. Ezután felült az asztalomra és hívta Kádárt. „János! Mikor eszünk egy pacalt?” A frász jött rám, hogy még képes összehozni vele. Ez nem történt ugyan meg, de ki volt Csillag Géza húga? Magdolna, aki a Szűcs Ernő melletti szobában ült mint gépíró. A két Csillag fiú, Laci és Géza mindent elkövetett, hogy leüljön velem – legalább magnó nélkül – beszélgetni, a húguk azonban nem állt kötélnek. Feltehetően sírba vitte mindazt, amiről rajta kívül az agyonvert főnöke, valamint a Szűcsé melletti másik szobában ülő Sós Vera, férjezett nevén Koós Béláné tudott. Ő később öngyilkos lett. Mit hozott a sors? A Koós-Sós-házasságból származó lányok egyikével együtt dolgoztam pár éven keresztül a Híradó- és Dokumentumfilm Stúdióban, ahol együtt selejteztük a híradók anyagát. A másik leány, Anna pedig megírta *A nem kívánt hagyatéka* című munkát, amelyben segítettem neki. Valahol valaki időnként előjött az életemben ebből a családból is.

R. J.: Azoknak a fiataloknak, akik esetleg találkozhatnak majd Veled – reméljük, sokan lesznek ilyenek –, mit üzennél, ha netán történészek szeretnének lenni? Mi az, amit tanácsolsz nekik? Mikre kell ügyelni? Mik a legfontosabb dolgok?

Z. T.: Egyetlenegy hangsúlyoznék: azt, hogy nem szabad preconcepcióval viszonyulni a múlthoz. Amikor én Péterrel az interjút csináltam, a már említett Markovits Györgyi azt kérdezte tőlem, hogyan tudok egy gyilkossal kezdet fogni? Nos, Pétert soha nem ítélték el gyilkosságért. Ha én odamegyek hozzá a XI. Fraknó utcai beton-szörnyetegek egyikének első emeletén lévő lakásába, mert hajlandó fogadni, s úgy szólítom meg, hogy „Te gyilkos, te rohadék! Mondd el nekem, amit tudsz!” szöba fog állni velem? Nem fog.

A történész nem tehet a történelem pozitív és negatív figurái között különbséget. A szerencsés jelenkortörténésznek egyet kell tenni: harag és részrehajlás nélkül, kellő felkészültséggel, tárgyismerettel leülni s beszélni ezekkel az emberekkel. Meg kell hallgatni őket. Ha kell, ütköztesse a véleményét. Mondják el az alanyok, amit akarnak, utána a historikus ellenőrizze le, találja meg erre a lehetőséget. Ha pedig utóbb ellentmondást észlel, próbálja meg, ameddig ezek az emberek élnek; elérni ismét őket, tisztázni velük a problémáit. Én ezt tudom csak tanácsolni. Prekoncepcióval, előítéletekkel, másokkal szembeni gyűlölettel fűtött személyiséggé inkább ne is legyen valaki történész. Mindenkinek adassék meg az a lehetőség, hogy elmondja a véleményét. Nyilvánvalóan egy nyolcvan-kilencvenéves jovialis öregúr kis, tömött fehér bajusszal, mosolyogva, más érzést kelt az emberben, mint egy bakanécsos, ávos zubbonyban üvöltöző figura. Mindenki változik.

Van egy nagyon-nagyon drasztikus, mondhatnám Zola naturalizmusát meghaladó mondat az egyik interjúalanyomtól. Nem akárkítól. Az egyik legnagyobb nemzetközi jogi szakszótár készítőjétől, a számos idegen nyelven beszélő dr. Décsitől. Attól az egyetlen magyar minisztertől, aki nem be-, hanem kinyújtotta a lemondását, mert már bebörtönözték Rákosi utasítására. Megvan az egysoros „nyilatkozat” a főtítkár irathagyatékában: „Rákosi elvtárs, a mai nappal lemondok.” Neki volt egy mondása, ami így hangzott: „Tibor, az ember két lyuk, a szája és a segge között helyezkedik el. A történelmi pillanat dönti el, hogy magának vagy a történelemnek melyik a fontosabb.” Ebben a drasztikus szövegben minden érdemi benne van. Nem is kívánok tanácsot adni a lyukválasztáshoz. Azt kell elérni – visszatérve a korábbi gondolatmenethez –, hogy az interjúalanyok megszólaljanak, szóra bírhatók legyenek; és elmondhassák emlékeik mellett a véleményüket is. A történész feladata annak eldöntése, hogy az előtte sajátos szemiszögből feltárt képet bele tudja illeszteni az általános történelmi képbe, vagy az attól gyökeresen elüt. Rajta múlik, miként sáfárkodik a kapott információval, azt mire, és hogyan hasznosítja.

Úgy gondolom, az „oral history” az egyik legfontosabb műfaj. Különösen olyan korszakok feltárásánál, ahol a szóbeli, gyakorta csak fülbe sűgött információk voltak a meghatározóak. Vagy épp azért is, mert utóbb megsemmisítették az írásos anyagokat. Nyilvánvaló, ha egyszer lehetőség lesz rá, és megnyílnak az egykori KGB elődszerveinek az iratanyagai a magyar kutatók előtt is, ott jelentős forrásokat fogunk találni. Persze ha olyan jelentések lesznek, mint Kartosov tanácsadóé 1950-ból, amelyek az önigazolásról szólnak, akkor azok a szokásosnál is erősebb forráskritikával kezelendők. Semmiképp sem szabad elhinni minden tételt ezekből a már publikált töredékanyagokból, mint ahogy a másik oldalról, a tengerentúlon közzétett amerikai forrásokról is megállapítható tartalmuk félrevezető célzatossága. A legfontosabb az lenne, hogy ameddig lehet, amíg élő személyek vannak, hozzájuk elmenni, és

megkérdezni őket. Mint, ahogy nektek is elmondtam, amit első kézből tudok, és próbáltam segíteni.

Nem minden visszaemlékező van tele rosszakarattal, nem mindenki hajtogatja csak a magáét. Fel kell készülni a beszélgetésekre. Nekem az volt a lehető legnehezebb, hogy ezekről a törvénysértő büntetőperekéről szinte csak annyit tudtam korábban, amilyen mértékig ezekről a nyilvánosságot tájékoztatták. Ha nem adnak kézzől kézre, és nem jön így előbb-utóbb a megvilágosodás – ha szabad így fogalmaznom –, nyilván sokkal nehezebb lett volna. De még nehezebb volt akkor, amikor utólag egyes iratokhoz hozzájuthattam. Akkor éreztem, milyen kevés, amit elmondtak, és még mire kellett volna rákérdeznom.

Nem felejtethető el, amikor elmentem a tábornokper, Sólyom László és társai büntetőeljárásának egyik, dr. Jávor által első fokon halálra ítélt vezérőrnagyához, Somogyi Imréhez a dr. Münnich Ferenc utcai lakásába. Ő volt a későbbi büntetőeljárás résztvevői közül a második letartóztatott Kuthy László vezérezredes után, 1950 márciusában. Dr. Tihanyi hallgatta ki... Egy igencsak gyér fényű lámpaégő mellett fogadott. Nem elmondta, hanem szinte elhadarta, hogy miért nem mer beszélni arról, ami vele s a társaival történt. Utóbb találkoztam mindazzal, amit csak nagyjából, nem tény-, hanem szinte csak jelzésszerűen elmondott. Azzal, hogy a perújításkor saját büntetőügyében tett hadbíróági vallomását egy az egyben átmásolták egy később tárgyalt büntetőper iratai közé. Akkor már meg sem hallgatták, úgy másolták át korábbi mondandóját, mint egy frissen tett vallomást. Ez arra is példa, hogy van, amikor az irat tartalma igaz, de hamis körülmények között, másolás révén keletkezett. Ma már tudott, hogy még fogdaügynöki feladatok végzésére is kényszerítették.

Egy református püspök esetében tudta nélkül kiállítottak egy 6-os kartont. Ő azzal szembesülhetett az ügynökökkel foglalkozó bírák előtt, hogy arra azt írták 1989-ben, miszerint a találkozók nem jelent meg. A 6-os kartont káderfejlesztési céllal állították ki róla. Ezért az igaz volt, hogy a találkozók nem jelent meg. Miért is jelent volna azonban meg azokon, ha még nem is volt ügynök, csak tervezték azt, hogy majd alkalmasint megpróbálják beszervezni. Ez a dokumentum, a 6-os karton létezik, a tartalma azonban nem fedi az igazságot. Márpedig ha egy rendszerben ilyenek előfordulhattak, akkor sem biztos, hogy hihet az ember a szemének, ha a valót olvassa arról, ami történt. Mindehhez iratismeret szükséges, az iratok keletkezésének ismerete, egy rendszer mélyreható ismerete, mert csak akkor lehet rájönni mindezekre a turpisságokra. Somogyi említett vallomása benne van az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* 3. kötetében. Pontosan ezért. Nem értette senki annak idején, amikor a sorozat első kötete megjelent, miért úgy állítottam össze, ahogy. Miért úgy jönnek a dokumentumok egymás után? Miért nem egyetlen büntetőpert tárunk fel a maga teljességében, elejétől a végéig? Jöttek a legkülönbözőbb kérdések

és kritikák. Azért nem, mert egy pártpolitikai döntéstől (hogy kit kell felelősségre vonni) egészen az újabb pártpolitikai döntés következményeként engedélyezett rehabilitációkig terjedtek a hol tragikus, hol szerencsésebb életutak. Szinuszgörbéhez hasonló hullámokon keresztül ment minden. És bizony az emberek zöme '45 előtt fent, aztán lent, majd bent fogdaügynökként, egyfajta páriaként élt, akiket aztán meg is fenyegettek azzal, hogy tőlük függ, meddig tartják őket életben.

Végül egy utolsó sztori, ez is benne van a Rajk-köteteim egyikében. Tagadtak-e meg tőlem iratokat? Elmondtam már korábban, hogy mit hazudtak a Tömpe testvérek esetében. A legaranyosabb azonban mégis az volt, amikor a Juhász testvéreknek, az életben hagyott Antalnak és a kivégzett Istvánnak, a két csendőrtisztnek az iratanyagát szerettem volna megkapni az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Ki is hozták, de ott felejtettek az egyik dosszién egy háromszög alakú papírcetlit, rajta jól olvashatóan állt a kérdés: kiadható-e Zinnernek? Én kiírtam szépen mindent a dossziéból, majd odakörmöltem: „Igen. Zinner”. Amikor már mindenki tudta, hogy minden érdemit tudok erről a rendszerről, erről a borzalmas korszakról, akkor is volt egy olyan iratkezelő cerberus a levéltárban, akiben felvetődött a kérdés, kiadjanak-e nekem egy iratot. Megérnek egy külön misét a levéltárosok vélt vagy valós jogosítványai, ezeket is érdemes ismerniük a fiatal történészeknek.

K. D., R. J.: Nagyon szépen köszönjük!

INTERJÚ PORKOLÁB ALBERTTEL¹

P. A.: Első munkahelyem a sátoraljaújhelyi gimnázium volt, amely akkor a megye egyik legjobb gimnáziumának számított. Kitűnő tantestülettel büszkélkedhetett, ez meghatározta az én pályámat is. Nagy minőségi követelményt támasztott felém is az a helyzet, hogy ilyen kiváló kollégák mellé kerülhettem, és mindez a diákjainkra is kihatott. Ám nem sokáig volt ilyen jó a tantestület, mert az idősebb generáció köréből többen eltávoztak. A nagy öregek, amikor mi odakerültünk, igazi példaképek voltak, ám hamar meghaltak. A fiatalítás azonban nagyon jól sikerült. Akkor ünnepelte a gimnázium alapításának 175. évfordulóját, ami meghatározta a mindennapjainkat, feldobta a tantestületet és a diákokat. Életünk egyik legszebb időszaka volt.

A feleségem haragudott is rám, amikor elkerültünk Miskolcra, még a fiam is megkérdezte, hogy apa, te meggondoltad ezt jól, hogy elmegyünk? Ilyen volt a gimnázium. Nekem egyébként nagyon szerencsés osztályom volt. Kiemelkedően a gimnázium legjobb osztálya volt. Pedig a negyedik F volt, tehát azt szokták mondani, hogy A, B, C, és ahogy mennek az osztályok az ABC-ben, egyre gyengébbek. Itt nálunk fordítva volt: Szenzációs jó osztály volt. Írtó büszke vagyok rájuk, 24-en érettségiztek, és ebből 16 diák azonnal egyetemet, főiskolát végzett. Két professzora van az osztálynak, több orvos, úgyhogy egy nagyon jó osztály volt. Ami még nekem nagyon tetszett bennük, hogy roppant összetartó társaság volt. Fele falusi gyerek volt, de annyira felvették a „fordulatszámot”, hogy sokáig emlegették az első, második, harmadik, negyedik F osztályt. Ha kellett, irodalmi színpadot csináltak, ha kellett kosaraztak, ha kellett, futballoztak, ha kellett, verekedtek.

Ha az irodalmi színpadnak szüksége volt rá, akkor leszerelték a hirdetőoszlopot a város főiról, és akkor kapta őket el a rendőr, amikor rakták vissza. Fel is hívtak a rendőrségtől, hogy mi ez, hát mondtam, hogy kellett az irodalmi színpadra. Nem tudtam róla egyébként, mert lehet, hogy akkor megakadályoztam volna. Az biztos, hogy nagyon szigorú tanterv volt, nagyon szigorú tanmenet, tehát nagyon szigorú szakfelügyelet. Magam is néhány évig voltam megyei szakfelügyelő, úgyhogy itt érvényesült az, hogy bizonyos szabályokat nagyon szigorúan be kellett tartani.

¹ Zinner Tibor gimnáziumi osztályfőnökével Tösér Ádám filmrendező készített interjút 2016 őszén, *A Zinner* címmel, utóbb kétrészesként bemutatott dokumentumfilmhez. Azért tesszük közre az abból jórészt kimaradt részleteket, mert – noha terveztük – Tanár urat már nem kérhettük fel szerzőnek. Őt ugyanis Miskolcon, az osztálytársak nevében 2017 őszén már Tibor búcsúztatta a temetőben, urnájának elhelyezésekor.

Tibor nem volt könnyű eset. Mint egyetlen, nagyon tehetséges gyerek sem volt könnyű eset. Soha sem magatartási problémák voltak vele, hanem a szigorú önállóság, ami jellemezte Tibort, nehezen volt irányítható, mert határozott elképzelése volt, amit képviselt is. Ez a tanulásban is megmutatkozott és a magatartásban is. Abban, hogy ő történész lett, úgy érzem, hogy nekem nagyon jelentős szerepem volt. Először nekem jelentette be, hogy mit szólok hozzá, hogy ő orvos lesz. Mondom Tibor, akkor még volt rá jogosítványom, nem foglak javasolni! Nem vagy orvosnak való. Hiába a nagyapád az egyik legkiválóbb orvosa a sátoraljaújhelyi kórháznak, te nem a nagyapád vagy, hanem az unokája. És nem vagy alkalmas. Bejött az édesanyja, hogy neki is ismételjem meg, amit mondtam, mert ő velem ért egyet. Nem is ment orvosra Tibor, és lett belőle egy kitűnő történész. Gyenge pontom azóta is Tibor, mert a két Rajk-kötetét, amelyet ő is főművének tekint, nekem ajánlotta. Amikor ezt megmutattam a fiamnak, azt mondta, hogy apa, ez minden kitüntetésednél többet ér! Ez volt a Zinner. Először is megkönnyeztem. Még ma is elérzékenyülök, amikor szóba kerül. Meg amit mondtam, hogy a fiam mit mondott erről. És én is úgy éreztem, hogy minden kitüntetést odaadnék érte. És kvázi ingyen kaptam. Nem kellett odaadni semmit sem érte. Tehát nagyon nagyra tartottam, és nagyon-nagyon köszönöm Tibornak, hogy megkoronázta a pedagóguspályámat ezzel a gesztussal.

T. Á.: Azért egészen biztosan meg kellett dolgoznia mindezt. Azt tetszett mondani, hogy ingyen kapta, de azért nem, mert komoly munka van abban.

P. A.: Hát remélem, hogy ő is így érzi. És egészen biztos, hogy ő is így érzi, mert különben nem... Említette a korszakot, amelyben éltünk. Az is benne van, hogy azért köszöni meg, mert mindig az igazmondásra tanítottam, ha jól emlékszem.

T. Á.: Az igazmondásra, és az igazság képviselésére.

P. A.: ...Képviselésére. És ezt érezte Tibor, és ez nyilvánult meg ebben a szövegben is. És ez volt a módszerem ebben az osztályban. Nem minden osztályban mertem ezt megcsinálni ilyen mértékben, mint ebben, de ahogy én bíztam benne, úgy ők is bíztak bennem... Nagyon tehetséges édesapja volt Tibornak is. Rettentő sokat köszönhetett neki a borkombinát. Sátoraljaújhelyen volt a központja, s a borkombinát felvásárlásánál volt probléma, akkor többen hamisítottak bort. Nem igazi hamisítás volt ez, megcukrozták a bort, és az öreg Zinner olyan dolgokba nyúlt bele, ami sokaknak nem tetszett. Tehát ha azt mondanám, hogy jó adag koncepciók eljárás volt ellene, akkor közel járnék az igazsághoz. Tehát ő a bor minőségéért szállt síkra. Hozzátartozik aztán, hogy kiváló borok lettek ebből. Mindet úgy vitték, mint a cukrot exportra. De azt hiszem, hogy rehabilitálták is az édesapját. Na most, Tiborra azon a ponton hatott ez, hogy egy darabig nem találta a helyét még az osztályban sem, pedig az osztály nagyon mellé állt. Nagyon sok jó barátja volt Tibornak, a fiúk és a lányok között is. Rettentően sokat vigasztalták, hogy mondjam, a hóna alá nyúltak. Nagy

szeretetet nyilvánult meg Tibi felé, ezért viszonylag hamar túl is tette magát az ügyön. Nehezebben tette túl magát a nagyapja halálán. Amikor nagyapja meghalt, megmondom őszintén, az engem is megviselt. A nagyapja halála, ahogy én most erről beszélhetek, az nagymértékben nagyapjának köszönhető. Félig-meddig életmentő volt, amit én kaptam tőle. Egy súlyos gyulladásos betegségem lett az első évben, amikor elvégeztük az egyetemet, az egyetem elvégzése után azonnal, és ő gyógyított meg. És én ezzel az öregnek örök hálával tartozom, a Zinner Sándornak, aki az újhelyi kórház belgyógyász főorvosa volt. Abból, amit tőlem kapott, talán még keményebben fogtam a Zinnert – a Tibort –, hogy méltó legyen a nagyapjához.

T. Á.: Keményebben fogta őt, mint a többi gyermeket?

P. A.: Azt hiszem, igen. Sokszor kellett is. Mert főleg, amikor a nagyapja beteg volt, akkor sem találta úgy a helyét. Elkezdett elfelejtkezni a tanulásról, és ezért kellett. Soha sem magatartásproblémám volt vele, hanem mindig a tanulással kapcsolatos probléma, fontos volt, hogy érezze, hogy rendszeresen tanulnia kell. Nem akarom fényezni magam, de annak, hogy keményebben fogtam, szerepe volt annak, hogy Tibor ide jutott.

T. Á.: Igen, elmondta nekünk, hogy vele szemben magasabb volt a követelmény.

P. A.: Igen. Akkor nem hazudok, én is így éreztem, mai napig is így érzem. Úgy mondták ezt akkoriban, hogy differenciált foglalkozás, differenciált elbírálás. A tehetségekkel mindig többet kell foglalkozni az én véleményem szerint, mint a gyengébb tanulókkal. Nem jól hangzik ez így teljesen, de egy gimnázium elsősorban a tehetséges gyerekek iskolája kell, hogy legyen, és még ma is vannak olyan gimnáziumok, amelyek ezt az elvet vallják. Nekem például roppant szerencsés családirag az, hogy ilyen gimnáziumba jártak a gyerekeink, és ilyen gimnáziumba járnak, sőt, általános iskolába, és ilyen gimnáziumba jártak az unokáink. Lehet, hogy abban is részem volt, hogy megnyertem ennek Tibort, mint ahogy másokat is arra, hogy kitűnően szavaljanak. Amíg négy évig én voltam ennek az osztálynak az osztályfőnöke, a megyei és az iskolai szavalóversenyt is mindig az én diákom nyerte, pedig nem én voltam a magyartanár, aki felkészítette a diákot. Dani bácsi² volt ebben nagy. Hangsúlyozom, hogy többek között az volt a szerencséje a IV. F-nek, hogy nagyon sok jó tanárt sikerült akkor az igazgatóságtól megnyerni, hogy ezt a tehetséges osztályt tanítsa. Többek között a feleségem is tanította őket egy évig.

Debrecenben érettségiztem, akkor a Fazekas Mihály Gimnázium gyakorlógimnázium volt, tiszta fiúosztály, negyvenketten voltunk fiúk ebben az osztályban, és történész volt az osztályfőnökünk, Isten nyugosztalja, Szepsi József. Életem legszigorúbb tanára, de szenzációs szakember volt. Tizenkét évig a barátommal egy padban

² Kováts Dániel köszöntő írását lásd a következőkben!

ültem általános iskolában és gimnáziumban is. Egyszer valami csínyt csináltunk, Szepsi tanár úr elültetett bennünket egymás mellől. Két nap múlva bejött, azt mondta, ti az új helyeteken még rosszabbak vagytok, üljete vissza egymás mellé. Kiderült, hogy a barátom édesanyja bement az iskolába, és azt mondta, hogy tanár úr, ezt a két gyereket nem lehet egymás mellől elültetni. Mikor ezt megtudta, abban a pillanatban visszaültetett bennünket, tehát emberileg is sokat kaptunk attól az iskolától. És ami még az én osztályomnál is kicsit jobb volt, hogy a negyvenkét gyerekből huszonnyolcat és utána még tízet azonnal felvettek egyetemre. Tehát ez 1957-ben nagyon nagy eredmény volt. És nekem is nagyon jó tanáraim voltak. A világ egyik legszerencsésebb embere vagyok abból a szempontból, hogy mind az általános iskolában, mind a középiskolában, de még az egyetemen is, akkora szaktekintélyek tanítottak bennünket, ami óriási emberformáló dolog volt. Tíz orvos végzett például abban az osztályban, amibe én jártam. Ami a tragédia, hogy négyen élnek közülük már. Tehát ha a foglalkozásukat tekintenénk, akkor az orvosok haltak meg a legtöbben arányokat tekintve. Visszatérve az eredeti kérdésre, azok a tanáregyeniségek mind az általános iskolában, mind a gimnáziumban óriási hatással voltak rám, és szerepet játszottak abban, ahogy én foglalkoztam ezekkel a gyerekekkel.

A feleségemmel együtt elvittük őket Budapestre kirándulni. Elmentünk a Balatonra. Elmentünk a Dunakanyarba. Tehát hogy lássanak. Erre a mai pedagógus nem tud vállalkozni, annyira kötött az ideje. Visszatérve Tibire, mai napig emlegetik, hogy felültünk a vonatra Sátoraljaújhelyen, leszálltunk Boldogkőváralján, Boldogkőváraljáról felmentünk a várba, a várból átgyalogoltunk Pálházára, ott felültünk – még akkor működött – a kisvonatra és azzal mentünk haza Sátoraljaújhelyre. És Tibi ott cukkolta a lányokat az úton mindig, hogy jaj, hát siessetek. Egy pihenőnél a lányok kitoltak Tibivel, a hátizsákját megrakták kövekkel. Nagy meleg volt, izzadt, törölgette magát. Mikor felszálltunk Pálházán a kisvonatra, azt mondták, te hülye Zinner, hát nem vetted észre, hogy tele van kövel a hátizsákod? Nem vette észre Tibi!

Isten nyugosztalja, volt egy latintanárunk, nem tudott a gyerekekkel úgy bánni, a földszinten jártunk, és ki-be ugráltak az ablakon a gyerekek. Akkor közel álltam ahhoz, hogy megpofozzam őket. Soha nem ütöttem meg egy gyereket sem, beleértve az enyéimet is, de akkor úgy viszkedett a tenyerem, hogy „hm, én ezeket most megpofozom”!

Amikor a Bábi néni³ óráján kiugrottak az osztály ablakán.

Soha nem ellenőriztem senkit, hogy cigarettázik-e. Mindig mondtam nekik, hogy ez nem jó. Nagyon kevesen cigarettáztak az osztályban. Egy fiúnál vettem észre,

egyszer, hogy piás, ki is maradt az osztályból. És az ötéves érettségi találkozón azzal fogadtak, hogy „nagy csapást mértünk az amerikai imperializmusra”. Miért? Hát mert X. Y. disszidált Amerikába. Óróla van szó, aki... És hát így mértünk nagy csapást az imperializmusra.

T. Á.: És ez mikor volt? A '70-es évek elején lehetett ez az ötéves évforduló?

P. A.: Igen.

T. Á.: Akkor ezen lehetett mókázni, hogy valaki disszidált?

P. A.: Hát, ebben a körben igen. De ez egy abszolút zárt kör volt. Elmondok egy történetet, ami jellemző Tibor édesanyjára. Szerveztük a balatoni kirándulást. Egy hétig voltunk a Balatonon, és a szervezés előtt, szülői értekezleten beszéltünk a kirándulásról, mondta egy édesanya, hogy ő nem tudja elengedni a gyerekét, mert nem tudja kifizetni ezt az összeget. A mai árakhoz képest fillérekre került akkor. Másnap megkeresett a Zinner-anyuka, és azt mondta, hogy tanár úr, ennek a gyereknek én fogom kifizetni a balatoni kirándulás költségeit, mert az nem lehet, hogy ez a kislány ne menjen el a Balatonra! Ezt Zinner még nem tudja, és a kislány sem tudja, és nem is fogja megtudni tőlem. Ő volt a Zinnerné. Egy nagyon jóságos édesanya volt, aki nekem, mint osztályfőnöknek, és mint a szülői munkaközösség egyik tagjának, nagyon sokat segített. Tehát én mint osztályfőnök csak hálával tudok rá emlékezni. Soha nem mondtam el senkinek, most hozom nyilvánosságra, a kislány is meghalt már, és a Zinner-anyuka is meghalt. Tibor legalább tudja meg, hogy az édesanyja is érezte, hogy annak a kislánynak el kell mennie. Akkor mondta a feleségem, hogy ha nem ajánlotta volna föl, akkor mi fizetjük ki ennek a kislánynak a balatoni útját. De nem volt rá szükség.

T. Á.: Mondok én is egy történetet, amit a Tibi bá mesélt. Amikor az édesapja börtönbe került, amiről az előbb el kezdett mesélni, ő árulta az iskolaújságot.

P. A.: Volt ilyen.

T. Á.: És a pénzzel nem tudott elszámolni. Be kellett volna fizetnie azt a pénzt, amit beszédett, de nem tudta befizetni, mert az édesapja börtönben volt, nem volt pénzük, és ételt vettek otthon. És Berci bácsi odament hozzájuk, és megkérdezte, hogy Tibikém, hol van a pénz? És akkor mondta Tibor, hogy hát ez van, hogy ételt kellett vennünk, hogy nem tudtunk enni otthon, és én elvettem azt a pénzt és abból vettünk. Berci bácsi azt mondta: oda akarsz kerülni, ahol az apád van? És akkor Berci bácsi odaadta nekik ezt a pénzt, amit utána másnap a Tibor befizetett.

P. A.: Ez így igaz, becsületére legyen mondva, megadta később Tibor, de én fizettem ki az újságpénzt helyette. Senki sem tudott erről. Ezt nem mondtam volna el, ha Tibor nem hozza fel. De ez megtörtént így, ahogy Tibi mondta.

T. Á.: Ez a történet, meg Zinnerné története is jellemzi, hogy ez a közösség gondoskodott egymásról.

³ Maros Gáborné

P. A.: Nagyon gondoskodott. Több olyat nevet tudnék említeni: Boda Bélát, Papp Lacit, Bodnár Jutkát, Iski Ildit, Czető Erzsit⁴ az osztályból, akik nagyon komoly hatást gyakoroltak a többiekre és mindig a gyengét istápolták. Erre én rettentő büszke voltam, anélkül, hogy ezt egyszer is el kellett volna mondani nekik. Érezték, hogy kit kell segíteni. Ha kellett, jó szóval, ha kellett, egy kis gúnnyal is igyekeztek észre téríteni, de megint csak ismételni tudom magam, kiváló osztály volt. Ez számomra óriási élmény volt. A mai napig talán elfogult is vagyok irántuk, de azzal, hogy így szerettem őket, az első osztályomat, a legkisebb mértékig, egyikőjük sem élt vissza soha. Mai napig is olyan szeretetet kapunk tőlük, ami példa nélküli.

Az egyetemről már beszéltem, nagyon kedves adjunktus volt még akkor. Később professzor lett Pinczés Zoltán, sajnos ő is meghalt már. Ő mondta, hogy Tibor amikor megjelent az egyetemen, a második napon kiszúrt egy csajt, mai napig ő a felesége. Hát Tibor a maga módján határozott volt. Azt mondta, hogy két nap alatt kiszúrta a csajt.

Egyszer a Szárhegy oldalában szánkóztunk. Kimentem az osztállyal szánkózni. Tibi mindig úgy igyekezett a szánkót kormányozni, hogy valamelyik lány szánkójának a hátsó talpához érjen az övé. Elmondtam, hogy ez balesetveszélyes. És amikor már kétszer szóltam neki, hogy ezt ne csinálja, és harmadszor is megcsinálta, akkor hazazavartam. Azonnal jöttek a lányok, hogy tanár úr, miért tetszett ezt csinálni. Utánamentem Tibornak és visszahívtam. Hogyha a lányok így fogták fel ezt, akkor miért küldöm én őt haza? Pedig veszélyes volt, amit csinált. Én legalábbis így ítélt meg a kalandunkat. Lehet, hogy nem jól hangzik, de az iskolában tanított az ország egyik legjobb orosz tanára. Úgy hívták a gyerekek, hogy Paál⁵ apuci. Ő legalább olyan tűzbe ment volna az osztályomért, mint én, ahogy viselkedtem. Tibor még vele is bajszot akasztott, ahogy mondták Bihar megyében, ha úgy érezte, hogy neki van igaza.

⁴ Répásiné Czető Erzsébet köszöntő írását lásd a következőkben!

⁵ Paál László

KOVÁTS DÁNIEL

A HATÓSÁG HÁLÓJÁBAN

1948 őszén lettem a budapesti bölcsészkar magyar–angol szakos tanárképzős hallgatója. Az akkori politikai fordulat az egyetem életében is megmutatkozott. Megnevezéséből kitörölték Pázmány Péter nevét; több tudós tanárt elbocsátottak, nyugdíjazták; megváltoztatták az irodalomtörténet oktatásának rendjét; tanulmányainkat a felvilágosodás korától, Bessenyeivel kezdtük; felgyorsult az irodalmi múlt marxista átértékelése. Tanulóköröket szerveztek évfolyamunkon azzal a céllal, hogy segítsük egymást a tanulásban, s hogy ott „haladó irányba” tereljék gondolkodásunkat. Mindez bennem valamiféle dacot váltott ki, hiszen addigi neveltetéssel ütköztek a velem szemben támasztott új követelmények. Korábban a jónak akarására, a szolidaritásra és nem a gyűlöletre, az osztályharcra neveltek. Úgy éreztem, védekeznem kell valahogy; az új – általam rombolónak tekintett – hatások ellenében meg kell őriznem magammal hozott s személyiségem lényegét érintő értékeimet; naivan azt hittem, büntetlenül van esélyem az ellenállásra.

Két hamar barátommá lett évfolyamtársammal külön útra léptünk. Mindhárman egyházi iskolában nevelkedtünk, ahol az önképzőkörben irodalmi zsenjeinkkel jelentkeztünk már, s hasonló gondolkodásunk, érdeklődésünk felfedezése után, őszinte beszélgetéseink során arra az elhatározásra jutottunk, hogy a magunk eszméinek megőrzése és tehetségünk próbája végett egy házi használatra szánt „folyóiratot” alapítunk, amelynek számaint én fogom írógépen előállítani annyi indigós példányban, amennyi kis táskagépemben egyszerre elhelyezhető. Az *Eszme* címet adtuk neki, s 1949 tavaszán megjelent az első száma. Nem mértük fel a lehetséges következményeket. Elhatározásunkat magánügynek tekintettük, a kiadványt „belső használatra” szántuk, nem terveztük terjesztését, egyik beszerzett évfolyamtársunk, barátunk révén mégis felkeltettük az Államvédelmi Hatóság érdeklődését.

A villám akkor csapott le, amikor 1951 februárjában egyik szerkesztőtársam, akivel a besúgónk először vette föl a kapcsolatot, nem jelent meg az egyetemen, eltűnt. Másik barátommal tele voltunk aggodalommal miatta, de nem volt már sok időnk nekünk sem; június 5-én követték, s kihallgatásaink idejére mindhárman a Gyűjtőben a Kisfogház lakói lettünk. Az államvédelem alapos körtekintéssel dolgozott; szerény ügyünkben épp úgy jártak el, mintha valami nagy összeesküvést lepleznének le. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárától kapott 152 lap

terjedelmű iratanyag ismeretében rekonstruálom az eseményeket.¹ Társaim személyiségi jogait tiszteletben tartva csak a magam sorsáról szólok, amely – természetesen – sok szálon összekapcsolódott az övékkel.

1951. június 2-án kelt az őrizetbevételemet illető javaslat, amely korábban letartóztatott barátom kihallgatásának summázatára hivatkozott. Vagyis csoportunk „illegális, írógéppel sokszorosított brosúrát adott ki, melyet 1949 márciusától 1950 szeptemberéig 24 esetben jelentetett meg, összesen 135 példányban. „A brosúrában [sic!] megjelent cikkek és versek a Szovjetunió és a népi demokrácia, a munkaverseny ellen lázítanak. Írásaikban burkoltan célzást tesznek a fennálló társadalmi rend megdöntésére.” Június 4-én kész volt a környezettanulmány, 5-én pedig a letartóztatás két- és fél oldalas operatív terve is, s az illetékes főosztályvezető-helyettes még aznap kiadta a határozatot előállításomra és a házkutatásra. Az akció lefolytatását összefoglaló jelentést Verok László áv. alhadnagy készítette; ezt idézem betű szerint:

„Amikor megérkeztem a fenti címre nevezett főbérőjének [sic!] felesége nyitott ajtót. [...] Nevezett fenti lakása egyszerű [sic!] módon van berendezve és eléggé tisztán van tartva. [...] A házkutatás során lefoglaltam: 'Eszme' c. gépelt leiratokat [...], új és használt indigokat, [sic!] fényképeket; kül és belföldi leveleket, [sic!] angol és egyéb idegen nyelvű [sic!] gépelt leiratokat, jegyzeteket, feljegyzéseket, noteszokat, 1. drb. 'Olompya' gyártmányú táska írógépet [sic!] és 1. bőr [sic!] aktatáskát különböző [sic!] jegyzeteket.” Az nem derül ki a jelentésből, hogy az alhadnagy egy feljelentéssel indokolta a házkutatást, amely szerint fegyvert rejtgetek, ezért kell mindent átvizsgálniuk. Úgy csinált, mintha meglepődött volna: fegyvert ugyan nem talált, de illegális iratokat igen. Kijelentette, hogy a talált gyanús iratok miatt őrizetbe vesznek, lekísértek a ház előtt várakozó gépkocsinhoz. A Gyűjtőfogház volt a célállomás.

Az izgalmakat az éjszaka hátralévő óráiban egy magánzárka földre helyezett szalmazsákján próbáltam kipihenni. Börtöncellám körülbelül akkora volt, mint albérletem, berendezését azonban csak a szalmazsák meg a kübli alkotta. Figyelmeztettek, hogy az ébresztő és a takarodó közötti időben nem feküdhetek le; ülhettem a szalmazsákon, sétálghattam a szűk térben. Éjszaka folyamatosan világított az ajtó fölötti villanyégő. Az őr a kis kukucsikálón át tudott kintről megfigyelni, kíséretében egy rab adta be az ételt és vizet. Napjaim egyhangúan teltek; megtapasztalhattam az elszigeteltség keserűségét. Olvasnivalót kérhettem. Két könyvre emlékszem cím szerint, amit ott olvastam, az egyik Korolenko elbeszéléskötete, a másik Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regénye volt. Utóbbinak hatása akkori helyzetemben – értetően – sajátos nyomatékot kapott. Az olvasás nem töltötte ki teljesen napjaimat.

¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-46.880

Szinte örültem annak, amikor beadtak egy vödör vizet meg egy gyökérkefét azzal az utasítással, hogy súroljam föl a padlót. Elvállaltam volna a vécépucolást is, hogy változatosabbá (hasznosabbá?) tegyem napjaimat. Korábban mindig azzal áltattam magam, hogy jó társaságban vagyok egyedül is, hiszen van min gondolkoznom, van mire emlékezni, szabadon engedhetem képzeletemet. Abban a helyzetben azonban, amikor teljesen kilátástalan, átmeneti helyzetben teltek napjaim, ez kevés volt. A semmittevésből csak a kihallgatások zökkentettek ki, ezek azonban feszültséget keltettek, nem oldódást.

Velünk szemben durva fizikai bántalmazást nem alkalmaztak. Főleg azért nem, mert hajlandók voltunk teljes körű vallomást tenni, ellenvetés nélkül aláírtuk az elénk tett jegyzőkönyveket. Másrészt kihallgatónk néha úgy tett, mintha figyelembe venné ifjúkorunkat, s olyan megtévedetteknek tekintene, akik még javulhatnak a büntetés hatására. Egyszer arról beszélt nekem, hogy az államvédelemnek is megvan a maga öt éves terve, feladatuk, hogy kiszűrjék az ellenséges elemeket a magyar társadalomból. Érdemnek számított minden reakciónak tetsző tevékenység leleplezése.

Az alhadnagnak már kialakult képe volt rólunk, ügyünkről korábban őrizetbe vett társunk vallomásának ismeretében, úgy is mondhatnám, már kialakult benne a koncepció – nyilván feletteseivel egyetértésben – arról, hogy milyen gyanúval, terhelő adatokkal adnak át minket az ügyészségnek. Úgy vettem észre, tőlem csak azt várja, hogy bólintsak rá koncepciójára, erősítsem meg azt a helyzetképet, amelyet megrajzolt magának. Különösebb ellenállásra nem készültem. Tudtam, hogy büntetés nélkül innen ki nem kerülhetek, arra vágytam, hogy minél előbb túl legyünk az eljáráson. Magamat különösebben nem mentegettem, mint ahogy társaim sem, s mivel azonos módon beszéltük el a történetet, még csak szembesítésre sem volt szükség. Egyetlen törekvésem az volt, hogy hármunkon kívül mást ne vonjanak be ügyünkbe, ne terjesszék ki a gyanúsítottak, a vádolhatók körét. Erre ugyanis kihallgatóm részéről megvolt a szándék, ami a jegyzőkönyvekből is látható, de végül hittek nekünk. Ez azért is nagyon fontos volt, mert így nem tekinthették ügyünket széleskörű egyetemi összeesküvésnek, a rendszer elleni szervezkedésnek, pedig a következő szakaszban az ügyészség ilyen irányban próbálta kiterjeszteni a vádat.

A birtokomban lévő iratanyagból azt látom, hogy június 11-én készült az első feljegyzés kihallgatásomról. Ilyen kérdéseket kaptam, (a helyesírási hibáktól itt eltekintek): Ismertesse röviden életrajzát. A felszabadulás előtt és után milyen politikai pártnak vagy társadalmi egyesületnek volt tagja? Miért lépett be a DISZ-be? Ismertesse, hogy milyen személyekkel tartott kapcsolatot! Mi volt a céljuk az illegális brosúra szerkesztésével, és milyen volt annak tartalma? Tegyen részletes vallomást, hogy ki volt a fasiszta brosúra kezdeményezője, illetve vezetője! Honnan szerezték

be az *Eszme* illegális broszúra elkészítéséhez a szükséges papírt, indigót és az erre szükséges anyagiakat? Mikor jelent meg első ízben az illegális broszúra, és kik vettek részt annak sokszorosításában? Miben állapodtak meg, hogy milyen időközönként tartanak majd illegális megbeszéléseket az *Eszme* című illegális broszúra további szerkesztésére vonatkozólag? Milyen időközönként jelent meg az *Eszme*, és kik vettek részt annak terjesztésében? Összesen hány esetben jelentették meg az *Eszmét*, és kik kapták azokat meg?

Ugyanezeket a kérdéseket tették fel június 15-én a velem egyidőben letartóztatott barátomnak. Érdekes lehetne az összevetés hármunk megnyilatkozása, fogalmazásmódja között, ezt azonban az a tény akadályozza, hogy szavainkat, mondatainkat nem szó szerint idézi a feljegyzés, hanem legfeljebb „tartalmilag”, ugyanis kihallgatónk fogalmazta meg a leírt válaszokat a maga sajátos szóképletét alkalmazva. Nem is nagyon értettem néhány kifejezését, amelyet szánkba adott. Például azt mondom a feljegyzés szerint: „1949. március közepén a Múzeum-kertben vagy pedig a Károlyi-kertben illegálisan összejöttünk...” Miért jöttünk volna össze illegálisan? Gyakori volt, hogy a Múzeum körüli épületből ezekbe a kis parkokba ült ki az egyetemista ifjúság, ez nem esett tilalom alá. Mi is gyakran kísértáltunk oda szünetekben vagy az ebédre várva. Két vagy három évfolyamtárs nyilvános helyen való szabadtéri együttléte hogyan minősíthető illegális összejövetelnek? Én azonban ezzel a szóhasználattal nem vitáztam, a jegyzőkönyvet aláírtam. Úgysem tudtam volna kihallgatómat meggyőzni, s talán abban is bíztam, hogy ha értelmes ember – például egy bíró – kezébe kerül a jegyzőkönyv, mosolyogni fog ezen a kitétlen.

Akkor sem tettem észrevételt, amikor egyik válaszat ilyen formában rögzítették: „1949. március végén jelent meg először az 'Eszme' c. illegális fasiszta broszúra...” Úgy gondoltam, elfogulatlan olvasó számára egyáltalán nem életszerű, hogy egy gyanúsított így minősítse az általa jóhiszeműen szerkesztett kiadványt. Ez a három szó sokszor előfordul állandósult jelzős szerkezetként az iratokban. Máig sem világos számomra, hogy az *Eszme* mitől lett volna illegális, miért minősítették fasisztának, miért nevezik broszúrának. Hiszen nem esett a sajtótörvény hatálya alá, nem került sor nyilvános terjesztésére, s távol állt a fasiszta ideológiától. Kispolgári beállítottságú, radikális tiltakozó mozgalomnak fogták föl tevékenységünket? De írásainkról nem lehet azt állítani, hogy eltúlzott nacionalizmus, idegengyűlölet sugározna belőlük. Ha a megjelent prózai írások egyik-másik szereplője szájából el is hangzik az akkori rendszerrel kapcsolatos ellenérzés, az nem a fasiszta ideológiából következett. El kellett fogadnunk mégis a szóhasználatot, hiszen nem volt esélyünk a gyanúsítóink által kialakított koncepció módosítására.

A kihallgatások menete úgy alakult, hogy egy ór átkísért kihallgatóm szobájába, aki egy íróasztal mögött ült háttal az ablaknak. Nekem a vele szemben elhelyezett

széken mutatott helyet. Lukácsi János alhadnagy fölvette kérdéseit, s fenyegetőleg arra hivatkozott, érdemes őszintén válaszolnom, mert szüleimet is veszélybe sodrom, ha nem vagyok hajlandó az együttműködésre. Tudtam, hogy tényeket nem tagadhatok, ott van birtokában az *Eszme* valamennyi példánya, ismeri írásaimat. Nekem nem álltak rendelkezésemre a szövegek, hogy konkrét mondatokkal bizonyítsam valódi mondanivalómat. Ő választott ki egy-egy írást vagy részletet, amelyről fotokópiája volt, s nekem a hátapon aláírással kellett igazolnom, hogy benne azt a tartalmat valósítom meg, amelyet kihallgatóm belemagyarázott.

A kihallgató a kérdéseire adott válaszaimat nem rögzítette, legfeljebb jegyzeteket készített. Mikor úgy vélte, van elég anyaga, akkor felfüggesztette a kérdéssort, a fal mellé állított, s írógépen kopogtatta le a jegyzőkönyvet. Ez nem ment gyorsan, kezdő lehetett a gépírásban, így aztán elég sokáig álldogáltam. Olyan közel kellett mennem a falhoz, hogy a cipőm orra hozzáérjen, kezemet hátratéve. Nem volt ez kényelmes testhelyzet, megfájdult a derekam, s néha szédülni kezdtem. Ott világított a fehér fal egy-két centiméterre a szememtől. Ha behunyom, nehezen tudom megtartani egyensúlyi helyzetemet. Ha kinyitom, mintha vakítana. Sima a meszelt fal, de azért itt-ott valami mészrög apró kiemelkedés formáját ölti. Elgondolom, hogy egy arra kószáló légy miképp érzékeli ezt a terepet. Neki halom ez a mészpötty. Megmássza? Megkerüli? Mire gondol bolyongása közben? Valóságos novella kerekedik ki gondolataimban. Akkor riadok föl, amikor érzem, hogy meginog a testem. Összeszedem magam, nem akarok összeroskadni. Ez is megeshetett volna, hiszen rohamosan gyengültem a bezártság hetei alatt. Sikerült mindig talpon maradnom, s ezt valami apró sikernek képzelhettem el. Máskor verseket mondtam magamban a fal előtt állván, míg nem szólt kihallgatóm, hogy leülhetek székemre. Kivette az utolsó papírt az írógépből, a lapokat egyenként elém tette, mindegyiknek az alján aláírással igazoltam a leírtak helyességét.

Ügyemben az első, ténybeli egyeztetést szolgáló kihallgatás után írásban „Vizsgálati-terv” készült. Ez tartalmazott általános, rutinként alkalmazott szempontokat, de kitért tevékenységem feltárásának sajátos irányaira. A terv azonban már egy határozott koncepció jegyében készült, vagyis a tényállás teljes feltárása *előtt* eldöntötték, hogy milyen eredményre kell jutniuk. Előre rögzítették: „Az illeg. sajtóterméket abból a célból adták ki, hogy az egyetemi hallgatók közt terjesszék és ezáltal szemben állítsák [sic!] a népi demokratikus rendszerrel.” Pedig nem terjesztettük, s nem is akartuk befolyásolni egyetemista társainkat; kifejezetten a magunk belső tartalmának tisztázása, az önképzés volt a cél. Akik – kevesen, közeli barátok – látták az *Eszme* valamelyik példányát, nem azért kapták kezükbe, hogy befolyásoljuk őket, hanem mert rokonszenvet éreztünk irántuk, kíváncsiak voltak vívódásainkra, útkeresésünkre, jobban meg akartak ismerni bennünket. Kihallgatóink személy szerint is

megbélyegzetteként tekintettek kezdettől ránk: „A szerkesztésben résztvett [sic!] személyek klerikális fasiszta beállítottságu [sic!] egy. hallg. tevődött [sic!] össze.” A további vizsgálat irányát így határozták meg: „megállapítani [sic!] Kovács Dániel és a szerkesztésben részt vett személyek összes kapcsolatait, fényt deríteni [sic!] az általa és a szerkesztésben részt vett személyek által elkövetett összes bűncselekményre [sic!].” A Hatóság részéről tehát valamilyen kiterjedt szervezkedés gyanúja volt a vizsgálat fő motívuma. Kihallgatásomon túl ennek föltárását szolgálta a III/1-b alosztály által készített környezettanulmány, valamint a miskolci otthonunkra kiterjedő, június 13-án elrendelt házkutatás. A már letartóztatásom után készült környezettanulmány lényegében azokat az információkat ismétli meg némi kiegészítéssel, amelyeket már őrizetbevételem [sic!] előtt gyűjtöttek. A házfelügyelő lehetett a fő forrásuk, hivatkoznak is rá.

A kihallgatásomról készült második feljegyzés június 15-én kelt. Ekkor elsősorban a kapcsolataim feltárása lehetett a feladat, mert az első kérdés arra vonatkozott, hogy tárjam fel, kik vettek részt az *Eszme* szerkesztésében és terjesztésében. Néhány ismerősünk neve felmerült, de sikerült megmenteni őket attól, hogy az eljárást reájuk is kiterjesszék. A kérdések második köre Sz. Attilára vonatkozott, aki – mint említettem – az ÁVH besúgója volt, s részletesen beszélni kellett róla, miként lépett kapcsolatba velünk, hogyan adtuk át neki az *Eszme* példányait, s hogy ki tudhatott még Sz. Attila tevékenységéről az egyetemen. Szegény Attilának bizonyára voltak kellemtelenségei amiatt, hogy feltárta előttünk beszervezettségét, komolyabb következménye azonban nem lehetett, mert az egyetem elvégzése után a minisztériumban bizalmi állást töltött be. Valószínűleg voltak mentőkörülmények, hiszen a feladatát teljesítette, s helyzete csak szűk körben vált ismertté. Későbbi beosztásaiban is szűksége lehetett rá a hatóságnak.

Ugyanezen a napon, június 15-én kelt a következő, harmadik feljegyzés is, ekkor írásaink tartalma adta a központi témát. Először arról kellett nyilatkoznom, hogy az *Eszme* felmutatott számai, valamint a felmutatott fényképen látható írógép az én tulajdonomat képezik. Ezután a magam írásairól kellett beismerő vallomást tennem. Megint a feljegyzést idézem: „Igen az előttem [sic!] felmutatott 'Eszme' c. brossurában, mely 1949. november 20-án jelent meg, felismerem cikkemet. Ebben a 'Jövőnk ügye' [sic!] c. cikkemben a 'keresztény szocialista' ideológiát tüntettem fel, ami esetleges rendszerváltozás esetén az egész társadalom ideológiája kell hogy legyen. Ezzel azt a célt kívántam [sic!] elérni, hogy szerkesztő társaimat és olvasóinkat még jobban befolyásoljam a népi demokrácia ellen. Ugyancsak az előttem felmutatott 1949. október 15-én kiadott brossuránkban [sic!] a 'Képzőművészet' címen [sic!] írt cikkemben a szovjet festőművészeti kiállítást [sic!] gyaláztam.” A későbbiekben is ez a két közleményem képezte a vádnak, illetve az elsőfokú bíróság ítéletének az alapját. Itt

most nincs lehetőség arra, hogy írásaim teljes szövegét közöljem, bár ezeket csatolták az iratokhoz, így fénymásolatban megmaradtak. A Nemzeti Szalonban rendezett kiállításról benyomásaimat úgy summáztam, hogy amit vártam ettől a kiállítástól, tehát a szocialista realizmus megismerését, nem találtam meg. A keresztényszocialista ideológiát vezércikkemnek ez a tétele jelentette számukra: „A megoldás, amit látok, így hangzik: *a föld legyen a nép földje, a nép legyen Isten népe*. Hadd legyen minden úgy, külső formáiban, ahogy azt a szocializmus tudósai megtervezték, de az emberek szívében, akik a társadalmat alkotják, éljen a Krisztus.”

1951. július 3-án készült el a *Gyanúsított jegyzőkönyv*, amely a korábbi feljegyzések összegzése. Ez egy kétoldalas nyomtatott kérdőívből és egy háromoldalas géppel írt vallomásból áll. Utóbbiban egyes szám első személyben a nevemben fogalmazták meg a szöveget, amelyet aláírással „hitelesítenem” kellett. Ugyanez történt két barátom esetében is. Az alhadnagy még aznap megírta ügyünkről kétoldalas jelentését, amely ezzel a bekezdéssel zárul: „A fentiek alapján javaslom az ügy lezárását és az Államügyészségnek való átadását további eljárás lefolytatása végett, mivel az egybehangzó vallomások, valamint a tárgyi bizonyítékok alapján bűncselekményük bizonyítva [sic!] van.” Azonnal intézkedtek átszállításunkról az államügyészség börtönébe.

Egy rabszállító autó vitt minket a Gyűjtőből a Markó utcába. Letartóztatásom óta ekkor láttam először barátaimat. Akit februárban őrizetbe vettek, a gépkocsi hátsó sorában ült már, amikor én utána fölléptem; egy pillantást válthattam vele. Lefogyott, s sötétbarna szeme mintha mély gödörből tekintene rám. De volt valami biztató ebben a tekintetben: megvagyunk, itt vagyunk mindhárman, s ha bizonytalan is további sorsunk, egy procedúrán épségben átjutottunk. Tudtam, hogy elmarasztaló ítélet vár rám. Ezt szinte kívántam is, mert kihallgatóm értésemre adta: ha az általuk sugalmazott büntetés a bíróságon nem következne be, akkor új eljárást kezdenek, nem engednek szabadon. Tehát ne merészeljük módosítani az általuk fölvetett vallomásunkat, a rögzített tényállást. A bíróság az államvédelmisekéhez képest kedvezőbb környezetet jelent, gondoltam, talán mérlegelnek enyhítő körülményeket, s majd büntetésünk letöltése után folytathatjuk tanulmányainkat, eljutunk majd egy kis kitérő után a választott hivatás gyakorlásához. Nem mondhatnám, hogy megkönnyebbülés volt ez, talán inkább egy új remény sarjadása.²

² Részlet az *Egynapi járóföld* című készülő önéletrásból. E fejezetet dr. Zinner Tibor professzornak, egykori, tehetséges tanítványomnak, e korszak kutatójának ajánlom.

NYELV – TÁRSADALOM – POLITIKA

Egykori gimnáziumi osztálytársként Zinnerről kétféle kép él bennem. A több mint ötven évvel ezelőtti Zinnert, az osztály mókamesterét jó humorú, vidám, nagydumás, vékony fiatalemberként látom magam előtt, akire mindig számíthatott az osztály akkor is, ha a latintanárnőnk figyelmét érdekesebbnél érdekesebb sztorikkal kellett lekötötni az éppen aktuális latindolgozat megírását, vagy a feleletést elkerülendő, de legalábbis elnapolandó. A mai Zinnert viszont nagy tudású, komoly kutatóként tartom számon, akivel ma is élmény minden találkozás. Nem csupán azért, mert a jó humora megmaradt az évek során, annak ellenére, hogy a történelmi igazságok keresése közepette emberi sorsok sötét bugyrait volt kénytelen feltárni, hanem főleg azért, mert beszélgetéseinket bármikor ott tudjuk folytatni, ahol ötven évvel ezelőtt abbahagytuk. Kívánom, hogy maradjon is ez így még hosszú-hosszú évekig! Isten éltesse sokáig, Tibor! További töretlen alkotókedvet és jó egészséget kívánok!

Az alábbi írás gyökerei messzire nyúlnak vissza, egészen a sátorlajújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium ötven évvel ezelőtti IV. F osztályáig. Nem véletlen, hogy ebből az osztályból Zinner történész lett, jelen sorok írója pedig nyelvész, a magyar és az orosz nyelv oktatója és kutatója. A történész a nemrég elhunyt Porkoláb Albert történelemtanárnak köszönheti az indítást, jómagam pedig két fantasztikus gimnáziumi tanártól kaptam egész pályafutásomra elég muníciót, néhai Paál Lászlótól és dr. Kovács Dánieltől, akiket jubilánsunk is szeretett, és mindig nagyra becsült.

Ebben a rövid cikkben a nyelvészet izgalmas világába invitálom a kedves olvasót. Felvillantok néhány olyan részterületet, amelyek kutatásaim során valamilyen szempontból különösen érdekesek voltak számomra, és az általam vizsgált magyar és orosz nyelvben különös érdeklődésre tarthattak számot, és aktualitásukat napjainkban sem veszítették el.

A nyelvészetről általánosságban, de a lexikológiáról különösen elmondható, hogy fejlődéstörténetének érdekes és figyelemre méltó szakaszához érkezett. Manapság a számítástechnika teljes arzenálja a kutatók rendelkezésére áll terjedelmes korpuszok létrehozásához és elemzéséhez. Elektronikus könyvtárakban hozzáférhető a nyelvészeti tudásanyag jelentős része. Ez a tény alapvetően megváltoztatta a nyelvtudomány művelésének jellegét. Korábban nem létező új nyelvészeti diszciplínák jöttek létre, és keresik helyüket a nyelvtudományban. Elég, ha olyan, viszonylag új

tudományterületekre gondolunk, mint például a pragmatika, a nyelvpolitika, a kognitív szemantika, a lexikális szemantika vagy a terminológia. Pályám kezdetén az első szótárain és tankönyveim megírását még a hagyományos, úgynevezett kézi cédulázós gyűjtőmunka jellemezte.¹ Később természetesen kiegészítette, és szinte teljesen felváltotta a modern, számítógépes, internetalapú gyűjtés.²

Nyelv – beszéd – beszélt nyelv

A *langue* és a *parole*, vagyis a nyelv és a beszéd megkülönböztetése, és az a felismerés, hogy a beszédet külön stúdium tárgyává kell tenni, hogy a beszédre más normák, más szabályok vonatkozhatnak, mint a nyelvre, mivel a beszéd a nyelvnek mint társadalmi konvenciónak az egyéni alkalmazása, Ferdinand de Saussure nevéhez fűződik,³ de ma legalább annyira aktuális. Aktualitását olyan új tudományágak kialakulása is jelzi, mint pl. a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, kommunikációelmélet és a beszélt nyelvi kutatások. Bármely nyelvet vizsgáljuk, és bármennyire a *langue*-ra építve beszélünk is, beszédünk tulajdonképpen egy másfajta nyelvtan, a beszélt nyelvi grammatika szabályai szerint rendeződik struktúrává.⁴ A beszélt nyelvet azonban mégsem azonosíthatjuk a *parole*-l, mivel bizonyos értelemben egy

¹ RÉPÁSI Györgyné: Orosz–magyar szakszótár és szöveggyűjtemény fizika–technika szakos hallgatók számára. Egységes főiskolai jegyzet. J 11–910. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. (87 p.); RÉPÁSI Györgyné: Orosz nyelvi jegyzet matematika szakos hallgatók számára. Egységes főiskolai jegyzet., J 11–909. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. (168.); RÉPÁSI Györgyné: Szövegkönyv a J-045 Orosz nyelv- és stílusgyakorlatok című hangosított diasorozathoz. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó. Budapest, 1990. (466 p.) (Társszerzővel); RÉPÁSI Györgyné: Főnevek az orosz beszélt nyelvben. Nyíregyháza, Pedagógiai Intézet, 1990. (158 p.)

² RÉPÁSI Györgyné: Orosz nyelvkönyv haladóknak. Második javított, átdolgozott kiadás. Szerk. RÉPÁSI Györgyné–NÉMETH Gyuláné. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza, 1995. (446 p.) (Társszerzőkkel); RÉPÁSI Györgyné: Orosz nyelvtan alaktani gyakorlókönyv. Az orosz névszók. Feladatgyűjtemény. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza, 1998. (286 p.); RÉPÁSI Györgyné: Orosz sajtónyelvi szöveggyűjtemény. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza, 2000. (Társszerzővel) (336 p.) RÉPÁSI Györgyné: Érettségi szöveggyűjtemény orosz nyelvből az olvasás-szövegértési vizsgafeladatokhoz. Összeállította: HESSZ Tibor–PAÁL László–RÉPÁSI Györgyné–dr., VÁJNAI János. Szerk. PAÁL László. Készült az Oktatási Minisztérium megbízásából. Budapest, 2001. (265 p.); RÉPÁSI Györgyné: Hétnyelvű politikai és diplomáciai glosszárrium (Magyar–angol, finn, francia, német, olasz, orosz). (Társszerző és társszerkesztő). (Főszerk. MIHALOVICS Á., RÉVAY V.) Budapest, AULA, 2002. (516 p.); RÉPÁSI Györgyné: Orosz nyelvkönyv haladóknak. Harmadik javított, átdolgozott kiadás. Szerk. RÉPÁSI Györgyné–NÉMETH Gyuláné. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza, 2003. (446 p.) (Társszerzőkkel)

³ FERDINAND DE SAUSSURE: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat. Budapest, 1967.

⁴ vö.: RÉPÁSI Györgyné: Szavak a beszédben, szavak a nyelvben. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1999. 11.

közbülső kategóriához, az úzushoz, vagyis a társadalmi normákon alapuló nyelvhasználatához sorolandó. A beszélt nyelv is realizálódhat írásban, például egy levél formájában, de a kodifikált irodalmi nyelv is realizálódhat szóban, például egy verebtes szövegű drámai mű színpadi előadásában. Az előbbi a lazább használati, ún. kommunikációs normát képviseli, az utóbbi pedig a magas, azaz minta-normát. A normarendszer a mai nyelvközösségekben többnyire más normarendszerekkel való oppozícióban jelenik meg, mint pl. irodalmi nyelv >< beszélt nyelv, irodalmi nyelv >< tájnyelv, írott nyelv >< beszélt nyelv, semleges szó >< emocionális szó, archaizmus >< neologizmus stb.⁵

Szó – szókincs – szókészlet

A szemantikai/szemiotikai megközelítés szerint a **szó** nyelvi jel. A lexikológiával foglalkozó kutatók és a szótárírók a szót a nyelv lexikai alapegységének tekintik. A morfológiai alapú és érdekű meghatározás szerint „A szó a nyelvnek és a beszédnek az a legkisebb egysége, amelynek meghatározott hangalakja, nyelvtani formája és meghatározott jelentése van”⁶. A szófelfogásokban és definíciókban jelen van a lexikai elem, jelen van a szó használati értéke, a szó mint szóalak és a szó mint lexéma. Ezekből az elemekből áll össze az egyén **szókincse** és a nyelv **szókészlete**. Mit kell tehát szókincsen értenünk? Azon szavak összességét, amelyek az egyén vagy valamely szakma, csoport nyelvhasználatára jellemzőek. Ilyen értelemben szó-kincs az egyén aktív és passzív szókincséről, vagy az orvosi szakma, a gazdasági szféra, a jogalkotás, a politika és egyéb területek szakszókincséről beszélni. **Szókészleten** pedig a valamely nyelvet beszélő közösség szavainak összességét kell értenünk. Ez az, ami a szótárakban megjelenik, bár a teljes szókészletet – változékonysága miatt – egyetlen szótár sem képes teljesen felölelni. A szókészlet kodifikálása a lexikográfusok igazi célja és feladata. Ez a kodifikációs munka persze nincs mindig szinkronban a nyelvi / lexikai változások tempójával. Különösen így van ez a nagy átalakulások, forradalmak, rendszerváltozások idején. A lexikai változások ezekben a periódusokban mindig több lépéssel megelőzik a kodifikációs munkát. A társadalomnak a nyelvhasználatra való közvetlen hatása leginkább az egyes szavakon figyelhető meg. A jelentős társadalmi/politikai változásokat a szókészletben azonnal megmutatók ugyancsak jelentős változások, mozgások kísérik.

⁵ Uo. 26. o.

⁶ BENCÉDY József–FÁBIÁN Pál–RÁCZ Endre–VELCSOV Mártonné: A mai magyar nyelv. Szerk. RÁCZ Endre Budapest, Tankönyvkiadó, 1968. 11.

Felgyorsult világ → Nyelvi ökonómia

A modern nyelvészet a nyelvet bonyolult, dinamikusan fejlődő rendszernek tekinti, melyen belül a **nyelv** egy állandóbb, a **beszéd** pedig egy folytonosan változó struktúrát jelent. A dinamikus változások leginkább a nyelv lexikai szintjén tükröződnek, érzékeltetve a körülöttünk lévő világ változását, fejlődését, mely nyelvi szinten egyrészt az új reáliák és terminológia új szavakkal való megnevezésében, másrészt a nyelvi rendszeren belüli változásokban nyilvánul meg. Ilyen változás lehet a tömörségre, rövidezsre való törekvés, ami főleg a szóképzésben érhető tetten, azon belül is elsősorban a főnévképzésben, mivel szóképzés szempontjából ez a leggazdagabb terület. Univerzális tendenciának tekinthető, és mind a magyar, mind az orosz nyelvhasználatra jellemző napjainkban, hogy az egyes nyelvi regiszterek között elmosódnak az éles határok, és a publicisztika, de a szépirodalom nyelvébe is tömegével átkerülnek a beszélt nyelvből, sőt a szlengből is normatívnak nem tekinthető elemek. A publicisták többnyire a nyelvi takarékoság miatt és a közvetlen, oldott légkör megteremtése céljából élnek a rövidebb, tömörebb nominációk adta lehetőségekkel. Két igen produktív módja figyelhető meg a nyelvi/lexikai ökonómiára való törekvésnek: betűszók alkotása és használata (Pl.: *MŰPA* 'Művészetek palotája'; orosz *СМИ'средства массовой информации* = *tömegkommunikációs eszközök*), valamint az ún. kompresszív szóképzés/szóalkotás, melynek eredményeként szemantikai kondenzátumok, más szóval univerbáció, azaz egyszavasítás/összerántás/összevonás jön létre a két- vagy többszavas megnevezések, szókapcsolatok helyén. Ezek olyan, formailag egy szóval kifejezett, egy szóvá sűrített szinonimák, amelyek valamely szókapcsolatból jönnek létre szemantikai és/vagy formai összevonás útján. Ezek a nyelvben már létező szavak párhuzamos megnevezései. (Pl.: tipikus, az orosz valóságából vett példa az *iránytaxi* megnevezés, melynek jelentése: 'azonos irányba utazó utasokat felvevő taxi'; orosz megfelelője: *маршрутное такси* → *маршрутка*). Az így keletkezett kondenzátumok fokozatosan kiszorítják a nyelvhasználatból azokat a többszavas nominációkat, amelyekből keletkeztek, és normatív lexikai elemekké válnak, elveszítve eredeti beszélt nyelvi jelzéssel illetett nyelvrétegbeli kötöttségüket.

Univerzális tendenciák a szókészletben

A szókészletben végbemenő változások olyan közismert, nyelven kívüli okokra vezethetők vissza, mint a gazdasági, társadalmi és a politikai szituáció megváltozása egész Európában, a tudomány és a technika robbanásszerű fejlődése, valamint a nem-

zetközi kapcsolatok kiszélesedése. Ugyanezen okokból koptak ki a nyelvhasználatból az ún. szovjetizmusok, amelyek napjainkra már archaikus elemekké váltak (*напком'pártbizottság', колхоз'kolhoz', бригада'brigádvezető'*). A peresztrojka idején voltak szavak, amelyek szinte a semmiből tűntek fel, és abban az időben neologizmusoknak számítottak, napjainkra viszont elvesztették újszerűségüket, koptak a nyelvhasználatból. A Szovjetunió felbomlása Európa-szerte komoly rendszerváltási folyamatokhoz vezetett, amely folyamatoknak azonnal megjelent a nyelvi, azon belül is főleg lexikai tükröződése. A politikai struktúra változása új politikai terminológia kialakulásához vezetett, melynek lényeges forrása az idegen nyelvi hatás. Tömegével jelentek meg latin eredetű szavak mind a magyar, mind az orosz jogi és politikai nyelvben (*электорат 'szavazótábor', консерватизм 'konzervatív', коррупция 'korrupció', вóтум 'vótum/szavazat', мораторий 'moratórium'*). Az európai integráció, a felgyorsult össztársadalmi és gazdasági, valamint politikai események Európában egy sor új fogalom kialakulásához vezettek. Sürgető igény mutatkozott a fogalmak különféle európai nyelveken való lexikográfiai feldolgozására.⁷

Az Európai Unióval kapcsolatos terminológia kialakulásában hasonló tendencia figyelhető meg a magyar és az orosz nyelvhasználatban. Az *euro-/or. евро-*tűvű szavakat a köznyelvben, de már a sajtónyelvben is előszeretettel használják betűszó-elejtű változatban: **EU-követelmények** 'требования ЕС'; **EU-n belüli migráció** 'миграция внутри ЕС'; **Hivatalos dokumentumokban és az Unióval kapcsolatos intézménynevekben jellemzően a teljes megnevezés használatos: Európai Bíróság** 'Европейский суд'; **Európai Bizottság** 'комиссия по вопросам Европы'; **európai biztonság** 'безопасность в Европе'; **Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet** 'Европейская конференция по безопасности и сотрудничеству'; **Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ)** 'Организация по безопасности и сотрудничеству'; **európai egyezmény** 'европейская конвенция'; **Európai Fejlesztési Alap** 'Фонд Европейского Развития'.

Napjaink aktuális pénzügyi folyamatai, jelenségei az orosz nyelvben is életre hívtak egy sor neologizmust a szaknyelv területén. Pl.: **tőzsdepánik** 'паника на бирже'; **bankadó** 'налоги на банковские операции'; **devizaadás** 'заёмщик валютных кредитов'; **devizahitel** 'валютные кредиты'; **devizahitel átütetése** 'реструктуризация валютных кредитов'; **kilakoltatási moratórium** 'мораторий на выселение'; **csődtörvény** 'закон о банкротстве'; **offshor-cég** 'офшорная компания'.

Az Oroszország közigazgatási és igazságügyi intézményrendszerével foglalkozó publicisztikában előforduló terminológia legfőbb jellemzője a latin eredetű szavak

⁷ RÉPÁSI Gy.: Hétnyelvű i. m.

jelenléte:⁸ **муниципальное право; конституционное право, декларация прав человека; муниципалитет; иммигрант**. A jogi, közigazgatási és európai uniós szakszövegek fordításában persze nem az idegen eredetű szavak jelenléte okozza a legnagyobb nehézséget, sokkal inkább a kormány, a parlament, az önkormányzatok, a bíróságok dokumentumaiban előforduló szakterminológia pontos megfeleltetése, és a bonyolult szintaktikai szerkezetek. Az orosz szakterminológia értelmezéséhez sajnos magyar–orosz, illetve orosz–magyar jogi szótár ismereteim szerint az 1951-ben megjelent *Orosz–magyar jogi és államigazgatási szakszótár*⁹ kiadása óta nem áll rendelkezésre. Egy ilyen munka összeállítása napjainkban hiánypótló mű lehetne.

A fentiekben csupán utalásszerűen vázolt összefüggések a nyelv, a társadalom és a politika között reményeim szerint rámutattak arra a tényre, hogy a nyelv, és főleg annak szókészlete érzékeny szeizmográfként reagál a társadalomban és a politikában zajló folyamatokra. Azonnal leképezi a változásokat új, belső keletkezésű szavak használatával, idegen eredetű lexémák átvételével, vagy a szóalkotás új módjainak alkalmazásával, egyszóval modernizálódik, folytonosan változik.

⁸ vö.: LACZIK Mária–RÉPÁSI Györgyné: Orosz jogi, közigazgatási és Európai uniós szaknyelv. (Русский язык права, государственного управления и Евросоюза.) (Kézirat.) Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2010.

⁹ NÉVAI László–TARDY Lajos: Orosz–magyar jogi és államigazgatási szakszótár, Budapest, 1951.

ÖREGDIÁKOK, HA TALÁLKOZNAK...

Dr. Zinner Tibort /a továbbiakban Tibi/ 1968 őszén ismertem meg a Kossuth Lajos Tudományegyetemre történő beiratkozás után, Debrecenben. Mindketten történelem–földrajz szakra nyertünk felvételt, ahová többszörös volt a túljelentkezés – közel ötszázan tizenhat helyre –, így nem volt egyszerű bejutni, de a sátoraljaújhelyi és sümegi gimnazisták sikerrel vették az akadályt. Ez a két szak együtt csak Debrecenben indult, így az ország különböző tájairól kerültünk egy tanulócsoporthba.

Természetesen eltérő szociális környezetből és anyagi körülmények közül indulva kezdhettük meg tanulmányainkat az egyetemen, de ez csak annyiban számított, hogy már a diákévek alatt megtanultuk, hogy mit jelent a szolidaritás és mások segítése. Az első időszakban a beszélgetéseink egyik fő témája az volt, hogy ki melyik Alma materből érkezett. Tibi a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnáziumból – onnan, ahol felmenői /nagyapja, édesapja/ előtt már Kossuth Lajos, gróf Andrássy Gyula, Trefort Ágoston, Nicolaus Lenau koptatták a lépcsőket s az iskolapadot annak idején –, én pedig a sümegi Kisfaludy Sándor Gimnáziumból. Tibi kezdetben mindkét szak iránt maximális affinitást tanúsított, majd földrajztanáraink sajnálatára végül a történelmet választotta, én pedig már kezdettől fogva inkább földrajzos voltam.

Mindkét választott szakunkkal olyan értelemben is szerencsénk volt, hogy kötelező részvétellel járó tanulmányi kirándulásokkal, illetve a földrajznál nyári háromszor egyhetes terepgyakorlatokkal is kiegészült a képzés. Ezek az együttlétek kicsit archaizáló kifejezéssel „összekovácsolási gyakorlatnak” is minősíthetők, lehetőségünk nyílt szorosabb baráti kötelékek kialakítására. Legyen itt elegendő az első tanulmányi évben történt emlékek felidézése. Élményszámba ment a Havas László tanár úr által vezetett történelmi tanulmányi kirándulás akár a szakadó esőben, „orkánkabátban” hallgatva őt, akár húsz percen keresztül is egy-egy sírkő mellett Tácon /az egykori Gorsiumban, / akár Pécsen / az egykori Sophianaeban / beszélt az ókori történelemről. A nyári földrajzi terepgyakorlatok nagyon sokat jelentettek egymás megismerésében. Az ásványtani terepgyakorlat a Bakonyt és környékét jelentette, benne a Tűzköves-árok főként vörös színű „dög” maradványaival. Örömmel mutathattam be csoporttársaimnak szülővárosomat, Sümegyet. A térképészeti gyakorlat a Bükkben, egy elzárt völgyben karsztjelenségek közepette zajlott, ahol sokat tanultunk bajtársiasságból, az egymásrautaltság is pozitív érzésekkel és tulajdonságokkal gazdagított bennünket.

Az egyetem elvégzése után szétszóródtunk az országban. Akik az egyetemen maradtak, biztos bázist jelentettek az időközönkénti visszatéréshez, a közös emlékek felidézéséhez. Mindketten Budapestre kerültünk. Tibi utóbb, mert előbb a debreceni egyetemes történeti tanszéki tanársegédi állást választotta. Majd a fővárosi levéltárosi, azt követően a csepeli történeti munkahelyek után a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetségénél /MEASZ/ lett a Történész Bizottság osztályvezetője, én pedig az Express Ifjúsági és Diák Utazási Irodánál idegenvezető. Mindkét intézmény irodái azonos épületben voltak, az V. kerületben, a Szabadság tér 16. szám alatt. A MEASZ-nál gyakrabban találkoztunk, ugyanis ott üzemelt büfé, az Express-nél nem.

Időközben a korábbi haverság őszinte barátsággá mélyült és nemesedett közöttünk. Nem voltunk versenyhelyzetben, hisz más pályán zajlott az életünk, őszintén örültünk egymás sikereinek, amelyet mindketten egy kissé a magunkénak is éreztünk, hiszen egy egyetemről, egy tanulócsoporthból indultunk. Úgy döntöttünk, hogy találkozásainkat nem bízunk a jövőben a véletlenre, hanem találkozásainkba valamilyen rendszert viszunk.

Tibi az egyetemről választott társat magának és nagyon megtisztelve éreztem magam, amikor ő Judittal, a feleségével és Balázssal, a fiával a vendégem volt Sümegen, a Hotel Kapitányban. Csodálatos napokat töltöttünk együtt, nyilván felidézve a régi emlékeket. Elmentünk akkor a Kossuth-díjas költő, Simon István szülőfalujába, Bazsiba, annál is inkább, mert Balázst Bazsinak szólították. Találkoztunk Sümeg polgármesterével, Tóth Tamás úrral is, aki beszélt a település aktuális helyzetéről. Tibi erre így reagált: Miben segíthetek?

Nagyon büszke voltam, amikor Tibit meghívták a jeruzsálemi Héber Egyetemre, valamint a Yad Vashembe a magyar népbíráóságokról tartandó egy-egy előadásra 1987 tavaszán, amikor én pedig már óraadó tanárként idegenforgalmi földrajzot oktattam a Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskolán, Tibi a következő szavakkal gratulált: Végre tanítasz!

Sümegen, a püspöki palotában nyílt egy Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek életművét bemutató kiállítás, amelyet Tibi és szerzőtársa nagyszerű Mindszentyről szóló munkájával gazdagítottunk. Természetesen Tibi megkapta tőlem Mindszentynek a Padányi Bíró Márton veszprémi püspök életéről és munkásságáról szóló munkáját. /Ezt Mindszenty még Pehm József név alatt jelentette meg./

Remélem, hogy Tibi – miként ígérte – 2018 őszén a sümegi Öregdiákok Baráti Körének felkérésére szülővárosomba érkezik. Mindszentyről tart majd előadást, amelyet nagyon várunk, és minden bizonnyal az öregdiákok rendezvényeinek az egyik fénypontja lesz. A Sümegre történő utazásnál Veszprémben találkozunk, hogy Bándot útba ejtve érjünk Sümegre. Bánd volt Mádl Ferenc néhai köztársasági elnökünk

szülőhelye, a település központjában az ő szobrával és emléktáblájával. Tibinek volt alkalma többször találkozni Mádl Ferencel, akár az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán oktatóként, akár professzor úrral akkor, amikor különböző állami tisztségeiben jelent meg. Nekem sajnos nem, a bándi kultuszához azonban a sümegi Öregdiákok Baráti Köre is hozzájárult. A Kisfaludy Sándor Gimnázium alapításának 150. évfordulóján a gimnázium és a baráti kör vezetése felkérte Mádl Ferencet tiszteletbeli öregdiáknak, amit ő szívesen és örömmel vállalt. A gimnázium az elmúlt évben ünnepelte alapításának 160. évfordulóját. Ebből az alkalomból állítottunk emléktáblát Bádon Mádl Ferenc tiszteletére.

Mindketten lelkes és elkötelezett lokálpatrióták voltunk és maradtunk, valljuk, hogy a lokálpatriotizmus a hazafiság első és nagyon fontos, ha nem a legfontosabb állomása. Szülővárosunk segítségét mindkettőnk esetében Sátoraljaújhely és Sümeg városa egyaránt díszpolgársággal ismerte el.

Rendkívüli megtiszteltetésnek tartom, hogy írhatok a Tibi 70. születésnapja alkalmából megjelenő ünnepi kiadványba, a felkérésnek örömmel tettem eleget.

Tibi! Boldog születésnapot!

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem–földrajz szakára nagyon nehéz volt bekerülni. Az országban egyedül ebben az intézményben kétfévente indították ezt a szakpárosítást, melyre olykor húsz-harmincszoros volt a túljelentkezés. A tíz meghirdetett helyre sikeresen felvételizők közül nagyon sokan kerültek a szakmai élet élvonalába. A történelem–földrajz szaknak az is rangot adott, hogy a végzett diákok zöme tudományos kutatóhelyeken, akadémiai intézetekben, egyetemeken, és diplomáciai testületekben is magas pozíciókat töltött be.

Zinner Tibor a 1970-es évek legendás, nagy történelem–földrajz szakos diáknemzedékének tagjai közé tartozott, aki szakmai tevékenységével már egyetemistaként kiemelkedett kortársai közül. Közös Alma Materünk révén fiatalabb diákként hallottam a nevét és olvastam először írásait. Közös tanáraink voltak a földrajzos Kádár László, Borsy Zoltán, Pinczés Zoltán, Szabó József, a történész Niederhauser Emil, Sarkady János, Havas László, Barta János, Balla Lajos, Rác István, Orosz István, Irinyi Károly, Ránki György és a geológus Székyné Fux Vilma.

A debreceni diákevek emlékei nem múltak el. Amikor első találkozásunkkor Almásy László sivatagkutató Kádár Lászlóval végzett expedíciójának életrajzi adatairól, népbíróági megpróbáltatásairól beszélgettünk, percek alatt azonos hullámhosszra kerültünk, s úgy éreztem, évtizedek óta ismerjük egymást. Zinner Tibor páratlan kapcsolatteremtő képessége kiváló diplomáciai érzékkel párosulva igazolja, a történész számára – különösen, ha vezető beosztásban dolgozik, és kényes kérdésekkel foglalkozik – nem haszontalan a pszichológia, az emberi lélek rezdüléseinek ismerete. Később az általa írt és szerkesztett kötetek során ismerhettem meg a páratlan emlékezőtehetséggel és nagy tárgyi ismerettel megáldott tudós személyét.

Zinner Tibor azok közé a történészek közé tartozik, akik kitartó, szorgalmas munkájukkal valóságos „Terra Incognitákat”, azaz „fehér foltokat” töltöttek ki értékes tartalommal. A *Terra Incognita* fogalmat elsősorban a geográfusok használják, s a térképeken feltáratlan, ismeretlen fehér foltokat jelzik ezzel a kifejezéssel. Nem feledkezhetünk el arról, hogy „Terra Incogniták” nemcsak a geográfiában, hanem a történelemben is léteznek. A történelmi „fehér foltok” feltárása nagyon sok munkát, energiát, fáradságot, sőt olykor szerencsét is igényel. Zinner Tibor évtizedeken át

KUBASSEK JÁNOS

A „TERRA INCOGNITÁK” TUDÓS TÖRTÉNÉSZE

ZINNER TIBOR KÖSZÖNTÉSE

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem–földrajz szakára nagyon nehéz volt bekerülni. Az országban egyedül ebben az intézményben kétfévente indították ezt a szakpárosítást, melyre olykor húsz-harmincszoros volt a túljelentkezés. A tíz meghirdetett helyre sikeresen felvételizők közül nagyon sokan kerültek a szakmai élet élvonalába. A történelem–földrajz szaknak az is rangot adott, hogy a végzett diákok zöme tudományos kutatóhelyeken, akadémiai intézetekben, egyetemeken, és diplomáciai testületekben is magas pozíciókat töltött be.

Zinner Tibor a 1970-es évek legendás, nagy történelem–földrajz szakos diáknemzedékének tagjai közé tartozott, aki szakmai tevékenységével már egyetemistaként kiemelkedett kortársai közül. Közös Alma Materünk révén fiatalabb diákként hallottam a nevét és olvastam először írásait. Közös tanáraink voltak a földrajzos Kádár László, Borsy Zoltán, Pinczés Zoltán, Szabó József, a történész Niederhauser Emil, Sarkady János, Havas László, Barta János, Balla Lajos, Rác István, Orosz István, Irinyi Károly, Ránki György és a geológus Székyné Fux Vilma.

A debreceni diákevek emlékei nem múltak el. Amikor első találkozásunkkor Almásy László sivatagkutató Kádár Lászlóval végzett expedíciójának életrajzi adatairól, népbíróági megpróbáltatásairól beszélgettünk, percek alatt azonos hullámhosszra kerültünk, s úgy éreztem, évtizedek óta ismerjük egymást. Zinner Tibor páratlan kapcsolatteremtő képessége kiváló diplomáciai érzékkel párosulva igazolja, a történész számára – különösen, ha vezető beosztásban dolgozik, és kényes kérdésekkel foglalkozik – nem haszontalan a pszichológia, az emberi lélek rezdüléseinek ismerete. Később az általa írt és szerkesztett kötetek során ismerhettem meg a páratlan emlékezőtehetséggel és nagy tárgyi ismerettel megáldott tudós személyét.

Zinner Tibor azok közé a történészek közé tartozik, akik kitartó, szorgalmas munkájukkal valóságos „Terra Incognitákat”, azaz „fehér foltokat” töltöttek ki értékes tartalommal. A *Terra Incognita* fogalmat elsősorban a geográfusok használják, s a térképeken feltáratlan, ismeretlen fehér foltokat jelzik ezzel a kifejezéssel. Nem feledkezhetünk el arról, hogy „Terra Incogniták” nemcsak a geográfiában, hanem a történelemben is léteznek. A történelmi „fehér foltok” feltárása nagyon sok munkát, energiát, fáradságot, sőt olykor szerencsét is igényel. Zinner Tibor évtizedeken át

elérhetetlen levéltári források ismerőjeként került olyan rendkívüli tudás birtokába, mely a rendszerváltozás időszakában felértékelődött és méltán keltett országos, sőt nemzetközi figyelmet. Több tízezer oldalnyi igazságszolgáltatási iratanyagot mint elsődleges forrást használt fel műveiben, s olyan történelmi-politikai, sőt emberi összefüggésekre mutatott rá, melyek joggal váltottak ki érdeklődést, nemcsak a szakmabeliek, hanem a történelem kérdései iránt érdeklődő emberek tízezeiben.

Zinner Tibor két vezérfonala a legteljesebb körű forrásanyag feltárása s az olthatatlan történelmi kíváncsisága, melynek gyümölcseként vaskos kötetek, így monográfiák, forráskiadványok jelzik szerteágazó munkássága legfontosabb eredményeit. A 20. századi magyar történelem legnehezebb, legvésztörheesebb időszakaihoz kapcsolódó bírósági akták, periratok ezreit dolgozta fel, s értelmezte a történész szakértelmével. Személyesen megismerte az 1940-es, 1950-es évek koncepciós kirakatpereinek, erőszakszervezeteinek és igazságszolgáltatásának számos résztvevőjét. Az emberi találkozások során nyert ismeretek árnyalták a források mondanivalóját, s Zinner Tibor minden megnyilvánulásában, interjújában figyelt arra, hogy a jelenségeket mindig a tények, az adatok, az előzmények és az okok, s nem az indulatok tükrében kell értelmezni.

Zinner Tibor tudására a legmagasabb államigazgatási posztokon is igényt tartottak, a Miniszterelnöki Hivatalban, a Legfelsőbb Bíróságon, az Igazságügyi Minisztériumban, de olykor az ítélezés hétköznapi gyakorlatában is. Zinner Tibor 1989-től folyamatosan vehetett részt olyan tényfeltáró kutatásokban – időnként irányította is azokat –, amelyek az ártatlanul meghurcoltak bűnügyeiben a semmisségi törvények megalkotásához vezettek. Ez szabta meg további tudományos pályáját, amellyel dokumentumkötetekben, monográfiákban és tanulmányokban tárta fel, és mutatta be hitelesen Rákosi Mátyás, valamint Kádár János nevéhez köthető rendszerek működését, információk kárpótlást nyújtva a meghurcoltaknak.

A koncepciós kirakatperek történeti feldolgozásaira, történelmi munkássága során megalkotott alpműveire, a kétkötetes Rajk-monográfiára, valamint a 2008-ban szerzőtársakkal írt Nagy Imre és társai, valamint Mindszenty József és társai meghurcolásával összefüggő dokumentumkötetekre méltán lehet büszke. Szakértői véleményei nagy jelentőségű bírói ítéletek kialakításához is hozzájárultak, bizonyítva, hogy a história nem az elvont „elefántcsonttorony” kevesek által számon tartott tudománya. Objektivitása, kimagasló tárgyi tudása lenyűgöző előadókészséggel párosul.

Tanítványai számára példát ad a felelősségteljes történelmi hivatás legszebb erényeiből, melyek célja a sok évtizeden át elkendőzött vagy titkolt valóság minél teljesebb megismerése. Zinner Tibor több évtizeden át megszerzett tudása olyan kincs, mely írásai révén mindnyájunkat gazdagít. Történész–levéltáros látásmódja az ő személyében méltán szerzett széles körű ismertséget és megbecsülést.

Ifjúkorát Rákóczi földjén, a zempléni tájakon töltötte. A Füzér vára romjainak köveiből sugárzó történelem ifjúként érintette meg a lelkét, s talán ez a történelmi hagyományokban oly gazdag környezet is ösztönözte arra, hogy a história kutatását válassza élethivatásul. Könyvei, tanulmányai, cikkei bizonyítják, hogy ez a választás helyes volt, s nemcsak a maga örömeire, hanem mindnyájunk épülésére és hasznára dolgozott. Példát adott felelősségérzetből, szorgalomból és kitartásból egyaránt. Bírakkal, ügyészekkel, jogászokkal együttműködve megjelentetett kötetei megkerülhetetlen forrásmunkák maradnak a jövő nemzedékek történészei, jogászaí és történelemtanáraí számára.

Személyes tulajdonságai közül a legrokonszenvesebb jellemvonása, hogy mindig önzetlenül segíti a hozzá fordulókat. Az elmúlt korszak igazságtalanságait megszállottan kutatja, publikálja, ezzel segítve az utókort az általa kutatott időszak feltárásában, a valós, tényeken alapuló igazságok kimondásában. A kutatási területén rendkívüli tárgyi és rendszertani tudással rendelkezik, melyet objektív módon állít a tudomány szolgálatába, s ezzel kivételes, eredeti személyiséggé vált a történészek körében. Kimagasló tárgyi tudását, a történelmi események napra, személyre pontos ismereteit bármikor örömmel osztja meg a hozzá fordulókkal. A szakma szeretete, munkabírása, feladatvállalása és határidőre történő színvonalas teljesítése felülmúlhatatlan.

Ars poetikája közmondássá vált – egy volt legfelsőbb bírósági tanácsvezetőt szokott idézni –, *„A tények rendkívül makacs dolgok”,* továbbá *„a hét nem csak 7 napból és egy nap nem csak 24 órából áll...”*. Szakmai igényességét követendőnek tarthatják a fiatalabb generációk tagjai.

A tudományosság területén önmagától és tanítványaitól is megköveteli és elvárja a kutatások során a szakmai alázatot, a szakma szabályainak maradéktalan megtartását, ideértve a személyes forrásgyűjtést, az írott és verbális források forráskritikával történő felhasználását, a precíz és több szempontú forrásfeldolgozást, a közölt tények több eredeti forrással történő megerősítését, az adott kor hazai és nemzetközi rendszerének és történelmi sajátosságainak ismeretében és összefüggésében történő vizsgálatát, továbbá a magyar nyelvhelyesség és közérthetőség szabályai szerinti közlését.

Zinner Tibor kimagasló felkészültsége, segítőkészsége, humorérzéke, jó szándéka minden beszélgetést élménnyé tesz azok számára, akik meghallgathatják gondolatgazdag véleményét egy-egy szakmai kérdésről. Emlékezetes médiaszerepléseivel, televízió- és rádióinterjúival, egyetemi előadásaiival hatékonyan hozzájárul ahhoz, hogy múltunk olyan évtizedeken át eltitkolt részletei válhassanak ismertté, melyek forrásai évtizedeken át reménytelenül hozzáférhetetlenek voltak.

Születésnapja alkalmából őszinte nagyrabecsüléssel köszöntöm a história „*Terra Incognitájának*” tudós kutatóját.

Jó egészséget és még sok-sok alkotó esztendőt kíván baráti szeretettel:

Dr. Kubassek János,
a Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója
Érd, 2018. július 11.

KARSAY FERENC-KARSAY ENIKŐ
ZINNER, A TANÁR-BARÁT

I.

1988. szeptember vége. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar földszint, a Tanulmányi Hivatal lejárattól balra. Tábla speciális kollégium, magyarul spec.koll. lehetőségekről.

Tábla előtt két, foglalkozására nézve 21 éves (©Rejtő Jenő), magam és Gábor barátom, akivel óvoda óta együtt néztük különböző oktatási intézmények tábláit.

Váratlanul Gábor barátom rábökött a 20–30 kis gépelt szövegű cetlik egyikére, amin az állt, hogy „Konceptiós perek, előadó Zinner Tibor”. És megváltozott az életünk.

Néha az ember nem is tudja, hogy mit kap a sorstól egy ilyen kis mozdulat következtében. Mi egy máig tartó, idén 30 éves barátságot tudással, utazásokkal és borokkal fűszerezve.

Október elején, sötétedés idejére kitűzött időpontban az egyetem egyik rideg termében belépett egy 39 éves, szembeszökően egyedi, pár kereszthajszállal és széles mosollyal megáldott, számunkra akkor idősnek tekintett Oktató.

Már első megszólítása, ami korunkra és ebből fakadó tudásunk hiányára utalt, megnyugtatót minket, hogy itt nem a szocialista struktúra bemerevedett, porosz utas kioktatásában fogunk részesülni. Később minden mondata ezt igazolta.

Azonnal tisztázta, hogy egyetlen dolgunk lesz, picit felfogni abból, amit mond, érezzük át az adott kornak felfoghatatlan gondolkodásmódját, eszköztárát, majd elkezdte a koncepciók és arra épített törvények ismertetését.

Aki már hallott Zinner-előadást, vagy olvasta bármely művét, különösen a Rajk-Brankov kétkötettest, el tudja képzelni a történelmi adatok áradatát, ami kismult, nyugodt, ifjú lelkünkre azonnal ráült. Laza két órával kezdett egyben, 20 percnek tűnt.

Hazafelé némán sétáltunk a töménytelen mennyiségű történelmi adatok és a teatrális, színészeket megszégyenítő előadás súlya alatt.

Harmadik előadás táján az emlegetett korszak öltözkékének megfelelő bőrkabátos ember szólított fel bennünket, hogy el kell hagynunk az egyetemet és sötétben botoráltunk az ELTE ÁJTK épületéből az Egyetem térre.

Tanárunk felháborodásának hangot adva, kijelentette, hogy a további adatokat, történelmi összefüggéseket a Havas Tanszék nevű műintézményben folytatja és határozott lépkekkel irányt is vett. Pár kör tablettás, és ezért gyanúsán habzó bor társaságában átléptünk a már emlegetett barátság biztos talajára. A hazaút már nem volt annyira stabil.

Ma már oktatási szempontból elévült, hogy az ezt követő két évben – az 1989–1990-es tanévben is csak mi ketten jelentkeztünk erre a „showra” – a környék összes tablettázójába beültünk tanulás céljából.

Okos hallgatásunk, illetve Tanárunk szerint néha értelmes ábrázatunk miatt mind a négy szemeszter végén „kiv.meg”-t kaptunk, ami egy ötössel ért fel.

Természetesen nem írhattuk más témáról szakdolgozatunkat, mint az adott korszak törvényeiről, melyre nem volt még példa 1991-ig a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéken.

Idősebb jogán a népbíráskodásról szóló 1945. évi VII. tc.-t választottam, Gábor a könnyű témának nem tekinthető 1946. évi VII. tc., a demokratikus államrend és köztársasági büntetőjogi védelméről szóló tc. mellett döntött.

Az ún. forradalmi bíráskodás, a fasiszta maradványok felszámolását célzó népbíráskodás a négy miniszterelnöki rendeletet törvényerőre emelő 1945. évi VII. törvény az egykori rendszerváltás alapjává, majd későbbi torzulásával egyik „vírusává” vált. E törvény által a rögzített elvek és a kialakult gyakorlat elszakadtak egymástól, alkalmazása során a benne lévő buktatói miatt további törvényteleniségekkel telítődött.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar tanszéki igazolólapja szerinti oktatónk 1991. szeptember 24. napján a „kiegyensúlyozott, nem vádaskodó, hanem értékelő – ellenkező módszerrel bíráló – dolgozatot jeles eredménnyel” fogadta el. Megünnepeztük. Együtt. Nem tablettással.

Elmondottakból kitűnik, hogy két év alatt csak ketten jártunk Hozzá, megemlítette, hogy ha akkor nem jelentkeztünk, többet nem ajánlja fel tudását az egyetemnek. Ennek jelentősége abban nyer értelemet, hogy nyolc évvel fiatalabb húgom évfolyamán már kb. kétszáz hallgatónak adott elő, nem lehetett beférni a nagy előadóba.

Erről az időszakról már Enikő mesél a következő részben.

II. Enikő

A '80-as évek végéhez képest '94-re igen sokat fordult a világ. Bátyám még csupán a két lelkes hallgató által látogatott órákról, holmi bőrkabátos személy „ajánlásáról”,

az igen népszerű Havas Tanszék tablettáiról, s persze az akkoriban még félve kimondható, Zinner-féle tudáskincsről számolt be.

A rendszerváltozást követően egyetemi golyaként megérkezve az Egyetem térre már igencsak más kép fogadott bennünket. Az természetesen fel sem merült, hogy speciális kollégiumra ne Zinner tanár úrhoz jelentkezzenek. Kissé azonban nehezebb dolgom volt a bejelentkezésnél, hiszen a sokat ígérő *Koncepciók perek kora* címet viselő órákon gyakorlatilag még a csillárokon is lógtak a diákok.

„Igazságszolgáltatásról lesz szó, i betű nélkül” – csapott bele Zinner tanár úr minden köntörfalazás nélkül mondandójába; nem hiszem, hogy a Jogi Karon ehhez hasonló felütés bárhol másutt elhangozhatott volna. Az órákon periratszerű mélységig (sőt, azon is túl) megismerhettük azokat az eseteket, melyekről szüleink, nagyszüleink az elmúlt évtizedekben egyáltalán nem beszéltek, nem beszélhettek. Volt szó egyebek között a pócspetri rendőrgyilkosságról, a Rajk-perről, a Mindszenty-féle kirakatperről, hogy a mostanra már – nem utolsósorban Zinner tanár úrnak köszönhetően – legismertebbeket említsem. Immáron nyíltan beszélhettünk korábban hallgatásra ítélt ügyekről, ezen ügyek jogásznak nevezett, kétes szerepet játszó szereplőiről, az ÁVO-ról, Rákosi, Révai közvetlen szerepéről, egyszóval az elmúlt rendszer irgalmatlanságáról, törvénytelenégeiről.

Kezemben tartom az éppen két évtizede elkészített szakdolgozatomat a II. világháborús főbűnösök pereiről – „véletlenül” éppen Zinner tanár úrhoz írtam. A dolgozat sárguló lapjait, a piros írónnal fel-felbukkanó korrektúrákat forgatva előbukkanak a konzultációk során kapott értő tanári iránymutatások, a Zinner tanár úr által felidézett személyes történetek tucatjai, vagyis azok a részletek, amelyek alapos, sok évtizedes levéltári kutatómunka nélkül megismerhetetlenek lennének.

Jóllehet későbbi szakmai pályafutásom, érdeklődésem a szellemi alkotások joga irányába fordult, Zinner tanár úrral való kapcsolatunk továbbra is töretlen. Órái hosszú évek távlatából is elevenen üzennek a tételes jog nevében elkövetett „gazságokról”, a jogászok felelősségéről, a kommunista rendszer bűneiről.

III.

„A bor férfi-dolog; csendesen kell beszélni róla. Leghelyesebben egy pohár bor mellett. Ha megöregszem, pincét akarok, ezt már szilárdan elhatároztam.

Semmi mást nem akarok az élettől.” (Márai Sándor: MAGYAR BOROK. 1941)

Enikő által ismertetett időszakot megelőzően, illetve alatta is Oktatónkkal, Tanárunkkal és Gábor barátommal együtt hármásban a Várház (Tolbuhin) körüti, GILDE

nevű törzshelyünkön elemeztük tovább egy újabb rendszerváltás egyes szomorú, majd egyre szomorúbb igazságait.

Szinte kezdetektől tudtuk, hogy TIBOR=TOKAJ-HEGYALJA. Ennek első bizonyítéka, még a speciális kollégiumok alatt demizsonban ajándékba kapott 6 puttonyos aszúk.

1996. hozta el számunkra szülőházaja, a zempléni hegyek-völgyek világa közös megismerését Tállyán a Hollókői család pincészetében. Maga a pater familias mutatta be a borokat és rántott vissza egy pincénél, ahová a szomszédból a földön keresztül átszivárgott a mustárgáz. A vacsora és a társaság kárpótolt. S ekkor ismerhettük itt meg azt, hogy milyen kiváló kereskedők voltak az „ideiglenesen itt állomásozók”. A pince előtt az udvaron valamilyen kemény műanyagból gyártott, sárgás színű, pár méteres, henger alakú, bortárolásra alkalmas és akként is használt tartályok sorakoztak. A környéken egykor, 1991. nyara előtt állomásoztatott SCUD-rakéták belső borítása hegyaljai nedűért cserélt gazdát.

A sátoraljaújhelyi Kossuth Turistaház akkori puritánságára nincs jelző – az agyak gyerekeknek készültek –, de a Tibor által emlegetett konyha olyan tökéletes vadételekkel kápráztatott, hogy Irodánk 1997-ben pár napos kirándulás keretében meglátogatta. A Nagy tanyán, szemben a füzérradványi fasorral pedig két újabb meglepetés is várt ránk: a meséből ismert finom köleves és a Gazda ellenállhatatlan pálinkája, a Lófigató. Aki ivott belőle – mi nem keveset –, rájöhett, hogy honnan az elnevezése. A híres „ungvári” pincékbe is betérhettünk Újhely szélén, a Hegyköz felé vezető út jobb oldalán. Itt a pincemester – akinek fején rókaprémes és róka farkokkal ellátott sapka díszelgett – amit csak lehet, el szeretett volna mondani a bor rejtelméről, miközben alig-alig akart tölteni. Belefojtottuk a szót: valaki közülünk eloltotta a villanyt. Amíg ő kibotorkált azt ismét felgyújtani, az asztalokra előzetesen elhelyezett üvegekből pótoltuk elmaradásunk. Megértette szándékunk őszinte voltát, utána már csak öntött, ő a pohárba, mi a garatra.

Tibor szervezőkészségét igazolja, hogy Irodánk részére Tállya–Sátoraljaújhely távolság megtételéhez BV (büntetés végrehajtási) buszt szerzett, jó sok ráccsal. Nem ügyvédeknek való, de a vélemények ez ügyben eltérőek.

Majd húsz évvel később ismét együtt az Irodával már Füzérkomlósig, a Fehér Szikla vadászházig, a vadaskertben legelező, lengyel földről idetelepített bölényekig is eljutottunk. Itt a házigazda, Mester Bandi bácsi – Tibor legkedvesebb őshonos barátainak egyike – igencsak kitett magáért. Konyhájának igazi, érdei gombafélékből, valamint különböző vadfélékből készített étkei sorjáztak a terülj-terülj asztalán. Mi több, kérésünkre szerzett estére az idősebb kollégáknak népi zenekart is, nekünk – a fiatalabbaknak – meg maradt a modern zene CD-ről. Nehezen szántuk rá magunkat pár óra alvás után arra, hogy Tibort – ezúttal, mint idegenvezetőt – is

meghallgassuk. Kőkapura a kisvonattal érkezvén tudhattuk meg azt is, amikor a sínekre állított minket, hogy nézzünk a kőbérc alatti alagút irányába vissza, hogy ez az egyetlen hely Magyarországon, ahol már látszik az alagút vége... A tágabb pátria – a Hegyköz, Bodroghely, – valamint szülővárosa, Sátoraljaújhely közismert történelmi nagyságainak – Andrássy Gyula, Kossuth Lajos, II. Rákóczi Ferenc, a Károlyiak – históriájába kalauzolt bennünket. És itt jött a meglepetés, beavatott minket életének addig előttünk titkolt rejtelmébe. Ekkor tudtuk meg tőle – ehhez majd háromszáz kilométert kellett kelet felé utaznunk –, hogy annak idején, a Zempléni-hegység gazdasági geológiai vonatkozásairól írta szakdolgozatát Debrecenben. Ezért nem csupán azt mondta el, hogy mi van fenn, mi látható történelmi romként vagy műemlékként, illetve gazdasági értéként, működő bányaként arrafelé, hanem azt is megtudhattuk, hogy mi van ott lenn a mélyben, kb. három-négyezer méter mélységig. Az adathalmaz hallatán az ELTE padosrai vagy becsületsüllyesztők füstfelhői jutottak eszembe. Nehéz volt a következő heti robotolás...

A Márai-idézet szándékos mottó, mert 1988-ban még nem gondoltuk, hogy egy PINCE milyen fontos hely lesz életünkben, akár Tokaj-Hegyalján vagy a Balaton-felvidéken. A történelem szeretete megengedi, sőt kívánja az évről évre változó borok pincében dohogó hangját.

IV.

Több jogászgeneráció megtanulhatta Zinner Tibortól, hogy „semmibe és senkibe ne bízzál, ne hidd el egyből a leírtak valóságtartalmát, nézz a dolgok és sorok mögé” elveket, melyeket bíró, ügyész és ügyvéd tanítványai gyakran alkalmaznak a mai napig munkájuk során.

Jó az, különösképp jó a mai cudar világban, ha valakire számítani lehet. Jó az, különösképp jó a mai cudar világban, ha valaki ért ahhoz, amit művelt.

Hát még, ha valakire mindig lehet számítani, s szakmájának spiritus rectora! Az bizony igen nagy ritkaság és annál nagyobb öröm.

Zinner Tibor barátom e kivételesek egyike, aki Ránki György tanítványaként olyasmit tett a történet- és jogtörténet-tudományért, amelyet igen kevesek: addig láthatatlan rejtektájakat felnyitva, a tényeket aprólékos pontossággal feltárva, bemutatta évtizedeken át újabb és újabb szeletét a magyar politikai bíráskodás történetének olyképp, hogy ezzel nem csupán okosodtunk és élvezetes olvasmányokban lelhattuk örömeinket, de mind többet megtudhattunk az országról is, amelyben élünk.

Mindehhez különös képességek kellettek, nem csupán történetírói és történészi tehetség, hanem bizony lélekbúvári is. Hiszen olyan – nem egyszer szörnyű életutat át- meg átélt, nem egyszer szörnyűségek terhe alatt megroppanó, vagy épp mind a két stáción átesett – emberek nyíltak meg Tibornak, akik addig, mint kő a borostyánt, magukba zárták narratívájukat.

Ráadásaképp kitűnő tanáremberként szemléletét, analitikus gondolkodását, megintgathatatlan morális érzékét – amelyet a semmisségi törvények kidolgozásában való részvételekor is kamatoztatott – számos növendékének adta át sikerrel.

Sátoraljaújhely szülötte a barátom, a városé, ahol Kossuth és Trefort Ágoston járt gimnáziumba, Kazinczy élt, bizony, igen inspiráló környezet a történészi életúthoz.

Zinner zempléni ember, és a Zemplén bizony különös táj. Magam is sokat lehettem ott – igen kedves emlékeim vannak e kötet „főszereplőjével” a szülőföldjén töltött időkről is – és megtapasztaltam, hogy árad a természetből ott valami megfellebbezhetetlen kiszámíthatóság. A folyó, a patak, az öreg tölgy, de bizony, a harkálykopácsolás, a bogláros szellőrózsa és a szép nevű magyar kőhúr is ott köszönt, ahol legutóbb láttam-hallottam.

Zinnerből ez a kiszámíthatóság árad, tudásából pedig a természet ősi ereje, érdeklődéséből pedig a zempléni hajnalok friss, oxigéndús ereje.

Kívánom mindannyiunk számára, hogy e kiváló mentális együttes gyümölcseit – leendő műveit – mindannyian sokáig élvezhessük még, a már meglévővel, no és szeretettel személyével egyetemben!

Kedves Tibor!

Régen ismerjük egymást, kapcsolatunk közel húsz éve, polgármesterré választásom után vált szorosabbá, barátvá. Évtizedek óta kerültél el szülővárosodból Budapestre, de szíved, fiatalkori emlékeid, baráti köröd visszahúz a városba.

A 2000-es évek elején ajánlottad fel széles körű kapcsolataidra hivatkozva segítségedet a város érdekében. Lobbistaként segíteni szeretnéd a város fejlesztései támogatását, megvalósítását. Ajánlatodat örömmel fogadtam el és azóta számos városi és környékbeli település pályázatainak kedvező elbírálását segítetted. A teljesség igénye nélkül: közreműködtél a regionális szennyvízhálózat-fejlesztés környezetvédelmi támogatásának elnyerésénél, a Fötér-Sétáló utca kialakításánál, a bírósági előadóterem elbontásának és a bírósági homlokzatfelújítás előkészítésénél, valamint a Magas-hegyi Turisztikai- és Sportközpont egyes elemeinek pályázatainál.

A térségben segítettél Mikóháza, Füzer, Füzerkomlós és a szlovákiai Borsi községeket egy-egy pályázatuk kedvező elbírálásában.

A Sátoraljaújhelyi Öreg Diákok Baráti Köre oszlopos tagjaként több alkalommal tartottál előadásokat szakmai kutatásaidról, így a Rajk- és a Biszku-perekről, az ÁVH-ról, a Mindszenty-ügyről. A Baráti Kör rendezvényein rendszeresen részt veszel. Egyik közreműködője voltál a ma már tradicionális és egyre terebélyesedő Vadétfőző Versenynek, segítettél a fővédnök dr. Bárándy Péter felkérésében és a mai napig a verseny egyik védnöke vagy.

Közreműködtél városi rendezvényeken, Te voltál az 1956-os forradalom és szabadságharc 2008. október 23-i megemlékezésének szónoka a Latabár Színházban. A szlovák újhelyi holokauszt-emlékkő felavatása alkalmából a Városháza dísztermében a helyi zsidóságról és a helyi holokausztról tartottál előadást.

Töretlen lokálpatriotizmusodat erősíti, hogy mintegy tíz éve vásároltál pincheázatot a festői Zsolyomkai pincesoron, ami alkotóházként és pihenőhelyként is szolgál. Több évtizedes aktív segítséged elismeréseként az Önkormányzat 2003-ban díszpolgári címet adományozott részedre. Az átadás alkalmával a következő gondolatokat fogalmaztuk meg méltatásodban:

„Sátoraljaújhely Város Önkormányzata Díszpolgári Címet adományoz Dr. Zinner Tibor részére.

Dr. Zinner Tibor általános és középiskolai tanulmányait szülővárosában, Sátoraljaújhelyen végezte.

1968 és 1973 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatója, ahol történelem–földrajz szakon szerzett diplomát. A diploma átvételét követően egy évig tanársegéd, majd közel egy évtizeden át Budapest Főváros Levéltárában dolgozott, ahol a népbíróságok, népügyészségek büntetőperes iratainak tudományos kutatója lett. Szakértőként részt vett az államvédelem és -biztonság történetének kutatásában (ÁVH). 1989-től dolgozik a Legfelsőbb Bíróságon különböző munkakörökben, jelenleg kabinetfőnök. Egyetemi tanárként oktat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán.

Számtalan szállal kötődik szülővárosához és Zemplénhez. Bár közel három évtizede nem itt él, gyakran hazalátogat, barátaival tartja a kapcsolatot. Tagja az Öreg Diákok Baráti Körének.

1999. évtől az önkormányzat tanácsnoka. Az elmúlt több mint öt évben aktívan segítette a város és térsége fejlődését és fejlesztését, elsősorban a szennyvízcsatornázás, munkahelyteremtés és idegenforgalom terén.

A városunk fejlődéséért való munkálkodás, az önzetlen tevékenység elismeréseként adományozza Sátoraljaújhely Város Önkormányzata a Díszpolgári címet.”

Kedves Barátom!

Büszke vagyok arra a baráti kapcsolatra, amely hozzád fűz. Minden alkalommal öröm a találkozás Veled, hiszen nemcsak emberi tulajdonságaidat értékelem kívá-lóra, hanem szakmai felkészültségedet is, azt a hihetetlen adattömeget, amelyet ma-gadban hordozol. Egy-egy történet, élménybeszámoló rendkívül sokat jelent szá-momra, amelyen gondolatban olykor-olykor hosszan elidőzőm. Barátságunk jelentős mértékben meghatározza a munkámat, hivatásomat. Számomra Te azok közé az újhelyiek közé tartozol, akik Zemplén Fővárosának véleményvezéreit, meghatározó személyi körét jelentik.

Bízom abban, hogy hosszú éveken keresztül közösen tudjuk szolgálni az itt élőket.

Kedves Tibor!

Közelgő 70. születésnapod alkalmából szívből gratulálok! Kérlek, hogy eddigi segítő-készségedet a továbbiakban is tartsd meg szülővárosod iránt! Kívánok erőt, egészséget, hosszú, boldog éveket!

Hajrá Újhely, Zemplén Fővárosa!
Baráti öleléssel: Szamosvölgyi Péter

ÉRTÉK ÉS MÉRTÉK

MONOK ISTVÁN

IMITATIO CHRISTI, STULTIFERA NAVIS, STULTITIAE LAUS

GONDOLATOK EURÓPÁRÓL, AZ ÉRTELMISSÉG FELELŐSSÉGÉRŐL

Paul Hazard több kiadást is megélt könyve, az 1935-ben először megjelent *La crise de la conscience européenne*¹ az európai gondolkodás-, művelődés- és politikatörténet egy korszakát mutatja be úgy, mint amikor a nyugati keresztény Európa olyan diszciplináris paradigmaváltozáson ment keresztül, amitől egy újfajta európai gondolkodásmód terjedt el. Való igaz, a logikától az iskolai oktatási módszertanokon át, a jog és a medicina is alapjaiban új gondolkodási modellt talált magának.² A korszak végét, talán szimbolikusan is felfoghatóan, a spanyol örökösödési háborút követő új európai hatalmi szerkezet kialakítására helyezi a szerző. Implicit sugalmazása ez annak is, hogy a közös gondolkodás – hiszen az európai gondolkodás alapja mindig közös volt: antik alapokon nyugvó, a nyugati kereszténység által kialakított hagyományátörökítési rendszer – átalakulása annak az ismeretmennyiség-robbanásnak köszönhető, amely a világ kolonizálásának következménye, és egyben annak, hogy azok az országok, akik ennek a gyarmatosításnak haszonélvezői voltak, hatalmi törekvéseiket immár megváltozott erejükkel érvényesíteni tudták. A felhalmozott, ne legyünk szemérmesek, összerabolt anyagi erővel nemcsak visszaéltek, hanem éltek is, vagyis az európai alkotóerő is jelentősen gyarapodott. A világ ismeretében új, legtöbbször máig is érvényes, és használt rendszereket tudtak létrehozni. A társadalmi és a technikai változások sem maradtak el, és a – történeti idővel mérve – viszonylag gyors változások egy évszázad múlva újabb európai öntudati válságot

¹ Paul HAZARD: *La crise de la conscience européenne (1680–1715)*, Boivin, Paris, 1935.

² Csak egyetlen összefoglaló tanulmánykötetre hivatkozom: Die Zeit um 1670. Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur? Hrsg. von Joseph S. Freedman. Harrassowitz, Wiesbaden, 2016. (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 142.) – ebben: Joseph S. FREEDMAN, Introduction. The Period Around 1670 – Some Questions to Consider 7–74., fontos még itt Jan SCHRÖDER írása a jogtudomány változó alapelveiről (Die Erneuerung der Rechtswissenschaft im späten 17. Jahrhundert. 213–230.), illetve Detlef DÖRING alapvető írása: Die Anfänge der Ausdifferenzierung der modernen Wissenschaftsdisziplinen an den deutschen protestantischen Universitäten 1670–1720. 135–162. Aztán az új világismeret és a gyűjtés/dokumentálás, iskolai bemutatás átalakulása: Elke BUJOK: Kunstkammerinventare und die Rezeption des Fremden um 1670. 75–97.

idéztek elő, a nagy francia forradalommal, a napóleoni háborúkkal és egy új európai rendezéssel (Bécsi Kongresszus, 1815).

De ha a Paul Hazard könyvében tárgyalt időtől visszafelé haladunk, akkor is találunk olyan korszakokat, melyeket teljes joggal mondhatunk az európai öntudat történetében válságosnak. A földrajzi felfedezések első 50 éve is válságot okozott az európai gondolkodásban,³ nem véletlen a 16–17. század fordulójának manierizmusa, vagy éppen filozófiai szkepticizmusa.⁴ De az európai elme megoldást talált. Az emberi megismerés korlátainak elismerése mentén a barokk kompromisszumot, másrészt azt az alapvető gondolatot, hogy a tudományos kérdések megfogalmazásában sem egyházi kánon, sem világi törvény nem játszhat szerepet,⁵ nem lehet korlátozó. A tudósok pedig ráébredtek a tudós közösségek erejére. Hangsúlyosan emlitem, hogy minden ilyen válságos korban – és ez az, ami Európát európaivá teszi – az újító gondolkodók a teljes, ismétlem, a teljes európai hagyományt áttekintették (minden ilyen korszakban kiadták az antik auktorokat, egyházatyákat újabb és újabb kritikai kiadásban), és nem választották szét a hagyományt haszontalan és alkalmazható ismeretekre.⁶

Ilyen európai gondolkodási válságkorszak volt a 13. század második fele, és ilyen a bázeli–ferrari zsinattól a protestáns reformáció kezdetéig tartó időszak is. A korai keresztény és középkori misztikára, a személyes vallásosságra való törekvés hagyománya a 14. század elejétől kezdve egyre erősebb formában fonódott össze a humanista törekvésekkel.⁷ Társadalmi szinten az egyházzal, mint intézménnyel szemben

megfogalmazódott kritika nem érintette azonban az európai gondolkodás alapjait, az antik (alapvetően a görög) erényekre alapozott nyugati kereszténységben krisztianizált értékvilágot. A protestáns reformáció humanista személyiségei, olyanok, mint Philipp Melanchthon vagy Johann Sturm, *expressis verbis* is leszögezték: a tudás, a nyelvi elegancia, a kritikus gondolkodás célja a személyes vallásosság megélésének a lehetősége (amellett, hogy a tudás a napi életben is használható).⁸

A korszak jelzésértékű alapműveit tekintve, Sebastian Brandt *Stultifera navis*-a (A bolondok hajója) az *Imitatio Christi* (Thomas a Kempis/Jean Gerson: Krisztus követése)⁹ és a *Stultitiae laus* (Desiderius Erasmus Roterodamus: A balgaság dicsérete)¹⁰ hagyománya közt helyezkedik el. Gondolatilag. Korabeli sikeréhez azonban ez nem lett volna elég. Abban a korban élt a szerző, mikor megszületett a 21. századra a modern inkvizíció szerepét betöltő sajtó,¹¹ akkor még, a kultúra nyilvánosságának ígérete.¹² A könyvnyomtatás feltalálását követő fél évszázadban ugyanis kialakult az a társadalmi csoport, melynek anyagi érdekei mentén elkezdődött ugyanannak a szövegnek a többféle kiadása. Nyelvileg sokféle, képekkel illusztrált, majd olvasásra kényelmessé tett betűformákkal, szerkesztett szedéstükörrel. Frédéric Barbier

⁸ „Utiliorem post sacrorum biblicorum lectionem esse nullum quam tragoediarum” (Melanchthon) „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum” (Sturm) vö. FATA Márta: Melanchthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts, Hungarian Studies, 26. (2012) 2. szám, 205–231.

⁹ Édition et diffusion de l'*Imitation de Jésus-Christ* (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la Bibliothèque Mazarine, et à la Bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011.; Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève; Un succès de librairie européen l'*Imitatio Christi* 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Sainte-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, 2012, Bibliothèque Mazarine–Éditions des Cendres.

¹⁰ Pierre MONET–Dominique BORNE, Érasme, In: Les arpenteurs de l'Europe, sous la dir. de René Herbouze, Arles–Paris, 2008, Actes Sud, Culturesfrance. 70–73.; Jean-Claude MARGOLIN: Érasme et la Devotio moderna, Bruxelles, 2007, Musée de la Maison d'Érasme.

¹¹ Napjaink európai öntudatválságának egyik jelensége, de egyben oka az is, hogy az egyháznak a gondolkodást ellenőrző szerepét megszüntető intézmény, a szabad sajtó, hatalmi ágazattá vált. Mint a gazdasági és a politikai hatalommal összefonódott intézmény ma már nem pusztán befolyásolni, de meghatározni is akarja, miről, mit szabad gondolni, mit, milyen szavakkal illik kifejezni.

¹² A kultúra polgári nyilvánossága akkor jött létre, amikor a gazdasági és politikai hatalomtól elválasztották a társadalmak az egyházat.

³ Vö.: Wissenschaftsgeschichte um Wilhelm SCHICKARD. Hrsg. von Friedrich Seck. Tübingen, Mohr, 1981 (Contubernium, Bd. 26.) – ebben különösen 153–240.; Berthold SUTTER: Wissenschaft und geistige Strömungen zwischen dem Augsburger Reigionsfrieden und dem Dreissigjährigen Krieg; Horst DREITZEL: Von Melanchthon zu Pufendorf. Versuch über Typen und Entwicklung der philosophischen Ethik im protestantischen Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung. In: Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650. Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik. Hrsg. von Martin Mulsow. Tübingen, Max Niemeyer, 2009. (Frühe Neuzeit, Bd. 124.) 321–398.

⁴ Vö.: Albin MICHEL: Révolution scientifiques et libertinage, études réunies par Alain Mothu, Turnhout, 2000, Brepols; Le scepticisme au XVIe et au XVIIe siècle, Le retour des philosophies antiques à l'Âge classique, Tome II, sous la dir. de Pierre-François Moreau, Paris, 2001.

⁵ Vö.: Mathilde BOMBART, Guez de Balzac et la querelle des lettres, Écriture, polémique et critique dans la France du premier XVIIe siècle, (Lumière classique), Champion, Paris, 2007.

⁶ Napjaink európai válságának fő oka az amerikanizálódás, és a nem keresztény kultúrákból jövő hatás ünneplése, amely isteníti, oktatási rendszerek céljává teszi az „alkalmazható ismereteket” (apply knowledge). Európa öngyilkossága ennek az elfogadása.

⁷ Vö.: Thomas KAUFMANN: Die gottlosen und die frommen Humanisten im Spiegel der Forschung, Zur Konstruktion ihrer 'Religion'. In: Wie fromm waren die Humanisten? Hrsg. von Berndt Hamm, Thomas Kaufmann, Wiesbaden, 2016, Harrassowitz (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 33.) 11–47.

ezt a folyamatot nevezi „a modern Európa születésének”.¹³ Ennek a folyamatnak a részleteit is megismerhetjük a mostani könyvéből.

Egy könyv megírásának mindig többféle aktualitása van. Az értelmiség üzen. Friedrich Hermann Schubert a második világháború után, 1955-ben adta ki Ludwig Camerarius életrajzát.¹⁴ Pfalzi V. Frigyes, a „Téli király” politikai ballépése – amely országának, a Pfalzi Választófejedelemségnek (Palatinátus) megsemmisülésével, és eltüntetésével járt – nem egy ember tévedése volt. Camerarius az ő tanácsadója volt. Schubert, a történész, a háború után, az értelmiség felelősségére mutatott rá monográfiájával. Értette, aki értette. 2013-ban, Anton Schindling, a Tübingeni Egyetem professzora, Közép-Európa-kutató, aki pályája kezdetét Elzász történetének szentelte, újra kiadta Schubert művét, terjedelmes, értelmező előszóval.¹⁵ Napjaink német értelmiségének, de az európai értelmiségnek szánta figyelmeztetésként.

Frédéric Barbier *A Bolondok hajójáról*, kiadásairól, elterjedéséről, szellemiségéről írta legújabb monográfiáját.¹⁶ Talán nem véletlen. Ismét megtelt, ideje elgondolkozni.

¹³ Frédéric BARBIER: *L'Europe de Gutenberg. Le livre et l'invention de la modernité occidentale. (XIIIe–XVIe siècle)*. Paris, 2006, Belin (Histoire et société); magyar kiadása: *A modern Európa születés, Gutenberg Európája*, Budapest, Kossut, 2010.

¹⁴ Friedrich Hermann SCHUBERT–Ludwig CAMERARIUS (1573–1651): *Eine Biographie*, Kallmünz, 1955, Lassleben (Münchener historische Studien/Neuere Geschichte, Bd. 1.)

¹⁵ Friedrich Hermann SCHUBERT–Ludwig CAMERARIUS (1573–1651): *Eine Biographie und Die Pfälzische Exilregierung im Dreissigjährigen Krieg, Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Protestantismus*, 2. Auflage, Mit Beiträgen zu Leben und Werk des Verfassers, hrsg. von Anton Schindling, Münster, Aschendorf Verlag, 2013.

¹⁶ Frédéric BARBIER, *Histoire d'un livre : La Nef des fous (Das Narreschiff) de Sébastien Brant*, Paris, Édition des Cendres, 2018.

ARTHUR RICH SZOCIÁLETIKAI „KRITERIOLÓGIÁJA”

A kritériumok kialakítása fokozatosan figyelhető meg Rich munkásságában. Már 1960-ban felvetette annak a szükségességét, hogy a közvetlen cselekedeteket szabályozó normák (maximák) mellett fel kell mutatni olyan kategóriákat, amelyek segítik az átmenetet a hitből fakadó alapvető szociáletikai meggyőződés és a konkrét cselekvési normák között.¹ 1973-ban fejti ki először részletesen, hogy melyek lehetnek ezek a kritériumok. Ekkor még hat kritériumról beszél: kritikai tartózkodás, relativitás, relacionalitás, embertárs-volt, részesedés (participáció), a tárgyszerűség.² A Gazdaságetikában újabb precizírozás után hét ilyen kritériumot fejt ki.³

Az emberléptékűség kritériumának alapja a hitben, reménységben és szeretetben gyökerező, illetve abból táplálkozó humanitás. Ez a humanitás végérvényesen Jézus Krisztus alakjában öltött testet és lett történeti valósággá. Ebben a meghatározásban benne rejlik egyfelől az a belső hitbeli evidencia, amelyik megadja a keresztyén jellegét, másfelől az az igény, hogy ebben a humanításban a valódi, igazi emberi élet tartalma jut kifejezésre. Ez arra kötelez, hogy a szociáletika ne akarja dogmatikus módon biztosítani ennek a humanitásnak az alapjait, hanem tegye relevánssá az általános emberi tapasztalat számára. Az alább következő hét kritérium nem zárt rendszer. Ennek a humanitásnak a történeti világban kell realizálnia. Bár nem a történeti helyzet adja meg az alapját, hanem egyedül a reménykedő hitben való szeretet, mégsem vonhatja ki magát a történeti helyzetekből, ezért lehetséges, hogy a történeti helyzet változásával a kritériumok is változhatnak.⁴

¹ Arthur Rich XX. századi svájci szociáletikus, a protestáns gazdaságetika klasszikus alakja. Gondolkodásmódjának két alapfogalma a tárgyszerűség és az emberléptékűség. Ezt a két fogalmat Zinner Tibor történészi habitusára is érvényesnek tartom.

² Arthur RICH: *Mitbestimmung in der Industrie*. Zürich, 1973.

³ A „tárgyszerűség” a maximák közé kerül, a relativitás helyett „relatív elfogadásról” beszél, új kritériumként a „teremténytárs-volt” és a „teremténytárs-volt” kerül be a gondolatrendszerbe.

⁴ RICH, A.: *Wirtschaftsethik I*, 172. l.

1. A teremtményi lét kritériuma

A teremtményi lét kritériuma szorosan összefügg a keresztyén hit önértelmezésével. A hit a Bibliában úgy jelenik meg, mint az Isten hűségébe vetett, egzisztenciát teremtő bizalom.⁵ Azt fejezi ki, hogy a létezés alapja önmagán kívül van.⁶ Ennek legpregnansabb kifejeződése a teremtéshit. A teremtéshit kifejezi az ember és Isten közötti ontológiai differenciát. Az ontológiai differencia azonban még nem azonos a teremtményi lét kritériumával, mert az Atya szimbóluma magában foglal egy másikat, az előzővel ellentétes irányú intenciót is, ez pedig a személyes kapcsolat. E kétnek az összekapcsolása – ontológiai differencia, perszonális korrespondencia – adja együtt a teremtményi lét kritériumát. A perszonális kapcsolat bibliai kulcsszava a szövetség. Isten „deus amans et loquens”, nem pedig az abszolút lét, a mozdulatlan mozgató stb. Ezért tett olyan nagy hangsúlyt a keresztyénség kezdetétől fogva arra, hogy ne absztrakt monoteista módon beszéljen Istenről, hanem az önmagában szövetségalkotó, önmagával dialógust folytató Atya-Fiú-Szentlélek Isten Szentháromságáról. Az abszolút mindenható Istent hirdető monoteista teológia lényegében antihumánus, s méltán hívta ki az újkor tiltakozását. Egy ilyen perverzálts teremtéshit elleni tiltakozás pl. *Marx* vélekedése, aki szerint egy „idegen lénynak az ember fölött álló voltát elismerni” azt jelenti, hogy eo ipso megvalljuk az ember jelentéktelenségét és a természet jelentéktelenségét. Ahol Isten a „potestas absoluta”, ott az embernek szükségszerűen semmivé kell lennie. Ebből a tiltakozásból jut el *Marx* egy olyan pozícióig, amelyet abszolút humanizmusnak lehet nevezni, mert ebben az ember válik végső soron önmaga teremtőjévé, azaz létének alapját önmagában véli felfedezni, s azonkívül nem hajlandó mást tudomásul venni. *Marx Fichte* nyomdokain jut el eddig a gondolatig, csupán abban különbözik tőle, hogy számára nem az abszolút én, hanem az emberi munka által determinált világtörténet kerül a középpontba. Ez a prométheuszi törekvés, amelyik megszünteti a Teremtő és a teremtmény közötti ontológiai differenciát. Ez az abszolút humanizmus nagyon könnyen csap át antihumanizmusba. *Marx* és *Nietzsche* – bár különböző módon, de mégiscsak egyként szolgáltattak alapot ahhoz, hogy a XX. század két legembertelenebb ideológiája megszülessen. Az abszolút humanizmusban ugyanis a „homo absolutus” lép a „deus absolutus” helyére, s egyéni vagy kollektív módon, de egyformán monokratikus módon dönt arról, hogy mi a jó és a rossz, mi az emberséges és az embertelen, s így maga válik a legembertelenebb hatalommá.

⁵ Ézs 7,9

⁶ „das Sichgründen der Existenz ausserhalb ihrer selbst”, Ebeling fogalmazása, In: Was heisst Glauben?, *Rich, A.*: WE I, i. m. 174.1.

A teremtményi lét kategóriája azt fejezi ki, hogy az ember nem teremtője, de mandátáriusa a világnak, akinek az a megbízatása, hogy a Teremtő üdvösséget munkáló akaratát kifejezésre juttassa.

2. A kritikai distancia (tartózkodás) kritériuma

A hitből fakadó humanitás nemcsak az igazi humanitás teremtettségi dimenziójáról tud, hanem arról is, hogy az ember távol áll ettől az eredeti humanitástól, s újra meg újra kísérletet tesz arra, hogy mind egyéni, mind közösségi létét a maga képességeire alapozza. Erről beszél a bibliai bűneset története. A Genézis 3-ban szereplő tudás magában rejtje a képességet is; a jó és a rossz pedig a héberben azonos jelentésű a mindennel. Ezt összeolvasva azt mondhatjuk, hogy a bűn az a kísérlet, amelyben a magát végső mércének tekintő ember mindent megengedhet magának, amire képes, s ebben sem Isten, sem ember nem akadályozhatja meg. Ez az a lét, amelyet *Rich* monologikus-monokratikus egzisztenciának nevez, amikor az ember csak magával számol. A bűnnek megvan mind a perszonális, mind a strukturális jellege.⁷ Ezért a keresztyén humanitásnak nincsenek illúziói a világ valóságáról. A fundamentális struktúrák sem érintetlenek ettől a rontástól, ellentétben azzal, amit a teremtési rendek teológiájának hívei, s idealista szellemi társaik gondolnak. A világ „szkémája”, (struktúrája) elmúlik – mondja Pál. Ezért a keresztyén humanizmus egyedül az adventi reménységben bíz, sem előre, sem hátra nem tekint. Ő illúziókat nem ker-

⁷ A bűn perszonális és strukturális jellegének dialektikáját lehet felfedezni *Rich* szerint paradigmászerűen Káin és Ábel történetében. Ha ebben a történetben az istenfélő, békés, szelíd Ábel és az istentelen, gonosz Káin alakjában csupán két alapvetően eltérő jellemet látnánk, akkor banális moralizálást követnénk el. A történetből ugyanis egyértelműen kiderül, hogy két, egymással ellentétes érdekű szociális réteg reprezentánsa áll egymással szemben egy olyan világban, amelynek már a struktúrájában benne van a törés. Ez a törés az élet minden szférájában érzékelhető, egészen odáig, hogy ebben a világban már az oltárok is többes számban léteznek. Minden bűn mögött fel lehet fedezni transzperszonális faktorokat. Aki ezt nem akarja tudomásul venni, a realitásokat nem veszi tudomásul. A strukturális gonoszság új gonoszszágot reprodukáló hatalom. Ez azonban semmiképpen nem ad felmentést az egyéni felelősség alól. Csak a kettőt együtt szemlélve látjuk a teljes valóságot. S az egyén közvetett módon a strukturális bűnben is részes, pusztán azáltal, hogy eltűri, vagy egyenesen Istentől rendelt adottságnak tekinti azt, ami az ember emberségét megrábló viszonyokat teremt a társadalomban. (*Rich, A.*: Personal und strukturell Böses in der menschlichen Existenz, In: Theologische Zeitschrift, 1968. (24) S. 320–337. Jóllehet a fogalom használata újnak hat a teológiai irodalomban (*Ragaz, Reinhold Niebuhr, Wendland*), lényegét tekintve a peccatum originale tartalmát hordozza. Az eredendő bűnről szóló tanítás is arra mutat rá, hogy az ember olyan adottságok között és közé születik a bűn alá rekesztett világban, amelyek automatikusan termelik ki a perszonális bűnt, és adják tovább a megromlott kapcsolatrendszer Isten–ember–embertárs–világ viszonylatában.

get. Ebből adódik a kritikai distancia; távolságtartás, minden múltbeli, jelenvaló és futurikus alakzattal szemben. A gazdaságetika vonatkozásában pl. ez azt jelenti, hogy nem ismer el egyetlen olyan gazdasági formát sem, amelyik végső igénnyel léphetne fel. Ez a kritikai távolságtartás feladhatatlan kritériuma a hitből fakadó humanizmusnak.

3. A relatív elfogadás (receptió) kritériuma

A világhoz való viszonyulás, ha emberséges akar maradni, nem támaszkodhat kizárólag a kritikai distanciára. Ez ugyanis pusztán negatívizmushoz vezet, amely jól jellemzi a különféle korok „kiszállóit”, a világtól elvonuló, elforduló kritikussait. Ha az ember úgy akar kikerülni a strukturális gonoszság világából, hogy egy igéző totális utópia nevében tagadja mindent, ami van, akkor ezzel a maximalizmussal elárulja az emberséget. Egy elképzelt tökéletesség, egy pszeudoabszolútum nevében árulja el a relativumot.

Pozitív módon fogalmazva: ezért fogadja el relatív módon a relativumot, a tökéletlent, mint adottságot. Természetesen teljes mértékben el is kell utasítania azt akkor, ha a relativum az abszolútum igényével lép fel, s totális vonásokat ölt magára. Ezt a tagadást azonban nem szabad általánosítani, mert ez vallásos anarchizmushoz vezet. Ugyanaz a Pál, aki a világ elmúló sémájáról beszél, felszólítja a római gyülekezet tagjait, hogy engedelmeskedjenek azoknak a hatóságoknak, akik a Római Birodalomban hatalommal vannak felruházva. Ez a relatív elfogadás – ha az állam megmarad a relativum kategóriájában, akkor lehet és kell engedelmeskedni neki. Nem azonos ez azzal az engedelmisséggel, amellyel az ember egyedül Istennek tartozik. Róm 13,1-ben sem erről van szó.⁸ A gazdaságban például el lehet fogadni a tulajdon, a birtoklás valamely formáját, jöllehet a szeretet kategóriáját használva egyetlenegy sem fogadhatnánk el, mert a szeretet nem akar birtokolni. Ebben az esetben a relativumot relativumként kell elfogadni, s azon lemérni ebben az esetben, hogy melyik tulajdonforma biztosítja egy adott társadalomban azt az állapotot, amelyik lehetőleg mindenkinek igazságosan próbálja biztosítani a tulajdont. A hitből fakadó humanitásnak tehát kettős fronton kell küzdelmet folytatnia: egyfelől a relativum abszolutizálása ellen, másfelől a tulajdonhoz való jog nihilista tagadása ellen, amely egy utópiából táplálkozik. Ezt a relativitást kell érvényre juttatni politikai és gazdasági struktúrákban, mert e nélkül tönkremegy a világ a meglévőt csak konzer-

⁸ Rich politikai etikai tanulmányában külön is foglalkozik az egyháznak az államhoz való viszonyával: Kirche und Demokratie (1961) címen.

válni akaró immobilizmus és a tagadásra épülő revolucionizmus terméketlen küzdelmében. Olyan alternatívák ezek, amelyek közül valójában egyik sem az.

4. A reláció kritériuma

A nagy félreértések közé tartozik az a megállapítás, hogy Jézus új morált, új értékrendet hozott a világba. Éppoly kevésbé hozott új morált, amennyire nem alapított új vallást. Jézus sokkal inkább minden morál krízisét jelenti. Krisztus a törvény vége – mondja Pál.⁹ Ez a tény a hitből fakadó humanitásra nézve azt jelenti, hogy nem specifikus keresztyén értékeket akar felmutatni, hanem új kapcsolatot teremt meglévő értékek között. Ezt szemléltethetjük a szabadság és a szolgaság értékein. Minden emberi közösség alapvető kérdése, hogy a szabadságra vagy a szolgaságra épül. Az eleutheria és a douleia antagonizmusa az Újszövetség világa számára alapvető tény. Más szavakkal kifejezve ez az autonómia és a heteronómia ellentéte. Az Újszövetségben a szabadság fogalma középponti szerepet játszik. Pál számára a szabadság Krisztusban nyert ajándék, amely szolgálatra kötelez. A szabadság olyan személyes érték, amely az Istennel való dialogikus létben élhető meg, s dialogikus, másokkal közösségét teremtő életformára kötelez. A „szereteten” a szabadság és szolgaság többé nem antagonisztikus ellentétpár. Az újkori szabadságfogalom ezzel ellentétben nem az ember-ember közötti kapcsolatot tartja szem előtt, hanem az egyén elkülönülését a többiektől. Más szavakkal: az ember a másik emberben nem szabadsága megvalósulását, hanem annak akadályát látja. Ez a gondolat vezet el az abszolút szabadság, a korlátlan önrendelkezés jogához. A keresztyén szabadságban éppen az az új, hogy a szabadságot mindig összekapcsolja a szolgáló emberséggel. Ebben látja megvalósulni Krisztus követését, aki úrként szolga és szolgaként úr.

Általánosságban is igaz az, amit e két antagonisztikus érték egymáshoz kapcsolódásáról mondunk. Minden egyes érték abszolutizálása extrémizmushoz vezet, s minden extrémizmusnak embertelen következményei vannak. Ezzel nem azt állítjuk, hogy az arany középút a legnagyobb erény. A relacionalitás kritériuma arra szolgál, hogy emlékeztessen: a valódi és igazi humanitás sohasem redukálható egyetlen értékre. Az sem elegendő, ha ezeket az értékeket additív módon egymás mellé rendeljük, pl. szabadság, egyenlőség, testvériség. Ezek egyenként csak aspektusai a teljes emberségnek, de sohasem ábrázolják azt a maga teljességében. Az egyes értékek csak egymással való kapcsolatukban érvényesülhetnek igazán, s egyenként mindig az egészre utalnak. A relacionalitás a hitből fakadó humanitásnak az a speciális mód-

⁹ Róm 10,4

szere, amelyik megmutatja minden leegyszerűsítő megoldás veszélyét. Természetes, hogy ezt csak úgy teheti, ha kész és képes feszültségeket elhordozni. Ez a módszer valóban joggal nevezhető a keskeny úton való járásnak. Három dolgot kell itt figyelembe vennünk. a. El kell kerülni minden – önmagában érvényes és feladhatatlan – alapérték abszolutizálását. Pl. egyenlőség – egalitarizmus. b. A relationalitás nem azonos a minden áron való kiegyezéssel. Vannak helyzetek, amikor egyértelműen állást kell foglalni, pl. pártját kell fogni egy kisémmizett csoportnak. c. Ugyanakkor az egyértelmű állásfoglalásnál mindig törekedni kell arra, hogy a magunk igazának tudatában legyünk készek az ezzel szembenálló igazság megjelenítésére.¹⁰ Azért tehetjük ezt, mert tudatában kell lennünk, hogy minden morális igazság csupán emberi részigazság Isten igazságának tükrében. A radikalitás sohasem válhat fanatizmussá, ezért törekszik minden esetben az ellenkező nézet képviselőivel folytatott dialógusra.

A relationalitás kritériuma nem tévesztendő össze azzal, hogy össze akarjuk keverni az igazságot a hazugsággal, a jogot a jogtalansággal. Nem a kétértelműség etikáját szolgálja. Van, amikor a haragnak, és csak a haragnak lehet helye, s nem az elnézésnek. Harag és gyűlölet azonban két teljesen különböző dolog. Haragudjatok, de ne vétkezzetek! – mondja az Írás.¹¹

5. Az embertárs-volt kritériuma

Szoros összefüggésben van az előzővel. Bibliai alapja az istenképűség, s ennek az istenképűségnek a tökéletes ábrázolása Jézus élete. Az ember mindig csak az én–te korrelációjában élhet teljes életet. Ez a szemlélet kizárja mind az egoizmus, mind az altruizmus útját. A dialógusra és közösségre irányuló élet szembeszegül az önmegvalósítás és az önfeladás extrémizmusával. Ha ez a szemlélet elhomályosodik, akkor csak az individualizmus-kollektívizmus alternatívája marad, s ezek mindketten sírásói az igazi emberségnek.

6. A teremtménytárs-volt kritériuma

Az ember sorsközösségben él a többi teremtménnyel.¹² Az ember osztozik abban a többi teremtménnyel, hogy feltétlenül rá van utalva Jahve teremő hatalmára.

¹⁰ A pascali „verítés opposées” használatát Rich itt is elengedhetetlen metodológiai princípiumként értékeli.

¹¹ Ef 4,26.

¹² Préd 3,18 k

Ugyanakkor az embernek megkülönböztetett helye is van a teremtet világban,¹³ mint homo faber és homo conservator.¹⁴ Ha egyik a kettő közül el akarja nyomni a másikat, akkor mindig sérül a teljes emberség. Mára kiderült, hogy a technokrata homo faber útja zsákutca. A megoldás azonban nem lehet a homo conservator természetromantikától fűtött kísérlete. Mint ahogyan nem szabad feláldozni a természetes környezetet a gazdaságfejlesztés-maximalizmus-gigantizmusának, ugyanúgy nem szabad egy ökológiai maximalizmussal elzárni a gazdasági fejlődés útját sem.

7. A részesedés (participáció) kritériuma

A humanitás nemcsak személyes kategória, hanem érvényesülnie kell a szociális struktúrák területén is. Ha ezek a struktúrák ugyanis nem emberségesek, akkor attól

¹³ Nagyon szemléletesen ábrázolja ezt a kettős kötődést Assisi Ferenc „Naphimnusza”. „1. A Naphimnusz cantus firmusa, meghatározó dallamvonala a Teremtőnek szóló dicséret. A teremtményekről beszél, de a Teremtőt magasztalja! Két szélsőséges szemléletmód között húzódik a Naphimnusz „világsszemlélete”. Az egyik lehetőség az, hogy csak a Teremtőre akarunk figyelni, s figyelmen kívül hagyjuk, vagy egyenesen lenézzük a teremtményeket (a mindenkorinógnózis tipikus megoldása). A másik lehetőség az, hogy az ember a teremtményt magasztalja. Legyen az a teremtmény egy új technikai csoda, találmány, felfedezett energiaforrás - ezeknek abszolutizálására, istenítésére hajlamos a mindenkorinó ember. A Naphimnusz nem veti meg a teremtményeket, de nem is hajlandó Isten kikapcsolásával olyan szférába emelni, ahol már nem tudják eredeti rendeltetésüket betölteni. Assisi Ferenc a teremtményekről beszél, de a Teremtőt dicséri. A hálaadás a Teremtőnek szól a teremtményekért! 2. Teremtő és teremtmény kapcsolatában az ember először nézőként jelenik meg. A Teremtőt teremtményei dicsőítik – tehát nem csak az ember! Az ember nem úgy áll az abszolút középpontban, hogy rajta kívül más ne lenne képes Isten dicséretére. A protestáns teológiában jó ezt újra észünkbe véteni, mert hajlamosak vagyunk arra, hogy mindezt, ami a természettel összefügg, a bűnnel hozzunk kapcsolatba (megromlott, bűnös, ó–emberi természet). Istent tehát nemcsak én dicsérem, hanem a teremtet világ. A dicséretet a teremtmények adják, de – és itt jön az ember szerepe – az ember fogalmazza meg és mondja ki azt. Az ember tehát nem áll egy szinten a többi teremtménnyel, hanem az a méltósága és feladata, hogy érzékeny a teremtmények világából áradó magasztalásra, felfogja, megfogalmazza és kimondja azt. 3. A Naphimnusz kifejezi a teremtet világ sokszínűségét és gazdagságát. A teremtmények által gondoskodik Isten az emberről az élet minden szintjén és területén. Ugyanez a szemlélet tükröződik az evangéliumokban is: Isten gondviselő munkájába beletartozik a mindennapi kenyér és az élet kenye, az élet és az új élet csodája, mert mindkettő a Szentlélek teremő és fenntartó munkája nyomán támad. Teremtés, gondviselés és szabadítás elválaszthatatlanul tartoznak össze Isten és ember kapcsolatában. 4. Sajátos egyoldalúság figyelhető meg a Naphimnuszból. Csak és kizárólag a jó hatásokról beszél. Nem említi a negatívumokat, a természetben rejlő pusztító erőket. Nem hamis optimizmus ez, nem a tényleges kétféleképpen kikapcsolása történik ezzel. A himnusz azonban nem a „világnak” szól, hanem a teremtésnek! S természet és teremtes nem azonosak egymással!” BÖLCSKEI Gusztáv: A teremtet világ megőrzése, In: Református Tiszántúl, 1993-1. 6. 1.

¹⁴ Gen 2,15 szerint az ember feladata, hogy „művelje és őrizze” Isten teremtet világát.

a személyes kapcsolatok is szenvednek. Ez a kritérium nem más, mint a felelősség kategóriájának alkalmazása a szociáletikai dimenzióban. Az embernek részesednie kell azokban a döntésekben, amelyek strukturálisan befolyásolják az egyéni életet.

Míg az előző hat kritériumnál világosan fel lehetett mutatni az újszövetségi gyökereket, addig ennél a kritériumnál más a helyzet. Ez a kérdés az Újszövetségben nem jelenik meg középponti problémaként. Ennek legfőbb oka az eszkatológiai váradalom, amelyik szemében a világ struktúrája mint elmúló struktúra jelenik meg, ezért annak megváltoztatására nem kell törekedni. Mégis találunk utalást erre a problémára. Onézimusz Pál úgy küldi vissza Filemonhoz, mint szeretett testvért „mind testben, mind az Úrban”.¹⁵ A „test” a földi szférát jelenti, pontosabban az abban érvényesülő szociális struktúrákat. Ha Pál nem is teszi kötelezővé a rabszolga felszabadítását az előbb említettek miatt, mégis felvillantja azt a lehetőség területén. Lukács még egy lépéssel továbbmegy. Azt ábrázolja az első keresztyén gyülekezet életében, hogy a vallási dimenzióknak szociális következményei vannak. Ennek lényege az, hogy azokat, akik maguktól nem részesülnének bizonyos javakban, a többiek részesítik.¹⁶ A forma nem lényeges, nem csak egyféleképpen lehet a participációt strukturálisan megvalósítani. Ez nem egyszerűen vagyonszövetség – az csak egy lehetséges formája a participáció megvalósulásának.

A mai társadalom világosan mutatja, hogy sokak számára a humanitás szétrombolódását jelenti, ha csökkennek a részesedés lehetőségei. Az átlagember mind tehetlenebbnek érzi magát a növekvő bürokrácia, technokrácia, s az ezzel együtt járó hatalmi, gazdasági és döntésmónopóliumok láttán. Ezért szólal meg mind erőteljesebben a beleszólás jogát követelő hang a formálisan demokratikus keretek között is.¹⁷

Külön kérdés, hogyan érvényesíthető a részesedés kritériuma a környezettel, a beszélni nem tudó élővilággal szemben. Az első lépés lehet, ha az ember tudomásul veszi, hogy a beszélni nem tudó partnerrel szemben kötelessége és adóssága van. A történeti fejlődés mindmáig ellentétes irányú volt. Az ember adósságának tartotta a természetet, amelytől annyit és akkor követelhet, amennyi neki tetszik. Ezen a téren van szükség radikális megterésre. Ennek a követelménynek a kontúrjai ott vannak a IV. parancsokban.

¹⁵ Filemon 16.

¹⁶ ApCsel 4,32–36.

¹⁷ Rich éveken át intenzíven foglalkozott azzal a kérdéssel, hogyan lehet a gyakorlatban érvényesíteni a modern gazdaság üzemi körülményei között a munkavállalóknak a döntéshozatalban való részvételi jogát. Lásd: Rich, A.: Mitbestimmung i. m. 1973.

TÖRTÉNELEM

A PROTESTÁNSOK ÉS KATOLIKUSOK VISZONYA TOKAJ-
HEGYALJÁN 1692–1693-BAN HÁROM FORRÁS TÜKRÉBEN

A most bemutatásra kerülő három, Zemplén Vármegye Levéltárában fennmaradt irat segítségével a török elleni visszafoglaló háborúk idejébe megyünk vissza és bépilantást nyerhetünk abba, hogy Tokaj-Hegyalján milyen is volt a protestánsok, különösen is a „nyakas kálvinisták” és a római katolikusok, a „páplisták” felhőtlennek egyáltalán nem mondható viszonya az 1691. évi *Leopoldina Explanatio*t követően, és a katolikus egyházi személyek milyen fellépéseket fontolgattak a protestánsokkal szemben érdekeik védelmében.¹

A Thököly-felkelés 1685. évi bukása után ismét jelentősen rosszabbodott a protestánsok helyzete a Magyar Királyságban és ezen belül Felső-Magyarországon. Újra elkezdődött, elsősorban a legjelentősebb településeken, a szabad királyi és mezővárosokban a templomaik erőszakos elvétele, iskoláik bezáratása, zaklatták és üldözték lelkészeiket, tanítóikat. Mindezekre annak ellenére került sor, hogy elvileg az országgyűlés az 1687. évi XXI. törvénycikkkel, ahol külön is hangsúlyozta az uralkodó, I. Lipót jóindulatát, miszerint, bár az ágostai és helvét hitvallásúak eljátszották az 1681. évi XXV. és XXVI. törvénycikkekben biztosított jogaikat és lehetőségeiket, mégis e törvényeket megújítják és helyreállítják. A gond ott volt, hogy a törvény tartalmazott egy olyan kitéletet is, hogy ha az 1681. évi soproni törvényeket nem hajtották volna végre, vagy időközben valamilyen visszaéléssel megsértették, úgy sürgősen végre kell hajtani. Így kiküldtek olyan bizottságokat, amelyeknek elvileg a sérelmek orvoslását, illetve a protestánsok számára templom, iskola és paplak építésére alkalmas telkek biztosítását kellett volna elvégezni, azonban ezek is inkább a protestánsok üldözésének eszközei lettek.²

¹ A forrásismertetés egy országos protestáns egyháztörténeti kutatási program, a Kovács Eleonóra főlevéltáros, projektvezető irányítása alatt, a Reformációi Emlékév alkalmából zajló Magyar Nemzeti Levéltár Reformáció MNL-projektje keretében készült el.

² Lásd erre vonatkozóan: 1687. évi XXI. törvénycikk. A vallás dolgában megújítják az 1681-ik évi 25-ik és 26-ik törvénycikkelyeket, magyarázat hozzáadásával. In: 1000 év törvényei. (Adatbázis) WoltersKluwerKft., 2003–2015. (Interneten: <http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=68700021.TV&searchUrl=/ezer-ev-torveny%3Fkeyword%3D1687%2B%25C3%25A9vi%2BXXI.> – letöltés: 2018. május 30.); DEBRECZENI Ember Pál: A magyarországi és erdélyi református egyház története. Fordította: BOROS Péter. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2009. 347–349., 352–353.; DIENES Dénes: A Tiszáninneni Református Egyházkerület

Felső-Magyarországon is létrejött e bizottság, a „Commissio Chakyana” Csáky István Szepes vármegyei főispán és felső-magyarországi főkapitány elnökletével, tagjai pedig br. Barkóczy Ferenc zempléni főispán, br. Károlyi László szatmári főispán, klobusiczi és zétényi Klobusiczky Ferenc zempléni alispán és Putnoky Ferenc, mindketten a felső-magyarországi királyi tábla ülnökei és a Szepesi Kamara két hivatalnoka voltak.³

Felső-Magyarországon a protestánsokkal szembeni néhány ismertebb akció ezekből az évekből:

– 1686 decemberében a sárospataki templom elvétele a reformátusoktól, akik azt még 1683-ban kapták vissza, miután az év június 12-én Philipp Sanseverino Saponarà cs. alezredes, a Scherffenberg-ezred és a pataki vár commendánsa parancsnoksága alatt álló helyőrség, valamint a jezsuiták kivonultak a várból, átadva azt Thököly Imre és a Rákóczi-család számára;⁴

– 1687 januárjában, alighogy megérkezett Eperjesre, Felső-Magyarország evangélikusságának fellegrárába a „Commissio Chakyana”, elvették az eperjesi evangélikusok által használt templomokat, iskolákat, valamint az Evangélikus Kollégium épületét és az evangélikusok, valamint a város református lakói számára a külvárosban jelöltek ki telket templom és iskola építésére;⁵

– Ugyanebben az évben, Eperjesen gr. Antonio Caraffa di Stigliano tábornagy, az itáliai császári csapatok főparancsnoka, Bécs parancsára felállított egy rendkívüli törvényszéket, amely fő céljául tűzte ki, hogy leszámoljon a város és a térség protestáns előkelőivel, megfélemlítve és megtörve a protestáns rendeket. A vértörvényszék egy Thököly-párti összeesküvésben való részvétel és a munkácsi kuruc helyőrséggel, valamint Zrínyi Ilonával való kapcsolattartás vádjával kiírt ítélettel meg és végeztetett ki többségében evangélikus, de mellettük református nemeseket, polgárokat és lelkészeket. Halálos áldozatai között három református személyről tudunk: nemes nagyidai Székely András, Thököly volt tisztje,

története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig. Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2017. 208–209.; ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. II. kötet. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2004. (Historia Incognita) 7–8.

³ KÓNYA Péter: Az eperjesi vértörvényszék 1687. Eperjes/Prešov – Budapest, 1994. 47–49.

⁴ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltára (SRK TGYL) Sáros Nagy- és Kispatak/Sárospatak város, majd nagyközség iratai 1366–1910. a. Sárospatak város tanácsának iratai 1366–1910. SD.I.4./TJ.4. Senatusi jegyzőkönyvek 1–5. kötet. Tomus 3. Prothocollum. Judicis Primarii, Notarii et Senatus Oppidorum Sáros Nagy Patak 1642–1717. 41., 45.; DEBRECZENI E. P.: A magyarországi i. m. 349–352.; VARGA J. János: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2007. (Historia Könyvtár. Monográfiák. 23. Szerk. GLATZ Ferenc.) 20–21.

⁵ KÓNYA P.: Az eperjesi i. m. 48.

egy ismeretlen református lelkész és a kassai Lányi Sámuel mészáros, akit véletlenül fogtak el és végeztek ki, majd „kártérítésként” 90 forintot adtak özvegyének. Rajtuk kívül a letartóztatottak között volt a zempléni református nemes Szemere Pál vagy deregnyői Galambos Ferenc. A kínvallatásoknak köszönhetően és a város főterén végrehajtott kivégzések alkalmával 1687. március 5. – szeptember 12. között összesen 24 ember vesztette életét. Emléküket egy, a város főterén, az Evangélikus Kollégium északi sarkán ma is látható, 1908-ban emelt emlékmű örökíti meg;⁶

- 1687. április 24-én uralkodói parancsra Klobusiczky Ferenc alispán katonai karhatalom segítségével elveszi a Sárospataki Református Kollégium épületeit, az elűdözött iskola pedig Göncre menekül, ezenkívül a sárospataki református gyülekezetet is zaklatják és ellehetetlenítik. (1688-ban Klobusiczky irányításával a szomszédos Sátoraljaújhelyen is ismételtelen elveszik a reformátusoktól a templomot, a lelkészlakot és iskolát, amelyet 1682-ben kaptak vissza);⁷
- Babocsay Izsák örököltette meg, hogy a sokat szenvedett Tarcalon is – 1671 után – újra elvették 1687-ben a reformátusoktól a pusztai templomot, valamint a Rimaszombati Márton tudós tarcali prédikátor halála után a helyére meghívott, korábbi felsőbányai prédikátort, Gyöngyösi N. Istvánt – akit korábban, még Tarcál felé utaztatásban 2–300 Munkácsról kicsapó portyázó talpas is kifosz-

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár (MNL BAZML SFL) V. 272/a. Tarcál nagyközség iratai (1398) 1606–1950. Tarcál mezőváros feudális kori iratai (1398) 1606–1848. Városkönyvek. 3. kötet. 1670–1834. Benne: „Tartzal Várossának Főbb Változásai. Mellékben minthogy Magyar Országnak 1670dik Esztendőttől fogva 1700dik Esztendőig történt nevezetesebb szomorú viszontagságait is Esztendőnként híven megírta N. Babótsai Isák.” (BABOCSAY Izsák: Fata tarczaliensia, azaz Tarczal’ mezőváros főbb változásai 1670–1700.) 1687. esztendő; HECKENAST Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: MÉSZÁROS Kálmán. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. (Historia Könyvtár. Kronológiai, adattárak 8. Sorozatszerk. GLATZ Ferenc) 153–154.; KÓNYA P.: Az eperjesi i. m. 42–86.; OLÁH Tamás: Evangélikusok a kuruc mozgalomban (1672–1685). In: A reformáció kincsei. I. A Magyarországi Evangélikus Egyház. Szerk. KOLLEGA TARSOLY István–KOVÁCS Eleonóra. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2015. 112–115. (Interneten: http://reformacio.mnl.gov.hu/evangelikusok_a_kuruc_mozgalomban_1672_1685, letöltés: 2018. szeptember 17.)

⁷ SRK TGYL Sáros Nagy- és Kispatak/Sárospatak város, majd nagyközség iratai 1366–1910. a. Sárospatak város tanácsának iratai 1366–1910. SD.I.4./TJ.4. Senatusi jegyzőkönyvek 1–5. kötet. Tomus 3. 71. p.; DEBRECZENI E. P.: A magyarországi i. m. 352–354.; FEJES István: A sátoraljaújhelyi ev. ref. egyház története 1522–1889-ig. Sátoraljaújhely, 1889. 94–97.; KÖPECSI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Osiris, Budapest, 2004. (Milleneumi magyar történelem. Életrajzok. Sorozatszerk. GYURGYÁK János–PÓTÓ János.) 93–94.; MAKKAJ László: A kollégium története 1654-től 1703-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk. A Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége. Budapest, 1981. 80–86.

tott – kiűzték „a szegény Evangelicus⁸ lakosoktól a pogány Török égetése után” újjáépített parókiából.⁹ 1689-ben Kollonich Lipót győri püspök, bíboros, a Rákóczi-árvák gyámja a Rákóczi-birtokokon elrendeli a református prédikátorok elűldözését.¹⁰

– Ugyancsak Babocsay Izsák számolt be arról, hogy 1690-ben „az igaz Evangéliomi világosságot nem szenvedhető némely nagy Rendek Comissiojából” a tokaji és bodrogkeresztúri prédikátorokkal egy napon kiűldözték Tarcál mezővárosából a jámbor és tudós lelkipásztort, Ladányi Albertet, a mezőváros református lakosainak nagy szomorúságára.¹¹

Amint a fentiekből is kiderül, ezen események közül többen is nagy szerepet játszottak: az egykor református, volt pataki diák, majd konvertita klobusiczi és zétényi Klobusiczky Ferenc zempléni alispán, korábban a Rákóczi-család ügyvédje – aki 1688–1694 között a kamarai kézben lévő Rákóczi-birtokok kezelője –, aki 1692-ben megszerzi a család ezen ágának a bárói címet is. Életútjában ez azért igazán érdekes fordulat, mivel édesapja, a református patrónus Klobusiczky András, a Rákóczi-család magyarországi birtokainak jószágigazgatója, Lorántffy Zsuzsanna bizalmi embere és a pataki kollégium világi gondnoka volt.¹²

A fent említett megpróbáltatásokat követte egy újabb prés, amellyel szorítani kívántak a protestánsokon, és ez nem volt más, mint I. Lipót 1691. április 2-án kiadott *Leopoldina Explanatio* nevű rendelete, amely, mint egy végrehajtási utasítás, uralkodói szempontból értelmezte az 1681. és 1687. évi vallásügyi törvényeket. Az uralkodó és a katolikus egyház felfogását, törekvéseit jól tükröző rendelet erőteljesen szűkítette, továbbkorlátozta a protestánsok jogait. A rendelet megkülönböztette a nyilvános és magán vallásgyakorlatot, így a protestánsoknak csak az 1681. évi XXVI. törvénycikkben felsorolt artikuláris helyeken volt szabad nyilvánosan gya-

⁸ Itt református értelemben.

⁹ MNL BAZML SFL V. 272/a. Városkönyvek. 3. kötet. 1670–1834. Benne: „Tartzal Várossának Főbb Változásai. Mellekben minthogy Magyar Országnak 1670dik Esztendőől fogva 1700dik Esztendőig történt nevezetesebb szomorú viszontagságait is Esztendőnkent hiven meg irta N: Babótsai Isák.” 1671. esztendő, 1687. esztendő.; *DIENES D.*: A Tiszáninnen i. m. 209.

¹⁰ *DEBRECZENI E. P.*: A magyarországi i. m. 353–354.; *KÖPECZI B.* – *R. VÁRKONYI Á.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. 93–94.

¹¹ MNL BAZML SFL V. 272/a. Városkönyvek. 3. kötet. 1670–1834. Benne: „Tartzal Várossának Főbb Változásai. Mellekben minthogy Magyar Országnak 1670dik Esztendőől fogva 1700dik Esztendőig történt nevezetesebb szomorú viszontagságait is Esztendőnkent hiven meg irta N: Babótsai Isák.” 1690. esztendő.; *DIENES D.*: A Tiszáninnen i. m. 209.

¹² *HECKENAST G.*: Ki kicsoda i. m. 235.; *KÖPECZI B.* – *R. VÁRKONYI Á.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. 49., 68–69., 89–94., 686.; *MAKKAI L.*: A kollégium i. m. 80–81.

korolni hitüket, a nem artikuláris helyeken pedig csak magán vallásgyakorlatra volt lehetőségük, így a protestáns lelkészek e településeken nem is szolgálhattak.¹³

Ezekből a korlátozásokból fakadhatott az az összetűzés, amely 1692 húsvétján történt Sátoraljaújhelyen. Ekkor Gaál István pálos szerzetes, plébános bement néhai Kazinczy Péter volt Zemplén vármegyei jegyző és a Rákóczi-ház híve fiának, a református hitére 1682–1683 körül visszatért Kazinczy Andrásnak¹⁴ házába, ahol istentiszteletet tartottak nemcsak a háziaknak, de úgy tűnik, összejött a háznál a refor-

¹³ *DEBRECZENI E. P.*: A magyarországi i. m. 347–349., 352–353.; *Soós István*: A protestánsokra vonatkozó főbb törvénycikkek. In: A reformáció kincsei. I. A Magyarországi Evangélikus Egyház. Szerk. *KOLLEGA TARSOLY István–KOVÁCS Eleonóra*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2015. 106–111.; *ZOVÁNYI J.*: A magyarországi II. i. m. 7–11.

¹⁴ Kazinczy András (Sárospatak, 1661/1662. – Sátoraljaújhely, 1728. november 17.): Apja, Kazinczy Péter volt Bereg, majd Zemplén vármegyei jegyző, királyi táblabíró, a Rákóczi-ház bizalmas főemberszolgája, ügyvédje, anyja Makay vagy Makay Szöcs Katalin (†1684 tavasza után – 1684. május 9-én még élt). 1670-ben apjának a Wesselényi-összeesküvésben való részvétele miatt római katolikus hitre térítik át. 1678-ban a kassai jezsuita, 1679-ben a podolini piarista, majd 1682 végéig a nagyszombati jezsuita kollégium diákja, de sógora, Tussay Márton hatására tért vissza református hitére 1682–1683 körül és egyházának hűséges patrónusa lesz. 1686-ban feleségül veszi nagymihályi és vinnai Eödfőffy Erzsébetet. 1692-ben Zemplén vármegyei számvevő, 1704–1706 között ungi alispán. 1705-ben templom-commissarius Ung, Bereg, Ugočsa, Szatmár és Szabolcs vármegyékben. 1705-ben a szécsényi országgyűlésen ungi követ, 1707-ben az ónodi országgyűlésen is részt vett követként, 1707–1708-ban dicátor, 1708-ban Zemplén vármegye követe az egri gyűlésen és a sárospataki országgyűlésen (Generalis Convent), 1708. július 20-tól a pataki kollégium kuratóriumának egyik tagja, 1708 augusztusában Zemplén vármegye nemesi felkelésének (tábori) kapitánya. MNL BAZML SFL IV. 2001/b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1937). Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta Politica 1214–1786 (1848). *Historicum Tomus XXI. Fasc. 195. No. 84.* Kazinczy András levele Keszei Mihály Zemplén vármegyei jegyzőhöz. Sárospatak, 1684. május 9.; V. 272/a. 1. kötet. Tarcál mezőváros jegyzőkönyve. („PRO: OPP: PRIV: TARSZAL. ANNO 1747.”) 1606–1747. 1666. november 8-i bejegyzés. A Zemplén vármegyében, Sárospatakon lakó Kazinczy Péter ellentmondása apósa (ipa) Makay Szöcs Tamás, felesége, Makay Szöcs Kata és gyermeke nevében. 377.; *Štatný Archiv v Prešove* (Eperjesi Állami Levéltár, ŠAP) Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. III. Administratívne písomnosti (1602–1789) B. Administratívne spisy – Acta politica - Politischen Akten (Közgyűlési iratok) (1603–1789). b. Spisy. Inv. č. 271. 52. doboz. 1677. 11/pol/1677. Zrínyi Ilona levele Sáros vármegye közönségéhez arról, hogy „böcsületes Feőrenden levő Szolgánkat” Kazinczy Pétert küldte a Sáros vármegyei székhelyre, kérve a meggyét, hogy Kazinczyval mindenben együttműködve járjanak el a tisztújításkor. Munkács vára, 1677. január 4.; Heckenast G.: Ki kicsoda i. m. 222., 441.; *HERNER János*: Kazinczy András naplója. In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár. II. Szerk. MONOK István–PETNEKI Áron*. JATE, Szeged, 1990. 161–171.; *KÖNSTLERNÉ VIRÁG Éva*: Közélet és privát szféra eseményei Kazinczy András naplójában. In: *Turul. 87. kötet. 2014. 2. füzet. 48–54.*; *OLÁH Tamás*: Adalékok Sáros vármegye Rákóczi-szabadságharc kori katonai archontológiájához. Bártfa helyőrségparancsnokai. In: *Doba kuruckých bojov. Kuruc küzdelmek kora. Ed.: Peter KONYA*. Vydavateľstvo Prešovskej University, Prešov, 2014. 154–190.; *VÁCZY János*: Kazinczy Ferenc és kora. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915. 10., 32–39.; *R. VÁRKONYI Ágnes*: Zrínyi Ilona. „Európa legbátrabb asszonya”

mátus gyülekezet vagy annak egy része. Itt a plébános, miközben be akarván menni a házba, hogy tiltakozásul bemutassa a földesurak levelének másolatát, állítólag taszigálta, sőt sértegette az istentiszteleten részt vevő koldusokat, akiket „szamár fiaknak” nevezett, és egy Vak Erzsók nevű koldusasszonyt állítólag arcul is csapott. A házban pedig Kazinczy Andrással keveredett vitába, úgy tűnik amiatt, hogy a mezővárosban a református istentisztelet sérti a földesúri jogot. Erre Kazinczy azt válaszolta, hogy az ő házában nincs a földesúrnak joghatósága, és „szabad vagyok én az én Istenemet az én házában szolgálni,” de a későbbi vádakkal szemben sem ő, sem sógora, a szintén meggyőződéses református, volt bujdosó, vele szoros kapcsolatban álló Tussay Márton¹⁵ nem bántalmazták tettelegesen a plébánost. Ezt követően Gaál István plébános Kazinczyt és Tussayt azzal a nagyon veszélyes váddal illette a vármegye előtt, hogy vallásgyakorlás ürügyével valójában az uralkodó és az ország törvényei által tiltott gyűlést tartottak, amire ők tanúkihallgatást kértek a vármegyétől, hogy sem uralkodó elleni titkos szervezkedés vagy lázadás nem történt, sem nem bántalmazták a plébánost. A 8 oldalas jegyzőkönyv szerint összesen 20 tanú állt ki Kazinczyék mellett és a plébános ellen. A Gaál István plébános vádja alapján lefolytatott vizsgálat eredményéről, mely szerint Kazinczy és Tussay ártatlanok és nem tartottak tiltott gyűlést, Zemplén vármegye közgyűlésén, 1692. május 19-én bizonyosságlevelet állítottak ki.¹⁶

Mindezen körülmények, a protestánsok – pl. a fenti bemutatott esetben az öntudatos és hitükhöz ragaszkodó újhelyi reformátusok –, valamint a katolikusok közötti ellentétek válhattak ki azt, hogy Fenesy György egri püspök Kassán, 1693. március 24-én kelt levelében fordult gróf szalai Barkóczy Ferenchez, Zemplén vármegye főis-

– Ilona Zrínyi. „Avrupa'nın en cesur kadını”. (Magyar–török kétnyelvű kiad. Ford. Yılmaz Gülen.) Magyar–Török Baráti Társaság – Macar–türk Dostluk Derneği, Budapest, 2008. 110–112.

¹⁵ Tussay Márton (1636? – 1729. június 9. – meghalt „életének circiter 93. esztendejében”!) Ismert zempléni református köznemesi család sarja, szülei tussai/tussaujfalui Tussay Jakab zempléni szolgabíró, majd alispán, a megye országgyűlési követe és vajai Vay Dorottya. Tussay Kazinczy András sógora, felesége Kazinczy Anna. Zemplén vármegyei birtokos, tussaujfalui földesúr, a faluban rezidenciája (kőháza) van. 1672-ben részt vett a bujdosók első támadásában, de a győrkői vereség után bujdosni kényszerült. 1683–1685 között Zemplén vármegye „Nagy Mihály-homonai” járásának szolgabírája. A Rákóczi-szabadságharc idején, 1703 őszén a református Szemere Lászlónak, Rákóczi Sáros vármegyei lovas és gyalog hadai kapitányának adjunktusa, 1703 decemberétől bártfai kapitány (commendáns), 1710-ig bártfai harmincados, a család a zempléni birtokain a református egyház patrónusa. Leánya, Anna a szintén tekintélyes református köznemes Galambos Ferencnek, Rákóczi szatmári, majd ecsedi commendánsának, tiszántúli vicegenerálisának és szenátorának felesége lett. Halálakor a vármegye első főtáblabírája („ubi Primarius Tabulae Judriae hujus Comitatus Assessor fuisse”). HECKENAST G.: Ki kicsoda i. m. 153–154., 222., 441.; OLÁH T.: Adalékok i. m. 174–178.

¹⁶ MNL BAZML SFL IV. 2001/b. Historicorum Tomus XXI. Fasc. 195. No. 84., Fasc. 195. No. 85., Fasc. 195. No. 86.; VÁCZY J.: Kazinczy Ferenc i. m. 35.

pánjához, felső-magyarországi vicegenerálishoz. Ebben a hegyaljai plébánosok és az ottani „eretnekek” (protestánsok) közötti ellentétekről, a plébánosokat ért szidalmazásokról és halálos fenyegetésekről ír és kéri hivatalos segítségét, hogy mindezeket mielőbb vizsgálta ki és vegye elejét, a felbujtókat pedig találja meg. Ebben a kérdésben értekezett a püspök a kor egyik igen befolyásos, Habsburg-szolgálatban álló diplomatájával, Antidius Dunod¹⁷ francia jezsuita szerzetessel is, akivel egyetértettek abban, hogy panaszukat terjesszék az uralkodó elé, azonban a püspök meggondolta magát, önmérsékletet tanúsított és erre kérte Dunod-ot is, tekintettel Barkóczy főispánra, a megye első vezetőjére és mielőtt a sérelmeket felsőbb fórumok elé terjesztenék, kérte a főispánt, hogy ezeket vizsgálja ki. Levelé érdekessége, hogy a végén beszámol arról, hogy megkapta ifjabb gróf Zichy István levelét, amely arról értesíti, hogy apja¹⁸ virágvasárnap elhunyt, valamint meghalt moravánkai Csáky

¹⁷ Azonos lehet a császári udvarban befolyásos Antidius Dunod francia jezsuita szerzetessel. Ő közvetítette I. Lipót teljhatalmú diplomatájaként 1685 tavaszán Erdély számára I. Lipót titkos szerződés-kötési ajánlatát. Ebben Erdély elismerte a Habsburgok fennhatóságát és vállalta meghatározott számú császári haderő ellátását, cserébe Erdély privilégiumai és vallásszabadsága biztosításáért, valamint Teleki Mihály számára nyújtott személyes és családi kedvezményekért és amelyet Kercsesorán, 1685. április 14-én írt alá Teleki Mihály, akivel egyébként Dunod 1685–1690 között rendszeresen levelezett. Dunod egyébként a Habsburgok erdélyi, havasalföldi és moldvai diplomatája az 1680–1690-es években, de bizalmas nyugat-európai megbízatásokban is részt vett. Lásd: Erdély története. II. kötet. 1606-tól 1830-ig. Szerk. MAKKA László–SZÁSZ Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. (Erdély története három kötetben. Főszerk. KÖPECZI Béla) 870–871.; Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Történeti bevezetésekkel. Szerk. SZILÁGYI Sándor. 18. kötet. 1683–1686. Budapest, 1895. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Harmadik Osztály. Országgyűlési Emlékek. Bp., 1895.) 32–35., 329–331. (Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MonHunHist_3_Comitalia_B_Er_18_1683-1686/?pg=35&layout=s – letöltés: 2018. július 30.); Magyarország története 1526–1686. 2. köt. Főszerk. PACH Zsigmond Pál. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. (Magyarország története tíz kötetben. 3. rész.) 1620.; MNL OL P 1238 Teleki Mihály gyűjtemény 1655–1690 és é. n. In: A Teleki család iratai. Repertórium. Összeállította: BAKÁCS István. Budapest, 1970. (kézirat) (Levéltári leltárak. 49.) 38–39.; TRÓCSÁNYI Zsolt: Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 295–296., 318–320.; TRÓCSÁNYI Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Budapest, 1988. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 8.) 46–47., 127., 196–197., 286–287.; VARGA J. J.: Válaszúton i. m. 112–113.

¹⁸ Zichy (II.) István cs. generális-főstrázsamester, zsámbéki főkapitány, 1693-tól koronaőr, 1682-től Szabolcs, 1698-tól Komárom vármegye főispánja, 1691–1699 között győri magyar vicegenerális hozzá írott levelére utal, ebben adja hírül apja, Zichy (I.) István (1616. szeptember 18. – 1693. március 15.), többek között veszprémi és vázsonyi főkapitány, 1646–1655 között győri magyar vicegenerális, 1655-től báró, 1661-től koronaőr, 1676-tól gróf, Moson vármegye főispánja, királyi főajtónállómester, majd 1690-től tárnokmester halálának hírért. NAGY Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. XII. kötet. Pest, 1865. 372., 382–384.; PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) In: Történelmi Szemle.

István¹⁹ is. Ezzel kapcsolatosan a püspök azt jegyezte meg, hogy „Az első úrban nagy kárt vallottunk, a másikában kevesebbet.”²⁰

Ez a levél azért igazán érdekes, mivel ezt az ellentételtől terhelt korszakot katolikus szemmel láttatja, ugyanakkor kitűnik belőle az is, hogy a Hegyalján az ellen-reformációval szemben, úgy tűnik, öntudatosan álltak szemben a protestánsok, és a katolikus egyház szervezése korántsem bizonyult egyszerű feladatnak.

Összességében elmondható e három, a mellékletben közlésre kerülő forrásról, hogy ezek is alátámasztják, milyen nagy mértékben megterhelte Tokaj-Hegyalja térségét az 1690-es években a protestánsok és katolikusok közötti vallási feszültség és ellenségeskedés, ugyanakkor forrásértékük nemcsak a szélesebb körű egyháztörténeti összefüggések megismerése szempontjából fontos, hanem a helyi történesek, sőt az egyes egyházközösségek, így pl. kiemelten is a sátoraljaújhelyi református (de a római katolikus) gyülekezet múltjának, gyülekezeti életének megismerése szempontjából is nagy jelentőséggel bírnak.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. XXXIX. évf. 2. sz. 1997. 257–288.; SCHMIDT-BRENTANO, Antonio (München): Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815) Österreichisches Staatsarchiv/A. Schmidt-Brentano. 2006. 114.

¹⁹ A családja alapján feltehetően gróf Csáky (X.) Istvánra utal (1635. április 15. – 1699. december 7.) a levélíró, akinek tévesen keltették halálhírét. Csáky 1659-ben beregi főispán és királyi kamarás, 1660-tól királyi tanácsos, 1661–1670 között szatmári főkapitány, egyben 1661-től császári generális-főstrázsamester, 1670 decemberétől Szepes vármegye főispánja, majd hivatalosan 1681–1699 között felső-magyarországi főkapitány, 1687-től országbíró. Személye katolikus szempontból azért érdekes, mivel felesége a református főúr, Lónyay Zsigmond leánya Lónyay Margit, akinek testvérei közül Lónyay Zsuzsanna báró Bocskay István zempléni főispán, míg Lónyay Anna Kemény János erdélyi fejedelem felesége volt. A katolikus vallás védelmében és terjesztésében elkötelezett volt, ugyanakkor a Wesselényi-összeesküvéskor, az 1670. évi felső-magyarországi felkelés során tanúsított magatartása a bécsi udvar szemében gyanússá tette. BARTA M. János: Egy katolikus főnemes válasza a politikai krízisre: Csáky István szerepe Felső-Magyarországon (1670–1675). In: Od reformácie po založení cirkvi. K 400. výročí synody v Spišskom Podhradí. A reformációtól egyházalapításig. A Szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára. Szerk. Peter KÓNYA-Annamária KÓNYOVÁ. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2015. 423–438.; BARTA M. János: Csáky István szatmári főkapitánysága (1661–1670). In: Hadtörténelmi Közlemények. 130. évf. 3. sz. 2017. szeptember. 719–744.; NAGY Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. III. kötet. Pest, 1858. 67–92.; PALFFY G.: Kerületi i. m. 274., 285.

²⁰ MNL BAZML SFL IV. 2001/b. Autographa Hungarorum I. Fasc. 151. No. 159.

Melléklet

1. MNL BAZML SFL IV. 2001/b. Historicorum Tomus XXI. Fasc. 195. No. 85. Zemplén vármegye tanúkihallgatási jegyzőkönyve a Kazinczy András házánál húsvét másodnapján tartott református istentiszteletet követően Kazinczy András és Tussay Márton ellen megfogalmazott vádakról. 1692. május 1. (Ismertette: Váczy János: Kazinczy Ferencz és kora. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1915. 35.)

Anno Domini 1692 Die 1 May²¹

Nos Infra scripti²² penes Exmissionem Inclyti Comitatus Zempliniensis. Ad Instantiam Generosorum Dominorum Martini Tussai, et Andreae Kazinczi, In Oppido Sator allja Ujhely peregrinus talem uti sequitur Inquisitionem.²³
De eo Utrum.²⁴

Imo. Tudja-é az tanú, hogy Húsvét másodnapján reggel s kilenc óra között Kazinczi uram házánál összegyűlvén az férfiak, mesteremberek, asszonyi állatok, koldusok, gyermekek, ezen alkalmatossággal semmi egyéb nem volt, hanem hogy isteni szolgálatban foglalatoskodtanak valakik oda gyűltenek, és hogy ő felsége ellen sem rebelliot²⁵ avagy conventiculumot²⁶ nem tartottak sem titkon, sem nyilván.

2do. Tudja az tanú, hogy az plebanus maga csinált elsőben is lármát a koldusok között, és onnan már az asszonyok eloszolván, hogy az férfiak is szintén oszlani kezdenek volna midőn a plebanus bé ment a Házban.

3. Tudja-é az tanú, hogy Kazinczi András és Tussai Márton uraimék, és mások is egy újjal is nem bántották személyében a plebanost, hanem midőn a' méltóságos földesurak levelének pariat mutatta volna plebanus uram, akkor mondotta Kazinczi uram, hogy ezen a' házon a' méltóságos földesuraknak semmi jurisdictioiok²⁷ nincsen, és egyebet semmit nem felelt.

²¹ (lat.): Az Úr 1692. évében május 1. napján.

²² Helyesen infrascripti (infrascriptus, lat.): alulírottak.

²³ (lat.): Mi alulírottak, Zemplén vármegye kiküldése szerint, nemzetes Tussai Márton és Kazinczy András urak kérelmére, Sátoraljaújhely mezővárosában elvégeztük a tanúvallatást, amint hogy következik.

²⁴ (lat.): A kora újkori tanúvallatási jegyzőkönyvek állandó bevezetője a kérdések előtt, jelentése: erről vajon?

²⁵ Rebelliot (rebellio, lat.): lázadást.

²⁶ conventiculumot (conventiculum, lat.): titkos gyűlést.

²⁷ jurisdictiojuk (jurisdictio, lat.): joghatóságuk, hatalmuk.

1 Testis. Samuel Borbély Nobilis, Annorum Circiter 22, Juratus examinatus fide mediante fassus est.²⁸

Quo ad 1mum.²⁹ Tudja azt, mint hogy maga is ott volt, hogy az üdö³⁰ alatt nem másban, hanem isteni szolgálatban foglalatoskodtak és hogy mind férfiak, asszonyi állatok, mesterlegények, koldusok, gyermekek voltak velem. Ad 2dum.³¹ Látta azt, midőn Ujhelyi plebanus Gaal István uram,³² bé akarván menni a' Kazinczi uram házában, a koldusokat két felé taszigálván, úgy ment bé a' Házba.

Ad 3tű Puncti³³ 1mam Partem, ezt tudja, Kazinczi András, és Tussai András uram, egy újjal sem bántották plebanus uramot, hanem hallotta azt Kazinczi uram szájából, szabad vagyok én az én Istenemet az én házamban szolgálni.

Ad 1mum 2dum 3tium nihil.³⁴

3. Testis³⁵ Gabriel Farkas Nobilis Annorum Circiter 17 Juratus Examinatus fide mediante fassus est;³⁶ Ad 1mum uti 1mus Testis.³⁷

Ad 2dum³⁸ hallotta Szirmai Mihokné³⁹től, hogy plebanus uram bé akarván menni a' koldusokat eltaszigálta volna.

Ad 3tium uti³⁹ Praecedens,⁴⁰ 1mus Testis.⁴¹

4. Testis Joannes Deák Nobilis Annorum Circiter 30 Juratus Examinatus fide mediante fassus est ad 1mum veluti⁴² 1mus Testis.⁴³

²⁸ (lat.): 1. tanú. Borbély Sámuel, nemes, kb. 22 éves, megeskett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint:

²⁹ (lat.): az 1. ponthoz.

³⁰ Idő.

³¹ (lat.): a 2. ponthoz.

³² Sátorajújhely római katolikus plébánosa Gaál István páter, pálos szerzetes az 1680–1690-es években. Fejes István (1889): 95–99.

³³ (lat.): A 3. ponthoz.

³⁴ Kihúzott szöveg: (lat.): Az 1-höz, 2-hoz 3-hoz semmi.

³⁵ A 2. tanú a jegyzőkönyvben hiányzik.

³⁶ (lat.): 3. tanú. Farkas Gábor, nemes, kb. 17 éves, megeskett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint:

³⁷ (lat.): Az 1. ponthoz (ugyanazt vallja), mint az 1. tanú.

³⁸ (lat.): A 2. ponthoz.

³⁹ Ut, uti (lat.): hogy, mint, amint.

⁴⁰ Praecedens (lat.): előző.

⁴¹ (lat.): A 3. ponthoz (ugyanazt vallja), mint az előző, 1. tanú.

⁴² Veluti (lat.): mint, valamint, éppen úgy mint.

⁴³ (lat.): 4. tanú. Deák János, nemes, kb. 30 éves, megeskett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint az 1. ponthoz (ugyanazt vallja), mint az 1. tanú.

Ad 2dum veluti praecedens Testis.⁴⁴

Ad 3tium uti praecedens Testis.⁴⁵

5. Testis Paulus Szatmari Nobilis Annorum Circiter 30. Juratus examinatus fide mediante fassus est.⁴⁶

Ad 1mum uti 1mus Testis.⁴⁷

Ad 2dum hallotta Nagy Jánosnétől, hogy Pater Plebanus Uram mondta volna a' koldusoknak, taszigálván őket, buzgó imádságú számár fiak hogy gyűltök ide.

Ad 3tium uti 1mus Testis.⁴⁸

6. Testis. Joannes Debreczeni Nobilis Annorum Circiter 30. Juratus examinatus fide mediante fassus est uti 1mus Testis.⁴⁹

Ad 2dum uti Tertius Testis.⁵⁰

Ad 3tium semmit egyebet nem tud, hanem protestalt⁵¹ Kazinczi Uram, miért ment volna oda Plebanus Pater Gaal uram.

7 Testis Andreas Vincze Nobilis Annorum Circiter 35. Juratus examinatus fide mediante: fassus est. Ad 1mum uti Primus Testis.⁵²

Ad 2dum nihil.⁵³

Ad 3tium egyebet nem hallott, hanem hogy Pater Gaal Uram, és Kazinczi Uram protestaltak.

8 Testis Stephanus Vincze Nobilis Annorum Circiter 30 Juratus examinatus, fassus est.⁵⁴ 1mum uti 1mus Testis. Ad 2dum 3tium nihil.⁵⁵

⁴⁴ (lat.): A 2. ponthoz (ugyanazt vallja), mint az előző tanú.

⁴⁵ (lat.): A 3. ponthoz (ugyanazt vallja), mint az előző tanú.

⁴⁶ (lat.): 5. tanú. Szatmári Pál, nemes, kb. 30 éves, megeskett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint.

⁴⁷ (lat.): Az elsőhöz, mint az 1. tanú.

⁴⁸ (lat.): A harmadikhoz, mint az 1. tanú.

⁴⁹ (lat.): 6. tanú. Debreczeni János, nemes, kb. 30 éves, megeskett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint (az 1. ponthoz) mint az 1. tanú.

⁵⁰ (lat.): A 2. ponthoz mint a 3. tanú.

⁵¹ Protestált (protestor, lat.): tiltakozott.

⁵² (lat.): 7. tanú. Vincze András, nemes, kb. 35 éves, megeskett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint. Az 1. ponthoz, mint az 1. tanú.

⁵³ (lat.): A 2. ponthoz semmit.

⁵⁴ Utána olvashatatlan áthúzás a szövegben.

⁵⁵ (lat.): 8. tanú. Vincze István, nemes, kb. 30 éves, megeskett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint: az 1. ponthoz, mint az 1. tanú. A 2. és 3. ponthoz semmit.

9 Testis Georgius Szanki Nobilis Annorum Circiter 60 Juratus examinatus fassus est ad 1mum uti 8mus Testis.⁵⁶

Ad 2dum hallotta Nagý Jánosnétól, hogy Plebanus Uram taszította volna a' koldusokat, midőn bé akarta volna menni az Kazinczi Uram házában.

Ad 3tium uti praecedens Testis.⁵⁷

10 Testis Consors Joannis Nagý Nobilis Catharina Nagý Jurata examinata fassa est. Ad 1mum uti 9 Testis.⁵⁸

Ad 2dum látta szemeivel, Pater Plebanus Uram Vak Ersók nevű kulduló⁵⁹ asszonyt arcul csapta a házban való menetelésben, a' több kuldusokat⁶⁰ is taszigálván, úgy ment bé az házban.

Ad 3tium nihil.⁶¹

11 Testis Joannes Török Nobilis Annorum Circiter 40. Juratus examinatus fassus est. Ad 1mum uti praecedens Testis.⁶²

Ad 2dum. Látta, bé akarván menni Plebanus Uram a Kazinczi Uram házában a' koldusokat taszigálta, és számár fiaknak mondotta.

Ad 3tium uti 7 Testis.⁶³

Mendicantes⁶⁴ Petrus Vas, Elisabetha Vak, Anna Kys, Margaretha Gebi, Catharina Nagý, Anna Olasz, Ad 1mum uti primus Testis.⁶⁵

Ad 2dum Vallják Plebanus Uram bé akarván menni a Kazinczi Uram házában a kolduló szegénységet kétfelé taszigálván Vak Ersók maga vallja, hogy Plebanus Uram⁶⁶ arcul csapta, de a' láthatók nem látták.

⁵⁶ (lat.): 9. tanú. Szanki/Szánki György, nemes, kb. 60 éves, megesketett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint az 1. ponthoz, mint a 8. tanú. Azonos lehet azzal a Szánky Györggyel, aki a református gyülekezet curátora 1685-ben. Fejes István (1889): 95.

⁵⁷ (lat.): A 3. ponthoz (ugyanazt vallja), mint az előző tanú.

⁵⁸ (lat.): 10. tanú. Nemes Nagy János felesége, Nagy Katalin, megesketett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint: Az 1. ponthoz, mint a 9. tanú.

⁵⁹ Kolduló.

⁶⁰ Koldusokat.

⁶¹ (lat.): A 3. ponthoz semmit.

⁶² (lat.): 11. tanú. Török János, nemes, kb. 40 éves, megesketett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint: Az 1. ponthoz, mint az előző tanú.

⁶³ (lat.): A 3. ponthoz (ugyanazt vallja), mint a 7. tanú.

⁶⁴ mendicantes (mendicans, lat.): koldulók, koldusok

⁶⁵ (lat.): Vas Péter, Vak Erzsébet, Kys/Kis Anna, Gebi Margit, Nagý/Nagy Katalin, Olasz Anna koldusok az 1. ponthoz (azt vallják), mint az előző tanú.

⁶⁶ Házában – törölt szó.

12 Testis Joannes Szabó Nobilis Annorum Circiter 30. Juratus examinatus: ad 1mum uti praecedens Testis.⁶⁷

Ad 2dum. Tudja, szorosságban lévén a' szegénység, utat csinált Plebanus Uram köztök.

Ad 3tium nihil.⁶⁸

13 Testis Consors Michaelis Szirmai Nobilis Catharina Cseke, Annorum Circiter 25. Jurata examinata fassa est,⁶⁹

Ad 1mum uti praecedens Testis.⁷⁰

Ad 2dum vallja, hogy magát is eltaszította és Vak Eörzsiket is arcul csapta Plebanus Gaal István Uram.

14 Testis Gregorius Szöcs, Gabriel Szabo, Andreas Kadas, Stephanus Abacs, Petrus Kor, Martinus Vido: Jurati examinati fassi, Ad 1mum uti praecedens, et 1mus Testis.⁷¹

Ad 2dum. Gregorius Szöcs, Andreas Kadas látták, Plebanus Uram bé akarván menni a' házban a' koldusokat taszigálta.

Ad 3tium uti 1mus et caeteri⁷² Testes.⁷³

15 Testis Michael Kapossi Juratus Inclyti Comitatus Zempliniensis⁷⁴ Nobilis Annorum Circiter 37 fide mediante fassus est.⁷⁵

Ad 1mum veluti Primus Testis.⁷⁶

Ad 2dum, hogy Pater Plebanus Uram ütött, és csak taszított volna csak egy koldust is, sem akárkit, ezen Fatens semmit nem látott azon dologban; hanem a koldusokat útban lévén, Plebanus Uram útjában, köztük a' Ház ajtaján kívül bé tolakodott, ezen fatens ennek volt látója.

⁶⁷ (lat.): 12. tanú. Szabó János, nemes, kb. 30 éves, megesketett és megvizsgáltatott, (azt vallja hite szerint) az 1. ponthoz, mint az előző tanú.

⁶⁸ (lat.): A 3. ponthoz semmit.

⁶⁹ (lat.): 13. tanú. Nemes Szirmai Mihály felesége Cseke Katalin, kb. 25 éves, megesketett és megvizsgáltatott, azt vallja hite szerint:

⁷⁰ (lat.): Az 1. ponthoz (ugyanazt vallja), mint az előző tanú.

⁷¹ (lat.): 14. tanúk. Szöcs Gergely, Szabó Gábor, Kadas András, Abacs István, Kor Péter, Vido Márton megesketettek és megvizsgáltattak, (azt vallják hitük szerint) az 1. ponthoz, mint az előző és 1. tanúk. ceteri (ceterus, lat.): többiek, mások, egyebek.

⁷² (lat.): A 3. ponthoz (ugyanazt vallják), mint az 1. és a többi tanúk.

⁷³ Kapossi Mihály, Zemplén vármegye juratusa – ez lehet esküdt, azaz juratus, vagy táblabíró, azaz juratus assessor is.

⁷⁴ (lat.): 15. tanú. Kapossi Mihály, Zemplén vármegye juratusa, nemes, kb. 37 éves, azt vallja hite szerint:

⁷⁵ (lat.): Az 1. ponthoz (ugyanazt vallja), mint az 1. tanú.

Ad 3tium sem Kazinczi András, sem Tussai Márton Uraimék nem bántottak, nem ütöttek egy újjal is Pater Plebanus Uramot, mondotta ugyan Kazinczi András uram cum protestatione⁷⁷ ezen a házon nincsen a Méltóságos Földes Uraknak Jurisdictiojok.

Alexander Keczer de Lypocz⁷⁸

Joannis Balpataky Inclyti Comitatus Zempliniensis Substitutus Judlium m. p.⁷⁹

Hátirat:

K.

Kazinczy Andreas, et Martinus Tussay quale Conventiculum Ujhelyium Celebraverint, inquisitio 1692.⁸⁰

Fas. 195.

Nº. 85.⁸¹

Inquisitio peracta pro parte Generosorum Dominorum Martini Tussay (Tusay) et Andreae Kazinczy (Kazinczi).⁸²

Per infrascriptos Dominos Inquisitores repertata, in generali Comitatus Zempliniensis Congregatione in Oppido Zemplin die 2. Máj 1692 celebrata.⁸³

2. MNL BAZML SFL IV. 2001/b. Historicorum Tomus XXI. Fasc. 195. No. 86. Kazinczy Andreas et Martinus Tussay quod vetitum Conventiculum in Ujhely, non celebraverint, authenticae testimoniales. Zemplén, 1692. május 19.⁸⁴ (Ismertette: Váczy János: Kazinczy Ferencz és kora. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1915. 35.)

Testi: ad Instantiam D: Tussay et Kazinczy extradata.⁸⁵

⁷⁷ cum protestatione (lat.): tiltakozással.

⁷⁸ Lipóci Keczer Sándor (az aláírás mellett címeres pecsétlenyomata).

⁷⁹ (lat.): Balpataky János Zemplén vármegye helyettes szolgabírája saját kezűleg (az aláírás mellett címeres pecsétlenyomata).

⁸⁰ 18. századi levéltári regeszta (lat.): Vizsgálat, (hogy) Kazinczy András és Tussay Márton micsoda újhelyi gyűlést tartottak volna.

⁸¹ 18. századi levéltári jelzet

⁸² Eredeti ügyviteli feljegyzés (lat.): Nemzetes Tussay Márton és Kazinczy András urak részére véghezvitt vizsgálat.

⁸³ Eredeti ügyviteli feljegyzés (más kézzel írva) (lat.): Az alulírott vizsgáló urak által bemutatva Zemplén vármegye Zemplén mezővárosában tartott megyegyűlésén, 1692. május 2-án.

⁸⁴ A forrás fordításának ellenőrzésért és javításáért ezúton szeretnék köszönetet mondani Kurecskó Mihály főlevéltárosnak, főosztályvezető-helyettesnek (MNL OL Magánlevéltárak és Gyűjtemények Főosztálya).

⁸⁵ Lap teteji jegyzet. Fordítása: Tussay és Kazinczy urak kérelmére kiadott biznyságlevél. (lat.)

Nos Universitas Dominorum, Praelatorum, Magnatum, et Nobilium, Comitatus Zempliniensis; Damus pro Memoria,⁸⁶ quod ubi proxime praeteritis diebus, Nobis per admodum Reverendum Dominum Stephanum Gál, Oppidi Satorallia Ujhely Plebanum actualem relatum fuisset; Generosos Dominos Martinum Tussay, et Andream Kazinczi Helveticae Confessioni addictos, in praefato⁸⁷ Oppido, cum reliquis certis Nobilibus, et Incolis illius Loci, dictae Suae Religionis Hominibus, sub praetextu, et Colore Exercitii,⁸⁸ medio Praedicantis ipsorum celebrati, certum Conventiculum, a Sua Maiestate Sacratissima, et Lege Regni vetitum instituisse, statim ad indagandam rei certitudinem⁸⁹ alios Generosos Dominos, Alexandrum nimirum Keczer de Lypocz, et Joannem Bálpataky exmiseramus; qui tandem ad Nos reversi, sub fidelitate sua, erga iamfatam Suam Maiestatem Sacratissimam, et obligatione in Nos observatis reportaverunt nihil simile, quin immo post diligentem superinde peractam Inquisitionem, hoc in passu⁹⁰ eosdem innocentes reperisse; Super qua taliter reperta⁹¹ eorumdem innocentia reperta, praesentes Nostras Litteras Testimoniales, Futura pro Cautela⁹² ipsorum necessarias extradandas duximus, et concedendas. Datum in Generali Nostra Congregatione, in Oppido Zemplin. die decima nona Mensis Máj. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Nonagesimo Secundo, Celebrata

Hátlap:

B. Aº 1692.

Testimoniales pro parte⁹³ Egregiorum Martini Tussay, et Andreae Kazinczy.

Nº. 10.

K.

Kazinczy Andreas et Martinus Tussay quod vetitum Conventiculum in Ujhely, non celebraverint, authenticae testimoniales. 1692.

Fas. 195º.

Nº. 86º.

⁸⁶ Damus pro memoria – emlékeztetül adjuk.

⁸⁷ In praefato (praefatus 3) Oppido – előbb említett/fent említett mezővárosban.

⁸⁸ Sub praetextu et colore exercitii – (vallásuk) gyakorlásának ürügye és színe alatt.

⁸⁹ Ad indagandam certitudinem (indago, 1 – vizsgálok, keresem, tudakozom) – vizsgálandó bizonyosságára.

⁹⁰ Hoc in passu (passus, -us, m.) – ez esetben.

⁹¹ Későbbi beszúrás, repertus 3 – megtalált, megtapasztalt.

⁹² Futura pro cautela – jövőbeli biztosítékért/biztosításért.

⁹³ Pro parte – részére.

Fordítás:

Tussay és Kazinczy urak kérelmére kiadatott bizonyosságlevél.

Mi, Zemplén vármegye főpapjai, mágnásai/főurai és nemes urainak egyeteme, emlékeztül adjuk, hogy amikor a legutóbb elmúlt napokban jelentette nekünk tisztelendő Gál István úr, Sátoraljaújhely mezőváros jelenlegi plébánosa, hogy a helyvét hitvallású Kazinczy András és Tussay Márton nemzeti urak a fent említett mezővárosban, több, bizonyos nemesekkel és azon hely lakosaival, az említett valláshoz tartozó emberekkel, (vallásuk) gyakorlásának ürügye és színe alatt, az ő prédikátoruk által, bizonyos, őfelségétől és az ország törvényétől tiltani rendelt gyűlést tartottak; mindjárt e dolog megvizsgálására más nemzeti urakat, tudniillik lipóci Keczer Sándort és Bálpataky Jánost hivatalosan kiküldtük, akik hozzánk visszatérve, hűségük alatt, fentebb említett ő felségére nézve és irántunk tanúsított kötelességükből (eredően) semmi hasonlót nem jelentettek, sőt éppen ellenkezőleg, a lelkiismeretes, azonfelül elvégzett vizsgálat után, ez esetben, ugyanezen személyeket ártatlannak találták; amely ilyenképpen megtapasztalt ártatlanságukról, a maguk jövőbeli biztosítékául szükséges jelen bizonyosságlevélünket kiadandónak és kibocsátandónak ítéltük. Kelt a mi, Zemplén mezővárosában tartott közgyűlésünkön, az Úr 1692. esztendejében, május havának 19. napján.

Hátlap:

B. A^o 1692.

Bizonyosságlevél vitézlő Tussay Márton és Kazinczy András urak részére.

K.

Hiteles bizonyosságlevél arról, hogy Kazinczy András és Tussay Márton tiltott gyűlést Újhelyben nem tartottak.

Fas. 195°

N° 86°

3. MNL BAZML SFL IV. 2001/b. Autographa Hungarorum I. Fasc. 151. No. 159. Fenesy György egri püspök levele gróf szalai Barkóczy Ferenchez, Zemplén vármegye főispánjához, felső-magyarországi vicegenerálishoz, amelyben a plébánosok és az ottani „eretnekek” (protestánsok) közötti ellentétéről, a plébánosokat ért szidalmazásokról és fenyegetésekről ír és kéri a segítségét, hogy járjon ennek a végére. Levele végén beszámol arról, hogy ifjabb gróf Zichy István levelét vette, amely tudósít arról, hogy apja virágvasárnap meghalt, valamint moravánkai Csáky István is. Ezzel kapcsolatosan azt jegyezte meg, hogy „Az első úrban nagy kárt vallottunk, a másikban kevesebbet.” Kassa, 1693. március 24. (eredeti, autográf aláírással, 1 fol.)

Fasc. 151. No. 119.⁹⁴

Illme Dme Comes, mihi colendme.⁹⁵

Comiti Francisco Barkóczy de Szala, Supr.⁹⁶ Comiti Zempliniensi Consiliario, Camerario, Partium Regni Superiorum Vice Generali Tavarnam⁹⁷

Salut., et Servitiorum meor. obligatma. commend.⁹⁸ Mit kövessenek el, s minemű szándékkal legyenek az Hegyaljai Plébánosok ellen az oda való Eretnekek,⁹⁹ az Inc-lusából¹⁰⁰ meg fogja érteni kgd,¹⁰¹ kit kgddel,¹⁰² mint N.¹⁰³ Zemplén Vármegye Főispánjával szükségképpen akartam közleni; kérve teljes bizodalommal, minthogy ily¹⁰⁴ nagy vakmerőségre mertek fakadni, halálra igyekezve Plébánosinknak, s publice¹⁰⁵ teli torokkal olyan kárhoztató szidalmazásokkal fenyegetődczve, könnyen meg is cselekedhetik, a mit magokban föl tettek, ha csak elhallgatjuk: Hogy azért ezen nagy rossznak idein, és mindjárt in Prima herba obviálhassunk,¹⁰⁶ szükséges inquiráltasson¹⁰⁷ strictissime¹⁰⁸ kgd¹⁰⁹ ellenek, ki tanácsából és biztatásából követték el, s követni akarnak efféléket, mert magoktól oly praesumptnose,¹¹⁰ s oly nyilván ezeket se nem beszéllenék, se nem cselekednék, köll lenni valami Animátorjoknak,¹¹¹ Egyébaránt sok gonoszat várhatunk innen per Conniventiam.¹¹² Én megvallom, igenessen¹¹³ az Fölséges Udvart akartam eziránt megtalálnom, s Péter Dunot Úr is, a ki most nálam vagyon, magának ő Fölségének akart írnyá, de tekintve

⁹⁴ Kazinczy Ferenc saját kezű betoldása.

⁹⁵ Illustrissime Domine Comes, mihi colendissime. – (lat.): Igen tisztelt méltóságos gróf uramnak.

⁹⁶ Supremo

⁹⁷ A levélcímzés Kazinczy Ferenc általi betoldása, (lat.): Gróf Barkóczy Ferencknek, Zemplén vármegye főispánjának, tanácsosnak, kamarásnak, felső-magyarországi vicegenerálisnak, Tavarnára. (Tavarna, ma Továrne, Szlovákia).

⁹⁸ Salutem et Servitiorum meorum obligatissimam commendationem. – (lat.): Üdvözlétemet és legkészségesebb szolgálataimat.

⁹⁹ Itt Protestánsok.

¹⁰⁰ inclusából (inclusa, lat.): mellékletből – a melléklet nem található a levél mellett. Erre utal az alábbi lapszéli jegyzet: „a melléklet hol van?”, amelynek írója nem ismert.

¹⁰¹ Kegyelmed

¹⁰² Kegyelmeddel

¹⁰³ Nemes

¹⁰⁴ Egykorú szövegközi betoldás.

¹⁰⁵ Nyilvánosan

¹⁰⁶ Első virágában elejét vehessük/feltartóztassunk, azaz csírájában elfojthassuk.

¹⁰⁷ Nyomoztasson

¹⁰⁸ Legszorosabban

¹⁰⁹ Kegyelmed

¹¹⁰ Önhittséggel/önhitten

¹¹¹ Bíztható, lelkesítő, azaz itt felbujtó.

¹¹² Per conniventiam. Jelentése: elnézés miatt.

¹¹³ Egyenesen

kgdet,¹¹⁴ azon Vármegyének Fő Magistrátusát,¹¹⁵ cohibeáltam¹¹⁶ magamat, s ő kegyelmét is tantisper,¹¹⁷ oly hiszemben lévén, végére megyen, s meg tudatja az dolog eredetét, és kútfejét, ahonnan ezek származnak, minek előtte följebb menjen, s nagyobb helyekre jusson pro debita remediacione,¹¹⁸ kire iterato¹¹⁹ kérem kegyelmedet, várván egyszersmind jó válaszáat is. Caeter.¹²⁰ ezen Sz. Ünnepeknek¹²¹ szerencsés eltöltése után sok következendőket is adjon Isten kegyelmednek boldogul, és országunk kívánt állapotában érni és el is múlatni. Cassae 24. Mar, 1693.

Illmae Dominis Vrae

Servus obligatmus¹²²

Georgii Fenesy

Epp.: Agriensis¹²³

P. s.: Most vettem Ifjabbik G. Zichy István Úr Levelét, írja, hogy az Atyja Virág Vasárnap megholt,¹²⁴ moravánkai¹²⁵ Csáky István is.¹²⁶ Az első úrban nagy kárt vallottunk, az másikában kevesebbet.”

¹¹⁴ Kegyelmedet

¹¹⁵ Főtisztviselőjét

¹¹⁶ Megtartóztattam

¹¹⁷ Csak addig

¹¹⁸ Kellő orvoslásért

¹¹⁹ Ismét

¹²⁰ Helyesen ceterum, azaz továbbá

¹²¹ Itt húsvétra utal

¹²² Illustrissimae dominis Vestrae Servus obligatissimus. – Kegyelmes uraságod legalázatosabb szolgálja.

¹²³ Fenesy György egri püspök (1686–1699), életrajzát lásd: Magyar Katolikus Lexikon. III. köt. ÉH-GAR. Főszerk. *Drós István*. Szent István Társulat, Bp., 1997. 598–599.

¹²⁴ Zichy (II.) István hozzá frott levelére utal, ebben adja hírül apja, Zichy (I.) István halálának hírét, ld. Életrajzi adattár.

¹²⁵ Moravánka Nyitra vármegyei Csáky-birtok, a temetvényi uradalom része, kastélya a Csákyak egyik rezidenciája (Moraván, ma Moravany nad Váhom, Szlovákia) lásd: *Ruzsa-Nagy Zoltán*: A temetvényi uradalom története a XVII. században. Fons. 2001: 1. sz. 3–66.

¹²⁶ A családja alapján feltehetően gróf Csáky (X.) Istvánra utal a levélíró, akinek tévesen keltették halálhírét.

IFJ. BARTA JÁNOS

EGY FELTÖREKVŐ MEGYESZÉKHELY A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

SÁTORALJAÚJHELY LAKOSAIRÓL ÉS VAGYONI HELYZETÜKRŐL

„Jeles hegyaljai város... Fekszik Sátor hegye alatt, elég kies [itt: kellemes, a kietlen ellentétéként] helyen, s a vármegye szép háza és gyűlései által neve ékesítették... Épületei a városnak a magyarok szokások [!] szerint épültek. Jeles ellenben a vármegye háza, s más némelly épületek is díszesítik a várost. Nagy Szentegyháza elkezdett, de félbe hagyatott” – írta Sátoraljaújhegyről a 18. század legvégén a tudós Vályi András. Bár utal más díszes épületeire, a megyeházán kívül konkrétan csak két templomát (az egyik még befejezetlen) és az ún. Rákóczi-kápolnát tartja érdemesnek megnevezni.¹

A „kies” (kellemes) helyen fekvő városból tehát megörökítője nem sok nevezetességet tudott megemlíteni. Sátoraljaújhegyt valóban nem ékesítették fényes paloták, nem voltak gazdag főúri vagy magas állású egyházi lakosai, de még olyan birtokosai sem, akik környezetéből kiemelhetők volna. Talán azt is mondhatnánk, hogy ebben az időszakban, amikor oly fontosak lettek volna a főúri támogatók, a mecénások nemcsak a kultúra, hanem a politika vagy a gazdaságfejlesztés területén is, Sátoraljaújhegy gazdátlan maradt. Igazából még abban a megyében sem emelkedett ki, amelynek a 18. század közepén végleg a székhelyévé vált. Még Zemplén megyében is több olyan település akadt, amely ismertebb volt nála. Elég csak a hegyaljai bornak nevet adó Tokajra, vagy a híres iskolát fenntartó Sárospatakra gondolnunk.

Sátoraljaújhegy tulajdonképpen csak a 18. században kezdett emelkedni. 1748-tól rendezték folyamatosan itt a megyegyűléseket,² 1754-re épült fel az új megyeháza, ami majd egy sor hivatalnokot kötött ide, növelve a lakosság számát, bővebb piacot biztosítva mind a mezőgazdasági, mind az ipari termelésnek. A II. József által elrendelt népszámlálás adatai szerint 1787-ben 4023 lakosa volt, de ezzel még mindig csak a második helyen állt a megyében. A megye legnépesebb települése ekkor Tállya volt

¹ *VÁLYI András*: Magyarországnak leírása, melben minden hazánkbeli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták, Uradalmak... Földes Urak, fekvések, történettyek... a betűknek rendgyek szerint feltalátnak.. Budán. III. 1799. 556–557.

² A megyegyűlések addigi helyszíneire utal *SZIRMAY Antal*: Notitia topographica politica inelyti comitatus Zempleniensis. Budae, 1803. 120.

4393 lakossal, Sátorajaujhelyt Mád követte 3475 lakossal, Sárospataknak 3309, Tokajnak 2957 lakosa volt.³ A következő fél évszázad alatt viszont Sátorajaujhely – népességének 35%-os növekedésével – a megye legnépesebb településévé vált (6190 lakos), míg Tállya lakosságának növekedése mindössze 18,2%-os (5372 lakos), Tokajé alig 7,8%-os volt (3208). A lakosság növekedésének arányában a megyeszékhelyet mindössze Sárospatak közelítette meg 34%-kal (5019).⁴

Sátorajaujhely lakossága a feudális társadalom hagyományainak megfelelően rétegződött. Sok nemes lakott benne, de többségük viszonylag szegény volt. Az 1774-ben készült úrbéri tabellák szerint a helység úrbéres javain mindössze három birtokos osztozott, akik közül egyik sem tartozott a helybeli nemességhez.⁵ Jobbágysai egyedül Johann Wilhelm Trautson hercegnek voltak. Ő élvezte a településen élő valamennyi (szám szerint 45) jobbágy szolgáltatásait, de neki tartozott járadékaival 121 zsellér is. A családnak egyébként soha egyik tagja sem lakott a megyében, talán még meg sem látogatták itteni birtokaikat, bár az uradalom borára – amit szekereken szállítottak Bécsbe – természetesen igényt tartottak. Johann Wilhelm herceg így is rajta hagyta kézjegyét Sátorajaujhelyen. Miután a város plébániatemploma a századközép egymást sűrűn követő tűzvészeiben (1758, 1764, 1768) végzetesen megsérült, s tornya is ledőlt, a herceg maga bontatta el a romos épületet, s kezdette el 1770-ben a ma is fennálló új templom építését. Igyekezete azonban hamarosan bekövetkezett halálával csaknem kárba veszett, mert az építkezés egy időre abbamaradt. A templomépítést majd a város új gazdája, a királyi kamara fejeztette be. – 1774-ben a városban még a római katolikus egyház parókiájának és a helybeli pálos konventnek voltak úrbéres javai.

Az 1785/87-i népszámlálás szerint Sátorajaujhely 1952 férfi lakosa közül 216 volt nemes (11,1%). Az országos átlagot messze meghaladó arány tükröződik azokban az összeírásokban is, amelyekből a helyi nemesség vagyoni állapotára következtethetünk. A II. József által elrendelt kataszteri felmérés – amelynek Zemplén megyében a szántóföldekre vonatkozó része szerencsére fennmaradt – 102 földbirtokost sorol fel, akik a városban sajátkezelésű földdel rendelkeztek. Sajnos azt azonban már nem tudjuk meg belőle, hogy közülük kik voltak azok, akik ténylegesen Sátorajaujhelyen laktak. De ha ez mind a 102-jükre érvényes lett volna, többségük akkor sem számított volna igazán tehetősnak, hiszen egyenként alig néhány holdat birtokoltak (átlagosan

10,4 kat. holdat). A sátorajaujhelyi nemesség vagyoni helyzetéhez egy másik, 1800-ban készített jövedelem-összeírás vihet közelebb, amely ugyan 332 tételt sorol fel, de ebbe belesorolja a polgári jogállású honoratorokat, a bérlőket és a városon kívül élő (szőlőket birtokló) nagyszámú extraneust. Így ez esetben már meglehetősen pontosítani tudjuk azon nemesek körét, akik a városban laktak.⁶ A feltüntetett 14 523 Rft városi jövedelem közel fele (7119 Rft) a kamarához folyt be, további jelentős része az iskolát működtető piaristáké és a református egyházközségé lett. A név szerint felsoroltak közül a 190 helyben lakó nemes személy az összeírásban feltüntetett jövedelem valamivel több, mint egyharmadát (4926 Rft) birtokolta, ami összességében nem lenne csekély (egy főre átlagosan 26 Rft jutna), az átlagot azonban erősen rontja, hogy 44 név mellett nem jövedelemnagyság, hanem a szegény (miserabilis) jelző vagy a semmije nincs (nihil habens) megjegyzés áll.

Az újhelyi lakosság másik – számbelileg nagyobb – csoportjának, a föld művelőinek társadalmi helyzetére és összetételére részben a népszámlálás adataiból, részben az úrbéri tabellákból és az adókimutatás céljából összeállított dicalis összeírásokból kaphatunk bepillantást. Az eltérő szempontok következtében persze ezen összeírások adatai között eltéréseket is találhatunk. Az úrbérrendezés 45 jobbággyával szemben a népszámláláskor 60-an kerültek ebbe a kategóriába, a 268 zsellérrel szemben 442-en. Földjüket pedig az úrbérrendezés 450 magyar holdnyi paraszti szántójával szemben a kataszteri felmérésben 729 kataszteri hold 1125 négyszögöltre tették (átszámítva kb. 970 magyar hold). A jobbágyszám esetében az eltérést magyarázhatja a két összeírás között eltelt másfél évtized lakosságnövekedése, ami a következő évtizedben sem állt meg. (Az 1799/1800-i dicalis összeírásban már 78 jobbágy szerepel.) A zsellérek esetében (1799/1800: 279) a népszámláláskor irreálisan magasnak mutató lélekszámot (442) pedig az utóbbi összeírás sajátos, a mezőgazdasági szempontoktól alaposan eltérő előírásai okozták, amelyek szerint a zsellér kategóriában nemcsak az ¼ teleknél kisebb földdel rendelkező gazdákat kellett feltüntetni, hanem a városi lakosság földnélküli elemeit is. A korszak összeírásai mindenesetre differenciált, és többségükben ugyancsak meglehetősen szerény körülmények között élő gazdákról tudósítanak.

³ DANYI Dezső–DAVID Zoltán szerk. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 1960. 280–281.

⁴ FÉNYES Elek: Magyar Országban s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. I–III. kötet.² Pesten, 1844.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár. C 35. Urbaria. C 3250 – C 3265.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának Sátorajaujhelyi Fiókleveleltára. IV-A 2005/e. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1848 (1852). Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1841. 4. doboz. Liber obtingentialis Insurrectionis 1800 anni. – Az összeírás a jövedelmeket nem pénzértékben, hanem jobbágytelkekre átszámolva adta meg, 24 rénes forintot tekintve egy telek jövedelmének. – A nemesség létszámának megállapításában némi bizonytalanságot okoz, hogy a nemesek közé ékelve sorolták fel a lelkészeket és néhány polgári foglalkozású lakost is (akik azért lehettek nemesek).

Sátoraljaújhelyen azonban egyre több olyan lakost is összeírtak, akiket már nem lehetett a mezőgazdasághoz fűződő kategóriákba besorolni, hiszen jövedelmüket nem a föld biztosította. A népszámláláskor a városban 14 papot, 4 tisztviselet és 133 „polgárt” számláltak. Az egyháziak alacsony számát a szerzetesrendek II. József által elrendelt feloszlata indokolhatja. Újhelyen ennek a pálos rend esett áldozatul, helyükre – a gimnázium további működtetése végett – piaristákat költöztettek. Az 1800-i jövedelem-összeírásban római katolikus, református és görögkatolikus parókusok, orgonisták, kántorok, tanítók szerepelnek, a lakosság vallási megoszlását tükrözve.⁷ Fényes Elek könyve szerint a 19. század közepén a megye tisztikara 80 főből állt (a főispántól a seborvosig). 1800-ban ennél még lehettek kevesebben, de a földmérő, seborvos, postamester az akkori összeírásban is szerepel, akár csak a nem a tisztikarhoz tartozó gazdatisztek, ügyvédek. A népszámlálás „polgárai” jövedelmének forrásába a dicalis összeírások három oszlopa enged bépillantást. 1776-ban 102 fő jövedelmét származtatták iparüzésből, 4 főét helyi kereskedésből és 6 főét a város határain túlmutató kalmárságból. Az 1799/1800-i összeírásban ezek a számok 135-re, 6-ra és 10-re növekedtek, tükrözve a város gazdasági gyarapodását. A névsorok egyébként több foglalkozást is megneveznek, mesterembereket, korcsmárosokat, ugyancsak fizetésük/jövedelmük megadásával. A városban számos bérlő élt, az 1776-i dicalis összeírás 38-at sorol fel közülük. Néhányuk jövedelme akár egy-kétszáz Rft-ra is rúghatott, többségüké azonban 20–50 Rft maradt (sőt, 10 Rft-os összeget is találunk).

A 18–19. század fordulójára rögzült közigazgatási szerep, ami fellendítette a lakosságszámot és a gazdaságot – úgy tűnik – ahhoz mégiscsak elkésett, hogy Sátoraljaújhelyt az igazi nagyvárosok sorába emelje. Az úrbérrendezéskor felvett paraszti vallomás élénk gazdasági életről tanúskodik. „Négy kirakó vásárok esnek ezen mezővárosban, melyeknek alkalmatosságával vagyon hasznok, úgymint helypénz, vékapénz, pascuatioért [legeltetésért] a vásárosoktól fizetni szokott cenzus. És akkor magok eladni való javait, egyébiránt piac- és hetivásárok lévén a városban, mindenmű naturálékát, úgymint sőt, vaját, szalonnát, zöldséget, szappant, gyertyát, kötőfüvet... árulhatják és árulják.”⁸ Ez azonban mégsem volt elég ahhoz, hogy a település vonzani tudja az arisztokráciát, vagy a nagyságot megteremteni tudó egyházi vagy kulturális intézményeket. A nemesség felső főúri rétegének tagjai, akik közül sokan rendelkeztek hegyaljai szőlővel, vagy az Alföld peremén fekvő településeken major-

sággal – nemhogy nem költöztek a városba, de még azon sem igyekeztek, hogy ott birtokot vagy jövedelmet biztosító jogokat (pl. haszonvételeket) szerezzenek. Így a 18. század közepén épült, a kor viszonyait tekintve tekintélyes megyeháza szomszédságában, sem a kiöblösödő főtéren, sem a főutcán továbbra sem épültek paloták. Még a főtéri egytorony – a 18. századi megyei- és püspöki székhelyekhez, szerzetesi központokhoz képest szerény – temploma is sokáig állt befejezetlenül. A megyei nemesség zöme vidéki kúriájába húzódott vissza. Sátoraljaújhely, és általában a hegyaljai városok ipara provinciális maradt. „Mesteremberek a mezővárosokban vannak ugyan, de nem feles számmal [nem sokan], s az uraságok sok fényűzésre tartozó kézműveket idegen helyekről, nevezetesen Kassáról és Pestről hoznak be” – állapította meg a 19. század közepén Fényes Elek.⁹

A 18–19. század fordulóján Sátoraljaújhely társadalmát a lakosság pólusain álló két réteg erős differenciálódása jellemezte. Mind a nemesek, mind a parasztok között jelentős volt az elszegényedettek száma. Mivel Újhely nem volt szabad királyi város, lakosai nem élvezhették a városi polgársággal járó kiváltságokat. Vagyonilag azonban a két réteg között bekövetkezhetett bizonyos átfedés. A közterhek viselése alól a század végén a nemesség sem tudott kibújni, míg a parasztok között egyes jobbágyok számottevő vagyonra tehettek szert.

Ugyanakkor viszont abban is biztosak lehetünk, hogy az arisztokrácia távolmaradásának, az országos politikai eseményektől való elszigeteltségnek voltak kedvező következményei is. Az elszegényedett nemesség gondjaival küszködő helyi és környékbeli politikai vezetők gondolkodásába könnyebben találtak utat a meglévő politikai és társadalmi renddel szembenálló nézetek, mint azokon a településeken, amelyeknek életét és hangulatát valamelyik helyben lakó, vagy ott gyakran megforduló arisztokrata vagy püspök határozta meg. A 18. század utolsó évtizedében fellobbant magyar jakobinus összeesküvésnek például több szála is Zemplénbe vezetett, vádlottjai között pedig ott találjuk a megyebeli Kazinczy Ferencet és Szulyovszky Menyhértet. (Még ha Újhelyen a vizsgált összeírások szerint egyiküknek sem volt birtoka vagy jövedelme.) A 19. század elején pedig Sátoraljaújhely – a megye szülötte, a közéleti pályáját helyben megindító – Kossuth Lajos fellépésével már országosan is kezdeményező szerephez jutott.

⁷ A lakosság vallási megoszlására a 18–19. sz. fordulójára nem rendelkezünk adattal. A 19. sz. közepén – Fényes Elek adatai szerint – a lakosság 38,8%-a volt római katolikus, 23,7% görögkatolikus, 19% református, 18,1% izraelita és 0,4% ortodox görögkeleti vallású. i. m. III. 420.

⁸ TAKÁCS Péter–UDVARI István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I–III. Nyíregyháza 1995–1998. II. 76.

⁹ FÉNYES E.: Magyar Országának i. m. III. 392–393.

HÉT ÉVTIZED FEGYVERBEN

GRÓF JOSEPH VON RADEZKY KATONAI PÁLYAFUTÁSA

Idén 160 esztendeje annak, hogy lezárult a Dunai Monarchia utolsó nagy hadvezérének földi életútja, ami ismét aktuálissá teszi lenyűgöző karrierjének felidézését.

A későbbi tábornagy, teljes nevén, gróf Johann Joseph Wenzel Anton Franz Karl Radetzky von Radetz 1766. november 2-án a csehországi Třebnicében látta meg a napvilágot, ősi cseh család sarjaként, gróf Peter Eusebius Radetzky százados és báró Maria Venantia Bechinie von Lažan gyermekeként. Korán árvaságra jutott, így atyai nagyapja, majd nagybátyja viselték gondját.¹ Tanulmányait a prágai piarista gimnáziumban, majd a brünni Collegium Nobiliumban,² végül 1782 és 1784 között a bécsi Theresianumban³ folytatta.⁴

1784. augusztus 8-án önköltséges hadapródként csatlakozott az akkori Caramelli, későbbi 2. számú vértesezredhez, és megkezdte katonai pályafutását. 1672 óta fennálló ezrede akkoriban Magyarországon, Pest-Pilis-Solt vármegyében és a Jászságban állomásozott, Jászberény, majd Kecskemét központtal.⁵ Radetzky így katonai szolgálata első három és fél esztendejét hazánkban teljesítette. 1786. február 3-án alhadnagyi kinevezést nyert. Az Oszmán Birodalom elleni háború előestéjén, 1787. november 11-én pedig főhadnaggyá lépett elő.⁶ 1788-ban gróf Franz Moriz von Lacy tábornagy parancsörtsitzjeként harcolt.⁷

¹ Franz HERRE: Radetzky. Eine Biographie. Köln 1981. 17.; Józsa György Gábor: Ferenc József zászalai alatt (1848–1914). H.n. [Bp.] 1990. 6.; Oscar REGELE: Feldmarschall Radetzky. Leben, Leistung, Erbe. Wien–München 1957. 20, 24.

² Az 1725-ben Olmützben (ma Olomouc, Csehország) nemesifjak számára felállított oktatási intézmény 1778 és 1782 között Brünnben (ma Brno, Csehország) működött.

³ Az 1746-ban alapított és – egy 1784–1797 közötti szünettel – 1938-ig fennállt, kezdetben Collegium Theresianum, majd Terézia Lovagakadémia elnevezésű intézmény főként az állami vagy katonai szolgálatra készülő nemesifjak elit tanintézete volt. Max Freiherr von GEMMEL-FLISCHBACH: Album des kaiserl. königl. Theresianums (1746–1880). Wien 1880. VII–IX.

⁴ Uo. 53.; Józsa Gy. G.: Ferenc József i. m. 6.

⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: ÖSTA KA) Musterlisten (a továbbiakban: ML) Karton-Nr. 6459, 6460; Alphons von Wrede: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. I–V. Wien 1898–1905. III/1. 133.

⁶ ÖSTA KA ML Karton-Nr. 6460, 6462.

⁷ ÖSTA KA Militärische Nachlässe B/1151 Feldmarschall Josef Wenzel Graf Radetzky von Radetz.

Karrierje igazi felívelése az 1792-vel kezdődő, közel negyedszázadig tartó, francia háborúk során következett be. 1793-ban, a báró Johann Peter Beaulieu altábornagy parancsnoksága alatt álló csoportosításban tüntette ki magát előrsparancsnokként, minek következtében az altábornagy maga mellé vette parancsörtsitzként. 1794. augusztus 11-én pedig, másodkapitányi kinevezés mellett, Beaulieu segédtsitzjévé lépett elő.

1796 márciusában, Beaulieu kíséretében, az itáliai hadszíntérre vonult. Április 10-én kitüntette magát a Voltrinál⁸ lezajlott ütközetben, ahol a második oszlop csapatait sikeresen támadásra bízta, és velük az éjszaka folyamán egészen a nevezett település faláig nyomult. Röviddel ezután, 1796. május 29-én, őrnagyi kinevezés mellett az itáliai hadsereg újonnan felállított utász-zászlóaljának élére helyezték.⁹ Egyidejűleg azonban a főparancsnokság részletirodáján is alkalmazták.¹⁰

1799. június 11-én, az itáliai hadszíntéren állomásozó császári-királyi csapatok új főparancsnoka, báró Michael Melas lovassági tábornok előterjesztése nyomán, alezredesi kinevezést nyert, ugyanakkor főhadsegédként Melas mellé helyezték. Emellett azonban megmaradt az utászok parancsnoki beosztásában is. 1799. augusztus 15-én a Novinál¹¹ lezajlott csatában több támadóoszlop irányításában közreműködött, valamint részt vett számos támadásban is, tevékenyen hozzájárulva a győzelem kivívásához. Utóbb ezért kiérdemelte a Habsburg Monarchia legjelentősebb katonai kitüntetését, a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét.¹²

1799. december 2-án ezredesi előléptetésben részesült. Majd 1800. november 3-án, a németországi hadsereg kötelékében álló, 3. számú Albert herceg-vértesezred parancsnoki beosztásába helyezték. Az 1801 és 1804 közötti békeidőszakban ezredével ismét Magyarországon, ezúttal Sopronban állomásozott. Aktívan részt vett ugyanakkor a Károly főherceg által megkezdett hadügyi reformok kidolgozásában is.¹³

A harmadik koalíciós háború előestéjén, 1805. szeptember 1-jén, vezérőrnagyi kinevezés mellett, dandárparancsnoki beosztást nyert az itáliai hadseregbe. 1806 januárjában Bécsbe helyezték, hivatalosan egy lovasdandár parancsnokaként. Megbízták ugyanakkor az állatorvosi intézet és minden egyéb, a lovassághoz kapcsolódó intézmény felügyeletével is. E tevékenységéhez köthető a Monarchia első lovas

Abschrift eines Lebenslaufes, eingereiht bei den Qualifikationslisten (a továbbiakban: Radetzky) 32.; ÖSTA KA ML Karton-Nr. 6460, 6462.

⁸ Ligur Köztársaság; ma Genova városrésze, Olaszország.

⁹ REGELE, O.: Radetzky i. m. 41–46.

¹⁰ Az ún. részletiroda feladata főként az állománytáblázatok, szolgálati tervek, reggeli jelentések, hadparancsok és hirdetmények elkészítése, a különféle út-, kísérő- és menlevelek kiállítása volt.

¹¹ Ligur Köztársaság; ma: Novi Ligure, Olaszország.

¹² ÖSTA KA ML Karton-Nr. 6513; REGELE, O.: Radetzky i. m. 53–57.

¹³ ÖSTA KA ML Karton-Nr. 6513.; REGELE, O.: Radetzky i. m. 56, 65–66.

kiképző központjának, a bécsújhelyi Lovagló Intézetnek az 1808. évi felállítása is. Emellett eredményes intézkedéseket tett a katonai „szekerészet” megreformálására is.¹⁴

1809-ben, az újabb háborúra készülvén, február 19-i udvari haditanácsi leirat alapján a Budweisnél¹⁵ gyülekeztetett V. hadtestbe nyert beosztást. 1809. május 2-án a Welsnél¹⁶ lezajlott lovas ütközet során az utóvéd parancsnokaként különösen kitűntette magát. Ennek köszönhetően a rákövetkező esztendőben a Mária Terézia Rend parancsnoki keresztjének adományozásában részesült.¹⁷

1809. június 1-jén altábornaggyá lépett elő, és a IV. hadtestbe nyert beosztást. A júliusi wagrami¹⁸ vereség nyomán megkötött fegyverszünet után, amikor is a főparancsnok, Károly főherceg és főszállásmestere, Wimpffen vezérőrnagy egyaránt távoztak posztjukról, utóbbi helyére Radetzkyre esett a választás. Hamarosan egyúttal az Udvari Haditanács tagjainak sorába is kinevezést nyert. Új tisztségeiben a csapatok és a tisztikar kiképzésére igyekezett a hangsúlyt helyezni. Emellett a katonadiplomáciai szolgálat bevezetése is részben hozzá köthető. Az ő és Károly főherceg javaslatai nyomán kezdtek el ugyanis a Monarchia követségeinek munkájában tábornoki tiszteket is alkalmazni.¹⁹

1813-ban, az újabb nagy összecsapásra készülvén, a fokozatosan meginduló mozgósítás keretében, február 4-én az uralkodó felmentette főszállásmesteri beosztásából, és egy lovashadosztály élére helyezte. Majd május 9-én, a Csehországban összevonandó, kezdetben csak megfigyelőnek nevezett császári-királyi hadsereg tábornokának az élére nyert kinevezést.²⁰ Utóbb azonban, a hatodik koalíciós háború döntő szakaszának, az őszi hadjáratnak a kezdetére, 1813 augusztusára, már ez a haderő képezte nem csupán a császári-királyi, de jelentős szövetséges erők idevezénylése révén, a koalíció főeregét is. Az élén álló herceg Karl Philip zu Schwarzenberg tábornagra pedig egyúttal a teljes szövetséges haderő főparancsnoki tisztét is ráruházták.²¹ Radetzky a háború során végig Schwarzenberg, és így módon a főereg tábornoki főnökeként tevékenykedett. Így neki köszönhető a főereg hadművelési ter-

veinek kidolgozása, miáltal elévülhetetlen szerepet játszott Napóleon legyőzésében és a francia hegemonia felszámolásában. 1813 októberében a lipcsei „népek csatájában” ugyan megsebesült, de továbbra is részt vett a küzdelmekben. 1814-ben, a május 30-i párizsi békét követően, június 11-én a Magyar Királyság területén állomásozó császári-királyi csapatok felügyelőjévé nevezték ki.²²

Napóleon visszatérését követően, 1815 áprilisában, ismét tábornoki főnöki kinevezést nyert, a posztját szintén újra elfoglaló Schwarzenberg mellé. Május 4-én előbb Milánóba küldték, az itáliai hadművelési terv kidolgozására, majd pedig csatlakozott a Felső-Rajnánaál összevont császári-királyi hadsereghez. Utóbb, ennek soraiban ismét bevonult Franciaországba.²³

Ezt követően viszont felmentését és hadosztályparancsnoki beosztásba történő áthelyezését kérte. Így 1816. június 24-én hadosztályparancsnokként előbb Sopronba, majd 1818. december 12-én hasonló beosztásban Budára helyezték. Itt rangidős altábornagyként, majd 1820-tól kezdve gyakorlatilag helyettes főhadparancsnokként is működött. 1829-ben, február 18-án lovassági tábornokká és immár hivatalosan is helyettes főhadparancsnokká lépett elő, majd november 24-én az olaszországi erőd parancsnokává nevezték ki.²⁴

1831-ben, az 1830. évi francia forradalom hatására, Itália-szerte is felkelések robbantak ki. Ez pedig arra ösztönözte a forradalmi hullám által leginkább veszélyeztetett Lombardia–Veneto főhadparancsnokát, gróf Johann von Frimont lovassági tábornokot, hogy kérelmezze az uralkodónál, az általa a császári-királyi hadsereg legkiválóbb tábornokának tartott Radetzky áthelyezését. Utóbbi így, február 25-én kelt legfelsőbb leirat alapján, a Lombardia–Veneto területén állomásozó csapatokhoz vezényelték. Majd, miután 1831. november 19-én Frimont az Udvari Haditanács elnökévé lépett elő, Radetzkyt még ugyanezen év december 23-án lombard–venetói főhadparancsnokká nevezték ki.²⁵

Új beosztásában hatalmas szervezőmunkába kezdett, és számos, régóta tervezett reformelképzelését megvalósította, különösen a kiképzés, valamint a harcászati és hadászati manőverek végrehajtása tekintetében. Így módon jelentősen emelte csapatai harcképességét. 70 évesen, 1836. szeptember 17-én tábornoki kinevezést nyert.²⁶

1848 márciusában a bécsi forradalom hírére Velencében és Milánóban is felkelés tört ki. Majd Károly Albert király vezetésével a szárd–piemonti hadsereg is benyo-

¹⁴ ÖSTA KA Radetzky 33.; *Regele, O.*: Radetzky i. m. 67, 71, 408–410.; *Constantin Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländer gelebt haben. I–LX. Wien 1865–1880. XXIV. 178.

¹⁵ Csehország; ma: České Budějovice

¹⁶ Felső-Ausztria

¹⁷ ÖSTA KA Radetzky 33.; *Regele, O.*: Radetzky i. m. 71.

¹⁸ Deutsch-Wagram, Alsó-Ausztria

¹⁹ ÖSTA KA Radetzky 33.; *Regele, O.*: Radetzky i. m. 84–86, 401–403.

²⁰ *REGELE, O.*: Radetzky i. m. 109–110.

²¹ *RÉFI Attila*: Császári-királyi karabélyos és vértés törzstisztek a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. II. köt. K-Z. Pápa, 2018. 106–107.

²² ÖSTA KA Radetzky 34.; *Regele, O.*: Radetzky i. m. 144, 174.

²³ *Viktor BIBL*: Radetzky: Soldat und Feldherr. Wien 1955. 206–208.; *HERRE, F.*: Radetzky i. m. 113–114.

²⁴ ÖSTA KA Archivbehelf, Verzeichnis der kaiserlichen Generale bis zum Jahre 1815. Alphabetisch ab 1741 (a továbbiakban: Generale) (számozatlan o.); ÖSTA KA Radetzky 34–35.

²⁵ *JÓZSA Gy. G.*: Ferenc József i. m. 7.; ÖSTA KA Generale (számozatlan o.)

²⁶ *Franz von KRONES*: Feldmarschall Radetzky. Ein Lebensbild. Wien 1891. 26.; ÖSTA KA Radetzky 35.

mult Lombardia–Veneto területére. Radetzky azonban, rövid erőgyűjtést és felkészülést követően, számos kisebb-nagyobb ütközet és csata megvívása révén, melyek közül kiemelkedik az 1848. július 25-i custozzai és az 1849. március 23-i novarai győzelme, végül diadalmaskodott túlerőben lévő ellenfelein. A custozzai diadalt követően 1848. július 30-án elnyerte a Mária Terézia Rend nagykeresztjét. Novara után pedig, 1849. április 3-án az Aranygyapjas Rendet is.²⁷ Utóbb, augusztus 30-án, sikereit teljessé téve, ünnepélyesen bevonult a kapitulációra kényszerített Velencébe is. 1849. október 14-én Lombardia–Veneto főkormányzójává, október 16-án pedig egyúttal, az újonnan felállított, veronai központú 2. hadsereg parancsnokává is ki-nevezték. Mindemellett továbbra is megmaradt, az immáron főhadparancsnok helyett, tartományi katonai parancsnoknak nevezett tisztségében is.²⁸

A tábornagy, akinek felvételét a bécsújhelyi Katonai Akadémiára, annak idején, 1778 körül, testi gyengeség okán elutasították, az illetékes katonaorvos pedig azt tanácsolta nagyapjának, hogy semmiképpen se tegyék ki őt a katonai élet fáradalmainak, végül 1857. február 28-án, több mint 72 évnyi hadi szolgálatot követően, saját kérelme alapján került nyugállományba helyezésre.²⁹ Grandiózus pályafutása során öt uralkodót szolgált, 17 hadjáratban vett részt, és számos komoly sebesülést élt túl. Lovait is többször, a lipcei csatában például egyenesen három ízben lőtték ki alóla.³⁰

Magyar szempontból kiemelendő, hogy 1809-ben az 5. számú huszárezred tulajdonosává nevezték ki. Utóbb, külföldi uralkodóházak tagjainak történő adományozások okán, több ízben is másodtulajdonossá minősítették vissza. 1848-tól azonban ismét teljes jogú ezredtulajdonossá lépett elő. Uralkodói rendelet alapján ráadásul az ezred, halálát követően is az ő nevét viselte, „örök időkre” szólóan.³¹

Ami a magánéletét illeti, 1798-ban vette feleségül gróf Franziska Romana von Strassoldo-Grafenberget. Három lányuk mellett öt fiuk született. Utóbbiak később, apjuk nyomdokain, valamennyien katonai pályára léptek.³²

1858. január 5-én a milánói Villa Reale palotában hunyt el tüdőbénulás következtében. A megrendült Ferenc József még ugyanazon a napon keltezett hadparancsá-

ban, a hadseregnél és a flottánál 14 napos gyászt rendelt el.³³ Utóbb, 1863. február 28-án kelt uralkodói elhatározása alapján pedig a tábornagy felvételt nyert Ausztria leghíresebb és örök emlékezetre méltó hadurainak sorába. Bécsben utca, tér és egy felállított lovas szobor őrzi emlékét. Budapesten 1897-ben laktanyát neveztek el róla. A Monarchia hadiflottájában egy csatahajó-osztály, illetve ennek egyik hajója szintén a nevét viselte, de például a legjelentősebb győzelme nyomán nyerte el az SMS Novara nevet Horthy Miklós későbbi legendás zászlóshajója is.

Az osztrák nemzeti költő, Franz Grillparzer 1848 júniusában *Feldmarschall Radetzky* címmel ódát írt hozzá. Pár héttel utóbb pedig idősebb Johann Strauß szerzett indulót a tiszteletére, amellyel nevét végképp halhatatlanná tette.³⁴

²⁷ JÓZSA Gy. G.: Ferenc József i. m. 8–9.; KRONES, F.: Radetzky i. m. 28, 37, 56–58.; REGELE, O.: Radetzky i. m. 451.

²⁸ KRONES, F.: Radetzky i. m. 58–60.; ÖSTA KA Generale (számozatlan o.)

²⁹ ÖSTA KA Radetzky 37.; ÖSTA KA Generale (számozatlan o.); REGELE, O.: Radetzky i. m. 26, 436–437.

³⁰ JÓZSA Gy. G.: Ferenc József i. m. 6.; KRONES, F.: Radetzky i. m. 60.; REGELE, O.: Radetzky i. m. 144.; OTTO STRADAL: Der andere Radetzky. Tatsachen und Gedanken um ein Phänomen. Wien, 1981. 17, 28–31.

³¹ Gustav Ritter Amon von TREUFEST: Geschichte des k.k. Feldmarschall Graf Radetzky Huszaren-Regimentes Nr. 5. Wien 1885. 362–363.; WREDE, A.: Geschichte der Wehrmacht i. m. III/1. 255–256.

³² REGELE, O.: Radetzky i. m. 24–25.

³³ KRONES, F.: Radetzky i. m. 62.; Wurzbach, C.: Lexikon i. m. XXIV. 182.

³⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Josef_Wenzel_Radetzky_von_Radetz#cite_note-6, letöltés: 2017. nov. 20.; REGELE, O.: Radetzky i. m. 457–458, 466–468.

SZÁMONKÉRÉS 1849–1850-BEN

a.) A megtorlás

Az 1848–1849-es szabadságharcot követő magyarországi és erdélyi megtorlás pontos adatait máig nem ismerjük. Ennek az az oka, hogy egyes hadbíróságok anyaga hiányzik, a többiek anyagának egy része elveszett. Tudomásunk szerint a cs. kir. hatóságok sem összegezték az adatokat. A pozsonyi, pesti, kassai és nagyváradai hadbíróság 1848 és 1853/1855 között összesen körülbelül 12 000 hadbíróági, s 2500 körüli igazoló eljárást folytatott le. Ez azonban nem a teljes szám, hiszen Pesten, illetve Sopronban már korábban is működött egy katonai és politikai vizsgáló bizottmány, s a hadbíróságok közül nem ismerjük a nagyszebeni hadbíróság anyagát, a pécsi és temesvári hadbíróság irataiból pedig csak töredékek maradtak fenn. (A pécsi kb. két hónapig működött, de a temesvári is viszonylag hamar befejezte ténykedését. Az előbbi ügyeit a pesti, az utóbbiét az aradi vette át.) Emellett az 1848–1849 fordulóján kilépett tisztek elleni eljárások nagy részét Bécsben folytatták le. A meglévő anyagok kimutatásában pedig nem válik el az 1848–1849. évi, illetve a szabadságharc leverése utáni cselekményekért lefolytatott vizsgálatok száma.¹

Jelen ismereteink szerint 1849 januárja és 1850 júniusa között 143 főt végeztek ki a magyar szabadságharcban játszott szerepéért, további három magyar állampolgárt pedig Bécsben ítéltek halálra és végeztek ki.² Mint láttuk, a megtorlás kitermelői elsősorban a politikai és katonai elit tagjaira fenték a fogukat, ennek ellenére a kivégzettek többsége nem ebbe a két csoportba tartozott. Sok volt a rögtönítéllettel kivégzett kisember, falusi és városi értelmiségi (pap, tanító, jegyző.)

Jelen tanulmányomban a politikai és katonai elitet érintő megtorlás mértékét és az érintett személyek körét kívánom bemutatni.

¹ A megtorlásra lásd: *HERMANN Róbert*: Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után. *Változó Világ* 27. Bp., 1999.; *Uő.*: I. Ferenc József és a megtorlás. *Habsburg Történeti Monográfiák* 6. Bp., 2009.; *MEZEY Barna*: Az 1849. évi megtorlások történetéhez In: *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról.* Szerk. *VÖRÖS Imre.* *Bibliotheca Iuridica Miscellanea* 2. H. és d. n. [Bp., 2001.] 323–338.

² Listájukat lásd: *Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854.* Szerk. *HERMANN Róbert.* Bp. 2007. 348–350. A listán nem szerepel a Theodor Lepier nyugalmazott cs. kir. százados, pancsovai polgármester, valamint egy 1849. júliusában Haynau által kivégeztett cs. kir. hadnok neve.

Miniszterek

A cs. kir. megtorló gépezet működésének törvényességét illetően hangsúlyoznunk kell, hogy az eljárások magyar közjogi szempontból súlyosan törvénysértők voltak, hiszen az uralkodónak az 1848. évi IV. törvénycikk értelmében nem volt joga feloszlítani az országgyűlést, a III. törvénycikk értelmében pedig nem volt joga a haditörvények alá rendelni az országot. Ugyanakkor a hadbíróságok az osztrák haditörvényeket viszonylag korrekt módon alkalmazták, azaz senkit sem ítéltek el olyasmért, amit nem követett el, s kínosan ügyeltek a két határnap, 1848. október 3. és 1849. április 14. figyelembevételére. Egyetlen olyan eljárás volt, amit még az osztrák haditörvények logikája alapján is törvénytelennek kell mondanunk: a Batthyány Lajos miniszterelnök ellen indított per. Batthyányt ugyanis döntően nem az 1848. október 3. utáni, hanem azt megelőző cselekedetei alapján ítélték halálra, s az október 3-i manifesztum alapján meghirdetett ostromállapot szabályait, illetve a katonai büntető törvénykönyvet visszamenőleg alkalmazták Batthyány azt megelőző cselekedeteire. Az az igyekezet, hogy mindenáron rábizonyítsák a felségárulást; hogy hol az 1848. évi törvények értelmében fennálló miniszteri felelősségét hangsúlyozták, hol pedig az ezek érvényességét semmibe vevő katonai törvényeket alkalmazták vele szemben, szintén nagyfokú rosszindulatra mutat. A budai Vizsgálóbizottmány véleménye már 1849. január 25-én megelőlegezte a halálos ítélet meghozatalát, s a magukat civilizált államférfiaknak tartó személyekből álló osztrák minisztertanács már 1849. június 24-én természetesnek tekintette, hogy a grófnak a halálos ítéletet végre kell hajtani. Batthyány pere tehát egyedi az 1849–1850. évi magyarországi megtorlás történetében. A nyílt és nyers politikai bosszú megnyilvánulása volt, megelőlegezett bűnösséggel és előre eldöntött ítélettel.³

³ Batthyány perére máig a legfontosabb *KÁROLYI Árpád*: Nemetújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.* Iratok. Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1932. I–II. k. A per anyagát magyar fordításban, több, Károlyi által nem közölt okmánnyal kiegészítve kiadta Batthyány Lajos főbenjáró pöre. Szerk. *URBÁN Aladár.* Ford. Kurucz György. Bp. 1991. Igen fontos *URBÁN Aladár*: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára. *Századok* 115. (1981) 3. sz. 587–620. Az újabb feldolgozások közül lásd: *URBÁN Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála. In: Batthyány Lajos gróf első magyar miniszterelnök emlékezete. „...minden hazám javára, ami csekély erőmből kitelik”. Szerk. *KÖRMÖCZI Katalin.* Bp. 1998. 159–169.; *HERMANN Róbert*: Újabb adatok a Batthyány Lajos elleni felségárulási perhez. In: *CSORBA László–ERDŐDY Gábor–GERŐ András–HERMANN Róbert–MOLNÁR András–URBÁN Aladár–VARGA János*: Batthyány Lajos emlékezete. Szombathely, 2000. 99–122.; *URBÁN Aladár*: Gróf Batthyány Lajos pöre – a diszkreditáló vádpont. *Századok* 141. (2007) 3. 613–633.; *URBÁN Aladár*: Gróf Batthyány Lajos. *Magyarország első alkotmányos kormányfője.* Bp. 2007. 198–223.; *URBÁN Aladár*: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála. Bp., 2007.

A Batthyány-kormány tagjai közül három olyan személy volt, aki 1848. október 3. után is miniszteri, vagy annak megfelelő tevékenységet végzett. Kossuth Lajos előbb az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) elnöke, majd az ország kormányzóelnöke lett. Szemere Bertalan az OHB tagja, december közepétől Felső-Magyarország teljhatalmú országos biztos, 1849. május 2-ától miniszterelnök és belügyminiszter volt. Mészáros Lázár 1849. április közepéig megtartotta miniszteri tárcáját, május elejéig ideiglenes hadügyminiszter volt, 1848–1849. fordulóján a felső-magyarországi hadtestet vezette, 1849 júliusában a magyar hadsereg fővezére, augusztusban a főszereg vezérkari főnöke volt. Mindhárman emigráltak, így a cs. kir. hatóságoknak az ő esetükben be kellett érniük egy távollétükben (in effigie) hozott halálos ítélettel, s nevük bitófára szegezésével.

Deák Ferenc képviselőként 1848. október 3. után is helyén maradt, de miután 1848–1849 fordulóján részt vett a Windisch-Grätzhez küldött békekövetségben, a cs. kir. hatóságok az ő esetében megelégedtek egy rövid igazoló eljárással. A többi miniszter közül Esterházy már szeptember elején lemondott, Széchenyi idegösszeomlása miatt elhagyta az országot, szeptember végén pedig Eötvös József is emigrációba vonult. Klauzál Gábor októbertől betegsége miatt nem vett részt az országgyűlés munkájában.

A Szemere-kormány tagjai közül Szemerén kívül emigrált Batthyány Kázmér gróf, külügyminiszter, Vukovics Sebő igazságügyi, valamint Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszter. Klapka György helyettes hadügyminiszter Komárom feladása után amnesztiát kapott, Görgei Artúr hadügyminiszternek pedig a cár külön kérésére kellett kegyelmet adni.

A cs. kir. hatóságok kezére került viszont Csány László közmunka- és közlekedésügyi miniszter, akit a pesti hadbíróóság halálra ítélt, s október 10-én Pesten kivégeztek. Csány kivégzését azonban nem annyira miniszteri tevékenysége magyarázza, sokkal inkább az a megfeszített munkásság, amit a drávai, majd a feldunai hadsereg, illetve Erdély teljhatalmú országos biztosaként végzett.⁴

Szintén hadbíróóság elé állították Aulich Lajost, a Szemere-kormány utolsó hadügyminiszterét – nála azonban a hadügyminiszteri ténykedés szintén inkább csak súlyosbító körülményként szerepelt. Halálra ítélésének és kivégzésének oka az volt, hogy cs. kir. tisztként mindvégig a honvédsereg szolgálatában maradt, s így – az

⁴ HERMANN Róbert: Zalaiak a cs. kir. hadbíróóság előtt. Az 1849–1850. évi megtorlás Zala megyében. In: Degre Alajos emlékezete. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg, 2009. május 14. Szerk. MOLNÁR András. Budapest–Zalaegerszeg, 2010. 149–232.; MOLNÁR András: Csány László. Pártvezér, kormánybiztos, miniszter. In: Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai. Szerk. KEDVES Gyula és PELYACH István. Konferenciák az Országgyűlési Múzeumban 1. Bp., 2016. 85–104.

osztrák nézőpont szerint – megvalósította a fegyveres lázadás és a felségárulás bűnét.⁵

Dushek Ferenc pénzügyminisztert szintén hadbíróóság elé állították, ám részint igen meggyőzőnek tűnő védőirata, részint – úgy tűnik – magasabb kapcsolatai miatt elkerülte a halálos ítélet végrehajtását, s kegyelem útján „csupán” hat év várfogságra ítélték.⁶

Az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjai

Az OHB tagjai közül Kossuthon, Szemerén és Mészároson kívül emigrált Madarász László, illetve Jósika Miklós, s még 1849 januárjában elhagyta az országot Pulszky Ferenc. A testületből már 1849 januárjában kivált, s nem követte az országgyűlést Debrecenbe Sembery Imre és id. Pázmándy Dénes; Debrecenben mondott le a tagságról Pálffy János, mindvégig a helyén maradt Nyáry Pál, Patay József, Perényi Zsigmond báró és Esterházy Mihály gróf.

Az itthon maradottak közül Semberyt hadbíróóság elé állították, de mint „kevésbé terhelt” képviselő, 1850. július 20-án kegyelmet kapott.⁷ Id. Pázmándy Dénes ellen csak igazoló eljárást indítottak, s ennek végén igazolták.⁸ Nyáryt 1851. október 7-én halálra ítélték, amit kegyelem útján 20 év várfogságra módosítottak. Végül hat év elteltével szabadult.⁹ Patayt 1850. július 4-én halálra ítélték, de Haynau kegyelmet adott neki.¹⁰

Perényi Zsigmond bárót a pesti hadbíróóság halálra ítélte, s 1849. október 24-én Pesten felakasztották. Az ő halálos ítéletét azonban nem az OHB tagjaként végzett munkája magyarázza, hanem az, hogy a felsőház elnökeként ő írta alá a Függetlenségi Nyilatkozatot, amivel kimerítette a felségárulás vétkét.¹¹ Esterházy Mihály

⁵ BONA Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. átdolgozott, javított és bővített kiadás. Bp., 2000. 143–144.; KEDVES Gyula: Aulich Lajos. In: Vértanúk könyve i. m. 89–94.

⁶ DUSHEK Ferenc: Állásom és cselekedeteim rövid áttekintése 1848 márciusától 1849 augusztusáig. In: Szószék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. S. a. r. Hermann Róbert. Fordította Kurucz György. Bp., 2000. 233–276.

⁷ PALMÁNY Béla: Sembery Imre. In: Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. PALMÁNY Béla. Bp. 2002. 762.

⁸ HERMANN Róbert: Id. Pázmándy Dénes. In: Az 1848–1849. évi első népképviselői i. m. 1039.

⁹ HERMANN Róbert–SZABÓ Attila: Nyáry Pál. In: Az 1848–1849. évi első népképviselői i. m. 616.

¹⁰ SZABÓ Attila: Patay József. In: Az 1848–1849. évi első népképviselői i. m. 660.

¹¹ JÓNÁS Károly: Perényi Zsigmond. In: Az 1848–1849. évi első népképviselői i. m. 1042.; Fónagy Zoltán: Perényi Zsigmond báró. (In:) Vértanúk könyve i. m. 267–268.; Melkovics Tamás: Perényi Zsigmond báró. Bírából vádlott és vértanú. In: Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai i. m. 107–133.

grófot előbb halálra, majd hat év várfogságra ítélték, végül másfél év után szabadult.¹²

A felsőház tagjai

Az arisztokratákat, egyházi főméltóságokat, illetve a főispánokat és más magas rangú tisztségviselőket tömörítő kamara tagjai közül Perényi Zsigmondon kívül halálra ítélték, s 1849. október 10-én kivégezték Jeszenák János bárót, Nyitra megye főispánját és kormánybiztosát. Az ő esetében szintén feltételezhető, hogy nem felsőházi tagsága, hanem kormánybiztosi tevékenysége volt a végrehajtott halálos ítélet fő indoka.¹³

A főispánok közül többen is szenvedtek hosszabb-rövidebb várfogságot, így Nádasdy Lipót gróf (Komárom megye), Károlyi István gróf (Pest megye), Madocsány Pál (Árva megye), Kuun Gotthárd (Hunyad megye), Návay Tamás (Csanád megye), Szent-Iványi Károly (Gömör és Kishont megye), Eötvös Tamás (Bereg megye), Horvát Antal (Bács-Bodrog megye), Hunkár Antal (Veszprém megye), Jozzipovich Antal (Zágráb megye), Ráday Gedeon (Nógrád megye), Szent-Ivány Ödön (Liptó megye), Comáromy József (Abaúj megye), Ragályi Miksa (Torna megye), Mihályi Gábor (Máramaros megye).¹⁴

Képviselők

Az országgyűlési képviselők közül mindazok, akik 1849 januárja után nem vettek részt a testület munkájában, 1849–1850-ben több lépcsőben kegyelmet kaptak. Az 1849. április 14. után jelenlévők mindegyikét potenciálisan vádolhatták felségárulással, hiszen hallgatólagosan tudomásul vették a függetlenségnek és a Habsburg–Lotharingiai-ház trónfosztásának kimondását. Ennek ellenére közülük csupán egyetlen személyt, Szacsvey Imrét, a képviselőház jegyzőjét végezték ki: az ő aláírása – hasonlóan Perényi Zsigmond báróéhoz – ott volt a Függetlenségi Nyilatkozaton.¹⁵

¹² Jónás Károly: Id. gr. Esterházy Mihály. In: Az 1848–1849. évi első népképviselési i. m. 1056.

¹³ HERMANN Róbert: Jeszenák János báró. In: Vértanúk könyve i. m. 242–245.; KEDVES Gyula: Jeszenák János báró. Akit egy hercegasszony sem menthetett meg. In: Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai i. m. 167–188.

¹⁴ Életrajzaikat közli Az 1848–1849. évi első népképviselési i. m. passim.

¹⁵ FLEISZ János: Szacsvey Imre. In: Az 1848–1849. évi első népképviselési i. m. 810.; FLEISZ János: Szacsvey Imre. In: Vértanúk könyve i. m. 261.; FLEISZ János: Egy tollvonás volt a bűne. Szacsvey

A többi képviselő esetében általában azokat ítélték – az elsőfokú halálos ítélet alól történő mentesítés után – végrehajtandó szabadságvesztésre, akik képviselőségük mellett tisztséget viseltek az OHB-ban, vagy kormánybiztosként is tevékenykedtek. (Ilyen volt Berde Mózes/Mózsa, Bernáth József, Besze János, Boczkó Dániel, Bónis Sámuel, Csértán Sándor, Csiky Sándor, Décsey László, Fiáth István, Gál Dániel, Haczell Márton, Illésy János, Jakovich József, Luzsénszky Pál báró, Mán József, Mikó Mihály, Osztróvszky József, Rákóczi Parcsetch Hugó, Sillye Gábor, Szeles Lajos).¹⁶ A kivételek közé tartozott például Madarász József, aki ugyan nem volt sem OHB-tag, sem kormánybiztos, de a trónfosztás utáni radikális megnyilatkozásait elegendő alapnak tartották az elítéléséhez.¹⁷

A „csupán” képviselői tevékenységükért (ezen belül a magyar–román megbékélés érdekében végzett munkájukért) elítéltek közé tartozott a román nemzetiségű Alexandru Buda/Buda Sándor és Eftimie Murgu; a székelység körében végzett agitációja miatt szenvedett várfogságot Fábián Dániel. Bogdanovits Villibald nemzetőr őrnagyként, majd alezredesként is szolgált 1849-ben; őt előbb besorozták a cs. kir. hadseregbe, majd letartóztatták, és öt év várfogságra ítélték, de 1850. július 20-án kegyelmet kapott.¹⁸ Mellettük legalább 200 képviselő szenvedett hosszabb-rövidebb ideig tartó vizsgálati fogságot.

Minisztériumi tisztviselők

Az osztrák kormányzat igazolási eljárás alá vonta a magyar kormányzat alkalmazásában álló tisztviselők mindegyikét. Közülük egyedül Csernyus Emmánuel, a pénzügyminisztérium tanácsosát ítélték halálra és végezték ki 1849. október 24-én, Perényi Zsigmonddal és Szacsvey Imrével együtt. Csernyus 1849 januárjában ugyan nem követte a magyar kormányt Debrecenbe, hanem Budapesten maradt. 1849. március 22-én azonban fogta magát, s Debrecenbe ment, ahol felajánlotta szolgálatait a magyar kormánynak. A hadbíróság főképp ezt róta a terhére. Noha a hadbíróság már 1849. szeptember 1-jén halálra ítélte, az ítéletet egyelőre nem terjesztették fel jóváhagyásra, nem hirdették ki, sőt, nem is közzétették a vádlottal több, mint másfél hónapon át. A várakozás okait csak találgatni tudjuk, annál is inkább, mert szeptember első

Imre (1818–1849), az országgyűlés vértanú jegyzője. Budapest, 2009.; FÖNAGY Zoltán: Az elvhűség „példa-áldozata”. In: Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai i. m. 137–163.

¹⁶ Életrajzaikat lásd: Az 1848–1849. évi első népképviselési i. m. passim.

¹⁷ HUDI József: Madarász József. In: Az 1848–1849. évi első népképviselési i. m. 531–532.

¹⁸ BONA G.: Tábornokok és törzstisztek i. m. 260–261.; PINTÉR József: Bogdanovits Villibald. In: Az 1848–1849. évi első népképviselési i. m. 139.

napjaiban Pesten több kihirdetett és végrehajtott halálos ítéletről is tudunk. Miután Csernyus személyében „szimbolikusan” a magyar államigazgatásban szerepet vállaló személyeket akarták büntetni, elképzelhető, hogy arra vártak, miszerint fontos-ságban hozzá illő személyekkel együtt hajthassák rajta végre az ítéletet.¹⁹

A véstörvényszékek tagjai

A magyar országgyűlés még 1849. február 13-án hozott határozatot (törvényt), amely felhatalmazta az OHB-t öt tagból álló rögtönítélő hadi és polgári vegyes bíróságok alakítására. Ezt követően összesen 18 ilyen bíróság (véstörvényszék) alakult meg, amelyek 1849. júniusi feloszlásukig működtek. Ezek tagjaira a cs. kir. hatóságok különösen vadásztak, s kézre kerülésük esetén, első fokon halálra, másodfokon pedig végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték őket.²⁰

Egyháziak

A megtorlás során a hatóságok nem bántak kesztyűs kézzel az egyházak vezetőivel és az alsópapság tagjaival sem. Még 1849 nyarán visszavonták több katolikus püspök (Hám János, Esztergom; Lonovics József, Eger; Jekelfalussy Vince, Szepes; Horváth Mihály, Csanád) kinevezését. Hámnak, Lonovicsnak és Jekelfalussynak le is kellett mondania. Bémer László nagyváradi katolikus püspököt előbb halálra, majd 20 év várfogságra ítélték, végül egyházi közbenjárásra „csupán” internálták. Rüdnyánszky József beszercebányai püspököt hat év várfogságra ítélték, de hasonlóan Bémerhez, őt is csupán internálták, majd lemondatták. Ugyanez lett a sorsa Ioan Lemen fogarasi görögkatolikus megyés püspöknek is. Három evangélikus püspököt, Haubner Mátét, Pákh Mihályt és Szeberényi Jánost végrehajtandó várfogságra ítélték.

1849 júniusa és októbere között hét lelkészt végeztek ki hadbíróági vagy rögtönítéllettel (Rázga Pál, Pozsony; Manszbarth Antal és Szikszai János, Csákszerény;

Mészáros Dániel, Sopornya; Kantsúr András, Szokolya; Streith Miklós, Vértesboglár; Gonczeczy János, Mezőhegyes).²¹

Megyei tisztviselők

A megtorlás legsúlyosabb formája, a kivégzés elvileg kiterjedhetett a megyei apparátus képviselőire is. Miután azonban a megyei tisztviselők szakértelmére az új rendszer kiépüléséig a megszálló hatalomnak is szüksége volt, megelégedtek általában azzal, hogy fenyegetésekkel biztosítsák a megyei hivatalnokok lojalitását. Börtönbüntetésre csupán azokat ítélték, akik kormánybiztosként is szolgálták a szabadságharc ügyét.

Jelenlegi ismereteink szerint egyetlen megyei tisztviselőt végeztek ki, Petőcz Györgyöt, Pozsony megye másodalispánját. Petőcz 1849 januárja után együttműködött a megszálló hatóságokkal, 1849. április végén pedig komoly érdemeket szerzett a nyugati határszélre visszaszorult cs. kir. fősergellátásában. Május elején azonban, amikor magyar csapatok érkeztek a Csallóközbe, Petőcz a helyén maradt, s részt vett a magyar hadsereg számára végzett újoncozás megszervezésében, majd a hónap közepén visszatért a pozsonyi cs. kir. főhadiszállásra. Miután itt már tudtak a magyar oldalon játszott szerepéről, letartóztatták, hadbíró elé állították, s május 24-én a hadbíró ítélete alapján agyonlőtték.²²

A katonák

A legsúlyosabb megtorlás a szabadságharc hadseregének tisztikarát érte. Az 1848. október 3. után harcolókat fegyveres lázadással, az 1849. április 14. után helyükön maradókat emellett felségárulással is vádolták. Külön súlyosbító körülményként esett latba, hogy a cs. kir. hadseregből korábban kilépetteknek távozásukkor olyan értelmű nyilatkozatot kellett aláírniuk, hogy soha nem harcolnak a cs. kir. hadsereg ellen. A honvédsereg tisztikarából összesen 27 főt végeztek ki.

Ez – tekintve azt, hogy a honvédség tisztikarának összlétszáma kb. 12 000 fő volt – talán nem tűnik soknak. A szabadságharc folyama alatt kilépettek leszámításával

¹⁹ HERMANN Róbert: Csernyus Emmánuel. In: Vértanúk könyve i. m. 262–264.

²⁰ A véstörvényszékekre lásd: SÁRLÓS Béla: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp. 1959. Tagjaik sorsára lásd: 373–374. BONA: Tábornokok és törzstisztek i. m. 373–374. (Hankovits György); BARS József: Utazás ismeretlen állomás felé 1849–1856 és Berzsenyi Lénárd rajzai. Az olmützi foglyok arcképsorozata. S. a. r. SIMON V. Péter. Bibliotheca Historica. Bp. 1988. 249., 264–265., 299–300.

²¹ ZAKAR Péter: „Átkozottak legyenek, akik a magyar szabadság elnyomására törekednek...” Haynau mezőhegyesi áldozata: Gonczeczy János. *Hadtörténelmi Közlemények* (1999) 4. 785–799.; ZAKAR Péter: Haynau egyházi áldozatai. AETAS 2000/1–2. 62–81. Lásd még: Zakar Péternek a kivégzettekéről írott életrajzait, Vértanúk könyve i. m. 172–175., 183–189., 214., 219–222., 227.

²² HERMANN Róbert: Petőcz György. In: Vértanúk könyve i. m. 151–153.

11 500 fő marad.²³ Ebből a létszámból azonban a legsúlyosabb ítélet a mindvégig megmaradó, korábban a cs. kir. hadseregben tisztként szolgált személyeket fenyegette, hiszen a legénységi állomány testületi amnesztiát kapott, a korábban a cs. kir. hadseregben nem szolgáltakat pedig csak az esetben állították hadbíróság elé, ha a honvédseregben tábornoki rangot viseltek. (Ilyen személy egy sem volt.)

A honvédseregben szolgáló volt cs. kir. tisztek létszáma Bona Gábor kutatásai szerint kb. 2000 fő lehetett, közülük több mint 500 olyan személy volt, aki végigszolgált a szabadságharcot, és tábornok vagy törzstiszt (őrnagy, alezredes, ezredes) lett belőle. (Ez a végigszolgáló tábornokok és törzstisztek több mint fele volt.) Az aktív vagy kilépett/nyugalmazott cs. kir. tisztek közül valamivel kevesebb, mint 500 fő szolgált századosként a honvédseregben.²⁴

Azaz, nagyjából 1000 olyan személy volt a tisztikarban, akit a halálos ítélet fenyegetett. Közülük azonban le kell vonnunk a szabadságharc folyamán elhunytakat, az emigráltakat, végül a komáromi és péterváradai várórság tisztjeit, akik amnesztiát kaptak. Ez a végigszolgáló 945 tábornok és törzstiszt közül kb. 300, a 2600 (a kilépettek leszámításával 2400) főnyi századosi kar esetében önmagában több mint 500 fő volt.²⁵ A kutatások jelen állásában azonban nem tudjuk, hogy a megtorlás legsúlyosabb formája által nem fenyegetett személyek közül hányan voltak korábban cs. kir. tisztek. Bona Gábor kutatásai szerint a fegyverletétel alkalmával 15 tábornok és 550 törzstiszt került a cs. kir. hatóságok kezére, közülük 440 főt állítottak hadbíróság elé. Kivégeztek 12 tábornokot, két ezredest, öt alezredest és két őrnagyot. (Witalis Söller, a tiroli légió őrnagyát még 1849 januárjában, Mednyánszky László őrnagyot, Lipótvár erődítési parancsnokát pedig 1849 júniusában végezték ki.) A hadbíróság elé állított 370 százados közül Gruber/Gödrössy Fülöpöt még 1849 júniusában végezték ki, további négy főn 1849 októbere után hajtották végre az ítéletet.

A hadbíróság elé állítottak közül 320 főt ítéltek – általában az első fokon kirótt halálos ítélet után kegyelem útján – hosszabb-rövidebb (1–20 év közötti) várfogságra. 70 főt csupán rangfosztásra ítéltek, 30 főt felmentettek, négy fő a vizsgálat során halt meg, a korábban tiszti rangjuk nélkül kilépettek közül a még el nem ítélteteket 1850 júniusában amnesztiában részesítették. Ennek következtében végül 175 fő ülte le büntetése egy részét; az utolsók csak 1859-ben szabadultak. A korábban cs. kir. tiszt-

ként nem szolgálók közül négy főt külföldi országoknak adtak át, 40 főt pedig besoroztak a cs. kir. hadseregbe.²⁶

A századosi karból 262 főt ítéltek 1–20 év közötti várfogságra, az utolsó elítéltek közülük is 1859-ben szabadultak. 80 főt rangfosztásra, 30 főt pedig felmentettek. 519 honvédszázados és 2191 főhadnagyot és hadnagyot pedig besoroztak a cs. kir. hadseregbe.²⁷ Összességében tehát mintegy 3500 olyan tagja volt a honvédsereg tisztikarának, akiket a megtorlás valamilyen módon érintett.

1. táblázat. A kivégzett katonák

Név	A honvédseregben viselt rang	A cs. kir. hadseregben viselt rang
Karol Gustav d'Abancourt	százados	hadapród, rangjától megfosztva
Aulich Lajos	vezérőrnagy	alezredes
Damjanich János	vezérőrnagy	százados
Desseffy Arisztid	vezérőrnagy	százados, kilépett
Peter Giron	alezredes	nincs
Gruber Fülöp	százados	őrmester
Ludwig Hauk	alezredes	hadnagy, kilépett
Hruby Gyula lovag	őrnagy	hadnagy
Kazinczy Lajos	ezredes	főhadnagy, kilépett
Kiss Ernő	vezérőrnagy	ezredes
Knezić Károly	vezérőrnagy	százados
Kolossy György	százados	nincs
Láhner György	vezérőrnagy	őrnagy
Lázár Vilmos	alezredes	hadnagy, kilépett
Karl Leiningen-Westerburg gróf	vezérőrnagy	százados
Mednyánszky László báró	őrnagy	hadnagy (nemesi testőr), kilépett
Murmann Sámuel	őrnagy, nemzetőr	főhadnagy, kilépett
Nagysándor József	vezérőrnagy	százados, kilépett
Ormai (Auffenberg) Norbert	ezredes	hadnagy, rangjától megfosztva
Ernst Poelt von Poeltenberg lovag	vezérőrnagy	százados
Sándor László	százados	nincs
Schweidel József	vezérőrnagy	őrnagy
Witalis Söll	őrnagy	?
Tamás András	alezredes, nemzetőr	százados, nyugalmazott
Török Ignác	vezérőrnagy	alezredes

²³ BONA GÁBOR: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp., 2008. I. k. 66.

²⁴ BONA GÁBOR: A szabadságharc fegyveres ereje. In: A szabadságharc katonai története. Szerk. BONA G. Bp. 1998. 72.; BONA GÁBOR: Tábornokok és törzstisztek i. m. 103. és 111.; BONA G.: Századosok i. m. I. k. 73.

²⁵ BONA G.: Tábornokok és törzstisztek i. m. 138.; BONA G.: Századosok i. m. I. k. 64., 68. és 83.

²⁶ BONA G.: Tábornokok és törzstisztek i. m. 139–140.

²⁷ BONA G.: Századosok i. m. I. k. 83–84.

Név	A honvédseregben viselt rang	A cs. kir. hadseregben viselt rang
Vécsey Károly gróf	vezérőrnagy	őrnagy
Mieczysław Woroniecki	alezredes	hadnagy

b.) A megtorlás hatásossága

Mennyire volt hatásos a megtorlás? Elérte-e a célját? A kérdésre azért nehéz választ adni, mert – bármilyen paradox módon is hangzik – nem tudjuk, mi is volt a megtorlás célja. Pontosabban, a cél (vagy a célok) folyamatosan változott (változtak), s nyilván egészen más funkciót szánt a megtorló intézkedéseknek Windisch-Grätz és Haynau, I. Ferenc József császár és Felix Schwarzenberg miniszterelnök. A kezdeti, 1848. őszi és téli császári és fővezéri kiáltványok alapján feltételezhető lett volna, hogy ad absurdum, halálbüntetéssel sújtanak mindenkit, akit fegyverrel a kezében fognak el, vagy aki részt vesz a magyar országgyűlés munkájában. Az 1848–1849. téli fejlemények, a honvédseregben szolgáló magas rangú volt cs. kir. tisztek tömeges lemondása, a képviselők egy részének, köztük a képviselőház elnökének, ifj. Pázmándy Dénesnek a kiválása azonban némi reményt ébreszthetett aziránt, hogy nem lesz szükség a fenyegetések betű szerinti betartására. Mással aligha magyarázható, hogy végrehajtott halálos ítéletet csak kisemberek ellen hoztak, s a legmagasabb rangú kivégzett honvédtiszt, Witalis Söll sem volt korábban tiszt a cs. kir. hadseregben.

Haynau színrelépésével megint a totális megtorlás elképzelése látszott uralomra jutni, s akár kiáltványait, akár magánleveleit olvassuk, a cs. kir. fővezér láthatóan komolyan gondolta a teljes leszámolást a forradalom és szabadságharc vezetőivel. „...a lázadóvezéreket fel fogom köttetni, és minden cs. kir. tisztet, aki a forradalmárok szolgálatába állt, agyon fogok lövetni, gyökerestől irtom ki a gazt, és egész Európának példát fogok mutatni, hogyan kell bánni a lázadókkal, és hogyan kell a rendet, nyugalmat és békességet egy évszázadra biztosítani. A magyarok háromszáz év óta mindig lázadók, csaknem valamennyi Habsburg király idején törtek ki forradalmak. – Én vagyok az az ember, aki rendet fog teremteni. Nyugodt lelkiismerettel lövetek agyon százakat is, mert szilárd meggyőződésem, hogy ez az egyetlen mód intő példát szolgáltatni minden jövőző forradalomnak” – írta nem sokkal a fegyverletétel után Radetzkynek.²⁸

Ám a nagy lendülettel meghirdetett leszámolást maga az osztrák kormány, illetve az uralkodó korlátozta a legbűnösebbnek tartott személyekre, s a megtorlás célcsoportjaiból (miniszterek, OHB-tagok, képviselők, kormánybiztosok, főispánok, állami hivatalnokok, katonák) végül – a katonákat leszámítva – „csupán” egy-egy személy vált a megtorlás legsúlyosabb formájának áldozatává; azaz, a megtorlás félig-meddig inkább szimbolikus, mint tényleges volt. (Ez persze nem feledtetheti azt a tényt, hogy így is sokszerűen érte a magyar társadalmat, amely ilyen mértékű politikai megtorlással az 1670-es évek óta nem szembesült. Az 1795. évi jakobinus összeesküvés ugyanis jóval kisebb kiterjedésű volt, s külső jegyeiben mindenképpen kimerítette azokat az ismérveket, amelyek a fennálló rend erőszakos megdöntésének kísérletét jellemzik.)

A magyar politizáló és katonai elit megsemmisítése tehát nem sikerült, még ha mindkettő érzékeny veszteségeket is szenvedett. Már csak azért sem sikerülhetett, mert az elit egy jelentős része az emigrálással eleve kivonta magát a megtorlás alól. Az elit és a társadalom megfélemlítése szintén felemás eredményekkel járt, hiszen a kivégzések leállítása eleve azt üzent a társadalomnak, hogy a győztes hatalom vagy nem érzi magát elég erősnek a leszámoláshoz, vagy nincs hozzá elég bátorsága. A börtönbüntetésekkel, a besorozásokkal ki tudták ugyan vonni az elit jelentős részét a közéletből, s a megszállás, a rendőri megfigyelés révén az elit további jelentős csoportjait is vissza tudták tartani a cselekvéstől, illetve szemmel tarthatták, de nem tudták az ellenállás minden útját elzárni.

A függetlenségi összeesküvések kudarcai nyilvánvalóvá tették, hogy a rendszer belülről, erőszakos úton nem számolható fel. Ám az ellenállás társadalmi-kulturális formáival a hatalom nemigen tudott mit kezdeni. Be lehetett tiltani rendezvényeket, kezdeményezéseket, cenzúrázni lehetett a lapokat és a könyveket, de nem lehetett betiltani és ellenőrzés alatt tartani mindent.

A megtorlás a hatalom szempontjából inkább volt fölösleges, mint hasznos. Az ország teljes katonai veresége után az önálló magyar állam, az önálló magyar haderő realitása a semmivel volt egyenlő. A politizáló elitnek nem voltak olyan lehetőségei, amelyek kihasználásával belülről komolyan veszélyeztethette volna a hatalom pozícióit. Az önkormányzati és országos politizálás színtereinek teljes betiltása révén a magyar politikusok egy évtizeden át nem tudták olyan mértékben terjeszteni és megvitatni elképzeléseiket, mint a reformkorban vagy 1848-ban. A kivégzések megakadályozták, hogy a háború után a béke ne csupán egy állapot legyen, hanem együtt járjon a megbékélés élményével.

Mennyiben lett volna más az 1849–1867, s azon belül az 1849–1859 közötti időszak, ha nincsenek kivégzések; ha Batthyány Lajos, Perényi Zsigmond, Szacsvay Imre, Jeszenák János, Csány László nem esnek a hóhér áldozatául, ha nem végzik ki

²⁸ Közli STEIER Lajos: Haynau és Paskievics. A szabadságharc revideált története IV. rész. Bp., é. n. II. k. II. 358–362., magyar fordításban Az aradi vértanúk. Szerk. KATONA Tamás. 4. kiadás, Bp., é. n. 317–318.

az aradi tizenhármakat és a többi katonát? A teljes megszállás árnyékában az ország cselekvési lehetőségeit aligha változtatta volna meg. A hatalom elfogadottságát viszont alaposan korlátozta és akadályozta.

1849. októberét a magyar társadalom nem bocsátotta meg, s az emigráció akcióinak hazai elfogadottságát és visszhangját részben a megtorlás brutalitása magyarázta. A törvényes utat képviselő miniszterelnök kivégzése nem a hatalom erejét, sokkal inkább annak kíméletlenségét és alkuképtelenségét jelezte. Az esküjükhöz hű, s a háborúnak véget vető katonákkal való leszámolás erkölcsileg hiteltelenítette a béke visszatéréséről hangoztatott szölamokat.

1860–1861, majd pedig 1867 után azok a politikusok jutottak ismét szóhoz, akiket 1849 után börtönnel, távollétükben hozott halálos ítélettel, rendőri megfigyeléssel megpróbáltak elhallgattatni. 1849–1867 között a politizáló elitnek voltak súlyos veszteségei: az emigrációban halt meg Batthyány Kázmér, Beöthy Ödön és Jósika Miklós, itthon Szalay László és Palóczy László, öngyilkos lett Széchenyi István és Teleki László, megőrült Szemere Bertalan. Ám döntő többségük túlélte a megtorlást, az önkényuralmat. A kiegyezés után az egyetlen Kossuth Lajos kivételével mindenki hazatért. (Kossuth is hazatérhetett volna, azonban erre politikai és erkölcsi okokból nem volt hajlandó.)

Az 1861-es és az 1865–1867-es országgyűlés képviselőházát jelentős számban olyanok alkották, akik 1848–1849-ben is képviselők voltak. Az 1868-ban létrehozott m. kir. honvédség parancsnoki állománya tele volt olyan honvédtisztekkel, akiket 1849 után halálra, majd kegyelemből több éves várfogságra ítélték.²⁹ Az új felelős kormány miniszterelnöke az az Andrássy Gyula gróf lett, akit 1851-ben a szabadságharc diplomáciájában játszott szerepéért távollétében jelképesen kivégeztek. Sőt, I. Ferenc József 1871-ben a Monarchia közös külügyminiszterévé nevezte ki. Huszonkét évvel Arad és Pest után egy forradalmi szerepéért halálra ítélt honvédezredes ült Metternich és Schwarzenberg íróasztalához. Kell-e ennél több bizonyíték arra, hogy a megtorlás nemcsak értelmetlen, de fölösleges is volt?

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékei a magyar társadalom számára mindig is fontosak voltak. A szabadságharc emlékei a magyar társadalom számára mindig is fontosak voltak. A szabadságharc emlékei a magyar társadalom számára mindig is fontosak voltak. A szabadságharc emlékei a magyar társadalom számára mindig is fontosak voltak.

²⁹ Lásd erre: *EGERVÁRI Ödön: Magyar királyi honvéd törzstisztek albuma*. Pest, 1870.

OROSZ ISTVÁN

A KIEGYEZÉSRŐL SZÁZÖTVEN ÉV MÚLVA

Százötven évvel ezelőtt, 1867. június másodikán, 19 évvel az 1848. évi áprilisi törvények és 18 évvel a Habsburg-ház debreceni trónfosztása után, a magyar országgyűlés törvényt fogadott el a *Magyar Korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról*. E törvény XII. törvénycikke 99. §-ba foglalta a két egymástól független alkotmányos képviselet közötti érintkezés módját, s ezzel nemcsak azt biztosította, hogy Magyarország alkotmányos monarchiaként működhetett a továbbiakban, de azt is, hogy az alkotmányosságnak az uralkodó többi országaiban és érvényesülnie kellett, mert „Magyarország azon országoknak csak alkotmányos képviseletével léphet bármilyen közös viszonyokra nézve érintkezésbe.”¹

A törvénycikknek ez utóbbi megfogalmazása is fontos, hiszen valójában a kiegyezést a magyar országgyűlés Ausztria császárával és a birodalmi kormánnyal kötötte meg, de fennmaradásának alapfeltételévé vált az alkotmányosság kiterjesztése az osztrák tartományokra is.² Nem szoktuk figyelembe venni, hogy a Birodalmi Tanács által a polgári alkotmányosság érdekében hozott törvények megszületésének is a kiegyezés volt az előfeltétele. Deák Ferenc ugyanis már 1865-ben, a *Húsvéti cikk*-ben kifejtette, hogy a megegyezés alapja a magyar alkotmányos alaptörvények fenntartása mellett a Lajtán túli országok alkotmányos szabadsága.³

Az uralkodó trónigényét, a magyar korona tartományainak és az uralkodó egyéb országainak együttes kormányzását, a közös minisztériumokat és a közös ügyeket a 18. századi Pragmatica Sanctióból vezették le, amely kimondta, hogy a Habsburg-házban a nőági örökösödés is érvényes, és az örökös tartományokat, valamint Magyarországot és kapcsolt részeit „feloszthatatlanul, elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen” kell kormányozni.⁴

¹ Az 1867. évi törvények 12. tc.

² *KATUS László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Egyetemi tankönyv. Pécs, 2009, 287.

³ „Párhuzamosan a magyar alkotmánnyal megfér a közös uralkodó alatt, a közös védelem mellett, a lajtántúli országok teljes alkotmányos szabadsága is.” Deák Ferenc: A húsvéti cikk Rubicon 13. (2003) 9–10. 80. vö. ROMSICS Ignác /főszerk./ *Magyarország története*, Budapest, 2007, 662–663. /Katus László szövegrésze/.

⁴ *GERGELY András: Az 1867-es kiegyezés, Rubicon*, 17. (2017) 11.

Az így kialakított jogi helyzet több volt annál, amilyen viszonyok között Magyarország 1847 előtt élt, nem volt összehasonlítható a trónfosztás utáni állapottal, de még az 1848 áprilisában kialakult helyzettel sem, noha a kiegyezéspártiak negyvennyolcas alapon állóknak nevezték magukat. Negyvennyolcban azonban nem voltak közös ügyek, csak perszonálunió, nem merült fel, hogy Magyarországnak, mint önálló országnak valamilyen viszonyt kell kialakítania az uralkodó egyéb országaival, s e viszony révén le kell mondani szuverenitása bizonyos elemeiről.

Az 1867-ben megteremtett új helyzet, amelyet 1868-ban követett a magyar–horvát kiegyezés is, több mint fél évszázadig meghatározta Magyarország helyzetét egy olyan hatalmi együttesben, amelyet Osztrák–Magyar Monarchiának szoktunk nevezni.

Ismeretes, hogy a kiegyezésről megszületésétől kezdve elkeseredett vita folyt, amely az elmúlt százötven évben sem fejeződött be. Ez a vita Kossuth *Cassandra-levelével* már a kiegyezés évében megkezdődött, amikor a volt kormányzóelnök azzal vádolta Deákot, hogy a jogviszasszerzés talajáról a jogfeláldozás „sikamlós terére” jutott, s a jogfeladás pedig „a nemzet halálát” jelenti.⁵ A dualisztikus alkotmányt Kossuth „delejes álomitalnak” nevezte.⁶

Ez a vita mindmáig tart. Kossuth egykori munkatársai között is sokan voltak, akik nem értettek egyet véleményével. Deák sem tartotta tökéletesnek a kiegyezést, de úgy vélte, hogy célszerűbbet nem lehetett alkotni. Andrássy Gyula azt állította, hogy korábban is voltak közös ügyek, de azokba csak a kiegyezés révén tudunk beleszólni. Horváth Mihály, a szabadságharc krónikása a közjogi viszonyok biztos alapjának tekintette a kiegyezést.⁷

A két háború között a közvéleményt leginkább befolyásoló szerzők kiegyezés pártiak voltak. Gratz Gusztáv nagy előnynek tartotta, hogy Magyarország egy európai nagyhatalom részévé vált, Szekfű Gyula pedig úgy gondolta, a kiegyezéssel a dualizmus korszaka biztos alapokon kezdődött el.⁸ E felfogás éles ellenzője volt Németh László, majd a második világháború utáni időben Bibó István, aki szerint a kiegyezés „kölcsonös becsapáson, pontosabban kölcsonös öncsaláson alapult.”⁹ Kritikusan

⁵ SZABAD György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében, h. n. 1977. 197–198.

⁶ HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. A tizenkilencedik és a huszadik század története. Budapest, h. n. VII. k. 291.

⁷ KATUS L.: A modern i. m. 289–290.

⁸ HÓMAN B.–SZEKFŰ Gy.: Magyar történet i. m. 292.

⁹ BIBÓ István: Válogatott tanulmányok 2. kötet. 1945–1949. Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. 590.

szemléli a kiegyezést és a dualizmus korát a kortárs történetírásban Szabad György és tanítványainak egész sora.¹⁰

A marxista szemlélet uralkodásának időszakában Révai József és Mód Aladár nézetei voltak meghatározó jellegűek. Révai József a kiegyezést „elkerülhetetlennek” tekintette, Mód Aladár pedig „reális kompromisszumnak”, annak ellenére, hogy súlyos gazdasági és politikai következményei voltak.¹¹ Később azonban a kedvezőtlen következményekre, az osztályharcra, Magyarország (gyarmati) függő helyzetére nagyobb hangsúly esett, mint a kompromisszumra.

Egy rövid visszatekintésnek nem lehet feladata, hogy e vitát akár mozaikszerűen is áttekintse. Feladatom nem lehet más, mint az, hogy utaljak néhány esetlegesen kiválasztott vitakérdésre, köztük a gazdasági fejlődésre, a társadalmi viszonyok alakulására, a politikai viszonyok és a nemzeti szuverenitás helyzetére és a magyarországi nemzetiségek ügyére.

A gazdasági fejlődés kérdésében a legdurvább történelemhamisítást az a korai marxista felfogás jelentette, amely a dualizmus korát az osztrák gyarmatosítás, majd a félgymarmati állapotban tartás korszakának tekintette.¹² Ez a nézet az 1960-ban rendezett dualizmus vita után tarthatatlanná vált, s egyre nagyobb teret nyert az a vélemény, hogy ezek az évtizedek a magyar gazdaságot Európa gyorsan növekvő gazdaságai közé emelték. Az ipari termelés 1857 és 1913 között évente mintegy 5%-kal növekedett, a vasutak hossza megtízszereződött. Különösen ugrásszerű volt az ipari fejlődés 1898 és 1913 között.¹³ A kiegyezés előnyös volt a mezőgazdaságból élők számára is. A szociális feszültségek ellenére a mezőgazdaság fejlődési kilátásai jók voltak.¹⁴ A két legfontosabb termelési ág helyzete tükröződött a nemzeti jövedelem alakulásában is. Az első számítások a nemzeti jövedelemnek még évi 3,2%-os növekedését is feltételezték,¹⁵ a legújabb kutatási eredmények szerint azonban Ausztria egy főre eső GDP-je évente csak kevesebb, mint másfél százalékkal nőtt, de Magyarországé meghaladta a 2 százalékot. Viszont Magyarországot még ezzel a korábbinál alacsonyabbra számított növekedési ütemmel is csak Németország,

¹⁰ A 19. század története, Szerk. GERGELY András, Budapest, 2003. 289–290. (Csorba László szövegrésze) GERGELY A.: Az 1867-es. i. m. Rubicon 17. (2017) 11.

¹¹ Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. 7-ik kiadás, Budapest, 1954. 298, 300.

¹² HANAK Péter: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok, Budapest, 1975. 194.

¹³ U. o. 312. BEREND T. Iván–RÁNKI György: Európa gazdasága a 19. században 1870–1914. Budapest, 1987, 411.

¹⁴ KAPOSI Zoltán: A kiegyezés szerepe a magyar mezőgazdaság fejlődésében, Agrártörténeti Szemle, 2017. 1–4. 74, 87.

¹⁵ BEREND T. Iván–RÁNKI György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században 2. kiadás, Budapest, 1976. 186.

Dánia és Svájc előzte meg az európai országok közül.¹⁶ Ennek eredménye volt, hogy 1870-ben a magyarországi nemzeti jövedelem csak 60%-a volt az ausztriainak, 1910-ben pedig már 77–78%-a (2001-ben ez az arány 37% volt).¹⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchiában különböző fejlettségű területek alkottak egy gazdasági egységet. Ez a fejletlenebb területek számára hátrányt, de előnyt is jelenthetett. Az 1960-as évek utáni kutatások szerint az előnyös és hátrányos tényezők mérlege Magyarország esetében valamelyes többlettel zárult s „a boldog békeidőkben” Magyarország csökkentette hátrányát a Lajtán túli fejlettebb területekhez képest.¹⁸ A felzárkózás legfőbb indokának a gazdaságtörténetesek a Monarchia közös piacát tartják, amely mintegy előképe volt az európai közös piacnak. Erre alapozva állapította meg egyik vezető politikusunk, hogy a dualizmus évei „a magyar felemelkedés csodálatos korszakává váltak.”¹⁹

Nem volt ennyire sikeres a magyarországi társadalomfejlődés, a közép- és közne-mességből és az új vállalkozókból nem alakult ki a polgári középréteg, a társadalom legnagyobb tömegét alkotó parasztságot a kiegyezés rendszere olyan törvényekkel indította el a tőkés átalakulás útján, amelyek nem neki, hanem a nagybirtokosoknak kedveztek.²⁰ A nemzeti liberális államhatalom a társadalom legnagyobb létszámú csoportját, a parasztságot nem védte meg a tőke hatalmától, differenciálódását, birtokvesztését a társadalomfejlődés természetes útjának tekintette.²¹ Azok pedig, akik föld nélkül indultak el a polgári átalakulás útján, így a cselédek és a napszámosok, Debrecen egyik jeles professzora szerint a „köz hatalom gyámolító kezét” különösen nélkülözték, és védelem nélkül kerültek a szabad verseny örlő kövei közé.²² A vég-eredmény a kivándorlás és az ismétlődő aratósztájkok lettek.

A politikai viszonyok alakulásában gyakran volt vita tárgya a nemzeti szuverenitás helyzete a kettős monarchiában. Kétségtelen, hogy Magyarországnak a dualizmus működése érdekében le kellett mondania szuverenitása egy részéről. Kérdés csak az, hogy 1526 után a Rákóczi-szabadságharcot vagy az 1849. évi trónfosztás utáni néhány hónapot kivéve volt-e olyan időszak, amikor az ország önrendelkezése teljesnek volt tekinthető? Szekfű Gyulának alighanem igaza van abban, hogy a kiegyezési törvény (Deák és Ferenc József műve) „a nemzeti szuverenitást és autar-

kiát sokkal inkább biztosítá, mint 1526 után bármely törvényünk”.²³ Az a politika, amely a jogkiterjesztés útján kívánt magyar nemzetállamot teremteni egy soknemzetiségű országban, a 19. század második felében már nem jelentett „végveszélyt” a Habsburg Birodalom számára,²⁴ nem volt akadálya a kiegyezésnek. A politikai viszonyokat ennek ellenére az jellemezte, hogy hiányoztak legitimáló szimbólumai, a két országrész integrációja nem jött létre, nem született meg a közös állampolgárság, az összetartozást csak Ferenc József jelképezte. Mégis a kiegyezéssel a leg-hosszabb ideig tartó alkotmányos berendezkedés jött létre az ország történetében.²⁵ Az 1867-ben született rendszer amint utólag bebizonyosodott, hosszú távon politikailag fejlődésképtelen volt. A választójogot, amely a kiegyezéskor még megfelelt az európai liberális államok kívánalmainak, azért nem lehetett a századforduló után sem kiszélesíteni, mert ezáltal a kiegyezés ellenzői kerültek volna többségbe és megrendült volna a rendszer politikai alapja.²⁶

A dualizmus rendszere a legkevésbé a nemzetiségi politika területén volt védhető. Az a vélekedés, hogy egy európai nagyhatalom részeként az ország kisebbségét alkotó magyarság sikerrel fogja asszimilálni a többséget alkotó nemzetiségeket, vágyálom volt,²⁷ s kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetiségek nem „kisebbségvédelmet” követeltek, hanem egyre jobban távolodtak az államalkotó magyarságtól. Az „egy magyar politikai nemzet” fikciót, amelybe a különböző nyelveken beszélő népek mind beletartoznak, a hazai nemzetiségek soha nem tartották magukénak, nem közeledtek a magyarsághoz, hanem szembefordultak vele.²⁸ Az egyéni szabadságjogok – ez már 1848-ban kiderült – nem elégtették ki az ország nem magyar népeit, a kisebbségvédelem helyett önálló államiséget követeltek.²⁹ Így nem volt megfelelő számukra az 1868. évi, egyébként európai színvonalú nemzetiségi törvény sem.³⁰ A vesztes világháború, Kossuth jóslatát beteljesítve, csak az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság felbomlásával járhatott együtt.

A kiegyezés 150. évfordulója alkalmat teremtett rá, hogy ismét elemezzük a dualista rendszer működését, még inkább azonban felbomlásának szükségszerűségét és miértjeit. Ha reális kompromisszumként tekintünk rá, s nem hallgatjuk el sem

¹⁶ KATUS L.: A modern i. m. 462. ROMSICS Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány, Budapest, 2008. 152–154.

¹⁷ KATUS L.: A modern i. m. 465.

¹⁸ BEREND T. I.–RANKI Gy.: Európa i. m. (Európa gazdasága a 19. században) 415.

¹⁹ Áder János köztársasági elnök 2017. újévi beszéde.

²⁰ PACH Zsigmond Pál: Történetiszemlélet és történettudomány, Budapest, 1977., 394–395.

²¹ HÓMAN B.–SZEKFÜ Gy.: Magyar történet i. m. VII. k. 338.

²² SZABÓ István: A magyar parasztság története, Budapest, 1940, 77.

²³ HÓMAN B.–SZEKFÜ Gy.: Magyar történet i. m. VII. k. 292.

²⁴ GYÁNI Gábor: Nemzetállam építés „békés kiegyenlítéssel”. Magyar Tudomány 178. 2017/12. 1555.

²⁵ CIEGER András: 1867 szimbolikus világa, Magyar Tudomány 178. 2017/12. 1533.

²⁶ GERGELY A.: A 19. század. i. m. Rubicon 17. (2017) 11.

²⁷ HÓMAN B.–SZEKFÜ Gy.: Magyar történet i. m. VII. k. 376.

²⁸ SZARKA László: Elmaradt nemzetiségi kiegyezés(ek) Magyar Tudomány 178. 177. (2017) 12. 1574.

²⁹ GERGELY A.: A 19. század i. m. 379. (CSORBA László szövege)

³⁰ U. o. 1564.

U. o. 1576.

előnyeit, sem hátrányait, bizonyára közelebb kerülünk a történeti igazsághoz. Így vannak ezzel azok is, akik szükségszerűsége mellett elkerülhetetlenségét távolról sem vallják.

KÁRBIN ÁKOS

A MÁSODIK WEKERLE-KORMÁNY ÉS AZ 1907. ÉVI GAZDASÁGI KIEGYEZÉS

Előkészítése

A közös ügyek, illetve a közös érdekű ügyek rendszerének egyik meghatározó pontja volt a gazdasági kiegyezés, amelynek kereteit tízévenként hozzá kellett igazítani a gazdaság változó körülményeihez. Ez annál is inkább fontos volt, mert a Monarchia külföldi államokkal a vám- és kereskedelmi szerződés alapján kötött megállapodást. Ausztria–Magyarország esetében pedig a legfontosabb kereskedelmi partnerével, a Német Birodalommal még a Tisza István gróf vezette kormány kötött kereskedelmi szerződést 1905. január 25-én, amelyet azonban nem tudtak törvényi erőre emelni, csak rendeleti úton sikerült bevezetni.¹

A gazdasági kiegyezéssel kapcsolatos tárgyalások korábban sem mentek könnyen (1867, 1878, 1887), azonban a feleknek mégis sikerült megállapodniuk. Az 1907. évi szerződés gyökerei az 1897-ben esedékes kompromisszumig vezetnek vissza, ahol csak provizórikusan sikerült fenntartani a vámközösséget. Az 1899. évi XXX. törvénycikk kimondta, hogy Magyarországon beállott az autonóm vámtarifa, s további rendelkezéseivel tulajdonképpen meghosszabbította a már meglévő rendelkezéseket 1907-ig, azzal a kitéttel, hogy amennyiben 1903-ig nem sikerülne megállapodni, úgy az önálló vámrendszert kell felállítani. Végül az osztrákoknak és magyaroknak sikerült egyezséget kötniük, amely a Széll–Koerber-kiegyezésként vonult be a történelmi köztudatba.² A kiegyezés életbeléptetésére azonban még évekig várni kellett, ugyanis az 1903-tól kibontakozó magyar belpolitikai válság következtében az országgyűlés érdemben erről nem tudott tárgyalni.³ Vagyis a gazdasági közösség csak 1907. december 31-ig volt biztosított. Így jogilag Ausztria és Magyarország

¹ Lothar HÖBELT: Die Handelspolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie gegenüber dem Deutschen Reich. In: Habsburgermonarchie 1848–1918. VI/1. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Hg. Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch. Wien, 1989. 578. A lejáratú idő – 1917. december 31. – módosulhat, amennyiben Ausztria és Magyarország között létrejön a kiegyezés.

² Erről bővebben lásd: KÁRBIN Ákos: Széll Kálmán és a gazdasági tárgyalások Ausztriával. In: Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve. Szerk. ifj. BERTÉNYI Iván. Budapest, 2015. 261–279.

³ KATUS László: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca. In: A Monarchia kora. Szerk. GERŐ András. Bp. 2007. 25.

– amennyiben nem születik új kiegyezés – nem tud egységesen szerződést kötni harmadik féllel.

Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac

A magyar történetírás az Osztrák–Magyar Monarchia történetének az 1890 után következő időszakát, főképpen Magyarország tekintetében annak válságéveiként tartja számon.⁴ A Habsburg Monarchia történetével kapcsolatos kutatások tekintetében megjelent egy új szemléletmód, amely ugyan más korszakolást mutat a korábbiakhoz képest, és az 1897 és 1914 közötti ciklust a modernizáció korszakának mutatja be a Monarchia életében.⁵ A szerző – Steven Beller – művében arra helyezi a hangsúlyt, hogy nemzetiségi kérdés és a politikai pártok okozta nehézségek ellenére a Monarchia adminisztrációjának köszönhetően egy gazdasági növekedés ment végbe a tárgyalt időszakban, amely társadalmi biztonságot és relatív jólétet biztosított. Ezzel a Monarchia, ha nem is zárkózott fel a nyugathoz, de életszínvonalában mindenképpen megközelítette azt. A vám- és kereskedelmi szerződés megkötésekor a Monarchia országai eltérő gazdasági teljesítményt mutattak, így egészen különböző módon járultak hozzá a birodalom fejlődéséhez.

Az 1869. évi statisztikák szerint az osztrák társadalom 67,2%-a a mezőgazdasági, míg 19,7% az ipari szektorban dolgozott. Az arányok 1890-re a következőképpen változtak, mezőgazdasági ágazat: 62,4%, az ipari szektor: 21,2%. 1910-re az osztrák ipar fejlesztésének köszönhetően már csak valamivel több, mint a népesség fele dolgozott a mezőgazdaságban – 53,1% – és közel negyede az iparban – 24%.⁶

Az 1869. évi statisztika szerint a magyar társadalom 80%-a a mezőgazdasági, addig 8,6% az ipari szektorban dolgozott. Ezek az adatok 1910-re némiképpen változtak, a mezőgazdaságban dolgozók aránya 66,7%, míg az iparban 16,2%.⁷

Ausztria és Magyarország gazdasági teljesítőképességének a bemutatásához kitűnő támpontot ad az adott időpont GDP-aránya. Ennek ábrázolásához Max-Stephan

⁴ Példának okáért lásd: HANÁK Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében. In: Magyarország története 1890–1918. I. kötet. Főszerk. HANÁK Péter. Szerk. MUCSI Ferenc. Budapest 1978. 53–148., HANÁK Péter: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In: Magyarország története 1890–1918. I. kötet. Főszerk. HANÁK Péter. Szerk. MUCSI Ferenc. Bp. 1978. 149–234.

⁵ Steven BELLER: The Habsburg Monarchy 1815–1918. (New Approaches to European History). Cambridge, 2018. 192.

⁶ Nachum GROSS: Austria–Hungary in the world economy. In: Economic development in the Habsburg Monarchy in the nineteenth century. Essays, tables. Edited by John Komlos, Boulder, 1983. 30.

⁷ GROSS, N.: Austria–Hungary i. m. 30.

Schulze 2007-es GDP számítási adatait használtuk fel. 1870-ben az osztrák GDP 26,7%-a származott a mezőgazdaságból, míg Magyarországon ugyanebben a szektorban ez a szám 48,8% volt.⁸ A tendencia 1890-re változatlan, Ausztriában a GDP 26,8%-a, addig Magyarországon 53,1% a mezőgazdaságból származott. Mindeközben 1910-ben a mezőgazdasági jövedelem aránya Ausztriában 22,7%-ra csökkent, ugyanakkor Magyarország GDP-jének fele – 49,9% – még mindig a mezőgazdaságból származott. Vagyis a huszadik század elején ezen adatok alapján Magyarország még mindig agrárországnak számított.⁹

David Good az osztrák és a magyar ipar éves jövedelmét 1913-as árfolyamú aranykoronában számította ki. Ezek alapján Ausztria éves jövedelme az ipari szektorban 1867-ben 429,37 millió, 1890-ben 944,15 millió, 1910-ben 1642,37 millió korona volt.¹⁰ Addig Magyarországon az ipari szektor 1867-ben 140,59 millió, 1890-ben 274,97 millió, 1910-ben 513,50 millió korona éves bevételt produkált.¹¹ Ugyanakkor ki kell emelnünk azt a tényt is, hogy a második Wekerle-kormány kiemelt mértékben támogatta a magyar ipart, erre törvényt is alkotott. A magyar ipar éves támogatása 1906-ban 6,4 millió, 1907-ben 11 millió, 1908-ban 10 millió, 1909-ben 5 millió koronát tett ki.¹²

A Monarchia a századforduló végére átalakuló fázisban találta magát a modern ipari- és agrárország közötti átmenetben. Az 1890 és 1913 közötti időszakban Ausztria–Magyarország megduplázta ipari termékeinek a számát, ám még ezzel együtt is jóval az európai átlag alatt teljesített.¹³ Ami a Monarchia külkereskedelmi mutatóit illeti, elmondható, hogy míg a Monarchia az 1901 és 1905 közötti években átlagosan 2052 millió korona értékben exportált, addig ugyanebben az időszakban az import értéke 1889 millió koronát tett ki.¹⁴ Viszont az 1906 és 1910 közé eső időszakban

⁸ Max-Stephan SCHULZE: Origins of catch-up failure: Comparative productivity growth in the Habsburg Empire, 1870–1910. Economic History Working Papers, Department of Economic History, London School of Economics and Political Science, Working Papers No. 100/07, London, 2007, 39.

⁹ KATUS László: Hungary in the Dual Monarchy 1867–1914. Atlantic Studies in Change. No. 132. New York, 2008. 231.

¹⁰ David F. GOOD: The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914. Berkeley, 1984. 259.

¹¹ GOOD, F. D.: The Economic Rise i. m. 260.

¹² AKOS PAULINY: Industrieförderung und Techniktransfer aus dem Deutschen Reich nach Ungarn zwischen 1880 und 1914. In: Holger Fischer–Ferenc Szabadvary (Hrsg.) Technologietransfer und Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik. (Südosteuropäische Arbeiten 94.) München, 1995. 202.

¹³ Evelyn KOLM: Die Ambitionen Österreich–Ungarns im Zeitalter des Hochimperialismus. Frankfurt am Main, 2001. 49.

¹⁴ KATUS L.: Hungary i. m. 266.

a Monarchia kiviteli mutatója 2366 millió, addig a behozatal száma 2568 millió koronára nőtt.¹⁵

Ezzel egyidejűleg Magyarország átlagos exportjának mutatója Horvátországgal együtt az 1901 és 1905 közötti időszakban 1339 millió koronát mutatott, addig az import 1243 milliót tett ki. Az 1906 és 1910 közötti időszakban az exportráta 1644, míg az import 1686 millió korona, amely között 42 millió a különbség.¹⁶

A szerb vámháború kibontakozása

A gazdasági helyzet változásához a századforduló után kibontakozó, Szerbiával folytatott vámháború is hozzájárult. Ugyanis Szerbiában dinasztia- és kormányváltás ment végbe, amely új alapokra kívánta helyezni a szerb külkereskedelem irányvonalát, vagyis függetlenedni kívánt az Osztrák–Magyar Monarchiától.¹⁷

A Monarchiával kötött külkereskedelmi szerződés lejárt, és a két fél között 1904-ben megindult tárgyalások során a Monarchia védővám-politikáját kívánta érvényesíteni. Más okok mellett ehhez még az is hozzájárult, hogy szintén ugyanabban az évben megkötötték a francia–angol szövetséget (Entente cordiale), amely miatt a Monarchia diplomatái még agresszívebb hangot ütöttek meg velük szemben, ami még elkötelezettebbé tette őket a Balkán irányába.¹⁸ Szerbia azonban nem ment bele a külkereskedelmét gátló intézkedések elfogadásába, hanem inkább nyitott a külkereskedelmileg a Monarchia konkurensének számító Bulgária felé. A közeledésből 1905-re egy középtávú együttműködés lehetősége alakult ki Bulgária és Szerbia között egy vámközösség keretében. Az osztrák és magyar ipari és mezőgazdasági szereplők – főképpen a fegyveripar és pénzintézetek – aggodalmukat fejezték ki azzal kapcsolatban, hogy Szerbia 1906-ban más európai országokkal már tárgyalásokat folytatott új vámszerződéséről. Időközben a döntéshozók a Ballhausplatzon úgy határoztak, hogy a Monarchia nem köt új szerződést Szerbiával. Így ennek fényében a Monarchia 1906 júliusában megtiltotta a Szerbiából származó élőállat behozatalt. Mindeközben Szerbia új kereskedelmi szerződéseket kötött Németországgal 1902-ben, Egyiptommal 1906–1907-ben, Oroszországgal, Angliával és Svájjal pedig 1907-ben. A szerb exportnak 86%-a az 1901 és 1905 közötti időintervallumban

az Osztrák–Magyar Monarchiába áramlott, majd az 1906 és 1910 közötti ciklusban ez a szám 26%-ra csökkent.¹⁹

Az 1906. évi áprilisi paktum hatása a vámközösségre

Időközben az 1905. január-február fordulóján tartott parlamenti választást a Szabadelvű Párt elveszítette, s az ország súlyos belpolitikai válságba került. A választást a Függetlenségi Párt 165 mandátummal nyerte, de az eredményt figyelmen kívül hagyva az uralkodó Tisza Istvánt a kormány élén tartotta, majd 1905. június 18-án Fejérváry Géza bárót nevezte ki miniszterelnökké.

Az elhúzódó válságot fel kellett oldani, és 1906. április 4-én az úgynevezett koalíciós kormány hivatalba lépését megelőzően létrejött egy titkos paktum, amelyben a leendő kabinet többek között vállalta azt, hogy a gazdasági közösséget fenntartja Ausztriával.²⁰ Amennyiben az osztrákokkal nem sikerül megegyeznie, úgy abban az esetben is fenntartják a felek a vámközösséget 1917-ig. Sőt, mi több, Magyarországnak e kérdésben a paktum szabad kezét adott. A paktum ide vonatkozó szövegét Sztéryny József²¹ fogalmazta meg, aki így emlékezett erre vissza: „A vám- és kereskedelmi ügyekre nézve a külállamokkal már megkötött kereskedelmi szerződések, valamint az autonóm vámtarifa az országgyűlés által törvénybe iktattatnak; ami pedig a Magyarország és Ausztria közötti viszonyt illeti, Ő Felsége annak véglegesítésére szabad kezét ad a kormánynak, de természetesen kiköti, hogy a két állam között a megegyezés az 1899. XXX. tc-re való tekintettel jöjjön létre. Ha azonban ez lehetetlennek bizonyulna, akkor a status quo a kereskedelmi szerződések tartamáig fennmarad.”²²

A Függetlenségi Párt tagjai azonban nem tudtak az uralkodóval kötött paktumról.²³ Így a párt nem is érthette volna, hogy miért kell a Széll–Koerber-kiegyezés megállapodásait megtartania, amely egyébként a maga nemében egészen méltányosra sikerült kiegyezési megállapodás volt. Talán mert egyik alkotóeleme a viszonyosság volt, amely a dualizmus utolsó szakaszában egyre kevésbé kölcsönzött jelentésbeli

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 268.

¹⁷ DOLMÁNYOS István: A koalíció kormányzatának első szakasza. In: Magyarország története 1890–1918. II. kötet. Főszerk. HANÁK Péter. Szerk. MUCSI Ferenc. Bp. 1978. 621.

¹⁸ KATJA FREHLAND-WILDEBOER: Treue Freunde? Das Bündnis in Europa 1714–1914. (Studien Zur Internationalen Geschichte 25.) München, 2010. 365.

¹⁹ MARIE-JANINE CALIC: Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung. (Südosteuropäische Arbeiten 92.) München, 1994. 171.

²⁰ SZALAI Miklós: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája. Bp. 2003. 60.

²¹ Sztéryny József a második Wekerle-kormány működése alatt Kossuth Ferenc által vezetett kereskedelemügyi minisztériumban államtitkár, illetve Alkotmány Párti színekben Brassó országgyűlési képviselője volt.

²² SZTERÉNYI JÓZSEF: Régmúlt idők emlékei. Politikai feljegyzések. Bp. 1925. 12.

²³ GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. II. kötet. Bp. 1934. (Reprint 1992) 134.

tartalmat az osztrákok és a magyarok számára. A századfordulót követően ugyanis a felek között meglehetősen elfáradt a kapcsolat. Kossuth Ferenc a nemzeti kormány kereskedelemügyi minisztere más retorikát használt a kabinetben és mást a pártja körében. Így a párttagok nem is tudhatták, hogy az a Kossuth, aki az osztrák vámközösség ellen folyvást szónokolt, az a kormányba való bekerülés érdekében a vámközösséget a külföldi államokkal kötött szerződések lejártáig, vagyis 1917-ig vállalta, hogy fenntartja. Vagyis lemondott az önálló vámterület igényéről.

A paktum értelmében minden aggály elhárult az elől, hogy az uralkodó az új kormányt kinevezhesse. Tehát Ferenc József 1906. április 8-án kinevezte az új kabinettet, amely önmagát nemzeti kormánynak nevezte, élén Wekerle Sándorral, aki másodjára töltötte be a miniszterelnöki pozíciót.²⁴ Wekerle és minisztereinek azon része, akik '67-es alapon álltak (példának okáért ifj. Andrássy Gyula, Darányi Ignác), jelentette a garanciát az uralkodó számára, hogy alkotmányos politikát fognak folytatni.

Magyarországon a paktum megkötését követően új választásokat írtak ki, amelyre 1906. április 29. és május 8. között került sor, a Függetlenségi Párt a megszerezhető 413 mandátumból 253-at meg is szerzett, amely így abszolút többséggel rendelkezett az országgyűlésben.²⁵ Ferenc József a budai várban felolvasott, az 1906 és 1911 közötti országgyűlési ciklust megnyitó trónbeszédében kitért a küszöbön álló vám- és kereskedelmi szerződéssel kapcsolatos elvárásaira: „Gazdasági viszonyaink rendezése szükségessé teszi, hogy felhatalmazás adassék a vám- és kereskedelmi tárgyalásoknak egyes külállamokkal való folytatására és megkezdésére, gazdasági érdekeinknek nagyobb sérelmekről való megóvása pedig mellőzhetetlenné teendi, hogy a külállamokkal tényleg életbe léptetett vám-, kereskedelmi és állategészségügyi egyezmények addig is fenntartassanak, a míg azok alkotmányos úton jogerőre emeltetnek. Ugyancsak az e szerződésekhez fűződő nyomós érdekek, s gazdasági viszonyaink rendszeres fejlesztésének biztonsága teszik szükségessé, hogy a magyar szent korona országai s másfelől a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok között a vám- és kereskedelmi viszonyok a forgalom kölcsönös szabadságának biztosítása mellett továbbra is szabályoztassanak.”²⁶

²⁴ Géza Andreas von GEYR: Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie. (Südosteuropäische Arbeiten 91.) München, 1993. 217.

²⁵ GRATZ G.: A dualizmus kora i. m. 127.

²⁶ Képviselőházi iromány 1906–1911. I. kötet 1–2.

Kossuth Ferenc és az autonóm magyar vámtarifa

Mindeközben Ausztriában Koerber 1904 szilveszteri visszalépését követően sem tudtak a kiegyezéssel érdemben foglalkozni. Így a választójogi reformot előkészítő Gautsch-kormányt követő Konrad zu Hohenlohe-Schillingsfürst miniszterelnök és belügyminiszter vezette osztrák kabinet csak rövid ideig – 1906. május 2. és június 2. között – működött. Az osztrák kormányban és egyáltalán az osztrák népben általános gyanakvás és félelem elegyedett a többségi Függetlenségi Párti országgyűléssel és legfőképpen a Kossuth névvel szemben.²⁷ Kossuth Ferenc neve, valamint az, hogy ő is a kormányba került, az osztrákok számára már önmagában egy programot jelentett. Kossuth egyik beszédében rá is erősített erre: „Apám elveket hirdetett, mi cselekszünk”.²⁸ Egy reprezentatív kritika Kristóffy József tollából 1907-ben: „A koalíciós kormánynak az alkotmánybiztosító javaslatok során tanúsított szereplése során még a legálmosabb bécsi szemeket is felnyitotta. Immár mindenki tisztában volt azzal, hogy itt 67-es alapon 48-as politika folyik s a koalíció tudatosan halad végcélja, az osztrák és magyar kapcsolat ketté szakítása, s ezáltal a monarchia felborítása felé”.²⁹ Ugyanakkor látni kellett ennek fordítottját is, hiszen a „Függetlenségi Pártot, amelynek számára minduntalan megújul helyzetének egész kontroverziája, a hatvanhétellenes és dualizmusellenes és kiegyezésellenes, közös bank-, közös vámterület- és közös hadseregellenes politika, amely kénytelen a közös bankot és minden közös intézményt fenntartani, a költségeit megszavazni és kénytelen kiegyezéseket kötni”.³⁰

Kossuth kereskedelemügyi miniszter 1906. május 29-én az országgyűlés elé terjesztette a külkereskedelmi és forgalmi viszonyok rendezéséről szóló törvényjavaslatot.³¹ „Midőn a kormány megkezdte a kiegyezési tárgyalásokat Ausztriával, nehéz helyzetben volt. Szemben találta magát az erős és fejlett Ausztriával, amely el volt határozva kihasználni előnyeit és mögötte egy hosszú küzdelemben kifáradt ország állt. Egy reggeli lap szerencsés hasonlatával élve: törvénytíró kormányok elsüllyesztették az állam hajóját és a nemzeti kormányra a bűvár szerepe jutott. Be kellett hatolnia az iszap fenekére, hogy felhozza a felszínre és visszaadja a nemzetnek a megmentett roncsokat. Sokat sikerült megmenteni, többet, mint amennyit remél-

²⁷ SZTERÉNYI J.: Régmúlt idők i. m. 15.

²⁸ Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház. Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. 423.

²⁹ KRISTÓFFY József: Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek. 1890–1926. Bp. 1927. 473.

³⁰ LENGYEL Ernő: A koalíció története. In: A magyar országgyűlés története 1867–1927. Szerk. BALLA Antal. Budapest é. n. [1927.] 315.

³¹ Képviselőházi iromány 1906–1911. I. kötet. 216.

hettünk, de erős akaratunk, hazafiságunk és ügyünk igazsága erős várnak bizonyultak és hathatós fegyvernek, mely a hosszú tárgyalások alatt megvédett az egész vonalon.”³² A kormány a paktumban vállalt feltételek alapján a gazdasági közösség tízéves biztosítása végett autonóm magyar vámtarifa néven igyekezett ezt törvénybe iktatni. Kossuth rafinériája ebben értendő, hogy nem mint közös vámtarifát, hanem mint önálló magyar vámtarifát kívánta életbe léptetni. Hiszen ezzel a változtatással minden bizonnyal keresztülmehetett volna a javaslat a függetlenségi többségű magyar törvényhozáson. Kossuth viszont a pártja elől elhallgatta a paktumot és annak részleteit. Ellenben Kossuthnak, hogy a pártja előtt hiteles maradjon, egy úgynevezett vívmányt kellett kieszközölnie, s ez az újítás pedig abban öltött testet, hogy az addigi vámszövetség helyett az új megegyezést vámszerződésnek nevezzék majd el.

A Hohenlohe-kabinet azonban ellenszegült a magyar kormány akaratának. Az osztrák kormány nem akarta a Széll-Koerber-féle kiegyezést ebben a formájában elfogadni. Az 1902 szilveszter éjjelén megkötött szerződés szövegét Kossuth teljesen átvette, s így ahogy az osztrákok nevezték „Kossuth'sche”, vagyis Kossuth-féle kiegyezéssé változott.³³ Ugyanakkor az osztrák hangulatot a vámszerződéssel kapcsolatban az is remekül jellemezte, hogy egyre hangosabb volt bizonyos Lajtán túli körök követelése, miszerint „Los von Ungarn”, vagyis el Magyarországtól.³⁴ Az uralkodó elnöklete alatt megtartott közös miniszteri konferencián mindkét fél ragaszkodott álláspontjához. Mivel nem jutottak megállapodásra, így mindkét kormány kilátásba helyezte lemondását. Ferenc József tárgyalásba bocsátkozott Hohenlohéval, ahol respektálta ellenállási jogát, és kérte, találjon megoldást arra, hogy a magyar kormánnyal a megegyezés megszülethessen, és maga is kormányon maradhasson.³⁵ A választójogi reform küzdelmében azonban az osztrák miniszterelnök nem adhatta az ellenzéknek lehetőséget a közjogi kérdések megtámadásához. Ezért négy hétig tartó hivatali idő után inkább lemondott pozíciójáról.

Beck báró bekapcsolódása a gazdasági kiegyezési tárgyalásokba

Az uralkodó következő miniszterelnöknek Max Vladimir Beck bárót nevezte ki 1906. június 2-án. Nem véletlen, hiszen Beck hatalmas tapasztalattal rendelkezett

³² Kossuth Ferencz: A kiegyezésről. Bp. 1907. 7.

³³ Wilhelm König: Die Schwierigkeiten einer Zoll-Union. Persönliche Erinnerungen an den Ausgleich zwischen Österreich u. Ungarn vom Jahre 1907. (Schriftenreihe des Österreichischen Gewerbevereines Nr. 2). Wien, 1953. 9.

³⁴ Horánszky Lajos: Tisza István és kora. I. kötet. Bp. 1994. 699.

³⁵ Somogyi Éva: Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907). Bp. 1968. 161.

a vámkérdéssel kapcsolatosan, mivel 1880 márciusában lépett az osztrák földművelésügyi minisztériumba, mint fogalmazó. A kezdetekben nem volt így, mivel hivatalba lépésekor a következőképpen nyilatkozott meg: „Apám a mezőgazdasági minisztériumba való belépésem alkalmával megjegyezte az elnökség vezetőjének, hogy semmit sem tudok a mezőgazdaságról, amelyre azt válaszolta: nem számít, itt a mezőgazdasági minisztériumban senki sem tud semmit a mezőgazdaságról”.³⁶ Kristóffy biztosra vette, hogy Beck kinevezését Ferenc Ferdinándnak köszönhetné, hiszen korábban a trónörökösrel remek kapcsolatot ápolt.³⁷ Beck életrajzírója bebizonyította, hogy a kinevezésért éppen Ferenc Ferdinánd nem lelkesedett különösebben.³⁸

Beck hivatali ideje alatt több osztályon is megfordult a minisztériumban, végül a törvényhozói ügyosztályra került, ahol minden fontosabb törvényjavaslat-előkészítésben is részt vett. Mindezen túl tapasztalatokat szerzett a 1887. évi, majd az 1897. évi kiegyezési tárgyalások alkalmával, valamint az azt követő nehézségek is hozzájárultak szakmai felkészültségéhez. A minisztérium illetékességének okán lehetősége nyílt bekapcsolódni a Monarchia és a Német Birodalom, Olaszország, Belgium és Svájc között megszületett 1891. évi vám- és kereskedelmi szerződésének megalkotásába.

Mivel Beck a gazdasági közösség elkötelezett híve volt, így Hohenlohéhoz képest higgadtabban fogadta Kossuth kívánságait, és hajlandóságot mutatott a tárgyalások megkezdésére, de csak abban az esetben, ha a Széll-Koerber-féle kiegyezés teljes anyagát revízió alá veszik. Ezért az osztrák kormány egy bizottságot állított össze, amelynek vezetője Franz Stibral osztrák kereskedelemügyi államtitkár lett.³⁹ Ennek megfelelően a magyar kormány is cselekedett. Az 1906. június 13-án tartott minisztertanácson határoztak arról, hogy az osztrák-magyar gazdasági tárgyalások előkészítésére bizottságot állítanak fel.⁴⁰ A magyar bizottságot Popovics Sándor pénzügyminisztériumi államtitkár vezette. Ezt követően indultak meg a vámszerződéssel kapcsolatos tárgyalások.

³⁶ Johann Christoph ALLMAYER-BECK: Ministerpräsident Baron Beck. Ein Staatsmann des alten Österreich. Wien, 1956. 58.

³⁷ Kristóffy J.: Magyarország kálváriája i. m. 523.

³⁸ ALLMAYER-BECK J. C.: Ministerpräsident Baron Beck i. m. 137.

³⁹ Rudolf Sieghart: Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reichs. Berlin, 1932. 105.

⁴⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1906. június 13. 1. pont

Összegzés

Az 1907. évi gazdasági kiegyezés előzményei az 1897. évi egyezségig nyúlnak vissza. Az 1899. évi XXX. törvény jogilag provizórikusan fenntartotta ugyan a vámközösséget, azonban ehhez szükség volt az 1902 szilveszter éjjelén aláírt Széll-Koerber-féle megállapodásra is, hogy ne léptessék életbe az autonóm vámtarifát. Ezt a megállapodást sem az osztrák, sem a magyar törvényhozás nem tárgyalta. Ennek ellenére a felek jogilag 1907. december 31-ig fenntartották a vámközösséget. A koalíciós kormány csak úgy alakulhatott meg Ferenc József, ifj. Andrássy Gyula és Kossuth Ferenc titkos paktuma értelmében, hogy többek között vállalták a vámközösség további meghosszabbítását egészen 1917-ig. Kossuth Ferencnek – a paktumnak megfelelően – valamelyest meg volt kötve a keze, s nem folytathatott a dinasztíának nem tetsző politikát. Dacára ennek rafináltan a Széll-Koerber-féle kiegyezést nem mint közös vámtarifát, hanem mint önálló magyar autonóm vámtarifát kívánta életbe léptetni, ezzel kivívva az osztrák Hohenlohe-kormány ellenszenvét. A Hohenlohe-kabinet visszalépése után az újonnan kinevezett osztrák miniszterelnök, Beck báró hajlandó volt tárgyalásokba bocsátkozni a magyar kormánnyal, de csak abban az esetben, ha a Széll-Koerber-féle kiegyezést revízió alá veszik.

PÓK ATTILA

A MAGYARORSZÁGI ANTIKOMMUNIZMUS GYÖKEREIRŐL¹

A magyar jelenkortörténetben az antikommunizmus problémaköre a mai napig kiemelkedő szerepet játszik. Laczó Ferenc kollégánk a közelmúltban megjelent tanulmányában arról írt, hogy Közép-Európa 20. századi történelmében a legborzasztóbb atrocitások az antikommunizmus vagy az antifaszizmus jegyében történtek.² Tamás Gáspár Miklós politológus és filozófus a magántulajdon védelme mellett az antikommunizmust nevezte alapvetően meghatározó ideológiai tényezőnek Magyarországon a Horthy-korszakban.³ A Magyarországot 2010 óta irányító FIDESZ politikai filozófiája klasszikus európai eszméáramlatokhoz kevésbé kapcsolódva leginkább a Magyarországon régóta népszerű plebejus antikommunista ideológia egy formájára épít.⁴ E hagyomány gyökerei a 19. század utolsó harmadáig vezethetők vissza a magyarországi politikai gondolkodás történetében és társadalomtörténetünkben.⁵

Az 1867-től a huszadik század elejéig ívelő periódus volt a magyar liberális nacionalizmus virágkora. Ideológiájának fő irányvonala abból indult ki, hogy a Habsburg Birodalmon belül sok vihar után konszolidálódott Magyarország történelmi feladata,

¹ Zinner Tibor évtizedek óta pályatársam, kollegiális szolidaritását mindig élvezhettem, remélem, hogy még számos kerek és nem kerek évfordulón köszönhetem. E tanulmány első változata németül jelent meg: *Zur Genese des Antikommunismus in Ungarn*. In: *Der Antikommunismus in seiner Epoche. Weltanschauung und Politik in Deutschland, Europa und den USA*. Herausgegeben von Norbert Frei und Dominik Riggall. Wallstein Verlag, Jena Center des 20. Jahrhunderts, 2017. 77–91. Eredetileg tehát német olvasóközönség számára készült, de talán hasznos lehet egy ilyen, a mai magyar emlékezetpolitika kulcskérdéséhez kapcsolódó írás a magyar olvasók számára is.

² Laczó Ferenc: *Az antikommunizmus szelleme és a magyar történetpolitika*. Élet és irodalom LVII (2013) 22 (31. 07.)

³ http://mandiner.hu/cikk/20131111_tamas_gaspar_miklos_horthy, letöltés: 2018. szeptember 17.

⁴ Timári Károly–Mink András: *Az antikommunizmuson túl*. Kommentár 2014/3 http://kommentar.info.hu/iras/2014_3/az_antikommunizmuson_tul, letöltés: 2018. szeptember 17.

⁵ Mindeddig nem készült összefoglaló a magyarországi antikommunizmus történetéről, de a kommunizmusról írott munkák természetesen érintik ezt a témát is. Lásd például: Borsányi György: *Egy kommunista forradalmár élete*. Kun Béla. Budapest, 1993. *Rév István*: *Retroactive Justice. The Prehistory of Post-Communism*. Stanford University Press, 2005. Roger Gough: *Kádár János, a jó elvtárs?*, Budapest, 2006. (Első megjelenés: *A Good Comrade. János Kádár, Communism and Hungary*. I. B. Tauris, London–New York, 2006). Érdekes áttekintés az antikommunizmus általános tradíciójáról 1994-ből: Tamás Gáspár Miklós: *Az antikommunizmus jövője*. http://beszeloc3.hu/cikkek6/az-antikommunizmus_jovoje, letöltés: 2018. szeptember 17.

a Kárpát-medence védelme az orosz és a német terjeszkedéssel szemben. Ezen érvelés szerint a régióban Magyarországnak a legfejlettebb a politikai kultúrája, a nem magyar etnikumú csoportok asszimilációja az egész ország valamennyi lakosának érdekeit szolgálja. A mai történész számára egyértelmű, hogy ez az elképzelés illúzió volt, de a korabeli magyar mértékadó politikai és közéleti személyiségek közül sokan osztották ezt a véleményt. Tágabb horizontú kortársak és későbbi elemzők ugyanakkor rámutattak arra, hogy Magyarországnak egy sor megoldatlan politikai és társadalmi konfliktussal kellett szembenéznie. Egyrészt kibékíthetetlen ellentét volt az úgynevezett 1867-es felfogású politikusok, akik a Habsburg Birodalom struktúráját meg akarták őrizni, és az úgynevezett 1848-asok között, akik sokkal önállóbb, de mégsem független Magyarországot követeltek. Másrészt érdekütközések léteztek a középosztály keresztény és zsidó származású tagjai között. Harmadszor a magyar és nem magyar lakosság között is fennálltak konfliktusok. Negyedszer munkás- és parasztmozgalmak léptek fel mindkét réteg életkörülményeinek javításáért. Ez utóbbi rétegek a huszadik század eleji magyar társadalom mintegy 40%-át képviselték.

Nagyon leegyszerűsítve három olyan ideológiai-politikai irányzatra mutathatunk rá, amelyek alapvető reformokat javasoltak e konfliktusok oldása érdekében: a szociáldemokraták, valamint a keresztény-szocialista és a polgári radikális irányzat. A szocializmus, marxizmus és kommunizmus (ezek a fogalmak a legtöbb kortárs számára szinonimának számítottak) gondolatisága e három irányzat aktív képviselőinek akár elismerő, akár kritikus állásfoglalásain keresztül érte el a magyar szellemi életet.

Az 1868-ig visszamenő szervezeti próbálkozások után 1890-ben Marx gondolatának befolyása alatt alapították meg a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. A párt politikai programjának kidolgozásában döntő szerepük volt az osztrák szocialistáknak (Viktor Adler, Otto Bauer, Karl Renner), a párt szellemi vezetői a stratégiai megbeszélések során a politikai és gazdasági célok összekapcsolásának leghatékonyabb formáit keresték. A párt 1912-ben körülbelül 130 ezer tagot számlált, tagjai és támogatói számos demonstráción vörös zászlóval jelentek meg, és elméleti folyóirataikban sokat írtak a történelmi materializmusról, mint történeti és politikai elemzési módszerről. A magyar szociáldemokraták aktívan részt vettek a II. Internacionálé elméleti és politikai vitáiban.⁶

A keresztényszocialista ideológia alapján álló pártok közül az Országos Keresztényszocialista Párt 1907-ben, alapítása után közvetlenül vehemensen támadta a szocializmus marxista interpretációját, keresztényi alapú szociálpolitikát hirdetett az

⁶ A magyar szociáldemokrácia történetének legjobb összefoglalása: VARGA Lajos: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Napvilág, Budapest, 1999.

1891-ben meghirdetett *Rerum Novarum* pápai enciklika nyomán. Meg akarták őrizni a magántulajdont és széles körű szociálpolitikai intézkedések sürgetésével akarták elkerülni az osztályharc minden formáját. Ugyanakkor a párt és a keresztényszocializmus alapján álló más pártok és mozgalmak a marxista alapon álló szocializmus elítélésével hozzájárultak a szocialista eszmék ismertségének növeléséhez. A különböző katolikus szerveződésekhez tartozók együttes létszáma 1910-ben 300 ezer fő körül volt.⁷ Az a leginkább alkalmazottakból és független értelmiségiekből álló polgári radikálisnak nevezett csoport, amely legfeljebb néhány ezer követőt tudott mozgósítani, leginkább a vidéki, falusi Magyarország politikai és szociális körülményeit állította pellengérré és ehhez marxista fogalmakat is igénybe vett. Ez utóbbi csoport kulcsfigurája Jászi Oszkár volt, aki először írt könyvet magyarul a történelmi materializmusról.⁸

A szocialista nézetek magyarországi terjesztői közül a legkiemelkedőbb, legjelentősebb személyiség Szabó Ervin (1877–1918) volt, aki azonban egyik fenti csoporthoz sem sorolható. Ez a hatalmas műveltségű társadalomtudós, könyvtáros a szocialista szakirodalom valamennyi irányzatának legjobb hazai ismerője volt. Politikailag az orosz szocialista forradalmárokat érezte magához legközelebb, és gyakorlatilag is támogatta elváratait, közreműködött abban, hogy illegális marxista irodalmat csempésszenek be a cári birodalomba. Szabó volt az első magyarországi tudós, aki sokat publikált és előadásokat tartott magyarul Marx és Engels munkásságáról. Gyakran kifejtett, itt leegyszerűsítve összefoglalt értelmezése szerint kora marxizmusa három nagy alapkérdés megvilágítására koncentrált. Az első a forradalmi gyakorlat és a szocialista ideológia közötti viszony, a második a gazdasági és a gazdaságon kívüli tényezők kölcsönhatása a társadalmi és a politikai folyamatokban. A legfontosabb kérdés azonban a harmadik volt, az, hogy a szocialisták miként ítélik meg a nemzeti törekvéseket és ideológiákat. Szabó Ervin, az „igazi” marxista választ kereste az osztályérdekek és a kollektív nemzeti érdekek közötti viszony kérdésében. A legműveltebb magyar szocialista gondolkodó sok követőre és tanítványra talált, akik az 1917–1918-as években – az 1917. évi októberi orosz forradalom hatására – politikai szervezeteket is alapítottak.⁹ Szabó széles körben ismert politikai nézetei ellenére fontos művelődési intézményt vezethetett, 1911-től 1918-ig, 41 évesen bekövetkezett korai haláláig állt a Fővárosi Könyvtár élén.

⁷ A keresztényszocialisták magyarországi történetéről lásd: GERGELY Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon. 1903–1923. Budapest, Akadémiai, 1977.

⁸ Jászi Oszkár: A történelmi materializmus állambölcsélete. Budapest 1903. A legjobb áttekintést Jászi életművéről LITVÁN György írta: Jászi Oszkár. Osiris, Budapest, 2003.

⁹ LITVÁN György életrajza Szabó Ervinről: Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Századvég, Budapest, 1993.

A szocializmus, marxizmus és a kommunizmus ideológiája tehát nagyon is jelen volt az első világháború előtti magyar intellektuális és politikai életben, de a közéletben befolyása korlátozott volt. Kivételt képezett az általános titkos szavazójog bevezetésével kapcsolatos vita, ahol a szociáldemokraták a vagyoni cenzus eltörlését követelték, és már 1905-ben kisebb és nagyobb demonstrációkon, sztrájkokon mutatták meg erejüket. 1905. szeptember 15-én közel százezer ember vett részt Budapesten a választójog kiterjesztését követelő sztrájkban és tömegdemonstráción. Hasonló célú országos kiterjedésű mozgalom zajlott 1907. október 10-én, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt által szervezett politikai megnyilvánulások csúcspontja pedig 1912. május 23-a, a „vérvörös csütörtök” volt. Budapesten és néhány más városban zajlott, ekkor összesen legalább százezer főt mozgósított tüntetések már több halottat követelő erőszakba torkolltak. Egyes kortársak a szakszervezetek által is támogatott demonstrációkat választójogi forradalomnak nevezték. A kormányzat azonban a városokon kívül kevés befolyással rendelkező mozgalmat ellenőrzése alatt tudta tartani, s amikor 1914 nyarán a hadüzenetet kihirdették, a szociáldemokraták a kormányzatot támogatták. Az általános titkos választójog követelése minden 24. évet betöltött magyar férfi állampolgár számára a politikai életben továbbra is központi kérdés maradt, és 1917–1918-ra ez a program a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéket összekötő politikai céllá vált. A választójogot követelők sokszínű táborában tehát marxista, szocialista indíttatású gondolkodók és politikusok is helyet kaptak, 1918-ig azonban kritikusaik a nem ritkán éles hangú viták ellenére sem tekintették őket a nemzet javíthatatlan ellenségeinek, politikai és társadalmi kudarcokért megkérdőjelezhetetlenül felelős bűnbakoknak.

Ez a helyzet alapvetően megváltozott a Habsburg Birodalom összeomlását követően, 1918. október végén, amikor a gazdag arisztokrata Károlyi Mihály a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal közösen kísérletet tett arra, hogy Magyarországon demokratikus köztársaságot hozzon létre. Károlyi korábbi politikája alapján méltányos békefeltételeket remélt a győztes antant hatalmaktól, de feltételezése illúzióknak bizonyult, a Habsburg Monarchiából kiszakadt, a békekonferencia hangadó hatalmai által támogatott utódállamok jelentős nagyságú magyar állami területek átadását követelték.

Teljesen új erők jelentek meg a magyar politikában. 1919. március 21-én 133 napra a kompromisszumra hajló szociáldemokratákból és a kommunistákból álló párt-egyesülés átvette a hatalmat. Közös programjuk a „proletárdiktatúra” felépítése volt. A szociáldemokraták régi hagyományra tekinthettek vissza. A Kommunista Magyarországi Pártja ugyan csupán 1918. november 24-én alakult meg egy kispesti magánlakásban egyrészt az Oroszországból hazatért kommunistákból, másrészt a baloldali radikális szocialistákból. A hatalom átvétele idején, 1919 tavaszán, a radi-

kális szociális programot hirdető párt azonban már 30–40 ezer tagot számlált. A Tanácsköztársaság idején a kommunisták domináltak, akik a társadalmi és gazdasági életet a kommunista doktrínák szerint akarták átalakítani a lehető legrövidebb idő alatt. Ugyanakkor a Tanácsköztársaság idején frissen felállított hadsereg a Habsburg Monarchia utódállamainak az antant hatalmak által politikailag támogatott expanziója ellen harcolt, a Kommunista Párt retorikája szerint „a román bojárokkal és a cseh burzsoákkal szemben” védte a hazát.

A kommunisták által dominált államvezetés rövid idő alatt gyakorlatilag a társadalom minden rétegével konfliktusba került. Ennek egyik fő oka az új rezsim könyörtelenül diktatórikus módszere volt, amellyel türelmetlenül akarta megvalósítani nagyszabású társadalomátalakító céljait. A háború utáni krízist követően az elvben jól hangzó szociálpolitikai célok és a gyakorlati politikában tapasztalható szörnyűségek közötti ellentmondások legjobb összefoglalóját Zinner Tiborral közös nemzedékünk talán legnagyszerűbb magyar írója, Esterházy Péter adta: „Megfontolható szociális gondolatok a legnagyobb káoszban, mérhetetlen ostobasággal és finoman szólva emberi gyöngeséggel.”¹⁰ Ez jelentette a magántulajdon államosítását a nélkül, hogy ennek társadalmi és gazdasági következményeit végiggondolták volna, a földéhes parasztok termelőszövetkezetekbe kényszerítését, terrort mindenfajta kritikai megnyilvánulással szemben, katonai összeomlást egy rövid sikeres periódus után az ország területi integritásának megőrzéséért folytatott küzdelemben. A győztes antant hatalmak által támogatott szomszédos államok területi terjeszkedését a Vörös Hadsereg nem tudta megállítani.

Az ország déli területein 1919 nyarán új hatalmi központ keletkezett. Arisztokraták, kispolgárok, hivatalnokok, egyházi személyiségek, kisvállalkozók, és a hadsereg egyes tisztjei támogatták a Károlyi Gyula (Károlyi Mihály unokaöccse) által vezetett, a francia csapatok által megszállt Szegeden megalakult „ellenforradalmi kormányt”. Ennek erős embere a hadügyminiszter, Ferenc József császár egykori szárnysegéde, Horthy Miklós volt. A csoport tagjainak közös nevezője a militáns antikommunizmus volt. Ez az antiszemitizmussal átítatott antikommunizmus, mint ideológiai és politikai tényező, a mai napig számos tudományos, politikai, közéleti, társadalmi vita témája Magyarországon. Ennek fő oka az volt, hogy a Tanácsköztársaság idején vezető pozíciókat betöltő személyek, a népbiztosok többségét a köztudat zsidóknak tekintette, annak ellenére, hogy meghatározó identitásuk nem a származás vagy a vallás, hanem a kommunista meggyőződés volt. A magyar zsidóság többségének a kommunista ideológiához semmi köze nem volt, de a kegyetlen kommunista diktatúra tapasztalata és a nemzeti érdekek zsidó befolyástól való veszélyez-

¹⁰ ESTERHÁZY Péter: *Harmonia caelestis*. Magyar elektronikus kiadás, Budapest, 2011. 516.

tetésének félelme egybefonódott és a magyar politikai közgondolkodásban még ma is elterjedt toposz.¹¹ Antikommunizmus és antiszemitizmus ezért gyakran összekapcsolódik a politikai retorikában és a sajtó nyelvében és nem egyszer a tudományos elemzésben is.

A katonai vereség és a társadalmi támogatottság hiánya miatt a Tanácsköztársaság elbukott, a kommunista népbiztosok emigráltak vagy letartóztatták, perbe fogták őket, ezt követően mozgósította Horthy a nyár folyamán felállított, mintegy 30 ezer főből, hivatásos katonákból, fiatal parasztokból, kispolgárokból álló hadseregét. Az ebben az időben az országban legerősebbnek számító katonai csoport irányítói a Tanácsköztársaság vezetőit a nemzeti érdekek árulóinak tartották. Horthy a nemzet megmentőjeként lépett fel, olyan karizmatikus személyiségként, aki az országot megszabadítja a proletárdiktatúra szörnyűségeitől. Pontosán egy évvel a demokratikus köztársaság kikiáltása után, 1919. november 16-án, fehér lovon, ami a nemzeti hagyományok szerint az ország alapításának, a honfoglalásnak, a Kárpát-medencébe való bevonulásnak a szimbóluma a magyar történelemben,¹² belovagolt Budapestre, és egy rövid, élesen megfogalmazott beszédben kemény szavakkal bírálta a fővárost: Budapest „sárba tiporta a nemzet koronáját, a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözt”.¹³

Horthy uralmának kiépítése idején az antikommunizmus maradt az 1920. március 1-jén kormányzóként államfővé választott tengernagy retorikájának, propagandájának, gyakorlati politikai tevékenységének fókuszában. Horthy szemében a kommunizmus a magyar tradícióktól teljesen idegen jelenség volt. Felfogása szerint ennek ideológiai és politikai képviselői a nem asszimilálódott zsidók voltak, akik arra törekedtek, hogy a civilizált európai társadalmak alapértékeit – a hazafiasságot, a magántulajdont, a családot, a vallást és az egyházat – lerombolják, azért, hogy egy hazátlan, zsidók által vezetett kozmopolita „falansztertársadalmat” építsenek fel. Az osztályharc gondolata Horthy szemében az egoizmust és a gyűlöletet állította a társadalmi élet központjába, a kommunisták csak a nehézipari munkásosztály szem-

pontjait szolgálták, és a parasztságot, az „egészséges” társadalom „gerincét” cserbenhagyták. Különösen a nagyobb krízisek, mint például a világháborút követő válság idején különösen nagy e gondolkodásmód veszélye. A nemzet megváltása és feltámadása csak valamennyi társadalmi réteg összefogásával valósulhat meg.¹⁴ A nemzetközi viszonyok nagy erővel befolyásolták Horthy antikommunizmusát, aki osztotta és határozottan képviselte azt a nézetet, hogy a győztes hatalmak döntése a Tanácsköztársaság tapasztalata nélkül Párizsban nagyvonalúbb lett volna Magyarországra nézve. Magyarország hatalmas területi veszteségeért nem azt a vezető elitet tartotta felelősnek, akik az országot évtizedek óta irányították. Sokkal inkább osztotta kortársainak azt a véleményét, hogy a „kommunista bűnözők” a felelősök a területvesztés tragédiájáért. Horthy világhatalmi expanziós eszközt látott a magyar kommunizmusban, ami az orosz bolsevikok nagy illuzórikus céljainak megvalósítását mozdította elő: az emberi civilizáció új csúcsra juttatását egy világforradalom révén. Ebből kiindulva Horthy a szovjetek elleni harcot nem egy hagyományos nemzetek közötti konfliktusnak tekintette, hanem az emberi civilizáció megmentéséért folytatott keresztes háborúnak.

A Magyar Nemzeti Levéltárban található Horthy egy emlékirata, amely 1932 októberére datálódik, és 21 államfőnek szól, közöttük az USA elnökének, és a japán császárnak.¹⁵ Ebben Horthy összehangolt eljárást sürget a Szovjetunióval és a nemzetközi kommunizmussal szemben. Javaslatára szerint a világon minden kommunista pártot be kell tiltani, a Szovjetunióval pedig meg kell szüntetni a kereskedelmi kapcsolatokat. Abból indult ki, hogy minden erőfeszítés célja az általános gazdasági válság elkerülése, ami bizonyára bekövetkezik, ha a Szovjetunió továbbra is fennmarad, mert ez az ördögi hatalom nemcsak gazdasági és politikai, hanem a nyugati civilizációra morális fenyegetést is jelent. Az elemzést gyakorlati tanácsok és a Szovjetunió reménybeli megtörését követő jövőbeli optimista perspektívák felvázolása követi. Nincs arra forrás, hogy ezt a memorandumot eljuttatták-e a címzettekhez és ha igen, kapott-e válaszokat Horthy. A szélesebb nyilvánosság számára a szöveg 1962-ben vált hozzáférhetővé egy Horthy Miklós titkos iratait bemutató forráskiadvány részeként, Horthy konzekvens antikommunizmusának bizonyítékeként.¹⁶

Az antikommunizmus nemcsak a politikai életben volt jelen Magyarországon, hanem különböző társadalmi, kulturális megjelenési formákban, sok, az 1920-as

¹¹ A probléma legjobb összefoglalója: *GYURGYÁK János*: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris, Budapest, 2001. A legutolsó érdemi vita a kérdéstről 2012 nyarán zajlott. Lásd erről *RIGÓ Máté* összefoglalóját: <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debating-20th-century-history/hungary/a-hungarian-version-of-the-historikerstreit-a-summary-of-the-romsics-gero-debate-among-hungarian-historians-2012/> Feltöltve: 2015. december 16.

¹² Ezen legenda szerint a magyarok vezére a Kárpát-medencében élő szlávoknak egy arany nyereg-gel díszített fehér lovat küldött, akik ezért egy kevés földet, vizet és fűvet adtak cserébe. A magyar hagyományok szerint ezáltal így ismerték el, hogy jogosultak a Kárpát-medence területének átvételére.

¹³ A beszédet lásd: Nemzeti Újság, 1918. november 18. 4. Idézi: *TURBUZ Dávid*: Horthy Miklós. Budapest, 2011. 81.

¹⁴ A Horthy-rezsim történetéhez l. *ROMSICS Ignác*: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés. In: *ROMSICS Ignác*: Múltról a mának, Budapest, 2004. 315–339.

¹⁵ Horthy Miklós titkos iratai. Kiadta: *SZINAI Miklós és Szűcs László*. Budapest, 1962, 121–128.

¹⁶ A memorandum azon iratok között található, amelyeket a szovjet Vörös Hadsereg foglalt le, mikor bevonult Magyarországra, az irat 1959-ben került vissza a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába. (MNL OL) K589/B/1/9/18.

években megjelent tanulmányban, tudományos és szépirodalmi könyvben is tetten érhető. A nagy befolyású és karizmatikus kisugárzású történész, Szekfű Gyula, a két világháború közötti keresztény középosztály legtöbb családjának könyvespolcán megtalálható hatalmas ívű történeti esszéjében a nagyüzemi munkásokról ír, akik általában könnyű zsákmánnyá lettek a marxista szocializmus számára, a liberális kapitalizmus Európájában műveletlen nagy gyerekeként a szocializmus félig felnőtt apostolainak hatalmába kerültek. Ez volt a helyzet Magyarországon is, azzal a különbséggel, hogy az ipari munkásság fele nem magyar származású volt, így a munkásszervezetek vezetését, más országokkal összevetve sokkal inkább, a nemzeti társadalomba nem integrálódott „zsidó származású elemekből” vették át. A tudatlan munkásokat az erkölcstelen (többnyire orosz–zsidó származású) vezetők könnyen a bolsevista gyakorlat irányába terelték.¹⁷ Vonatkozó nézeteit a nyilvánosan publikált írásoknál még sokkal erőteljesebben fejtette ki Szekfű Gyula egy kommunistává lett barátjához írt levelében: „Szerény polgári ideológiám szerint talán mégsem kellett volna a termékeny magyar talajra olyan bőkezűen kiszórni a Bucharin elvtárs ideáit, melyek szerint mindenki kardra hányandó, aki néki nem híve... az Önök propagandája valótlanságokkal dolgozik...s olyan erkölcstelenül még nem hazudott emberi propaganda, mint ez... itt az embervér zuhogópatajai vannak... ez a vérfolyam az, mi minden intellektuelt, azaz javult erkölcsiségű, nem tisztán fizetésre és jólétre néző embert elválaszt az Önök kommunizmusától”. Az ideológia követőinek szociális háttere szerinte: „Az orosz–galíciai zsidó diaszpórának olyan tagjai, melyeknek nem volt alkalmuk elhelyezkedni az európai közösségben.”¹⁸ Hangsúlyozta, hogy az emberi művelődés végzete következik be, ha a hatalmat az idegen, lelkiismeretlen és hazafiatlan kalandorok szerzik meg, a barátjához hasonló „becsületes, kedves jó” emberek erős hitük miatt nem fogják látni a borzalmakat, és ha egyszer mégis rádöbbennek a valóságra, akkor majd azt mondják: „Ezt akartam én? Nem ezt.”¹⁹ Szekfű 1955-ben bekövetkezett haláláig az egyik legelismertebb magyar történész maradt, de a kommunizmussal kapcsolatos véleményét a II. világháború után teljesen megváltoztatta. A szovjet modellt pozitívan értékelte, sőt, Magyarország első moszkvai nagykövete volt 1946 tavaszától 1948 őszéig. Önképe szerint ez reálpolitikai magatartás volt, kritikusai szerint elvtelen megalkuvás.

¹⁷ *SZEKFI Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1934. Újranyomás Glatz Ferenc előszavával: Budapest, Maecenas, 1989. 357–358.

¹⁸ Szekfű Gyula Gábor Andorhoz írott levele. Bécs, 1920. július 7. Idézi: *DÉNES Iván Zoltán*: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történétíró és ideológus. Kalligram, Pozsony, 2015. 204.

¹⁹ Ugyanott 205–206.

A történész szakmában Mályusz Elemér volt az, aki Szekfű katolikus-konzervatív, „labanc” történetfelfogását protestáns, népi nézőpontból a leghevesebben kritizálta. Véleménye szerint a Szekfű által kritizált kossuthi liberalizmus, a reformkor nem a kezdete volt az 1918–1919-es bukásnak, hanem a „legszebb korszak a szomorú magyar éjben”.²⁰ A kommunizmus általános értékelésében és különösen a Tanácsköztársaság megítélésében ugyanakkor Szekfű és Mályusz egyetértettek. Az 1920-as évek közepén együttműködtek egy politikai motivációjú feladat elvégzésében: közösen vállalták cikksorozat írását az 1918–1919-es forradalmak emigrált vezetőinek sorsáról. A mű könyv formában akkor *A vörös emigráció* címen angolul és németül jelent meg, a proletárdiktatúra kommunista vezetőit egoista, hataloméhes diktátorokként ábrázolta, akiknek a politikája a leginkább volt felelős Magyarország világháború utáni tragikus sorsáért.²¹ Egy másik sürgős feladatra hivatkozva Szekfű végül visszalépett a munkától, s ezért Mályusz a művet saját neve alatt publikálta.

Az 1918–1919-es események előtörténetének legnagyobb hatású irodalmi feldolgozása, amelyben a szocializmus és a kommunizmus ideológiája meghatározó szerepet játszik, Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regénye volt. A kép széles és rendkívül kritikus panorámát ad a magyar társadalomról a 19. és 20. század fordulójának időszakából, ahol az idegenek, a nem asszimilálódó zsidók bénítják a nemzeti alkotóerőt. A kortársak közül sokak által prófétának kikiáltott, ünnepezt szerző az ideológiáktól nem fertőzött, szabad paraszt fiatalokban látott arra esélyt, hogy közreműködésükkel a háború és a válság után az ország talpra álljon. A könyv először a Tanácsköztársaság idején jelent meg, 1919 májusában, amikor Szabó még rövid ideig lelkesen írt a kommunizmusról, de 1919 októberében a Tanácsköztársaságot már „forradalomnak hazudott szíriai hatalom”-nak minősítette.²² A Horthy-rezsim vezetőit szüntelenül kritizálta szociálpolitikai érzéketlenségük miatt. Antiszemitizmussal átszőtt antikommunizmusa volt az egyik, sok kortársa által érzékelt hangos figyelmeztetés a nemzeti katasztrófa előtt.²³

Az antikommunista írók közül Tormay Cécile különösen nagy hatást gyakorolt a magyar közvéleményre. Az akkor már ismert író 1920 karácsonyán jelentette meg *Bujdosó könyv* című művét. Az igen szubjektív hangvételű, napló formában

²⁰ Idézet *ROMSICS Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris, Budapest, 2011. 324.

²¹ *MÁLYUSZ Elemér*: A vörös emigráció. Tanulmányosorozat a Napkelet című folyóiratban. 1931. Könyvalakban magyarul: Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, Gödöllő, 2006.

²² Idézet *SZIGETHY Gábor*: Elsodort élet. <http://mek.oszk.hu/06000/06080/html/gmszabo0001.ht>, letöltés: 2018. szeptember 17.

²³ Virradat, 1920. december 29., 1920. <http://www.freepress-freespeech.com/holhome/tormay/szabod.htm#r04>, letöltés: 2018. szeptember 17.

íródott számvetésben a szerző az 1918–1919-es forradalom idején szerzett tapasztalatait drámai megjelenítő erővel foglalja össze.²⁴ Nézete szerint a nemzeti tragédiáért különös felelősség terheli az 1918. október 25-én szociáldemokratákból, Károlyi Mihály követőiből és a Jászi Oszkár nevével fémjelzett polgári radikálisokból alakult Magyar Nemzeti Tanácsot, amelynek Tormay szerint meghatározó tagjai: „Tizenegy zsidó és nyolc bűnös magyar!”²⁵ Szétzilálták a magyar állam vezetését és átjátszották a hatalmat 1919. március 21-én a kommunistáknak és a velük együttműködésre hajlandó szociáldemokratáknak.

A 20. századi magyar társadalmi-politikai gondolkodásának meghatározó formálója volt Prohászka Ottokár, 1905-től haláláig, 1927-ig székesfehérvári püspök. Kora legelismertebb, legbefolyásosabb magyar katolikus személyiségének fiatal kora óta hangoztatott antiszemitizmusát is erősítették a Tanácsköztársaság alatt szerzett tapasztalatai. A katolikus egyházban 1905-től kezdve ő követelte a lehangosabban a szegénykérdés orvoslását. Rendkívüli meggyőző erejű írásaiban és beszédeiben azt hangoztatta, hogy a liberális és a szocialista mozgalmak a nemzetközi zsidó szervezetek ördögi befolyása alá kerültek, s így a Tanácsköztársaságot is a kozmopolita zsidóság ördögi hatalmi törekvése megnyilvánulásának tekintette. Értelmezésében a szociális kérdés megoldásának ürügyén vezette be a zsidó népbiztosok által irányított Tanácsköztársaság a kíméletlen diktatúrát. 1919. augusztus 17-én kelt *A kommunizmus bukása után* című körlevelében elítéli ugyan a vörösök garázdálkodását, de nem feledkezik meg arról, ami pozitívum a szociális törekvésekben. A püspök arra inti híveit, hogy biztosítsák munkástestvéreiket arról, hogy amikor „a bolsevizmus tatárjárása ellen küzdünk, egyáltalán nem gondolunk a munkásosztály elnyomására, éppen ellenkezőleg: a magyarság jövőjét a munkásrétegekben látjuk.”²⁶ Prohászka az elsők között volt, aki a judeobolsevizmus fogalmat használta és bevezette, Budapestet, a jelentős számú zsidó lakos miatt, Judapestnek nevezte. 1927-ben hunyt el, de szellemisége erősen hatott Magyarországon. Sőt, a magyar fasiszták egy csoportja az ő általa bevezetett hungarizmus fogalommal leírt mozgalom képviselőjeként határozta meg magát.

²⁴ TORMAY Cecile: Bujdosókönyv, Budapest, 1920.

²⁵ Tormay a következőket említi 1918. október 31-i bejegyzésében: „Károlyi Mihály gróf és Schwimmer Róza, Lovászy Márton és Hatvany-Deutsch Lajos báró, Hock János és Kunfi-Kunstátter Zsigmond, Fényes László és Böhm Vilmos, Batthyány Tivadar gróf és Biró-Blau Lajos, Ábrahám Dezső, Garbai Sándor és Garami-Grünfeld Ernő, Jászi-Jakobovics Oszkár, Szende-Schwarz Pál és Müller Ernőné, Jánosi Zoltán, Purjesz Lajos és Weltner Jakab”. Bujdosókönyv. Feljegyzések 1918–1919-ből. 1–2. kötet. Pallas Kiadó, 1923 I. kötet 15.

²⁶ http://www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/magyarorszag_1918-19.pdf, letöltés: 2018. szeptember 17.

Az első világháború után működő számos magyar liberális és szociáldemokrata értelmiségi gondolkodását is formálta az antikommunizmus. Garami Ernő, a magyarországi szociáldemokrácia vezető egyénisége képviselője, a szocialista *Népszava* napilap felelős szerkesztője volt 1905-től 1918-ig. A Károlyi Mihály vezette demokratikus forradalom kormányának minisztereként (1918. október 31-től 1919. március 21-ig) határozottan visszautasította az együttműködést a kommunistákkal, de később Horthy politikáját is hevesen kritizálta. Cikkeiben hangsúlyozta a szocializmus és a kommunizmus közötti alapvető különbségeket: „Ugyanilyen tisztán kell tudnunk kötelességünket a baloldalon álló fascizmussal, a bolsevizmussal szemben is, amely nem kevesebb gyűlölködéssel kíséri lépteinket, mint amaz”²⁷. A háború örülete mellett a bolsevizmust a második örületnek nevezte, a kommunisták szerinte álforradalmi romantikusok, akik kompromittálták a marxista gondolatokat.²⁸ A szociáldemokraták 1922-től kezdve jutottak képviselőihez a magyar országgyűlésben, és politikai profiljuk kialakításánál elhatárolódtak a kommunista nézetektől. Jászi Oszkár, aki a polgári radikálisok vezetője volt, 1919 májusától emigrációba kényszerült. Emigrációjának első hónapjait Bécsben töltötte, ahol egy „Antimarxista könyv”-ön dolgozott. Naplójában így ír erről 1919. augusztus 19-én: „A mai rettenetes, tanácstalan világkrízis nem kis mértékben a marxizmus mechanikus kommunizmusának és amorális nihilizmusának következménye.”²⁹ A könyv először 1983-ban Párizsban jelent meg, sok évvel a szerző halála után. A Magyarországra becsempészett példányok sok értelmiségit győztek meg a „kommunizmus kilátástalanságáról”. A könyvet ugyanis ezzel a címmel jelentették meg. Jászi interpretációja szerint Marx nemeslelkű, kreatív, áldozatokra kész erkölcsi magatartásformákat keresett, amely éles ellentétben állt felvilágosodott, materialista, Jászi szerint anti-intellektuális, fatalista elméletével. Követői közül a legtöbben nem a filozófust, hanem az ideológust követték, az orosz bolsevikok az ideológiáját államvallásként kezelték, az eretnekeket megsemmisítették. Ezen interpretáció szerint a morál csak egy viszonylagos, a gazdasági érdekekkel szemben másodlagos kategória, a demokratikus szabadságjogok az osztályharc akadályai, a burzsoáziával és a kizsákmányolókkal szembeni küzdelemben nem kell tekintettel lenni semmire. A mindezt

²⁷ <http://www.huszadikszazad.hu/1929-november/politika/garami-erno-a-jobboldali-es-baloldali-diktaturarol>, letöltés: 2018. szeptember 17.

²⁸ Szociáldemokrácia és bolsevizmus, *Népszava*, 1919. október 2. Idézi: VARGA Lajos: Garami Ernő. Napvilág, Budapest, 1996. 231.

²⁹ Jászi Oszkár: Marxizmus vagy liberális szocializmus? Válogatott írások, Paris, 1983. Új kiadása: A Századvég Füzetekben: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Kiadta: GYURGYÁK János és KÖVÉR Szilárd, Héttorony Kiadó, Budapest, 1989. A naplóidézete: LITVÁN György: Jászi Oszkár. Osiris, Budapest, 2003. 180.

elutasító Jászi eszményképe egy olyan „liberális szocializmus” volt, amely társadalmi békén, reformizmuson és együttműködésen alapszik. Elképzeléseinek illuzórikus jellege természetesen világos volt követői, többek között az én generációm egyes fiatal értelmiségei számára is.³⁰ Jászi eszményei azonban így is példaképül szolgálhattak azok számára, akik sem imperialista-kapitalista, sem kommunista alternatívákban nem hittek. Ugyanis az 1970-es és 1980-as évek demokratikus értelmiségi gondolkodóinak fő törekvése az volt, hogy a szovjet gyakorlattal szemben (a szovjet blokkon belüli országokban tapasztalható nagy eltérések ellenére is a rendszer uralmi formáját tekintve hasonlítható tapasztalatok miatt) egy megvalósíthatónak tűnő szocialista-demokratikus ellentervet lehetőségének kidolgozására tegyenek kísérletet.

Jászi utóélete így vezet el az 1989–1990-es rendszerváltás antikommunizmusához. Az 1956-os forradalom véres megtorlása után, könnyen érthető reakcióként széles körben terjedt a társadalmi és az ideológiai formában kifejtett antikommunizmus Magyarországon és különösen a magyar emigránsok körében. Ez a gondolatvilág azonban az 1960-as, 1970-es évek fordulójáig nem rendeződött egy lehetséges politikai-társadalmi változás programjává. A Magyarországon belüli szervezett antikommunista ellenzéki kezdetek az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején erősen motiválták a csehszlovákiai és a Lengyelországban lezajlott események. A Kádár-rezsim kritikája három témára koncentrált: a demokratikus intézmények hiánya, az egypártrendszer, Kádár visszafogott politikája a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatban, különös tekintettel a romániai helyzetre, és a szegénység növekedése vidéken. Ez kevésbé volt kidolgozott elméleti program, inkább gyakorlati kérdésekre irányult. Egy kis értelmiségi csoport, főként diákok, leginkább Lukács György tanítványai és tanítványainak tanítványai értelmezték a helyzetet a társadalomfilozófia szintjén. Ők a marxizmus és a kommunizmus alapproblémáival foglalkoztak: a termelési módok elmélete, az elidegenedés problémája, a modern kapitalizmus kritikája Marx klasszikus tanításai alapján. A „hétköznapi” antikommunizmus egyik fő forrása a Szabad Európa Rádió volt. Az erősen antikommunista retorikájú adások hallgatósága elég vegyes összetételű: keresztény középrétegek és a zsidó középosztály túlélői, az 1950-es évek sztálinista diktatúrájának áldozatai, a kommunizmus és a szocializmus megrögzött elvi és gyakorlati ellenségei, de sokan csak tájékozódni akartak politikai motiváció nélkül. A kommunista diktatúra kritikájában különböző hátterű társadalmi rétegek osztoztak az ellenzéki értelmiség sokszínű csoportjaival és egy kronológiailag rövid, de történelmileg fontos periódusra az egyetértés alakult ki abban, hogy az együttműködésük alapja az állampárttal

szembeni ellenállás lehet. Ezeknek az értelmiségi csoportoknak (ellentétben Lengyelországgal) nem volt tömegbázisuk, ennek ellenére antikommunista retorikájuk mobilizáló hatást tudott elérni. Így paradox módon, az 1958-ban elítélt kommunista, az 1956-os forradalom vezető személyisége, Nagy Imre újratemetése a 31. évfordulón, 1989. június 16-án az antikommunizmus ünnepévé vált. A temetési szertartás szónokai az antikommunizmus különböző formáit képviselték: reformszocialisták, akik a sztálinista, leninista és a brezsnyevi kommunizmust erősen kritizálták, de a szocializmus alapgondolatát helyesnek tartották, az 1956-os megtorlás túlélő áldozatai és az antikommunista ifjúság nevében az akkor 27 éves Orbán Viktor, aki ma Magyarország kormányfői tisztségét tölti be. Egy ilyen csillagóra nem tarthatott sokáig. A politikai küzdelmek során, az utóbbi közel 30 évben, nyolc szabad választás után, a kommunistákkal való együttműködés vádja minden politikai oldal számára minden politikai oldallal szemben felmerül. Még mindig nem lehet korlátlanul hozzáférni az archívumokban valamennyi, a kommunista időszakra vonatkozó releváns anyaghoz, a kommunizmus és kommunista elnevezések analitikus értéküket veszített megkopott, sértő szitokszavakká váltak.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a marxista és a kommunista ideológiák a magyar kulturális és politikai életben 1917 előtt jelen voltak, de kezdetben csekély volt a jelentőségük. Csak az állam összeomlása és a társadalom megrendülése után a Tanácsköztársaság – amelyre Magyarországon elsősorban kommunistaként emlékeznek – vált az antikommunizmus, a politikai kultúra központi elemévé. A Horthy-rezsim ideológiájában és politikájában előkelő helyet foglalt el. A félelem és a gyűlölet, amivel a kommunizmust kezelték, szintén fontos szerepet játszott abban, hogy az ország belépett a második világháborúba, azzal a széles körben elterjedt nézetel, hogy lényege és célja a Szovjetunió által képviselt kommunista barbárság ellen vívott „kereszties háború”. A 40 éves kommunista uralom időszaka alatt az antikommunizmus egyes formái túléltek és újak keletkeztek, amelyek aztán az 1989–1990-es rendszerváltás időszakában fontos szerepet játszottak. A kommunizmusra, mint politikai ideológiára és politikai rendszerre való emlékezés Magyarországon a mai napig politikai és történelmi viták tárgya. A legnehezebb kérdés ebben a tekintetben az, hogy az antikommunizmus milyen szerepet játszik a posztkommunista magyar társadalom identitásának, kohéziójának kialakításában.

³⁰ Az úgynevezett 1968-asok, az 1950-es években születettek generációja.

ANTISZEMITA MEGNYILVÁNULÁSOK A HAZAI NÉMET MOZGALOM SAJTÓJÁNAK KORAI IDŐSZAKÁBAN

A magyarországi német nyelvű sajtó hosszú és gazdag múltra tekint vissza.¹ A XVIII. század '30-as éveiben elinduló (ezzel a magyar nyelvűt mintegy fél évszázaddal megelőző) hazai német hírlapirodalom legfontosabb felvevőpiaca – nem meglehetősen a művelt nemesi és az értelmiségi rétegekről – alapvetően a városi polgárság volt: annak növekvő hírigényét szolgálta ki egyfelől, míg másfelől a külföldet informálta a magyarországi történetekről.² E városi polgárság a magyarországi polgárosodás közismert fejlődési útja nyomán döntően németajkú volt, ám amikor a XIX. század végén, immár a felfokozott nacionalizmus(ok) korában, egy szűk német elit a magyarországi német nemzetiségi mozgalom megszervezése érdekében tömegbázis után nézett, szomorúan kellett tapasztalnia, hogy épp őrá nem építhet. A városok német lakosságát ugyanis számos, a mondott cél ellenében ható ideológia érintette már meg, identitásuk nem német volt, hanem legalábbis kettős, nagy tömegeik magyarrá asszimilálódtak (s olykor akár kimondottan türelmetlen neofita magatartást tanúsítottak önnön német véreikkel szemben), míg mások a nemzetiségi kérdés iránt feltűnően immunis politikai erők (a magyarországi munkásmozgalom német gyökereken hajtott ki) követőiként mutattak érdektelenséget.³ Tény azonban,

¹ A téma nélkülözhetetlen adattárak *RÉZ, Heinrich*: Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918. München, Verlag für Hochschulkunde, 1935, valamint *RÓZSA Mária*: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920: I. Teil. Zeitschriften und Fachblätter. Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 9 (2001). 7–198; és *Uő.*: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920: 2. Teil. Zeitungen. Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 11 (2003). 59–141.

² *RÓZSA Mária*: A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig (Vázlat). Magyar Könyvszemle, 1993/2. 224–230, 225.

³ A polgárosodással összefüggő asszimilációs folyamat különböző fázisainak összefoglalása *PUKÁNSZKY Béla*: Német polgárság magyar földön. Budapest, Lucidus, 2000. – A munkásmozgalmi kapcsolatokhoz *ERÉNYI Tibor*: A németiség, a szociáldemokrácia és a szakszervezeti mozgalom Budapesten. In: *HAMBACH Vendel* (szerk.): Németek Budapesten. Budapest, Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 85–89; *GLATZ Ferenc*: A magyarországi németiség az ipari fejlődés korában, illetve *SÍPOS Péter*: A magyarországi németiség és a munkásmozgalom viszonyának egyes kérdései. Mindkettő In: 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. I. köt. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 87–97 és 107–113; valamint *WEIDLEIN, Johann*: Deutsche Führer der ungarischen Arbeiterbewegung. Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 1963/2. 91–94.

hogy a 'deutschnational' érzület, egyes erdélyi szász köröket nem számítva, hiányzott a hazai német városi polgárságból, ennek megfelelően a német nyelvű sajtóban sem tudott megkapaszkodni e vonulat egészen az I. világháború végéig.

A hazai német sajtó történetének korszakolását a szakirodalom már elvégezte,⁴ ennek során pedig azt is világosan megállapította, hogy a kezdetektől kb. 1820-ig tartó első korszak lapjainak a felvilágosodás eszmeiségén nyugvó karakterjegyei már a második korszaktól (a reformkorban) kiegészülnek egy új vonással, nevezetesen a zsidó újságírók számottevő befolyásával,⁵ ami aztán a rákövetkező korszakokban (a neoabszolutizmus, majd pedig a dualizmus időszakában) sem csökken, inkább még tovább erősödik.⁶ A zsidóságnak a hazai német nyelvű sajtóhoz való kapcsolódását ama általános tendencia magyarázza, miszerint az eltérő helyi viszonyok közül több hullámban Magyarországra áttelepülő zsidók beilleszkedése a kelet-közép-európai német műveltséghez való kapcsolódás jegyében zajlott.⁷ A kiegyezést követően a németajkú városi polgárság gyors elmagyarosodása folytán a német nyelvű sajtó határozott jelentőségvesztésének kellett volna bekövetkeznie – hogy ez mégsem történt meg, abban jelentős részt kell tulajdonítanunk a német nyelven fogyasztó zsidó újságolvasó közönségnek. A főváros kétnyelvű közegében a magyar nyelvű sajtó térnyerésének lassúságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy – 1875-ben – a német nyelvű (hazai és külföldi kiadású) sajtótermékek előfizetőinek száma csaknem háromszorosa volt a magyar nyelvűekének.⁸ A századforduló táján szárba szökkenő német nemzetiségi mozgalom számára azonban e német sajtó szellemisége, politikai prioritásrendszere és társadalmi beágyazottsága, gazdasági háttere és vele szerkesztőségi összetétele teljességgel vállalhatatlan volt. A budapesti német nyelvű napilapokat – hat ilyen létezett a XX. század elején⁹ – a német népi érdekek elárulónak, a zsidó destrukció eszközének tekintették.

⁴ *FRIED István*: A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. Magyar Könyvszemle, 1983/1. 89–101.

⁵ *OSZTERN RÓZSA*: Zsidó újságírók a magyarországi németnyelvű időségi sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig. Budapest, Pfeifer, 1930.

⁶ *UJVÁRI Hedvig*: Zsidó újságírók a magyarországi német nyelvű időségi sajtóban a Pester Lloyd megalapítása után. Múlt és Jövő, 2010/3. 40–50, ill. *Uő.*: Der jüdische Beitrag zum deutschsprachigen Pressewesen in Ungarn. Ein Überblick. In: *MARTEN-FINNIS, Susanne-NAGEL, Michael* (szerk.): Die Pressa / The Pressa. Internationale Presseausstellung Köln 1928 und der jüdische Beitrag zum modernen Journalismus / International Press Exhibition Cologne 1928 and the Jewish Contribution to Modern Journalism. Bremen, Lumiere, 2011. 393–408.

⁷ *VÖRÖS Károly*: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. Kortárs, 1986/12. 100–117.

⁸ *UJVÁRI H.*: Zsidó újságírók i. m. 42.

⁹ *Pester Lloyd* (1854–1945), *Neues Pester Journal* (1872–1925), *Politisches Volksblatt* (1875–1920), *Neues Politisches Volksblatt* (1877–1940), *Neues Kleines Journal* (1897–1917), *Neues Budapester Abendblatt* (1899–1920).

Velük szemben szerveződött meg – hangsúlyosan keresztény alapokon – a népi német [volksdeutsch] sajtó, mely az idővel majd Volksbunddá radikalizálódó hazai német mozgalom későbbi visszatekintései szerint¹⁰ azt a feladatot tűzte ki maga elé, „hogy a tősgyökeres németiségben újra felébressze, ébren tartsa és megerősítse a német népi öntudatot.” Ebből következően „a népinémet sajtó az újságírás egy olyan sajátos fajtája, amelynek különleges jellegét a harcias hangnem adja.” E sajtó mindig hű lenyomata a mozgalom állapotának, mivel „a sajtó és a mozgalom kéz a kézben járnak.”¹¹ A csonkaországi népi német mozgalom sajtója nem a közismert *Sonntagsblatt*-tal,¹² a neves germanista egyetemi tanár és a mozgalom vitathatatlan vezérégyénisége, Bleyer Jakab által 1921 őszén megalapított hetilappal vette kezdetét. Kevésbé ismert tény, hogy már az I. világháború utolsó évében is rendelkezésre állt – mégpedig napi megjelenéssel – egy szócső: a *Neue Post*.

A századelő németül megjelenő budapesti napilapjai között ott találjuk az 1897 óta megjelenő – a zsidó Weiss Félix által szerkesztett – *Neues Kleines Journal*-t. E kimondottan baloldali irányultságú, szenzációhajász tényfeltárásokkal operáló, ugyanakkor a konkurens német lapтарыhoz képest inkább a szegényebb alsóbb néposztályokat célzó bulvárlapot 1917 augusztusában – a katolikus egyház ekkoriban formálódó és Bangha Béla páter Központi Sajtóvállalatának felállításával¹³ testet öltő expanzív sajtókonceptiója jegyében – felvásárolta az 1907-ben alakult hitbuzgalmi és közéleti egyesület, a Katolikus Népszövetség. Az „idegen szellemű” és „nemzetrontó” gondolatokkal szemben ettől kezdve a „német” és a „keresztény” szellemiség kettős feltételrendszere érvényesült, s a lap karakterét lényegében véve kijelölte a háttérben álló körök konzervatív, vallásos, állampatrióta irányvonala, mely politikailag az integer magyar állam és a dualista együttélés keretrendszere iránti lojalitás erősítését tekintette fő céljának. A tulajdonosváltással a lap kiadó-szerkesztője egy (német származású) katolikus pap lett, az 1920-ban nemzetgyűlési képviselővé is

¹⁰ WIRTHOVEN, Anton Franz Christian [Anton Tafferner! – O. L.]: Die ersten Anfänge der volks-deutschen Presse im Nachkriegsungarn. Deutsche Forschungen in Ungarn, 1941/1. 1–16; TAFFERNER, Anton: Das Bleyer'sche „Sonntagsblatt” (1921–1935). Ein Kampfblatt des ungarländischen Deutschtums. In: Volk und Volkstum im Donauraum. Festgabe für Prof. Dr. Franz Hieronymus Riedl zum 75. Lebensjahr. Szerk. VEITER, Theodor. Wien, Braumüller, 1981. 101–131; Klein, Bruno: Die volksdeutsche Presse Ungarns. Von den ersten Anfängen bis zum Ende des Weltkrieges. Deutsche Zeitung, 1944. 01. 15. 3–4.

¹¹ WIRTHOVEN, 1941. 1.

¹² FATA, Marta: Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt”. Gründung und Entwicklung des Wochenblattes von 1921 bis 1933. In: Fassel, Horst (szerk.): Deutsche Literatur im Donau-Karpatenraum (1918–1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels. Tübingen, IDGL, 1997. 9–21.

¹³ KLESTENITZ Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. Budapest, CompLex, 2013.

választott Huber János,¹⁴ aki évtizedes gyakorlati tapasztalatokkal rendelkezett már a német katolikus sajtó szolgálatában.¹⁵ A „német ügy” harcos képviselőjét egyelőre (a világháborús összeomlásig) még nem vállalta fel az immár „németté lett” lap, sőt, inkább azt állíthatjuk, hogy a magyar nemzeti érdekek, az ország területi integritásának megóvása, a németek hungarus-érzetének és kettős identitásának fenn-tartása érdekében mutatott fel egyenest példaértékű kiállást,¹⁶ így az egyelőre változatlan címmel továbbvitt lap igazán konfrontatív megnyilvánulásai főképp a zsidó befolyás hangos bírálatában jelentkeztek.¹⁷

A tulajdonosváltás után, 1917. augusztus 3-án a *Neues Kleines Journal* vezércikkben tudatta az olvasókkal, hogy „keresztény orgánummá” változott. „Szégyenletes volt és veszélyes is egyben az eddigi állapot, ahol mindenki, aki nem volt birtokában a magyar nyelvnek, amennyiben napilapot akart olvasni, arra kényszerült, hogy nem keresztény, sőt sokszor akár igencsak kereszténytelen lapokhoz nyúljon.” Pedig „egy keresztény néphez csakis keresztény napilap méltó, és egy keresztény népnek szüksége is van egy keresztény napilapra, mely nem idegen gondolatokat, idegen hasznot és idegen óhajokat szolgál, hanem elsősorban népe valós igényei érdekében kíván síkra szállni.” Ezért is oly fontos siker, hogy a piacon lévő budapesti német nyelvű napilapok mellett, „melyek közül az összest zsidók írják, ezután immár a katolikusoknak is van napilapjuk.”¹⁸

A profilváltás külső megjelenítését szolgálta a lap címének lecserélése. A „zsidó múlttal” történő szakítás és az olvasóközönséghez eljuttatni kívánt új típusú üzenetek jegyében a lap 1917. október 2-án már *Neue Post* címen jelent meg.¹⁹ A mondanivaló és a terminológia az elmúlt két hónap változásait vitte tovább, azaz a nemzetiségi tematika lehető legteljesebb mérséklése mellett kiállt a magyar nemzetpolitika és a keresztény értékrend oldalán, s támadta mindazt, ami veszélyt jelenthet a magyar

¹⁴ Huber kapcsán lásd Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai. Szerk. VIDOR Gyula. Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó Rt., 1921. 65, valamint HALTMAYER, Josef: Domkapitular Dr. Johannes HUBER. Gerhardsbote (Stuttgart), 1966/7. 3.

¹⁵ Előbb a Westungarisches Volksblatt, majd a Katolikus Népszövetség orgánuma, a Christliches Volksblatt szerkesztőségében tevékenykedett. Vö. Almanach. 65.

¹⁶ OROSZ László: A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején. In: VERITAS Évkönyv 2015. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2016. 123–145.

¹⁷ E korai időkre visszatekintve Tafferner úgy értékeli, hogy a lap és két névváltoztatáson is átesett utódlapjai hasábjain az antiszemitizmus egyre nőtt, „egész a gyűlöletig minden ellen, ami zsidó.” Wirthoven, 1941. 5–6. – Lásd még az új szerkesztő vezércikkét, HUBER, Johannes: Ungarnland–Judenland. Neue Post, 1918. 09. 13. 1.

¹⁸ Ein christliches Blatt fürs christliche Volk! An unsere Leser! Neues Kleines Journal, 1917. 08. 03. 1.

¹⁹ Az évfolyamszámozás (21. évfolyam) és a folyó évi lapszámok sorszámozása ugyanakkor kontinuos maradt.

politikai szupremáciára, vagyis a „nemzetrontó zsidó befolyást”, Tisza István – a zsidókat szabadjára engedő – kormányzatát, de még a túlzó, pángermán motivációjú nemzetiségi törekvéseket is. E program hangos képviselőjéhez és a társadalmi támogatottság elnyeréséhez a lap már 1918-ban két fontos támaszra tett szert. Egyfelől a magyarbarát hazai németiség vezéralakja, a nemzetiségpolitikai küzdőterre épp ekkoriban kilépő Bleyer Jakab állt oda a *Neue Post* mögé, s használta azt úgyszólván saját szócsöveként, másfelől a szintén épp ekkor intézményesülni tudó katolikus sajtómozgalom is kebelébe fogadta a lapot, amikor 1918 őszén az betagozódott a Bangha-féle sajtóbirodalomba, hogy aztán – a kommün idején történt betiltása után újjáéledve – a KSV-lapok német tagjaként támogassa a keresztény kurzus politikáját (egyebek mellett a *numerus clausus* kérdésében).²⁰

A hazai lappiac új, illetve újjáprofilizott szereplőjeként megkapaszkodó *Neue Post* politikai mozgásterének legnagyobb szabadságfokkal rendelkező eleme volt az antiszemita szellemiség. És ez nem pusztán a korabeli közbeszéd többé-kevésbé általánosan elfogadott gőzkieresztő szelepeként nyerhetett teret,²¹ de legalább annyira „hasznosnak” ígérkezett a német identitást és a népiségi attribútumokat fenyegető számos veszélyforrás közül az adott viszonyok közt még leginkább támadható (azaz politikailag a legkevesebb rosszállást kiváltó, ugyanakkor társadalmilag a legszélesebb mozgósítást előidézőni képes) ellenségkép definiálása révén. A zsidóság ugyanis a lap szemében megtestesítette mindazt, amitől óvni kell a magyarsággal való további békés szimbiózisban érdekelt, patrióta, keresztény „deutschungar” népet. A nyugalmat és rendet felforgató baloldali és liberális politikai eszmék terjesztését, a gazdasági lehetőségeknek a meglévő erőfőlényre támaszkodó elszívását, az erkölcsrombolást, értve ez alatt a keresztény egyházi tanoktól való eltántorítást és a hagyományokon nyugvó értékrend kiforgatását, de még a hazai németiség egészséges önvédelmi mechanizmusainak elaltatását, vagy épp önirányításának idegen kezekbe átjuttatását

²⁰ A Tisza Istvánnal szembeni (távoztása után is megmaradó) ellenérzés kapcsán lásd Wer trägt die Schuld daran? *Neue Post*, 1918. 07. 31. 1. – Bleyer a lapban való szerepvállalása kapcsán lásd *OROSZ L.*: A hazai svábok i. m. – A Központi Sajtóvállalat lapjainak a *numerus clausus* kapcsán tett megnyilvánulásaihoz lásd *OROSZ László*: A *numerus clausus* a Bangha-féle katolikus sajtóbirodalom lapjaiban. (Megjelenés alatt a Trianon és a magyar felsőoktatás címmel 2017. 12. 04.-én, az Eötvös Collegiumban rendezett konferencia tanulmánykötetében.)

²¹ A „destruktív” gondolatok és a korabeli közvélemény kapcsolatához lásd *BIHARI Péter*: Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon. Budapest, Napvilág, 2008, továbbá *SZABÓ Miklós*: Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között. In: Uő: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. (Medvetánc könyvek). Budapest, ELTE–MKKE, 1989.

is. E rémisztő kilátások mindegyikét a példák bő tárházával igyekezett alátámasztani a lap.²²

Az „elzsidósodás” kvantitatív mutatóinak bemutatását még a viszonylagos stabilitás időszakában, tehát a destrukció felülkerekedéseként értelmezett forradalmakat megelőzően megkezdte a lap. 1917 őszén egy olyan – hivatalos adatok alapján összeállított – statisztikát közölt, mely szerint a főváros 17 főgimnáziumának 10 645 tanulója, 11 leánygimnáziumának 8963 növendéke, s végül 5 főreáliskolájának 3777 diákja, vagyis összességében 18 385 középiskolai tanulója vallásilag 42%-ban római katolikus és 42,44%-ban zsidó (6, illetve 8% evangélikus és református mellett). Tehát több zsidó középiskolás van, mint katolikus, holott hivatalosan a katolikusok száma két és félszer nagyobb a zsidókénál. A javak azonban – oldja fel az ellentmondást a lap – valójában a zsidók kezén vannak, ezért azok taníttatni tudják gyermekeiket. Márpedig e szomorú statisztikának még szomorúbb következményei lesznek. Az összes olyan pályát, amelyhez iskolázottság kell, előzönlik a zsidók. A keresztényeknek két hivatás marad: gyári munkások lehetnek, vagy alacsonyabb hivatalokat tölthetnek be. „Szép kis jövőkép Budapest népének!” – hangzik a provokatív zárogondolat.²³

1918 tavaszán Prohászka Ottokárnak a keresztény egyetemi ifjúság érdekében intézett felhívását interpretálta a lap a németajkú olvasóknak. A püspök a munkácsi honvéd regiment állományadatai alapján vont le ama következtetést, miszerint „minél közelebb jövünk a tűzhöz, annál nagyobb a keresztény férfiak száma, és minél hátrébb húzódunk, annál nagyobb a zsidók száma. Amazok elpusztulnak, ezek mentik a bőrüket – természetesen a magyar kultúra jövője érdekében.” Amíg tehát a hont féltő főiskolásaink az ország védelmét látják el, és ez okból nem tudnak tanulni, addig a zsidók előzönlik a főiskolákat. Hiába véreztünk, figyelmeztet a lap, ha időközben mások foglalják el a kultúra pozícióit.²⁴

Alig egy héttel később egy, a korábbiaknál jóval élesebb hangú eszmefuttatást közölt a *Neue Post*. Egy meg nem nevezett fővárosi lapra hivatkozva azt írta, hogy a fővárosban a kenyérjegyek és egyéb élelmiszerutalványok összesítése alapján meglepő eredmény született: Budapest lakosságának több mint fele, 51,6%-a zsidó. Mindebből a lap szerint néhány következtetés adódik: 1. A zsidóság számára a bankokban és kávéházakban biztonságosabb és kellemesebb az élet, mint odakint a lövészárkokban. 2. Gyors növekedésüket nem a természetes szaporodás, hanem a Galícia-ból való bevándorlás magyarázza. 3. Budapesten több zsidó él, mint Franciaországban,

²² A német nyelvű lap a következőkben idézett cikkeinek magyar fordítása tőlem – O. L.

²³ Wie es in den Budapester Mittelschulen aussieht. *Neue Post*, 1917. 11. 11. 2.

²⁴ Ein Weckruf des Bischofs Prohászka. *Neue Post*, 1918. 05. 28. 1.

Olaszországban, Angliában és Spanyolországban együttvéve. 4. Összefüggés vélhető a hallatlan drágaság és a felszaporodó zsidóság, nevezetesen annak árfelhajtó és lánckereskedő tevékenysége között. Végül két, stílusában is otromba kérdéssel zárul a cikk: Sikerülni fog-e valaha Magyarország fővárosát a zsidóságtól visszahódítani? Az 1541 utáni török iga évei után meddig fog az új szolgaság tartani?²⁵

„Aki a magyar viszonyokkal tisztában van, annak számára jól ismert tény, hogy a Magyarországot vezető államférfiakat, ahogyan az értelmiséget is, nem magyar szellemiség irányítja. Nincs is tán más ország, mely történelmi nyomvonaláról annyira más útra lépett volna, mint Magyarország. Az egyesületekben és az újságokban, a regényekben és a színpadokon újra és újra azzal a felfogással és érzülettel találkozunk, mely oly idegennek tűnik. Halljuk ugyan a szavakat és értjük is azok értelmét, ám mégis egy egészen idegen jelentésárnyalat tapad rájuk, mely hidegen hagy, sőt, akár belsőleg sért is minket. A szavak mögött húzódó felfogásmód és világlátás olyannyira frivol, minden idealizmustól mentes és a legerőteljesebb materializmustól átítatott, hogy azok inkább taszítóan hatnak mindazokra, akiket a föld mocskától elfordult lelkület irányít.”²⁶ E gondolatokat már a Károlyi-kormány két és fél havi teljesítménye láttán osztotta meg a *Neue Post* az olvasóival, s egyben a bajok gyökerére, a rombolás irányára és eszközeire is azonnal rámutatott: „Ennek az idegen szellemnek, ennek az egészségtelen világlátásnak került bűvkörébe az egész magyar szépirodalom, különösen a hírlapirodalom. A Budapesten megjelenő 25 napilap közül 20 a zsidók kezében van. A szépirodalmi lapok csaknem kivétel nélkül, a vicclapok kivétel nélkül zsidók. Azok az ideák, amiket e lapok és folyóiratok terjesztenek, mind destruktív természetűek. Az egyetlen követendő cél az üzlet. A háború első évében ezért voltak a zsidók a legnagyobb háborús uszítók, s épp ugyanezen okból lettek ők most a legmegrögzöttebb békeapostolok és demokraták. És saját akarataikra, illetve hasonmásukra formálják át az ország közvéleményét.”²⁷

Ezzel pedig elérkeztünk a zsidóság bűnlajstromának két újabb kimeríthetetlen örök toposzához. Ami a sajtóhegemóniát illeti, a *Neue Post* rövid fennállása idején (1917–1920) igen bőséges forrásanyagot biztosít a kérdés kapcsán összecsapó indulatok dokumentálására.²⁸ E helyütt azonban csupán utalunk e szegmens meglétére,

²⁵ Volkszählung in Budapest. *Neue Post*, 1918. 06. 06. 2.

²⁶ KÖNIG, Anton: Die Juden in den zukünftigen Ungarn. *Neue Post*, 1919. 01. 16. 2.

²⁷ Uo.

²⁸ Lásd (egyebek mellett) Bauer und Prälat. *Neue Post*, 1917. 12. 04. 2; Die Gründungsversammlung des christlichen Zentral-Pressunternehmen. *Neue Post*, 1918. 06. 14. 1; HUBER, Johannes: Ein Jahr. *Neue Post*, 1918. 08. 01. 1; Die große christliche Pressebewegung und die 'Neue Post'. *Neue Post*, 1918. 09. 14. 1; Wir wollen einen christlichen Staat! *Neue Post*, 1920. 01. 08. 2; KÖNIG, Anton: Das deutsche Volk Ungarns und die Neue Post. *Neue Post*, 1920. 05. 30. 3; LANDPFARRER: Not-

részletes kidolgozására ugyanis egy a közeljövőben megrendezésre kerülő konferencián teszünk kísérletet.²⁹ A másik, az iménti cikkben csak utalás szintjén érintett „ösbűn”, a zsidóknak a világháborúban és a Monarchia szétverésében – egyebek mellett sajtótúlhatalmuk révén – játszott szerepe. Ennek kapcsán érdemes hosszabban is idézni a lap egyik, a közhangulatot szemléletesen visszaadó cikkéből, mely voltaképp az egykori k. u. k. követ, Otto Czernin grófnak³⁰ a bécsi *Das Neue Reich* című hetilapban³¹ *Der jüdische Geist als Hauptursache des Zerfalles der Donaumonarchie* címen megjelent gondolatait adaptálja.

A *Neue Post* A zsidók győzelme a világháborúban. Ausztria–Magyarország szétverése és a zsidók szerepe című cikke alapvetően abból indul ki, hogy a „nemzetiségi elv, amelynek a birodalom összeomlását rendszerint tulajdonítják, önmagában nem volt képes arra, hogy a sok vihart átélte birodalmat szétfeszítse [...]”. Az etnikai torzalkodásokat azonban, ahelyett, hogy csillapították volna, bizonyos körök még szították is. Czernin olvasatában „a Lajtán túli [osztrák szemszögből Magyarország értendő ez alatt] sémik még az ittenieknél is jobban uralták a teljes nemzeti sajtót. A tisztán zsidó, német nyelvű 'Pester Lloyd' az osztrák–magyar közös érdekeknek nem kevésbé ártott, mint *Az Est* vagy más magyarországi zsidó lap. A magyarság zászlaja alatt a szegény, félrevezetett, szimpatikus ország egész gazdasági életét magukhoz ragadták. A Pest–Bécs gyorsvonaton, úgy Pozsonyig, magyarul beszéltek, aztán Bécsig németre váltottak. Odaát a magyar uralom élharcosai voltak, emitt meg letették magyar felöltőjüket és játszották a 'kedélyes bécsit'. Pedig itt is, ott is, maradtak egyszerűen zsidók. Ausztriában számtalanszor sikerült volna a különféle nemzeti kiegyezéseket keresztülvinni, ha nem hiúsította volna meg a közeledést valamennyi nemzet zsidó sajtója a maga kártékony, fölényes tollával.”³²

Azt, hogy e birodalom kohéziós erővel is rendelkezik, csak nagyon ritkán lehetett megtapasztalni. „Általános volt a meglepődés, amikor 1914 augusztusában

wendigkeit einer deutschen christlichen Presse in Ungarn. *Neue Post*, 1920. 07. 04. 3–4; Die ungarische Presse. *Neue Post*, 1920. 08. 19. 1.

²⁹ A zsidó sajtóhegemónia elleni küzdelem a hazai német mozgalom sajtójának korai időszakában (1917–1920). Több nemzetiségű államok keletkezése és felbomlása Közép-Európában. Szeged, 2018. március 2. (Megjelenés alatt in: Közép-Európai Közlemények 2019/1. szám.)

³⁰ A Monarchia külügyminisztere, Ottokar Czernin öccséről van szó. A családi háttérhez lásd LIGETI Dávid: Békepárti külügyminiszter a Nagy Háború árnyékában. Gróf Ottokar Czernin élete és pályafutása. In: LUKÁCS István–MAJOROS István Szerk. Közép-európai arcképcsarnok – 20. század. Budapest, ELTE, 2018. 229–244.

³¹ Az ausztriai politikai katolicizmus neves publicistája, Joseph Eberle által 1918–1925 között szerkesztett lap.

³² Der Judentum im Weltkrieg. Die Zerstörung Österreich–Ungarns und die Vorarbeit der Juden. *Neue Post*, 1920. 02. 20. 2.

a Monarchia népei hirtelen 'fölfedezték' összetartozásukat. E rejtély megoldása egyszerűen az volt, hogy a háború kitörésével a zsidó sajtóra szájkosár került, jobban mondva a büzlő kanális száját elzárták. Mintegy lidércnyomásból ébredve találták meg egymást akkoriban a fölhergelt népek. Amikor aztán – megfélemlítve a zsidó Adler³³ által elkövetett halálos merénylettől – gyöngye kormányok kezdtek lassacskán engedni a zsidó nyomásnak és a méreginjekció ismét működésbe léphetett, akkor meg is indult a gyors lejtmenet [...]."³⁴

Érdekes kérdés ugyanakkor, hogy a zsidóság nem érzett-e veszélyt, saját pozícióinak megingását a Monarchia szétesése által? A lap szerint nem tartottak attól, hogy ők rosszul jöhetnek ki a felfordulásból. „A zsidóság egésze egy birodalom szétesésekor még sohasem rövidült meg, s egy olyan fajnak, mely maga képtelen egységet alkotni, nem is lehet érdeke egy önálló állami egység fennmaradása.” Az ilyen helyzetekre ők mindig is forgatókönyvvvel rendelkeztek. „A bomlás pillanatában a zsidóság két szerepkört vesz fel. Az egyik fosztogatni kezdi a roncsot, a másik elhagyja a süllýedő hajót, hogy aztán máshol újra felbukkanjon. Esetleg egy harmadik kategóriával lehet még számolni, mely a két szerepkört összekapcsolja. [...] Véletlen lenne-e, hogy nálunk, legyőzötteknél, legyünk bár formálisan legyőzöttek vagy képzelt győztesek, mindenütt ugrásszerű fellendülésre tett szert a zsidóság? Semmit sem jelentenek az eltérő zászlók, melyek Izráelt nevesítik az egyes országokban, legyen bár az bolsevik, szociáldemokrata, vagy akár nemzeti republikánus. Befolyást nem vesztett [a zsidóság] sehol sem, ellenkezőleg, mindenütt még arcátlanabb módon nyitotta ki a pofáját.”³⁵

„Zsidóság és forradalom – zárja gondolatmenetét a *Neue Post* – elválaszthatatlan fogalmak.” Az összehangolt rombolás során ossztűzbe mindenütt az alapértékek kerülnek, a szellemi súlypontok, az egyes államok életerejének központi kérdései. „Oroszországban, ahol a cár maga volt a birodalom, az államfő és annak családja ellen irányultak a merényletek, melyeknek hátterében évtizedek óta mindig zsidók álltak. Németországban, amint az a világháború végén, és azóta is megmutatkozott,

³³ Friedrich Adlerről (1879–1960), Victor Adler fiáról van szó, aki az osztrák szociáldemokraták balszárnyának vezéregyéniségeként 1916 őszén lelőtte az osztrák miniszterelnököt, Karl von Stürgkh grófot.

³⁴ Der Judensieg im Weltkrieg. Die Zerstörung Österreich–Ungarns und die Vorarbeit der Juden. *Neue Post*, 1920. 02. 20. 2.

³⁵ Uo. A Monarchia utódállamaiban egyértelmű zsidó térnyerést lát a lap. „Még a csehszlovák kormányban is – a nép körében tapasztalható kezdeti antiszemita áramlatok ellenére – mértékadó szerephez jutott[ak], Bécsben a bolsevik Bauer bizonyította, hogy a zsidó gátlástalanság alkalmatlansággal párosulhat, Magyarországon pedig csupán a körülményeknek köszönhető, hogy a zsidóság túl korán vélte magát a helyzet urának s túl hamar fölfedte igazi arcát, így a reakció és az árja szolidaritás újjáéledése megsemmisítette a zsidó gyűjtogatókat.”

a zsidóság volt a militarizmus ellensége. Nálunk pedig, ahol az állam léte a nemzeti-ségek közti kiegyezésen nyugodott, épp a zsidóság tüzelte fel azokat, míg aztán, a széthullást követően, külön-külön még védtelenebbül lettek kiszolgáltatva neki. A világháború egyedüli tényleges győztese – mindeddig – a zsidó.” Ezek után csupán remélni tudja a lap annak a napnak a beköszöntét; amikor lehullik a hályog a szemekről, „és amikor azt fogják haladóként magasztalni, aki fegyvert ránt a sémi uralom ellen!”³⁶

Mindez az osztrák–magyar viszony némely aspektusát is más megvilágításba helyezte. Másként tekintettek még Bécs korábbi főpolgármesterére, a Budapestet „Judapestnek” tituláló Karl Luegerre is: „Luegerről korábban Magyarországon csak mint Magyarország legádázabb ellenségéről beszéltek. Aki őt védeni próbálta, annak a veszélynek tette ki magát, hogy a zsidó–magyar sajtó 'schwarzgelb'-ként bélyegzi meg. E befolyás alól akkoriban a keresztény sajtó sem tudta és merte kivonni magát. Ma már azonban sokan másképp látják a dolgokat. Nem minket gyűlölt ő, hanem a magyar álarcot magára öltő s népünket megrontó idegen fajt. [...] Magyarországon egyre többen látják be, hogy nem minden volt rossz, ami Ausztria felől érkezett. Csak most, a háború után találtunk igazán egymásra. Magyar oldalról most, hogy a zsidó ígát leráztuk, megteremtődtek a feltételek arra, hogy az osztrák és a magyar nép viszonyát átalakítsuk. Ha Lueger még életben volna, aggályok nélkül nyújtaná kezét magyar testvéreinek, ám többé már nem a zsidók magyar, hanem a zsidók bécsi igájának lerázására, merthogy Magyarország és Ausztria időközben szerepet cserélt.”³⁷

A zsidósággal szemben táplált ellenérzések (melyek a Monarchia felbomlása révén átélt történelmi traumát, az anarchia iránt vonzó zsidó nyughatatlansággal azonosított forradalmakat és egyes speciálisan magyar nemzetpolitikai károk okozását egyaránt neki tulajdonították) kiegészülve a „zsidó baloldal” vallásellenességének³⁸

³⁶ Uo.

³⁷ Lueger – Die Ungarn – Mataja. *Neue Post*, 1920. 03. 20. 2. A cikk címében szereplő Mataja megnyilatkozását a közeledés szükségét föl nem ismerő, negatív példaként említik. „Sajnos még a bécsi keresztényszocialisták között is akadnak rövidlátó emberek. Egyik vezetőjük, Mataja, amikor az osztrák nemzetgyűlésben a magyar kormány Nyugat-Magyarországot illető ajánlatát vitatták meg, heves és gyűlölködő szavaival még a szociáldemokratákon és Renneren is túltett. Mataja, noha tán saját hazájának akart szolgálatot tenni, ám végeredményben csak annak a fajnak a vitorlájába terelte a szelet, mely Magyarországot egyszer már tönkretette, s mely láthatóan Bécs sem fogja megkímélni. A magyarokkal szembeni gyűlölet egyeseknél láthatóan nagyobb, mint ama ellenséggel szembeni gyűlölet, amellyel Lueger sohasem békült volna meg. Vajon mit szólna Lueger Mataja beszédéhez?”

³⁸ Lásd pl. Stellung der Sozialdemokratie zur Religion. *Neue Post*, 1919. 03. 06. 1. „A szociáldemokrácia a vallást alapvető és ádáz ellenségének tekinti.” E tézist a cikk a nemzetközi szociáldemokrácia programjának és főbb vezetőinek nyilatkozataiból vett idézetekkel bizonyítja, és meg-

vádjával, a *Neue Post* hasábjain egy újabb, immár kimondottan hazai német vonatkozással is gazdagodtak. Ennek pedig különös jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert-hogy az éledező hazai „volksdeutsch” mozgalom érdekérvényesítését felkaroló lap az amúgy is veszélyeztetve érzett német öntudat és a népiségi érzület zsidók általi fenyegetése ellen még elszántabban élte ki fegyvereit. 1918–1919-ben az összeomlással, illetve a területi integritás megóvásának lehetséges módjaként felkínált nemzetiségi autonómiák kiépítésével párhuzamosan a *Neue Post* és az öt szócsőként használó – hangsúlyozottan katolikus – hazai sváb mozgalom nem is palástolt ellen-szenvvel fogadta, és voltaképp a német önkormányzatiság népi fundamentumának megcsúfolásaként értékelte a zsidó Kalmár Henrik [Kohn Elkán] „nyakukba ültetését”. A lap antiszemita attitűdjének egy újabb szegmensét, s még az imént tárgyalt motivációkhoz képest is élesebb és elszántabb hangvétel megjelenését eredményezte az immár „saját bőrükért”, az autonóm érdekérvényesítési képességük idegenek általi elbitorlása ellenében felvállalt küzdelem.

1918 decemberében, amikor a lap nem titkolt kárörömmel arról számolt be, hogy „a Károlyi-párt és a radikális párt közti egységben súlyos repedések keletkeztek”, mégpedig a Jászinak tulajdonított baklövések miatt, arról is értesülünk, hogy „szin-tén Jászi miniszter okozta a német kérdésben bekövetkező rendkívül kritikus fordulatot. Jászi Oszkár ugyanis arra az ostobaságra vetemedett, hogy a némettség vezetését néhány szociáldemokrata zsidó kezébe próbálja átjátszani.” Márpedig e „szocialista agitátorok, akiknek most a 'német áru' kapcsán kellett eljárniuk”, hamar eltékoztak a bizalmat, így aztán „Jászi e 'német' politikájának következményei már jelent-keznek.”³⁹

A lap főszerkesztőjének év végi vezércikke azt is világossá tette, miben is áll a Jászi által fölülről küldött népvezetők és az őket befogadni nem akaró „igaz” néme-tek ellentéte. „Bekövetkezett, amit már előre láttunk: szemérmetlen zsidó uszítók álruhaként használják fel a német gondolatot a német néplélek megmérgezésére. Korábban a zsidók voltak a magyar sovinizmus legádázabb képviselői. Még a múlt nyáron is azzal büszkélkedett egy német nyelvű budapesti zsidó lap, hogy a zsidóság érdeme az, hogy Magyarország korábban túlnyomórészt német városai viszonylag rövid idő alatt elmagyarosodtak. A zsidók mindenütt a leghevesebb magyarként

állapítja, hogy „így fokozódik a szocializmusban a vallás iránti közöny a megértés hiányává, a meg-értés hiánya pedig a vallással szembeni – különösen a keresztény vallással szembeni – gyűlölködő harccá. Röviden megfogalmazva, a zsidók Krisztus iránti gyűlölete [kiemelés az eredetiben] az, mely a szociáldemokrata pártba belegyökeresedett. E kereszténység iránti gyűlöletet a szocializ-mus már születése pillanatában elválaszthatatlan örökségként kapta s az anyatejjel szívta magába. A szocializmus két alapítója, Lassal[I]e és Marx, persze zsidók voltak!”

³⁹ Das Volk Jászis ist unzufrieden! *Neue Post*, 1918. 12. 10. 2.

léptek föl, s nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a németektől iskoláikat elvették. A zsidó sajtó volt az, mely szidalmak áradatával illette mindazokat, akik németségü-ket nem kívánták megtagadni. Annak idején e zsidókat épp saját üzleti érdekeik késztették a túlfűtött magyarok piros-fehér-zöld gúnyjának felöltésére. A Kohnok és Rosenblühök siettek ötven krajcárért Hunyadi-kk, Rákóczi-kk és Kalmárokká⁴⁰ avanzsálni. Most azonban megváltoztak az idők. A magyarországi némettség feléb-redt. Felébresztésében a szóban forgó zsidók a legkevésbé sem játszottak közre. Igen óvatosan jártak el, a magyarsággal való viszonyukat egész addig nem akarták meg-rontani, míg az nem került teljességgel a földre. Most már azonban hirtelenjében fölfedezik német szívüket. S vezetői kívánnak lenni a megébredt német népnek. Ki akarják használni a német gondolatot saját ügyeik érdekében, mint ahogyan koráb-ban a magyar gondolatot is kihasználták.”⁴¹

S hogy miként kívánják meglovagolni a német nemzetiségi törekvések révén teremtett politikai konjunktúrát? „Szociáldemokrata zsidó vezetők jelennek meg a német községekben, különösen Nyugat-Magyarországon. Dél-Magyarországra nem mennek, mert ott a szerb megszálló csapatok huszonötöt sóznának rájuk, aho-gyan a zsidó Kalmár Jenőre Szabadkán. Így most Nyugat-Magyarország a vadászte-rületük. A szociáldemokraták 'német' vezetői előszeretettel küldenek a német köz-ségekbe olyan embereket, akiknek zsidó származása nem látszik már száz lépésről is. A háttérből irányítók azonban mindig ők. Felháborító, milyen lelkiismeretlen módon használják ki a 'zsidó szocialistavezérek népünknek a német népiség jogai iránti őszinte lelkésedését.’ S mindeközben homályban hagyják a falusi németiség legszembeötlőbb attribútuma, a mélyről fakadó vallásosság ellen szőtt tervüket. „Hamisítatlan zsidó-szocialista módon kezdik meg harcukat a keresztény vallás ellen a községekben. A némettség csupán mézesmadzag ahhoz, hogy a német népet meg-nyerhessék a vallásellenes szociáldemokrácia számára.” A lap szerint föl kell tární ezt az összeesküvést: „E nyomorult zsidó mesterkedésnek végét kell vetni. Keresz-tény német nép, szegülj ellene ennek! Kérdezzük téged, lehet egy zsidó német? Nem, soha! Egy zsidó az zsidó, akár piros-fehér-zöld, akár fekete-vörös-arany színeket hord. [...] Űzzétek ki a zsidó-szociáldemokrata ügynököket falvaitokból, ha nem teszitek meg, nemsokára minden községben viszálykodás, rablás, gyilkosság, ember-ölés következik. Ne legyen bizalmatok az arrafelé csavargó, fizetett ügynökökhöz [...]. Keresztény és német, ez az egyedüli ismérve a teljes igazságnak és őszinteség-nek, minden egyéb hitvány zsidó népcsalás!”⁴²

⁴⁰ Utalás Kalmár Henrikre, a későbbi tárca nélküli német miniszter mellett működő államtitkára.

⁴¹ (h) [HUBER, Anton]: Christlich und deutsch! *Neue Post*, 1918. 12. 28. 1.

⁴² Uo.

Az 1919 januárjában elfogadott német autonómiatörvényt⁴³ a *Neue Post* és a *Bleyer* irányította német politikai közösség ambivalens érzésekkel fogadta. Ennek, illetve a zsidóság német mozgalomra való rátelepedésével kapcsolatos aggályoknak burkolatlanul hangot adtak. „A német önkormányzat tehát immáron törvény. Talán már holnap hivatalosan kihirdetik az első német miniszter kinevezését. Nekünk, akik az elsők voltunk, akik nyíltan felléptek a németiség jogaiért, örömmel kellene tudatnunk e tényt a német néppel. Ujjongva kellene szerteszét kiáltanunk az országban: kedves német honfitársak, legyetek jókedvűek, mert egy szebb jövőnek nézünk elébe, anyanyelvünk jogai örök időkre biztosítottak, mert immár magunk határozzunk a sorsunkról, önkormányzatunk van, német minisztériumunk van, német emberek fognak népünk élén állni, a német szó és a német jelleg fog győzedelmeskedni. Német örömeink kellene, hogy felhangozzék mind megannyi vidéken, s minden igaz német hálaimeink kellene, hogy felszálljon az égig, mert megértük e napot. Az ének azonban nem akarja elhagyni a torkot, s örömeinkre komoly aggályok borítanak árnyat. Halljátok meg hát, ti német férfiak és asszonyok: a német minisztérium élére ama miniszter mellé, akinek személyét [értsd: felfogásmódját – O. L.] nem ismerjük, csupán azt tudni, hogy egy sváb ember lesz, első államtitkárként egy szociáldemokrata zsidót állítanak. Halld ezt, te kiváló német nép? A zsidó Kalmár-Kohn Henrik lesz a te államtitkárod!”⁴⁴

A csalódottság hangja keveredett a vádaskodásával: „Hogy került sor minderre? Hogy lehetséges ez? A magyar kormányban négy zsidó miniszter ül. Ők követelték a minisztertanácsban, hogy Kalmár Henriket nevezzék ki német államtitkárnak. Valószínű, hogy a német minisztert, Junker Pált,⁴⁵ egy ideig majd el fogják tűrni. Egy ideig elnézik majd neki, hogy ő egy született német. Utána azonban ugyanaz jöhet majd, mint ami a hadügyminisztériumban történt, ahol is addig nem állt be a nyugalom, amíg nem nevezték ki a zsidó Böhmöt miniszternek. Úgyhogy megalapozottnak tűnik az a meglátás, miszerint Kalmár Henriből miniszter lesz még.”⁴⁶ Mi egyébként nemigen tehetünk mást, mint hogy hangos tiltakozásunknak adunk hangot, s meggyőződéssel valljuk, hogy ezzel kétféle német szívből beszélünk. Meggyőződésünk, hogy német népünk egésze [...] gyalázként és sértésként éli meg azt, hogy egy zsidót nevezték ki német államtitkárrá. A német népet hatalmas igazságtalanság érte ezzel. A német minisztériumnak arra kellene szolgálnia, hogy benne német emberek tevékenykedjenek a német nép javára. S lám, a vezető posztra nem németet állítanak,

hanem egy másik nép fiát, egy zsidót. Ám a magyar kormányban a zsidók és a szociáldemokraták ezt így akarták és így is lett. A magyar kormány zsidó és szociáldemokrata tagjai ezzel azt akarják [...] megakadályozni, hogy a német nép a saját településterületein a saját ura legyen. A német területeket éppúgy alárendeltségükbe akarják vonni, mint ahogy tették ezt a magyar területekkel. Kalmár Henriket azért tették német államtitkárrá, hogy gondoskodjék német népünknek a szociáldemokrata tanok mérgével való átítatásáról, s ezáltal mi németek az önkormányzatunkon belül ne tudjuk megakadályozni, hogy minálunk ugyanaz a zsidó wirtschafft üzessék, mint a magyaroknál. Német férfiak és asszonyok, jelszavunk most így hangzik: ki a zsidókkal a német minisztériumból! [...] S ha a szociáldemokrata népamítók, akik most gazdagon el vannak látva pénzzel, megjelennek a német falvakban, válaszoljuk nekik azt: Mi keresztények és németek vagyunk, és nem akarunk a zsidók szolgái lenni.”⁴⁷

A cikk említést tesz arról is, hogy a német önkormányzatba való beszivárgás mellett nagyobb számban jelent meg a zsidóság egyéb fontos kormányzati pozíciókban is. Ennek kapcsán természetesen kívülről is látható konkurenciaharc bontakozott ki, mely hozzájárult a Károlyi és Jászi pártja közti – korábban már említett – „repedések” kialakulásához. A *Neue Post* tökéletesen képben volt a kormányzatban belüli feszültségek ügyében: „Ama mohóság miatt is ingerültek a Károlyi-pártban, amely Jászi emberei rávetik magukat a kormányzati hivatalokra. Jászi követői ugyanis mind csupa zseniális ember és sajátos módon mindnyájan Izrael törzséhez tartoznak. A soraikból jött több tucat államtitkárt neveztek ki, fejenként 40 000 koronás jövedelemmel. A fiatalabb, még harmincon inneni törzsbélieknek kormánybiztosi állásokkal kell beérniük. Úgy értesültünk, fennáll annak szándéka is, hogy az egyes minisztériumokban saját hitközségeket létesítsenek. Jászi népének étvágát azonban az eddigi sikerek sem elégtették ki.” Saját pozícióinak erősítése végett „a Károlyi-párt fejébe vette, hogy néhány miniszteri és államtitkári posztot saját embereivel töltsön be, akik mindnyájan született magyarok. Mindez idegessé teszi Jászi népet.” Jól tudják, „e konkurenciát el kell hárítani. Úgy látszik, [...] addig nem lesz nyugalom, amíg az utolsó magyart is el nem távolítják a minisztériumokból. Végül is minden magyar többé-kevésbé reakciós, és egy esetleges ellenforradalom veszélyét csak úgy lehet hatékonyan elhárítani, ha e reakciós elemeknek útilaput kötnek a talpára. Nagy számban vannak még tehetséges fiatalok Jászi népében, akikről gondoskodni kell. Ezért aztán a reakciós, született magyarokat félre kell söpörni. Szabad utat a tehetségnek, ez a jelszava a radikális pártnak.”⁴⁸

⁴³ Az 1919. évi VI. néptörvény „A magyarországi német nép önrendelkezési jogának gyakorlásáról”.

⁴⁴ (h) [HUBER, Anton]: Deutsche Autonomie – jüdischer Staatssekretär. *Neue Post*, 1919. 02. 01. 1.

⁴⁵ Valójában: Junker János, bánáti sváb származású szegedi táblabíró.

⁴⁶ Ez valóban megtörtént. A tanácsköztársaság idején Junkert Kalmár váltotta föl, immár német népbiztosként.

⁴⁷ (h) [HUBER, Anton]: Deutsche Autonomie – jüdischer Staatssekretär. *Neue Post*, 1919. 02. 01. 1.

⁴⁸ Das Volk Jászis ist unzufrieden! *Neue Post*, 1918. 12. 10. 2. – A Jásziék által felhánytorgatott sérelmekről is tudósít a lap: „A radikális pártban igencsak bosszankodtak amiatt, hogy milyen kelletlenül fogadták Svájcban [az oda nagykövetségi rangban kiküldött feminista aktivista – O. L.] Bedy-

A *Neue Post* a két szövetséges politikai háttérküzdelmének kimenetelét is megjósolja: „Meggyőződésünk, hogy a Károlyi-párt a Jászival való viszályban a rövidebbet húzza majd. Jászi népének hatalmas étvágya van, és feltétlenül biztosítani fogja magának a vályúnál az egyeduralmat. Csak akkor emelkedik fel végérvényesen a hajnalcsillag a tehetséges nép számára, ha Jászi lesz a miniszterelnök, és a reakciós magyarokat a pokolba kergetik. A magyarnak születettek viszont készülődhetnek a kivándorlásra. Apropó, Argentína Dél-Amerikában, ahol a bolond Hirsch báró le akarta telepíteni a zsidókat, nem volna remek hely a magyaroknak megtelepedésre?”⁴⁹

E vitriolos hangnem persze alighanem a csak nehezen palástolni tudott csüggedés, az olykor vállalhatatlan agresszivitást is megengedő, ám olykor már-már nemzetthalált vizionáló tehetetlen reménytelenség lecsapódása. Azé a pesszimizmusé, mely a küszöbön álló nagyhatalmi konferencia előre borítékolható határdöntéseinek kényszerű tudomásulvételét, egyszersmind a feltörekvő magyarság ügyének kisiklását, életerejének megroppanását kísérte. A csöndes haláltusa érzetét – hatalmas kontrasztként – csak mélyítette a régi rend elenyészésével talajt vesztett rétegek szemében az a látványosan sikeres érdekérvényesítési képesség, amelyet a hazai zsidóság mutatott fel az új viszonyok között. Márpedig ezt a *Neue Post* a forradalmi kormányok tudatos nemzetpolitikai irányváltásának tulajdonította, s ebből sokkoló jövőképet festett a megcsonkult országterület számára. „Igen jellemző a viszonyainkra, hogy a zsidóság a legerőteljesebben a magyar magterületeken van jelen. Mindez abból a tényből is látható, hogy az ellenség által megszállt területeken csupán 380 000 zsidó maradt, a meg nem szállt, többnyire magyarlakta területeken 534 000. [...] Ha mármost azt vesszük, hogy a zsidókat úgy a csehek, mint ahogy a románok, de különösen a szerbek nem túl szívélyesen fogadják, amiből persze az a természetes követ-

Schwimmer Rózsát. Rendkívül zokon vették a Károlyi-párt részéről, hogy az emiatt nem üzent hadat az éppúgy reakciós svájci csőceseléknek. Amikor Charmant Oszkár korábbi 'királyi' közigyőzt [...] diplomatává nevezték ki, a Károlyi-párt úgyszintén elkövette azt a hibát, hogy mindettől nem volt elragadtatva. Jászi népe sosem fogja ezt megbocsájtani a Károlyi-pártnak. Az ilyen szemtelenségek egyáltalán nem eltűrhetők. A Jászi-népség tehetséges ifjai bosszút forralnak. Meg kell mutatni a Károlyi-pártnak, hogy ki az úr az országban. Az ő ellenérzésük dacára kell nemsokára kinevezni Párizsba rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri minőségben Rosenblüh Izidort, a Dob utcai öreg vaskereskedőt. Ettől fognak majd fölrobbanni a Károlyi-párt született magyarjai. S épp ez lesz a legjobb megoldás a nézeteltérésre. Így majd lesz elég hely Jászi népe számára.”

⁴⁹ Uo. – Maurice de Hirsch (1831–1896), megnesmesített bajorországi zsidó bankárcsalád sarja, neves zsidó filantróp. Vasútépítésből (a későbbi Orient expressz) szerzett jövedelmeiből az oroszországi zsidók tengerentúli kivándorlását finanszírozta az általa létrehozott Jewish Colonisation Association által. A palesztinai zsidó állam megalapításáról viszont nem tudta őt meggyőzni Theodor Herzl személyes találkozásukkor, 1895-ben.

keztetés vonható le, hogy a zsidók valószínűleg elhagyják majd e területeket, hogy a tulajdonképpen Magyarországra települjenek át, nos, úgy nagy valószínűséggel megállapítható, hogy hazánkban a zsidók néhány éven belül a teljes hatalmat magukhoz fogják ragadni. Ez lehet majd a valós, a tényleges eredménye a nagy világegyesnek, mely nekünk nem csupán egy elveszített háborút és egy szétrombolt országot, de a létünkben való veszélyeztetettséget is örökölni hagyta. Magyarország egy új Palesztina vagy épp Galícia lehet.”⁵⁰

A *Neue Post* 1920 őszére – noha jelentős szolgálatokat tett a magyar kormány-nak, főképp a „nyugat-magyarországi kérdés” kapcsán kifejtett integritásvédő magatartásával – komoly (gazdasági természetű) válságba került. Dél-Magyarországon előfizetői 60%-ától fosztották meg a határváltozások.⁵¹ Olvasói tábor a jó részét ezután a szintén megkérdőjelezett státuszú Nyugat-Magyarország adta, s igaz volt mindez a mozgalom politikai bázisára is.⁵² Az elmozdulás egyik lehetséges útja volt a városi (budapesti) jelenlét erősítése. Merész húzással egyenest a *Pester Lloyd* konkurensévé válást célozták meg – a nevükben is! Így született meg egy újabb cím-változást követően, 1920. november 3-án, a *Pester Zeitung*, mégpedig az elődlapok – a *Neues Kleines Journal* és a *Neue Post* – számozásbeli kontinuitását megőrizve. A politikai orientáció, a hangvétel (az antiszemita terminológia is) az elmúlt három év hagyományait folytatta, ahogyan a szerkesztőség összetétele és vezetősége is. Ám a lendület csak egy évig tartott ki. 1921. október 4-én a megújult lap is utolsó számát hozta ki. Az ok persze nem a nyilvánosságnak tált verzió volt, vagyis hogy Huber kanonoki kinevezést kapott Sopronba, sokkal inkább az, hogy a „burgenlandi kérdés” rendeződésével elvesztette jelentőségét a lap: a Központi Sajtóvállalat nem látta már szükségét annak, hogy napilapot finanszírozzon a maradék svábságnak, a városi németiség pedig nem volt képes eltartani azt.⁵³

A megoldást nem egy újabb profilváltás hozta el, hanem egy teljes „tabula rasa”. Még 1921 októberében elindította Bleyer a *Sonntagsblatt*ot, mely azonban már csak hetilap volt, ám immár nyíltan felvállalva, hogy a vidék német parasztságának szól. 1940 októberéig, a volksbundista *Deutsche Zeitung* indulásáig, nem lesz napilapja a hazai német mozgalomnak.

⁵⁰ KÖNIG, Anton: Die Juden in den zukünftigen Ungarn. *Neue Post*, 1919. 01. 16. 2.

⁵¹ KÖNIG, Anton: Das deutsche Volk Ungarns und die Neue Post. *Neue Post*, 1920. 05. 30. 3.

⁵² 1920-ban Bleyer Szentgotthárdról, Huber Nezsiderből, Scholtz Kismartonból jutott be a Nemzetgyűlésbe.

⁵³ TAFFERNER, Anton: Die katholischen Donauschwaben in Ungarn (1918–1945.) In: Unser gemeinsames Erbe. 1100 Jahre deutsch-ungarische christliche Beziehungen. Szerk. HAMBACH, Wendelin. Budapest, St. Gerhards-Werk, 2001. 149–194, 157.

„...AZ ÁLLAMÉRDEK AZT KÍVÁNJA, HOGY AZ ELSŐ HÁBORÚS BÜNÖS A LEGSÜLYOSABB BÜNTETÉSSSEL SUJTASSÉK”

Vitéz Béldy Alajos vezérezredes (1889–1946) – egy életút vázlata

A Budapesti Népbíróság, dr. Egyed Lajos¹ vezette tanácsa 1945. július 20-án megtartott tárgyalási napon Béldy Alajos vezérezredesi rendfokozatától miniszteri rendelettel (!) megfosztott² vádlottat kötél által végrehajtandó halálbüntetésre ítélte.³ Az ítélet meghozatalát követően a tanács kegyelmi tanácskozásra ült össze, ahol a népbünyész, dr. Szegő Vilmos⁴ az elítéltet kegyelemre ajánlotta. Ugyancsak kegyelemre ajánlotta a Polgári Demokrata Párt által delegált népbíró, Lovászi Márton⁵ és a Független Kiszgazda, Földmunkás- és Polgári Párt delegáltja, Baláz Károly,⁶ míg nem ajánlotta kegyelemre a Magyar Kommunista Párt – Dozmati István⁷ –, a Nemzeti Parasztpárt – Horváth István⁸ –, a Szociáldemokrata Párt – dr. Krebs Jenő⁹ –

¹ Dr. Egyed Lajos (? – Budapest, 1960. augusztus 2.) jogász 1945-ben és utána népbíró.

² Béldy esetében sajátos a helyzet. A honvédelmi miniszter, Vörös János vezérezredes, 1945. június 19-én kelt 28.611/eln. vkf. ü – 1945. június 19. számú rendelete a Honvédségi Közlöny 1945. évi 18. számában (1945. október 1.) jelent meg, melyben a honvédelmi miniszter, tájékoztatásul közölte, „...hogy a 667/1945. M. E. számú rendelet 1. §-a alapján alább megnevezetteket, mint háborús bűnösöket közigazgatási úton lefokoztam és a honvédség kötelékéből kicsáptam. 1945. június 19-én: ...9. Béldy Alajos altábornagy”. Béldy esetében a rendfokozatát sem „találták el” a rendelet alkotói, és mivel az Béldy elítélése után jelent csak meg, ő az ellene lefolytatott perben, mint vezérezredes szerepelt.

³ Béldy Alajost a Budapesti Népbíróság dr. Egyed Lajos vezette tanácsa a Népbírósági rendelet 11.§ 6. pontjában és a 13.§ 1. pontjában találta bűnösnek és az alapján hozta meg a kötél által végrehajtandó halálos ítéletét. Belügyminisztérium Központi Irattár BM V – 119 950. (Nb.1509/1945. Béldy Alajos) (A továbbiakban: Nb. 1509/1945.) Kutatásaimat az 1980-as évek második felében a Belügyminisztérium Központi Irattárában folytathattam. Így az akkori és ottani jelzeteket használok. Az iratanyag ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában van. Az ott használatos jelzetek az átvett iratanyagnak megfelelőek.

⁴ Dr. Szegő Vilmos. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

⁵ Lovászi Márton. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

⁶ Baláz Károly. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

⁷ Dozmati István. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

⁸ Horváth István. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

⁹ Dr. Krebs Jenő. 1945 előtt ügyvéd. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

és a szakszervezetek – Garamvölgyi Vilmos¹⁰ – képviselőjében a tanácsban helyet foglaló „ítélkezők”. Dr. Krebs Jenő a következőkkel érvelt a kegyelme ellen: „...az államérdek azt kívánja, hogy az első háborús bűnös a legsúlyosabb büntetéssel sujtassék. Különösen áll ez a tétel azért, mert háborús bűnösökünk úgyszólván kivétel nélkül külföldön vannak. Azoknak részünkre való kiadása akadályokba ütközne akkor, ha az első felelősségre vont háborús bűnös a halálos ítélet után kegyelmet kapna.”¹¹

Béldyt szótöbbséggel nem ajánlották kegyelemre. A Népbíróságok Országos Tanácsa dr. Bojta Béla¹² elnöke alatt 1945. július 27-én megtartott tárgyalásán az elsőfokú ítéletet megerősítette, és 1945. július 30-án megtartott kegyelmi tanácskozáson – dr. Cseh József¹³ népbünyész-helyettes kegyelemre ajánlása ellenére – kegyelemre nem ajánlotta. Nem tartotta kegyelemre ajánlandónak Béldy Alajost dr. Bojta Béla, dr. Sömjén Pál,¹⁴ dr. Josefovits László,¹⁵ míg kegyelemre ajánlotta dr. Simon Jenő¹⁶ és dr. Farkas Béla.¹⁷ Utóbbi ekképp érvelt véleménye mellett: „...azért is ajánljuk kegyelemre, mert a bírói eljárás során a büntetőjogi eljárási szabályok olyan súlyos megsértésével állunk szemben (lásd a vezetőbíró előterjesztésében s az Országos Tanács tanácskozási jegyzőkönyvében foglaltakat), melyek a tényállás kellő tisztázását, ennek megfelelően az anyagi igazság felderítését is nagy fokban gátolták s az ilyen körülmények között hozott halálos ítélet végrehajtása később esetleg jóvátehetetlen”.¹⁸

Dr. Farkas Béla érvelése nem győzte meg a bírakat, így Béldy Alajos már csak a Nemzeti Főtanácsban bízhatott. Védője, dr. Halász Lajos¹⁹ kegyelmi kérvényét a Nemzeti Főtanács befogadta, és 1945. augusztus 13-án Béldy Alajos halálos ítéletét „életfogytiglan tartó kényszermunkára – mint főbüntetésre – politikai jogainak 10 évre

¹⁰ Garamvölgyi Vilmos. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

¹¹ Nb. 1509/1945.

¹² Dr. Bojta Béla (Szeged, 1899. december 27. – Budapest, 1969. december 29.) ügyvéd. 1945-ben a Népbíróságok Országos Tanácsának megszervezője, tanácselnöke, majd 1948. szeptember 10. és 1950. március 31. között elnöke. 1950 után rövid ideig a Legfelsőbb Bíróságon, majd elbocsátva 1956 után ügyvédként tevékenykedett.

¹³ Dr. Cseh József (? – Endrőd, 1961. november 2.) jogász, 1945-ben népbünyész-helyettes.

¹⁴ Dr. Sömjén Pál (? 1907 – ?) jogász. 1945 és 1949 között a Népbíróságok Országos Tanácsának bírása. 1949 és 1953 között az Igazságügyi Minisztérium Bírósági Főosztályának vezetője.

¹⁵ Dr. Josefovits – később Jékely – László jogász. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

¹⁶ Dr. Simon Jenő. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

¹⁷ Dr. Farkas Béla (? – Budapest, 1968. március 4.) jogász, mint nyugalmazott ítélőtáblai tanácselnök hunyt el.

¹⁸ Nb. 1509/1945.

¹⁹ Dr. Halász Lajos ügyvéd. Személyére vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal.

történő felfüggesztésére – mellékbüntetésre – változtatta.” A két, egészében, illetve 1/3 részben tulajdonában álló házat²⁰ – elkobozták.²¹

Büntetését Budapesten, a Kozma utcai Gyűjtőfogházban töltötte, ahol 1946. december 22-én „gyomordaganat és elmezavar” következtében elhunyt.²² Temetése Budapesten, 1946. december 28-án a Németvölgyi (úti) temetőben (Sírbolt 11.) volt.²³

Ki is volt Bély Alajos és milyen életpályát „futott be”, amíg háborús bűnösséggel vádolva életfogytiglan tartó kényszermunkára ítélte az 1945 utáni „új, demokratikus Magyarország” népbírósága?

Bély Alajos 1889. június 8-án született Budapesten, Bruckner Alajos vendéglős és Hassmann Katalin gyermekeként.²⁴ Az elemi iskola elvégzése után a budapesti Piarista Gimnázium tanulója lett, ahol kitűnően tanult, és a kiváló sportoló diákok közé tartozott. Főleg úszásban tűnt ki. 1906-ban, az Athénban megrendezett úgynevezett „jubileumi olimpiai játékokon” a 400 méteres gyorsúszásban 4. helyezést ért el, Halász néven (?) indulva.²⁵

A jeles eredménnyel letett érettségi vizsgát követően a bécsújhelyi császári és királyi „Mária Terézia” Katonai Akadémia (K. u. K. „Theresianische” Militärakademie) hallgatója lett 1907-ben, és tanult ott 1910. augusztus 18-ig, amikor is „jó” összeredménnyel hadnaggyá avatták 1910. szeptember 1-jei ranggal, 144. rangszámmal, a császári és királyi 8. huszárezredhez.

A Kecskeméten megkezdett szolgálata során először 1910. október 16-ig századszolgálatot teljesített, majd 1911. április 30-ig a dandártiszti iskola hallgatója volt. Ezt követően ismét századszolgálat, majd 1911. október 16-tól ismét a dandártiszti iskola hallgatója. 1912. április 27-től pedig ismét századszolgálat az ezred kötelékében. 1914-ben sikerrel pályázott a Császári és Királyi Hadiiskolára (Bécs), amely

²⁰ Bély Alajos tulajdonolta a Budapest I. Fortuna utca 18. szám alatti lakóházat és egyharmad részben a Budapest I. Batthyány utca 31. szám alatti házat.

²¹ Nb. 1509/1945.

²² Budapesti Temetkezési Intézet Farkasréti temető, Főkönyv, 1946/1993.

²³ Uo.

²⁴ Bély Alajos – születési nevén Bruckner Alajos Sebestyén József Antal – születési időpontját a különböző források 1889. június, illetve július 8-ának adják meg. Magam a források összevetése alapján a június hónapot használom. (A korabeli anyakönyvi bejegyzést még nem sikerült ellenőrizni.)

²⁵ Bély életútjának felvázolásakor alapvetően a következő – levéltári forrásokra épülő – munkákra támaszkodtam: Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a függeléket összeállította Dr. BLASSZAUER Róbert. Bp. 2002. (A továbbiakban Az IHNETOV munkanaplója.) SZAKÁLY Sándor: A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945. (Második, jav. és kieg. kiad.) Bp. 2015. A különböző életrajzi adatok esetében nem adtam meg hivatkozásokat, mivel azok a két felhasznált műben találhatók.

a vezérkari tisztképzés intézménye volt, de a háború kitörése miatt a tanéve már nem kezdődött el, és a Hadiiskolát 1915 elején feloszlatták, hallgatóit a harcoló csapatokhoz osztották be.

A háború kitörését követően ezredével a harctéren teljesített szolgálatot, majd különböző seregtest-parancsnokságok vezérkari osztályán szolgált, mint vezérkarhoz beosztott tisztt, 1914. augusztus 1-jétől főhadnagyi, 1917. május 1-jétől századosi rendfokozatban, 1917. február 12. és 1917. május 17. között Laibachban a „tájékoztató tanfolyam” (vezérkari tanfolyam) hallgatója és azt követően a háború befejezésig a cs. és kir. 4. lovashadosztály, majd a császári és királyi 32. gyaloghadosztály beosztott vezérkari tisztje és végezetül a császári és királyi 201. önálló gyalogdandár dandár vezérkari tisztje volt.

Az összeomlást követően az új magyar állam szolgálatában marad és a Hadügy-minisztérium Katonapolitikai osztályán nyer beosztást. Nevét ekkor – 1918. december 18-án – változtatta belügyminiszteri engedéllyel Brucknerről Beldire. Közben a Keleti Kereskedelmi Akadémiára is beiratkozott.

A Magyarországi Tanácsköztársaság létrejöttét követően – sok száz tiszttársához hasonlóan – továbbra is szolgálatot vállalt²⁶ és a 2. (vörös) hadosztály vezérkari főnökeként harcolt. Az összeomlást követően a Nemzeti Hadseregben folytatja tovább szolgálatát és a Fővezérség Nyilvántartó Irodájába (hírszerzés, kémelhárítás) került beosztásra. 1920-ban a Ludovika Akadémia tiszti továbbképző tanfolyam (a vezérkari tisztképzés rejtett „intézménye”) hallgatója, és annak sikeres elvégzését követően 1921. szeptember 1-jétől a Honvédelmi Minisztérium anyagi csoportfőnökségén beosztott tisztt. Közben a Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán is tanult.

1923. április 1-jétől a Honvédelmi Minisztérium Elnöki D. osztály létszámfeletti állományában volt illetmény nélküli szabadságon, 1923. október 1-jével a vezérkari szolgálatot teljesítő tisztek állománycsoportjából a csapattiszti állományba helyezték át. (1924. január 1-jével ismét visszakerült a vezérkari szolgálatot teljesítő tisztek állománycsoportjába.)

1924. január 1. és 1926. március 4. közötti beosztásai nem ismeretesek, de az igen, hogy 1925. május 1-jével vezérkari szolgálatot teljesítő őrnaggyá nevezte ki az államfő.²⁷ 1926. március 4-től a varsói Magyar Királyi Követségen II. osztályú követségi titkári rangban „katonai szakelőadó”, majd 1927. november 14-től a londoni Magyar

²⁶ Az 1919. évben a Vörös Hadseregben szolgálatot vállalt hivatásos tisztekre vonatkozóan lásd: SZAKÁLY Sándor: A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara. Palócföld, 1989. 1. sz. 13–21.

²⁷ Vitéz nagybányai Horthy Miklós (Kenderes, 1868. június 18. – Estoril [Portugália], 1957. február 9.) Hivatásos haditengerésztiszt. Legmagasabb rendfokozata altengernagy, az Osztrák–Magyar

Királyi Követségen katonai attasé, a németül, angolul, franciául és lengyelül is kiválóan beszélő Bély Alajos, akit 1926. június 20-án – világháborús teljesítményét elismerve – vitézzé avatott Horthy Miklós kormányzó, s aki 1927. március 19-én nevét Bélyre változtathatja belügyminiszteri engedéllyel.

Az 1929. november 1-jétől vezérkari szolgálatot teljesítő, alezredesi rendfokozatban lévő Bély Alajos londoni katonai attasé beosztása mellett londoni állomáshellyel 1930. júliusában, Washingtonban is kinevezést nyert. Ezen beosztásait 1931. február 15-ig töltötte be, majd hazatérése után, 1931. május 1. és november 30. között a magyar királyi 3. vegyesdandár parancsnokság állományába került, és június 1. és november 3. között a magyar királyi „Gróf Nádasdy Ferenc” 3. honvéd huszárezredben teljesített csapatszolgálatot. 1931. december 1-je és 1932. augusztus 1-je között a budapesti magyar királyi 1. honvéd vegyesdandár-parancsnokság személyi tartálékában volt, tartósan vezényelve a Honvédelmi Minisztérium Elnökség B. csoporthoz. Utóbbi vezetését 1932. augusztus 1-je és 1936. augusztus 1-je között töltötte be, és közben 1934. november 1-jével vezérkari szolgálatot teljesítő ezredesi kinevezést nyert.

A Honvédelmi Minisztériumból történt kiválását követően 1937. május 1-jéig a magyar királyi „Gróf Hadik András” 4. honvéd huszárezred parancsnoka lett, majd ugyanazon esztendő október 1-jéig a magyar királyi 2. honvéd lovasdandár megbízott parancsnoka volt. 1937. október 1-je és 1940. december 24. között a magyar királyi 1. lovasdandár megbízott parancsnoka, majd a magyar királyi „Toldi Miklós” honvéd sporttanár és vívómesterképző intézet parancsnoka. Mindeközben 1938 novemberében és 1939 márciusában seregtestével résztvevője volt a felvidéki és a kárpátaljai bevonulásnak. A felvidéki Királyhelmece 1939. november 13-án díszpolgári címmel is megtisztelte.

1941. február 1-jével megbízta az államfő az 1939. november 1-jétől tábornoki rendfokozatban szolgáló Bélyt a Legfelsőbb Honvéd Törvényszék alelnöki teendőivel (is).

1941. áprilisában a német főhadiszálláson volt összekötő. 1941. augusztus 11-ével a Honvédelmi Minisztérium VIII. csoportfőnökévé nevezte ki az államfő és a vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslatára az „ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek az országos vezetője” lett egyben. Kinevezését követően nem sokkal, 1941. november 1-jén, 1941. november 1-jei ranggal, 6. rangszámmal altábornagygyi kinevezést nyert.

Monarchia haditengerészete flottájának utolsó parancsnoka. 1920. március 1. és 1944. október 16. között a Magyar Királyság államfője, kormányzó.

1943. február 1-jével a Honvédelmi Minisztérium VIII. csoportfőnökei beosztásából felmentette Horthy Miklós, és kinevezte az Ifjúság Honvédelmi Nevelésének és a Testnevelésnek Országos vezetőjévé.

Az 1944. január 1-jével vezérezredessé kinevezett Bély Alajos 1944. szeptember 26-án a megalakuló Nemzetőrség parancsnoka lett, és e beosztásában szolgált 1944. október 16-ig, amikor is a német hatóságok letartóztatták, de egy hónap múlva, 1944. november 20-án sikerült megszöknie. Néhány napos budapesti bujkálás után dr. Czettler Jenő²⁸ egyetemi tanár, a magyar Országgyűlés Felsőházának tagja Esztergom környéki szőlőjében rejtőzködött, majd 1945. január 16-án Debrecenbe indult, ahol az Ideiglenes Nemzeti Kormányánál jelentkezett szolgálattételre 1945. január 19-én.

A Honvédelmi Minisztérium 1945/eln. 20.135 szám alatt „Feltételelesen igazolt”-nak nyilvánította, és vele, mint a magyar fegyverszüneti tárgyalódelegáció, illetve a béketárgyalásokat folytató küldöttség tagjával számoltak.

Bély helyzetében azonban hamarosan jelentős változás állt be. 1945. február 12-én Debrecenben a politikai rendőrség letartóztatta, majd többszöri kihallgatás után Debrecenből Budapestre szállították 1945. március 10-én, ahol 1945. április 21-től előzetes letartóztatásba került. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályán több alkalommal kihallgatták, majd az ügyét átadták a Népügyészségnek.

Pere 1945. július 6. és július 20. között zajlott a Markó utcában. A tárgyaláson és az épületen kívül is többször tüntettek ellene. S miként? Idézzük fel az 1945. július 20-i tárgyalási napot a *Kossuth Népe* című napilap 1945. július 21-i számában közreadott tudósítás segítségével: „A törvényszék öreg esküdszéki terme ritkán látott olyan hangos és tumultuózus jeleneteket, mint pénteken reggel Bély Alajos tárgyalásának megkezdése előtt. A tárgyalás 10 órára volt kitűzve, de már fél kilenckor rendőrszakaszok lepték el a folyosókat, szabadnapos fogházőrök vonultak fel a terem elé, hogy fenntartsák a rendet, mert előrelátható volt, hogy nagy tömeg lesz kíváncsi a Bély-ügy utolsó fejezetére. Már kilenc órakor szorongásig megteltek a padsorok. A közönség egy része táblákat hozott magával, rajtuk felírás: 'Kötelet Bélynek!'..., 'Halál a magyar ifjúság gyilkosára!' Ahogy az idő múlt, egyre több és több ember zsúfolódott össze a teremben, már mozogni sem lehetett, a bírói pulpitus előterében egymás hegyén-hátán szorongtak a hallgatók, a rendőrök, a fogházőrök s a népügyészség hivatalos emberei. Fél tizenegy órakor vonult be a bíróság s néhány perccel

²⁸ Dr. Czettler Jenő (Jászárokszállás, 1879. április 1. – Budapest, 1953. április 29.) jogász, közgazdász, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, 1937-től a Felsőház életfogytiglan kinevezett tagja. 1950-ben az ÁVH letartóztatta. Konceptiók perben 12 évi szabadságvesztésre ítélték. Büntetés-végrehajtási intézetben hunyt el.

utána fegyveres fogházőrök kísérték fel a fogházból Bély Alajos vádlottat. Bély sápadtan ült a bírói emelvény előtt, amikor a tárgyalás megnyitása után az ügyész bejelentette, hogy néhány vádpontot az egyszerűség kedvéért elejt Bélyvel szemben, hogy a bíróság könnyebben ítélezhesen (! Sz. S.) a szövevényes ügyben: „Amikor a tanú²⁹ vallomásaiban kijelentette, hogy Bély gyűlölte a németeket, a közönség soraiból többben a padot kezdték verni és kiabáltak: – Hazudik! Le kell tartóztatni! – ... A közönség az ügyész minden egyes megállapítását zajos helyesléssel és viharos tapssal fogadta, időnként szavalókórusok alakultak, percekig kiabálták ütemesen: – Kötelek Bélynek!

Az elnök, miután nem lehetett rendet teremteni, megvárta, míg a zaj elül, akkor folytatták a tárgyalást. A tömeg dr. Halász Lajos védőügyvéd beszédét nem akarta meghallgatni. Fenyegető kiáltások hangzottak el a védő felé, közben az emeleti erkélyről nyomtatott röpcédulák százait dobálták és többen hangosan Bély védőire halált kívántak. A védőbeszéd elhangzása után Bély Alajos állt a bíróság elé, és az utolsó szó jogán hangoztatta, hogy katona volt, parancsot teljesített és nyugodt lelkiismerettel várja a bíróság ítéletét. A népbíróság ezután tanácskozássra vonult vissza.

A népbíróság hosszú tanácskozás után délután fél három órakor hirdette ki az ítéletet, amely szerint bűnösnek mondotta ki Bély Alajost háborús bűntettben és ezért öt kötél általi halálra ítélte. A nagy esküdszéki termet zsúfolásig megtöltő közönség az ítélet kihirdetésekor percekig lelkesen tüntetett a népbíróság mellett”.³⁰

A Bély Alajos ellen hozott ítéletet a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága 1994. november 21-én ekképp „változtatta meg”: „A Magyar Köztársaság nevében: A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága Budapesten, az 1994. évi november hó 21. napján tartott nyilvános ülésén meghozta a következő ítéletet: A háborús bűntett miatt Bély Alajos terhelt ellen folyamatban volt büntetőügyben a legfőbb ügyész által benyújtott felülvizsgálati indítvány elbírálása során a Budapesti Népbíróság Nb.VV.1509/1945/6. számú ítéletét, és a NOT. 287/1945/8. számú végzését hatályon kívül helyezi és a terheltet az ellene emelt vád alól felmenti.

Az ítélet ellen fellebbezésnek helye nincs.”³¹

Katonai becsületének helyreállítása – rendfokozatának visszaadása – még várat magára. Az egykori katona, a kitűnő sportember és sportvezető – az Országos Testnevelési Tanács tagja volt, a Magyar Úszószövetség alelnöke, majd társelnöke – elleni per jól példázza a magyar igazságszolgáltatás szégyenkorszakát, a „népbíráskodás idejét és módját”.

²⁹ Dr. Blasszauer Róbert a tanút Richter-Kevey Jánosnak azonosította. Az IHNETOV munkanaplója, 31. Richter János (Kevevára, 1907. február 28. – ?), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata őrnagy. 1941–1943-ban Bély Alajos segédtisztje.

³⁰ Kossuth Népe, 1945. július 21. Idézi: Az IHNETOV munkanaplója, 31.

³¹ Az IHNETOV munkanaplója, hátsó borító.

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR

A SZOVJETUNIO ELLENI HARCOK SZEMÉLYI VESZTESÉGEI AZ 1941. ÉVI HADMŰVELETEKBEN

1941. június 28-án, a német támadást követő 6. és a kassai bombázást követő 2. napon a határbiztosítást végző alakulatok a kiadott támadási parancsnak megfelelően átlépték a magyar–szovjet határt. Az első napon harctevékenységet csak a 8. határvadászdandár alakulatai fejtettek ki, így a szovjetek elleni hadműveletek első veszteségei is e dandárnál jelentkeztek: a 25. határvadász-zászlóalj katonái, Tóvizi Sándor őrzető és Torzsás József honvéd voltak a keleti hadjárat első hősi halottai.¹

1. A katonai veszteségek típusai, nyilvántartásuk

Mielőtt részleteiben elemeznénk az 1941. június 28. – 1941. december 11. közötti hadművelleti időszak katonai veszteségeit, elengedhetetlen kitérni az ekkor használatos terminológiára. A korabeli veszteségi nyilvántartás hét kategóriát különböztetett meg, amelyből az első kettő alkotta az úgynevezett „véres veszteség” csoportját, ezek:²

- elesett (harccselekmény közben)
- megsebesült (harccselekmény közben)

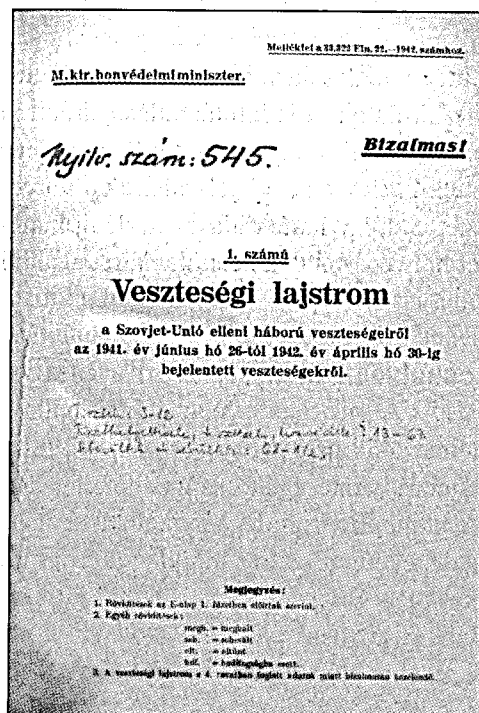
További „egyéb” veszteségi kategóriaként a nyilvántartásokban az alábbiakat regisztrálták:

- meghalt (nem közvetlen harccselekmény következtében történt elhalálozás),
- megsérült (nem harccselekmény következtében),
- hadifogságba jutott,
- eltűnt (nem igazolható módon hiányzik a létszámból),
- beteg (nem harccselekmény következtében, egészségügyi okból harcképtelen)

¹ Hadtörténelmi Levéltár, Horthy-kori csapatanyag, Kárpát-csoport anyaga, I/1. 59., (A továbbiakban: HL Kp-cso.)

² Hadtörténelmi Levéltár VKF iratok 1942. 1. oszt., (továbbiakban: HL VKF) 4410/eln. sz. Háborús veszteségek csapattestenként és fegyvernemenként. 1942. január 7. 1.

A fenti csoportok közül a veszteségi adat rögzítésének időpontjában természetesen nem mindegyik volt egyértelműen meghatározható. Így például az eltűnt/hadifogságba került kategóriáknál nem lehetett minden esetben pontosan különbséget tenni a személyi hiány pontos okát illetően, hiszen több, korábban eltűntnek hitt katona került elő később hadifogságból.

1. A 22. osztály által szerkesztett első hivatalos veszteségi lajstrom címlapja

A katonai veszteségek nyilvántartásával, feldolgozásával 1941–1945 között – tehát az itt tárgyalt időszakban is – az X. csoportfőnök alárendeltségébe tartozó HM 22/v (veszteségi) ügyosztálya foglalkozott, amely regisztrálta és összesítette az alakulatoktól származó jelentések alapján a veszteségi adatokat. A beérkezett jelentésekre támaszkodva a 22. osztály töltötte ki az egyes személyek veszteségi kártyáit, majd elkészítette a veszteségi okmánygyűjtőt, továbbá kiadásra összeállította az esedékes veszteségi lajstromot, valamint halottak esetén kérte a haláleset állami anyakönyvezését, az eltűntek holtá nyilvánítását.³ A halottak, eltűntek nyilvántartásán túl

³ Legfelső Honvédelmi Tanács, honvédelmi minisztérium és ügyosztályai, In: A Horthy-hadsereg központi szervei Honvédelmi ügyek, Bp. 1961. 15.

e szervezet adatszolgáltatással is foglalkozott a hozzátartozók számára hősi halál, sebesülés, sérülés, hadirokkantság igazolására, hadiözvegység, hadiárvaság bizonyítására. E szerv feladata volt továbbá a katonai szolgálati időről és hadifogságról szóló dokumentum kiadása is; vagyis minden olyan eseményről szóló igazolás kiállítása, ami a katonákkal a harctéren vagy hadművelési területen, illetve szolgálati idejük alatt történt.

A második világháborús hadműveletek veszteségi nyilvántartásának hivatalos kiadását is a 22. osztály kezdte meg. A sorozat első kötete 1942-ben került ki a nyomdából *Veszteségi lajstrom a Szovjet-Unió elleni háború veszteségeiről az 1941. év június hó 26-tól 1942. év április hó 30-ig bejelentett veszteségekről* címen.⁴

2. A hadműveletekben részt vett magyar alakulatok és létszámviszonyai

A harccselekmények során elszenvedett személyi veszteségek mértékét akkor lehet igazán szélesebb dimenzióban elhelyezni, ha megvizsgáljuk a működés viszonyrendszerét, a részt vevő alakulatok teljes létszámát. Az 1941. június 28-án megindított támadást követően megalakult Kárpát-csoport a Szombathelyi Ferenc tábornok parancsnoksága alá tartozó kassai magyar királyi VIII. hadtest bázisán jött létre. Alárendeltségébe tartozott a 8. határvadászdandár, az 1. hegyi dandár, mint a határvédelmet 1941 áprilisától ellátó magasabbegységek, továbbá a mélységi támadás végrehajtásához és kifejlesztéséhez szükséges, magyar királyi I. gyorshadtest 3 dandára. Az 1941. áprilisi délvidéki hadműveletek után újra mozgósított gyorscsapatok az 1. és 2. gépkocsizó, valamint az 1. lovasdandárral vettek részt a keleti hadjáratban.⁵ A Kárpát-csoport és az alárendelt gyorshadtest-részek keretén belül mozgósított alakulatok létszáma összesen 3355 fő tiszt, 89 760 fő legénység, 21 265 ló, 3308 országos jármű, és 5858 gépjármű volt.⁶

A hadművelési szakaszok ismertetésétől terjedelmi okokból el kell tekintenünk, ugyanakkor az 1941. július 9-i átszervezés feltétlenül említést érdemel. A Honvéd Vezérkar főnöke parancsának értelmében e naptól a gyorshadtest csapatai a német

⁴ Veszteségi lajstrom a Szovjet-Unió elleni háború veszteségeiről az 1941. év június hó 26-tól 1942. év április 30-ig bejelentett veszteségekről. Athenaeum, Bp. 1972. Lelőhely: HM HIM Hadtörténeti Könyvtár, 6991/1 jelzet.

⁵ Bővebben lásd: ANDAHÁZI SZEGHY Viktor: A m. kir. honvédség részvétele az 1941. évi Szovjetunió elleni támadásban. Szeged, 2016. 29–32.

⁶ HL VKF 1942. 1. oszt. 57.897 / eln. 1942. II. tétel. Tájékoztató a Szovjet elleni hadműveletekkel kapcsolatos hadrendi és létszámváltozásokról.

Dél-Hadseregcsoporthoz alárendeltségébe kerültek, a keleti irányú támadás folytatásának feladatával. Ezzel szemben a Kárpát-csoport hátramaradt alakulatai a továbbiakban a katonai közigazgatás kiépítését és a hadműveleti mögöttes területek biztosítását kapták feladatul. Talán nem kell hosszasan bizonygatnunk, mely tevékenység végrehajtása követelte meg a későbbiek során a magasabb veszteségi arányokat. A létszámviszonyok a kiadott átszervezés értelmében a következőképp alakultak:

A Kárpát-csoport állományába 1941. július 9-én 1516 fő tiszt, 44 482 fő legénység, 12 861 ló, 2032 országos jármű, és 1334 gépjármű tartozott.

A magyar királyi I. gyorsadtest alárendeltségében az eddig elszenvedett veszteségeket leszámítva: összesen 1594 fő tiszt, 42 850 fő legénység, 8404 ló, 1276 országos jármű, és 4524 gépjármű maradt.⁷

3. A támadó hadművelet veszteségei számokban

A Kárpát-csoport és az abból kivált m. kir. I. gyorsadtest személyi veszteségei tekintetében fontos jellegzetességük szerint megkülönböztetni a harcselekményeket, mivel a veszteségek értelemszerűen másként alakultak a visszavonulóban levő, utóvédharcokat folytató szovjetek üldözése során, ahogyan más számok és arányok jellemezték a gyorscsapatok több mint egy hónapos folyamvédelemben eltöltött időszakát is. A következőkben a fenti harctípusok veszteségi tendenciáira láthatunk példákat:

A gyorsadtest július 9-i kiválásáig tartó hadművelet jellemzően visszavonuló, utóvédharcokat folytató ellenséggel szemben zajlott. Ahogyan a június 27-én kiadott parancs is fogalmazott, a magyar alakulatoknak „A határról visszavonuló ellenséget követni kell. [...] A felderítést be kell vezetni mindazon a helyeken, ahol az orosz helyőrségek elhagyták helyeiket.”⁸

Az első hadműveleti szakasz személyi veszteségei az 1941. július 16-án összeírt veszteséglista szerint a következő számokat mutatják:

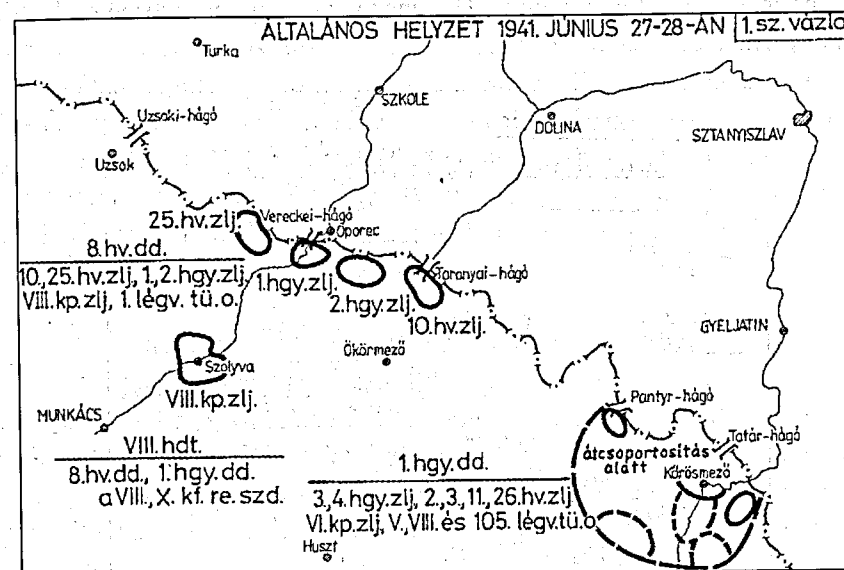
- 1. hegyi dandárnál: halott 1, sebesült 4 fő legénység.
- 8. határvadász dandárnál: halott 2 fő tiszt, 46 fő legénység, sebesült 1 fő tiszt, 76 fő legénység, eltűnt 1 fő tiszt, 76 fő legénység.

⁷ A HL VKF 1942. 1. oszt. 4410/eln. – „Háborús veszteségek csapattestenként és fegyvernemenként”. Veszteségi kimutatása alapján, továbbá a Kárpát-csoport adataiból és a július 9-ig összesített veszteségekből kalkulált adatok.

⁸ Idézi: ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR: A Kárpát-csoport 1941. évi ukrajnai tevékenysége. Hadtörténelmi Közlemények, 117. (2004.) 1. 213.

- gyorsadtestnél: halott 2 fő tiszt, 85 fő legénység, sebesült 16 fő tiszt, 247 fő legénység, eltűnt, 1 fő tiszt, 13 fő legénység.⁹

Összesen tehát véres veszteség: 21 fő tiszt, 459 fő legénység, eltűnt: 2+89 fő.

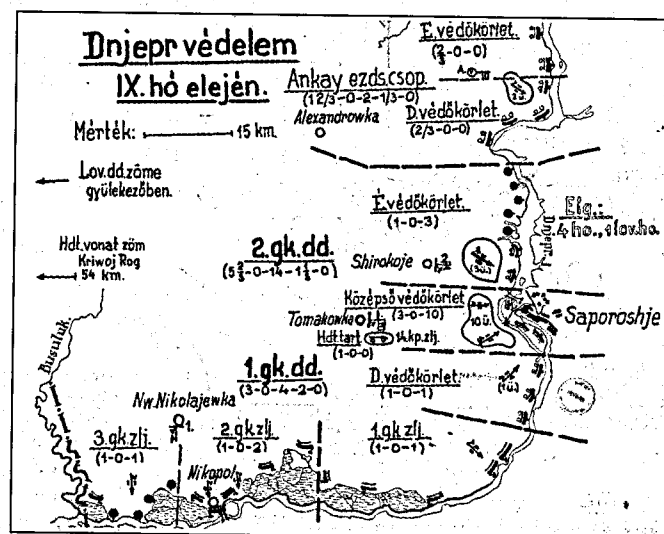

2. A Szovjetunió elleni hadművelet megindításában részt vett alakulatok helyzete
A térkép forrása: Lengyel Ferenc: A Kárpát-csoport hadművelete 1941. június 28-július 9. Budapest, én.

Az 1941. július 9-ét követő időszakban leginkább a támadásban továbbra is részt vevő magyar királyi I. gyorsadtest alakulatai szenvedtek el veszteségeket. A visszavonuló szovjetek, ha csapatmozgásuk iránya megkívánta, szervezett ellentámadással biztosították a zöm kivonását, ahogyan az történt például 1941. július 27-én a Bug mentén előrenyomuló 2. gépkocsizó dandárral szemben. A déli szárnyon a magyar támadástól lemaradt román erőktől elszakadva a szovjet 96. hegyilövész-hadosztály egy ezrede támadta oldalba az 5. és 6. gépkocsizó zászlóaljat, amely csak a harckocsizó zászlóaljak bevetésével tudta megszilárdítani helyzetét. A váratlan szovjet támadás eredménye: 9 tiszt és 77 fő legénység meghalt, 13 tiszt és 202 fő legénység megsebesült, 10 fő legénység eltűnt, továbbá megsemmisült 13 kis és 19 könnyű harckocsi. Mint a számokból is látható, a szovjet erők kivonását fedező támadás egy

⁹ Hadtörténelmi Levéltár, Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm, B/243. doboz, 2323. 207. (Összehasonlításként a szovjetek az ellentámadásban, az utóvédharcokban és a visszavonulás során körülbelül 500 főt veszítettek halottakban és 1000 főt fogolyként.)

A gyorshadtest 1941. augusztus 31. – 1941. október 5. között védelmi feladatot kapott a német hadvezetéstől, amelyet a Dnyeper folyó Dnyepropetrovszk és Nikopol közötti kanyarulatában kellett ellátni.

A térkép forrása: HL Tanulmánygyűjtemény. 3059. Nagy Miklós őrgy. (akkor fhdgy.): Az 1941.évi oroszországi hadjáratok (súllyal a gyors hdt. működésén)

A jelentős magyar veszteség miatt német segítséggel átszervezett folyamvédelem második szakaszában a magyar gyorscsapatok négyheti fogyatéka összesen kevesebb volt, mint az időszak első hetének mérlege: 496 fő.¹¹

¹¹ A hadműveleti szakasz összesítő jelentése alapján kalkulált adat. vö. 12. sz. jegyzet.

Összevetésül érdemes megemlíteni a szemben álló szovjet alakulatok veszteségi adatait is. A magyar folyamszakasz túloldalán harcoló számos szovjet alakulat közül csupán a Zaporozsje városánál szemben álló 270. lövészhadosztály szeptember 1. – október 1. közötti vesztesége a gyorshadtestével megközelítőleg azonos volt: 227 fő halott, 828 fő sebesült, eltűnt és fogságban: 1–1 fő, „más okból”: 2463 fő.¹³ Fogolyvallomások alapján a szovjetek vesztesége a Zaporozsje környéki harcokban ez idő alatt összesen kb. 3000 fő volt halottban és ugyanennyi sebesültben.¹⁴

4. Veszteségek okai, tapasztalatok

A fenti adatokból megállapítható tehát, hogy a harcselekmények jellege objektív okokból nagyban meghatározta az elszenvedett veszteségek mértékét. Szót kell ejtenünk azonban olyan veszteségnövelő tényezőkről is, amelyekről a harcokban részt vett tisztek tapasztalati jelentéseikben számoltak be. A veszteségeket befolyásoló szubjektív tényezők alapvetően két nagyobb csoportba sorolhatók: kiképzési/harcvezetési okok és egészségügyi, sebesültellátási okok.

SZERVEZÉS, HARCVEZETÉS, KIKÉPZÉS, FELSZERELÉS

A szervezéssel kapcsolatban már a mozgósítás során bebizonyosodott, hogy a rög-tönzött, nem kellően előkészített művelet következtében az alakulatok egy része komoly felszerelési hiányokkal került ki a harctérre, ami az alkalmazhatóságukat,

¹³ A szovjet 6. hadsereg 0014. sz. parancsa, 1941. X. 4-én. A magyar alakulatok által zsákmányolt parancs külön kiter aadosztályok adminisztrációs hiányosságaira, és a nyilvántartások szigorú ellenőrzését követeli meg, igazoló jelentés leadása mellett, a „más okból” kategóriájú veszteségek kiugróan magas száma miatt.

¹⁴ HL. Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm, B/243. doboz, 2326. 770.

harckészségüket erősen gátolta. Ahogyan egy szemtanú a tapasztalatait összefoglalta: „Egyik alakulat pl. sem lőszert, sem üzemanyagot, sem gk-t (gépkocsit) nem tudott magával vinni, a másikonál az emberek a holmijukat a zsebeikben vitték, vagy eü. (egészségügyi) anyagot nem vittek.”¹⁵

A veszteségi adatokban nem közvetlenül kimutatható, de nyilvánvaló szerepe volt a hadműveletek első időszakában a harcvezetési tapasztalatok hiányának. Így fordulhatott elő, hogy a felderítést elhanyagoló magyar támadó élek több alkalommal komoly veszteségeket könyveltek el a szervezett visszavonulást fedező szovjet utóvédektől.¹⁶

A felszerelés okozta hiányosságok terén a túlélési esélyek mérlegelése szempontjából megemlítendő, hogy a kis tűzsebességű magyar 35M Mannlicher rendszerű karabéllyal szemben 1941. július–augusztusban a szembenálló szovjetek már automata puskákkal vették fel a harcot. Az esélyek kiegyenlítése érdekében a magyar katonák zsákmányolt fegyverekkel szerelték fel magukat.¹⁷

SEBESÜLTELLÁTÁS, EGÉSZSÉGÜGYI BIZTOSÍTÁS

A veszteségi adatok tekintetében sokkal közvetlenebb összefüggést tapasztalunk az hadműveletek alatti egészségügyi biztosítás helyzetével kapcsolatban. A hadműveletek első szakaszában komoly problémát jelentett az egészségügyi ellátás hiánya, mivel a mozgósított alakulatok egészségügyi oszlopai csak a harcok megkezdését követően érkeztek be. A felkészületlenséget jellemzi, hogy a támadás megindítása előtt a VIII. hadtest semmiféle egészségügyi támogatással nem rendelkezett, olyannyira, hogy még sebesültszállító típusgépkocsija sem volt.¹⁸ Legkorábban a 24. egészségügyi oszlop érkezett be, június 30-án, de az is csak egy-két nap múlva tudta megkezdni működését.¹⁹ Magyarán a támadás első öt napjában elszenvedett sérülések – megfelelő ellátás hiányában – nagy eséllyel végződtek halállal.

A komolyabb beavatkozást, hátországi ellátást igénylő sebesültek szempontjából minőségi javulást majd csak szeptember 1-jétől jelentett az, hogy egy SM-75 típusú szállító repülő kórházi felszereléssel láttak el. Így a továbbiakban a komolyabb

¹⁵ HL. Vkf. 1941. 1. oszt. 5745/eln. folio 583. *Vörös Gyula*: A Kárpát-csoportnál szerzett tapasztalatok jelentése.

¹⁶ 1941. június 30-án a támadó 8. határ vadászdandár 10. határ vadász-zászlóalja 32% tiszti és 36% legénységi veszteséget szenvedett. *ANDAHÁZI SZEGHY Viktor*: A m. kir. honvédség részvétele i.m. 43.

¹⁷ A zsákmányolt szovjet automata puskák olyannyira beváltak, hogy az I. gyorshadtest-parancsnokság javasolta rendszeresítését a páncélos és gépkocsizó alakulatok számára. HL. Vkf. 1942. 1. oszt. eln. 663.

¹⁸ HL, Kp-csop. I/1. 29.

¹⁹ HL, Kp-csop. I/1. 92.

sérültek valamivel hamarabb juthattak szakszerű ellátáshoz.²⁰ A 2. gépkocsizó dandárnál ellátott sebesültek statisztikája alapján a veszteségek tekintetében általánosságban több következtetés is levonható.

Az egészségügyi ellátásba kerültek 95%-a veszteségként került elkönyvelésre, mivel az ellátott magyar sebesültek és betegek száma 1173 fő volt, akik közül mindösszesen 61 főt bocsátottak vissza, 1112 főt hátra szállítottak.

A beszállított és meghalt 32 fő közül a legnagyobb arányban has- (13) és tüdőlövés (6), továbbá kivérzés (6) miatt haltak meg. Ennek fő oka az volt, hogy a hasi sérültek 6–12 órán belüli kórházba juttatása sohasem volt keresztülvihető.²¹ A főként szilánk által roncsolt és elfertőződött sebek gyógyulási esélyei az idő előrehaladtával rohamosan csökkentek. A lassú ellátás elsődleges okai a rossz utak, és a gyors előrenyomulás miatti nagy távolságok voltak.

Az egészségügyi ellátáshoz kapcsolódóan megállapítást nyert, hogy az egészségügyi oszlop csapatvonattól független, önálló mozgóképessége tudja csak biztosítani azt, hogy a kellő helyen és időben jelen legyen az ellátás. Bebizonyosodott, hogy az egészségügyi ellátásra rendszeresített autóbuszok harctéri körülmények között használhatatlanok, ahogyan a bevonultatott civil járműveket sem lehetett sebesültszállításra használni. Ezen esetileg terepjáró gépkocsira telepített műtővel igyekeztek segíteni.²²

Az elvégzett sebészeti beavatkozások száma sebesülés miatt 558 alkalom volt, amelynek okai puskalövés (262), gránátszilánk (294), szúrás (2). A hadműveletek alatt ellátott, nem ellenséges fegyverek okozta sérülések száma: 95 volt. A belgyógyászati betegek száma 558 fő volt, amelyből vezető ok a légnyomás (180) volt. Fertőző betegség a 2. gépkocsizó dandárnál összesen 30 alkalommal fordult elő, és meglepően kevés nemi betegséget diagnosztizáltak, mindösszesen 46 betegnél.²³

²⁰ A repülő 8 fekvő és 6 ülő sebesültet tudott szállítani, 2–2 orvos és ápoló személyzettel. A repülőgépet úgy készítették fel, hogy kényszerleszállás esetén szükségkórházként még két napig tudta biztosítani a sebesültek ellátását. A kórházrepülő november 5-i lezuhanásáig biztosította az ellátást. *OLASZ Lajos*: A Kárpátoktól a Donyecig. A magyar légierő harci tevékenysége, 1941. július–december. In: A Repüléstörténeti Konferencia Közleményei 2007. 74., 80.

²¹ *SAÁGHY Gyula*: Gépkocsizó dandár egészségügyi oszlopának működése az orosz hadjáratban. Magyar Katonai Szemle, 1943. 2. sz. 401.

²² *SAÁGHY Gy.*: Gépkocsizó dandár egészségügyi oszlopának i.m. 398.

²³ *SAÁGHY Gy.*: Gépkocsizó dandár egészségügyi oszlopának i.m. 402–403.

5. Veszteségek csapatnemenként

A HM statisztikai osztálya a 22. veszteségi ügyosztály kérésére 1942. január elejére állította össze csapatnemenként feldolgozva az 1941. évi Szovjetunió elleni hadműveletek veszteségi adatait.²⁴ Az összes kivonult alakulat adatait véres veszteség és egyéb veszteség bontásban dolgozták fel, külön mellékletekben a parancsnokságok, a gyalogsági, a határvadász, a gyorsfegyvernemi, a tüzérségi, a műszaki és a vonat-alakulatok adatait.

Alakulat	Véres veszteség						Egyéb veszteség					
	Tiszt		Legs.		Összes		Tiszt		Legs.		Összes	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Parancsnokságok	2	1,37	9	1,65	11	15,9	8	3,42	44	8,07	49	7,09
Gyalogság	58	11,84	1492	10,08	1550	10,14	34	0,94	731	4,94	765	5
Határvadász és hegyi	14	4,82	261	2,53	275	2,60	1	0,35	97	0,94	98	0,93
Gyorsfegyvernem	39	8,97	838	7,58	877	7,60	14	3,22	364	3,28	378	3,28
Tüzérség	15	7,65	179	2,37	194	2,44	9	2,19	187	2,48	196	2,47
Műszaki	5	2,72	107	1,74	112	1,77	1	0,19	32	0,52	33	0,53
Vasutak és intézetek	-	-	5	0,11	5	0,11	-	-	25	0,57	25	0,54
Összesen	133	60,1	2891	50,9	2924	49,5	64	2,89	1480	26,1	1544	2,62

Alakulat	Összes veszteség					
	Tiszt		Legs.		Összes	
	szám	%	szám	%	szám	%
Parancsnokságok	7	4,79	53	9,72	60	8,68
Gyalogság	92	18,78	2223	15,02	2315	15,15
Határvadász és hegyi	15	5,17	358	3,47	373	3,52
Gyorsfegyvernem	53	12,19	1202	10,86	1355	10,87
Tüzérség	24	5,84	366	4,86	390	4,91
Műszaki	6	3,26	139	2,25	145	2,29
Vasutak és intézetek	-	-	30	0,69	30	0,64
Összesen	197	8,90	371	7,7	4568	7,75

²⁴ HL. Vkf. 1942. 1. oszt. 4410/eln. Háborús veszteségek csapattestenként és fegyvernemenként.

Bár az összeállítás módszertanát már ekkor kifogásolták, mivel a számítás során a gépkocsizók veszteségeit a gyalogsághoz, a kerékpárosokét pedig a gyorsfegyvernemhez számították, a részletes táblázatok alapján láthatóvá vált, mely alakulatok szenvedték el a legjelentősebb veszteségeket:

- a parancsnokságok közül az 1. gépkocsizó dandár törzse: 6+49 fő összveszteséggel,
- a gépkocsizó alakulatok közül az 5. gépkocsizó zászlóalj: 21+529 fő összveszteséggel,
- a hegyi felszereltségű alakulatok közt a 10. határvadász-zászlóalj, 10+210 fő veszteséggel,
- a harckocsizó és kerékpáros alakulatok közt a 14. kerékpáros zászlóalj 15+328 fővel,
- a repülőalakulatoknál: a X. közelfelderítő repülőszázad 3+1 fővel,
- a tüzéralakulatoknál az 1. gépvontatású könnyű tarackos tüzérosztály 4+102 fővel,
- a műszaki csapatoknál a 151. kerékpáros utászszázad, 2+55 fővel.

A Szovjetunió elleni hadműveletekben arányaiban az egyik legnagyobb személyi veszteséget elszenvedett alakulat az 1. lovasdandár 14. kerékpáros zászlóalja volt. Az 1941. augusztus 10–16. között a gyorshadtest által végrehajtott déli irányú támadás célja az Ogyessza mellől visszavont szovjet alakulatok kivonásának lezárása volt Nyikolajev térségében. A visszavonulást biztosító szovjetek szívós ellentámadásai a 14. kerékpáros zászlóaljnak 315 főnyi veszteséget okoztak (3+99 halott, 12+201 sebesült). Az 1. vkf osztály a veszteségi adatok alapján 1942 januárjában javaslatot tett a szovjetek elleni harc során legnagyobb veszteségeket elszenvedett alakulatok, közülük elsőként a 14. kp. zászlóaljnak zászlószalaggal történő kitüntetésére.²⁵

6. Összegzés

A hadműveletek lezárultát követően igen gyorsan elkészültek az első összesítő ki-mutatások. 1941. december 22-én már a Honvéd Vezérkar főnökének asztalára került az 1941-es támadó hadműveletek veszteségi statisztikája, amelyben 4 mellékletben részletezték a személyi veszteségek arányait, az összlétszámhoz viszonyítva és veszteségnemenként. A tiszti, legénységi, összesítő és összevető statisztikák alapján

²⁵ HL. Vkf. 1942. 1. oszt. 4409/eln. Zászlószalagok adományozása.

a jelentés készítői már ekkor rögzítettek néhány megállapítást, amelyek a későbbi, részletesebb összegzések fényében is helytállónak bizonyultak:²⁶

- a veszteségek nagyon alacsonyak voltak, öt hónap alatt mindösszesen 4420 fő, a teljes állományból 9,94%
- a tiszti veszteségek aránya magasabb a legénységi veszteségeknél 12,86% > 9,83%
- a sebesültek az összveszteség felét, a betegek és elesettek 1/6–1/6-át, az eltűntek és sérültek 1/18–1/18-át teszik ki.

Az 1941. július 9-ét követő támadó hadműveletekben részt vevő 44 444 tisztből és legénységből *elesett és meghalt 855 fő, eltűnt és hadifogságba esett 277 fő, sebesült 2288 fő, sérült és beteg 1000 fő.*²⁷ Az összes személyi veszteség megoszlását az alábbi táblázat részletezi:²⁸

		Elesett	Megebesült	Meghalt	Hadifogságba került
Tiszt 1594 fő		36	101	10	1
		2,26%	6,33%	0,62%	0,062%
Legénység 42 850		714	2187	95	19
		1,66%	5,1%	0,22%	0,044%
Összesen 44 444		750	2288	105	20
		1,68%	5,14%	0,236%	0,045%
Az össz- veszteségből	tiszt	4,41%	4,8%	9,52%	5%
	legs.	95,59%	95,2%	90,48%	95%

		Eltűnt	Sérült	Beteg	Összesen
Tiszt 1594 fő		2	7	48	205
		0,12%	0,43%	3,01%	12,86%
Legénység 42 850		255	227	718	4215
		0,59%	0,52%	1,67%	9,83%
Összesen 44 444		257	234	766	4420
		0,57%	0,5%	1,72%	9,94%
Az össz- veszteségből	tiszt	0,77%	2,99%	6,26%	4,63%
	legs.	99,23%	97,01%	93,74%	95,37%

Összegzésként megállapítható, hogy a felszerelési, kiképzési hiányok, és egyéb hátráltató tényezők ellenére a Szovjetunió elleni hadműveletek során a részt vevő magyar alakulatok személyi állományukban meglehetősen alacsony veszteségeket szenvedtek. Ebben természetesen jelentős szerepe volt annak, hogy az előnyomulás során legtöbbször visszavonuló szovjet alakulatok üldözését végezték, legfeljebb halogató harcot vívó utóvédekkel szemben. Az ettől eltérő harcformák, úgymint ellentámadás elhárítása, tartós védelem, arányaikban sokkal nagyobb veszteségeket okoztak, mint az üldöző tevékenység.

Forrásainkból kitűnik, hogy a hadvezetés számára is meglepő volt a hadműveletek alacsony veszteségi aránya, ugyanakkor a 1942. évre elkészült tapasztalati beszámolóban már intézkedéseket szorgalmaztak a hadműveletek során tapasztalt hiányosságok kiküszöbölésére, és ezáltal a később várható veszteségek visszaszorítására. 1942–1943 folyamán azonban a szovjet ellenállás megerősödésével már jellemzően más típusú harctevékenység került előtérbe, ami a törekvések dacára jóval nagyobb személyi veszteségeket okozott a magyar királyi honvédség számára.

²⁶ HL. Vkf. 1942. 1. oszt. 6953/eln. Veszteségi statisztika 143.515 eln. stat. – 1941. HL. Mikrofilmtár: 273/2299/1988.

²⁷ HL. Vkf. 1942. 1. oszt. 4410/eln. - „Háborús veszteségek csapattestenként és fegyvernemenként”

²⁸ Veszteségi kimutatás a Szovjet-Unió elleni háborúval kapcsolatban 1941. november hó 24-ig. Lásd: 26. jegyzet.

A „SZEGEDI GONDOLAT” SZÜLETÉSE ÉS VAS ZOLTÁN

Az 1944 ősztől a szovjet csapatok támogatása által hatalomra került kommunista garnitúra, különösen a többéves, évtizedes moszkvai emigrációban lévő személyek, mérhetetlen bosszúvágygal jöttek Magyarországra. Azzal a nem titkolt szándékkal, hogy elégtételt vegyenek az 1919-es Tanácsköztársaság leveréséért, az azt követő ítéletekért, és a börtönben töltött évekért. Ezek meghatározó szereplői Vas Zoltán, Révay József, Andics Erzsébet, Mód Aladár, Sík Endre, Gerő Ernő és maga Rákosi Mátyás voltak. 1944 ősztől kezdve az elfoglalt országrészekben a leghatározottabban vették kézbe a hatalmat, amelyhez az ideológiát a szovjet párttörténet adta, a támogatást a Vörös Hadsereg, az ideológia terjesztői pedig a fenti „elvtársak” voltak. A bosszú tárgya a „fasiszta Horthy-rendszer” volt, amely az 1919 júniusától kezdődő időszakot jelentette 1944 őszéig, illetve 1945 áprilisáig. Mivel a Tanácsköztársaság elleni szervezkedés Szegedről indult, ez a város lett a „bűnös város”, a fasiszta Horthy-rendszer minden bűnét, ideológiáját a „szegedi gondolat” kifejezéssel foglalták össze. De ez a kifejezés csak 1944 őszén született ezzel a tartalommal. Ugyanis maga a Horthy-rendszer ezt nem használta.

A „szegedi gondolat” ráadásul először gróf Klebelsberg Kunótól hangzik el, aki a Magyar Iparművészet 1932-es kötetében foglalta össze hazai kulturális programját. Ennek lényege, hogy nem lehet mindent Budapestre koncentrálni, hanem a vidéki városokat is be kell vonni. Ezzel a Debrecenben, Szegeden, Pécsen létrehozott egyetemekre utalt. Tanulmányának utolsó bekezdésében ő maga ezt mondja:

„Összefoglalva az elmondottakat, a '20-as évek e műalkotásait Szeged nagyvárosi jellegének, kultúrgócponként mivoltának erőteljes kidomborítása céljából hoztuk létre. A 180 000 lelket számláló szegedi agglomeráció nagyvárosi jellegének erősítésére pedig azért volt szükség, hogy Budapesten kívül legyen még nagyvárosunk, hogy a népesség az ország területén arányosabban oszoljék meg, hogy a nemzet belső szerkezete egészségesebbé váljék. Ez a szegedi gondolatnak belső tartalma.”

De az a fajta politikai tartalom, amely 1944-ben megjelenik az adott kifejezésben, egyáltalán nem található benne. Hogy ez a „szegedi gondolat” bosszúból fogant, az nem erőltetett koncepció, hanem több írott forrással és nyomtatott dokumentummal igazolható.

Véleményünk szerint e tekintetben Vas Zoltán (1903–1983) az, aki élen jár, már csak időrendi elsőbbségénél fogva is, hiszen az ország területére lépő szovjet csapa-

tokkal együtt érkezett. 1944. szeptember végétől november elejéig ő képviselte az új magyar kommunista hatalmat, amit kiemelten hangoztatott a „felszabadított” területeken. Végigjárta Makó, Gyula, Orosháza, Békéscsaba, Hódmezővásárhely városokat és a nagyobb községeket, mindenütt aktivizálva, megszervezve a Kommunista Pártot. Moszkvából csak november elején érkezett meg Révay József, Gerő Ernő, Nagy Imre, akik átvették a szervezést.

Vas Zoltán 1944. október 15-én érkezett Szegedre. Ez volt a szovjetek kezén lévő legnagyobb területű város, megyeszékhely, egyetemi központ, püspöki város, közel 150 000 lakos. Úgy gondolta, hogy ez a hely alkalmas lesz arra, hogy innen irányítsa a kommunista párt újjászervezését. Lefoglalta az itteni nyomdát, hogy kiadványokat, illetve saját napilapot állíthassanak elő. Igen hatékony munkát végzett: 1944. október 18-án megjelent saját napilapjuk, a *Szegedi Népakarat*. Ez az újság négyoldalas volt, és az egyetlen ilyen sajtótermék, ami ekkor Szegeden megjelenhetett. Az egyes cikkek név nélkül jelentek meg, de nem kétséges, hogy a vezércikket maga Vas Zoltán írta. A lap büszkén hirdette: *A Kommunista Magyarországi Pártja Szegedi Csoportja Napilapja*.

Amikor Vas Zoltán Szegedre érkezett, a városban maradt alpolgármester kíséretében október 15-én délután felkereste Hamvas Endre püspököt. Szerencsére erről a találkozóról maga Hamvas számol be naplójában.

A vonatkozó időszak egyik legérdekesebb, és mondhatni legtájékozottabb szemtanúja dr. Hamvas Endre, csanádi püspök, aki „újonc” volt Szegeden, hiszen csak néhány hónapja, 1944 márciusában érkezett ide. Azonban épp a háborús viszontagságok miatt nagyon gyorsan kénytelen „beletanulni” saját püspökségének gondjaiba és problémáiba. Nem tudjuk, milyen körülmények hatására, de 1944. szeptember 24-étől naplót kezdett írni. A saját kézzel írt A4-es, 200 oldal terjedelmű napló eredeti példánya az ÁVH-sok által 1951-ben a püspöki palotában tartott házkutatás során a hatósághoz, majd onnan jelenlegi őrzési helyére, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárába (továbbiakban ÁBTL) került. Innen kaptuk meg a kéziratot példányt, amelynek kiadása előkészületben van.¹ A hivatkozásokban a korábbiakhoz hasonlóan az adott napot jelöljük meg, így a kéziratban az idézett részek visszakereshetők.²

A püspök szeptember 25–29. között rendszeresen arról ír, hogy egész héten dörögtek az ágyúk, és a város fölött a szövetségesek repülői szálltak, ezért a napok nagyobb

¹ ÁBTL-3.1.5. O-12817/5. Köszönettel tartozom Bálint Lászlónak, aki a kéziratra felhívta a figyelmet, továbbá Gyarmati György főigazgatónak és Vörös Gézának, akik az anyagot rendelkezésemre bocsátották.

² A kéziratban a püspök saját számozására hivatkozunk, nem az ÁBTL-ben adott nyomtatott számozásra, a kettő ugyanis eltér.

részét az alagsorban, az óvóhelyen töltötték. Megjegyzi azonban, hogy végül is ekkor Szeged bombázására nem került sor. Október 8-án arról számol be a püspök, hogy öönlének a menekültek Szegedre. Ezt írja: „a menekülést nem helyeselhetem!” Megjegyzi, hogy rossz dolog kinek-kinek az otthonától eltávolodni, ráadásul az üresen maradt házakat kifosztják. Kiváltképpen fontosnak tartaná, hogy a hatóságok ne hagyják el helyüket. Ő még szeptember 25-én, a szegedi esperesi ülésen arra buzdította papjait, hogy ne hagyják el helyüket.³ Mindez azért fontos, mert sem Serédi Jusztinián bíboros, sem a Püspöki Kar nem rendelkezett külön arra nézve, hogy mi történjék egy ilyen helyzetben.⁴ Hamvas a találkozót így írja le:

„5 óra felé eljött Pálffy György polgármester-helyettes és Vas Zoltán moszkvai kommunista megbízott. Ez utóbbi repülőgépen jött Moszkvából Bukaresten át. Sajnálatát fejezte ki a házamat ért bántalmak miatt. Tetszett neki, hogy itt maradtam, jól lehet, a német propaganda azt a hírt terjesztette, hogy a papokat legyilkolják. Biztosított, hogy az istentisztelet zavartalanul megtarthatók. Kifogásolta Horthy politikáját, mely Magyarország romlását okozta. »Ha a románokat megelőztük volna békeajánlatunkkal, mienk lett volna egész Erdély« – mondta. Személye iránt érdeklődtem. Nem mondta, de azt láttam rajta, hogy zsidó. Tudta, hogy a zsidókat az üldöztetéssel szemben védelmembe vettem. Az első világháború után mint cserefogoly került Moszkvába. Visszatért és akkor a magyar hatóságok elfogták. 16 évig ült Vácott. 1940-ben újra Moszkvába ment és most visszatért. Udvariasan elbúcsúzott.”⁵

Néhány nap múlva, október 18-án délután a szakszervezetek nagygyűlést hívtak össze, amelyen nagyon sokan vettek részt. A fő szónok Vas Zoltán volt. A Szegedi Népakarat október 19-i száma a 2–3. oldalon számolt be az itt elhangzottakról. Úgy gondoljuk, páratlan dokumentum az újság, mert ekkor egyéb ilyen napilap nem volt. A gyűlésre igyekeztek minél több embert meghívni – nemcsak a kommunisták saját embereiket. A *Szabad és független demokratikus Magyarországért...* főcím alcíme így érthető: *Kommunisták, szociáldemokraták, kisgazdák és a kereszténypártiak az új demokratikus Magyarországért.*

A bevezető beszéd után Vas Zoltán beszélt. Azt mondta, hogy „tájékoztatni és megnyugtatni akar, mert Szegeden rendnek kell lenni és Szegeden rend lesz”. Vázolta a történeteket, mondván 1941. június 22-ével új korszak vette kezdetét a nagy Szov-

jetunió megtámadása révén, és ebben a magyarok, Horthy vezetésével részt vettek. Ezért nagyon nagy áldozatot kellett hozni emberéletekben. Szidja a németeket, akik a magyarokat belevitték ebbe a harcba, a zsidóüldözésbe. Külön fejezetben tárgyalja a szegedi gondolatot. Nyilvánvaló, hogy a cikk leírása is Vas keze nyomát viseli, ezért kapja a kiemelt címet ez a rész.

„A szegedi gondolat következménye. Szeged városának különösen nehéz rész jutott osztályrészül éppen e szegedi gondolat miatt. Elkövetkezett a fizetés a „szegedi gondolatért. (Felkiáltás: A nép ártatlan!)

Egy nép sohasem ártatlan. Mindig olyan kormánya van, amelyet megérdemel. Azért, mert nem voltunk eléggé szabadságszeretők, ilyen kormányt érdemeltünk, mint Horthyt és Szálasit. Majd, ha a magyar nép felkel a szabadságért, egy új és szabad demokratikus kormányért, akkor meg is fogjuk érdemelni ezt. Szeged a jelenleginél sokkal rosszabb sorsot várhatott, méltán.

A vörös hadsereg főparancsnoksága vaskézzel rendet teremt és biztosítja Szeged városának a rendjét, csendjét, békéjét. (Erőteljes taps.)

A szegedi gondolat, mint látjuk, sok kárt okozott Szegednek és a magyar népnek. El kell tehát vetni, mint nem méltót, mint gátolóját a magyar haladásnak.”

Majd néhány mondattal később így folytatja:

„Nekünk, kommunistáknak is volna mit számon kérnünk, mert 25 éven keresztül a Horthy-rendszer földalatt tartott bennünket. Volna minden kommunistának sok fizetnivalója. Jómagam is 16 esztendőt töltöttem Horthy váci börtönében. A Kommunisták Magyarországi Pártja vezetője, Rákosi Mátyás (Szünni nem akaró éljen. A hallgatóság éljenzi Rákosit), aki 15 esztendőt töltött Horthy szegedi börtönében, ebből 10 esztendőnél többet a szegedi börtönben töltött. De mi mégis nem gyűlöletet hirdetünk. A magyar Kommunisták Pártja nem a gyűlölet pártja. (Éljenzés és taps.) Mi büntetni akarunk, de csak a hazaáruló fasisztákat. (Taps.). Hirdetjük, valljuk, végrehajtjuk: halál a fasisztákra!”

De nincs ebben semmi meglepő. Hiszen az előző napon, október 18-án az újonnan indult lap első oldalát betöltő vezércikkben ez még direkter módon elhangzik. Ez is Vas Zoltán „remekműve”, *Országvezetők és Országmentők* a címe. Hibáztatja Horthyt, aki október 15-én megpróbált átállni a szovjetek oldalára, de hagyta, hogy a kísérlet meghiúsuljon. Pedig milyen jól járt volna akkor az ország. „Felsóhajtott volna akkor Szeged népe is. Annak a Szegednek a népe, amely az egész világon terjesztette – Gömbös, Horthy és a nyilasok közvetítésében –, hogy a nemzetiszocializmus szülővárosa. Hogy innen indult útjára 1919-ben az ellenforradalom. Hogy Mussolini és Hitler csak továbbfejlesztői »a szegedi gondolat«-nak: A bikacsők, az internáló táborok, a börtönök gondolatának. Szeged népe a szegedi gondolat végleges bukásával, a békével éppen ezért különösen sokat nyert volna..., De mi, magyar

³ HAMVAS 1–2.

⁴ A témára bővebben lásd: *BEKE Margit: A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között I–II.* München–Budapest 1992., valamint Uő.: *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Köln–Budapest, 1996.

⁵ HAMVAS 22–23.

nép nem akarunk elpusztulni. Élni akarunk! Élni szabadul és függetlenül egy szabad magyar hazában. Élni a demokratikus népek világszövetségében, a Szovjetunió, Anglia, Amerika oldalán. Letagadni még azt is, hogy egyáltalán volt «Szegedi Gondolat».”

Végül a szerző az egész oldalas vezércikk végén vastag betűvel szedve megismétli: „Le a szegedi gondolattal!”

Az október 18-i nagygyűlésre – mint a naplóban is olvasható – Hamvas is kapott meghívót, azzal a megjegyzéssel, hogy természetesen jó lesz, ha a püspök küld valakit a maga nevében. Hamvas Halász kanonokot küldte, aki visszatérve azonnal beszámolt a főpapraknak a hallottakról.

„A szegedi szakszervezetek részéről egy fiatalember jött, és meghítt a szakszervezetek délután 3 órási ülésére, illetve hát, hogy küldjek valakit. Halász kanonokot küldtem és utasítottam, hogy ha felszólal, tegye azt az összefogás jegyében.”⁶

Hamvas ezután beszámol több olyan történésről és intézkedésről, amely ugyan ezen a napon történt. Délután szokásos sétájára ment, amelyet azért is hajtott végre gondosan mindennap, hogy a város lakossága lássa, a püspök itt van, és részese mindannak, ami a városban történik. Ezután még mindig az október 18-i bejegyzésben ezt írja:

„Séta után Halász kanonok plébános jött jelentést tenni. Du. 3 órakor a szegedi szociáldemokrata szakszervezetek ülést tartottak, melyre a papságot is meghívták. Az ülés egyetlen szónoka Vas Zoltán moszkvai kommunista megbízott volt, aki beszédében hangoztatta, hogy Szeged, mint az ellenforradalom városa, sokkal keményebb sorsban részesülhetett volna, mint a valóságban. Örülni kell, hogy vérontás és általános zsákmányolás nem volt. A rossz lelkiismeretnek tulajdonította, hogy a szegediek megrémülve fogadták az oroszokat és hogy megszűnt a harangszó, istentisztelet stb. Kikelt Horthy ellen, aki vasárnap du. tett proklamációjával a németekkel szakított, de azután proklamációját visszavonta, mert Szálasiéktól, illetve a németektől »rongy életét« féltette. Este 5 órakor megkaptam a *Szegedi Népakarat* első számát. Kiadja a szegedi kommunista párt. Vezércikkét biztosan Vas Zoltán írta, mert tartalma megegyezik szavaival.”⁷

Mindezek egyértelműen bizonyítják, hogy a „Szeged bűnös város” megfogalmazás egy szélesebb körben – a moszkvai kommunista emigránsok között – bevett elv volt. Nyilván közrejátszott ebben az első számú vezető, Rákosi személyes sorsa is, aki 10 évet töltött a szegedi Csillagban, mint az fentebb elhangzott. Vas Zoltán több életrajzi kötetet írt, amelyekben saját sorsát, tetteit írja le. Ezeket itt nem áll módunk-

ban elemezni. De a fentiekhez szorosan kapcsolódik az 1980-ban megjelent *Viszontagságos életem* című vaskos kötet, ahol az 1944-es év végi eseményeket foglalja össze. Arról ír, hogy mihamarabb létre kellene hozni egy kormányt, de mivel Budapest a németek kezén van, az nem jöhet szóba. Majd így folytatja:

„Rákosi az ideiglenes kormány székhelyéül emiatt Debrecent ajánlotta. Történelmi-politikai okok miatt sem tartotta alkalmasnak ideiglenes fővárosnak Szegedet. 1919-ben innen indult el Horthy negyedszázados ellenforradalma. Végző fokoz ez a »szegedi« politika idézte elő a magyar nép részvételét a német érdeklődő háborúban a Szovjetunió ellen.”⁸

A továbbiakban Rákosi meg is indokolta Debrecen jó adottságait. Debrecennek viszont forradalmiak a történelmi, nemzeti hagyományai. Az 1848–1849-es szabadságharcban Kossuth javaslatára itt fosztották meg a Habsburg-házat a tróntól, ezért az új felszabadító harc kormánya és a nemzetgyűlés is itt, Debrecenben üljön össze.⁹

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy Magyarországra lépésétől kezdve Vas a szovjet katonai futárszolgálat révén mindenről részletesen tájékoztatta a Moszkvában lévő Rákosit. Már idézett visszaemlékezésében leírja, hogy szegedi intézkedéseiről is beszámolt Rákosinak, és megküldte neki a *Szegedi Népakarat* megjelent példányait. Majd azt írja:

„Megnéztem a hírhedt szegedi Csillag Börtönt. Üres és elhagyott. Menekülésszerűen hagyták el. Voltam ott is, ahol maga (Rákosi Z. I.) töltötte az éveket.”¹⁰

Úgy gondoljuk, ez az ideológiai, közbeszédi megalapozás vált általánossá 1945-től kezdve a hatalomba jutott kommunisták révén, élén Rákosival. Az ideológia hivatalos terjesztői pedig Andics Erzsébet, Mód Aladár, Nemes Dezső voltak, akik a párt hivatalos vonalát a „történettudomány” részévé tették.

⁶ HAMVAS 32.

⁷ Uo.

⁸ Vas Zoltán 1980. 719.

⁹ Uo.

¹⁰ Vas Zoltán 1980. 690–691.

„KISEGÍTŐ TOLONCHÁZ” A FERENC JÓZSEF ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ INTÉZETBEN, INTERNÁLÓTÁBOR KISTARCSÁN ÉS CSEPELEN

– DR. HAHN ISTVÁN BESZÁMOLOJA –

Magyarország német megszállását követően a német állambiztonsági és kémelhárítási hivatal által összeállított listák alapján azonnal megkezdődött a politikai és gazdasági élet vezetőinek, a náciellenes és „zsidóbarát” személyeknek a letartóztatása. Emellett – leginkább véletlenszerűen – úgynevezett „egyedi akciók” keretében, további letartóztatások és internálások történtek; többnyire zsidónak „minősített személyeket” vettek őrizetbe. A Budapesten letartóztatottak egy részét, főként zsidókat, az első napoktól ideiglenesen az *Országos Rabbiképző Intézet* Röck Szilárd utca 26. sz. alatti épületében tartották fogva, amelyet „kisegítő toloncházzá” alakítottak át.² Az átmeneti internálótábor (*Prominentenlager*) felügyeletét a *Gestapo* és idővel az *Állambiztonsági Rendészet* látta el. Az épület – különösen a pincéje – megtelt letartóztatott zsidó személyekkel. Az internáltak javarésze holmi nélkül tartózkodott itt. Egy-egy (tan)teremben 50–60 ember volt összezsúfolva, holott még 20 ember részére sem volt megfelelő hálóhely. A fogolyállomány rendszeresen cserélődött, az internáltakat átszállították a kistarcsai és a Csepel-szigeti internálótáborokba, majd többnyire deportálták őket.

(Érdemes megjegyezni, hogy Adolf Eichmann³, a magyarországi deportálások legfőbb irányítója is „meglátogatta” az épületet, és a fölbecsülhetetlen értékű könyvtári és kéziratgyűjtemény legbecsesebb darabjaiból megpróbált mintegy 3000 darabot

Prágába szállíttatni, ahol a volt zsidónegyedben felállítandó „Kihalt fajok múzeumában” akarta ezeket bemutatni. Munkaszolgálatos antikváriusokat és könyvtárosokat bíztak meg a válogatással, akik életük kockáztatásával csupán a kevésbé értékes könyveket csomagolták be. Ezeket a kiadványokat csak a ’80-as években találták meg a prágai Nemzeti Múzeum pincéjében és 1989-ben hozták vissza a Rabbiképző könyvtárába. Eichmann utasítására a könyvtár több ezer kötete a Rózsadombon elhelyezkedő úgynevezett Magyar Zsidókérdés-kutató Intézetbe került, ahol a könyvek az ostrom során a lebombázott épülettel együtt elpusztultak.)

Mint alább még részletesebben is olvasható, a „kisegítő toloncház” – nem utolsósorban a bekövetkezett, utóbb átmenetinek bizonyuló politikai változások következtében – 1944. augusztus 15-ével megszűnt, szeptember elsejétől a patinás épületet átvette a magyar királyi csendőrség nyomozati osztálya. A nyilas hatalomátvétel után néhány hónapig a VIII. kerületi nyilasház költözött be oda. Csak 1945 januárjának végén nyerte vissza az épület eredeti funkcióját, s indult meg újra a tanítás az ősi falak között.

Röviddel a harci cselekmények befejeződése után már megjelentek az első tudósítások, újságcikkek a Rabbiszeminárium megszállás alatti megpróbáltatásáról. Az első, szélesebb nyilvánosságot kapó tudósítások⁴ között említendő dr. Löwinger Sámuel, a Rabbiképző igazgatójának írása az Országos Rabbiképző Intézet általa szerkesztett *Évkönyvében* az 1943/44-es, 1944/45-ös és 1945/46-os tanévről.⁵ A részletes leírásra több mint negyedszázadot kellett várni. 1972-ben látott napvilágot Brámer Frigyesnek – aki maga is az épületbe internáltak közé tartozott – a beszámolója a Rabbiképző épületében létesített kisegítő tolonchárról és foglyairól.⁶

A részletek vonatkozásában kevésbé ismert, hasznosított források közé tartoznak az úgynevezett *DEGOB*-jegyzőkönyvek.⁷ Az 1945 kora nyara és 1946 áprilisa között a *DEGOB* (*Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság*) munkatársai által magyar vagy német nyelven készített és eredetileg a Gabelsberg–Markovits-féle gyorsírással rögzített⁸ mintegy 4000–4500 jegyzőkönyv közül több is (3606., 3617., 3620, 3647.

¹ Akkor, 1944-ben: Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet

² A tanítást azonnal felfüggesztették, de korlátozott mértékben az oktatás és az adminisztráció dr. Löwinger Sámuel (1904. Debrecen – 1980. Jeruzsálem) professzornak, a szeminárium igazgatójának (1942–1950) lakásán tovább folytatódott.

³ 1906, Solingen /Németország – 1962, Ramla/ Izrael. SS-Obersturmbannführer (alezredes), 1932-től a náci párt tagja. 1935-től a Sicherheitsdienst (Biztonsági Szolgálat) berlini központjában a zsidóügyek felelőse. 1939 végétől az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) zsidóügyi ügyosztályának vezetője. Részt vett a wanneee konferencián 1942 januárjában. Ő és munkatársai szervezték és irányították az európai zsidók deportálását. A háború után Argentínába szökött, de 1960-ban a Moszad ügynökei megtalálták és elrabolták. Izraelbe csempészték, bíróság elé állították, halálra ítélték és 1962-ben felakasztották.

⁴ Lásd tbk. FÓTHY János: Horthyliget. A magyar Ördögsgiget (Budapest: Müller Károly Könyvkiadóvállalat, t. é. n. [1945]) könyvének vonatkozó részleteit.

⁵ (Budapest: 1946), 48. A tanári kar halottait ugyanebben a kiadványban dr. Hahn István vette számba, uo., 29–42.

⁶ BRÁMER Frigyes: „Koncentrációs tábor a Rabbiképző épületében” in: SCHEIBER Sándor (szerk.): Évkönyv 1971–1972 (Budapest: MIOK, 1972), 219–228.

⁷ A *DEGOB*-ról és a *DEGOB*-jegyzőkönyvekről részletesebben lásd HORVÁTH Rita: A magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (*DEGOB*) története, MAKOR 1. sz. (Budapest: Magyar–Zsidó Múzeum és Levéltár, 1997)

⁸ A legalább öt eredeti példányban készült jegyzőkönyveknek ma többnyire a géppel írott másolatai állnak rendelkezésre.

számú stb.) foglalkozik részben vagy egészben a Röck Szilárd utcai internálótábor történetével. Különösen becses közülük a nagy hírű okortörténész dr. Hahn István (Budapest, 1913. március 28. – Budapest, 1984. július 26.)⁹ rabbi, az Országos Rabbiképző Intézet tanárának, utóbb az ELTE tanszékvezető egyetemi tanárának (1963–1983), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának (1982) beszámolója. Hahn István (Jichák József), aki 1935-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen latin–görög–történelem szakos középiskolai tanári és bölcsészdoktori oklevelet, 1937-ben az Országos Rabbiképző Intézetben rabbioklevelet szerzett, 1937-től 1942-ig a Pesti Izraelita Hitközség oktatási osztályán beosztott tanárként működött. 1942-től az Országos Rabbiképző Intézet Gimnáziumának volt a tanára. 1944-ben¹⁰ a magyaros bajuszt viselő, nyakigláb tanár több alkalommal teljesített munkaszolgálatot. Életpályájánál fogva Hahn közeli kapcsolatban állt a Rabbiszemináriummal, így beszámolójában a személyes érintettség párosul a tudós objektív ábrázolásával. Érdekes módon Hahn magyar anyanyelve ellenére a jegyzőkönyv német nyelven készült (a tudós professzor mellel több tucatnyi élő és holt nyelv ismerője volt), ami arra utal, hogy esetlegesen későbbi terjesztésre szánták. Bár a szöveg léte ismert volt a kutatók előtt, teljes egészében mindmáig nem került publikálásra. Szerény adalékként álljon itt a jegyzőkönyv fordítása – tudósítója születésének 105., a benne leírt események közelgő 75. évfordulója alkalmából.

[3606. számú jegyzőkönyv]

„Fent nevezett előadja a következőket:

1944. március 19-én, ezen az emlékeztetésen szomorú napon, amikor a németek bevonultak a városba, már délután megjelent néhány SS-katona Vizligzeny¹¹ kapitány vezetésével, és szemügyre vették az épületet. Kezdetben úgy nyilatkoztak, hogy az épület igazából nem lenne alkalmas toloncháznak. Másnap úgy körülbelül 11 órakor az SS [mégis] megszállta a házat. Még a diákok sem hagyhatták el többé az épületet,

⁹ Szülei: dr. Hahn Dezső (1878–1940) sebész és Herczog Irma Szerén (1874–1948) szemorvos.

¹⁰ A német megszállásig a rabbiszeminárium tanárai és hallgatói mentesültek a munkaszolgálat alól. Hahn István első felesége, Kálmán Judit (1925–1945) – a szemináriumi tanár dr. Kálmán Ödön (1886–1951) kőbányai rabbi kisebbik lánya – a holokauszt áldozata lett.

¹¹ Helyesen Dieter Wisliceny (1911. Regulowken/Kelet-Poroszország – 1948. Pozsony) német SS-Hauptsturmführer (SS-százados), 1940 és 1944 között zsidóügyi szakértő, a deportálások egyik felelőse Szlovákiában, Görögországban és Magyarországon. Az Eichmann-kommandó tagja, a Röck Szilárd utcai ideiglenes/kisegítő toloncház német parancsnoka. A háború után a szövetséges hatalmak kiadták Csehszlovákiának, bíróság elé állították, bűnösnek nyilvánították. 1948. február 27-én halálra ítélték, május 4-én kivégezték.

hanem mind a tanárképző, mind a rabbiképző tanulóit az egész épület felszámolására kényszerítették: a tantermek padjait az udvarra vitették, a szomszédos internátus 90 ágát pedig az iskolába. Akkor még nem tudtuk, ezt miért parancsolták meg. Ez a rakodási munka, rövid éjszakai pihenővel 24 órán keresztül tartott. Másnap, tehát 21-én, megkezdődtek az őrizetbe vételek. Ekkorra már hozták az első embereket. A tanítványaim, akiket a németek ott tartottak, kérték, hogy közvetítőként maradjak közöttük, és vegyem át ezt a szerepet az ott lévők és az SS között. Mivel szükséges volt a Zsidó Tanácssal való állandó összeköttetés [fenntartása], így átvettem és magamra vállaltam ezt a szerepet. Ezért aztán szinte naponta felkerestem az embereket [a] Budapest térségében [lévő gyűjtőtáborokban]. A Röck Szilárd utcába¹² hozták az úgynevezett [prominens] túsokat, azaz olyan embereket, akiknek semmi egyéb bűnük nem volt, mint hogy exponált politikai, társadalmi vagy gazdasági pozíciókat töltöttek be. Ide került többek között Vida Jenő¹³, a MÁK (Magyar Általános Köszénbánya) elnöke, Buday Goldberger Antal¹⁴, Halmi Miklós, a Magyar–Olasz Bank¹⁵ elnöke, dr. Nyári Milos, a TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete)¹⁶ tisztviselője. Ádám professzor¹⁷ (ő rövidesen elmehetett), Madarassy-Beck¹⁸ báró,

¹² A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet patinás épületébe: Röck Szilárd u. 26.

¹³ Vida (Weil) Jenő (1872. Budapest – 1945. [május], Auschwitz) nagytőkés. 1914-től a Magyar Általános Köszénbánya Rt. (MÁK) vezérigazgatója. Jelentős tőkét fordított az első világháború utáni években felfedezett dunántúli bauxittelepek feltárására és a bauxit hazai feldolgozására. Felsőgallán alumíniumkohót helyeztetett üzembe. Szoros kapcsolatok fűzték a Magyar Általános Hitelbankhoz, az Alumíniumérc Bánya és Ipar Rt.-hoz és sok más iparvállalathoz. 1927-től a felsőház tagja. 1944-ben a németek elhurcolták és 1944 október végén Ausztrián át deportálták, ahol 1944. november 3-án regisztrálták. A súlyosan cukorbeteg Vida megélt a tábor felszabadulását, de 1945. május 2-án végelgyengülésben elhunyt.

¹⁴ Dr. Buday-Goldberger Antal (1902, Budapest – 1950?, ?) vegyészmérnök, a koncentrációs táborból visszatérve 1945-től 1948-ig a Goldberger Sámuel és fiai Rt. elnök-vezérigazgatója, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja.

¹⁵ 1920–1948.

¹⁶ 1919–1948.

¹⁷ Dr. Ádám Lajos (1879, Tergeny/Hont vármegye – 1946, Budapest) sebészprofesszor. 1916-tól magántanár, 1919 decemberétől kórházi főorvos, 1926-tól nyilvános rendkívüli tanárként a III. számú Sebészeti Klinika vezetője. 1930-tól nyilvános rendes tanár, 1946. június 1-jétől a II. számú Sebészeti Klinika igazgatója. Nevéhez fűződik a helyi érzéstelenítés bevezetése Magyarországon. Mintegy 150 tanítványt nevelt, közel százezer műtetet végzett. Az 1946/47-es tanévben – haláláig – az orvosi egyetem rektora.

¹⁸ Br. Madarassy-Beck Marcell (1873, Budapest – 1945 [január], Mauthausen) ügyvéd, bankár, 1897-től a Magyar Leszámloló és Pénzváltó Bank igazgatója, 1913-tól alelnök-vezérigazgatója, 1924-től elnök-vezérigazgatója, a Magyar Nemzeti Bank főtanácsosa. A német megszállást követően számos „prominens zsidó” társaságában a kistarcsai internálótáborba hurcolták, majd Mauthausenbe deportálták, ahonnan nem tért vissza.

Ágoston Manó, a Filtext¹⁹ vezérigazgatója, Láng Lajos,²⁰ Magyar Pál,²¹ Fodor Pál²² újságíró, a Kis Újság²³ vezércikkírója. Rajtuk kívül sok ügyvéd, akiket általában alfabetikus sorrendben hoztak be, többnyire a nagyobb jövedelműek közül. Itt volt továbbá Tályai [sic!] Roth [Miklós]²⁴ professzor és a Svábhegyen²⁵ összefogott zsidók, akiknek az internálására abszolút semmiféle látható ok nem volt. Az első három napon körülbelül 200 embert hoztak be, az utána következő napokon – most már lassabb tempóban – az őrizetesek száma 240 főre nőtt. Ha valakit nem találtak ott-hon, behoztak helyette valakit a hozzátartozók közül. Az internáltakat az OMZSA²⁶ támogatta adományaival. Mivel az első internáltakat túszoznak tekintették, ezek különböző előnyöket élveztek. Egyesek kivételesen akár még látogatókat is fogadhattak, hetente csomagot kaphattak. A németek elrendelték, hogy az internáltakat, elsősorban az időseket a diákok szolgálják ki. Nekik kellett a termeket takarítani, a folyosókat rendben tartani. Ennek az az előnyös folyamodványa lett, hogy az úgynevezett „fekete levelezés” nagyon gyorsan kialakulhatott, és a tábor egész fennállása alatt fent lehetett tartani a közvetlen kapcsolatot a külvilággal. Az őrszemélyzet a magyar rendőrség tagjaiból állt, akik többnyire tisztességesen viselkedtek. Két SS-őr is állandóan jelen volt, és időnként ellenőrzés céljából megjelent egy magas

¹⁹ Filatorigáti Textil Művek Rt. Az első világháború után Ágoston Manó a Kispesti Textilgyár (Kistext) Rt. vezérigazgatója volt, a zsidótörvények miatt tiszttségéről lemondott, de a gyár tényleges irányítása egészen 1944-ig a kezében maradt.

²⁰ Dr. Láng Lajos (1885, Ajnácskő/Gömör-Kishont vármegye – 1952, Budapest) jogtanácsos. 1915-ben a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. (később Angol–Magyar Bank) jogügyi osztályára került, majd a bank jogtanácsosa, igazgatósági, majd végrehajtó bizottsági tagja, 1945-től vezetője. 1928-ban beválasztották a főváros törvényhatósági bizottságába, 1933–1939-ben választott felsőházi tag.

²¹ Magyar Pál (1888, ? – ?, ?) bankár, politikus, országgyűlési képviselő.

²² Fodor Pál (1910, ? – 1944 [március], Budapest) újságíró. A második világháború előtti és alatti években a *Kis Újság* belpolitikai rovatvezetője. Az egyik legjobban informált németellenes politikai újságíró, a mindinkább angol orientációra hajló Kánya Kálmán külügyminiszter bizalmasa. A német megszállók letartóztatták, vallatás közben ledobták a Gyorskocsi utcai fogház harmadik emeletéről.

²³ Nagy népszerűségnek örvendő, független, képes politikai napilap: 1887–1944.

²⁴ Helyesen Tályai Róth Miklós (1883, Tályai – 1944 [április 28], Budapest) orvos. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte. Mint tanársegéd, később adjunktus Korányi Frigyes, majd Korányi Sándor klinikáján működött. 1924-től 1944-ig a Weiss Manfréd Szanatórium igazgató főorvosa. Tevékenyen részt vett a gyermektuberkulózis elleni küzdelemben. Hahn szövegével ellentétben a *Magyar Életrajzi Lexikon* jó két héttel későbbi halálozási/öngyilkossági időpontot említ.

²⁵ Az itteni szállodákban 1944-ben a politikai foglyokat begyűjtő *Gestapo* és az *SD* alakította ki főhadiszállását. A Karthauzi utca 4. szám alatti Majestic Szállóba a zsidók deportálását koordináló Adolf Eichmann irodája költözött, a mellette álló Mirabell Szállóba az *SD* és a *Gestapo*, a Lomnic Szálló pedig Wisliceny SS-százados székhelye volt.

²⁶ Országos Magyar Zsidó Segítő Akció, 1938–1945.

rangú SS-tiszt is. Ez az állapot körülbelül április 8-áig tartott, amikor is a következő [eset] történt. Egy jómódú internált (Buday-Goldberger Antal) az őrség egyik – erre feljogosított – tagjának engedélyével beautózott a városba, hogy valamit vásároljon. Ennek az eltávozásnak során felkereste gyárát, hogy képviselőjét, egy sváb származású igazgatót rávegye, hogy interveniáljon az ő szabadon bocsátása érdekében. Az igazgató azonban rögtön a táborbeli állapotokért felelős SS-parancsnokságra telefonált, hogy a foglyok szabadon mozognak a városban. Az őrséget ezért láthatóan felelősségre vonták, és ezek az elkövetkező időkben megtorlásokhoz folyamodtak a felügyeletük alatt állókkal szemben. Éjjelente, ha légiriadó volt, annak lefújása után az internáltakat [továbbra is a] pincében tartották. Reggel különféle testgyakorlatokat²⁷ – így körben futást – végeztettek velük, továbbá egész nap nem kaptak semmit enni, elvették tőlük a cigarettát, és úgy a csomagküldést, mint a látogatásokat is betiltották. Magát Goldbergeret [jól] megagyalták. Ez vasárnap történt, és három nappal később, április 12-én a túszoikat átvitték²⁸ Kistarcsára, ahol a B pavilon²⁹ rendezték be a számukra. Itt is jobb helyzetben voltak, mint a többi fogoly, és amikor az egész kistarcsai tábor felszámolták, ők ott maradtak, majd a Lakatos-kormány szabadon engedte őket. Röviddel a Kistarcsára való szállítás előtt Tályai-Roth [sic!] professzor a deportálástól való félelmében öngyilkosságot követett el. [Április] 12-től a tábor egyre inkább a magyar hatóságok kezébe került, ettől az időponttól [kezdve] a németeknek [már] csak kevés foglya volt ott, akikről, illetve az egész táborról a Svábhegyre minden nap beszámolót kellett küldeni. Ez idő tájt az internáltak a következő rétegekből kerültek ki: 1/ Az internáltak túlnyomó többségét azok tették ki, akik április 15-én jelentkeztek a KEOKH-nál (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi

²⁷ Mint a 3620. számú DEGOB-jegyzőkönyvben olvasható: „Április első napjaiban (...) reggel (...) egy Takács nevű SS polgári megbízott, egy állítólagos pozsonyi egyetemi hallgató, aki korra való tekintet nélkül kivitte az udvarra az embereket, és hosszú időn át egy fahasábon keresztül ugráltatta és tornáztatta őket. Egy 21 éves fiút, mivel szerinte szemtelenül nézett rá, agyba-főbe vert, még a szemüvegét is eltörte. Még megemlítem a tornázásra vonatkozólag, hogy (...) mikor Láng Lajos, a magyar országgyűlés felsőházának tagja – szintén őrizetes – nem tudta a fahasábot átugrani, Takács többször a lába mellé lőtt, amittől Láng szívrohamot kapott.”

²⁸ Gyalog a Keleti pályaudvarra, majd onnan a gödöllői HÉV-vel az internálótáborba.

²⁹ A kistarcsai internálótáborban a központi épületet, az úgynevezett »B pavilon« annak a túszként fogva tartott mintegy 280 prominens személynek (gyáriparosok, politikusok, orvosok és ügyvédek) tartották fenn, akiket 1944 márciusában hoztak ide Budapestről, az Országos Rabbiképző Intézetből, amelyet akkoriban internálótáborként használtak. A túszo bizonyos kedvezményeket élveztek, amelyek más táborlakókat nem illették meg: nem kellett dolgozniuk, szalmazsákokon aludtak, és a rabbiképző tíz növendéke inaskodott körülöttük, akiket az intézet bízott meg ezzel a feladattal. Vö. BRÁMER Frigyes: „Zsidó túszo – Kistarcsa 1944 Pavilon” In. Scheiber Sándor: *Évkönyv 1973/74* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1974), 340–351.

Hatóság)³⁰, és onnan közvetlenül beszállítottak a Rökk Szilárd utcába. Természetesen ezek az emberek nem rendelkeztek semmiféle felszereléssel. 2/ Olyan emberek, akiket azért internáltak, mert a [sárga] csillagot valamilyen ürüggyel szabálytalanul viselték, vagy megpróbálták eltakarni. Jellemző az utóbbi típusú internálás argumentálására, ahogy egy alkalommal magam hallottam, ahogy Ubrizsy Pál³¹ rendőrfogalmazó, aki április 12-től a tábor parancsnoka volt, utasítást adott, hogy a kérdéses napon feltétlenül további 60 embert szedjenek össze, mert a [fogoly]létszám még nem kielégítő. Ilyenkor gyakran megtörtént, hogy egy detektívkordon lezárt egy utcát, és az ott található összes zsidót a [sárga] csillag nem előírászerű viselése ürüggyen internálta. A németek foglyai főleg férfiak voltak, míg a magyarok internáltjai mindkét nemből kerültek ki. 3/ A harmadik csoportot azok a „beidéztettek” alkották, akik a Zsidó Tanács idézésével, jobban mondva a Zsidó Tanács által kiértesítve / odarendelve a Rökk Szilárd utcában jelentkeztek, és rögtön ott is fogták őket. Ide tartozott valamennyi a Sajtókamarából kizárt újságíró,³² a zsidó ügyvédek, az [1918/19-es] ellenforradalmi tevékenységért mentesítettek csoportja Fábián Béla³³

³⁰ KEOKH – a Magyarországra érkező, itt tartózkodó idegen állampolgárságú vagy hontalannak minősített személyeket ellenőrző, 1930-ban létrehozott állami hivatal. 1941 nyarán a KEOKH egyik kezdeményezője és végrehajtója volt közel 18 000 menekült és/vagy „hontalan”-ként Magyarországon élő zsidó megszállt szovjet területre történő deportálásának, ahol többségüket az SS- és ukrán kollaboránsok Kamenyec-Podolszkijban 1941. augusztus 27–28-án meggyilkolták. Az 1944. április 15-én a KEOKH-nál jelentkező külföldiek közül mintegy 500-an kerültek a Rökk Szilárd utcába, ahonnan csak az igazoltan keresztényeket engedték el.

³¹ Helyesen dr. Ubrizsi Pál rendőrségi segédfogalmazó, a Rökk Szilárd utcai „kisegítő toloncház” rendőrségi parancsnoka, állítólag Bakó László unokaöccse. 1945-ben a mintegy 35 éves Ubrizsi külföldre távozott. Az emigrációban gazdag emberként halt meg idős kort megélve – Svájcban. Se felelősségre nem vonták, se vagyona eredetét nem firtatták soha.

³² A Rabbiképző épületébe internált sok ismert és kevésbé ismert újságíró között volt (1944. április 17-től) a közelben lakó Tábori (Tauber) Kornél (1879, Szolnok – 1944, [július 15], Auschwitz) író, újságíró, műfordító, szerkesztő, riporter is. Számos könyve közül a legtöbb szociográfiai jellegű munka, de írt úti beszámolókat és gyermekkönyveket, összesen mintegy ötven kötetet. Ő volt Budapest idegenforgalmának, erkölcsiéinek, mindennapjainak krónikása. Fogságából segítségkérő levelet írt Magyarország kormányzójához. Álljon itt néhány sora: „Főméltóságú Kormányzó Úr! Alulírott alázattal engedelmet kér arra, hogy emlékezetbe idézze (...) Talán az egyetlen író és újságíró vagyok Magyarországon, aki egész életében közérdekű, magyarságot szolgáló munkával foglalkozott. (...) Főméltóságod kabinetirodája is szíves volt megköszönni nekem a többi közt azt a könyvet, amely kiválóan szép fejezetet közölt <Az admirál a fehér lovon> címmel Magyarország szeretett kormányzójáról. Most 66 éves fejjel, beteg szívvel internáltak. Ráadásul szalmahordás közben egy rosszul fődött kádba zuhantam, és három helyen megsérültem. (...) Alázatos kérésem az, hogy kegyelmi úton visszanyerjem szabadságomat, mert itt a gyógykezelésre sincs módom. A legmélyebb tisztelettel: Tábori Kornél Bp, VIII. Rökk Szilárd utca 26 (Rabbiképző Intézet).” A címzett nem válaszolt, Tábori élete – sok társához hasonlóan – egy birkenauai gázkamrában ért véget.

³³ Dr. Fábián Béla (1899, Tállya – 1966, San Juan / Puerto Rico / USA) ügyvéd, politikus, publicista. A Tanácsköztársaság idején antikommunista magatartása miatt letartóztatták. 1922-től 1939-ig

vezetésével, továbbá a társadalmilag exponált társadalmi helyzetű emberek, vagy olyanok, akiket [valamelyik] személyes ellenségük vagy [az emberi] irigység feljelenített. Jellemző, hogy ezek a listák, amelyeket a német katonaság [hatóságok] a Zsidó Tanácsnak a rendelkezésére bocsátottak, teljesen felületesen voltak összeállítva. A nevek többnyire olvashatatlanok voltak, gyakran idéztek be halottakat vagy eltűnteket. Úgy tűnik, hogy a listák korábbi adatok alapján készültek. 4/ Végül a legkülönbözőbb okból internáltak, így kávéházlátogatás, vagyonejlrejtés, behívóparancsra történő jelentkezés elmulasztása, stb. A tábor létszáma borzasztóan megnőtt. Általában 800 és 1000 között mozgott, egy alkalommal még az 1000-et is túllépte. A szobák óriás mértékben túlszűfoltak voltak. Meg kell még említeni, hogy a Rabbiképző internátusából és más zsidó otthonokból / intézményekből ideszállított ágyakat a németek ellopták. Így az internáltak azokon a szalmazsákokon feküdtek, amelyeket a Zsidó Tanács bocsátott rendelkezésükre. Helyhiány miatt egy-egy szalmazsákon 2-3 ember osztozott. Amikor a szobák teljesen megteltek, az internáltakat a folyosókon helyezték el. Kezdetben viszonylag sok olyan gyereket is behoztak a Rökk Szilárd utcába a szüleikkel együtt, akik keresztény papírokkal keresztényeknél voltak elszállásolva. Később [ezek a gyerekek] az OMZSA által létesített gyermekotthonokban lettek elhelyezve. Az internáltak ellátásától továbbra is az OMZSA gondoskodott. A viszonyok azonban fokozatosan egyre rosszabbak lettek, miután az internáltak semmiféle ellenszolgáltatást nem tudtak nyújtani, mivel nagyrészüket teljességgel nincstelen volt, és sokan közülük már évek óta internáltak voltak a Rombach,³⁴ Szabolcs utcai táborokban vagy a garanyi és ricsei (internáló)táborokban. Kezdetben a csomagküldést teljesen megtiltották, később az internáltak kaphattak csomagot, azzal a feltétellel, hogy az semmiféle luxuscikket nem tartalmazhat. Természetesen mindig hiányzott valami a csomagokból, mivel az ellenőrzéssel megbízott személyzet ellopott bizonyos tárgyakat azon túlmenően, hogy a luxuscikkek minősülő holmikat el kellett kobozniuk. A levelezést hivatalosan hetente egy alkalommal engedélyezték, de tekintettel Ubrizsy hangulatváltozásaira³⁵ ez nagyon rendszertelenül történt.

képviselő a Nemzeti Demokrata Párt, ill. az Egyesült Szabadelvű és Demokrata Ellenzék programjával. Tevékenységében szélsőségesen keveredtek a polgári demokrata és liberális nézetek az éles kommunista- és szovjetellenességgel. A német megszállás idején letartóztatták és koncentrációs táborba hurcolták. Nem tért vissza Magyarországra. Az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, ahol a magyar emigráció egyik vezéralakja lett, a Nemzeti Bizottmány tagja.

³⁴ Rombach (Rumbach) Sebestyén orvosról elnevezett erzsébetvárosi utca. Az itteni zsinagóga egy része, hasonlóan a Szabolcs utcai zsidó kórházhoz, az 1940-es évek első felében átmeneti internálótáborul szolgált. A Zemplén megyei Garanyban és Ricsén ugyancsak internálótábor működött.

³⁵ Az internáltak polgári életben szerzett rangja, hírneve sem Ubrizsit, sem az őrség tagjait nem feszélyezte a velük való bánásmódban, Ubrizsi általában bikacsökökkel vagy nádpálcával a kezében jelent meg, és megalázza, ütötte-verte őket.

A levelek nagy része eltűnt. Gonoszságával különösen kitűnt Farkas József detektív. Az internáltakat a legszívtelenebb módon hallgatta ki és egyébként is a legnagyobb / legközönségesebb durvaságot tanúsította. XII. Kis János³⁶ is a legembertelenebb módon bánt a foglyokkal. A túlszűfoltóság következtében, és a tisztálkodási lehetőségek hiányában – hisz az épület nem internálótábornak volt kialakítva: kevés volt a WC és vízvezeték – az egészségügyi állapotok egyre rosszabbak lettek, nevezhetjük akár elviselhetetleneknek is. Az OMZSA által szállított élelmiszert is fosztogatták, a bánásmód romlott. Míg a korábbi internáltak az őrseget állandóan lepénzelték, az utóbb internáltak egyfelől szegények voltak, másrészt unintelligensek, és gyakran nem is beszéltek magyarul. Április végén a Csepel-szigeten egy fióktábort létesítettek. Ennek vagy az volt a célja, hogy az angolok az ott internált zsidókra való tekintettel hagyjanak fel a gyári létesítmények bombázásával, vagy ott akarták elpusztítani a foglyokat. A Csepel-szigeti tábor (a következő részekből állt): 1/ A Mauthner-gyárban³⁷ körülbelül 250–300 rab, 2/ A Tsuck-gyárban³⁸ körülbelül 250–300 rab, 3/ Horthy-liget körülbelül 450–500 fogoly 4/ Csepel Hermina-udvar körülbelül 50 fő. A csepeli fióktábor és a Röck Szilárd utcai tábor közös parancsnoka a már említett Ubrizsy Pál volt, aki feladatát a legunszimpatikusabb és legszívtelenebb módon végezte. A csepeli táborat ugyancsak az OMZSA látta el élelmiszerekkel, de a szállítási lehetőségek nagyon rosszak voltak, soha nem ment nehézségek nélkül. A Mauthner-gyárban és Horthy-ligeten az internáltak nehéz fizikai munkát végeztek, a Tsuck-gyárban csak kevesen dolgoztak, később ide koncentrálták az időseket és a külföldi állampolgárokat. Ezeknek a táboroknak az egészségügyi helyzete a legrosszabb volt. Mivel a Horthy-ligeti életről (időközben) egy könyv³⁹ is megjelent, fölösleges ezt leírni. A Mauthner-gyárban elsősorban a különösen nehéz munka járt sok megpróbáltatással, de [még] az itteni elszállásolás felelt meg leginkább az egészségügyi igényeknek. Minden tábornak megvolt a maga keresztény parancsnoka, aki legfőképp az ottani munkát felügyelte, és egy zsidó [vezetője]. A zsidó parancsnokok közül leginkább a Horthy-ligeti Neumann Ernőt és dr. Kelemen Andort a Tsuk-üzem internáltjainak vezetőjét kell kiemelni. Ők hőiesen védelmezték a nekik alárendelt emberek érdekeit, relatív jólétét, sőt az életét. Mivel a táborok száma időközben nőtt, rajtam kívül, illetve velem [együtt] mások is (rendszeresen) látogatták őket. Így dr. Neumann Tibor⁴⁰

³⁶ Tiszthelyettes

³⁷ Mauthner vetőmagtelep – polgári internálótábor

³⁸ Tsuk Szűcs- és Szörmeáru gyár Rt. telepe – polgári internálótábor. Április utolsó napjaitól ide került Hahn István is.

³⁹ Lásd Fóthy János i. m.

⁴⁰ Dr. Neumann (Kórodi) Tibor (1916, Veszprém – ?, ?): 1943-ban szerzett rabbi diplomát, 1948 után kivándorolt Izraelbe.

rabbi, jelenleg a „DEGOB” segélyirodájának vezetője vagy dr. Heller Imre mérnök, ügyvéd. A Röck Szilárd utcai és a csepeli tábor hozzánk tartozott, a kistarcsai azonban nem. Július 7-én⁴¹ a Budapest környéki zsidókkal egyidejűleg a csepeli internáltakat is deportálták, miután az embereket a Röck Szilárd utcából és a toloncházból részben már Kecskemétre irányították/küldték, és onnan deportálták őket. A deportálások a legembertelenebb és legfelháborítóbb módon történtek. A csendőrség ütötte-verte az internáltakat, és minden egyes személyt egy nagyon szigorú testi motozásnak vetett alá. Azokat, akiknél pénzt gyanítottak, rettenetes kihallgatásoknak vetették alá (alkalmilag egyeseket elektromos áram segítségével kényszerítettek vallomásra). Egy esetről tudok tanúbizonyságot tenni: egy húszéves tanítványom, nagyon szép és ügyes lány, akit a (sárga) csillag eltakarásáért hoztak ide, válltömésében elrejtett egy százpengőst. Büntetésül a meleg vizes vezeték alá állították és leforrázták. Békásmegyerről⁴² személyi iratokkal a menekülés valamivel könnyebb volt. A csendőrök közül néhányan ilyenkor becsukták a szemüket, egy részük, mert megvesztegették őket, mások meg emberségből. A Röck Szilárd utcából történő deportálások is sajátos módon történtek, amelyek minden leírást megcsúfolnak. Különösen szomorú szerepet játszott a fentebb már említett XII. Kiss János. Néhány nappal a deportálás előtt a zsidókórházból az úgynevezett betegtábor lakóit – itt gyűjtötték össze az öregeket és betegeket (köztük a halálos betegeket is) – átszállították a Röck Szilárd utcába, és onnan deportálták őket. Köztük volt egy tolókoksis férfi, akinek mindkét lábát amputálták. Ott volt továbbá a kripton-izzó feltalálójának, dr. Bródy Imrének⁴³ 88 éves, süket és súlyosan beteg édesanyja és Bársony Dóra⁴⁴ operaénekesnőnek a férje, aki a súlyos asztmája miatt csak egy mesterséges

⁴¹ Horthy további deportálásokat megtiltó utasítsa ellenére július 6. és 8. között 8 szerelvénnel vitéz nemesmíticzi Jaross Andor (1896, Komáromcséhi / Komárom vármegye – 1946, Budapest) belügyminiszter és munkatársai kioroszakolták a főváros környékéről (Dömsöd, Kiskunlacháza, Ráckeve, Szigetszentmiklós, Taksony, Tököl, Vác stb.) és a budapesti peremvárosokból (Budafok, Csepel, Rákospalota, Rákoshegy, Rákosszentmihály, Sashalom, Cinkota, Újpest, Budafok, Pestszent-erzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Szentendre stb.) a budakalászi és a monori téglagyárakba összegyűjtött mintegy húszezer zsidónak, valamint külön listák alapján túszként összeszedett néhány száz őrizetesnek, ügyvédnek és újságírónak az Eichmann-kommandó közreműködésével történő vagonokba terelését és Auschwitz II. K1. Birkenaubába deportálását.

⁴² A megjegyzés a békásmegyeri gyűjtőtáborba hurcolt zsidókra vonatkozik.

⁴³ Bródy Imre (1892, Gyula – 1944 [december 20/21], Mühlendorf/Bajorország/Német Birodalom) fizikus, a kripton-töltésű izzólámpa feltalálója. 1919-ben tanársegéd a Műegyetemen. A fehérterror elől Göttingenbe emigrált, ahol a Nobel-díjas fizikus, Max Born (1882, Breslau/Wrocław – 1970, Göttingen) munkatársa volt. Hazatérte után, 1923-tól az Egyesült Izzó kutatólaboratóriumának vezető munkatársa. 1944-ben deportálták.

⁴⁴ Bársony (Báder) Dóra (1883, Budapest – 1972, Budapest) opera-énekesnő (mezzoszoprán, alt), Vázsonyi (Weiszfeld) Vilmos (1868, Sümeg – 1926, Baden bei Wien/Ausztria) politikus, miniszter unokahúga.

berendezéssel tudott lélegezni. A deportálandókkal szemben többnyire a legalacsonyabb ösztönök törtek a felszínre, mivel mindenki érezte, hogy ezek az emberek a halálba mennek, és így [részükről] nem áll fenn a megtorlás veszélye. Július 7-én a Mauthner- és Tsuk-gyárak internáltjait is deportálták. Szeretném megjegyezni, hogy tudomásom szerint a Mauthner-gyár részben nagyon szigorú / kemény, részben megvesztegethető parancsnoka közbenjárt, hogy megakadályozza az ott internáltak deportálását, arra hivatkozva, hogy ezek nélkülözhetetlen munkát végeznek. Az akkori gyárvezetőség azonban nem volt hajlandó ennek akceptálására. Ugyanakkor a Horthy-ligeti internáltak parancsnoka, Dudás Károly főhadnagy, a „Dunai Repülőgépgyár” helyettes katonai vezetője személyesen akadályozta meg az emberek deportálását, így ezeknek csak mintegy negyedét (többnyire ügyvédek név szerinti parancs alapján) vitték el. Július végén⁴⁵ a Rökk Szilárd utcai internáltakat, amiképp minden más zsidót is a következőképp deportálták. Az embereket először Kistarcsára szállították, és a kistarcsai táborral [táborban őrzött más emberekkel] együtt ott a magyar hatóságok tiltakozása ellenére fegyveres erővel teherautókra rakták, és deportálták őket. Magyar részről Ubrizsy segített a németeknek⁴⁶ a legközségeesebb módon. Július utolsó napjaiban éppen tisebovkor⁴⁷ egy nagyon szomorú eset történt. Horthy-ligetet bombatámadás érte, és miután az internáltakat nem engedték be a légópincébe, 21 ember a légítámadásnak esett áldozatul, valamint sokan meg is sebesültek. Ez volt, hogy úgy mondjam, az utolsó tragikus fejlemény a tábor fennállása során. Részben a halottak nagy számától megrendülve, részben a politikai és stratégiai helyzet kedvező fordulata miatt (hiszen akkor a [nyugati] invázió már megkezdődött, és a Balti-tengernél húzódó frontot [a Vörös Hadsereg alakulatai] áttörték), részben meg azért, mert az ezen események miatt nagyobb respektust élvező semleges követségek vagy esetleg az egyházak, [közbenjárása], valamint a „nyilas”-puccs kudarcba fulladása⁴⁸ miatt a megmaradt három tábor – Rökk Szi-

lárd utca, Horthy-liget, Hermina-udvar – nem deportálták. Az internáltak életében különféle könnyítések léptek életbe, és kibocsátásra kerültek az első svéd védlevelek⁴⁹, amelynek következtében az egyébként is befolyásos és jómódú internáltak legnagyobb része, úgy a Rökk Szilárd utcában, mint a Horthy-ligeten, visszanyerte a szabadságát. Megemlítendő még, hogy az utolsó deportálástól leginkább azok az internáltak tudtak megmenekülni, akik Ubrizsy épülő villájához építőanyaggal tudtak hozzájárulni, vagy az ő ugyancsak új autójához autógumit vagy benzint tudtak szerezni. Augusztus 15-én kiűritették a Rökk Szilárd utcai épületet, és ezzel megszűnt a továbbiakban kiegészítő toloncházként működni. Szeptember elsejétől átvette a csendőrség nyomozati osztálya, és mint ilyen állt a továbbiakban kapcsolatban az internálásokkal. A csendőrségi időszakban nem érkezett innen semmi hír a külvilágba. A kisszámú internált – 20–30 emberről van szó – többsége kommunista és más baloldali elem volt valláskülönbség nélkül. Mint később megtudtam, sokat szenvedtek a kihallgatások során, amelyek a legdurvább módon történtek. Amikor a Lakatos-kormány került hatalomra, valamennyi internálótábor felszámolták. Horthy-ligetről

szerűsítő nyilas jelző) puccs előkészületeit látták, amelyet Baky László (1898, Budapest – 1946, Budapest) és vitéz dr. Endre László (1895, Abony/Pest megye – 1946, Budapest) belügyi államtitkárok vezettek volna. Július 2-án vitéz csíktaplóczai Lázár Károly (1890, Zsebely/Temes vármegye – 1968, Budapest) altábornagy, a Magyar Királyi Testőrség parancsnoka Horthy utasítására tájékoztatta Koszorús Ferenc (1899, Debrecen – 1974, Arlington /USA) vezérkari ezredest, az 1. páncélos hadosztály vezérkari főnökét, aki a hadosztályparancsnokot is helyettesítette, hogy készüljön fel esetleges puccsveszély elhárítására. Horthy Miklós július 5-én este parancsot adott Koszorúsnak, hogy az ünnepséget megakadályozva, távolítsa el a fővárosból a csendőröket. Koszorús felvonuló alakulatai 6-ára virradóra zár alá vették a csendőralakulatokat, amelyek 8-ára kiűritették Budapestet.

⁴⁹ 1944 második felében a semleges országok Magyarországon működő követségei tízezres nagyságban adtak ki az üldözötteknek menleveleket (*Schutzpass*), amelyek azt tanúsították, hogy tulajdonosuk az illető állam védelme alatt áll. A legtöbb ilyen védlevelet a svájci, a svéd képviselők, illetve Angelo Rotta (1872, Milánó – 1965, Vatikán) pápai nuncius osztotta ki a rászorulóknak. Az év végére a „védett házakban” a semleges országok és a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét élvező zsidók száma 33 000 főre nőtt. A nyilas hatóságok többek között 7800 svájci és 4500 svéd védlevél érvényességét ismerték el. A budapesti zsidómentő diplomáták és segítők (Carl Lutz [1895, Walzenhausen/Svájc – 1975, Bern], Angelo Rotta, Giorgio Perlasca [1910, Como/Olaszország – 1992, Padova] stb.) talán leghíresebbé vált alakja Raoul Wallenberg volt, akit a főváros elfoglalása után a szovjet hatóságok elhurcoltak. A Svéd Királyi Követség vezetője, Carl Ivan Danielsson (1880, ? – 1963, ? / Olaszország) kormánya engedélyével elsőként a svéd kapcsolatokkal, rokonokkal rendelkezőknek biztosított menlevelet. Az amerikai Háborús Menekültügyi Iroda (*War Refugee Board*) megbízásából július 9-én érkezett a svéd delegációhoz egy svéd nagyiparos család tagja, Raoul Wallenberg (1912, Stockholm – 1947?, Moszkva?), követségi titkári beosztásban, kifejezetten a zsidómentés céljából. Wallenberg közel 700 védlevelet szignált, amelyek birtokait megkísérelte Svédországba juttatni. A Danielsson és Wallenberg által kiadott, hatóságilag elismert védlevelek száma év végére közel 5000 darabra rúgott. (A valóságban azonban jóval több ilyen védlevelet adtak ki.)

⁴⁵ Második nekifutásra, július 19-én.

⁴⁶ A Gestapo-egységet Franz Novak (1913, Wolfsberg/Ausztria – 1983, Langenzersdorf/Ausztria) SS-Hauptsturmführer, az Eichmann-féle „zsidótlanító” Sonderkommando tagja vezette.

⁴⁷ Július 29–30. Tisá beáv, áv hó 9. – az ókori jeruzsálemi szentély(ek) lerombolásának emléknapja.

⁴⁸ Hahn István a köznyelvben tévesen csendőrpuccsnak nevezett eseménysorra utal. Az ok-okozati összefüggéseiben teljességében ma is tisztázatlan eseménysor előzménye, hogy a vidéki zsidóság deportálása után a megszálló német hatóságok 1944. július 10-ig szerették volna lebonyolítani az általuk túlzóan 300 000 főre becsült budapesti és odamenekült zsidó deportálását. A magyar Belügyminisztérium ugyanakkor július 6-án tervezte Budapesten megtartani a galántai csendőrtanzászlóalj zászlószentelését. Az ünnepségre a fővárosba koncentrálták még a nagyváradi és ungvári tanzászlóaljakat és több tanzázadot, mintegy 4000 embert. Mivel Horthy kormányzó éppen ekkor állította le a deportálásokat, illetve a csendőrség korábban aktívan részt vett azokban, a kormányzó környezetében többen összekapcsolták a két eseményt, és a csendőrök Budapestre hozatalában a deportálások felújítási kísérletét, illetve egy szélsőjobboldali (innen a leegy-

az idősök hazamentek, a fiatalok a hadiüzemben dolgoztak, de már fizetés ellenében, szabad emberként. Amikor Szálasi átvette a hatalmat, az épületet „nyilas-házzá”⁵⁰ alakították át. Mivel én ebben az időben már Budapesten kívüli sáncmunkára vezényelt munkaszolgálatosként [sáncmunkásként] nem voltam a fővárosban, semmi információm sincs az ott lezajlott szörnyűségekről.”

(Hahn István beszámolóját fordította, bevezette és jegyzetekkel ellátta Haraszi György)

⁵⁰ 1944. október 25-e után a VIII. kerületi Nyilaskeresztes Párt költözik az épületbe. Utóbb egy légvédelmi gépágyúállomást telepítettek a tetőre. Az ostrom során belővést kapott és beomlott a kifosztott és meggyalázott épület egy része, közte a könyvtárhelyiség is.

BANK BARBARA

ADALÉKOK A KOMÁROMI CSILLAGERŐD INTERNÁLÓTÁBOR TÖRTÉNETÉHEZ (1945–1946)

Ha valaki meghallja a komáromi Csillagerőd nevét, akkor sok minden eszébe jut, mivel az erőrendszernek több funkciója is volt. Katonai objektumként működött,¹ de szerepet kapott börtönként is, ahol a két világháború között többen politikai okokból töltötték büntetésüket, 1944 októberétől decemberéig pedig innen indították a vagonokat a koncentrációs táborokba.² Az ide összegyűjtött és bezárt emberek között voltak zsidók, cigányok, kommunisták, ellenállási mozgalom tagjai, fiatalok, idősök, nők és férfiak. Az erőd 1945 utáni időszakáról és történetéről viszont nemigen beszélnek. Ezekről az évekről szól ez az írás.

1944 végén az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakításával megkezdődött a közigazgatás újjászervezése, valamint egy új belügyi és igazságügyi apparátus kiépítése. A közrend biztosítása az újjászerveződő rendőrség bünyügyi osztályának – a háborús és népellenes bűnök elkövetésével gyanúsítottak felkutatása –, a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának (BRFK PRO), illetve a Vidéki Rendőr-főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának a feladata lett. Így történhetett meg az, hogy 1945 januárjában, a fővárosban a BRFK PRO működésének hatékonyságát szovjet katonai és állambiztonsági szervek képviselőinek közreműködése és tanácsai segítették. A BRFK PRO-n kívül 1945. március elején megalakult a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitika Osztály (Katpol), majd a „gazdasági viszonyok felügyeletére” 1945. július végén létrehozták a Gazdasági Rendészeti Osztályt (GRO). E szerveknek is feladatköreibe tartoztak a megtorló, felderítő, megelőző jellegű intézkedések, illetve az internálások.

A háború utáni felelősségre vonás kezdetben a háborús bűnösöket és népellenes cselekmények elkövetőit állította népbíróság elé.³ Ennek végrehajtása során a kom-

¹ HORVÁTH Csaba: Komárom, a katonaváros 1920–1945 között. In: Limes, 10. (1997) 3. szám, 119–133.; SUBA János: A M. Kir. honvédség 10. szám, központi lőszerraktárának (Komárom Csillagerőd – Komárom Óvár) kiépítése. In: Limes, 7. (1994) 3. 67–77.

² SZITA Szabolcs: Deportálás a Csillagerődből 1944 őszén. In: Múltunk, 49. (2004) 2. 180–197.

³ A háborús bűnösök kézre kerítése és elítélése után – Péter Gábor szerint a politikai rendőrség Budapesten 1945. február 15-e és április 12-e között őrizetbe vett 5970 nyilast, 614 volksbundistát, 863 egyéb gyanúsítottat, összesen 8260 főt. E két hónap alatt 1869 személyt internáltak, 1607-et rendőri felügyelet alá helyeztek. 1945. február 3-a és 1950. április 1-je között 59 429 ember ügye került a népbíróságok elé. Közülük 26 997 vádlott kapott elmarasztaló ítéletet. A 477 halálos ítélet közül 189-et hajtottak végre jelen ismereteink szerint. – ZINNER Tibor – BALOGH Margit, HABUDA

munista párt vezetői úgy vélték, hogy a harcot ki kell terjeszteni a hazai reakció ellen is. Magát a reakciót egyre szélesebb körre igyekeztek tágítani és ehhez egy új ellenségképet kialakítani. Megbélyegezték bárkit, aki nem értett egyet a „kemény mag”⁴ politikájával, nézeteivel. A reakciónak minősítettek száma pedig egyre növekedett. Ezeknek a letartóztatásoknak, leszámolásoknak, visszaéléseknek az eszköze és végrehajtója a Politikai Rendőrség és a Katpol lett.

A Tömpe András vezette Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztály – hivatalosan – 1945. július 1-jén megkezdte működését a Bajza utca 52-ben.⁵ 1945 októberére a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának már többféle nyilvántartása volt. Budapesten felállították az Országos Politikai Nyilvántartót is. Minden olyan személy belekerült a nyilvántartásba, akivel a politikai rendőrségnek már volt dolga, vagy a későbbiekben dolga lehetett. Volt egy ún. politikai bűnözők országos nyilvántartása is, amelyben a csendőrök, volksbundisták, „SS-katonák” – akik valójában a Waffen-SS tagjai voltak – népellenes és háborús bűnösök adatait gyűjtötték folyamatosan.

A kezdeti szervezeti felépítésnél érdekesebb az 1945 végére kialakult Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának a felépítése, mely állt az Országos Politikai Nyomozócsoportból és a Központi Politikai Tanosztályból, amelynek beosztottjai vidéki kiküldetéseket is teljesítettek. Ezenkívül ide tartozott a Határrendészeti és Hazahozatali Kormánybiztosság, több szűrőtábor és határkirendeltség és az Internálási II. fokú Hatóság.⁶

Az 1945–1948 közötti politikai időszakban az internálás, vagyis „rendőrhatalom őrízete alá helyezés” a hatalomnak egy eljárástechnikai eszköze volt a politikailag valóságos és vélt ellenségei ellen. Ez alatt értendő a politikai ellenfelek (pártok és vezetőik), társadalmi csoportok, majd a saját pártjukon belüli ellenfelek fizikai eltávolítása és kiiktatása a mindennapi életből. A hagyományos jogszolgáltatási kere-

Miklós, MARKÓ György, SVÉD László, SZAKÁCS Sándor és SZOMSZÉD Imre közreműködésével: Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése. Zrínyi Kiadó, Bp., 1991.

⁴ Kemény mag: A diktatúra mögött bármilyen helyzetben a hatalom „kemény magja” a katonai, a fegyveres, az elnyomó, a megfélemlítő, a megsemmisítő erő, a fegyver állt. 1945 tavaszára befejeződött a szovjet támogatással létesített, tisztogató „politikai rendészeti” apparátus országos kiépítésének első fázisa. A politikai rendészet megtorló, megfélemlítő funkcióit érvényesítő kemény hatalmi mag, amely az illetékes szovjet szervekkel a legszorosabban együttműködve, döntően kommunista kézben összpontosult.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-B-1-r. (736-138127/1945.) A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztály kezdeti felépítéséről, működéséről bővebben: Dokumentumok a politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946. Szerk. KRAHULCSÁN Zsolt–MÖLLER Rolf, Budapest, 2009. 40–41.

⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL) 1.1. 1. d. 3. b. Tömpe András jelentése az 1945. december 15. és 1946. január 1. között végzett munkáról.

tekbe be nem illeszthető ügyekben alkalmazták, mivel minden előzetes vizsgálat nélkül, politikai megítélés alapján közvetlenül hajthatták végre az erre kijelölt karhatalmi szervvel, vagyis főként a politikai rendőrség fegyvereként funkcionált. Minden vármegyeszékhelyen létesültek internálótáborok, sőt a „begyűjtöttek” létszámától függően, voltak olyan városok, ahol egy városi és egy megyei internálótábor is működött, mint Pécsen. Az internáltak száma a fővárosban és vidéken, 1945–1946 között egyes időszakokban meghaladta a 40 000 főt.

Az 1945-ben egyesített Komárom-Esztergom vármegyében az egyik ilyen internálótábor a komáromi Csillagerődben nyert elhelyezést.

A komáromi Csillagerőd internálótábor

Jelenleg az internálótábor fennállásáról a Komárom-Esztergom vármegyei rendőr-főkapitány, a belügyminiszternek írt beszámolójából tudunk meg érdemleges információt. E szerint az internálótábort 1945 májusában állíthatták fel, mivel az 1945. december 4-ével keltezett írás azt tartalmazza, hogy a „Csillagerődi internálótábor hét hónapja áll fenn”⁷. Az internálótáborról két szempontból, illetve két ügyből kifolyólag történtek levélváltások a belügyminiszter, a hazahozatali kormánybiztosság, a vármegyei rendőr-főkapitányság, Mindszenty József bíboros hercegprímás, Balogh István páter és Tömpe András, a Magyar Államrendőrség Vidéki Rendőr-főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetője között. Az egyik téma az internáltak minősíthetetlen ellátása és helyzete, a másik pedig a Csillagerődből megszököttek nagy száma volt. Az internálótábor létszáma 1945. december 4-én 1616 fő volt, de a fennállása óta 1879 internált személy fordult meg ott.

Az internálótábor megnyitásától október 27-ig összesen 107-en szöktek meg. A szökések legtöbb esetben a külső munkahelyeken dolgozó csoportokból történtek, de a hivatalos jelentés szerint olyan nagyságú volt a szám, hogy ezért már magyarázkodnia kellett a táborparancsnoknak, aki többszöri kérelmezésre sem kapott megfelelő számú őrszemélyzetet a tábor biztonságos őrzéséhez. Az igényelt létszám nem volt csekély, körülbelül 100 új őrre volt szükség ahhoz, hogy az internáltak biztonságos kísérése a munkahelyekre és őrzése biztosított legyen. Ezért is történt, hogy 1946. május 3-ával belügyminiszteri rendelet szabályozta a munkára kiadható internáltak létszámát, amely egy-egy esetben maximum 20 fő lehetett.⁸ A magyarázat szerint azért volt erre szükség, hogy a szökéseket megakadályozzák, illetve csökkentsék.

⁷ MNL OL XIX-B-1-r 7. d. 328. tsz. 277.278/1945.

⁸ MNL OL XIX-B-1-az. 2. d. 316.256/1946. IV/15.

A Csillagerőd internáltjainak munkáltatása

Amint véget értek a harcok, a közbiztonság helyreállítása és megszervezése mellett a fővárosban és vidéken is az egyik legfontosabb feladatnak az újjáépítés számított, a mindennapi élet újjászervezése, a munka újrafelvétele, megindítása a gyárakban, üzemekben. Ebbe a körbe beletartozott a romeltakarítás, aknaszedés, rakodás, a vasútvonalak helyreállítása, a bányászati és nehézipari központokba való munkaerőtoborzás, a gyárakban a munkafelvétel, stb. A munkaerőhiányt folyamatosan az internáltak „kölcsonadásával”, kiadásával próbálták pótolni, illetve biztosítani. Az internáltak foglalkoztatása jövedelmező volt a tábornak és a rendőrségnek is, mivel a munkájukból befolyó összeg egy részét megkapták, amivel hozzá tudtak járulni önmaguk fenntartásához, a tábor működéséhez. Budapesten az internáltak munkára kihelyezését az Internálási Ügyek Központi Szerveje végezte.⁹ Az internáltak munkaerejét 1945. március–áprilisától folyamatosan felhasználták. Ehhez az internáltaknak a különböző vállalatokhoz, gyárakhoz, kormánysszervekhez, a szovjet parancsnoksághoz, közmunkára való kirendeléshez kellett egyfajta szabályzatot és rendszert alkotni, illetve ellátásukat, fizetésüket meghatározni, mindezen felül a foglalkoztatott internáltaknak a felügyeletét is meg kellett szervezni, illetve az őrség számára fizetést adni. Így a külmunkára kirendeltek őrzésére igénybe vett őrszemélyzetnek a díjazását azok a vállalatok, intézmények fizették, ahol az őrzetesek dolgoztak. Abban az esetben, ha az őrszemélyzeti tagoknak állomáshelyükön kívül kellett felügyeletet teljesíteniük, a vállalat, intézmény fizette az ún. kiküldetési illetményt. Ezt az összeget havonta és előre, a rendőrkapitányság pénztárába fizették be a foglalkoztatók.¹⁰

Az Újjáépítési Minisztérium egyik csoportvezetője 1946. február 11-én a belügyminiszterhez írt levelében – „mivel értesüléseim szerint az országban 12 000 személy van internálva”, s hogy az ország újjászervezésének és a jóvátételi kötelezettség teljesítésének eleget tudjanak tenni – azt kérte, hogy a bányamunkára a hiányzó 4000 munkást az internáltakból biztosítsák számukra.¹¹ Az egyes bányauzemek szerint részletezett munkaerőigényt közölték a Belügyminisztériummal is. A vállalatok a kiutalt internáltak elhelyezéséről és ételmezéséről gondoskodnak, ezenkívül mindenkit egészségi állapotának, korának és munkabírásának megfelelő, de általában külszíni munkára vettek igénybe. Az Újjáépítési Minisztérium kérésére a belügyminiszter elrendelte, hogy a vidéki főkapitányság területén lévő összes internálótábor-

ban nyolc napon belül mérjék fel az internáltak pillanatnyi foglalkoztatását, illetve nemek szerint a foglalkoztathatóságukat. Ehhez az utasításhoz – jelenleg – a legközelebbi időpontban készült összeírást a vidéki főkapitányság helyettes vezetője adta 1946. március 18-án. Ebben 28 internálótáborról ad információt, melyekben összesen 4466 férfi és 496 nő volt munkára alkalmas.¹²

Az internáltak foglalkoztatásából befolyt jövedelmekről a belügyminisztériumnak rendelkeznie kellett. 1946. március 21-én a belügyminiszter rendeletben szabályozta a pénzek elosztását.¹³ Ez azt jelentette, hogy az így befolyó jövedelem 75%-a az államkincstárát illette, míg a fennmaradó 25%-ból a munkát végző internáltak hozzátartozóit kellett úgynevezett munkajutalomban részesíteni¹⁴, de ez volt az az összeg, amelyet soha nem kaptak meg.

A Komárom-Esztergom megyei főkapitányság a Csillagerődben lévő internálótábor fenntartásáról önállóan gondoskodott, ezért az internáltak egy részét Komáromban, másik részét pedig vidéken, az újjáépítési munkálatoknál foglalkoztatták. „A munkára kiadott internáltak őrzéséről a munkáltató által szervezett őrség gondoskodott”, mert a rendőrkapitányság ilyen nagy tömegű internált őrzéséhez szükséges őrszemélyzettel nem rendelkezett.¹⁵ A táborparancsnok a helyben állomásozó szovjet katonai alakulatok részére is kiadott internáltakat munkára, ahonnan körülbelül 25 fő meg is szökött.¹⁶ Több esetben előfordult, hogy a szovjet parancsnokság

¹² ÁBTL 2.5.8. 70. d. dr. Zsarnay Kálmán jelentése, a 307.963/1946/IV/15. sz. rendeletére hivatkozva.

¹³ MNL OL XIX-B-1–az. 2. d. 219.927/1946. IV.12. B. M. sz. rendelet a 143.506/1945 (1945.08.25.) és a 210.506/1946. (1946.01.09.) számú rendeletek hatályukat veszítették.

¹⁴ Az államkincstárát illető 75%-ot a rendőrség rendőr-főkapitánysága „rendőri díjak és egyéb bevételek, bevételi számla, Budapest” elnevezéssel nyitott 100945. számú posta-takarékpénztári csekk számlára kellett befizetni. Arra nincsen adat, dokumentum, hogy az internáltakat illető illetményeket egyáltalán kifizették-e, vagy ez milyen formában került kifizetésre.

¹⁵ Uo.

¹⁶ A Magyar Államrendőrség Budapesti és Vidéki Főkapitányságának is le kellett jelentenie a hatósági körzetükben lévő internálótáborokat és az azokban lévő internáltak számát. Vagyis a magyarországi SZEB szovjet vezetői és tanácsadói tisztában voltak az internálótáborok és az internáltak helyzetével. 1945. április 12-én délelőtt Sólyom László rendőr-főkapitány szám nélküli rendeletet adott ki. Ebben utasította az összes kerületi rendőrkapitányt, a Toloncház és a Politikai Rendészeti Osztály vezetőjét, hogy az Orosz Katonai Ellenőrző Bizottságnak teendő jelentés miatt április 14-én reggel 9 óráig az Elnöki Osztálynak (szervezési alosztály) le kell adniuk a jelentéseiket – az április 12-i, este 8 órai állapotnak megfelelően – a főkapitányság által felsorolt kérdésekre, melynek jó néhány pontja az internáltakkal és az internálótáborokkal foglalkozott. Érdekelte őket a politikai ügyekben őrzetbe vett, illetve letartóztatott egyének száma (1), ezek közül hányan kerülnek előreláthatóan néptörvényszék elé, hány személyt helyeznek internálás alá, illetve ref alá (2). Nyolcadik pontként megkérdezték, hogy hányan vannak internálótáborban, és mi az internálás oka, szám szerint is csoportosítva. A következő kérdés a ref-esekre vonatkozott, hogy mennyi van belőlük, és mi okból, majd 10. kérdésként az internálótáborok elhelyezéséről, címéről és az internáltak számáról érdeklődtek táboronként. Végül az érdekelte a hatóságot, hogy mivel foglalkoznak az adott internálótáborban az internáltak.

⁹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIV. 1. Elnöki Osztály, 1. d. 64. tsz.

¹⁰ A kiküldetési illetményeket csak érvényesített úti számla alapján lehetett kifizetni. Ha nem teljes hónapról volt szó, akkor az összilletmény 1/30-át kellett a foglalkoztatónak befizetnie.

¹¹ ÁBTL 2.5.8. 70. d. 307.963/946., 820/1946. számon, 1946. február 11-én írt levél.

az igényelt internált munkákért nem fizetett. 1946. augusztus 28-án készült az a határozat, melyet Radó Gyula belügyminiszteri osztályfőnök írt alá, és amelyet a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság Közigazgatási Osztálya vezetőjének, Alekszandr Mihajlovics Beljanov vezérőrnagynak címzett.¹⁷ Ebben Radó az addig fennálló gyakorlatra hivatkozott, miszerint a szovjet hadsereg egyes parancsnokságai gyakran fordultak a felügyeletük alatt álló internálótáborok parancsnokaihoz azzal a kéréssel, hogy a szovjet hadsereg részére szükséges munkálatok elvégzésére internált munkaerőt bocsássonak a rendelkezésükre. Ezt az illetékesek teljesítették is. Az utasításoknak megfelelően az internálótáborok parancsnokai minden esetben „készséggel álltak” a szovjet parancsnokságok rendelkezésére. A fentiek alapján Radó felkérte az altábornagyot, hogy hasson oda annak érdekében, vagyis a magyarországi szovjet haderők főparancsnoksága utasítsa az alája rendelt parancsnokságokat, hogy a jövőben internált munkaerők igénybevétele miatt ne forduljanak az egyes internálótáborok parancsnokaihoz. Ezenkívül Radó szükségesnek vélte, hogy a szóban lévő parancsnokságokat utasítsák arra is, hogy a náluk dolgozó internáltakat az illetékes táborokba sürgősen kísérik vissza, mivel ezeknek az internáltaknak a legnagyobb része a küszöbön álló felülvizsgálat során szabadulni fog, illetve a visszamaradó létszámra a jóvátételi üzemek állományának kiegészítése miatt nélkülözhetetlenül szükségük lesz.”¹⁸

A komáromi vasúti pályaudvarra és a teljesen tönkrement vasúti sínhálózat újjáépítésére, helyreállítására naponta 180 fő internáltat vezényeltek ki a Csillagerőd internálótáborból. Komárom város közműveinek helyreállítási munkálataihoz szintén 180 főt, Tatabánya, Dorog és Tokod szénbányáihoz naponként 400 internáltat adott ki a parancsnokság.¹⁹

Hackner Ödön Neszmélyen működött cseréptéglagyárába kért a komáromi Csillagerőd parancsnokától 12 internáltat 15 napi munkára 1945 őszén. A táborparancsnok határozatban, bizonyos feltételek betartása mellett engedélyezte az internáltak munkáltatását a Hackner vezette gyárba.²⁰ Az 12 férfi internáltat a neszmélyi téglagyár megbízottjának, Fűri József Neszmély-téglagyári lakos, kommunista párttagnak, átvételi elismervény ellenében adták ki. A rendőr-főkapitány engedélyének az indoklása így hangzott: „Neszmély község Nemzeti Bizottsága igazolta, hogy az internáltaknak a neszmélyi cseréptéglagyárban való foglalkoztatása az ottani munkásság érdekeit, kereseti lehetőségeit nem sérti. Für József neszmélyi kommunista

párttag jegyzőkönyvi nyilatkozatban vállalta az internáltak fegyveres őrzését és az alább felsorolt feltételek betartását. (...) a gyár vállalat gondoskodik a munkára kiadott internáltak laktanya-szerű elhelyezéséről, az elhelyezésre szolgáló épület körülkerítéséről és őrzéséről, továbbá az internáltak étkeztetéséről.”²¹ Vállalta továbbá azt, hogy az őrzeteseik részére reggel levest, délben és este főzeléket biztosítanak és naponta fejenként 20 deka kenyeret kapnak. A munkára kiadott internáltak után, naponként és személyenként 40 pengőt kell befizetnie a gyárnak a vármegyei főkapitányság pénztárába, melyet a munka befejezését követően, utólag 15 nap múlva kellett megtenniük. Kikötötték, hogy az internáltak olyan munkát végeznek csak, „amelyből baleset nem származik”. Az internáltakat megbetegedésük esetén megfelelő orvosi ellátásban kell részesítenie a gyárnak. Az internáltakat fegyveresen kell őriztetni, és szabadidejükben zárt helyen szabad elszállásolni őket. Az őrzeteseik a munkavezetőkön és őrzőiken kívül mással nem érintkezhetnek, levelezést nem folytathattak, élelmet másától nem kaphattak, szabadon, őrizet nélkül nem mozgathattak.²²

A Csillagerőd internálótáborából az Általános Fakitermelő és Faértékesítő Kft. is igényelt 20–25 internált munkaerőt a süttői erdőüzemükhöz, őrszeméllyel együtt.²³ A kérelemben az állt, hogy „elszállásolásukról, valamint étkeztetésükről gondoskodni fogunk. Fenti munkaerők elszállásolása az erdőhöz közel, az úgynevezett Felsővadács pusztán lenne, ahol megfelelő konyha, valamint a főzéshez szükséges edények, a süttői kemence is rendelkezésükre lesz bocsátva.”²⁴ A kérelmükre 1946. február 14-én érkezett válasz, miszerint nem tudnak a faipari vállalat részére internált munkaerőt kiutalni; mivel a „komáromi internálótábor munkaképes létszáma a szénbányákban van foglalkoztatva”.²⁵

A Csillagerőd internálótábor állapota

1945. október 26-án dr. Balogh István páter, miniszterelnökségi államtitkár levélben fordult a belügyminiszterhez, hogy a komáromi Csillagerődben felállított internálótáborba zárt internáltak sorsáról beszámoljon. Az internálótábor „lakóinak ellátása

²¹ Uo.

²² Uo. A határozatról értesítést kapott a neszmélyi cseréptéglagyár vállalat, a Csillagerőd parancsnoksága, a vármegyei főkapitányság gazdasági hivatala és a gesztési járási rendőrkapitányság azért, hogy az őrzésre vonatkozó szabályok betartását időközönként ellenőrizze a vállalatnál.

²³ MNL KEML VI. 2. 2. d. 1946. január. 6. Kérelem.

²⁴ Uo.

²⁵ MNL KEML VI. 2. 2. d. 1946. február 14.

¹⁷ MNL OL XIX-B-1– az 2. d. 321.078/1946. IV./4. B. M. sz. dr. Radó Gyula aláírásával.

¹⁸ ÁBT L 2.5.2. ORFK internálási anyag 2. d.

¹⁹ Uo.

²⁰ MNL (Komárom-Esztergom Megyei Levéltár) KEML VI. 2. 1. d. 57/48-1945. sz. határozat, 1945. szeptember 22.

rendkívül szűkös. Ebédet nem kapnak, reggel és este sótlan leves és napi 5 dkg kenyér a táplálékuk. Egyesek már skorbutban megbetegedtek.”²⁶

1945. december 13-án az internálótáborba látogatott és ott hivatalos jegyzőkönyvet vett fel a tiszti főorvos, dr. Rády Ödön, a tisztiorvos dr. Seress László és a városi orvos, dr. Varga Imre.²⁷ Ekkor a tiszti főorvos a népjóléti miniszter rendeletére hivatkozva megvizsgálta az internálótábor közegészségügyi állapotát, az internáltak elhelyezését, étkezésüket és egészségi állapotukat. Ebből a jelentésből részletesen értesülünk a Csillagerőd internáltjainak állapotáról, a tábor helyzetéről. Eszerint december 13-án az internálótáborban 1268 férfi és 321 nő, összesen 1589 internált volt, továbbá 285 személy, akiknek a hivatalos megnevezése, ún. gyűjtős egyén volt. Orvosilag az internáltak közül 111 férfi és 57 nő volt, aki munkaképtelen és beteg. Ide számolták az internálótáborban található 15 kiskorút is.

Az internáltak elhelyezése úgy történt, hogy „egyes szobákban nemek szerint elkülönítve hármas fa fekhelyeken vannak, takarót mindenki magával hoz, derékalj nincs. A szobák nem fűtöttek, azonban túl hideg nem volt. Az úgynevezett „gyűjtősök” elhelyezése nem megfelelő, mert a földön fekszenek és némelyik már három hónapja van ilyen állapotban.”²⁸ A „gyűjtősök” kategóriában lévő személyekről novemberben kapott magyarázatot a belügyminiszter a Hazahozatali Kormánybiztosságtól, miszerint a komáromi Csillagerőd internálótáborban elkülönítettek olyan őrizeteket, „akik mint háborús, vagy népellenes büntett elkövetésével gyanúsítottak” és Budapestre szállításukra vártak. Ők a Hazahozatali Kormánybiztosság szűrőtáborában „akadtak fenn” és további intézkedésre vártak a Csillagerőd internálótáborában. A levél szerint azonban ezeknek elkülönített helyen kellett volna tartózkodniuk és „a hazahozatali kormánybiztos 1181/1945. Kh. számú jelentése szerint élelmezésük megfelelő mennyiségéről és minőségéről” személyesen bizonyosodott meg.²⁹

A tábor lakói közül, akik dolgoznak, azok napi 20 dkg kenyeret kaptak és reggeli, ebéd, vacsorát. Akik nem dolgoztak, azok napi 10 dkg kenyeret, reggelit és vacsorát kaptak. Az ellenőrzés napján, az ebéd a táborban zöldségleves volt kölessel és 5 gramm személyenkénti olajjal, só nélkül. A tiszti főorvos szerint a kenyér ehető volt. A nem dolgozók részére engedélyezték, hogy a hozzátartozók élelmiszert bevihettek a beszélők alkalmával. A víz ellátása megfelelő volt.

A tisztálkodáshoz a tábor lakói részére egy közös mosdószoba, és gőzfertőtlenítő géppel egybeépített fürdő volt. Itt az internált férfiak és nők külön-külön napokon

fürödhetek. A tábor lakóhelyiségeinek a fertőtlenítése, tetvetlenítése, poloskairtása és a meszelés állandóan folyamatos. A betegszoba „ülőkével ellátott klozetot” kapott, a tábor többi lakója a nyílt latrinát használta. A beteg internáltak minden nap délután jelentkezhetek orvosi vizsgálatra. Ekkor dr. Kiss Lajos tábori orvos tartott vizsgálatot és betegségeik szerint helyezte el őket vagy a gyengélkedő szobába, vagy kórházba utalta őket, illetve „házi kezelést” javasolt. A tábor két betegszobával rendelkezett, fűthető volt és rendes ágyakat helyeztek el benne. A fertőző betegek részére az elkülönítő szoba kiépítése előkészítés alatt állt 1945 decemberében. A gyógyszer a gyógyításhoz nagyon kevés volt. 1946 februárjában a tisztiorvosi jelentés hasonló állapotokat mutat, bár annyiban változott, hogy a beszámoló szerint a kenyérfejadagokat 10-10 dekával felemelték a dolgozó és a nem dolgozó internáltaknál is, „de a szükséges kalóriamennyiséget nem kapják meg”.³⁰ A tábor létszáma 1946 januárjában 166 fővel csökkent, a főorvos által javasolt 51 internáltból csak 18 főt engedtek szabadon. A táborban ugyan a fürdő működött, de a tetvetlenítés tüzelőanyag hiányában szünetelt. A tábor orvosi teendőit dr. Wéber István internált orvos végezte.³¹ A helyiségek fűtetlensége³² miatt mindenhol nagyon hideg volt. 1946 márciusában a tisztiorvos ellenőrzése során változatlan helyzettel találkozott ellátási és egészségügyi szempontból is a táborban. Az internáltak napi kenyérfejadagja újra 20 deka és 10 deka volt. A tetvetlenítés elleni harc folyamatos volt, a tisztiorvos szerint a tetvesek száma csökkent.

1946. július 11-én kelt levelében, dr. Monostori István rendőr őrnagy kérte a Belügyminisztérium IV/15. Internálási ügyosztály illetékeseit, hogy az 1946. márciusi komáromi Csillagerőd internálótábor felülvizsgálati eredményről készült beszámolót küldje át részére, mivel azt neki továbbítania kellett a SZEB felé.³³ Válaszuk szerint a beszámolót nem találták.

A fent hivatkozott dokumentumok mind a Csillagerőd hivatalos állapotát mutatták be. Ezeknek a jelentéseknek ellentmondanak azok a levelek, amelyeket Mindszenty József bíboros hercegprímásnak írtak az emberek az internálótáborban tapasztalt állapotokról, kérve őt, hogy járjon el érdekükben. Az egyik levelet dr. Katona Gábor ügyvéd írta, aki pár napig maga is megjárta a komáromi Csillagerődöt.³⁴ 1945. december 6–11-ig ennek a tábornak a „lakója” volt. Ő beszámolt az

³⁰ Uo. 60/1946. t. o. szám, dr. Seress László tisztiorvos jelentése a tiszti főorvosnak 1946. február 2-án.

³¹ Uo.

³² Uo. 60/1946. t. o. szám, dr. Seress László tisztiorvos jelentése a tiszti főorvosnak 1946. március 21-én.

³³ ÁBTL 2.5.2. 1. d. 528/1946. IV-12- a.biz. sz.

³⁴ ÁBTL 3.1.9. V-700/14. 69-71. 1945. december 26.

²⁶ MNL OL XIX-B-1-r 7. d. 339. tsz. 272.920/1945. 10.076/1945. M. E.

²⁷ ÁBTL 2.5.8. 70. d.

²⁸ ÁBTL 2.7.1. 70. d.

²⁹ MNL OL XIX-B-1-r 7. d. 339. tsz. 272920/1945. B. M. IV/12. sz.

embertelen állapotokról, ezért érdemes hosszabban idézni. „Az erődben ottlétemkor 1586 ember szorongott százanként egy kazamatában emeletes deszka-pricccsen, a higiénia legcsekélyebb követelményének hiányában. Mosdó és étkezőhelyiség nem volt, szobánként legfeljebb egy pad, s így az emberek egész napjukat fekvőhelyükön kuporogva töltötték, tetvek, poloskák és csótányok társaságában. Pár napja ugyan megkezdődtek a fertőtlenítések, azonban a hideg lúgos vízzel való lemosása a szét-szedett fekvőhelyeknek, valamint a falaknak bemeszelése semmiképpen sem eredményezte a férgek kiirtását, míg maguknak az embereknek kezdetleges fürdetése és egyetlen ruhájuknak fertőtlenítése amúgy is az erősen leromlott szervezetek megbetegedéséhez vezetett. A helyiségek természetesen fűtetlenek, azokat csak a bennlakók állati melege fűti, minek következtében hajnali három órától egyenesen képtelenség az alvás a szörnyű köhögési rohamok és krákogások miatt a még kevés egészségesnek is. Magam a szabadulás után két hétig ágyban fekvő beteg voltam a kazamatában szerzett betegségem folytán, mert alvó szomszédom – fejenként fél méter a fekvő férőhely – egyik ilyen hajnalon az arcomba köhögött. A gyengélkedő szoba egy piciny helyiség, ahol négy ember alig fér el, a halottak száma addig 20 volt, s a haláluk oka az elégtelen ételmezés folytán való teljes leromlás folytán ellenálló képesség hiánya. Külön helyiségben fekszenek az ún. rokkantak, mert 60–75 éves aggastyánok, mankóval közlekedő betegek, rokkantlábúak, félkarú stb. egyének is vannak a táborban. Több száz nő és csecsemő, valamint gyermek is éli ezt a lealacsonyító életet, mert a szülők internáltatván kénytelenek voltak magukkal vinni gyermekeiket is. Az ételmezés majdnem a semmivel egyenlő. (...) Az internáltak egy része – cca. 150 fő – jelenleg a tábortól távol van munkán és minden reggel megindul ezen kívül az ún. „emberkereskedés”, amelynek során a megszálló csapatok fegyveresei visznek ki különböző munkákra naponként 100–300 embert. A többi éli az internáltak lealázó, emberietlen életét, számolja a napokat és a szabadulási lehetőségeket, injekciózza egymást a legvadabb biztató hírekkel, amelyek soha nem válnak valóra. Lelkileg teljesen összeomolva élnek az emberek százai a táborban, kétségek és reménységek között őrlődve a legteljesebb bizonytalanságban. (...) Nem tudom, pl. hogy Villányi báró – egy testileg teljesen leromlott aggastyán vagy a volt komáromi alispán és főszolgabírái miért ülnek a táborban immár hat hónapot meghaladott idő óta, amikor ellenük semmiféle konkrét vád nincsen. De ugyanígy ülnek munkások és földművesek százai, akikkel szemben még a törvényben írt és hat hónap után kötelező meghosszabbítási végzést sem hozzák meg, s így tovább őrlődnek a bizonytalanságban. Ez a bizonytalansági érzés, hogy nem tudják, miért és meddig kell élniük internáltakként, a legszörnyűbb lelki fenyítés, ami csak érhet embert s egyben lealázó is, mert a legelemibb szabadságjogtól fosztják meg az embereket anélkül,

hogy a büntetés tartamát közölnék.”³⁵ A levél írója arról is szólt, hogy a táborparancsnok és az őrszemélyzet emberségesen viselkedett az internáltakkal. Az ügyvéd levele eljutott a bíboroshoz, aki az „illetékes” magyar hatóságokat megkereste levélben és beszámolt arról, hogy mit tudott meg a komáromi Csillagerőd internálótábor életéről.³⁶ A másik levelet Surányi Ferenc komáromi címzetes apát, esperes, plébános küldte Mindszentynek, melyben ő is beszámolt a komáromi Csillagerőd internálótábor állapotáról, illetve arról, hogy nála járt az internálótáborok felülvizsgálatára kiküldött miniszteri biztos.³⁷ Az is kiderül a levélből, hogy a miniszteri biztost mielőtt Komáromba utazott, fogadta a bíboros és ígéretet tett neki, hogy „mindenben Főmagasságú Bíboros Úr inteniója szerint óhajt eljárni. A komáromi Csillagerődben internáltak ügyét megbeszéltem a biztos úrral, a feljegyzett személyi és helyzet ügyekben sürgős intézkedését kértem. A miniszteri biztos úr egy hete van Komáromban, a vizsgálatot még nem fejezte be, intézkedései már is enyhülést hoztak”.³⁸ Surányi beszámolójában írt azokról az információkról, amiket a kormánybiztos megosztott vele a Csillagerőddel kapcsolatban. A levélből azt is megtudjuk, hogy 1946 januárjában az internáltak száma 1580 fő volt, akiknek a 75%-ukat volksbundistaként tartották számon, „ezeknek, valamint a fegyveres, karszalagos nyilas pártszolgálatos internáltaknak a szabadlára helyezése – mint a miniszteri biztos úr mondta – a belügyminiszteri rendelet értelmében lehetetlen. A többiek ügyét napokon át kivizsgálta s már nyolcvanát azonnal szabadlára helyezett. A vizsgálat folyik. (...) A lehetetlen elhelyezést erősen kifogásoltam. Ez ideig az az intézkedés történt, hogy az összes helyiségeket féregmentesítették, desinficiálás után tiszta szalmával látták el, emberies fekvőhelyekről gondoskodtak. A biztos úr intézkedésére hetenként kétszer meleg fürdő áll az internáltak rendelkezésére, és önmaguk által kitermelt fával fűtik helyiségeiket. Az ételmezés tekintetében egy időre javulás állott be, nagyobb mennyiségű olajat és lisztet sikerült biztosítani a tábornak. A miniszteri biztos úr vizsgálata alkalmával az internáltak kosztját ette, ezt az ellátást a városi kispolgár ételmezésének nivóján levőnek mondja. A miniszteri biztos úrnak mondtam, hogy figyelni fogom, hogy távozása után is megmarad-e az ételmezésnek a mostani színvonala. Én mindössze 7 katolikus halotról tudok Eminenciás Uram. A temetőőrt azon időben utasítottam, hogy azonnal jelentse nekem, ha a ravatalozóházba az internálótáborból halottat hoznak. A halottvizsgálati bizonyítványon a hatósági orvos a halál okául a következőket jelölte meg: szívmegállásból eredő szívbénulás, gyomorrák, szívbénulás, influenza, tüdőgyulladás, orrdiftéria. Ezt a hetet én részesí-

³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-700/14. 69–70.

³⁶ ÁBTL 3.1.9. V-700/14. 60–61. 459/1945. sz. 1945. vége.

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-700/14. 262–264. Surányi Ferenc 1946. január 14-én kelt levele a Bíborosnak.

³⁸ Uo. 263.

tettem egyházi temetésben.”³⁹ A kormánybiztossal történt beszélgetés közben Surányinál bejelentkezett dr. Pákh János járásbíró, aki a kisgazdapárt komáromi szervezetének elnöke volt. Pákh és a kormánybiztos összevitattakoztak a táborban elhalálozottak számán, mivel Pákh több halotról tudott, mint amennyiről a kormánybiztos beszélt.⁴⁰ Surányi és a kormánybiztos között még szó esett Reviczky István volt alispán és Kálmán Rudolf volt főszolgabíró ügyében, akik a komáromi Csillagerőd internálótábor internáltjai voltak abban az időben. A levélből az is kiderült, hogy Surányi bejárt az internálótáborba misézni és gyóntatni is. „Mély tisztelettel jelentem Főmagasságú Bíboros Úrnak, hogy az internáltak lelki gondozásáról kezdettől fogva gondoskodtam. Minden vasárnap és parancsolt ünnepen van szentmise az internálótáborban, egy negyedórás erkölcsi oktatással. Gyónási alkalom van minden szentmise előtt, dicséretes módon járulnak a szentségekhez, amellyel a szentmisét és a szentbeszédet hallgatják. Valósággal missiók területe a tábor. A szentmisén a másvallásúak is részt vesznek, mert lelkipásztoraik lelki gondozását nélkülözik. A tábor parancsnoksága készséggel bocsátott kocsit a miséző rendelkezésére.”⁴¹ 1946 áprilisában a komáromi evangélikus lelkész kért látogatási engedélyt az internálótáborba, hogy a bent lévő evangélikusok lelki gondozását segítse. „Kérelmem támogatására felhozom, hogy már minden más felekezet folytatja ezt a lelki gondozói munkát és így méltányosság és egyenlőség alapján az evangélikus egyház nevében is bizalommal kérem ezt.”⁴² A lelkésznek a táborba belépési engedélyt másnap a vármegye rendőr-főkapitányság politikai osztályának vezetője kiadta.⁴³

Jelenleg nem találtam dokumentumot arra, hogy az internálótábort 1946-ban mikor számolták fel, de az bizonyos, hogy az internálótáborok centralizálásával és a vidéki internálótáborok megszüntetésével 1947-re a különböző munkahelyekre kiközvetített „ingyenmunkás” internáltak száma megcsappant. Ettől kezdve az internálás intézményében nem a munkáltatás volt az egyik legfőbb szempont, hanem az, hogy a politikai alapon internált személyeket elzárják a külvilágtól, még akkor is, ha nem volt semmi bizonyíték ellenük és a későbbi elítélésükhöz.

³⁹ Uo. 263.

⁴⁰ A kormánybiztos 10 halotról tudott, miközben egy hivatalos, decemberi jelentés 20 elhunytól tudósított.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-700/14. 264.

⁴² MNL KEML VI. 2. 3. d. 1946. április 8.

⁴³ Uo. 692/1946. 1946. április 9.

MIKÓ ZSUZSANNA

A SZOVJETUNIÓBÓL HAZASZÁLLÍTOTT HADIFOGLYOK ELHELYEZÉSENEK PROBLÉMÁI

„Míthogy a háború befejeződött és a magyar állam teljes egészében a szövetségesekhez csatlakozott hatalomnak számít, sem jogi, sem erkölcsi akadályát nem érezzük annak, hogy hadifogságba esett véreink érdekében szót emeljünk. Különösképpen fel kell hívnunk Miniszterelnök Úr figyelmét arra a mind gyakrabban hallatszódó híresztelésre, hogy hadifogságba esett véreinket Oroszországba szállítják. Ha ez a híresztelés igaz, ennek erkölcsi és nemzetgazdasági szempontból beláthatatlan káros következményei lehetnek” – írja 1945 májusában Ravasz László püspök, lelkészi elnök Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek.² A hadifogolykérdés Ravasz László szóhasználatából kitűnően is Magyarországon nemzeti kérdéssé vált. Pártállástól függetlenül minden politikai erő és a közéletben szerepet vállaló szervezet kiemelten fontosnak tartotta, hogy a kormányzat intézkedjen a katonák és civilek hazahozatalában.³ A Ravasz László levelében még csak híresztelésként aposztrofált adat a magyar polgári lakosság Szovjetunióba hurcolásáról a kommunista Erdei Ferenc belügyminiszter átiratában már tényként jelenik meg. Beljanov vezérőrnagynak, a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság Közigazgatási Osztálya vezetőjének készült megkeresésében azt kéri, hogy a vezérőrnagy járjon közben, hogy „az utolsó hónapok folyamán – valószínűleg tévedés folytán – elszállított polgári személyeket, rendőröket és tűzoltókat szabadon bocsássák.”⁴ A belügyminiszter levele szerint tömegesen előforduló esetekről van szó, amelyet azért is érthetetlennek talál, „mert hadifogolysorsra jutottak olyanok is, akik alig várták főlzabadulá-

¹ A tanulmány az oktatolapok.mnl.gov.hu Magyarok a Gulag és Gupvi táborokban szerk. MAJTÉNYI György–MIKÓ Zsuzsanna–SZABÓ Csaba internetes oldalon közzétett dokumentumok felhasználásával készült.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Külügyminisztérium Hadifogoly osztály 1945–1948 XIX-J-1-q-122248-1945-25. d

³ A kérdés legfrissebb, levéltári dokumentumokra épülő összefoglalása „...akkor aszt mondták kicsi robot”. A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében. Szerk. és bevezető tanulmány STARK Tamás MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Budapest, 2017. 495. p.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Külügyminisztérium Hadifogoly osztály XIX-J-1-q-120987-1945-22. d.

sukat a német elnyomás alól és minden törekvésük az volt, hogy szabad országban dolgozzanak a demokratikus Magyarország felépítésén.”⁵

Mindannak ellenére, hogy a későbbi kutatások szerint is közel egymillió ember sorsáról volt szó, a magyar kormány nem volt elég erős ahhoz, hogy a háború után életben maradt állampolgáiról gondoskodjon. A kb. 6–700 000 szovjet fogságba került magyar hadifogoly sorsát a Szovjetunió az erő nyelvén rendezte.⁶ A magyar kormány többször kezdeményezett tárgyalásokat az ügyben, a Szovjetunióknak azonban nem állt érdekében, hogy az elhurcolt emberek helyzetéről bármiféle információt adjon. A kérdést a Szovjetunió egyoldalú jegyzékkel „rendezte”, esélyt sem adva a magyar félnek arra, hogy egyenrangú partnerként tárgyalhasson.

Szekfü Gyula Magyarország moszkvai követe 1947 márciusában már jelezte Gyöngyösi János külügyminiszternek, hogy a „közvéleményt arra kellene előkészíteni, hogy a hazaszállítás nem fog máról-holnapra megtörténni.”⁷ A moszkvai követ arra figyelmeztette a külügyminisztert, hogy a magyar társadalomban nem szabad illúziót kelteni a hadifoglyok közeli hazatérésével kapcsolatban, mert ez csak a „szovjetellenes reakció malmára hajtja a vizet.”⁸ A követ feljegyzésében külön kitért a Vörös kereszt által végzett munka eredménytelenségére is, beszámolója szerint kizárólag arra van esély, hogy a külügyminisztérium vagy a moszkvai követség külön jegyzékén szereplő hadifoglyok kerülhessenek haza. A követ úgy látta, hogy a szovjetek kifejezetten barátságosan állnak a magyar kérésekhez, ellentétben például az osztrákokkal, akiknek 100 000 főt tartalmazó jegyzékét még egyáltalán át sem vette az orosz fél.⁹

A magyar kormány annyit tehetett, hogy igyekezett felkészülni arra, hogy a hazatérő hadifoglyokkal kapcsolatban milyen intézkedéseket kell megtennie. A megoldandó problémák közül első helyre tették az egészségügyi kérdések megoldását.

⁵ U. o.

⁶ A hadifogoly helyzet jogi és politikai rendezésére tett kísérleteket részletesen elemzi *BOGNÁR Zsolt*: Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény. In: *Hadtörténeti Közlemények* 2000. 4. sz. 861–883., *BOGNÁR Zsolt*: A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében In: *Aetas* 2010. 1. sz. 131–143.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Külügyminisztérium TÜK iratok 1945–1965 XIX-J-1-J-Szovjetunió-66-a-180010-1947-24. doboz

⁸ U. o.

⁹ Szekfü Gyula feljegyzésében a román helyzetet fejtette ki részletesebben, összevetve a magyar körülményekkel. Leírása szerint 70–80 000 román hadifogoly van a Szovjetunió területén. A szovjetek a békeszerződés ratifikálásáig 10 000 hadifogoly hazaengedésére tettek ígéretet, ebből 1947 márciusáig 2500 fő hazatérté valósult meg. A román és magyar békeszerződés 1947. szeptember 15-én lépett életbe.

A hadifoglyok szervezett orvosi ellenőrzésének kialakítása előtt a megyei közigazgatás egyedi megoldásokat igyekezett találni. 1946 januárjában Hajdú vármegye alispánja a vármegyei tiszti főorvos javaslatára elrendelte a hazatérő hadifoglyok rendszeres orvosi ellenőrzését.¹⁰ A hazatérés utáni 24 órán belüli ellenőrzésen túl még 21 napon keresztül hetente kétszer kellett orvosi ellenőrzésre jelentkezniük a katonáknak. A városi és községi elöljáróságoknak nyilvántartást is kellett vezetniük a név, életkor, foglalkozás és a hazatérés napjának feltüntetésével. A városi és községi orvosok számára átadott nyilvántartásnak kellett garantálnia, hogy valóban mindenki részt vesz az orvosi ellenőrzéseken. Az orvosi vizsgálatokon való részvételt akár a karhatalom segítségével is biztosítani kellett. A hatóságok különösen a tetvesség, a kiütéses tifusz és a nemi betegségek miatt aggódtak.

1947 nyarán tömegével kezdtek hazatérni a hadifoglyok. A magyar hivatalos szervek a máramarosszigeti és a foksani táborba hadifoglygondozó-bizottságot küldtek ki, amelynek a fő feladata az egészségügyi és szociális ellátás volt. Molnár Erik népjóléti miniszter július 11-én előterjesztést készített a kormánynak a hadifoglyok átvételével kapcsolatban keletkező költségekről és feladatokról.¹¹

A szociális és egészségügyi ellátást a romokban heverő magyar gazdaság csak hitelből tudta biztosítani. A népjóléti miniszter azt javasolta, hogy a korábban felvett 15 millió Ft hitel mellett még 7 millió póthitelt vegyen fel az ország. A költségek kiszámításánál 1947-ben 70 000 hadifogoly ellátási kötelezettségével számoltak. A költségek növekedése több tételből állt össze. A miniszter javaslata alapján a debreceni táborban a korábbi 5 Ft gyorssegély helyett 20 Ft gyorssegélyt kapna minden hazatérő. A korábban hazajött katonák kb. 30%-a kapott 30–40 Ft közötti egyszeri segélyt, most mind az arányt, mind a segély összegét javasolta a miniszter megemlíteni. A hazatérők 70%-a kapna 20 és 200 Ft közötti segélyt. A miniszter 3 millió Ft-tal a hadifogságból hazatérő gazdálkodókat, kiskereskedőket és kisiparosokat kölcsönhöz segítette volna. A kölcsön a termelés beindítását segítené.¹²

A hadifoglyok tömeges átvételéről a debreceni átvévoállomáson Szendrő László, a Magyar Kommunista Párt Központi Hadifogoly Tudakozó Irodájának munkatársa készített összefoglalót 1947. július 5-én.¹³ A Pavillon laktanyában főleg önkénteseket

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Hajdúdorog nagyközség főjegyzőjének iratai V-192-286/1946.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Minisztertanácsi jegyzőkönyvek XIX-A-83-a-195. jkv.66.np-1947.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Minisztertanácsi jegyzőkönyvek XIX-A-83-a-195. jkv.67.np-1947.

¹³ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 274. f. 17/18. ö. e. Magyar Kommunista Párt. Tömegszervezetek osztálya, Sportosztály. Az MKP Központi Hadifogoly Tudakozó Irodájának és a Magyar Hadifoglyok Bajtársi Szövetségének iratai

talált a párt tisztségviselője, ennek ellenére megbirkóztak a napi kb. 3000 hadifogollyal. Szendrő jelentése nem szentelt túl nagy figyelmet a hazatérők ellátására vagy elhelyezésük körülményeire, főként az ott lévők politikai megbízhatóságáról mondott véleményt. Látogatásának egyik fontos célja volt, hogy biztosítsa a kommunista párt jelenlévő tagjai számára a hazatérők névsoraihoz való hozzáférést. Az MKP a pártirodáján keresztül így közvetlenül értesítette a hozzátartozókat a hazatértekről, természetesen a hazahozatalt a kommunista párt érdemeként feltüntetve. A névsorok megszerzése érdekében a Vöröskereszt addig ott dolgozó munkatársait is kitiltatta az állomás területéről.

A tábor területén ott volt az Államvédelmi Osztálynak egy kirendeltsége is, amelyet azonban Szendrő túl kis létszámúnak tartott az ott lévők ellenőrzésére. A megbízhatóság ellenőrzése szempontjából különösen a borbélyműhelyt tartotta fontosnak a kommunista kiküldött, mivel úgy látta, hogy ott lehet leginkább kifejezni a kommunista propagandát. Úgy gondolta, hogy Debrecenben erre nincs elég párthű emberük, így Budapestről kért segítséget.

Debrecen mellett Záhonyt tekintette a második legfontosabb helyszínnek a hadifoglyok ellenőrzése szempontjából. Záhony és Debrecen között ugyanis már propagandaanyagokat osztogatnak a vonaton. A határátkelőhelyeken és a vasútállomásokon való ellenőrzést azért tekintették különösen fontosnak, mert el akarták kerülni, hogy a hadifoglyok ellenőrzés nélkül találkozzanak a helyi lakossággal. Akár kordonok felállítását is szükségesnek tartotta az MKP annak érdekében, hogy angol és amerikai ügynökök ne gyűjthessenek Szovjetunió-ellenes adatokat.

Szendrő a fertőtlenítő állomáson dolgozó orvosokat egytől egyig „reakciónak” minősítette, és azt is sérelmesnek találta, hogy az orvosok túl magas fizetést kapnak a munkájukért.

A debreceni átvevőállomás Oroszországból hazatérő hadifoglyokkal kapcsolatos feladataival kapcsolatos egyeztetésre első alkalommal 1946. július 22-én, a debreceni városházán került sor.¹⁴ A megbeszélésen a minisztériumok közül a Népjóléti Minisztérium, a Közellátásügyi Minisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, a Közlekedésügyi Minisztérium a Hazahozatali Kormánybiztosság, a Magyar Vöröskereszt, a MÁV Igazgatóság és a helyi hatóság képviselői vettek részt.

A Népjóléti Minisztérium képviselőjének tájékoztatása szerint a szovjet fél ígérete alapján 1946-ban július és október között 25 000 hadifogly hazatérte várható. Az orosz hatóságokkal való megállapodás alapján az orosz fél a hadifoglyokat Debrecen vasútállomásán adja át a magyar félnek. A megbeszélésen a résztvevők a hadifog-

lyokkal kapcsolatos legfontosabb feladatokat igyekeztek meghatározni. A legsürgősebb teendőként a hazatérő hadifoglyok fertőtlenítését, egészségügyi ellenőrzését és ezen idő alatt a lakossággal való érintkezésük megakadályozását határozták meg. Távolsági feladatként számoltak a hadifoglyok megfelelő elhelyezésével, ételmezésével; a rokkantak művégtaggal való ellátásával. Fel akartak készülni arra is, hogy a hazatérni nem tudók számára átmeneti szállást kell biztosítani, segíteni kell őket a családjukkal való kapcsolatfelvételben, illetve a korábbi állásukba való visszahe-lyezésben. Egyes csoportok, itt a reumatikus problémákkal küzdő visszatérőkre gondoltak, szanatóriumi elhelyezésben gondolkodtak. Erre a célra Hajdúszoboszlón akartak megvenni egy eladásra felkínált ingatlant.

Kulcskérdésnek a fertőtlenítést és a lakosságtól való elkülönítést tekintették. A hazatérők nagy létszámára tekintettel a fertőtlenítésre kizárólag a Városi Fertőtlenítő Intézetet tartották alkalmasnak.¹⁵ Debrecenben 1942-ben hoztak létre egy modern fertőtlenítőintézetet, ahol egyidejűleg 80 személyt tudtak elhelyezni. A tömeges igényt kielégítő működésre 1945-ben került sor, amikor szinte kizárólag orosz katonákat fertőtlenítettek. A több mint 41 000 katoná fertőtlenítése mellett természetesen elvégezték a ruházatuk és tárgyaik fertőtlenítését is. Az intézet azonban meg-szenvedte az orosz csapatok átvonulását, így jó néhány elvitt eszközt pótolni kellett, illetve a hidegebb időjárásra való felkészülés miatt az ablakokat és ajtókat is ki kellett javítani. A nagyszámú hadifogly fertőtlenítéséhez jelentős mennyiségű szénre is szükség volt, így az Iparügyi Minisztériumtól várták, hogy a szénellátás folyamatos-ságát biztosítsa. A fertőtlenítést követően a hazatértek elhelyezésére a Pavillon lak-tanyát találták alkalmasnak. Itt történhet meg a fertőtlenítés és egészségügyi vizsgá-lat után a hadifoglyok leszerelése és itt kaphatják meg a hazautazáshoz szükséges menetjegyeket.

Az egész hadifogly-ellátás helyi irányítására a Népjóléti Minisztérium helyi szakközeget, a szociális felügyelőt jelölték ki. A felügyelőnek a munka megszerve-zése mellett a helyi társadalom önkénteseit is be kellett vonni a hazatérők ellátásába, mivel a helyi hatóságnak azzal kellett számolnia, hogy a városházán dolgozók nem tudják a feladatot ellátni. A Vöröskereszt és a Magyar Nők Demokratikus Szövet-ségének segítségére számítottak.

Az étkeztetés kérdésében a Honvédelmi Minisztérium intézkedése alapján a Népjóléti Minisztérium rendelkezésére áll a szükséges összeg arra, hogy 220 000 adag ételt tudjanak biztosítani a hazatérő katonáknak. Fejenként és naponként a követ-kezőkkel számoltak: 50 g kenyér, 20 g főzőliszt, 500 g burgonya, 150 g hüvelyes, 5 g

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Debrecen Város Polgármesteri Hivatalá-nak iratai IV-1406-b 21238/1946.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Debrecen Város Polgármesteri Hivata-lának iratai IV-1406-b-11535/1946

zsiradék, 15 g só, 10 g pótkávé. Hollósy Andor, a debreceni tiszti főorvos jelezte, hogy amennyiben csak ennyi áll rendelkezésre a minisztérium részéről, úgy ezek az adagok valószínűleg nem biztosítanak jobb ellátást, mint amit a hadifogolytáborban kaptak a katonák. Az állami tisztviselők szerint ezen majd a lakossági adakozás fog segíteni. Terveik szerint országos adakozási kampányt indítanak, amelyhez reményeik szerint a pártok is csatlakoznak majd. Felmerül a Hortobágyon a jóvátételre gyűjtött, de arra alkalmatlannak minősített marhák levágása a hadifoglyok számára. Az étkeztetőállomást a Pavillon laktanyában kell kiépíteni, amelyre önkéntes munkaező mellett az internáltak igénybevételeivel is számoltak. Az étkeztetéshez szükséges csajkákat a honvédség által összegyűjtött készletből igényelnék, a pléhkanalakat viszont ismételtelen közadakozásból szednék össze.

Az orvosi ellátás terén számbavették, hogy a nyíregyházi, berettyóújfalui és mátészalkai kórházak bevonásával 4–500 ágyat tudnak a betegek ellátására biztosítani.

A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság nyilvántartókönyveinek adatai alapján a debreceni állomás felkészült a nagyszámú hazatérő fogadására. 1946-ban 16 581, 1947-ben 100 400, 1948-ban 84 310, 1949-ben 5055 és 1950-ben 8497 főt láttak el.¹⁶

A magyar hadifoglyok ügyének lezárása hasonló módon történt, mint hazahozataluk megkezdése. A soha meg nem kötött szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény nélküli eljárást a magyar Külügyminisztérium egy belső feljegyzéssel zárta 1949 novemberében.¹⁷ Az aláírás nélküli feljegyzésben a Külügyminisztérium úgy látta, hogy Magyarország számára politikailag káros lenne, ha a továbbiakban is „zaklatná” a Szovjetuniót a még háza nem tért hadifoglyok ügyében. Az összeállítás szerint 1949. július és október között 70 kérelem érkezett 230 személy ügyében. A magyar diplomaták azt valószínűsítették, hogy ezekben az esetekben a szovjet fél nem is akarja átadni a hadifoglyokat, mert politikai szempontból vissza akarják őket tartani. A feljegyzés szerint a korábbiakban is csak „sablonos” módon intézték a hozzátartozók megkereséseit. Vagyis átadták ugyan Magyarország moszkvai nagykövetségének, amely azt továbbította a Szovjet Külügyminisztériumnak, azonban ezentúli eljárásra nem került sor. 1949. november után a magyar kormány már ezt a „sablonos” eljárást is feleslegesnek találta, az ügyeket egyszerűen irattárba helyezte. Magyarország lemondott állampolgáiról.

¹⁶ A debreceni hadifogoly Átvevő Bizottság levéltári iratait részletesen feldolgozta GERHARDT ÉVA: Adalékok a magyar hadifogoly kérdés alakulásáról a II. világháború után. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság. In: Levéltári Szemle 1993. 2. sz. 18–34.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Külügyminisztérium TÜK iratok 1945–1965 XIX-J-1-k-Vegyes-7a-8614-1949-73. doboz

IZSÁK LAJOS

AZ ÁVH, MINDSZENTY ÉS ESTERHÁZY PÁL

XII. Pius pápa 1945. augusztus 16-án nevezte ki Mindszenty Józsefet esztergomi érsekké, programnak is beillő első beszédét 1945. október 7-én mondta el az esztergomi intronizáció alkalmából. Ebben nyíltan megvallotta és a jövőre nézve is kilátásba helyezte a „közéleti szerepvállalást”, amit *Emlékirataim* című könyvében így indokolt: „Az esztergomi érsek személyéhez kötött primási méltóság, mely a magyar katolikus egyház hierarchiájának is záróköve, az egyetlen hivatal hazánkban, melyben egyházi és állami jogkör egyesül.” Ezt támasztják alá az 1945–1948 közötti levelei, memorandumai, amelyeket Tildy Zoltán államfőhöz, Miklós Béla, Nagy Ferenc, Dinnyés Lajos miniszterelnökökhöz, Keresztury Dezső, Ortutay Gyula miniszterekhez, más külföldi személyekhez, pl. VI. György angol királyhoz, H. S. Truman amerikai elnökhöz, valamint az egyházi hierarchia hazai és külföldi tagjaihoz intézett.

1945 őszén és 1946 tavaszán számos pásztorlevelében elítélte a telepítéseket, mindekenelőtt a német nemzetiségű lakosság kitelepítését. Tiltakozott a felvidéki magyar nemzetiségű lakosság Csehszágban történő kényszerkitelepítése, deportálása miatt. Felemelte szavát a politikai rendőrség sorozatos túlkapásai ellen. Az 1947–1948-as Mária-év alkalmából az országban található számos, igen népszerű és sűrűn látogatott Mária-kegyhelyekre vezetésével százezres tömegek zarándokoltak. 1947 tavaszán Mindszenty pásztorlevelében hívta fel a híveket a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni tiltakozásra. A felhívásra országsszerte tiltakozó mozgalom indult, melynek hatására a fakultatív vallásoktatás ügye május végén, június elején, még mielőtt döntés született volna a kérdésben, lekerült a napirendről, vagyis az egyház győzött. Az első 1945. októberi „választási körlevele” nagymértékben hozzájárult a kommunisták „gyenge” választási eredményéhez (16,95%) és a nemzeti függetlenséget, polgári demokráciát megvalósítani akaró Független Kisgazdapárt abszolút többséget elérő (57,03%) eredményéhez. Hasonlóan az 1947. augusztus végi országgyűlési választások előtt kiadott „bizalmas körlevélnek” is jelentős szerepe volt abban, hogy a polgári tábor (a hat ellenzéki párt és a kisgazdapárt együtt – I. L.) 55%-os eredményt ért el, a választók többsége a „polgári életforma” mellett voksolt, illetve állt ki. 1948 nyarán, az egyházi iskolák államosításának törvénybe iktatása előtt közvetlenül javaslatára a püspöki kar úgy határozott, hogy „egyházmegyei pap, szerzetes és szerzetesnő” most államosításra kerülő iskolákban igazgatói, tanári, tanítói állást nem vállalhat. Ez a rendelkezés a hitoktatókra természetesen nem

vonatkozott. A törvénytervezet tárgyalásának napján pedig könyörgő szentmisét kellett bemutatni az iskolák szabadságáért. Mindezek a tények és események jelzik, hogy Mindszenty hercegprímás 1945 őszétől, „hivatalba lépésétől” kezdve fontosnak érezte és kötelességének tartotta felszólalásait hazája, egyháza, nemzete és Istene előtt.

Tudták ezt róla az új hatalom birtokosai is, mindenekelőtt a kommunista vezetők, különösen pedig Rákosi Mátyás, aki kezdettől fogva nagy figyelmet szentelt Mindszenty személyének és tevékenységének. A szovjet közreműködéssel és tapasztalatok alapján megszervezett politikai rendőrség, a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztálya (ÁVO, majd 1948 őszétől Államvédelmi Hatóság: ÁVH), illetve annak 1946 elején felállított egyházügyi osztálya folyamatosan figyelt a prímás minden lépését, nem utolsósorban közvetlen környezetének beszervezett emberei segítségével. Rákosiék készültek a Mindszenty elleni eljárásra, a koncepciók per megrendezésére. Erre ösztönözték őket a szovjet vezetők, illetve a Magyarországon lévő tanácsadók, akik elégedetlenek voltak az egyház elleni harccal. „A pártvezetésnek nincs pontosan meghatározott, világos irányvonala a reakciós katolikus papsággal folytatandó harchoz – olvasható a J. V. Sztálin részére készült 1947. decemberi összefoglalóban – pedig a papságnak óriási befolyása van az ország lakosságának minden rétegére”. Egyúttal „testvéri segítségnyújtást” ígértek az ilyen ügyekben még kevésbé járatosnak tekintett „magyar elvtársak részére”.

Az MKP Politikai Bizottsága 1947. november 8-i ülésén határozta el, hogy megbízza a Gerő Ernő, Rajk László, Révai József és Horváth Márton alkotta bizottságot, amelyhez szabadságról való visszatérése után – december elején – Rákosi Mátyás is csatlakozott, hogy vizsgálják meg a katolikus egyház és szervezeteinek működését, és dolgozzanak ki a jövőbeni tennivalókról javaslatot.

1948 februárjában Ortutay Gyula kultuszminiszter tárgyalásokat folytatott a keresztény egyházak vezetőivel az állam és az egyházak viszonyának „rendezéséről”, amelynek végcélja a két fél közötti egyezmények megkötése lett volna, s ennek segítségével később az egyházak államosítása. A megbeszélések a protestáns egyházakkal előrehaladtak, de Mindszentyvel elakadtak. Az MKP Politikai Bizottsága ezután 1948. április 15-én úgy döntött, hogy „támadásba kell átmennie” a katolikus egyházzal szemben. A támadás fontos mozzanata volt az iskolaállamosítást megelőző pöcspetri rendőrgyilkosság (1948. június 3.), amely egy szerencsétlen balesetet gyilkosságnak minősített, s felbujtóként a helyi plébánost és jegyzőt vonták felelősségre. A megrendezett per és a megindult propaganda-hadjárat a katolikus egyház és Mindszenty ellen irányult, célja az iskolaállamosítás keresztülvitele volt.

Az országgyűlés 1948. június 16-án 230:63 arányban elfogadta az 1948. XXXIII. tc.-t a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal

összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele, és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. Az egyház és iskola elválasztásáért folyó küzdelem ezzel lezárult.

1948 őszén a kormány és a baloldali pártok támogatásával kibontakozó Mindszenty-ellenes támadások várható súlyos következményeivel számolva, XII. Pius pápa szuverén jogainak egy részét Mindszentyre ruházta, és így a magyar bíboros abban a különleges helyzetben volt, hogy minden intézkedést megtehetett, amit egyházi téren szükségesnek látott, anélkül, hogy előbb Róma jóváhagyását kellett volna kérnie. A november 3-án tartott püspöki értekezleten Grösz József kalocsai érsek bejelentette: a prímás személye elleni „koncentrált támadásokkal szemben a püspöki kar nem lehet közömbös... biztosítja Öminenciáját bizalmáról, együttérzéséről s az Egyház, haza és magyar népünk ügyéért folytatott munkájában teljes egészében összeforrvá vele azonosítja magát.” A nyilatkozatot a püspöki kar valamennyi tagja aláírta.

Az MDP Központ Vezetőségének november 14-i ülésén Farkas Mihály már bejelentette a bíboros elleni büntetőeljárás közeli megindítását. „A kormány nem is olyan sokat váratt itt magára, hogy népünk jogos kívánságának eleget tegyen... Aki a törvényt megsérti, akkor is megbűnhődik érte, ha bíbort visel.” Az ÁVH a prímási palotát állandóan megfigyelés alatt tartotta. Mindszenty készült a letartóztatásra. November végén írt, majd letartóztatása után Grösz József kalocsai, Czaplak Gyula egri érsekhez Shvoy Lajos székesfehérvári és Pétery József váci megyés püspökhöz, valamint Drahos János esztergomi általános érseki helynökhöz eljuttatott levelében először leszögezte, ha kényszer alatt tesz vallomást, azt eleve érvénytelennek kell tekinteni, ha pedig lemondásra bírják rá, az sem érvényes, mert kényszer alatt történne.

1948 novemberében Rákosi és az ÁVH Mindszenty-ügyben „illetékeseinek” koncepciója alapján már a konkrét elképzelések is megvoltak a félreállítás módjáról és kivitelezéséről. November 19-én letartóztatták Mindszenty bíboros titkárát, Zakar Andrást. Gerő Ernő november 21-i, még inkább Rákosi Mátyás november 27-i, az MDP KV ülésén elmondott beszédében már a vádirat tételeit is megfogalmazta, amikor bejelentette: „a katolikus egyház reakciós fasiszta vezetőivel, elsősorban Mindszentyvel szemben... annak a türelmi politikának, amely elnézőbben kezelte a papi vagy bíbornoki talárban garázdálkodó kémeket, árulókat, valutacsempészeket és a Habsburgok visszahívóit, a fasisztákat és a régi reakciós rend híveit – ennek a politikának vége”. De egyúttal azt is hangsúlyozta: „Hogyha Mindszentyvel az egyház nem csinál valamit a legközelebbi hetekben, akkor majd csinálunk mi, és ha egyszer kézbe vesszük a fiatalembert, akkor Róma kapálózhat, mert a magyar demokrácia stabilitásának jele, hogy mit csinál azzal az emberrel. És nekünk meg kell mutatni, hogy ez a rendszer stabil, nem lehet velünk tréfálni.”

Mindszenty József bíboros érseket – Rákosi Mátyás utasítására – 1948. december 26-án (karácsony másnapján) vették őrizetbe, addig 13 személy őrizetbe vételére került sor: Zakar András primási titkár, Nagy Miklós, Actio Catholica (AC) titkára, Ispánki Béla lelkész, Beresztóczy Miklós, az AC. budapesti igazgatója, P. Várady János SJ, P. Vid József SJ, Endrédy Zoltán soproni káplán, Bóka Imre lelkész, a primási pénztár kezelője, Fábián János lelkész, a primási levéltáros, Horváth Gábor (Esterházy Pál herceg titkára), Esterházy Pál herceg, Wydler Tivadar bankigazgató, Baranyai Jusztin ciszterci szerzetes, egyetemi tanár. A népbiztonság 1948. december 29-én helyezte őket előzetes letartóztatásba.

Esterházy Pált december 23-án délelőtt tartóztatták le, az Andrássy út 60-ba vitték, és még aznap kihallgatták. A kihallgatásokra a nyomozók legtöbb esetben írásban elkészített szempontok birtokában ültek asztalhoz. A kihallgatók a perújítási nyomozás során előadták, hogy Rákosit naponta informálták, sőt megküldték neki a jegyzőkönyveket. Ezek alapján adott többször is utasítást, hogy milyen irányba kell terelni a „vallomásokot.” Esterházy Pál „minden kényszer nélkül” beismerte vallo-mást tett. Ma már tudjuk, hogy nem így volt, nem így történt. Neki is kellett tünni őreitől a kínzásokat és megaláztatásokat, vallatóitól a pszichikai kényszert is.

Esterházy Pál már első kihallgatásakor – december 23-án – „beismerte”, hogy Horváth Gábor – nevelője, majd személyi titkára – segítségével 1946 végétől igyekezett pénzét idegen valutába fektetni. Horváth – Wydler Tivadar, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója közvetítésével – érintkezésbe lépett Bóka Imre érseki tanácsossal, akitől több alkalommal vásárolt dollárt, illetve csekket. Az összegek és a csekkek értéke, illetve száma kihallgatásonként változott: 7500–30 000 dollár, a sajtóközlemény szerint „negyedmillió forint értékű dollárcsekket vásárolt Mindszentytől” Esterházy. Ezt az összeget juttatta ki Bécsbe ausztriai hitbizománya jogtanácsosához, Werner Viktorhoz. 1948. december 29-i vallomásában pedig azt is „kijelentette”, hogy „Én az említett dollárvásárlást azért eszközöltem, mert ezzel Mindszenty József esztergomi érseket, a magyar legitimista mozgalom elismert vezetőjét kívántam anyagilag támogatni.”

1949. január közepére elkészültek a legfontosabb jegyzőkönyvek, a január 14-i utasításban Révai József azt javasolta, hogy Esterházy ügyét össze kell „amalgámozni” Mindszentyével, magyarul Esterházy Pál valutaügyét együtt kell tárgyalni Mindszentyével. Tehát a koncepció érdekében kapcsolták össze a „Mindszenty-ügyet” – ami egy merőben politikai vádakra alapozódó pert jelentett volna – a herceg valutaügyével, azaz merőben gazdasági pert tételező váddal. A kettő között sem a vád, sem a népbíróság nem tudott tényleges kapcsolatot bizonyítani. A hercegprimás és a legnagyobb birtokkal rendelkező herceg korábban nem is ismerte egymást. Esterházy Pál herceggel „Mindszenty József egyetlenegyszer váltott néhány

szót futólag, amikor még a főpap plébános volt Zalaegerszegen.” Esterházy Pál soha nem politizált, annyi „hivatalos” kapcsolata volt a közéleti katolicizmussal, hogy 1944 elején, még a német megszállás előtt őt nevezte ki Serédi Jusztinián hercegprimás az Actio Catholica világi elnökének, de ezt a tisztét 1945 tavaszától nem gyakorolta. Igaza volt, s a történelmi igazságnak megfelel, amikor Mindszenty bíboros memoárjaiban azt írja: „A négy eredeti vádlott közül Esterházy Pálnak nincs semmi köze az én összeesküvésemhez. Azért fogták le, hogy az összeesküvési perben egy vagyonos mágnás is szerepeljen. Amióta Esztergomba kerültem, nem láttuk egymást, nem leveleztünk, de még csak üzenetet sem váltottunk egymással.” Esterházy Pál január 21-én népbiztonsági kihallgatásán bűnösnek vallotta magát, beismerte a jegyzőkönyvben felsorolt dollárokat és dollárcsekket megvásárolta, minden dollárt külföldre juttatott, s a „Mindszenty József által vezetett legitimista szervezkedést támogatta, mert az általa vezetett szervezkedés révén remélte elkobzott, illetve szétosztott birtokainak visszakapását.” Ekkor került sor a vádlottak sorrendjének a meghatározására is: I. rendű vádlott Mindszenty József, II. rendű Baranyai Jusztin, III. rendű Zakar András, IV. rendű Esterházy Pál, V. rendű Nagy Miklós, VI. rendű Ispánki Béla, VII. rendű vádlott Tóth László lett. Ezt követően a jól bevált gyakorlatnak megfelelően az ÁVH ellenőrizte és minősítette a védőket, s így sor kerülhetett azok „kiválasztására”. Alap Gyula megkezdhetette a vádirat tényállási részének és jogi indoklásának megszerkesztését, a politikai indoklás Rákosi Mátyás, Farkas Mihály, Gerő Ernő és Révai József közreműködésével készült. Végül is a vádlottak padjára egy jól megkomponált tabló szerint kerültek a „klerikális reakció”, a politikai és gazdasági bűnügyek elkövetői és a „kémek”. A bíboros hercegprimás a legfelső státusban, egy személyben mindezt reprezentálta a vád szerint. De a hercegprimás mellé kellett ültetni a volt leggazdagabb főurat, az Esterházy herceget, aki az egész összeesküvést pénzelte. A két főszereplő köré álltak a szellemi és a technikai kisegítők. A tudós szerzetes pap, egyetemi tanár Baranyai Jusztin, aki a „szellemi mozgató” lett volna; Zakar András, a szolgálatkész primási titkár, aki azonban megbánta tettét. A további vádlottak között volt még két pap, akiknél az volt a fontos, hogy valamely egyházi intézmény élén állva követték el „tetteiket”, így az Actio Catholica és más intézmények is egyben kompromittálhatók. De mindkettőnek külföldi kapcsolatai is voltak, hiszen vagy Rómában tanultak, vagy ott szolgáltak (Nagy Miklós és Ispánki Béla). Így váltak alkalmassá a kémkedésre, a hírszerzésre. Végül a szinte emberi roncs, világi katolikus újságíró, Tóth László szerepe annak bizonyítása volt, hogy a „klerikális reakció” publicista kiszolgálói is milyen sorsra juthatnak...

Alap Gyula 1949. január 25-én nyújtotta be a vádiratot, amit a vádlottak is megkaptak, majd védőikkel is tanácskozhattak. A vád leggyengébb láncszeme volt Esterházy Pál perbe fogása, és az állítólagos legitimista szervezkedés anyagi támo-

gatójaként való feltüntetése. A vád erre vonatkozóan egyetlen bizonyítékot sem tudott produkálni, kizárólag a letartóztatottak beismerő vallomásaira hivatkozott, ezek voltak az alapjai. A vádként említett dollár csekkvásárlási ügylet titkára, Horváth Gábor által intézett aktus, merőben gazdasági és nem politikai volt. Ezt próbálták annak beállítani.

A Budapesti Népbíróság Olti Vilmos vezette különtanácsa előtt, Alapy Gyula néppügyész vádindítványa alapján, 1949. február 3–8. között a Markó utcai fogház II. emeleti ún. nagy esküdszéki tanácstermében zajlott a tárgyalás, melynek idejére az ÁVH rendkívüli intézkedéseket foganatosított. A Markó utca egy részét kiürítették, az épületben más tárgyalás nem lehetett, a környéket hermetikusan lezárták. A tárgyalás idején a vádlottak elővezetését, őrzését és a bejáratú ajtók biztosítását 38 nyomozó végezte. Mindszentyt állandóan ugyanazok a nyomozók (6 fő) őrizték, a tárgyalás idején a főbejárat, a lépcsőház és a tárgyalóterem biztosítására 50 ÁVH-s, ezenkívül 50 főnyi tartalék volt készségi szolgálatban. Fegyverzetük valamennyinek géppisztoly, marokfegyver és könnygázgránát volt. A biztosítást összesen 236 ÁVH-s beosztott intézte. A biztosítás legfőbb felelőse és parancsnoka Décsi Gyula alezredes, a karhatalmi részt Kajli József őrnagy és Princz Gyula őrnagy irányította. A tárgyalás egész tartama alatt az ÁVH központjában külön erre a célra létrehozott ügylet működött, filmfelvételt nem lehetett készíteni, hasonlóan magnófelvételt sem, fényképezés tilos volt, kivéve az ÁVH egy megbízottját.

Igen nagy alapossággal válogatták meg, és nyomozták le a tárgyaláson résztvevőket. A tárgyalóteremről rajz készült, és ezen megjelölték a hallgatóság helyét és az ülésrendet. 163 ülőhely a földszinten és 60 az erkélyen. A „belépőigénylés listái” is többször módosultak. 23 külföldi újságíró, köztük 2 fő TASZSZ-tól, néhány szocialista országbeli és 17 nyugati tudósító kapott lehetőséget a híradásra. A magyar sajtót 14 újságíró és a Magyar Rádió 5 fős stábja képviselhette, pontosabban szólva kaptak belépőt. A listán olyan nevek találhatók, akik már korábban is kivették részüket a Mindszenty elleni sajtókampányból: Gárdos Miklós, Fekete Gyula, Katona Jenő, Parragi György, Fehér Lajos, Gábor Andor, Vásárhelyi Miklós, Kende Péter, Hajduska István, Randé Jenő, Rajcsányi Károly, Tóbiás Áron, Vészi Endre, az MTI részéről Baló László, Nagy István, Gáti István Bolgár István. Belépőt kapott Domonkos József legfőbb államügyész, Jankó Péter, a NOT tanácselnöke, Kiss Károly a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke, Boldizsár Iván külügyi államtitkár, Mekis József, a Vasas Szakszervezet főtitkára, dr. Kádár Miklós, az Ügyvédi Kamara titkára, Esty Miklós pápai kamarás és Witz Béla érseki helynök (akik már korábban be voltak építve – I. L.), Mihályfi Ernő a Magyar Nemzettől, Déry Tibor író, Ortutay Gyula kultuszminiszter és mások. A hozzátartozók közül Zakar András testvére, Ispánki Béla nővére, Tóth László felesége és Esterházy Ottrubay Melinda.

A második tárgyalási napon, február 4-én került sor Esterházy Pál kihallgatására. Esterházy bűnösnek vallotta magát, elismerte „megbízta titkáromat, dr. Horváthot, hogy részemre dollárvalutát vásároljon a fekete piacon azért, mert a magyarországi vagyonom nagy része elveszett, és így anyagi biztosítékom itthon nem maradt. Feleségem jövőjét kívántam biztosítani. Tekintettel arra, hogy korom is eléggé előrehaladott (Esterházy akkor 48, felesége pedig 29 éves volt – I. L.) és az egészségi állapotom is eléggé gyenge.” Am Olti minden fáradozása ellenére sem derült ki egyértelműen az összegek nagysága, hiszen ezekről a pénzekről és pénzügyi tranzakciókról a nyomozó hatóság sem tudott írásos dokumentációt feltalálni, hanem az érintettek „bemondásai”, emlékezete szerint alakultak az összegek. Esterházy Pál azt is elmondta, hogy a háború után nem beszélt Mindszentyvel, s határozottan állította, hogy a hercegprímás nevében „soha senki nem kért tőle legitimista célra anyagi támogatást.” Ismételten érdemes megjegyezni, hogy a tanúvallomások nem igazolták a legitimista szervezkedés anyagi támogatásának tényét.

1949. február 5-én hangzott el Alapy Gyula vádbeszéde, amely részben megismételte a vádirat tényeit, de ahhoz képest igen terjedelmes politikai fejtegetésekkel bővült. Ez az alpári hangvételű vádbeszéd a korabeli torz politikai mentalitást és még inkább a korabeli eltorzult történelemszemléletet tükrözi. Érveit nagyrészt a párt főideológusa Révai József, valamint Andics Erzsébet és Mód Aladár ekkori írásai-ból merítette, akik a „klerikális reakció” elleni harc elméleti-történeti „megalapozását” végezték el. Lényegében ez nem egy szakszerű ügyészi vádbeszéd, hanem annak ürügyén propagandabeszéd volt. Befejező mondatai így hangoztak: „Legyen a Népbíróság ítélete emlékeztető, s az ítélet a magyar nép elárulóit, kémeit, kufárjait adja át az enyészetnek. Mindszenty Józsefre, Baranyay Jusztinra, Esterházy Pálra halálbüntetés, a többi vádlottakra a legsúlyosabb fegyházbüntetés kiszabására teszek indítványt.”

A vádbeszéd elhangzása után következtek a védők beszédei, amelyek érdemi kifogásokat nem tartalmaztak a váddal és az eljárással szemben. A tárgyalás során a védelem formális volt, nem tudott, s nem is engedték hatékony működését. A védők csak ritkán kaptak szót, kérdéseik akkor sem mindig a vádlott javára, hanem esetenként éppen terhére váltak. A védelem tanúit nem hallgatták ki, az általuk kért dokumentumokat nem szerezték meg, vagy nem terjesztették elő. A perrendtartásnak megfelelően a vádlottak is szólhattak az utolsó szó jogán, de ezzel a lehetőséggel Esterházy Pál herceg nem élt.

Az ítélethirdetésre az utolsó tárgyalási napon, február 8-án került sor. Olti Vilmos felolvasta az ítélet rendelkező részét, az indoklást pedig tartalmilag ismertette. A bíróság Mindszenty Józsefet életfogytig tartó fegyházra, Baranyay Jusztint 15 év, Zakar Andrást 6 év, Esterházy Pált 15 évi fegyházra, mint főbüntetésre, 10 év hivatal-

vesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen tartalmú felfüggesztésére és egész vagyonának elkobzására mint mellékbüntetésre ítélte. Nagy Miklós 3 év, Ispánki Béla életfogytig tartó fegyház, Tóth László 10 év börtönbüntetést kapott. Az ítélethirdetés után mind az ügyész, mind a vádlottak és védők a népbíróági eljárási jognak megfelelően, ún. semmisségi panaszt nyújtottak be az ítélet ellen. Érdeemes megjegyezni – ami egyben az eljárást és a koncepciók kirakatpért is „minősíti” –, hogy az Alap Gyula által benyújtott semmisségi panasz, másképpen „Végindítvány” dátuma 1949. február 5. (Alap sajátkezű aláírásával), vagyis Alap előre ismerte az ítéletet, hiszen az ítéletet zárt tárgyaláson csak két nappal később, február 7-én hozták meg, az ítélethirdetésre – ahogy korábban említettük – pedig február 8-án került sor.

A Magyar Dolgozók Pártja KV. Titkársága 1949. június 28-i ülésén döntött arról, hogy „A jövő héten tárgyalja le a NOT a Mindszenty-ügyet és hozzon helybenhagyó ítéletet.” A másodfokú tárgyalás 1949. július 6-án kezdődött, 1949. július 9-én hirdettek ítéletet. A tárgyaláson a bíróság és a védők vettek részt, a vádlottak nem voltak jelen. A Jankó Péter vezette NOT tanács a pártutasítást csak részben tette magáévá. A felső szintű határozat csak Mindszenty József, dr. Esterházy Pál, dr. Tóth László és Nagy Miklós esetében valósult meg, vagyis ítéletüket helyben hagyták. Baranyay Jusztinnál 15 évről 12 évre, Zakar Andrásnál 6 évről 4 évre, Ispánki Bélánál életfogytiglanról 15 évre csökkentették a fegyházbüntetést. Az Országos Büntetőintézetben fogvatartott elítéltek előtt 1949. augusztus 16-án Olti Vilmos ismertette az ítéletet, egyúttal közölte az elítéltekkel azt is, hogy „a kihirdetett ítélet ellen újrafelvétel és jogegység érdekében használt jogorvoslaton kívül perorvoslatnak helye nincs.” Az ítélet jogerőre emelkedett, végrehajtása megkezdődött.

Ahogy több ezer politikai elítéltnak, úgy a Mindszenty-per még börtönben lévő vádlottjainak – köztük Esterházy Pálnak is – az 1956-os forradalom hozta el a szabadságot. Esterházy Pál Ispánki Bélával együtt október 30-án szabadult. 1956. november 1-jén feleségével együtt Esterházy osztrák jogtanácsosa (dr. Kurt Werner), a burgenlandi Esterházy-birtok gazdasági igazgatója (Anton Martinkovič), az uradalom erdészeti igazgatója (dr. Hubert Haas) és dr. Franz Strobl, az osztrák képviselőház burgenlandi képviselője – akik gépkocsival értük jöttek Budapestre – társaságában Bécsbe távoztak, majd néhány napi itt-tartózkodás után Svájcba mentek, s ott telepedtek le.

Esterházy Pál a rendszerváltást s a Mindszenty-per felülvizsgálatát már nem érte meg. 1989-ben a perújítási nyomozás során feltárt adatok alapján megállapították, hogy a hercegprímás és társai elleni politikai per során „a vád és a bíróság nem tudta hitelt érdemlően bizonyítani a vádlottak szervezkedését, azaz összeesküvést”, Mindszenty József semmiféle kémközpont élén nem állt. Esterházy Pál 1989. május 25-én

meghalt, felesége halála után egy évvel kapott értesítést a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságától, hogy a Mindszenty-perben Esterházy Pál ellen hozott ítéletet semmisnek nyilvánítja.

Felhasznált irodalom

- A Mindszenty-per. A dokumentumokat összeállította, az előszót, Mindszenty József életrajzát írta, jegyzetekkel és annotált névmutatóval ellátta *GERGELY Jenő* és *IZSÁK Lajos*. Reform Kiadó, Bp. 1989.
- BALOGH Margit*: Mindszenty József (1892–1975) I–II. kötet. Bp. 2015.
- GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos*: A huszadik század története. Pannonica, Bp. 2000.
- H. MOLDEN*: Griff és Rózsa. Esterházy Pál és Ottrubay Melinda, egy hercegi pár története. Elektra Kiadóház, 1999.
- ISPÁNKI Béla*: Az évszázad pere. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1995.
- IZSÁK Lajos*: A koalíció éve Magyarországon 1944–1948. Budapest, 1986.
- IZSÁK Lajos*: Polgári és ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Budapest, 1983.
- IZSÁK Lajos–KUN Miklós*: Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948. Budapest, 1994.
- IZSÁK Lajos*: Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956. Pécs, 1994.
- KAHLER Frigyes*: A főcsapás iránya: Esztergom. Mindszenty bíboros pere. Budapest, 1998.
- MAJOR Ákos*: Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. Budapest, 1988.
- MÉSZÁROS István*: Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat 1945–1948. Budapest, 1989.
- MINDSZENTY József*: Emlékirataim. Budapest, 1989.
- A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948. között. Válogatta, bevezette, sajtó alá rendezte *BEKE Margit*. Budapest, 2015.
- SOMORJAI Ádám OSB*: Törésvonalak Mindszenty Bíboros emlékirataiban. Budapest, 2013.
- SOMORJAI Ádám OSB–ZINNER Tibor*: Majd halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez. Budapest, 2008.
- SAKÁCS Sándor–ZINNER Tibor*: A háború „megváltozott természete”. Adatok és adatok, tények és összefüggések. 1944–1948. Budapest, 1997.
- VARGA László*: A Mindszenty-per – jogi szempontból. Irodalmi Újság kiadása, Párizs. 1986.

ZINNER Tibor: XX. századi politikai perek. Rejtjel, 1999.

ZINNER Tibor: A Mindszenty-per ismeretlen dokumentumai. Kommentár, 1982. 6. sz.

ZINNER Tibor: Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962. Budapest, 2005.

SOÓS VIKTOR ATTILA

RAJK LÁSZLÓ KÜLÜGYMINISZTERSÉGE

A magyar közgondolkodásban Rajk László¹ neve elsősorban 1949-es koncepció perével² fonódott össze, belügyminisztersége inkább szaktörténeti körökben ismert. Külügyminisztersége viszont jószerivel ismeretlen, lévén, hogy mindössze 10 hónapig tartott. Pedig az 1948 augusztusa és 1949 májusa (hivatalosan júniusa) közötti időszak az ország életében igencsak fontos – ha nem is kifejezetten pozitív – periódust takart. E hónapokra esett ugyanis az 1944 óta itt tartózkodó szovjet szakemberekkel megalapozott pártállami struktúra felépítése, a pártirányítás – értsd: a hazai kommunista párt közintézményeket megszálló politikája – teljessé válása. A kiépülő diktatúra persze idővel „alapító atyáinak” egy részét is magával sodorta: kétségtelenül az ekkor már mindenhol belső ellenséget vizionáló kommunista politikai elit egyik első – de mindenképpen nagy formátumú, legmagasabb rangú – kommunista áldozata a korai Rákosi-korszakban az ex-belügy-külügyminiszter volt. Tudjuk, hogy Rajk külügyminiszteri kinevezésének elsődleges oka az a párton belüli taktikai játszma volt, amelynek során a Rákosi mögött felsorakozó kör igyekezett ellehetetleníteni a vetélytársként is értelmezhető kollégáikat. És bár a szuverenitását 1947. szeptember 15-én – azaz a párizsi béke életbelépésének napján – visszanyerő Magyarországon a külügyminiszteri poszt a hatalmi élet egyik csúcspontjának számíthatott, ténylegesen mérhetetlenül kevesebbet jelentett, mint a belügyi tárca, melynek vezetője az ország belügyeinek alakítását határozhatta meg. Nem mellesleg a megszálló szovjet hadsereg itt-tartózkodásának és tevékenységének, valamint a Szövetséges Ellenőrző Bizottság aktivitásának köszönhetően nemigen volt külpolitikai játszóterünk, illetve irányítottan működtek a magyar külkapcsolatok. Rajk pontosan tudta, hogy a hatalmi gépezet egyik központja a korabeli Magyarországon a Belügyminisztérium volt – nem véletlen, hogy a kommunista párt a kezdetektől igyekezett megszerezni a tárcát. Rajknak erre először az ideiglenes kormány 1945. novemberi leköszönésekor volt módja, a Tildy-kormány belügyminisztere ugyanis Nagy Imre lett, s őt követte 1946 tavaszán Rajk. Közismert volt az is, mennyire nem

¹ Életéről lásd: *Duncan SHIELS: A Rajk fivérek.* Vince Kiadó, Budapest, 2007.

² Rajk László és társai a Népbíróság előtt. Szikra, Budapest, 1949.; *SOLTÉSZ István* (szerk.): *Rajk-dosszié.* Láng Kiadó, Budapest, 1989; *ÖTVÖS István:* *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2012.; *ZINNER Tibor:* „A nagy politikai affér”. A Rajk-Brankov-ügy, 1–2. Saxum Kiadó, Budapest, 2013–2014.

tulajdonítottak tényleges szerepet a Külügyminisztériumnak, melyet 1944–1947 között megszakítás nélkül polgári politikus – Gyöngyösi János³ – vezetett. Rajk külügyminisztersége alatt két fontos esemény befolyásolta Magyarország életét: egy belpolitikai, melynek külföldi hatása óriási volt, valamint egy külpolitikai aktus, mely sokáig meghatározta az ország arculatát: a Mindszenty-perről,⁴ valamint a KGST megalakulásáról van szó. Alább csupán vázlatosan adunk számot Rajk külügyminiszteri működéséről, minden esetben a magyar külügyi szolgálat korabeli történetének kontextusában. E tanulmány a Rajk-per előtti hónapok világába kalauzol, magát a pert azonban már nem taglalja, azzal nem foglalkozik.

Ha Rajk László külügyminiszteri működését akarjuk áttekinteni, akkor adja magát, hogy a Külügyminisztérium iratanyagában végezzünk kutatást. A legalapvetőbb forrás a Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok,⁵ azaz a volt külügyi vezetők hagyatéka. Ebben Rajk László miniszterségére vonatkozó iratokra, illetve az ellene lefolytatott perre és annak nemzetközi visszhangjára, a nagykövetségek, követségek vezetőinek információira bukkanhatunk. A kutatónak az az érzése, hogy hiányos, nem mindent tükröz a csak egy doboznyi irategyüttes. Emellett a minisztérium legmagasabb döntéshozó, tanácskozó fóruma a Kollégium Rajk külügyminisztersége alatt indult; első ülését 1949. január 8-án tartotta⁶, így érdemes ezt az anyagot is áttekinteni. Mindezekon felül a minisztérium vezetésének, központi irányításának lenyomata a Titkárság iratanyaga.⁷ Ezek adják kutatásunk alapját, természetesen kiegészítve egyéb forrásokkal.

Rajk László 1909-ben született Székelyudvarhelyen,⁸ ötgyermekes, és nem túl tehetséges polgárcsaládban. Felsőfokú tanulmányait a budapesti bölcsészkar magyar-francia szakán folytatta, de nem fejezte be: ezekben az években ismerkedett meg a magyar munkásmozgalom különböző irányzataival, s hamarosan a kommunista eszme szimpatizánsa; később a mozgalom meghatározó személye, vezetője lett. Köz-

ismert szerepet vállalt a spanyol polgárháborúban, valamint a magyar ellenállási mozgalmakban: hogy a nyilasok 1944–1945-ben nem végezték ki, kizárólag nyilas államtitkár testvérének, Rajk Endrének volt köszönhető. 1945-ben bekapcsolódott a politikai életbe, nemzetgyűlési képviselőként, és szerepet vállalt a Magyar Kommunista Párt felsőbb vezetésében is.⁹ A Nemzeti Főtanács tagja 1945. december 7. – 1946. február 2. között. Belügyminiszterre 1946. március 20-án nevezték ki. Tevékenysége riadalmat keltett a polgári pártok soraiban: Rajk nagyon tudatosan küzdött a kommunista hegemonia megvalósításáért nemcsak minisztériumában, de az alá tartozó kiterjedt intézményrendszer személyi állományát is igyekezett a kommunista érdekek szerint átforgatni. Mivel értelmes és jó képességekkel rendelkező, megnyerő modorú ember hírében állott, ellenfeleit is gyakran meg tudta győzni igazáról. Tevékenysége mégis a kérészerű magyar demokrácia tudatos lebontásának egyik legfontosabb, ugyanakkor legszomorúbb fejezete: a polgári társadalom megtörése, a civil társadalom tudatos megfélemlítése, a klubok, körök, asztaltársaságok végzése, majd betiltása – valamint ezzel párhuzamosan a rendőrség, mint rendfenntartó szervezet beállítása és használása a párt és egyes emberek hatalmának növelésére. Az államvédelem politikai célokra való használata mutatja a Párt és vezetőinek, köztük Rajknak szervezőképességét, tudatosságát és hidegvérűségét.

Rajk 1948. augusztus 5-én kapott megbízást a külügyek vitelére. Dinnyés Lajos ekkor alakította át kormányát, s nevezte ki Molnár Erik utódjául Rajkot, míg az ő utóda a Belügyminisztérium élén Kádár János lett.¹⁰ Az örökség, melyet Rajk átvett, meglehetősen komplex problémahalmazt takart, melyre bővebben ki kell térni. A külügyminiszteri posztot 1944 decemberétől a kisgazdapárti Gyöngyösi János vitte. Ő olyan polgári politikus volt, aki ugyan bizonyos esetekben hajlott a kommunistákkal kötendő kompromisszumokra, de alapvetően a magántulajdon és a piacgazdaság talaján állt. Más kérdés, hogy kortársaihoz hasonlóan ő is hitt a hamarosan bekövetkező szociális társadalmi fordulatban, ugyanakkor annak esetleges bekövetkeztét nem kapcsolta pártalakzatokhoz.¹¹ Annak, hogy Gyöngyösi tényleges külügyi tapasztalat híján külügyminiszter lehetett, legalább három oka volt: egyrészt nem akarta a tisztséget elvállalni Szent-Iványi Domokos, a Faragho-féle moszkvai

³ GANTNER Péter: Gyöngyösi János – Egy félreismerett külügyminiszter. Magyar külpolitika (1944–1947). Publikon Kiadó, Budapest, 2013.

⁴ Mindszenty József a népbíróság előtt. Bevezető: BÉKÉS Gellért, utószó VARGA László. Irodalmi Újság, Párizs, 1986.; ISPÁNKI Béla: Az évszázad pere. Megszólal a tanú. A Mindszenty kirakat-per ismeretlen adatai; Vörösvári, Toronto, 1987.; A Mindszenty-per. Összeállította, előszót, életrajzi jegyzeteket írta: GERGELY Jenő és ISSÁK Lajos, szerkesztette: KOVÁCS Lajos Péter. Reform, Budapest, 1989.; KAHLER Frigyes: A főcsapás iránya Esztergom. Mindszenty bíboros pere. Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest, 1998.; GERGELY Jenő: A Mindszenty-per. (Híres politikai perek) Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-J-1-u.

⁶ MNL OL XIX-J-1-o Külügyminisztérium Kollégiuma

⁷ MNL OL XIX-J-1-r Külügyminisztérium Titkárság

⁸ Tömör életrajza: SIPOS Péter: Rajk László. In: Társadalmi Szemle, 32. (1983) 5. 76–86.

⁹ A Magyar Kommunista Párt (MKP), illetve a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőség (KV) tagja 1945. május 22. – 1949. június 11.; az MKP, illetve az MDP Politikai Bizottság tagja 1945. május 22. – 1949. június 11.; az MKP KV Titkársága tagja 1945. május 22. – 1946. október 1.; az MKP Budapesti Területi Bizottsága titkára 1945. május 22. – 1945. november 22.; az MKP KV főtitkárhelyettese 1945. november 22. – 1946. október 1.; az MDP KV Titkársága tagja 1948. június 15. – 1949. június 11. között.

¹⁰ Szabad Nép, 1948. augusztus 6., 1. o.

¹¹ MNL OL XIX-J-1-c-315-Konf.-1946. (Magyar békeidelegáció) 24. doboz, 529–530. o. Gyöngyösi János levele Dr. Wittmann Ernőnek, 1946. szeptember 7.

fegyverszüneti delegáció tagja; másrészt Gyöngyösi lapjában üdvözölte a Vörös Hadsereget, majd 1944-ben szervezte a szovjetekkel szimpatizáló sajtó megjelentetését. Harmadsorban viszont e kinevezés is sejteti: a külügyi tárca a korszakban nem ért túl sokat: az ország szuverenitásának erősen korlátozott volta nem vonzotta a komoly hatalmi ambíciókkal érkező kommunista politikusokat. A magyar külügynek legfontosabb terrénuma 1945-ben a felbomlott intézményi struktúra helyreállítása volt, valamint a felkészülés a békekötésre. Míg előbbi feladat terén Gyöngyösi és stábjja sikereket tudott felmutatni, addig a párizsi béke Magyarország számára kudarcot jelentett.¹²

A kommunista párt érdekeinek érvényesítésére két magas rangú munkatárs ügyelt: Pödör László miniszterhelyettes, valamint Heltai György, a Külügyminisztérium Igazoló Bizottságának vezetője, később a Politikai Osztály irányítója. Hogy a két kommunista politikus mennyire erősen érvényesítette pártjuk érdekeit, az nem egyértelmű. Több jel mutat arra, hogy Heltai az igazolóbizottsági eljárások lefolytatása kapcsán több polgári tisztviselőnek is zöld jelzést adott 1945–1946 folyamán, hozzájárulva ezzel ahhoz a helyzethez, hogy a Külügyminisztérium munkatársainak egy jelentős része még a Horthy-korban került a külügyi szolgálathoz. 1947 kora nyarának kormányválsága aztán megpecsételte Gyöngyösi miniszterségét, aki a Dinnyés-kormányban már nem kaphatott helyet. Utóda a kisgazdapárt balszárnyához tartozó – de a kommunista párt felé orientálódó gravitáló – Mihályfi Ernő, a Tájékoztatási Minisztérium vezetője lett átmeneti jelleggel, majd Molnár Erik történész, akinek személyével megvalósult a tényleges minisztériumi kommunista pártirányítás, azaz a Külügyminisztérium teljes egészében kommunista vezetés alá került.¹³

Az 1947-es kormányválság és következményeinek hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni a magyar külügyi szolgálat életében. Nagy Ferenc lemondása ugyanis olyan emigrálási hullámot indított el a magyar diplomáciában, amelyre a német meg-

szállás óta nem volt példa. Ekkor hagyta el állomáshelyét Szegedy-Maszák Aladár, Andaházi Kasnya Béla, Auer Pál, Rosthy-Forgács Ferenc, Perlaky-Kassa Endre, Gordon Ferenc, Kertész István, valamint a nyugati követségek alkalmazottainak jelentős része.¹⁴ Tény, hogy a nyugati emigrációba kényszerülő diplomaták a Külügyminisztérium legképzettebb munkatársai voltak, sok esetben külföldi egyetemi képzéssel, komoly tanulmányokkal a hátuk mögött. Így a veszteség ekkor, 1947-ben hihetetlen mértékű volt, ugyanakkor a kommunista párt szempontjából a helyzet korántsem volt ennyire egyértelműen negatív, hiszen így oly módon szabadulhattak meg legfőbb külügyi ellenlábasaiktól, hogy nem kellett őket elbocsátani – s ez propaganda szempontjából nem is volt teljesen hatástalan.

A kialakult helyzetről 1947. június 25-én tartott értekezletet a Magyar Kommunista Párt Külügyi Bizottsága, melynek során Révai József realizálta, hogy a Külügyminisztérium volt a leggyengébb „frontszakasz” a kommunista ambíciók között. Révai felelősöket is igyekezett keresni: úgy Pödör László, mint Heltai György igyekezett elhárítani a vádakát, utóbbi végül elismerte, hogy voltak hibák a Külügyminisztérium kommunista érzelmű tisztviselőinek tevékenységében, melyeket nem kezeltek súlyuknak megfelelően – ugyanakkor ezek nem voltak döntőek, jelentősek. Azt például Heltai készségesen elismerte, hogy félreismerte Kertész Istvánt – a Békeelőkészítő Osztály korábbi vezetőjét, disszidálásakor római követet –, akivel kezdettől fogva szimpatizált. A parázs vita mindenesetre abból a szempontból hasznos volt a kommunista párt számára, hogy tisztázták: a külügyre fokozott figyelmet kell fordítani, és a munkatársakat alaposan meg kell szűrni.¹⁵

A legfontosabb feladat ekkortól kezdve a minisztérium személyi állományának megrostálása volt. Hatályba léptették a 600/1948. Korm. számú rendeletet a Külügyminisztérium demokratikus átalakításáról, melynek egyetlen célja a nem lojális – értsd: nem kommunista, vagy társutas – tisztviselők elbocsátása lett. A tisztogatási hullámot így Molnár Erik külügyminiszter indította, csúcspontja pedig 1948 januárjára tehető.¹⁶ Végző soron ez volt a leszámolás a polgári korszak utolsó reliktumával, olyan uniformizálási kísérlet, melynek eredménye egy viszonylag homogén minisztériumi személyi állomány lett, valamint egy újabb disszidálási hullám nyugat felé. A rendelet demokratikus szempontokat természetesen csak a nevében érvényesített, mivel annak célja megbízható nomenklatúra kialakítása volt. Az állomány rostálását 1948-ban azonban már nem olyan engedékenyen hajtották végre, mint 1945–1946-ban a minisztériumi igazolóbizottsági eljárások esetén. Pontosán megszabott

¹² Az 1947-es párizsi békeszerződéshez, a korabeli magyar külpolitikához ld. *ROMSICS Ignác*: A párizsi békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.; Rajk külügyminiszterségéhez: *SÁRINGER János*: Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1945–1950. Négy Árboc Könyvkiadó, Szeged, 2013.; A korabeli kudarcos demokratizálástól: *STANDEISKY Éva*: Kudarcos demokratizálódás. Magyarország a második világháború utáni években. 2000, 2011/7–8, 3–19.

¹³ A Külügyminisztérium korabeli történetéhez ld. *ENGLERT György*: A Külügyminisztérium újjászervezése és átszervezése 1945–49. In: *GERGELY Jenő* (főszerk.) Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Budapest, ELTE Történettudományok Doktori Iskolája Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Budapest, 2010. 207–222. o., valamint *SÁRINGER János*: Fejezetek a magyar külügyi igazgatás 1945 és 1948 közötti történetéből. In: *Külügyi Szemle*, 10. (2011) 4. 128–156. A magyar külpolitikához ld. *BALOGH Sándor*: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988. és *GYÖRI-SZABÓ Róbert*: A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig. Helikon Kiadó, Budapest, 2011.

¹⁴ *ENGLERT Gy.*: A Külügyminisztérium újjászervezése i. m. 216.

¹⁵ MNL OL M-KS 274. (Magyar Kommunista Párt iratai) 10. csoport, 1. őrzési egység. Jegyzőkönyv az MKP Külügyi Bizottságának 1947. június 25-i üléséről.

¹⁶ *ENGLERT Gy.*: A Külügyminisztérium újjászervezése i. m. 217.

leépítési kvóták szerint igyekeztek megszabadulni minden nemkívánatos elemtől, az elbocsátandó tisztviselők pedig osztályvezetőtől altisztekig és tiszteletdíjasokig minden rangú munkavállalót érintettek.

Az elbocsátások második nagy hulláma 1948 decemberére esett. Ekkor már Rajk volt a külügyminiszter, s így folytatta elődje politikáját. A minisztériumban már forrongott a levegő: személyes, egzisztenciális feszültségek, kölcsönös bizalmatlanság és félelem uralkodott. A „600-as rendelet” eredményeképpen senki sem tudhatta pontosan, az újabb és újabb leépítési hullámok alkalmával kit bocsátanak el. Meg kell jegyezni, a külügy – tisztviselőit tekintve – mindig is valamiféle zárt rendszert alkotott, olyan testületet, melynek tagjai alapvetően ismerték egymást, és ha nem is kifejezetten bizalomteljes, de kollegiális légkör határozta meg külügyi szolgálatuk mindennapjait. Ennek a légkörnek 1948-ra nyoma sem maradt. Rajk 1948 decemberében olyan körrendeletet adott ki, amely igyekezett a felfokozott hangulatot valamelyest mérsékelni, továbbá a rendelkezésre álló eszközökkel – és kétségtelenül belügyminiszteri tekintélyével – az irányba hatni, hogy a minisztérium viszonylag zavartalanul működhessen.

Természetesen meg kell jegyeznünk, hogy Rajk az elbocsátásokat ugyanannyira szükségszerűnek érezte, mint kommunista elvbarátai, s láthattuk, ő maga járt élen azok gyakorlati megvalósításában. Ugyanakkor pont ez a tapasztalat tette rutinossá e téren: tudta, hogy a kétségtelenül feszültségekkel járó processzus milyen módon tartható kordában, hogyan érhető el a legnagyobb (politikai) haszon a legkisebb (presztízs)vesztéssel.

Nem feltétlenül Rajkon múlt, de a leépítések lassan tényleg mérséklődtek, s így az amúgy nyomott hangulat kezdett oldódni, melyben a miniszter személyiségének is lehetett szerepe. Ugyanakkor e jelenséggel párhuzamosan meg kell jegyezni, hogy a minisztérium korábban nem látott nívóvesztés pályájára lépett. Erre csupán egy példa, melyet Rajk elődje hozott a minisztérium korábban bevett, latin kifejezéseken alapuló rövidítéseinek – pro domo, reservált stb. – magyarosítására, mivel azokat az újonnan kinevezett tisztviselők nem értették.¹⁷ Ez a folyamat nagyban összefüggött azzal a nagyleptékű társadalmi-politikai változással, amely ekkoriban teljesedett ki Magyarországon. A politikai értelemben megvalósuló, pártszempontok alapján kialakított nomenklatura létrejöttével, amelynek során a korábbi polgári-nemesi-értelmiségi bázisú tisztviselőrétegek helyét rövid tanfolyamokon képzett munkatársak vették át.

A Külügyminisztérium színvonala ezen években rohamosan csökkent. A minisztériumi iratok nyelvi nívója fokozatosan romlott, egyre több helyesírási hiba, stílus-

talanság, elütés tanúskodott arról a komplex társadalmi válságról, amely minden magyarországi közintézményben éreztette hatását. Amikor 1948-ban Rajk miniszter lett, akkor ezekkel a problémákkal kellett volna felvennie a versenyt – rövid hivatali ideje alatt értelemszerűen ez lehetetlen lett volna.

Rajk külügyminiszteri pályájának legfajsúlyosabb eseménye a Mindszenty-ügy kirobbanása volt. Az közismert, hogy az esztergomi érsek körül miként fogyott el a levegő 1947 nyaratól, s milyen hisztérikus hecckampány indult meg személye, valamint a római katolikus egyház ellen.¹⁸ Amikor 1948 karácsonyán Mindszenty Józsefet őrizetbe vették, a nemzetközi botrány borítékolható volt. Miután megtörtént a vádemelés, a demokratikus államok szinte rögtön tudhatták, hogy Magyarországon koncepciós per van kibontakozóban – olyan nevetséges és súlytalan vádakkal, mint a valutaüzérkedés. A botrányt erősíthette az új érsek személye is, aki 1945-től töltötte be magas egyházi méltóságát. Serédi Jusztinián utóda pedig már a világháború után került hivatalába, és pedig kifejezetten jó előélettel, hiszen a nyilasok fogságát is megjárta, és múltja semmilyen szempontból nem volt terhelt szélsőjobboldali allűrökkel. A botrányt erősíthette a római katolikus egyház nemzetközi beágyazottsága szintúgy, mint az éppen ekkortájt beköszöntő hidegháborús fordulat. Rajk Lászlónak kezelnie kellett a problémát, hiszen a külügyi szolgálathoz folyamatosan érkeztek a jelentések a magyar külképviseletekről. Rajkban – mint politikustársainak többségében is – kétségtelenül 1947 nyarat idézhette a vártnál nagyobb nemzetközi tiltakozás. Azt pedig megtanulta a kommunista párt, hogy válsághelyzetekben egységes álláspontot kell érvényesíteni, egységes kommunikációt úgy a külföld, mint az anyaország viszonylatában. Ma már jól látható: ez a politikai összezárás jól sikerült.

Rajk a Mindszenty-per hivatalos magyar értékelését képviselte nyilatkozataiban, azaz azt a leegyszerűsített narratívát fogadta el, melyet a per kitervelői előre megfogalmaztak:

„A Mindszenty-per ítélethirdetése óta a nemzetközi reakció példátlan rágalom-hadjáratot indított Magyarország ellen. Ebben a rágalomhadjáratban részt vesz maga Truman elnök, Acheson külügyminiszter és nem marad el mögöttük Bevin angol külügyminiszter sem. Mindannyian a vallásszabadság és az emberi szabadságjogok védelmezőjének köntösébe bújnak, hogy így leplezzék egy szabad és szuverén állam belügyeibe való brutális beavatkozási kísérleteiket, sőt nem egy esetben beavatkozásuk tényeit. Magatartásukat minősíthetetlen hangnem és az államok közötti érintkezésben nemcsak szokatlan, de megengedhetetlen eszközök alkalmazása jellemzi. A tényállásokat tudatosan elferdítve, meghamisítva, vagy egyszerűen tudomásul sem

¹⁸ BANK Barbara: Hangulatok, vélemények Mindszenty bíboros letartóztatása előtt és után. In: Vasi Szemle, 82. (2015.) 5. szám 842–854. o.

¹⁷ SÁRINGER I.: Iratok a magyar i. m. 226–227.

véve emelnek vádat Magyarország demokratikus rendszere és a magyar kormány ténykedései ellen. Magatartásukra jellemző, hogy a Mindszenty-per fasiszta vádlottjait a békeszerződések ama paragrafusával próbálják védeni és menteni, amelyet a békekonferencia éppen a faszizmus felszámolása céljából iktatott be. Nyilvánvaló, ebből, hogy az amerikai imperializmusnak és csatlósaiknak ma már nem a faszizmus felszámolása, hanem újjáélesztése a célja.”¹⁹

A fasiszta összeesküvés és az imperializmus faszizmusba fordulása a hidegháborús légkör szókészletébe vezet, egyúttal jelzi, Rajk teljesen azonosult a hivatalos magyar kormánypropagandával. Mindenesetre a Mindszenty-ügy mellett minisztersége másik nagy politikai eseménye a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) megalakulása volt 1949. január 25-én. Ebben azonban Rajknak protokolláris szerepe volt csakúgy, mint minden más kelet-közép-európai csatlósállamnak. Moszkva ebben az esetben is saját érdekét érvényesítette, melyhez újdonsült szövetségeseinek alkalmazkodni kellett.

Rajk külügyminiszteri tevékenységéről belső pártfórumokon is számot adott. Az egyik ilyen jellegű fontos testület a Magyar Dolgozók Pártja Külügyi Bizottsága (vagy Külügyi Kollégiuma) volt. E szűk körű testületben a pártvezetés igyekezett megbeszélni minden fontosabb ügyet, amely csak összefüggött a külpolitikai kérdésekkel.²⁰ Az üléseket gyakran Révai József dolgozószobájában tartották, és az ülés tervezett napirendi pontjait megküldték az érintetteknek.²¹ A testület első ülése 1948. június 6-án volt, a második viszont már Rajk augusztus 5-i külügyminiszterré kinevezése után, augusztus 18-án. Az augusztus 18-i ülésen Rajk javaslatot tett a bizottság üléseinek rendszeres, lehetőleg heti összehívására, valamint új külképviseletek alapítását is szorgalmazta. Ezen az ülésen javasolta továbbá az egyéb minisztériumok külkapcsolatainak külügyminisztériumi kontroll alá helyezését, a Külügyminisztérium átszervezését.²² Valószínűleg ez az ülés volt a legfontosabb, ugyanis Rajk itt több, általa fontosnak ítélt előterjesztést nyújthatott be. Ekkor dőlt el az is, hogy a Bizottság minden szerdán délután 7 órakor ülésezik.²³

¹⁹ Rajk MTI-nyilatkozatát a Szabad Nép közölte: Szabad Nép, 1949. február 13. 3. o.

²⁰ Az MDP Külügyi Bizottságainak napirendi jegyzékei nyomtatásban is hozzáférhetők: T. VARGA György: Az MDP központi vezetősége, politikai bizottsága és titkársága üléseinek napirendi jegyzékei III. kötet 1948–1953 (A Magyar Országos Levéltár segédletei, 18/3.) Budapest, MOL.

²¹ MNL OL M-KS 276.f. 80. cs. (MDP Külügyi Bizottság) 5. ö. e. Komjáth Irén levele Farkas Mihálynak, 1948. október 7.

²² MNL OL M-KS 276.f. 80. cs. (MDP Külügyi Bizottság) 2. ö. e. Az MDP Külügyi Bizottságának 1948. augusztus 18-i ülésének iratai.

²³ MNL OL M-KS 276. f. 80. cs. (MDP Külügyi Bizottság) 2. ö. e. Jegyzőkönyv a Külügyi Bizottság 1948. augusztus 18-án tartott üléséről. Az MDP Külügyi Bizottságának 1948. szeptember 30-i ülésének iratai.

A Külügyminisztérium újjászervezése a fentebb már említett elitváltási tematikába illeszkedik. Rajkék a „600-as rendelet” nyomán elbocsátottak helyére 30 fő felvételét javasolták, elsősorban a NÉKOSZ-ból²⁴, valamint a SZIT-ből²⁵. Őket hosszú távon a külképviseletekre szánták, s így megfelelő – elsősorban nyelvi – képzésük is szóba került. Itt merült föl, hogy a Személyzeti Osztály közvetlenül a miniszternek legyen alárendelve. Nem nehéz ehelyütt felismerni, hogy Rajk komoly személyzetpolitikai lépésekre készült, ahogy tette azt belügyminiszterként is.²⁶

A fentebb említett elbocsátásokra a november 26-i ülésen újra visszatértek: ekkor is Rajk felelt az ügyért. Egy külön jegyzőkönyv foglalkozott a Külügyminisztérium átszervezésével. Először a szervezet struktúráját igyekeztek átalakítani, kiküszöbölendő egyes osztályok párhuzamos munkavégzését. Ennek keretében szűnt volna meg a Kulturális Osztály, s vette volna át ügyköreit a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Intézete, valamint a Szociálpolitikai Osztály, melyet a Konzuláris Osztály helyettesített volna. Eme Konzuláris Osztály átvette volna a Jogi Osztály feladatainak egy részét is.²⁷ Ezt követően az irat személyi kérdéseket is érintett, döntően ekkor már csupán áthelyezésekről volt szó, azonban a politikai okokból történő elbocsátások szintén napirenden voltak. Ekkor 53 fő elbocsátásával kalkuláltak, mely után a tömeges leépítések eszközét kiveztették volna a minisztérium életéből.²⁸

Hogy e politikai indíttatású tisztogatások mennyire kétarcúak voltak, az érintett kommunista döntéshozók – valószínűleg a javaslat egyik kidolgozója, Rajk László is – pontosan tudták. Felmerült ugyanis Kuhl Lajos, Pokorny Hermann és Kibédy Albert esete. Kuhl még pozsonyi konzul korában élelmezett szovjet hadifoglyokat,

²⁴ Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ). A népi kollégiumok 1946. június 8-án alakult központi szerve. A tehetséges paraszt- és munkásfiatalok közép- és felsőfokú bentlakásos tanulmányainak biztosítására alapított intézmények 1939–1949 között működtek Magyarországon. Az első népi kollégiumot Györfy István hozta létre Bolyai Kollégium elnevezéssel a felsőfokon képzett parasztfiatalok részére. Az MDP 1948. szeptember 19-én hozott határozata után kommunista oldalról több bírálat érte őket független gondolkodásuk miatt, ezután a kollégiumi rendszer fokozatosan elszűrkült, előkészületek kezdődtek az állami kollégiumokkal való egyesítésükre. A Rajk-perrel kapcsolatba hozva a NÉKOSZ-t, a szervezet központi ülésén, 1949. július 10-én felszámolták a szövetség rendszerét.

²⁵ A Szakszervezeti Ifjúság- és Tanoncmozgalom (SZIT) a Szakszervezeti Tanács Ifjúsági Titkársága 1945. februárban létrehozott ifjúságmozgalom tömegszervezete. Az érdekvédelmi szervezetben a két munkáspárt paritásos alapon képviseltette magát. 1946 márciusában országos mozgalommá vált a SZIT, két évvel később, 1948 márciusában a Magyar Ifjúság Népi Szövetség kommunista vezetésű munkásifjúsági szervezete lett. 1950 júniusában a DISZ megalakulása után elvesztette önállóságát, és beolvadt az MDP ifjúsági szervezetébe.

²⁶ MNL OL M-KS 276.f. 80. cs. (MDP Külügyi Bizottság) 2. ö. e.

²⁷ MNL OL M-KS 276.f. 80. cs. (MDP Külügyi Bizottság) 10. ö. e. Javaslat a Külügyminisztérium átszervezésére, 1948. november 17.

²⁸ Uo.

Kibédy pedig nagyon jó munkaező volt. Így kompromisszumként Kuhl és Pokorny elbocsátását időben később gondolták megvalósítani, de oly módon, hogy anyagi hátrány ne érje őket, Kibédyt pedig egyszerűen áthelyezésre ítélték. E három ügy szemléletesen világította meg a korabeli tisztogatások realitását. Az eltávolítások végrehajtása nem képezhetette vita tárgyát, csupán a módozatok (elbocsátás, áthelyezés stb.)²⁹

Rajk 1948. szeptember 30-án külügyminiszterként referált az 1923-as finn–magyar kereskedelmi szerződésről, Böhm Vilmos nyugdíjjogosultságának elutasításáról, Vigh Károly egyik könyvének támogatásáról, valamint egy MEFHESZ-brosúra megjelentetésének támogatásáról. Ezekon felül szóba hozott albán, lengyel ügyeket is, a New York-i főkonzultus betöltésének ügyét.³⁰ Rajk minisztersége nem szűkölködött a kampányizú megnyilatkozásokban sem: 1948 októberében például hírt adtak a lapok arról, hogy a washingtoni magyar követségre fegyveres rabló hatolt be. Ekkor Rajk behívatta az amerikai követet, és közölte vele, ez Magyarországon elképzelhetetlen lett volna.³¹

Rajk, az egykori magyar–francia szakos bölcész a hazai kommunista mozgalom fontos tagjává vált az 1930-as években. A spanyol polgárháború veteránja Franciaországból tért haza 1941-ben, hogy a hazai földalatti kommunista mozgalom szervezésében részt vehessen. A kommunista mozgalom sármos plakátarca körül tudatosan építettek egyfajta politikai arculatot, s ez a népfrontos politikát mímelő kommunista pártnak kifejezetten előnyös lehetett. Ahogy ma már köztudott, hogy Rajk vesztét az a moszkovita klikk okozta, akik – Rákosi Mátyás vezetésével – konkurenciát láttak a népszerű belügyminiszterben. Ha külügyminiszterségét értékelni akarjuk, elsősorban a minisztérium személyi állományának megrostálására kell gondolnunk, kisebb részben azon strukturális reformokra, melyekkel az intézményt átszervezte. Jelentős külpolitikai sikerek nem kapcsolódnak nevéhez, viszont szerepe a pártállam kiépítésében megkerülhetetlen. A magyar külügyi szolgálat pedig nagyon kemény árat fizetett e szakszerűtlen térfoglalásért. Évtizedek tapasztalata vált pár év alatt semmivé a régi polgári gárda szanálása végett – a Külügyminisztérium pedig szinte mindent a legelejétől kezdetett, amely magyarázata lehet az 1950-es évek sivár valóságának.

²⁹ Uo.

³⁰ MNL OL M-KS 276.f. 80. cs. (MDP Külügyi Bizottság) 4. ő. e. Az MDP Külügyi Bizottságának 1948. szeptember 30-i ülésének iratai.

³¹ Szabad Nép, 1948. október 7., 3.

GECSÉNYI LAJOS

HOGYAN TOVÁBB?

A magyar emigráció útkeresése. Eckhardt Tibor és Horthy Miklós levelei Lengyel Béla altábornagyhoz (1949)

Az 1945 tavaszán a szovjet Vörös Hadsereg gőzhengere elől a hitleri harmadik birodalom területére harcolva visszavonult honvédségi alakulatok és a kényszerből vagy félelemből velük menekült polgári lakosság a háború végén Németországban és Ausztriában találtak átmeneti megnyugvást. A rövid idő alatt létrejött ausztriai megszállási zónákban különbözőképpen bántak az egykori magyar fegyveres testületek tagjaival, de a mindennapi megélhetés biztosításáért folytatott küzdelemben valamennyien azonos helyzetbe kerültek.¹ Az önszerveződés, a kapcsolatok keresése így kezdettől fogva fontos szerepet játszott az életükben. A szovjet hadsereg elleni gerillaharcra 1944 végén létrehozott ún. Kopjás-mozgalom törzsfőnöke, Korponay Miklós vezérkari százados már 1945. május–júniusában kísérletet tett a kapcsolatok felvételére a megszálló szövetséges hatóságokkal.² A sokkal inkább virtuálisan, mint valóságosan létezett „kopjásokra” hivatkozva igyekezett meggyőzni a térségben tájékozódó francia, angol és amerikai hírszerző szolgálatok embereit, hogy a magyarországi információk beszerzésében ők és emberei jelentik az egyedül lehetséges bázist. Ez a vonal azonban, ami a kommunisták irányítása alatt álló magyar katonai elhárítás aktivitásának köszönhetően csak nagy nehézségek árán működött, csupán átmeneti megoldás lehetett.³ Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugaton maradó katonák számára, az egykori bajtársi szellem fenntartása, szociális ügyeik intézése, az Európából történő kivándorlás szervezése a meghatározó. Létfenntartásuk, kapcsolatépítésük pénzügyi (és jóval kevésbé politikai) bázisának megteremtéséhez a nyugati finanszírozással végzett hírszerzés ugyan jelentett némi anyagi támogatást, de erre aligha lehetett tömegesen és tartósan építkezni.

¹ Az emigráció helyzetére lásd alapvető munkaként *BORBANDI Gyula*: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. Bern, 1985. c. monográfiáját. A jelen témára különösen a 42–45. lapok.

² Korponay Miklósról lásd *TÖRÖK Ádám*: Harcba a keleti széllel – Korponay Miklós százados életútja In: Utak és kereszteződések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Főszerk. *KAHLER Frigyes*. Szerk. *BANK Barbara*. Bp. 2013. 109–120.

³ A Kopjás mozgalomról lásd *GOSZTONYI Péter*: A magyar honvédség a második világháborúban. Róma, 1986. 314. és újabban *BANK Barbara*: Ejtőernyős kopjás harci bevetések 1944–1945. In: Utak és kereszteződések i. m. 203–213.

A tudatos szervezkedés végül is a hazaszállítások nagy hullámának lecsengése után 1946 tavaszától indult meg nagyobb erővel. A Magyar Szabadság Mozgalom (MSZM) megalakulása 1946. május 17-én volt az első lépés ezen az úton. A kisbarnaki Farkas Ferenc szkv. vezérezredes vezette szervezet döntően az 1945-ös konzervatív politikai emigrációra épített, de éppen vezetőjének katonai pályája tette nyitottá az első pillanattól kezdve a tisztikar számára is. Azt, hogy az egykori Honvédség tagjai számára még sem az MSZM lett a meghatározó, végül is vezetőinek a nemzetközi helyzetet teljesen félreismerő, vállalhatatlan politizálása és a katonai elit egy részének rivalizálása döntötte el. 1947. augusztusában a balul sikerült altöttingi „országgyűlés” után a katonák hamarosan egy saját szervezet létrehozásának keresték a lehetőségét. A kezdeményezés mások mellett a Szálasi-kormány idején a Vezérkari Főnökség 2. (katonai hírszerzési és kémelhárítási) osztályát vezető Zákó András vezérőrnagytól indult ki. Zákó röviddel azt követően, hogy 1947 nyarán megérkezett a stájerországi kellerbergi hadifogolytáborba, a „Kopjás-legendára” építve teljes határozottsággal vette kezébe az irányítást.⁴ Kezdetben Farkas Ferencsel együttműködve gyűjtötte maga köré a katonákat, Altötting után azonban fokozatosan megkezdte az elválást a Szabadság Mozgalom vezetőjétől. Az előkészítő munka során igyekezett az emigráció minden irányzatával felvenni az összeköttetést, megnyerni a régi és új menekült politikusok támogatását. Levelet írt Habsburg Ottó főhercegnek, találkozott Eckhardt Tibor európai megbízottjával, gróf Pálffy Józseffel, a friss emigráns Nagy Ferenc volt miniszterelnökkel. A sikert számára a fiatal vezérkari tisztek 1948. augusztus 26-án, Münchenben tartott megbeszélése hozta meg, amikor felkérték őt érdekeik képviselőjére, egy nyíltan működő, önálló szervezet létrehozására és vezetésére. Október végén ugyan Adonyi-Nárády Ferenc vk. őrnagy megelőzte őt, amikor Karinthyban megalakította a Bajtársi Közösség nevű szervezetet, de az egyre erőteljesebb támogatással bíró Zákónak sikerült Adonyit is maga mellé állítania. Így nem volt akadálya, hogy a tiroli Absam nevű városkában 1948. december 21-én a *Bajtársak!* kezdetű kiáltvány kibocsátásával, a szimbolikus jelentőségű január elseji dátummal megalakuljon a magyar emigráció sok éven át legjelentősebb szervezete, a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége (MHBK).

Úgy tűnt, hogy nemcsak Horthy Miklós kormányzót (akit Zákó személyesen is felkeresett), de Farkas Ferencet és számos más magas rangú katonát sikerült megnyerni az ügynek. Erre annál is inkább szükség volt, mert az emigráció megosztottságából adódóan szinte az első pillanattól megindultak az irányítás megszerzésére,

⁴ Zákó Andrásról lásd UNGVÁRY Krisztián: Az MHBK szürke eminenciása. Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások. In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni” (Romsics Ignác) Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk. GEBEI Sándor-íj. BERTÉNYI Iván–RAINER M. János. Eger, 2011. 485–488.

befolyásolásra irányuló kísérletek. Miként megkezdődtek a támadások is a nyilas kormánnyal együttműködő (kezdetben Horthy szémszögéből nézve is hitszegő) Zákó és társai ellen.⁵

A megoldás keresése, az ellentétek áthidalása 1949 folyamán kulcsfontosságúvá vált. A különböző érdekek jól tükröződtek a függelékben közölt – kalandos sorsú – levelekben, melyeket 1950 januárjában az osztrák politikai rendőrség Grazban Lengyel Béla⁶ altábornagy igazoltatása és személyes holmijának átvizsgálása során kobzott el. A leveleket németre fordították, és a fordítást csatolták Lengyel megfigyelési dossziéjához, amellyel együtt évtizedekkel később a levéltárba került.⁷

A két levélíró, a már Portugáliában élő Horthy Miklós és az Egyesült Államokban frissen megalakult Magyar Nemzeti Bizottmány egyik meghatározó személyisége, Eckhardt Tibor,⁸ a „múlt, jelen és jövő” jegyében írtak Lengyel Bélának, akit katonai pályája alapján a katonai emigráció mértékadó és kiegyensúlyozott tagjának tekintettek. Horthy írt a katonai emigráció feladatairól, támogatásáról biztosította Zákót, de nem mulasztotta el, hogy hangsúlyozza, mennyire fontos volna egy hadsereg-főparancsnok, vagy legalább egy, a rangidős tábornokokból álló Legfelső Tanács kinevezése, akik felügyeletet gyakorolnak az MHBK felett.

Eckhardt nem kevés illúzióval a jelenről és a remélt jövőről írt: a nemzetközi viszonyok és az amerikai külpolitika változásáról, a várható szovjet–amerikai összecsapásról, az emigráció katonai szervezésének lehetőségeiről és feladatairól egy háború esetén.

⁵ Az események pontos időrendi részletezése megtalálható Korponay Miklós feljegyzéseiben. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.5. O-8-2001/31 kötet.

⁶ Vitéz ebesfalvi Lengyel Béla (1897–1988) altábornagy (1944), katonai attasé Varsóban (1934–1939). 1945-től nyugállományban. 1948-ban emigrált Ausztriába. Az 1956-os forradalom idején a First Aid for Hungary segélyszervezet ausztriai megbízottja. A feljegyzéseket most készítem el kiadásra.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Wien, Bundesministerium für Inneres Generaldirektion der öffentlichen Sicherheit 1950-522. Az eredeti magyar nyelvű leveleket nem sikerült megtalálnunk. A közölt szövegeket németről fordítottuk. Köszönöm HR Dr. Rudolf Jerabek kollégának, az Österreichisches Staatsarchiv munkatársának a kutatásomhoz nyújtott segítséget.

⁸ Eckhardt Tibor (1888–1972) politikus, parlamenti képviselő (1922–1926, 1931–1941). 1941-től az Egyesült Államokban a Szabad Magyarországért Mozgalom vezetője. A háborút követően nem tért haza. 1948-tól a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja, a honvédelmi bizottság elnöke. 1954-ben kilépett a Bizottmányból. Az 1956-os forradalom idején a First Aid for Hungary segélyszervezet megalapítója.

Függelék

1. 1949. OKTÓBER 22.

ECKHARDT TIBOR LENGYEL BÉLÁHOZ

245 East 37th Street, Apt. 3H

New York City, 1949. okt. 22.

Kedves Barátom!

Ne vedd rossz néven, hogy kitűnően megfogalmazott augusztus 8-ai emlékiratod* ily későn válaszolom meg, de hosszabban akartalak szervezési és stratégiai kérdésekben vallott felfogásomról tájékoztatni, ám nem tudtam időt szakítani egy hosszabb levélre. Most visszatérve egy hathetes körútról, mindazt le akarom írni, ami nyomja a lelkiismeretem. Előrebocsátom, hogy megállapításaid túlnyomó részével egyetértek, és csak azokra a pontokra térek ki, amelyekhez megjegyzéseim vagy kiegészítő észrevételeim vannak.

1) Leveled és emlékiratod pontjait sorra véve, tájékoztatlak Téged, hogy Amerika manapság már semmilyen különbséget nem tesz a volt szövetségesei (lengyelek, csehek stb.) és a volt tengelyhatalmak között. Itt még gyorsabban felejtene, mint Európában és a magyar egység megteremtésével, valamint az eddigi komoly munkával sikerült elérnem, hogy az itteni állam megítélése szerint nem állunk hátrább egyetlen nyugat-európai államnál sem, sőt a magyar bizottságnak a legjobb híre van, mivel legalább látszat szerint a legegységesebb. Ha a helyzet nem rosszabbodik, biztos, hogy mi is egyidejűleg azt kapjuk, amit a csehek értek. Egyenjogúságunk a nyugati hatalmaknál biztosított. Ez a legnagyobb siker, amit mi eddig elértünk. Sajnos a második világháború idején ezt nem sikerült magunknak biztosítani. A jövőbeni háború után nem fogunk ismét a szégyenpadra kerülni. Ezt a politikai sikert egy politika-mentes fegyelmezett magyar felszabadító hadsereg szervezésével kell alátámasztani. Ez életem legfőbb célja, ehhez kérem a Te és minden derék magyar tiszt és katona támogatását.

2) Nagy örömmel látom a leveledből és hallom komoly oldalról, hogy minden politikai mozgalomtól távol tartod magad. Tudom azt is, hogy katonai rangodnak köszönhetően komoly tekintélynek örvendesz a magyar haderő tisztességes tagjai részéről. Ezért is sajnálom, hogy a Magyar Nemzeti Bizottmány, illetve annak Végrehajtó Bizottsága ma még nincsen abban a helyzetben, hogy katonai vonalon megbízásokat adjon, vagy szerepet osszon. A mai magyar rendszert Amerika még elismeri és diplomáciai kapcsolatot tart fenn vele. Ezt a tényt itt oly messzemenő korrektséggel fogják fel, hogy nem hajlandók semmiféle katonai szervezés dolgában, illetve földalatti mozgalom ügyében hivatalos tárgyalásokat folytatni. A „Szabad

Európa Bizottság”, amely kitűnő nem hivatalos amerikai személyekből jött létre fél-hivatalos kapcsolatokat tart ma velünk, melyek sok tekintetben nagyon kielégítően fejlődnek. A „Szabad Európa Bizottságban” a katonai kérdések teljesen ki vannak zárva, így az itteni vezérkarral, mellyel még a háború idejéből jó kapcsolataim vannak, csak magán kapcsolatot tarthatok fenn. Röviden: mindenről orientálva vagyok, de katonai vonalon semmit sem tudok elintézni. Nem vagyok a földalatti mozgalmak időelőtti szervezésének híve, főként katonai vonalon. Egy katonai szervezet parancson és az előljáró iránti tiszteleten nyugszik. Parancsokat viszont csak azután adhatnak, ha a betartatására a hatalom és az anyagi eszközök már rendelkezésre állnak, de egy katonai szervezet előfeltétele a katonai kérdéseket illető megállapodás a nyugati hatalmakkal. Biztosítalak Téged, hogy az európai országok hadügyi képviselői között az első leszek, aki ezt, főként Amerikában, el fogom tudni intézni. Az alapvető akadályok ma még azonban áthidalhatatlanok, úgy hogy a tevékenységem katonai kérdésekben csak a tájékozódásra és tájékoztatásra korlátozódik.

3) Ennyit a szervezési kérdésekről, melyekkel kapcsolatban a megjegyzéseidet és javaslataidat bizalommal várom. Remélem, hogy ebben a kérdésben valamikor vezető szerepet fogsz kapni.

Áttérve a stratégiai kérdésekre, az első gondolat, amit Amerikával kapcsolatban nem hangsúlyozhatok eléggé, hogy ez a nemzet olyannyira békeszerető és az emberek tömege a biztonságnak abban a hamis tudatában él, hogy egy preventív háború egy Amerikát érintő nagy veszély megakadályozása céljából is egyszer s mindenkorra ki van zárva. Amennyire Amerika a négy éve meglévő atombomba-monopóliumot nem alkalmazta határozottan a nemzetközi kontroll kikényszerítésére, úgy az atlanti-paktumot is, ami Európából nézve jellemzően talán offenzívnek tűnik, itt jellemzően defenzívnek értékelik. Kizárólag csak egy katonai egyezményrel fegyverkezve, ami egy orosz támadás ellen védekezési lehetőséget nyújt, a támadó katonai műveletek nem képezik megfontolás tárgyát. Sajnálatomra közölnöm kell Veled azt is, hogy az amerikai fegyverkezés tempója, figyelembe véve a múltat, komoly sikereket mutat, de tekintve a veszélyt, nagyon lassú. Ma talán a Pireneusok biztosak lennének, de a Rajna-vonal aligha védhető tartósan és ott legfeljebb egy szervezett visszavonulást biztosíthatnak. A folyamatban lévő program szerint a nyugati hatalmak 1952-ben a Rajna-vonal védelmére 50 hadosztálllyal lesznek készen. Megítélem szerint ez a legminimálisabb erő, mely 175 orosz hadosztály ellen tartósan elláthatná a védelmet, míg Amerika az ellentámadásra fegyverkezik. Abban igazad van és ezt Pearl Harbor után nagy csodálkozással láttam, hogy az amerikai hadiipar és az ő szervezési képességük, ha egyszer a háború kitör, oly rövid idő alatt produkálna meghatározó sikereket, amit mi európai mérték szerint elképzelni sem tudunk. (Pl. az altiszti kiképzéshez 7 hétre van szükség)

4) Éppen ezért nincs kétségem az utolsó eredményt illetően, és a képet sötétnek, de nagyon sötétnek látom, ha arra gondolok, mibe fog a győzelem kerülni. Nemcsak a barbár ázsiai oroszok miatt, akik a visszavonulásnál 1939-ben** saját földjüket felégették, hanem azért is, mert az orosz hadsereg tömege átvonul Nyugat-Európán, a tartalékaikat nálunk koncentrálják, a hadiiparunk nekik fog dolgozni és ezért nem kerülhetjük el, hogy saját földünk áldozatul essen a nyugati hatalmak bombázásának.

Mindent megteszek azért, hogy ezt a veszélyt elhárítsam, ezért döntő jelentőségű, hogy a magyar földalatti mozgalom egy háború esetén feladatokat hajthasson végre.

5) Teljesen igazad van, hogy nekünk mihamarabb szükségünk van egy fegyveres szervezetre, amely vagy mozgó fegyveres erőként, vagy harci feladatokra alkalmazható. A körülményeket tekintve a magyar fegyveres erő mindenestre kicsiny, ezért a háború idején takarékoskodnunk kell vele, hogy elég erőnk maradjon a végére és ne legyünk kiszolgáltatva idegen hatalmaknak, esetleg szomszédaink fegyveres erejének és az ő segítségüknek. Ennek ellenére azt hiszem, hogy hazánk felszabadítása után még elegendő erőnk lenne, hogy részt vehessünk egy Oroszország elleni hadjáratban. Erről a kérdésről még időelőtti gondolkodni, mivel nem tudhatjuk, honnan fog bekövetkezni a nyugati hatalmak ellentámadása, esetleg a Perzsa-öböl felől vagy a Szuеzi-csatorna vidékéről, mely esetben Moszkva korábban felszabadul, mint Budapest.

6) Amennyiben az itteni politikai helyzet megengedné, szívesen hoznék jól képzett és angolul beszélő magyar tiszteket minél nagyobb számban Amerikába a legmodernebb eszközökkel történő kiképzésre. Ez a kérdés nagy valószínűséggel elsőként megoldható volna. Ezért előnyös volna, hogy kihasználva a tudásod és a kapcsolataid, kizárólag a bizalmas tájékoztatásomra, összeállítanál egy névjegyzéket, hogy kiknek az áthozatalát javasolnád kiképzésre. Ebben az esetben arra törekednék, hogy ezzel a tiszti csoporttal Te is átvölj, mint ennek a különítménynek a parancsnoka, és a kiképzésen túlmutató kérdéseket közösen az amerikai vonallal itt megbeszélhetnénk.

Kérlek, értesíts, beszélj-s-e angolul, esetleg más idegen nyelven. Nagyon hálás lennék, ha közölnéd a felvetett gondolatokra vonatkozó megjegyzéseid.

Ismételten köszönöm számos gondolatod és kérlek egy józan katonai elképzeléseket tartalmazó memorandum elkészítésére és további támogatásra.

Igaz nagyrabecsüléssel és baráti üdvözléssel maradok híved

Eckhardt Tibor

P.s. Ha jónak tartod, használd fel levelem tartalmát a komoly magyar tisztek tájékoztatására.

* Lengyel Béla emlékiratát nem tudtuk megtalálni.

** Az 1939-es évszám vagy az eredeti levél németre történt fordítása során keletkezett elírás, vagy nem azonosítható utalás.

2. 1949. NOVEMBER 16.

HORTHY MIKLÓS LENGYEL BÉLÁHOZ

Estoril,

Casal Sancta Margarida, Rua Infante de Sagres

Portugal, 16/XI

Kedves Lengyel,

Köszönöm érdekes és részletes leveled* és örülök, hogy végre kapcsolatba kerülhattunk.

Ami a balkáni helyzetet illeti, remélem és kívánom, hogy megindítsa a mai lehetetlen helyzet egyetlen lehetséges megoldását, a 3. világháborút. Az angol politika sarkpontja évszázadokon át az volt, hogy távol tartsa az oroszokat a Földközi-tengertől. De tekintettel a Nyugat gyenge vezetésére, nem merek hinni egy energikus elhatározásban. Minden megoldás, minden irányban a nyugati hatalmaktól, elsősorban az Egyesült Államoktól függ. Miután véleményem szerint ott van a Nemzeti Bizottmány legértékesebb embere, Eckhardt Tibor, aki jó kapcsolatokkal rendelkezik és tud tárgyalni, nagyon fontos, hogy ő ott maradjon. Minthogy ma legalább egymillió katona áll egymással szemben, a mi erőnk oly szánsalmasan kicsi, hogy csak a háttérben ügyeskedhetik. Oly rettenetes veszteségeink voltak, hogy hiába még egy életet sem áldozhatunk. Megbízható erőre otthon lesz majd szükségünk, mint 1919-ben, hogy az ország ne csússzon végleg balra. Az otthon maradtakat is befolyásolni kell, hogy ők is ezt tartsák szem előtt és ne bocsátkozzanak meggondolatlan kalandokba.

Jó, hogy Amerikában megalakult a magyar bizottmány, mert a mi katasztrófánk az volt, hogy a kisantant minden ajtónál állandóan ellenünk izgatott és propagandát fejtett ki anélkül, hogy mi a hamis és hazug állításokat visszautasíthattuk volna. Ezért kell mindannyiunknak a Bizottságot – bár több nem odaváló ember van benne – támogatni.

A Bajtársi Községnek természetesen minden politikától távol kell tartania magát. Azon pontokat, melyeknek tekintetbe vételére a támogatásodért Zákót kérted, nagyon helyeslem.

A tisztikarunk katasztrófájának fő oka az volt, hogy a bécsi katonaiskolában megkövetelték a német nyelvet és főként a német származású tiszteket kvalifikálták, úgy,

hogy tábornokaink többsége német eredetű volt. Ezek mindannyian megbízható magyar érzelműek voltak, de amikor a német hadsereg győzelmesen lerohanta Európát, jelentkezett a német vér és sokan titokban hozzájuk csatlakoztak. Ezenkívül a propagandájával Szálasi is benyomulhatott volt bajtársai soraiba. De sok mindenre a múltban fátylat kell borítani, mivel a német megszállás minden precíz parancsadást lehetetlenné tett.

Egy hadsereg-főparancsnok kinevezését magam is szükségesnek tartom, azonban, hogy ez meg ne bontsa a Bajtársi Közösséget, előbb Zákóval kell letárgyalni, aki nagy szolgálatokat tett a tisztek megszervezésével.

A kinevezés minden politikától független, ezért nem a politikusok hatáskörébe tartozik. Talán a legjobb lenne a Zákó által is javaslatba hozott Nemzeti Tanács** kinevezésével kezdeni. Ő a három legidősebb nyugállományút (Soós, Sónyi, Somkuthi***) javasolta, Soóst viszont Eckhardt és Henney az ismert okokból nem tartja megoldásnak, mely nézetem magam is kénytelen vagyok azonosulni.****

Nincs schematizmusom, ezért kérek Téged, nevezd meg egy kis jellemzéssel hadsereg-főparancsnoknak alkalmas, rangban valamelyest megfelelő, magyar szempontból abszolút megbízható személyeket, mindenekelőtt ne hagyd ki vitéz Lengyel Bélát.

Nyíltan írtam, olyanokat is, amiket másoknak egyáltalán nem említettem volna, ezért arra kérek Téged, levelem tartalmát senkinek ne említsd.

Baráti üdvözléssel

Horthy Miklós

A címem december elsejétől: Estoril, Casal Sancta Margarida, Rua Infante de Sares, Portugal

Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Wien, Bundesministerium für Inneres Generaldirektion der öffentlichen Sicherheit 1950-522

* Lengyel Béla levelét nem sikerült megtalálnunk.

** A Nemzeti Tanács (National Rat) minden valószínűség szerint a fordítás során történt elírás következménye. A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége élére egy, a rangidős tábornokokból álló Legfelső Tanácsot akartak kinevezni

*** bádoki Soós Károly (1869–1953) altábornagy, volt honvédelmi miniszter, Sónyi Hugó (1883–1958) gyalogsági tábornok, Somkuthy József (1883–1961) tüzérségi

tábornok, volt honvédelmi miniszter. 1945 után mindhárman emigrációban éltek.

**** Eckhardt Tibor és Henney Gusztáv vezérezredes, volt külügyminiszter több ízben vitába keveredtek Soóssal és bírálták őt, mert katona létére politikai szerepet vállalt az emigrációban, és ennek során véleményük szerint szélsőséges nézeteket képviselt.

ADALÉKOK NAGY IMRE POLITIKAI PORTRÉJÁHOZ¹

/AZ INTERNÁLÁS KÉRDÉSÉHEZ/

„Lehet-e ellenforradalomnak tekinteni olyan népmozgalmat, amelyben a leg-»reakciósabb« osztály a parasztság, miután kielégültek gazdasági követeléseit, csendes szemlélője marad az eseményeknek...”²

1953. július 4-én Nagy Imre magyar miniszterelnök többek között a következőket mondotta az Országházban, *A kormány programja* címet viselő beszéde egyik passzusában:

„Tudjuk azonban, hogy vannak megtévelyedettek, akiket kisebb-nagyobb büneikért utolért az igazságszolgáltatás keze, vannak, akiket sérelem esett, akiket talán igazságtalanság ért, mert hatóságaink gyakran nem tartották be az alkotmányos szabályokat, amelyek védik az állampolgárok jogait, személyes szabadságát és biztonságát. Maga az *internálás* /Kiemelés: M. K. S./ intézménye is hozzájárult ahhoz, hogy a törvényességen csorba essék. Mindebben kétségtelenül szerepe volt annak is, hogy nem tettünk eleget a népköztársaság alkotmánya előírásainak, és nem hoztuk létre a Legfelsőbb Államügyészség intézményét, amely a jogrend és a törvényesség legfőbb alkotmányos őre.

Mindebből kiindulva *a kormány a megbocsátás szellemében, a megnyugvás és a jogos sérelmek gyökeres orvoslása érdekében törvényjavaslatot terjeszt az országgyűlés elé, amelynek alapján, szabadon kell bocsátani mindazokat, akiknek bűne nem olyan súlyos, hogy szabadlábra helyezésük az állam biztonságát vagy a közbiztonságot veszélyezteti. A kormány egyideűleg megszünteti az internálás intézményét, az internálótáborokat pedig felosztatja.* /Kiemelés M. K. S./ Ezzel lehetővé kívánja tenni, hogy a közkegyelemben részesülők és az *internáltak* /Kiemelés: M. K. S./ visszatérhessenek otthonaikba, családjukhoz, a társadalomba, hogy munkájukkal annak hasznos tagjai legyenek. Rendezni kívánja a kormány a kitelepítettek helyzetét is, lehetővé téve számukra, hogy az összes állampolgárokra kötelező jogszabályok figyelembevételével választhassák meg letelepedési helyüket.”³

Nagy Imre mondatai elvileg az igazságtétel jegyében felvillantották a szocializmus új szakasza bekövetkeztének a lehetőségét. Ez az 1953. július 4-én elhangzott beszéd egyrészt valóban egy új szakasz kezdetét jelenthette volna /ha sikerül/, másrészt megalapozott egy olyan mítoszt a valahai miniszterelnök személye körül, amely 1956. október 23-án tetőzött – s esti beszéde után részben megkérdőjeleződött –, s amely bizonyos összefüggésekben a mai napig is övezi a személyét /az internálást felszámoló, „szabadító miniszterelnök”/.

Miről is van valójában szó? Mi szűnt meg elvileg 1953. július 4-én?

A háború befejezésétől számítva az első szabad választásokig /1945. november 4./, illetve a második világháborút bezáró békeszerződésekig az „ország ura” a Vorosilov neve fémjelezte Szövetséges Ellenőrző Bizottság volt, majd tovább, más, változó indokokkal, egészen 1991-ig a hatalmat valójában az országban folyamatosan jelenlévő szovjetek hatalmi politikája jelentette. Ennek az időszaknak a kezdetén hozták létre a népbíróságokat /81/1945/, vezették be az internálást, illetve a rendőri felügyelet alá helyezést a 4352/1920, a 30035/1920 B.M., továbbá a 8130/1939 M. E. és a 760/1938 B.M. módosító rendeletek alapján. De ide tartozott még az 1939:II. tc. 150. paragrafusa is.

Internálhattak tehát a népbíróságok és a rendőrhatalóságok is. Az internálások időtartama elvileg minimum hat, maximum huszonnégy hónap lehetett.⁴

Furcsa ellentmondás – legalábbis kommunista szempontból –, hogy miközben elvileg a magyar állam vallotta /!/ a „fasiszta maradványok” felszámolására törekedett, részben a horthysta állam által hozott döntéseket vette át. Megtehetette azok általános fogalmazási módja következtében. Ugyanakkor fontos azt is látnunk, hogy az internálásokról az adott időszakban két intézmény dönthetett az egyik, mint jeleztük a népbíróság, a másik a rendőrhatalóság volt. A népbíróságok koalíciós alapon működtek, a rendőrhatalóság viszont már akkor is a kommunisták kezében volt. A főkapitány Sólyom László volt, de valójában a „jogokat” a Politikai Rendészeti Osztályból, majd BM Államvédelmi Osztályá előlépett Péter Gábor vezette szervezet gyakorolta.⁵

Nagy Imre 1953-ban kétségtelenül tisztában volt azzal, hogy mire vállalkozott, s ezt jelezte is hallgatóságának. „A törvényesség megszilárdítása a kormány egyik legsürgősebb feladata. *Szigorú intézkedésekkel, s ha nem használ, súlyos büntetéssel, a hibák és a lazaságok kiküszöbölésével rövid időn belül el kell érünk, hogy az*

¹ Részlet egy nagyobb terjedelmű írásból.

² Nagy Imre: Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–57. Gondolat, Bp., 2006. 63. p.

³ Nagy Imre: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások II. kötet 369–370. p. Szikra, Bp., 1954.

⁴ A dolgozat – márcsak terjedelmi okokból is – nyilvánvalóan nem tekintheti át az internálás történetének alakulását. A téma áttekintésére vonatkozóan, különös tekintettel annak jogi vonatkozásaira – beleértve Recsk történetét is – ajánlott munka: BANK Barbara: Recsk. Szépmíves, Bp., 2017.

⁵ Hozzá kell tennünk, hogy a Politikai Rendészeti Osztálynak joga volt eltekinteni a népbírósági ítélettől, ha azt enyhének találta, s a jelöltet a népbíróságtól visszakérve saját hatáskörén belül is internálhatta.

igazságügyi és rendőrségi szerveink, valamint helyi tanácsaink a nép államának, a törvényességnek, a jogrendnek szilárd támaszai és egyben biztosítékai legyenek.”⁶
/Kiemelés: M.K.S./

Nagy Imre kommunista múltja következtében pontosan tudhatta, hogy mit beszél, illetve mire vállalkozik. Emigráns kommunistaként élt a Szovjetunióban 1930–1944 között. 1944. november 7-én lett az MKP Központi Vezetőségének a tagja, 1944. december 22-től 1945. november 4-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi minisztere, 1945. november 17-től 1946. március 18-ig belügyminiszter, 1947. szeptember 16-tól 1949 májusáig az Országgyűlés elnöke, 1949. szeptember 2-án az MDP KV ülésén „jobboldali nézetei” miatt visszahívják a PB-ből. 1950. december 1-jétől élelmezési miniszter, 1951. március 2-án (az MDP II. Kongresszusát követően) ismét tagja lett a PB-nek s a Titkárságnak is. 1952. november 14-től Miniszterelnök – helyettes és begyűjtési// miniszter. 1953. június 13-tól 16-ig Moszkvában tartózkodott a magyar delegáció tagjaként. 1953. július 4-én a Minisztertanács elnöke lett. Emeljük ki Nagy Imre politikai pályafutásának egy „röpke pillanatát”, belügyministerségét: 1945. november 17. – 1946. március 18. Annak tudatában, hogy lemondatásának egyik oka túlságos „puhasága” volt.

Nagy Imre belügyminiszterként már örökölte a Péter Gábor neve fémjelezte BRFK PRO-t, a magyar CSEKA-t. A CSEKA-ról írja Nikolas Werth: „Igazából nem is ezektől az elszórt rendzavarásoktól tartott a bolsevik kormány, hanem annak a tisztviselősztrájknak az elharapózásától, amely az október 25-i/november 7-i/ államcsíny után már másnap megkezdődött. Ez a veszély kínált ürügyet, hogy december 7-én /20-án/ megalakítsák azt a bizottságot /.../ Összoroszági rendkívüli harci bizottság az ellenforradalom, a nyereszkesedés és a szabotázs ellen/ amely majd úgy lép be a történelembe a kezdbetűivel, hogy VCSK, vagy rövidesen Cseka.”⁷

Nyilvánvaló, hogy az 1917. novemberi orosz és az 1945. februári magyar helyzet között voltak különbségek. De mindkét országban az adott pillanatban többpárt-rendszer volt, s mindkét országban az erőszak-, illetve a megtorló szervezetek a kommunisták kezében voltak. /Vagyis a „minta” adott volt./ Ennek fontosságára mutatott rá visszatekintve az elmúlt időre, a *Szabad Nép* 1950. január 20-i számában megjelent írás: „Mikor a Szovjet Hadsereg győzelmes előrenyomulása során a Duna bal partja, a pesti oldal felszabadult, a Magyar Kommunista Párt Péter Gábor elvtársat

⁶ NAGY I.: Egy évtized i. m. 368.

⁷ Stéphane COURTOIS–Nicolas WERTH–Jean-Louis PANNÉ–Karol BARTOSEK–Jean-Louis MARGOLIN–Andrzej PACZKOWSKI: A kommunizmus fekete könyve. Nagyvilág. Az eredetivel egybevetette és szerkesztette Fázsy Anikó. Szakmailag ellenőrizte és a magyar kiadást jegyzeteivel kiegészítette: KUN Miklós és ZINNER Tibor. Nicolas WERTH: Egy állam a népe ellen, erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban. 39–277.

bízta meg az Államvédelmi Hatóság – akkor még Politikai Rendőrség – felállításával. /.../ A politikai rendőrséget illegális munkában kipróbált kommunistákra építette, tehát régi szervezett munkásokra, a németek elleni harcban kitűnt partizánokra. Ők voltak azok, akik a felszabadulás utáni hónapokban elfogták a fasiszta tömeggyilkosokat, hogy a dolgozó nép ítélkezessen felettük.”⁸

A fasiszmus felszámolásának a feladata egy olyan háború után, mint amilyen a második világégés volt, evidens célkitűzés. Péter Gábor és szervezete legitimitását a világ antifasiszta – antináci erői ezért is fogadhatták el. Az azonban rejtve maradt – legalábbis úgy tűnt, hogy rejtve maradt – a világ közvéleménye előtt, ami valójában történt.

1945 februárjától 1945. április 12-ig – ahogy ezt a fennmaradt dokumentumok bizonyítják – 8200 „fasiszta és más reakciós elemet” vett őrizetbe a politikai rendőrség. 1946 márciusáig /Nagy Imre miniszterségének a vége/ a politikai rendőrség 35 000 embert tartóztatott le hasonló vádakkal. Közülük 18 916 főt nyilasnak, 4064 főt volksbündistának minősítettek. A lefogottak közül 5642 főt átadtak a főügyésznek, 17 418 főt internáltak /Kiemelés M. K. S. /9360 főt rendőri felügyelet alá helyeztek, s 6291 főt szabadlábra helyeztek.⁹ A tárgyalt időszak – az időfolyamból kimetszve – Nagy Imre belügyministersége idejére esett.

Rainer M. János hiteles munkában ismerteti Nagy Imre politikai életrajzát. Munkájában a *Súrlódások*¹⁰ című fejezetben elemzi Nagy Imre belügyminiszteri tevékenységét. Egyrészt Rainer M. János hitelesen rajzolja meg a kinevezés körülményeit: „A jelölés rámutat arra, hogy Rákosiék még tartották magukat ahhoz az 1944 végétől érvényes személyi politikához, hogy a legfontosabb helyekre népszerű, jó, magyaros megjelenésű kádereket állítanak – ezért nem merült fel például a rendőrséget a párt részéről felügyelő Farkas Mihály kinevezése.”¹¹

Ugyancsak hiteles annak bemutatása is, hogy Nagy Imre milyen minisztériumot örökölt Erdei Ferentől, s az is, hogy milyen volt ekkor a minisztérium összetétele és arculata, s ezen belül hol volt Nagy Imre helye. Ugyanakkor világos volt az is, hogy Nagy Imre – a pártkáder – elfogadta azt a Révai József által megfogalmazott elvet is, hogy mindenki ellensége a népi demokráciának, aki nem kommunista, de legalábbis nem kommunista szimpatizáns. S eszerint cselekedett is, pedig ő is ismerte vezető

⁸ Szabad Nép, 1950. január 20. „Éles fegyverünk az Államvédelmi Hatóság.”

⁹ ZINNER Tibor – BALOGH Margit, HABUDA Miklós, MARKÓ György, SVÉD László, SZAKÁCS Sándor és SZOMSZÉD Imre közreműködésével: Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése. Zrínyi Kiadó, Bp., 1991. – Új Magyarország. Szerk. RÉVAI Valéria. A kitűnő adatfeltáró és -elemző munka elemzi azt is, hogy milyen volt példának okáért az internáltak társadalmi összetétele s ez miként változott.

¹⁰ RAINER M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz 1896–1953. I. kötet. 1956-os Intézet, 1996. 299–320.

¹¹ RAINER M. J.: Nagy Imre i. m. 305.

beosztottjának, az ugyancsak baloldali, de mérsékelt és nemzeti értékrendet valló Bibó Istvánnak megfontolásra érdemes mondatait. Bibó világosan kifejtette: „Ezt azonban – mármint a reakció elleni harcot – a tárgyalóteremben nem lehet nemcsak lefolytatni, de nagyon veszedelmes egyáltalán elkezdni.” Majd így folytatta: „A reakció elleni harcnak a legnagyobb betegsége az, hogy nem tud különbséget tenni a szorosan vett reakció szűk köre és azok között a konszolidációs elemek között, akik az által váltak reakcióssá, hogy a reakció elleni harc megfélemlítette őket.”¹²

Bibó egy másik megjegyzése is hathatott volna az akkori belügyminiszterre: „Az internálási apparátus természeténél fogva bizonytalan garanciák mellett működik, egyéni önkényeskedésektől meg nem óvható, az időtartam bizonytalansága miatt súlyosan demoralizáló hatású. Egyszóval: egy sivár embergyötrő nagyüzem, mely népi igazságtételnek túl közvetett, jogászai igazságszolgáltatásnak pedig nagyon is rendőri. Ha valami, ez a legnagyobb mértékben megérett a teljes felszámolásra. Ne felejtsük el, hogy tartósan internálva azok vannak, akikkel szemben népbírósi eljárásra nincs ok.”¹³

Nagy Imre tehát – s ezt 1955–1956-ban írt tanulmányai, felterjesztései is bizonyítják – politikai pályafutása és informáltsága következtében legalább három témában komoly tárgyi tudással és információkkal rendelkezett, jelesen: az internálás, a beszolgáltatás, és a nemzeti függetlenség /semlegesség/ tárgykörében.¹⁴

Nagy Imre 1953. július 4-i beszédének két – mondhatni – kulcsüzenete volt. A miniszterelnök az állam és a párt nevében *nem kért bocsánatot* az állam és a párt által

¹² Bibó István: Összegyűjtött munkái. I. kötet. Sajtó alá rendezte KEMÉNY István és SÁRKÖZI Mátyás. SZÖLLŐSI Árpád előszavával és SZABÓ Zoltán bevezetőjével. EPMSZ, Bern. 1981. 49. p. „A reakció és a fasizmus elleni küzdelem egységes mederbe csak akkor juthat, ha először is világosan elválasztjuk a fasizmus és a reakció ügyét: a fasiszta akciókat üldözni kell a büntetőjog eszközeivel, a reakció ellen harcolnia kell a reformpolitika eszközeivel.” Másutt: „Ugyanez áll a rendőrség által folytatott fasisztaellenes és reakcióellenes akció országos méretű beállítására, speciálisan az *internálások* kérdésére is. Azoknak a nyilasoknak és hasonlóknak a számára, akik népbírósi súlyú vétkeket nem követtek el, de a magyar nép katasztrófájához valamit közvetve hozzáadtak, az elégtételadásnak rengeteg, közvetlen, kemény, de konkrét feltételek mellett ledolgozható formáját lehet kitalálni. Ezzel szemben az internálási apparátus úgy, ahogy ma előttünk áll, teljesen elszakadt a brutalitás, de közvetlen és magát hamar kifújó népi igazságtétel bármilyen vonatkozásától. /55. p./

¹³ Bibó I.: Összegyűjtött i. m. 1981. 55.

¹⁴ Személyes emlék ugyan, de nem elvetendő. Anyai nagyanyám, aki Mezőtárkányról került fel a fővárosba 1952-ben, Mezőtárkányon élő anyósa levele hatására felkereste a begyűjtési miniszter Nagy Imrét, hogy elpanaszolja anyósa bánatát. /Nagyanyám, akkor az FM-ben dolgozott szakácsnőként./ „Sirámainak” lényege valahogy így hangzott: ahol üres a tyúkól, ott nincs tojás. Így nehéz teljesíteni a beszolgáltatást. Elmondta már ezt valakinek? – szölt a kérdés. Nem. Ne is mondja Matil néném, majd csak lesz valahogy.

elkövetett törvénysértésekért, hanem a *megbocsátás szellemében* szólt a sértettekhez. Másrészt: pontosan tisztában volt azzal, hogy a folyamatosan hivatalban lévő végrehajtó apparátus, maga mögött érezve a Rákosi-szárny támogatását, szabotálni fogja még ezt a kompromisszumos megoldást is, s ezért kemény büntetést ígért.

Az új miniszterelnök ebben a küzdelemben leginkább arra a szovjetvezetésre számíthatott, mely maga is válságban volt, s nemcsak ő maga volt válságban, hanem az általa vezetett „szocialista tábor”, és benne előkelő helyen jegyezve Magyarország is.

Lehet feltételezni, hogy Nagy Imre meglovagolni kívánva az /időlegesen legalábbis/ elkerülhetetlen változásokat, hirdette meg az új szakasz programját, mint szükségszerű irányváltást. Lehet azt is feltételezni, hogy csupán a legújabb szovjet politikai változásokat kívánta szolgálni, s így lavírozva magát szovjet segítséggel a hatalom csúcsára.

Aki ismeri Nagy Imre írásait, a mezőgazdaságban vitt, legalábbis a hivatalostól eltérő irányvonalát, az beláthatja, hogy ezek jórészt alaptalan vádaskodások. Más kérdés, hogy Nagy Imre vajon alkalmazkodott-e, vagy meggyőződése alapján hirdette meg a „megbocsátás” elvét a bocsánatkérés helyett.

Az a tény, hogy az SZKP KB elnöksége alig másfél évvel miniszterelnöki kinevezése után, 1955. január 8-án élesen bírálta az új szakasz politikáját, amelyet követett ugyanez év március 2-án az MDP KV határozata a jobboldali elhajlásról, majd április 14-én a KV kizárja a PB-ből és a KB-ből is, s rá négy napra az Országgyűlés leváltja a miniszterelnöki posztról, nem erre mutat. Az MDP-ből való kizárása – 1955. december 3. – pedig rendkívüli módon megviselte a kommunista Nagy Imrét.

S ennél a pontnál érdemes egy pillanatra elidőzni. A kommunista Nagy Imre 1953. július 4-én éppúgy felemlíti az ellenforradalmi veszélyt, ahogy ezt tette a forradalom és szabadságharc idején, s megismételte a *Snagovi Napló*ban is. A Snagovban írt feljegyzéseiben – rendkívüli körülmények között – sem az volt Kádárral szemben az alapvető vádja, hogy elárulta a kommunizmus ügyét, hanem az, hogy a kommunizmus megjavításáért folytatott küzdelmében cserbenhagyta s elárulta őt.

Nagy Imre abban bízott, ha az olasz, a lengyel, a jugoszláv és a magyar párt küldöttei egy tanácskozás keretein belül elemzik '56 eseményeit, ebből a vitából ő, az igazi kommunista Nagy Imre kerül ki győztesen, miközben számot vetve a bolsevizmus igazi arcával is, álláspontját nem feladva felkészült a halálra is. S tette ezt azután, hogy addigra már világossá válhatott előtte az új szakasz csődje, benne az internálás kérdésével együtt.

Mit láthatott és mit tudhatott Nagy Imre első miniszterelnöksége kezdetén a teljeség igénye nélkül? Egy 1953. szeptember 17-én készült jelentésben olvashatjuk:

„Jelentem, hogy Vezérőrnagy Elvtárs által folyó hó 1-jén kiadott 005-ös számú utasítás alapján a rendőri szervek nyilvántartásba vettek a közkegyelem során szaba-

dult szokásos bűnözőket és ellenséges elemeket.

A megyei rendőrkapitányságok által jelentettek alapján:

A rendőri szerveknél jelentkezett: 16 542 fő.

A megyei r. kap-ok nyomozója által figyelés alá volt: 210 fő.

A járási kap-ok nyomozója által figyelés alá volt: 1516 fő.

A rendőrőrsök által figyelés alá volt: 5172 fő.

Figyelés alá volt összesen: 7438 fő.”¹⁵

Egy másik jelentés szerint¹⁶ a polgári, politikai és katonai letartóztatottak és internáltak összlétszáma szeptember 25-én összesen 22 577 fő volt. Közülük 16 469 főt polgári bíróság ítél el, előzetes letartóztatásban volt 1141 fő, a katonai elítéltek száma 2764 fő, katonai előzetesek száma 389 fő, internáltak 545 fő, hadifoglyok 1269 fő, Hortobágyra kitelepítettek 3374 fő. Összesen 25 951 fő.

Az irat jelzi, hogy az adatok az operatív osztályok és a rendőrség által fogva tartottak számát nem tartalmazza. /Az itt említett 545 internáltból 400 bíróság elé kerül, 145 hazamehet./

„Egy jogállamban, ahol a bűn fogalmát, illetve a bűn súlyosságát független bíróság határozza meg, Nagy Imre mondatai valóban megoldották volna az állam gondját. Nem jogállami keretek között viszont a beszéd azon kitétele, miszerint „szabadon kell bocsátani mindazokat, akiknek bűne nem olyan súlyos, hogy szabadlábra helyezésük az állam biztonságát vagy a közbiztonságot veszélyezteti” megteremtette a központi és a helyi döntéshozó számára annak lehetőségét, hogy a rendeletet kénye kedve szerint alkalmazza, illetve elszabotálja, a számára kilátásba helyezett büntetés ellenére is.”¹⁷

A hruscsovi vezetés bizalmát élvező miniszterelnök azonban 1953 júliusában még nagyon is bizakodó volt. Bízott abban, hogy törekvéseit támogatja a társadalom, s e társadalmi bizalomra támaszkodva meg tudja rendszabályozni az apparátus vonakodó részét is. „Látni kell, hogy a siker legfőbb bizonyítéka a nagy néptömegek aktív részvételében van. De látni kell azt is, hogy lesznek olyanok, akik nem tudják, vagy nem akarják az önkényeskedés, a túlkapások népellenes szellemét és módszereit felszámolni, akik nem akarnak lemondani az adminisztratív eszközök alkalma-

zásáról, és így vagy amúgy gátolni igyekezzenek majd a néptömegek javát szolgáló intézkedések gyors és sikeres lebonyolítását.”¹⁸

A bizalom egyik oszlopa a néptömegek, a másik oszlop a miniszterelnökhöz legalábbis lojális végrehajtó hatalom hányada. „A kormány éberem öröködik, és az államapparátus erejével és tekintélyével résen áll az ilyenfajta törekvések vagy zavartkeltő kísérletek erélyes és gyors felszámolására.”¹⁹

Egy példa: 1953. augusztus 10-re a Belügyminisztérium elkészítette javaslatait az ügyek tárgyalására.²⁰ A különböző táborokat vizsgáló bizottságok 595 ügyet készítettek elő tárgyalásra. „A felülvizsgált ügyek elbírálása során megállapítottuk, hogy azok nagyrésze bírósági eljárásra alkalmas. Vannak azonban olyan ügyek is, amelyeknél hosszabb vizsgálat lesz szükséges, és vannak olyanok is, amelyek – elévülés és bizonyítékok hiánya miatt – bírói eljárásra nem alkalmasak” – tartalmazza a felterjesztés.

A bírósági ügyeket a felterjesztés szerint Kistarcsán kell tárgyalni 1953. augusztus 21. és szeptember 30. között. Rendelkezik az irat az ügyvédekről is: „A kötelező védelem biztosítása érdekében a szigorúan titkos katonai ügyek tárgyalásaira kijelölt védők lajstromából 6 védőt jelölünk ki.” A tervezet javaslata szerint a polgári bíróság elé kerülő ügyeket négy politikai tanács tárgyalja le. Köztük olyan személyek voltak, mint Olti Vilmos vagy Jónás Béla.²¹ Az ügyészek között pedig ott találjuk Alapy Gyulát.²²

Az igazi kérdés azonban mégis az, hogy „a megbocsátás” szellemében, hogyan történt Magyarországon 1953 júliusa után az ún. „rabszabadítás”²³. Politikai keretként idézzük ide a legfőbb ügyész 1954. február 10-én született javaslatát a „hatósági örízetben elhalálozott személyek anyakönyvezése tárgyában.”

¹⁸ NAGY I.: Egy évtized i. m. 372.

¹⁹ Uo. 372–373.

²⁰ Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 3. kötet. Szerk. dr. HORVÁTH Ibolya–dr. SOLT Pál–dr. SZABÓ Győző–dr. ZANATHY János–ZINNER Tibor, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992. 718.

²¹ Olti Vilmos. 1945-től kihallgatásvezető néppügyész volt. 1948-tól elnök a Budapesti Népbíróságon. 1956 után Kádárék politikai előéletére való tekintettel eltiltották a bíraskodástól. Jónás Béla: 1948-ban és 1949-ben a Budapesti Népbíróság tanácsvezetője. 1953 augusztusától a Budapesti Megyei Bíróság megbízott elnöke. A forradalom alatt öngyilkos lett.

²² Alapy Gyula. 1948. június végétől 1956 májusáig a Budapesti Államügyészség vezetője volt. A forradalom idejére a Szovjetunióba menekült. A forradalom és szabadságharc után az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa lett, majd a Villamosipari Trösztnél töltött be vezető állást.

²³ Néhány vonatkozásban ld. bővebben: M. Kiss S.: *Közelítések* i. m. 127–160.

¹⁵ Iratok az igazságszolgáltatások történetéhez. I. kötet Közgazdasági és Jogi Kiadó. Szerk. dr. HORVÁTH Ibolya–dr. SOLT Pál. A szerkesztőbizottság elnöke: dr. SZABÓ Győző, dr. ZANATHY János, ZINNER Tibor. Bp. 1992. 426. A jelentést Kutika Károly r. ezredes az Országos Rendőr-főkapitányság vezetőhelyettese jegyezte.

¹⁶ dr. HORVÁTH I., dr. SOLT P. (Szerk.): Iratok I. i. m. 428. Kaptá Gerő Ernő 1953. szept. 25-én Győre József belügyminisztertől.

¹⁷ M. Kiss Sándor: *Közelítések* 1956. Tanulmányok, esszék, előadások. Kairosz Kiadó, Bp., 2011. Az internálótáborok „felszámolója”. 129.

„Javasoljuk:

1./ A Belügyminiszter elvtárs közbenjárásával utasítani a Belügyminisztérium büntetés-végrehajtási Parancsnokát, hogy a politikai ügyekből kifolyólag őrizetben volt és elhalálozott személyek utólagos halotti anyakönyvi bejegyzése végett, keresse meg az illetékes anyakönyvi hivatalokat.

2./ Felkérni a Népköztársaság Elnöki Tanácsát annak elrendelésére, hogy a büntetés-végrehajtási parancsnokság megkeresésének értelmében az elhalálozások anyakönyvi bejegyzését az illetékes anyakönyvi hivatalok utólagosan hajtsák végre, és az elhunytak hozzátartozói kérésére a bejegyzésről adjanak hivatalos igazolást.”²⁴

Egy 1954. december 24-i utasításban már ezt olvashatjuk: „Az anyakönyvben azt a körülményt, hogy a halál, ítélet végrehajtása következtében állott be, feljegyezni nem szabad/.../. A kivégzett holttestét hozzátartozóinak sem lehet kiadni.”²⁵

A nyolcvanas évek közepe táján határozta el Böszörményi Géza és Gyarmathy Livia, hogy dokumentumfilmet készítenek a recski internálótábor történetéről. Ebben a munkában a film történész szakértőjeként magam is részt vettem. Ekkor készítettünk egy terjedelmes interjút F. T.-vel, amelynek eredeti szövege Gyarmathy Livia birtokában van. A recski internálótábor felszámolását végző parancsnok a cipészből lett büntetés-végrehajtási alezredes Tóth Gyula volt.²⁶ A recski tábor – hasonlóan a kazincbarcikai, a kistarcsai vagy éppen a tiszalöki táborokhoz – közvetlenül, mint főhatóság, az Államvédelmi Hatósághoz tartozott. /Tehát a tábor nem tartozott sem a belügyhöz, sem az igazságügyhöz./ A recski tábor, mint ahol rabmunka is folyt, a teljesítmény elszámolást tekintve a büntetés-végrehajtáshoz is fűzték kötelékeket, amelynek parancsnoka a veterán internacionalista Garasin Rudolf volt. Ezen belül működött a KÖMI, amelyet Virág Miklós bv. alezredes parancsnokolt. A recski tábor parancsnokai – amely tehát az ÁVH-hoz tartozott – az utolsó parancsnok, Tóth Gyula kivételével az ÁVH tisztjei voltak. A kérdés, hogyan került Recskre Tóth Gyula? Az emlékezetes Nagy Imre-féle miniszterelnöki beköszöntőt követően valóban elindultak az internálótáborokat felszámoló munkálatok. Az ÁVH visszavonta volt parancsnokait, s így néhány tábor, köztük Recsk is parancsnok nélkül maradt. Így került Tóth Gyula bv-s alezredes Recskre.

²⁴ Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 4. kötet. Szerk. dr. HORVÁTH Ibolya–dr. SOLT Pál–dr. SZABÓ Győző–dr. ZANATHY János–ZINNER Tibor, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992. 610. p.

²⁵ Uo. 623. Az utasítást aláírta Czákó Kálmán legfőbb ügyész, Molnár Erik igazságügy-miniszter, Bata István honvédelmi miniszter és Piros László belügyminiszter.

²⁶ A büntetés-végrehajtás eredetileg az Igazságügyi Minisztérium büntetőjogi főosztályának egyik osztálya volt. 1952-ben főosztály lett, amikor átszervezés után a BM-hez került, két részre válva. Az egyik osztály megmaradt büntetés-végrehajtási osztállynak, a másik osztály lett a KÖMI/Közérdekű Munkálatok Igazgatósága./

F. T. visszaemlékezésében olvashatjuk: „A tábor őrsege, amelyik az ÁVH állományába tartozott, rendkívül rosszindulatúan viszonyult hozzá, magyarul mondván: nem akartak engedelmeskedni egy büntetés-végrehajtási alezredesnek, hiszen az ÁVH-sok mélyen lenézték a Bv őrseget. ... az ÁVH ... kivonta parancsnokait a táborokból és ... felszámolta a bűnügyi osztályt, amelyekhez ezek a táborok is tartoztak.”²⁷

Az ÁVH vezetői eltüntették a börtönügyi osztályt, nem adták át a fogvatartottak névsorát, nem adtak adatokat az elhunytakról, nem adták át az elvett tárgyakról a letéti jegyzékeket.

„Az Államvédelmi Hatóság intézményeiben elhaltakat eleinte szabályszerű papírokkal adták át a temetőnek. Utána előfordult már, hogy hamis nevet írtak be a megfelelő okmányokban, később pedig már semmilyen papírt nem adtak. Nekem annak idején egy temetőőr mondta, hogy nem merték kérni a papírt, mert megfenyegette őket az ÁVH.”²⁸

Sajátos pályát futott be a letétek problémája is. F. T. erről így beszélt: „Azokkal óriási problémák voltak. Tudniillik, először is nyilvántartás nem volt, másrészt teljesen össze voltak keveredve a letéti tárgyak. Az értéktárgyak igen nagy számban hiányoztak, tehát jegygyűrűk, órák és ehhez hasonló tárgyak. Egyesek úgy tartották az Államvédelmi Hatóságnál, hogy ezek az emberek úgysem szabadulnak ki többet, úgyhogy teljesen felesleges nyilvántartani a személyes tárgyakat.”²⁹

Ez volt a valóság, amit a volt internáltak számai igazoltak, többek között az említett filmben megszólaló recskiek is. Ezzel szemben egy 1953. november 10-i jelentésben, amely eljutott Nagy Imréhez is, a következőket olvashatjuk: „A szabadító bizottságok a közkegyelem gyakorlásáról szóló törvényerejű rendelet 12. §-ában foglalt rendelkezést és általában a közkegyelem jelentőségét megfelelően ismertették. A szabadult személyek útiköltségéről és megfelelő ruházattal való ellátásáról gondoskodtak. A börtönből szabadultak részére a letéti tárgyak visszaadása legtöbb esetben megtörtént. Az elveszett letéti tárgyakért kártérítést fizettek. Intézkedés történt a börtönben megbetegedett szabaduló személyek kórházi kezelésére.”³⁰

²⁷ F. T. visszaemlékezése.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Dr. HORVÁTH I.–dr. SOLT P.–dr. SZABÓ Gy.–dr. ZANATHY J.–ZINNER T., (Szerk.) Iratok 3. i. m. 599. Piros László, Gerő Ernő és Czákó Kálmán jegyezte. „Sajátos” képet ad a letéti sorsáról Bartos Antal miniszterhelyettes egy 1957. július 25-én kelt feljegyzése, melynek címzettje dr. Domonkos József a Legfelsőbb Bíróság elnöke volt. „Az 1953 óta hozott amnesztiarendeletek és rehabilitációs eljárások miatt a szóban forgó perek elszaporodtak. A Minisztérium átszervezései, személycserék, valamint az elítéltek gyakori mozgatása miatt hatáskörünkben általában nem tudjuk tisztázni, hogy a bejelentett, illetve peresített igények mennyire alaposak. Továbbmenően az ellenforradalmi események során a börtönök iratanyaga nagyobb részben elpusztult: a szabaduló elítéltek az irat-

A fennmaradt iratok, illetve a visszaemlékezések világosan bizonyítják, hogy Nagy Imre – bármilyen elszánt volt – alulmaradt az apparátusával vívott küzdelemben. Ennek okát F. T. mint érintett is elég világosan megfogalmazta: „A legtöbb kulcs helyre az Államvédelmi Hatóság volt beosztottjai kerültek, vagy igyekeztek kerülni. A lényeg az, hogy a Belügyminisztérium minden főosztályára, tehát a rendőrséghez, a büntetés-végrehajtásához, mindenhol nagy számban kerültek volt ÁVH-s beosztottak. Végül is úgy nézett ki, hogy nem az ÁVH-t rendelték a Belügyminisztérium alá, hanem a Belügyminisztériumot az ÁVH alá.”³¹

Egy másik adatsor is azt bizonyítja, hogy Nagy Imre sem belügyminiszterként, sem miniszterelnökként nem tudott jelentős eredményeket elérni a „Rákosi-féle koncepció” ellen. Történész kollégák alap kutatásait idézve: 1945-ben 8247, 1946-ban 10 862, 1947-ben 12 641, 1948-ban 12 722, 1949-ben 15 802, 1950-ben 18 359, 1951-ben 21 214, 1952-ben 35 039, 1953-ban 33 680, 1954-ben 23 276 ember töltötte börtönbüntetését különböző köztörvényesnek minősített bűntett miatt.³²

Joggal írták a *Törvénytelen szocializmus* szerzői: „.../a gyakorlatban lényegében fenntartotta a társadalmi kivetettséget, a deklasszálságot, s közel sem adta vissza az emberi jogokat. Mind anyagilag, mind személyükben fennmaradt az internáltak / kitelepítettek/ rendőri felügyelet alá helyezettek megbélyegzése.”³³ S abban is igaza volt a szerzőknek, hogy „A kiszabadultakat kivétel nélkül nyilvántartásba vette az

anyagot részben megsemmisítették, részben pedig feldúlták. Így tulajdonképpen az elítéltek idézték elő azt az állapotot, mely miatt igényeik alaposságát tisztázni nem lehet. /! M. K. S./ Dr. HORVÁTH I.–dr. SOLT P.–dr. SZABÓ Gy.–dr. ZANATHY J.–ZINNER T., (Szerk.): Iratok 4. 746. Ugyanebben a feljegyzésben a miniszterhelyettes egy-két vonatkozásban eljut az igazság közelébe is. „1953-ban felmérést végeztünk, és megállapítottuk, hogy csak az eltűnt rablétetekért mintegy 15 millió forint összegű kártérítést kellene nyújtani! M. K. S./ Ez az összeg egyrészt azóta megnőtt, másrészt hozzá kell számítani a házkutatások stb. során elvont vagyontárgyak értékét is, amely összességében figyelemmel viszont népgazdaságunk jelenlegi helyzetében, nem gondolhatunk kielégítésükre.”

³¹ F. T. visszaemlékezése. Ugyanezt erősítette meg 1987 augusztusában M. Kiss Sándornak Kopácsi Sándor Torontóban.

³² Tegyük ehhez hozzá még néhány adatot. A börtönbe vetettek közel fele munkásszarmazású volt. 1955-ben Rákosi visszatérésével ez az arány növekedett. Kajári Erzsébet kolléganőm kitűnő írásában jelzi, hogy 1951-ben 34 625, 1952-ben 40 842, 1953-ban 45 521, 1954-ben 35 900, 1955-ben 37 174, s még 1956 januárjában is 35 793 ügynök figyelte a társadalmat. Kolléganőm azt is kimutatta, hogy 1951-ben az őrizetbe vettek 4,5%-át, 1952-ben 9%-át, 1953-ban 12%-át ügynöki munka alapján vették a szervek őrizetbe. 1953. augusztus 1-jén 5027 rezidens, 33 036 informátor működött az országban, s 1902 konspirációs lakás volt Magyarországon. Az adatok Kajári Erzsébet kutatásaira alapulnak. M. Kiss S.: Közelítések i. m. 98. Tegyük ehhez hozzá, hogy Nagy Imre első miniszterelnöki kinevezéséig, 1948 és 1953 között közel 400 000 főt ítélték különböző büntetésekre jórészt „közellátási bűntettek” miatt.

³³ RÉVAI V.: *Törvénytelen szocializmus* i. m.

ÁVH, s a „szabaduló ügynökök” névsorát és operatív anyagát a lakhelyükre továbbították.”³⁴

Az olvasóra bízom annak eldöntésével, hogy mennyi és milyen igazságot tartalmaz Nagy Imre megállapítása miszerint: „A párt és állami vezetés hibájából /1955 vége, 1956 eleje M.K.S./ államapparátusunk, helyi tanácsaink, igazságügyi, rendőrségi és államvédelmi szerveink a lakossággal, különösképpen a falusi lakossággal szemben a törvénytelenések egész sorozatát követik el, törvényekkel meg nem alapozott, súlyos és tömeges ítéleteket hoznak, tíz és tízezrekre megy azoknak a száma, akik ellen bírósági eljárást tettek folyamatba vagy ítélték el, nem is beszélve a begyűjtés, az adóbehajtás, a tagosítás és a termelőszövetkezeti szervezés terén elkövetett túlkapásokról és egyéb törvénytelenésekről.”³⁵

S a végkövetkeztetés: – visszaulva a dolgozat mottójára –, „A legutóbbi hat hónap alatt veszélyes mértéket öltött a *jobboldali veszély, de nem a marxizmustól való jobboldali elhajló nézetek formájában, hanem a legszélesebb tömegek jobbratolódása, / Kiemelés; M. K. S./* a párttal és a kormányzattal való mind élesebb szembefordulása, a reakciós, ellenforradalmi hangulatok terjedése és fokozódása formájában. Ebben a tekintetben ma súlyosabb a helyzet, mint az '53 júniusát megelőző időszakban volt. Ennek oka a túlzó „baloldaliság”, amely részben a márciusi határozatokban, de főképpen a végrehajtásukban nyilvánul meg, ami az ellenség karjaiba hajtja a tömegeket.”³⁶

Ezek szerint „igaza volt” annak a parancsnoknak, aki 1956. október 29-én sortűzet vezényelt a tüntetőkre, majd azt írta a jelentésében, hogy a sortűz a lakosság erkölcsi nevelését eredményezte, hiszen már tűrhetetlen volt, hogy az *internálásból / Kiemelés; M. K. S./* kiszabadult kulákok nem elégedtek meg azzal, hogy megtűrték őket, hanem még jogokat is követeltek maguknak. S ez büntetést érdemel.³⁷

El nem vitatható érdeme Nagy Imrének, hogy élete során nem egy alkalommal szállt szembe a kommunista politika elfajulásaival. Azt sem vitatható, hogy amennyire ezt az „apparatszik” lét megengedte – élete utolsó szakaszában esetenként ezt is átlépve – valóban harcolt a „Magyar nép védelmében”. Tragédiája volt – talán a korszak is oka volt, amelyben élt –, hogy nem döbbsen rá: a kommunista diktatúra nem reformálható meg, ugyanis a kommunista diktatúra reformja maga a kommunizmus halála.

Nagy Imre a snagovi jegyzetében azt állította, hogy a forradalom erejét a párt jelentette, részben tehát azok a munkások és parasztok, akik szerinte a párt politikája

³⁴ Uo.

³⁵ NAGY I.: Egy évtized i. m. 132.

³⁶ Uo.

³⁷ HL. 1956-os gy. 1956. december, a szentkirályszabadjai alakulat jelentése.

következtében – nem a marxizmushoz, hanem a gyakorolt politikához viszonyítva – jobbra tolódtak. Aligha kell hosszasan bizonyítani, hogy a magyar népnek 1956-ban nem a marxizmushoz, hanem a megvalósult politikához való viszonya volt a legfontosabb problémája. A magyar nép szabadságot /függetlenséget/, magántulajdonra épülő gazdaságot, s hitének szabad gyakorlását akarta elérni. Nagy Imre viszont a kommunizmus megreformálásáért adta az életét. Ez volt élete tragédiája, ezért lehetett „csak” miniszterelnök a forradalom és szabadságharc idején, de nem lett a forradalmi Magyarország miniszterelnöke, életáldozata ellenére sem. Egyet viszont a kommunista Nagy Imrétől elvitatni nem lehet: az 1953. július 4-én elmondott beszéde életlehetőséget biztosított számtalan oktanuln beörtöztötnnek, illetve internálnak. Számtalan volt internálttól kérdeztem meg: s az nem zavart benneteket, hogy a rendszer nem elnézést kért tőletek, hanem „csak” megbocsátott? Ki gondolt akkor arra? – volt a válasz. Lényeg az, hogy szabadok lettünk. S ezt Nagy Imrétől, a kommunista miniszterelnöktől elvitatni nem lehet és nem is kell. Vállalását tisztelni kell, ideológiáját nem kell vállalni. Sok ember – köztük nem egy később ’56 emblematikus személye lett – neki köszönhetette életét, de legalábbis a szocializmus körülményei között is értelmezhető korlátolt személyes szabadságát.

RÁCZ JÁNOS

ADALÉKOK AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC BUKÁSÁT KÖVETŐ ALAP- ÉS KÖZÉPFOKÚ OKTATÁSI „POLITIKÁHOZ”

Zinner Tiborral a VERITAS Történetkutató Intézetben ismerkedtem meg. Ő is ott volt azon a beszélgetésen, ahol az intézet vezetői egy állásinterjú keretében térképezték fel minket: Kiss Dávid kollegámat és engem.

Midőn megtudtam Izsák Lajos professzor úrtól, hogy Zinner Tibor fogja vezetni a VERITAS Történetkutató Intézet 1945 utáni csoportját, biztos voltam benne, hogy jó kezekben marad a szakmai fejlődésem, hiszen a korszak egyik legalaposabb ismerője lehet a közvetlen főnököm. Kicsit azért tartottam a beszélgetéstől, hiszen Tibor könyveinek egy részét már jól ismertem, s azok hihetetlen mennyiségű és mélységű munkáról árulkodtak: a magam kicsit bohém és nem mindig rendszerszerű, sokszor intuitív gondolkodását sokkal professzionálisabb feladatokra kellett felkészítenem. Kiderült, hogy Tiborban – a szakmánkban hihetetlenül ritka módon – találkozott a legnagyobb precizségre való törekvés – az általam eddig csak Izsák Lajosnál tapasztalt – legnemesebb történész és emberi kvalitásokkal. Olyan mércét állított elém, ami a szó valódi értelmében agyonnyomott, jöllehet oly mértékig ösztöngött és ösztöngöz a mai napig is, amely nélkül sokkal kevesebb lennék. Bár akadna sokkal több Zinner Tiborunk, de mivel csak ez az egy van, mindenkinek jobban meg kellene becsülnie őt. Ezért is óriási megtiszteltetésnek érzem, hogy ezen aprócska írással, teljesen érdemtelenül, de ebben a kötetben ezúton is boldog 70. születésnapot kívánhatok mentoromnak és barátomnak, Zinner Tibor professzor úrnak.

Méz helyet korbács

Számtalan tanulmány és kötet foglalkozott az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő megtorlásokkal. Zinner Tibor 2001-ben megjelent monográfiája, *A kádári megtorlás rendszere* a legalaposabb feldolgozás, amely valamennyi jogszabály és politikai döntés forrásainak ismertetésével tárta fel mindazt, amely az ügyészségeken és a bíróságokon éveken keresztül folyt.¹ A korbács keményen sújtott le azokra

¹ ZINNER Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Intézet, Bp. 2001.

a zömmel munkás- és parasztszármazású fiatalokra, akik részt vettek az őszi forradalom eseményeiben. A felkelők között jó néhányan akadtak, akik általános vagy középiskolai diákként sodródtak bele az eseményekbe. Él még közöttünk olyan szemtanú, aki úgy emlékezett, hogy az 1956. október 23-i budapesti demonstrációra a Madách Imre Gimnázium párttitkárnöje kísérte a fiatalokat.² Az iskolai oktatók, helyi pártszervezetek vezetői korántsem bizonyultak a diktatúra hűséges kiszolgálóinak.

A forradalomnak köszönhetően több alsó- és középfokú oktatási intézményben leváltották a Rákosi-rendszer híveinek tartott iskolaigazgatókat. Régi „kegyvesztett” tanárokat bízták a vezetést, akik gyakran a helyi forradalmi bizottságok tagjaiként az új közigazgatás szervezésében is aktív tevékenységet vállaltak. Eközben ledől a kötelező orosz nyelvtanulás bástyája, és kérdésessé vált az ifjúság politikai nevelését célzó úttörőmozgalom jövője. A Dolgozó Ifjúság Szövetséget is felperzselte a forró október. Különösen az előbbinek volt jelentősége a kisdiákok szempontjából, hiszen többen azért voltak tagjai az úttörőszövetségnek, mert tovább akartak tanulni.³

Mindezekhez az anomáliákhoz hozzátartozott a közoktatás legtöbb humán tantárgyához hozzátapadt kommunista ideológiai nevelés, amit át kellett alakítani. Még akkor is, ha erősen kontraproduktív módon a kommunista oktatással, a szovjet honvédő háború partizánjainak példázataiból is csupán a haza feltétlen szeretete szivárgott, csepegett át azokba a fiatalokba, akik közül többen még emlékeztek az ötvenes évek előtt még létező cserkészmozgalomra.

És akkor még nem is beszéltünk a hittanoktatás ügyéről, hiszen ebben az esetben még Nagy Imre miniszterelnök első kormányának idején is, a sokat emlegetett „szocialista törvényesség” többnyire csak a szavak szintjén érvényesült. Ugyan a hittanbeiratkozás elméletileg teljesen szabad lett volna, ámde a tantestületek zárt ajtó mögött összeírták, kiknek a gyermekei szerettek volna vallási oktatásban részesülni. A dokumentum, a szülők neveinek listáival, zárt borítékban érkezett meg a párt helyi szervezetének káderosztályára.⁴

1956. november 2-án az Oktatásügyi Minisztérium egy tervezetet készített. Kivonták az általános- és középiskolák történelem-tankönyveit, a földrajz- és irodalomkönyvekből eltűntek a Szovjetunióra vonatkozó részek, s valóban szabadabbá tették a vallásoktatást. A forradalom bukása után ezen intézkedések is hamuvá porlad-

tak.⁵ Ámbár az is igaz, hogy a forradalom túl rövid ideig tartott ahhoz, hogy kikristályosodhassanak a változások távlati eredményei. A fakultatív nyelvvoktatáshoz nem állt rendelkezésre elegendő német nyelvtanár, miközben néhány százalékra esett vissza az orosz választó diákok aránya.⁶ Évek kellettek volna az oktatás demokratikus átalakításához. Idő, amelyet Moszkva és Kádár János nem adott meg az oktatás számára. 1956. november 4. után ismét új időszámítás kezdődött, ahol bár az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek adott volt a lehetőség az önmérséklet tanúsítására, ám ezúttal sem ez történt.

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. december 5-i ülésén az ifjúságpolitika témáját helyezték górcső alá. Kádár hozzászólásából megállapítható, hogy az új irányvonal gyakorlatilag a régihez való visszatérést jelentette. „Nagyon fontos szerepet játszik – indokolta Kádár – az október 23-i események értékelése és ez az ifjúságon belül nagy harcot fog jelenteni. Ezt azonban meg kell vívni, mert nem fogadhatunk el olyan téziseket, amelyeket nem a munkásmozgalom határoz meg, hanem a munkásmozgalom ellen küzdő erők, amelyek az október 23-i eseményekről, mint forradalomról, nemzeti forradalomról beszélnek, és keveset beszélnek ellenforradalomról. Ők a maguk vonalán kommunistamentes és kommunistákkal szembenálló ifjúsági szervezeteket akarnak létrehozni. Ez ellen harcolni kell.”⁷

Kádárnak az sem tetszett, hogy egyesek meg akarták változtatni a diákmozgalom nevét, amely logikus lépesként valami mást jelképezett volna. „Az előterjesztésekből kiderül, hogy a különböző ifjúsági szervezeteket át akarják más névre keresztelni. Pl. az úttörőket őrszemmozgalomnak akarják nevezni. Miért van erre szükség, ez a mozgalom nem volt rákosista és senki sem mondhatja, hogy ez akarja restaurálni a Rákosi–Gerő-klikt uralmát. Mi széles gyermekmozgalmat akarunk csinálni, inkább nevezzük gyermekbarát mozgalomnak, de az elvtársak által javasolt elnevezés nem is érthető.”⁸

⁵ PUKÁNSZKY Béla–NÉMETH András: Neveléstörténet. Budapest, 1996. In: Magyar Elektronikus Könyvtár. Honlap: OSZK <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/12.htm#Heading14> (letöltve: 2018. augusztus 15.).

⁶ Lásd: 35. dokumentum. 1957. január 24. Jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány számára az idegen nyelvek oktatásával kapcsolatban. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. kötet 1956. november 14. – 1957. június 26. Szerk. BARÁTH Magdolna–FEITL István–NÉMETHNÉ VÁGYI Karola–RIPP Zoltán. Intera, Bp. 1993. 340. 4. lábjegyzet.

⁷ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. december 5-i ülésének jegyzőkönyve. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet 1956. november 11. – 1957. január 14. Szerk. BARÁTH M.–FEITL I.–NÉMETHNÉ VÁGYI K.–RIPP Z. Budapest 1993. 229.

⁸ Uo.

² Interjú Kovács Attilával. In: RÁCZ János: Magyarországról jöttünk, mesterségünk címere: életrevalóak. VERITAS–Magyar Napló, Bp. 2017. 200.

³ Interjú Kovács Attilával. In: RÁCZ János: Magyarországról jöttünk i. m. 199.

⁴ Interjú Ekker Lászlóval. In: RÁCZ János: Magyarországról jöttünk i. m. 137.

A DISZ-t már nem lehetett feltámasztani, de a célok nem módosultak és a feladatok is ugyanazok maradtak: az osztályszempontokat és a rendszerhűséget kellett érvényesíteni az iskolai előmenetelben. Az úttörőmozgalom maradt, ám a DISZ-ből 1957 márciusában KISZ lett. Ám, amint Kádár kifejtette az 1956-os forradalom után a legfontosabb ifjúságpolitikai feladat az általa ellenforradalomnak bélyegzett őszi felkelés elleni harc volt. Nem kis mértékben a bosszú is szerepet játszott abban, hogy az alap- és középfokú diákok oktatóinak is igazolniuk kellett mindazt, amit a rövidre sikerült őszi szabadság idején cselekedtek. Mindenki és minden mérlegre került.

Célkeresztbe kerültek az iskolaigazgatók és a tanárok. A Művelődési Minisztérium, és a magasabb pártszervek utasítására a helyi tanácsok és politikai apparátusok elkezdtek a módszeres meghallgatásokat. A helyi pártszervek ideiglenes intéző bizottságainak javaslatokat kellett tenniük az MSZMP Agitációs- és Propaganda Osztálya számára azon igazgatókra, akiknek az eltávolítását szükségesnek ítélték.⁹

A vizsgálatok és a várható következmények a terror légkörével árasztották el a közoktatást. Karrierék, sorsok, családok élete került veszélybe. A hatalom józan-ságától és az esetleges politikai tisztogatás oktatásra gyakorolt hatásaitól függték a vizsgálatok következményei.

A Pest megyei iratok tanulmányozásából megtudhatjuk, hogy miért is javasolták egyes igazgatók eltávolítását. Az MSZMP Gödöllő Járási Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. április 27-én öt fő leváltására tett indítványt az MSZMP Pest Megyei Intéző Bizottsága számára.¹⁰ Indokok széles spektrumát találhatjuk meg a dokumentumban. Szerepel a forradalmi bizottsági elnökség, az apolitikus magatartás, 1956. decemberi sztrájkszervezés, szakmailag elégtelen tudás, és egy esetben még folyamatban lévő letartóztatás is.

Tudásunkat bővíthetjük a MSZMP Monori Járási Pártbizottság és a helyi Tanács megbeszélésekről készített jegyzőkönyv részleteivel is. Két igazgató kapcsán a következőket olvashatjuk a dokumentumban: „Gyenge igazgató, baráti köre a reakciók között kerül ki. Legutóbb is egy evangélikus lelkésszel alakított ki szoros baráti kapcsolatot. Az ellenforradalmi események alatt a vezetést teljesen kiadta a kezéből, a kommunistákkal nem áll szóba. A vöröscsillagot is maga szedte le. Megalkuvó, kétkulacsos. [...] Az ellenforradalom idején a volt katonatiszt barátaival tartotta a kapcsolatot a vasúti telefonon keresztül. A tőlük kapott utasítások alapján alakította ki álláspontját a községben.”¹¹

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára [MNL PML] Böör-féle ötvenhatos gyűjtemény XV.24. 2.d. 70–107. Pest Megyei pedagógusok fegyelmi ügyei. 76.

¹⁰ Uo. 76/4

¹¹ MNL PML Böör-féle ötvenhatos gyűjtemény XV.24. 2. d. 70–107. Pest Megyei pedagógusok fegyelmi ügyei. 76/6.

A pomázi iskolaigazgató: Bóna Antal is felkerült az MSZMP Szentendre Járási Intéző Bizottságának listájára.¹² Érdekes citálnom az indoklást, hogy olvasható legyen az az „igényesség”, amely a szentendrei elvtársak munkáját jellemezte. „Nevezett fia, [Bóna Zsigmond] mint pomázi rendőrparancsnok [?] élére állt a községben az ellenforradalomnak, később társaival együtt a statárium tudatában nagymennyiségű lőszert és fegyvert rejtegetett. Miért [sic!] a nép bírósága [sic!] nevezett halálra ítélte. Bóna Antal iskola igazgató [sic] feltétlenül tudott fia népellenes cselekményeiről nem igyekezett őt a helyes útra terelni, így egyben, ha hallgatólagosan is láthatólag [sic!] egyetértett vele mely egyetértéssel világosan megmutatta népellenes¹³ beállítottságát, ami kizárja azt, hogy Bóna Antal a következő iskolai évre is az iskola vezetője maradjon. Bóna Antal helyet az I. B. a Megyei Művelődési osztállyal egyetértve javasolja iskola igazgatónak kinevezni Czimer László jelenlegi járási művelődési felügyelőt.”¹⁴

Eltekintve a rengeteg helyesírási és fogalmazási hibától, érdemes tisztázni néhány dolgot. Bóna Zsigmond, nem rendőrkapitányként, hanem 1956. október 29-től a pomázi nemzetőrség parancsnokaként tevékenykedett. Bóna Antal nem a vérszerinti édesapja volt. Zsigmond, felesége Pintér Ilona tragikus véget ért első házasságából származott. Édesapja, Fejes Zsigmond 1935-ben hunyt el vérmérgezés következtében.¹⁵ A pomázi iskolaigazgató örökbe fogadta.

A szakirodalomban manapság is tévesen szerepel ez a sajtóságon a korabeli forrásokból átemelt nevelőapaság.¹⁶ Valójában örökbefogadás történt, mely teljesen más jogi forma. A nevelőapaság Bóna Antalnak kevesebb bajjal járhatott volna.

Bóna Zsigmondot – a citátum ellenére – nem a nép bírósága, vagy a népbíróság ítélte el. A népbíróságot 1957 tavaszán állították fel, miközben Bónát statáriális eljárás után „1957. február 12-én 19 óra 3 perckor az Országos Börtön udvarán” akasztották fel.¹⁷

A fiúk cselekedeteiért az apák sem lettek kíváncsiak, csak az a kérdés, hogy miképpen lehetett – vagy lehetett-e egyáltalán – valamennyi forradalmárt és rokonait megbélyegezni.

¹² Uo. 76/8

¹³ Zinner Tibor munkáiból és előadásaiból tudjuk, hogy a magyar politikában 1945-ben moszkvai hatásra meghonosodott orosz nyelvből származó *nép ellensége* titulus része lett a népbíróság felállításáról szóló rendeletnek, majd törvénynek is.

¹⁴ Uo.

¹⁵ VM: Emléktábla az iskola falán. Pomázi Polgár, 2014. március. XXIII. évfolyam, 3. szám. 11.

¹⁶ Böör László: Nemzetőrparancsnokok Pest Megyében 1956 októberében. In: „A néppel tűzön-vízen át!” Nemzetőrlérvény. Tudományos konferencia a Nemzetőrségről, 2010. Szerk. BOKODI-OLÁH Gergely. Bp. 2010. 93.

¹⁷ Uo. 94.

Nem minden budapesti terv érvényesülhet

A felsőoktatás egy szűkebb rétegnek kínált karrierlehetőséget, ezzel szemben a közoktatással minden egyes család találkozott. A korszakban több mint egymillió kisebb és nagyobb diák kelt korán, hogy eljusson az általános és középfokú oktatási intézmények valamelyikének padjába. Ezt a tanári kart teljesen felforgatni ezért sem lehetett. A közoktatás teljes romba döntésére, majd felépítésére az új hatalomnak sem idő, sem pénz, sem káderanyag nem állt rendelkezésére. Bármennyire is szeretne volna a hatalom, a tanárok idő előtti nyugdíjazásai, elbocsátásai, áthelyezései papíron könnyebben megvalósíthatóak voltak. Nem véletlenül írta a Pest Megyei Tanács az MSZMP Pest Megyei Bizottságnak, hogy a lakáshelyzet miatt nem megvalósíthatók a fegyelmi vizsgálat alapján elhatározott áthelyezések.¹⁸

Ez utóbbi jelentéshez csatolták a Pest Megyei Tanács helyben végzett nevelőkkel és tanárokkal szembeni fegyelmi eljárásainak összesítését is. Járásonként – az MSZMP Pest Megyei Bizottságának utasítása alapján – egy három- vagy öttagú bizottság vizsgálta a pedagógusok forradalom alatti cselekményeit. Ezek alapján 167 fegyelmi eljárást indítottak. Leginkább az írásbeli megrovást alkalmazták [44]. Áthelyezésekre huszonhét, elbocsátásokra, felmondásokra huszonöt, igazgatóváltásra tizenöt, szóbeli feddésre öt alkalommal került sor.¹⁹ A fegyelmi eljárást huszonhét esetben megszüntették és huszonkilenc esetben felfüggesztették.²⁰

Az oktatási intézmények munkáját nem lehetett teljesen ellehetetleníteni a megtorlás politikájának korlátlan alkalmazásával. A Budapesten használt harcias elvtársi vélemények, így is roppant nehézségeket okoztak a falvakban, ahol amúgy sem volt egyszerű az alapfokú oktatáshoz szükséges pedagógusok megtalálása. A terror légkörének véget kellett vetni a közoktatásban.

Egy országos kutatás vázlata

Úgy hiszem, hogy ebből a néhány – Pest megyei forrás segítségével is – felrajzolt „ceruzavonásból” is látható, hogy szükséges volna egy nagyobb vizsgálattal feltárni a közoktatásban végrehajtott megtorlási politika országos forrásait. Érdemes lenne

rögzíteni, hogy pontosan mennyi igazgatót, nevelőt, pedagógust érintett az 1956-os forradalom és szabadságharc bukása. Kik maradhattak és kik nem.

Egyes esetekben szükségszerű lenne utánajárni egy-egy személy, elbocsátott, áthelyezett intézményvezető élettörténetének is. Eddig sokat írtunk és beszéltünk a felsőoktatásban történekről, a nagyobb egyetemvárosok eseményei is közismertek. Talán elérkezett az ideje, hogy a járási és falusi kisiskolákban történtek is felbukkanjanak a megtorlás labirintusának útvesztőiből. Azért is fontos lenne mindez, mert amint azt az ünnepelt Zinner Tibor is kifejtette: „a forradalom alatt nemcsak Pesten voltak lányok és srácok, hanem vidéken is.” Reményeim szerint egy effajta munkának, az ünnepelt vezetésével esetleg még magam is résztvevője lehetek.

¹⁸ MNL PML Bőőr-féle ötvenhatos gyűjtemény XV.24. 2. d. 70–107. Pest Megyei pedagógusok fegyelmi ügyei. Jelentés az ellenforradalom idején magukat kompromittált nevelők elleni eljárásukról. 1957. augusztus 12. 76 6/6.

¹⁹ Uo. 13.

²⁰ Uo.

A MINISZTERTANÁCS SZEMÉLYÜGYI TITKÁRSÁGA¹

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága (IIB) 1957. május 14-i ülésén tárgyalta az állami személyzeti munkáról szóló előterjesztést. Meghatározták az e tevékenégi kört definiáló későbbi jogszabály szabályozási kereteit és úgy döntöttek, hogy az „állami személyzeti munka pártpolitikai instruálására Földes László elvtárs tartson megbeszélést a személyzeti munka vezetőivel.”

Az IIB által 1957. május 14-én elhatározottaknak megfelelően került kiadásra az állami személyzeti munkáról szóló 1050/1957. (V. 31.) Korm. határozat, amely elrendelte a személyzeti munka újjászervezését, mivel a „hatalomból kiszorított osztályidegen és ellenséges elemek évek óta, de az ellenforradalom napjaiban különösen erősen támadták a személyzeti osztályokat”. A személyzeti részlegek legfontosabb feladata lett, hogy irányító munkakörbe csak megbízható és szakmailag rátermetteknak tartott emberek kerüljenek.

A Politikai Bizottság (PB) 1957. szeptember 17-i ülésén tárgyalta Földes László *Az ellenséges elemek állami posztokról való kiszorítása* című előterjesztését. „A proletárdiktatúra elnyomó funkciójának érvényesítését az elmúlt évek során komolyan fékezte az a tény, hogy nem dolgoztunk ki és nem hajtottunk végre olyan rendszabályokat, amelyek megakadályozták volna bűnöző elemek, a népi demokrácia tudatos ellenségeinek, osztályidegeneknek állami, gazdasági életünk fontos posztjaira való beáramlását.” Fontos és bizalmas munkakörbe csak „üres” erkölcsi bizonyítvánnyal rendelkezők kerülhettek. Az erkölcsi bizonyítvány alapja az, hogy az illető rendelkezik-e jogerős elmarasztaló ítélettel. „A törvényesen rehabilitáltak természetesen nem számítanak a jogerősen elítéltek közé.” A BM feladata lett, hogy 1958. január 1-jéig létrehozza az erkölcsi bizonyítványok kiadásához szükséges apparátust „politikailag megbízható, értelmes elvtársakból”. Földes szerint szükséges volt, hogy a fontos és bizalmas beosztások köre szélesebb legyen, mint akár a párt vagy a felső állami szervek nómenklatúrája. Bár a közbiztonsági őrizetben eltöltött idő nem számított jogerős ítéletnek, Földes azt javasolta, hogy 1959. december 31-éig ez mégis annak számítson egyes állások betöltésénél. A fenti rendszabályok nem terjedtek ki a népi demokrácia „klasszikus” ellenségeire, kivéve, ha büntetve voltak, annak ellenére,

„hogy az osztályellenség kategóriájába tartozók jelentős része szemben áll a népi hatalommal”, ennek ellenére „ezen kategóriák korlátozásának politikájára kell rátérni.” Ezen „ellenséges kategóriák” az előterjesztés szerint, példászerűen felsorolva az alábbiak voltak, a korlátozás politikájára is figyelemmel:

- a 2. és 6. vkf. osztályok vezetői és beosztottai, az „offenzív” és „defenzív” hírszerzők és kémelhárítók, a nemzetvédelmi és a hadiüzemi megbízottak;
- a horthysta politikai rendőrség, csendőrség vezetői és tagjai;
- a horthysta rendőrség, börtönőrség tisztjei, a politikai ügyekkel foglalkozó bírák, ügyészek;
- a horthysta hivatásos katonatisztek, a „jutasi” tiszthelyettesek;
- a Szent László-hadosztály és a Hunyadi Páncélosok kötelékében szolgálatot teljesítők;
- a Szálasi-korszak alatt működött titkos katonai és diverziós szervezetek tagjai (pl. Kopjások, Dráván-túli Légiósok, Bakonyi Brigád);
- azok, akik a Tanácsköztársaság idején ellenforradalmi tevékenységet fejtettek ki vagy különítményesek lettek;
- a Horthy- és a Szálasi-korszak kormányainak vezetői, miniszterei, államtitkárai, diplomatai, fő- és alispánok, polgármesterek és más magasabb beosztású tisztviselők;
- a fenti időszak parlamentjeinek képviselői, kivéve azokat a szociáldemokratákat, kisgazdákat és a polgári pártok azon képviselőit, „akik nem fejtettek ki népellenes tevékenységet és múltbeli magatartásuk pozitívan értékelhető”;
- azok a szabadkőművesek, akik jobboldali népellenes tevékenységet fejtettek ki;
- a volt arisztokraták;
- a kapitalisták, tőkések, nagybirtokosok, nagykereskedők, kulákok;
- „leszerelt” papok, apácák, vallási szekták vezetői és aktív tagjai;
- a cionista mozgalom vezetői és a felszabadulás után bizonyítottan aktív ellenséges tevékenységet kifejtő tagjai;
- az indokoltan rendőri felügyelet alatt állók, internáltak;
- azok, akik az 1956. október 23-án „bekövetkezett ellenforradalom előkészítésében, szervezésében aktívan részt vettek”;
- azok, akik az „ellenforradalom” idején „haladó gondolkodású emberek üldözésében, meggyilkolásában tevékenykedtek”; illetve
- „Akik sztrájkok, tüntetések szervezői voltak. Emlékművek, szobrok rombolásában, elpusztításában aktívan részt vettek”; illetve
- akik a párt és a kormány mellett harcoló magyar vagy szovjet katonákat, állampolgárokat bántalmazták, „ellenük terrorcselekményeket követtek el, vagy más módon üldözték azokat”; és

¹ A korai Kádár-korszak belső ellenségképével foglalkozó, a későbbiek folyamán megjelenő könyv részlete.

• azokat, akik a forradalmi bizottságok, nemzeti bizottmányok, a nemzetörség, a munkástanácsok vezetői és tagjai voltak és a Magyar Népköztársaság megdöntése érdekében aktív tevékenységet fejtettek ki.

A PB e javaslat szerint a határozat végrehajtásával, állami vonalon a jogi normák kidolgozásával, egy testületet bízott meg, amelynek a vezetője Apró Antal, tagjai Tömpe István, Mekis József, Földes László és Sándor József lettek.²

A végrehajtás fontosabb szabályait a fontos és bizalmas munkakörök betöltéséről szóló és 1958. január 1-jétől hatályos 1957. évi 66. tvr. állapította meg. „1958. január 1. után fontos, illetőleg bizalmas munkakörbe vagy tisztségbe csak büntetlen előéletű és feddhetetlen személyeket lehet kinevezni, megválasztani, előléptetni, áthelyezni vagy alkalmazni.”, illetve „a büntetlen előéletet erkölcsi bizonyítvánnyal kell igazolni.”³ Kivételesen indokolt esetben azonban, ha valakinek a tevékenysége a népgazdaság érdekei szempontjából nélkülözhetetlen volt és büntetlen előéletét erkölcsi bizonyítvánnyal nem tudta igazolni, az illetékes miniszter a Titkárság vezetőjének egyetértésével engedélyezhette a munkakör betöltését. Az erkölcsi bizonyítvány kiadásához kapcsolódó szabályokat a belügyminiszter állapította meg.⁴ A tvr. rendelkezéseit eredetileg csak az 1956. október 1-jén vagy ezt követően pozícióba kerültekre alkalmazták, de 1959. január 1-jétől az 1956. október 1. előtt beosztásba kerültekre is kiterjesztették.⁵ A feladatok állami vonalon történő végrehajtására 1958. január 1-jével létrehozták a Minisztertanács Személyügyi Titkárságát.⁶ A Magyar Közlönyben közzétett 1093/1957. (XII. 28.) Korm. határozat, amellel tehát, hogy létrehozta a tiszogatás központi állami szervét, nem tartalmazott a feladatok meghatározásával kapcsolatosan lényeges új előírásokat. Ezeket a részletszabályokat a Határozatok Tárában közzétett 2021/1957. (XII. 28.) Korm. határozat írta elő. A korszakban is kevesek által megismerhető norma gyakorlatilag kizárta a Személyügyi Titkárság számára olyan személyek javaslatba hozását, akik a PB 1957. szeptember 17-i ülésén Földes László előadása nyomán ellenséges elemeknek minősültek.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 288. f. 5/44. (Politikai Bizottság iratai) ő. e. 2., 7., 132. és 134–136. o.; gyakorlatilag a Földes-féle előterjesztés tartalmát tükrözi a fontos és bizalmas munkakörök betöltéséről szóló 2071/1957. (XII. 28.) Korm. határozat is

³ 1957. évi 66. tvr. 1. § (1)-(2) bek.

⁴ L. 5/1957. (XII. 28.) BM r.

⁵ L. 1958. évi 42. tvr. 1. §

⁶ L. 1093/1957. (XII. 28.) Korm. határozatot, az 1034/1958. (VIII. 24.) Korm. határozatot, 1046/1958. (XII. 29.) Korm. határozatot, a 3466/1957. Korm. határozatot, a 3467/1957. Korm. határozatot, a 3507/1957. Korm. határozatot, a 3285/1960. Korm. határozatot, valamint a 3118/1961. Korm. határozatot

Biszkú Béla belügyminiszter 1958. január 22-én adta ki 4. számú parancsát. E szerint a BM politikai nyomozó és bűnügyi szervei beosztottainak „operatív fel dolgozását csak konkrét bűncselekményekre utaló adatok alapján” lehetett lefolytatni. Főtisztek és tisztek esetében a miniszter engedélyezte ezt. Belügyi beosztottakat őrizetbe venni vagy előzetes letartóztatásba helyezni csak az illetékes vezető engedélyével lehetett úgy, hogyha az illető párthatásköri listába tartozó beosztást töltött be, akkor az illetékes pártszerv engedélyére is szükség volt.⁷

A Titkárság Molnár János, a Személyügyi Titkárság vezetőjének írásbeli jelentése, majd ennek szóbeli kiegészítését követően tárgyalta meg 1958. április 24-i ülésén az új szervezet első negyedévének munkáját. A Személyügyi Titkárság március 31-éig 2400 személyt vizsgált felül, „akik közül 40 személy beállításához nem járult hozzá”. Úgy tippelték, az erkölcsi bizonyítványhoz és a Titkárság jóváhagyásához kötött beosztások, az „A” kategóriához 200 000, a csak az erkölcsi bizonyítványhoz kötött „B” kategóriához 60 000 munkakör tartozik. A Titkárság megállapította, hogy egyelőre nem szükséges a tvr. hatályának kiterjesztése azokra, akik 1956. október elseje előtt kerültek fontos vagy bizalmas munkakörbe. Egyidejűleg utasították a BM-et, „hogy a korábbi határozatok értelmében gyorsítsa meg a volt horthysta tisztek és csendőrök nyilvántartásba vételét.”⁸

Horváth Gyula belügyminiszter-helyettes 1958. július 7-i 22. számú utasításával elrendelte, hogy elbocsátott beosztottat csak az illetékes személyzeti osztály vezetőjének egyetértésével lehet visszavenni. A volt BM-beosztottak más szerveknél történő elhelyezésére a BM Személyzeti Főosztályának előzetes egyetértésével kerülhetett sor. Egyidejűleg „Utasítom a személyzeti osztályok vezetőit, hogy elbocsátási javaslatot csak úgy terjesszenek fel jóváhagyásra, ha már az elbocsátásra kerülő beosztott polgári munkaköre biztosítva van.”⁹

A Titkárság 1959. január 16-i ülésén Molnár János vezető előterjesztésében jelentést hallgatott meg a Személyügyi Titkárság munkájáról. Az írásbeli előterjesztés szerint a végrehajtás menetében komoly hibaként jelentkezett, hogy a minisztériumok és az országos főhatóságok vezetőinek, személyzeti vezetőinek egy része „a kádermunka elvi részét félreértik, és úgy gondolják, hogy a Személyügyi Titkárság meg fogja oldani helyettük a káderfeladatokat is.” Egyidejűleg jobb kapcsolatokat kellett kiépíteni a pártszervezetekkel. Az „A” [vezetői] kategóriába tartozók közül 1958 végéig felülvizsgálták azokat, akik 1956 október 1. után kerültek vezető állásba. A 19 950 főt kitevő állományból 450 kivételével mindenkit felülvizsgáltak, sőt az

⁷ MNL OL XIX-B-1- az-10-21/4/1958. (BM iratok)

⁸ MNL OL M-KS 288. f. 7/26. ő. e. 2., 5–6., 38–44. és 64–73. o.

⁹ MNL OL XIX-B-1-az-10-24/22/1958. (belügyminiszter-helyettesi iratok)

1958. január után vezető állásba került 4522 személyt is ellenőrizték. „A felülvizsgáltakból nem hagyunk jóvá 712 főt.” A minisztériumok kérésére 19 dolgozóval kapcsolatosan változtatták meg döntésüket, enyhítve azt, figyelemmel a népgazdaság érdekeire. A jóvá nem hagyottak közül 115 fő volt a párttag. Az osztályidegen elemek és az osztályellenség köréből Budapesten 395, ebből a minisztériumokban 172 személy helyezkedett el. A jóvá nem hagyott dolgozók nagy részét ténylegesen alacsonyabb munkakörbe helyezték a megadott határidőn belül. „Kevés azoknak a száma, akiket el is távolítanak állásukból.” „Munkánk során azt tapasztaljuk, hogy az ellenforradalommal kapcsolatos anyagok feldolgozása hiányos.” A „B” [nem vezetői] kategóriába tartozók esetén 1958. december 31-éig 213 860 erkölcsi bizonyítványt kértek. Ebből 7016 büntetett előéletű, 16 232 rehabilitált volt. Az „A” kategóriára 24 472 kérelem esett. A „B” kategória esetén csökkentették azok számát, akiknek erkölcsi bizonyítványt kellett kérniük, mivel akkor a párt által az év végére meghatározott 200 000 darabot túlhaladták volna. „Ezt azért tartottuk szükségesnek, hogy egyrészt a keretet ne lépják túl, másrészt pedig olyan munkakörökre, amelyeknek a „B” kategóriába sem szabad, hogy tartozzanak (pl. hivatalsegéd, éjjeli őr, fizikai dolgozó, gátőr, stb.), erkölcsi bizonyítványt ne kérjenek.” A következő lépésként 1959. december 31-éig felül kellett vizsgálni azt a mintegy 45 000 személyt is, akik 1956. október 1-je előtt kerültek munkahelyükre. Mivel ez nagy megterhelést jelentett volna, kérték a határidő egy évvel történő meghosszabbítását. A Titkárság a Személyügyi Titkárság beszámolóját elfogadta azzal, hogy a javaslatnak megfelelően az 1956. október 1-je előtt „vezető funkcióba került dolgozók felülvizsgálatát” 1960. december 31-éig kellett befejezni. A „munka” szellemére, irányára jellemző, amit Kádár János mondott az anyag megtárgyalása során: „Ha ott szerződéses alkalmazott volna ezer burzsuj, semmi kifogás nem lenne. Politikailag a rendszer számára elfogadható, de osztályvezetőként vagy más magasabb beosztásban egy burzsuj sem fogadható el.”¹⁰

A szervezet működésének megszilárdulása szempontjából fontos esemény volt a Politikai Nyomozó Főosztály (PNYF) központi és megyei (fővárosi) szervei ügyrendjének kiadása. Az 1959. február 10-én kiadott 2. számú miniszteri parancs szerint a PNYF feladata, többek között a belső reakciós elemek elleni harc. Ennek keretében jogosultak voltak: „Titkos állambiztonsági eszközöket alkalmazni, ezen keresztül biztosítani az ellenséges tevékenységre irányuló tervek időbeni felderítését, megelőzését és megakadályozását.”¹¹

A PB 1959. május 27-i ülésén úgy döntött, hogy a Személyügyi Titkárság (SZT) által elutasított személyek ügyével, amennyiben az illetékes minisztérium és a területi pártbizottság javasolta, a KB apparátusában létrehozott, a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO), az Ipari és Közlekedési Osztály, az Államgazdasági Osztály, a Tudományos és Kulturális Osztály és a Mezőgazdasági Osztály képviselőiből létrejött bizottság foglalkozzon.¹² A PB 1959. június 9-i ülésén pedig úgy döntöttek, hogy e bizottság üléseire meghívják a Személyügyi Titkárság vezetőjét is.¹³

Az MT Személyügyi Titkársága addigi tevékenységéről szóló jelentést tárgyalta meg a PB 1959. október 6-i ülésén. A Személyügyi Titkárság jelentése szerint megalkadásától 1959. június 30-áig 36 000 vezető munkakörben dolgozót vizsgált felül. Ebből 8203 új „beállítás” volt. A felülvizsgáltak közül 1087 vezetőt, a felülvizsgáltak mintegy 3%-át nem tartották alkalmasnak beosztása betöltésére. Ezek kategorizálása az alábbi volt:

- politikai bűncselekmények miatt büntetett előéletű: 48 fő,
- ellenséges tevékenységhez nyújtott segítséget: 12 fő,
- volt arisztokrata: 2 fő,
- nagytőkés, kulák: 139 fő,
- 2. és 6. vkf osztályon dolgoztak: 56 fő,
- horthysta politikai ügyekkel foglalkozó ügyész, bíró: 15 fő,
- horthysta politikai ügyekkel foglalkozó rendőrtisztek: 30 fő,
- horthysta hivatásos katonatisztek: 245 fő,
- Rongyosgárdisták, különítményesek: 50 fő,
- a volt Vitézi Szék aktív tagjai: 4 fő,
- Nemzetvédelmi Kereszttel kitüntettek: 20 fő,
- a német „fasizmus” kiszolgálásáért magas kitüntetésben részesítve: 3 fő,
- a felszabadulás előtt terrorista fegyveres alakulat aktív tagja: 1 fő,
- a múlt rendszer magas beosztású köztisztviselője: 57 fő,
- 1945 előtti jobboldali pártok aktív tagja: 56 fő,
- 1945 után működött jobboldali pártok vezetői: 16 fő,
- 1956. október/novemberében és utána aktív ellenforradalmi cselekmény részese volt: 233 fő,
- egyéb ellenséges kategória: 85 fő.¹⁴

¹² MNL OL M-KS 288. f. 5/132. ö. e. 5–6. o.

¹³ MNL OL M-KS 288. f. 5/134. ö. e. 4. o.

¹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/151. ö. e. 143. o.

¹⁰ MNL OL M-KS 288. f. 7/42. ö. e. 1–2., 9–14. és 22–31. o.

¹¹ MNL OL XIX-B- az-10-21/2/1959.; ÁBTL 4.2. 10-21/2/1959.

A jelentés elkészültéig 162 párttag nem kapta meg a feddhetetlenségi igazolást, de 42 főre vonatkozóan megváltoztatták az eredetileg elutasító döntést. 1959. június 30-áig 306 331 erkölcsi bizonyítványt adtak ki. Ebből 9349 büntetett előéletű, 23 314 pedig rehabilitált személyre vonatkozott. Problémát jelentett azonban, hogy „Az osztályidegen, stb. elemek közül igen csekély azoknak a száma, akik büntetett előéletűek, ezért többségük tiszta erkölcsi bizonyítványt kap és betöltheti a megjelölt funkciót. Ugyanakkor kisebb bűncselekmény miatt rendes, becsületes dolgozók nem kapnak tiszta erkölcsi bizonyítványt.”

A jelentést a PB elfogadta és kötelezte a megyei és a kerületi pártbizottságokat, hogy a Személyügyi Titkárság által elutasított párttagok párttagságát két hónapon belül vizsgálja felül és döntsön az ügyekben.¹⁵

A PB 1959. november 17-i ülésén ismét napirendre tűzte e kérdés tárgyalását. A Sándor József által jegyzett anyag, hivatkozva a PB október 6-i döntésére, amely szerint a PTO és a SzT együtt vizsgálja meg, hogy az osztályidegen és ellenséges elemek visszaszorítására hozott intézkedésekkel kapcsolatos ellentmondások, problémák megoldására milyen lehetőségek vannak. „A rendeletről és a jelenlegi gyakorlattól eltérően a jövőben a Személyügyi Titkárság döntés előtt kérje ki a miniszterek, főhatóságok vezetőinek véleményét és ezek alapján adja ki az elutasító vagy jóváhagyó döntést.” Vitás esetekben a PB által kiküldött bizottság döntsön. Egyidejűleg javasolják, hogy az elutasítás okát közöljék az „elutasítottakkal”, kivéve, ha az államérdekből nem kívánatos. Ezt az okot BM határozná meg. Olyanokat, akik egyébként nem tartoztak az ellenséges kategóriákba, az „ellenforradalom” alatti magatartás miatt csak akkor utasíthattak el, „ha bíróilag elítélték, internálták, vagy rendőri felügyelet alá helyezték.” A PB elfogadta az előterjesztést.¹⁶

A fontos és bizalmas munkakörök betöltésével kapcsolatos egyes kérdésekről szóló 3298/1959. Korm. határozat végrehajtása érdekében „Szigorúan Titkos!” minősítésű körlevelet adott ki Molnár János, a Személyügyi Titkárság vezetője 1960. január 4-én. Ebben arról tájékoztatót, hogy az ún. feddhetetlen előéletű személyekkel kapcsolatos eljárás nem változott. „Ha nem feddhetetlen személy ügyében kell dönten, a Személyügyi Titkárság – az elutasító döntése előtt – közli a miniszterekkel és országos hatáskörű szervek vezetőivel a terhelő adatokat.”¹⁷

A PB 1960. november 15-én ismét áttekintette a kérdést. A Sándor József által jegyzett jelentés szerint 1960. október 1-jéig 67 377 személyt „terjesztettek fel jóváhagyásra. Elutasítottak 1460 személyt, a felülvizsgáltak 2,1%-át, leváltottak 1295-öt,

különböző indokok alapján menesztettek 165 személyt. A mentesítések többsége vagy azért történt, mert a pártbizottságok meghagyták párttagnak, s kérték a mentesítést vagy népgazdasági érdekből.” Az elutasítottak 37%-a, 536 fő egykor a hortysta „erőszakszervezetek” volt a tagja. Az elutasítások legmagasabb aránya, 15%-os, intézménytípus szerint a tervező intézeteknél volt. Eredetileg 173 párttag eltávolítását javasolták, de közülük csak 59 főt zártak ki. A leváltottak nagy többsége régi munkahelyén maradhatott, de alacsonyabb beosztásban. A PB által kiküldött különbizottság elé 77 személy ügye került, aki közül 21 fő leváltását hagyták jóvá, 54 főt mentesítésre javasolt és 2 személy ügye még nem zárult le. „Nem folyik kielégítő harc a különböző ellenséges nézetek, egyes emberek magatartásában jelentkező burzsoá életszemlélet ellen, de nem lépnek fel kellően és mindenütt az olyan jelenségek ellen sem, mint a deklasszált és lumpen elemek tömörülése egyes munkaterületeken, főként a tanácsi vállalatoknál”.

1960. szeptember 1-jéig 384 687 erkölcsi bizonyítványt adtak ki és ebből 10 704 utalt büntetett előéletre. Az állami és gazdasági szerveknél, intézményeknél 2432 priuszos személyt tartottak nyilván, s közülük 928-at váltottak le. Az előterjesztő azt is megállapította, hogy az erkölcsi bizonyítvány bevezetése sikeres intézkedés volt.

A PB a jelentést tudomásul vette és egyidejűleg megállapította, hogy a Személyügyi Titkárság a munkáját körültekintően látta el, és a rábízott feladatot teljesítette, ezért meg kell szüntetni. A még folyamatban lévő ügyek lezárására 1961. május 1-jéig három státuszt kellett fenntartani. Ezt követően ezt a feladatot az illetékes minisztériumok a BM-el közösen végezték a tervek szerint.¹⁸

Földes László visszaemlékezéseiben így írt erről: „Nagy erőfeszítéseket fejtettünk ki az állami személyzeti apparátus újjászervezésére, amelyet az ellenforradalom alaposan szétzilált”, illetve „arra törekedtünk, hogy a közvéleményt meggyőzzük a káderpolitika, a személyzeti munka fontosságáról. Sok előadást tartottunk és sok cikket írtunk erről a témáról. Kifejtettük, hogy minden társadalmi rendszer éberen ügyel rá, hogy a vezető tisztségeket híveivel töltsse be.”¹⁹ A célkitűzések sikerültek.

A PB 1961. április 25-i ülésén véglegesen döntöttek arról, hogy a Személyügyi Titkárságot május 1-jével megszüntetik. A minisztériumok és főhatóságok vezetői ezt követően a vezető és bizalmas állásba történő kinevezésekben saját hatáskörben dönthettek, természetesen figyelemmel az 1957. évi 66. tvr. és a végrehajtására kiadott MT-határozat előírásaira. Persze mindezt úgy hajtották végre, hogy a döntések meghozatala előtt a belügyminisztertől információt kellett kérni arról, hogy

¹⁵ U. o. 135–136., 139–141. és 143–144. o.

¹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/157. ö. e. 1., 6., 20. és 54–57. o.

¹⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 1.6. 1-a/19/1960.

¹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/209. ö. e. 1., 4. és 111–115. o.

¹⁹ FÖLDES László: A második vonalban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 267. o.

a „belügyi szervek rendelkeznek-e a személy múltjára vagy jelenlegi tevékenységére vonatkozóan olyan terhelő adatokkal, melyet a kinevezés eldöntésénél figyelembe kell venni.” Ilyen döntésekbe az illetékes vezetőnek be kellett vonnia a megfelelő pártszervet. Ha az érintett mellett döntenének, a kinevezés előtt kötelesek voltak a BM értesítésére. A vitás esetekben az illetékes KB-titkár döntött.²⁰

Az 1957. évi 66. tvr-t módosító 1961. évi 10. tvr. előírásai szerint: „Olyan kiváló képességű személynek, akinek a tevékenysége a népgazdaság érdekei szempontjából nélkülözhetetlen, kivételesen indokolt esetben a miniszter a munkakör betöltését akkor is engedélyezheti, ha az illető büntetlen előéletét erkölcsi bizonyítvánnyal nem tudja igazolni.”

Küldetése teljesítését követően, a PB döntésének megfelelően, a 1010/1961. (V. 9) Korm. határozattal május 1-jével megszüntették a Minisztertanács Személyügyi Titkárságát.²¹

KISS DAVID

'56-OS MAGYAR MENEKÜLTEK OSZTRÁK SZEMMEL'

„Menni vagy nem menni, ez itt a kérdés.” Fogalmazódott meg sokakban az '56-os forradalmat követően, Shakespeare után szabadon. Így volt ez a most 70. életévét ünneplő Zinner Tibor családjánál is a forradalom leverését követően. Zinner Tibor édesapja végül az osztrák határtól nem messze döntötte el, hogy családjával visszafordul, és inkább itthon marad. E „pillangóhatásnak” köszönhetően ünnepelhetjük most itt mi, barátunk, kollégánk, tanárunk 70. születésnapját ezen ünnepi kötettel, és helyettünk nem teszik ezt mások és máshol, egy, talán másfajta életművet ünnepelve, mint ahogy tették és teszik azoknál, akik az emigrációt választották.

Lényeges kérdés, hogy azok, akik nyugatra mentek, kezdetben milyen fogadtatásban részesültek, és milyen kép alakult ki róluk. Többek közt az osztrák sajtóorgánumok tanulmányozása nyújthat választ minderre. Mivel a források száma igen bőséges, így csak az 1956 októbere és 1957. január közepe közötti történeteket tárgyalom részletesebben. E rövidke időszakot vizsgálva szeretném bemutatni az említett sajtótermékeknek Magyarországhoz, illetve a magyar forradalomhoz kapcsolódó viszonyát, illetve azt, hogy a menekültkérdés ebben az időszakban mikor és hogyan került elő. Végpontnak azért választottam a január közepi időszakot, mivel 14-én történik meg az osztrák, majd a következő napon magyar részről a határ lezárása, ezt követően a menekültek csak egyre kisebb számban érkeztek osztrák területre. Ugyanakkor Ausztriában erre az időszakra sikerült konszolidálni a helyzetet, nem kellett attól tartani, hogy tömeges humanitárius katasztrófa fenyeget.²

Előzmények

1945 után Magyarországra a nemzettől teljesen idegen rendszert erőltettek rá a szovjet megszálló alakulatok. A helyzet nagyon hasonló volt Ausztria keleti, szovjet

¹ A témában a kutatási eredményeimet először a következő konferencián foglaltam össze: Ungarische Flüchtlinge in Österreich, Wissenschaftlicher Konferenz über die Wirkung der Ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes 1956 in Österreich, 2017. február 22., Bécs, Collegium Hungaricum.

² MURBER Ibolya: Ungarnflüchtlinge in Österreich 1956. Grenzübertritt der Flüchtlinge. In: Die ungarische Revolution und Österreich 1956. Szerk. MURBER Ibolya–FÓNAGY Zoltán, Bécs, Czernin, 1999. 340–342.

²⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/229. ö. e. 1–3. és 45–46. o.; l. még a belügyminiszter 1961. június 8-án kiadott 002. utasítását

²¹ A Titkárság vezetőjét, Molnár Jánost már 1961 februárjában felmentették beosztásából, l. Határozatok Tára 1961. évi 6. sz.

megszállás alá került részein is, így nem is csoda, hogy 1956-ban talán az osztrák nemzet volt az, amely a leginkább átérezte keleti szomszédjának problémáit. Ugyanakkor Ausztria sem volt könnyű helyzetben, hiszen a második világháborút követően 1,6 millió menekült érkezett az országba, amelyből 1956-ban is 300 ezren éltek még ott, közülük ráadásul 30 ezren továbbra is menekülttáborokban. A háborús károk is óriási tehertételt róttak az országra, ugyanakkor a nyugat-európai gazdasági konjunktúra is csak ekkor kezdett még kibontakozni. Az 1955-ös Osztrák Államszerződés lehetővé tette Ausztria semlegességét, szabadságát és a nyugathoz való tartozását, példát és reményt adva mindezzel Magyarországnak, amely 1956-ban szintén függetlenséget és semlegességet követelt magának. „Magyar államszerződést” azonban az ország vérrel sem tudott aláírni.³

Ausztria a semlegességet javarészt katonai szempontból vette komolyan, magát egyébként a nyugati világ részének tekintette.⁴ Lényeges, hogy a későbbi háborús tervekben szovjet részről Ausztria NATO-hoz történő csatlakozásával számoltak. Elképzelhető, hogy ebben az ország forradalom utáni „magatartása” is szerepet játszott.⁵ Az osztrák sajtó 1956 októberében külpolitikai szempontból a szuezi kérdéssel,⁶ a lengyel, majd a magyar eseményekkel foglalkozott a legtöbbet.⁷ Az októberi jelentősebb magyarországi történésekről a korabeli osztrák újságolvasó kimerítően tájékozódhatott. Így Rajk Lászlónak és társainak az újratemetéséről, Nagy Imrének a kommunista pártba történő visszavételéről,⁸ Farkas Mihály volt honvédelmi miniszternek és fiának, az egyik volt államvédelmi vezetőnek a letartóztatásáról. Az osztrák lapok a magyar eseményekről a magyar sajtóból és rádióból tájékozódtak, több esetben helyszíni tudósítókat küldtek ki, a harcok kirobbanását követően pedig az Ausztriába hazatérő osztrák állampolgárokkal, illetve a folyamatosan érkező magyar menekültekkel készítettek interjúkat. Ugyanakkor jelentősebb fordulatot a lengyel eseményektől vártak, nagy várakozásokat fűztek W. Gomulka

³ Soós Katalin: 1956 és Ausztria. JATE-BTK, Szeged, 1999. 79–85.; Peter EPPEL: Wo viele helfen, ist viel geholfen. Ungarn-Hilfe 1956/57 in Österreich. In: Die ungarische Revolution und Österreich 1956. Szerk. Murber Ibolya–Fónagy Zoltán, Bécs, Czernin, 1999. 431–442.; Wien Museum, https://www.wienmuseum.at/fileadmin/user_upload/vermittlung/Asyl_Raum.pdf, letöltés: 2017. szeptember 6.

⁴ Erwin A. SCHMIDL: Die österreichische Reaktion auf die Ereignisse in Ungarn 1956 und Einsatz des Bundesheers an der ungarischen Grenze. In: Die ungarische Revolution und Österreich 1956. Szerk. Murber Ibolya–Fónagy Zoltán, Bécs, Czernin, 1999. 93–117.

⁵ HORVÁTH Miklós–KOVÁCS Vilmos: Magyarország az atomháború árnyékában. Fejezetek a hidegháború korszakának had-és haditechnika-történetéből. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016. 67–70

⁶ Sechs Grundsätze zur Einigung im Suez-Konflikt. *Die Presse*, 1956. október 14.

⁷ Polen noch immer in Bewegung. *Arbeiter Zeitung (AZ)*, 1956. október 24.

⁸ Budapest: Imre Nagy setzt sich durch. *Die Presse*, 1956. október 14.; Voller Sieg Imre Nagys über Rákosi. *Die Presse*, 1956. október 16.

kinevezéséhez, és a sztálinista honvédelmi miniszternek, K. K. Rokossovskijnak a visszaszorításához.⁹

A forradalom alatt

Október 23-a az állami felső vezetés mellett a sajtót, és az osztrákokat is meglepetésként érte. Az osztrák lapok 24-én tudósítottak a magyar és mellette párhuzamosan a lengyel eseményekről is. Magyarországgal kapcsolatban nemcsak a fővárosi, hanem egyes vidéki történésekről is beszámoltak.¹⁰ Lényeges kiemelni, hogy a menekültkérdéssel csupán október végén kezdtek el foglalkozni. Az osztrák kormány már 23-i ülésén számolt menekültek érkezésével. Külön bizottságot állítottak fel, a haderő egy részének riadókészültséget rendeltek el. Mivel a hadsereget ekkor szervezték újjá, és korszerűtlen fegyverekkel rendelkeztek, így komolyan tartottak a határra felvonuló csehszlovák és szovjet haderőtől, utóbbi egy egész hadosztállyal állt fel. Lényeges, hogy mindez a sajtóban ekkor még nem látott napvilágot.¹¹

1956. október 25-én a szocdem *Arbeiter Zeitung (AZ)* a felkelés leveréséről és új kormány alakításáról adott hírt, mindebből a forradalom leverése nem volt igaz. „A magyar nép felkelt a kommunista uralom ellen. A kommunista kormány a szovjeteket hívta segítségül, akik repülőket és páncélosokat vetettek be a felkelők ellen. A fővárosi Duna-hidakat és több gyárat megszállták. A kormányt átalakították, és az előző évben a minden hivatali posztjától megfosztott Nagy Imrét miniszterelnöknek nevezték ki. Később az új kormány általános amnesztiát hirdetett abban az esetben, ha a felkelők leteszik a fegyvert. Az egész országban statáriumot hirdettek ki.”¹² Ekkor két hazatérő osztrák szemtanút is megszólaltattak, akik üzleti úton tartózkodtak Budapesten.¹³ Egy külön cikkben a lengyel és a magyar eseményeket hasonlították össze, amelyben nagyon frappánsan a következőképpen jellemezték a helyzetet: „Amit Magyarországon kivívtak, az nem titoizmus volt többé, hanem egy igazi demokrácia.” A lengyel helyzetet a következőképpen írták le: „Ott egy szolidaritás jött létre a nép és a párt között a sztálinizmussal szemben, különösen igaz volt ez a reformerekre, Gomulkaékra, így náluk a sztálinista tisztogatást a hazai kommunisták elszabotálták, míg Magyarországon Rákosi vezetésével a sztálinisták

⁹ Der grosse Umschwung in Polen. *AZ*, 1956. október 23.

¹⁰ Antirussische Revolten in Polen und Ungarn. *Die Presse*, 1956. október 24.

¹¹ Erwin A. SCHMIDL: Die österreichische Reaktion i. m. 93–117.

¹² In Ungarn ist es losgegangen: Russische Panzer und Flugzeuge gegen Budapest. *AZ*, 1956. október 25.

¹³ *AZ*, 1956. október 25.

egy elkülönült csoportot alkottak. Rákosi kényszerből hirdetett liberalizálódást és békült ki Titóval.”¹⁴ Nagy Imre ugyanakkor nem egy magyar Gomulka volt, de nem volt titóista sem. Őt inkább egy „Malenkov-figurának” tartották. Nagyot nem a nemzeti függetlenség szimbólumának vélték, hanem egy olyan embernek, aki továbbra is az ’53-as engedményeket akarta csupán megadni, de továbbra is Rákosi híve maradt, bár eltávolodott tőle. Ezért úgy gondolták, nem meglepő, hogy segítséget kér a szovjetektől a magyar néppel szemben. Valószínűleg nem tudták, hogy ez valójában Hegedűs András „érdeme” volt.¹⁵ Problémának tartották azt is, hogy Lengyelországgal ellentétben Magyarországon továbbra is egy sztálinista maradt az első titkár Gerő Ernő személyében. A helyzet pikantériája azonban az, hogy őt pont ezen a napon váltották le, és nevezték ki helyére Kádár Jánost.¹⁶

A fentiek tükrében keleti szomszédjuk vezetésében nem, csak az utcán láttak változást, a szovjetek beavatkozását és a kormány politikáját nagyon rossznak tartották. Magyarországon a korábbi vonalhoz való teljes visszatérést kizártnak tartották, úgy gondolták, hogy kisebb reformokra kerül majd inkább sor. Kiemelték, hogy a hatalom birtokosai, mivel saját fegyveres erejükre nem támaszkodhattak, így a Habsburgokhoz hasonlóan az oroszokat (szovjetek) hívták segítségül. Kiemelték, hogy Magyarországon a hivatalos nyilatkozatokban ellenforradalmi bandákról beszéltek, míg a lengyelek kimondták, hogy nem ellenforradalmi ügynökök műve az, ami náluk történt, hanem igazi felkelés. Az *AZ* „profiljából” adódóan egy igazi szociáldemokrácia kialakításának örült volna.¹⁷

1956. október 26-án foglalkoztak először a határmenti eseményekkel, ekkor nyugodtnak jellemezték a helyzetet a burgenlandi biztonsági igazgatóság közlése alapján. A magyarországi felkelőket egyre aktívabbnak írták le.¹⁸

Október 28-án számoltak be először menekültek érkezéséről, megemlítették még, hogy a magyar határőrség átengedi őket, de ekkor még többen élelemért, gyógyszerért mentek át Ausztriába, majd onnan vissza is tértek. Ugyanakkor a Vöröskereszt konvoja is átment a határon segítségnyújtás céljából. Az október végi eseményekkel kapcsolatban tisztában voltak azzal, hogy a szovjetek beavatkozásra készülnek, és csapaterősítések érkeznek az országba. Október 30-án magyar oldalon lezárták a határt. A mosonmagyaróvári sortűzről is hírt adtak.¹⁹

A fegyveres felkelés leverését követően

Mivel a menekültáradat november 4-ét követően vált jelentős mértékűvé, így a sajtó is ezt követően foglalkozott a velük kapcsolatos tudósításokkal. De amíg a menekülthullám nem vált kritikussá, addig nem a címlapon hozták a velük kapcsolatos híreket. November végétől azonban megváltozott a helyzet, ugyanis fennállt annak a veszélye, hogy az ország nem fogja tudni kezelni a menekültek befogadását, így egyre hosszabb és több esetben a főoldalon lévő cikkek foglalkoztak ezzel a témával. Ugyanakkor a magyar helyzet ’57 január közepéig foglalkoztatta az újságírókat leginkább, addig majdnem mindennap egy egész, a legtöbb esetben a főoldalon közzétett cikket szenteltek az országnak.

Az *AZ* az *Ungarisches Requiem* című cikkben például a következőképpen emlékezett meg a forradalom eltiprásáról: „Az oroszok a magyar forradalmat vérbe fojtották. A fiatal magyar szabadságot a szétrombolt Budapest romjai alá temették.” A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt hatalom nélküli „Quisling-Regierung”-nak, azaz Quisling-kormányának tartották.²⁰

Ezt követően részletes tudósításokat közöltek a menekültekkel kapcsolatban, a traiskircheni menekülttáborba többször is utaztak ki tudósítók, és számoltak be az ottani helyzetről, nem elhallgatva azokat a nehézségeket és rossz körülményeket, amelyek különösen az első hónapokra voltak jellemzőek.²¹ Rendszeressé vált az olyan jellegű cikkek közlése is, amelyekben arról tudósítottak, hogy az ENSZ menekültügyi szervezete, a külföldi államok és az osztrák segélyszervezetek hogyan és mennyivel finanszírozzák a magyarok ellátását. De nemcsak az osztrák területre átlépőket segítették, hanem Magyarországra is indultak segélyszállítmányok. Érdekességekről is beszámoltak, például arról, amikor egy mozdonyvezető vasúton vitte át a családját.²²

November 8-án tudósítottak először arról, hogy mely ország felé mennyi menekült hagyta el Ausztriát.²³ 10-én már Magyarország belső részeiről is érkeztek menekültek,²⁴ 14-én a kormány a sajtón keresztül segítség nyújtására buzdította a lakosságot. A sajtó a menekültáradat okát a terrorban és a Szovjetunióba való deportálásokban látta.²⁵ Csapnál valóban több szerelvényen vittek magyarokat

¹⁴ Rákosi Mátyás ’56 nyarán a Szovjetunióba távozott, ahonnan nem tért vissza.

¹⁵ *HUSZÁR Tibor*: Kádár János politikai életrajza 1912–1956. I. Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. 298–329.

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Blütiger Himmel über Ungarn. AZ*, 1956. október 25.

¹⁸ *Abends: Die Aufständischen noch immer aktiv. AZ*, 1956. október 26.

¹⁹ *Westungarn in der Hand der Revolutionäre. AZ*, 1956. október 28.

²⁰ *Ungarisches Requiem. AZ*, 1956. november 6.

²¹ *Eine Flüchtlingsstadt in Traiskirchen. AZ*, 1956. november 6.

²² *Kein Flüchtling soll hungern. AZ*, 1956. november 6.; *Mit Volldampf in die Freiheit. AZ*, 1956. november 21.

²³ *Die ersten Flüchtlinge verlassen Österreich. AZ*, 1956. november 8.

²⁴ *Jetzt auch Flüchtlinge aus dem Inneren Ungarns. AZ*, 1956. november 10.

²⁵ *17.500 Ungarnflüchtlinge in Österreich. AZ*, 1956. november 14.

a Szovjetunióba.²⁶ Ugyanakkor a fentiekből látszik, hogy az érkezőktől rendszeresen gyűjtöttek információkat.

November végén kezdett tragikussá válni a helyzet, ugyanis csak 20-án 5500 fő érkezett az országba, így október óta összesen 34 769-en, közülük 28 ezren tartózkodtak még ott. 17 161 fő volt közülük lágerben, hitelesen pedig magánszemélyeknél. Eddig az időpontig 29,4 millió schillinget költöttek a menekültekre. De nemcsak a nagy számuk, hanem az orvosi ellátásuk is problémát jelentett, ugyanis minden második személy vizesen érkezett, mivel sokan folyókon és patakokon gázolva keltek át, pl. Einserkálon, ugyanakkor többen sérültek meg a forradalom alatt, vagy az úton, sok volt közöttük a gyermek.²⁷ Csak november 21-én már 10 000 fő lépte át a határt, ugyanakkor arról is beszámoltak, hogy a határnál a páncélos alakulatok mellett megjelentek a gyalogos egységek is, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a teljes határlezárást biztosítani tudják.²⁸

November 20. környékén így a sajtóban egyfajta aggodalom volt érezhető az események miatt, 23-án a kormány nemzeti közti sajtókonferencia keretében felhívással fordult az egész világhoz, amelyben azonnali segítségnyújtás szükségességére hívta fel a figyelmet, mivel a technikai és anyagi problémák is meghaladták az ország képességeit. Javasolták, hogy a külföldi államok közvetlenül a magyar határra küldjenek vasúti szerelvényeket, és szállítsák el a menekülteket, és ne válogassanak közöttük. Ez egy lényeges fordulópontra volt. A különböző táborok, szálláshelyek túlszűfoltak voltak.²⁹

A kritikussá váló helyzetben elkezdtek az emberek nyugati tartományokba történő szállítását és elhelyezését. Annak ellenére, hogy a menekültek külföldre szállítása elkezdődött, nőtt a számuk, ugyanis sokáig többen érkeztek, mint amennyit el tudtak vinni. A helyzet a szovjet határőrizet szigorodásával és a gyorsuló külföldi elhelyezéssel fordult meg. A kormány igyekezett motiválni a befogadó államokat, ennek során a „Szabad Világ jobb a Szovjetuniónál” motívum is megjelent.³⁰

A probléma megoldásához az USA is jelentős mértékben hozzájárult, amikor bejelentette, hogy 21 500 főt befogad.³¹ Az amerikai szakszervezeti vezető, Viktor Reuter, majd karácsony előtt a későbbi elnök, ekkor még alelnök, Nixon is az országba

érkezett, és több menekülttábor is meglátogatott. Előbbi hangsúlyozta, hogy az autópárnának van különösen szüksége munkaerőre, amiből volt is, ugyanis legtöbben a szakmunkások és a műszaki értelmiségiek vándoroltak ki.³² A magyarok nagy részét Münchenből légi hídon vitték az Egyesült Államokba, ami a berlini blokád óta a legnagyobb volt.³³ Karácsonykor a 150 000 menekült is átlépte a határt a hivatalos adatok szerint.³⁴ A kivándorlók pontos száma a mai napig bizonytalan.³⁵

A *Die Presse* című lap az újesztendő napján a következőképpen jellemezte a magyarországi hangulatot: „Minden fáradt; az egész ország fáradt.” De a gazdasági helyzet sem volt éppen rózsásnak mondható, mivel kevés volt a szén, így javarészt az ezzel működő üzemek nem tudtak termelni, a termelés a forradalom előttinek a negyedére esett vissza, ugyanakkor 250 ezer munkanélkülről számoltak be. Szenet Lengyelországból és a Szovjetunióból kapott az ország. A műszaki értelmiség és szakmunkásréteg említett kivándorlása óriási problémát jelentett.³⁶ Január első felére napi pár száz főre csökkent az érkező menekültek száma, a január 15-i határzár azután ennél is alacsonyabbra apasztotta az érkezők számát. Ezt követően inkább Jugoszlávia felé próbálkoztak. Így a velük foglalkozó tudósítások is csökkentek az osztrák sajtóban, bár még január 20-án is arról panaszkodtak, hogy jelentős a bejövő magyarok száma. Az osztrák hatóságok aggódtak, de az Intergovernmental Committee for European Migration (ICEM)³⁷ folytatta a további elszállításokat.³⁸

1957. január végén már felszínre kerültek a konfliktusok, amelyet egy pszichológus jellemezett az egyik lapban: Az érkező magyarok közül sokan arra számítottak, hogy egy paradicsomba érkeznek. Ugyanakkor a kezdetben emigrálók szimpatikusak voltak a befogadó ország állampolgárai számára, mivel többségük valóban szabadságharcos volt, aki sokszor szegényes öltözetben érkezett. A későbbiekben viszont olyanok is jöttek, akinek volt idejük az utazásuk megszervezésére, így jobb ruhában keltek át a határon. Ők az értékeiket is elhozták, amelyeket Bécsben pénzzé tettek. Így sokszor jutott itálra is, ezért az osztrákokban élő kép a menekültekről megváltozott. Ugyanakkor ők már nem az életük megmentése miatt mentek el otthonról, sőt, többen már régebb óta el akartak vándorolni. Sokan ugyan elhelyezkedtek, de hiába kerestek jól, nem volt semmilyen jövőképük. Ugyanakkor az osztrákok

²⁶ Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok az SZKP KB levéltárából. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav SZEREDA–Alekszandr SZTIKALIN. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993. 135–184.

²⁷ Rekord: 5500 Fluchtlinge in 24 Stunden; Bisher 35.000 Ungarnfluchtlinge. *AZ*, 1956. november 21.

²⁸ Notruf an die Welt: 10.000 Fluchtlinge im Tag! *AZ*, 1956. november 22.

²⁹ Das Flüchtlingsproblem übersteigt unsere Kräfte. *AZ*, 1956. november 23.

³⁰ Hilfe für die Flüchtlinge: eine europäische Verpflichtung. *AZ*, 1956. november 25.

³¹ Amerika nimmt 21.500 Ungarnfluchtlinge. *AZ*, 1956. december 2.

³² Ein Drittel der Flüchtlinge abtransportiert. *AZ*, 1956. december 4.; Amerikas Bewunderung für Österreichs Ungarnhilfe. *AZ*, 1956. december 21.

³³ Flüchtlingsebbe an der Grenze. *AZ*, 1956. december 12.

³⁴ Am Weihnachtsabend kam der 150.000ste. *AZ*, 1956. december 25.

³⁵ MURBER I.: Ungarnfluchtlinge i. m. 340–342. o.

³⁶ Zwischenakt in Ungarn: Ein Augenzugbericht; Kadar schreitet zum Ausverkauf. *Die Presse*, 1957. január 1.

³⁷ Európai Migráció Kormányközi Bizottsága

³⁸ Flüchtlinge zwischen Sorge und Hoffnung. *Die Presse*, 1957. január 20.

közül sokan egyfajta szerepet vártak el a menekültektől, és elégedetlenek voltak, amikor ezt nem játszották el. A pszichológus a menekültek mentális ellátását is javasolta, ugyanis 10%-ukat tartotta veszélyeztetettnek, hogy a gondozatlan pszichológiai/pszichiátriai betegségük miatt a későbbiekben bűnözővé válhatnak.³⁹

A hangulatot más tényezők is befolyásolták. A kialakult helyzet miatt egyébként több közös sporteseményt is elhalasztottak.⁴⁰ Ugyanakkor az osztrák kommunisták a menekülteket látogatták, és több esetben fenyegetőztek, hogy térjenek haza. A visszatérő magyarok Győr-Szabadhegyen történő táborba zárásáról számolt be a *Die Presse* című lap 1957. február 7-én.⁴¹ Kádárék hazatelepítési bizottságának a tevékenységéről is „megemlékeztek”, kiemelték, hogy Mödlingben például földdarabokkal dobálták meg őket, az osztrák csendőrség nagy nehézségek árán tudta a bizottságot kimenekíteni.⁴²

Érdekes, hogy a menekültválsággal végül egyébként az osztrákok részben jól jártak, hiszen dollárban jelentős összegekhez jutottak, az ezzel kapcsolatos cikk nagy port kavart.⁴³ Ugyanakkor a szovjetek igyekeztek rájuk is nyomást gyakorolni, hivatkoztak az osztrák államszerződésre, amelynek értelmében a szerintük „reakciós” szervezeteket, de jelen esetben a menekülteket sem fogadhatnánk be.⁴⁴ Kádárék is hasonló tartalmú kijelentéseket tettek a magyar rádióban.⁴⁵ Mindezt az osztrákok visszautasították.⁴⁶ Közben a Honvéd labdarúgócsapata Puskás Ferencsel az élén is a kintmaradást választotta.⁴⁷

1957. február közepére 180 ezer Ausztriába, 16 ezer Jugoszláviába emigrálóról számoltak be. 16 ezren települtek haza, Brazília 10 ezer fő befogadását ígerte meg. Ennek ellenére Ausztria továbbra is a tartalékai határán mozgott.⁴⁸

Érdekesek az osztrák kommunista lapnak, a *Volksstimme*nek a cikkei, amelyek a magyarországi helyzetről a Kádár-kormány szemszögéből adnak tudósítást. Például Dobi Istvánnak, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének az újévi beszédét is idézték, aki a reményét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a nyugatra emigráltak

³⁹ Ungarnflüchtlinge – ein psychologisches Problem. *Die Presse*, 1957. január 27.

⁴⁰ Einreiseverbot für ungarische Künstler und Sportler. *Die Presse*, 1957. február 6.; Keine generelle Sperre für ungarische Künstler und Sportler. *Die Presse*, 1957. február 7.

⁴¹ Kadar-Emissäre in den Flüchtlingslagern. *Die Presse*, 1957. február 7.

⁴² „Repatriierungskommission” nicht bleibt. *Die Presse*, 1957. február 7.

⁴³ Geschäft mit Flüchtlingen? *Die Presse*, 1957. február 7.

⁴⁴ Österreichs „Schuld” an Ungarns Revolution. *Die Presse*, 1957. február 13.

⁴⁵ Kadar verleumdet Österreichs Regierung. *Die Presse*, 1957. február 23.

⁴⁶ Fast kein Flüchtling will nach Ungarn zurückkehren. *Die Presse*, 1957. február 24.

⁴⁷ Puskas kehrt nicht nach Ungarn zurück. *Die Presse*, 1957. február 26.

⁴⁸ Brasilien nimmt 10.000 Ungarn. *Die Presse*, 1957. február 17.

visszatérnek, és részt vesznek az újjáépítő munkában.⁴⁹ Ugyanakkor azt állították, hogy a nyugati hatalmak nem engedik a kint lévő magyarokat hazatérni, pedig sokan szeretnének, de az USA titkosszolgálat is akadályozza őket ebben. Azt propagálták, hogy azért is akarnak szerintük sokan hazajönni, mert a nyugati életforma idegen számukra. Több embert viszont egy második felkelés kirobbantására akarnak hazaküldeni.⁵⁰ A menekültek ellátásának a költségeivel is rengeteget foglalkoztak, az osztrák kormányt a visszafordításukra bízatták, és a Kádár-kormány képviselőinek a táborokba történő beengedésére, gyakorlatilag propaganda folytatása céljából.⁵¹ Még Marosán Györggyel is készítettek interjút.⁵² Azt, hogy az ausztriai kommunisták az SZKP főpártja voltak, e mellett az is bizonyítja, hogy a szovjetek háborús terveiben, az egyébként semleges Ausztria megszállása esetén hasonló szerepet szántak volna nekik, mint amelyet Magyarországon Rákosi Magyar Kommunista Pártjának 1945-től.⁵³

A menekültkérdés január közepén sem oldódott meg egy csapásra, bár a nehezen már túl volt Ausztria. Továbbra is sok menedékkérő volt az országban, és az elszállításuk akadozott. A menekülő magyarok a határ lezárása miatt januártól inkább Jugoszláviát választották.⁵⁴ A magyar exodus '56 után fokozatosan lezárult, pontos számaival a magyar történettudomány továbbra is adós. Egyszer talán megismerjük majd a részletes adatokat. Azt viszont soha sem fogjuk megtudni, hogy milyen szellemi, gazdasági és egyéb veszteséget okozott a távozók későbbi hiánya.

⁴⁹ Präsident Dobi lädt Flüchtlinge zur Heimkehr ein. *Volksstimme*, 1957. január 3.

⁵⁰ Bisher 10.000 Ungarheimkehr. *Volksstimme*, 1957. január 9.

⁵¹ Österreich muss Hauptlasten der Flüchtlingshilfe tragen. *Volksstimme*, 1957. január 6.

⁵² Ein Interview mit Staatsminister Marosán. *Volksstimme*, 1957. január 1.

⁵³ Horváth M. – Kovács V.: Magyarország i. m. 82–88.

⁵⁴ Repatriierungskommission arbeitet wieder. *Die Presse*, 1957. február 8.

ÖTVENHATOS MAGYAR MENEKÜLTEK AUSZTRIÁBAN

RICHARD M. NIXON AMERIKAI ALELNÖK LÁTOGATÁSA
BÉCSBEN

Az 1956-os forradalom menekültjei ausztriai befogadásának, majd tovább vándorlásának történetét kortársi adatközlések, visszaemlékezések és kisebb részben levéltári anyagok alapján már számos aspektusban feldolgozta a történettudomány.

Többek között Cseresznyés Ferenc, Murber Ibolya, Kecskés D. Gusztáv, legutóbb James P. Niessen tanulmányai¹ azok, amelyek alapul szolgálnak a tájékozódáshoz. Az események fő sodrában érdekes módon kevesebb figyelem jutott a menekültügy egyik fontos eseményére, Richard M. Nixon, az Egyesült Államok alelnöke váratlan ausztriai látogatásának bemutatására. Ebben talán az is közrejátszik, hogy azok a történészek, akik egyáltalán említik Nixon „Operation Mercy” fedőnevű misszióját, különböző módon ítélik meg a jelentőségét.² Egyes vélemények szerint nem volt több, mint a frissen megválasztott Eisenhower elnök figyelemfelhívó, rokonszenvekifejező akciója, és nem ezen múlt az Egyesült Államok menekültbefogadó magatartásának megváltozása. Mások ehhez képest látják ennek a látogatásnak a fontosságát abban a vitában, melyet az elnök a kongresszussal folytatott a bevándorlási törvény enyhítése érdekében. Mindezek mellett nagy fontossággal bírtak a tárgyalások a szuverenitását egy évvel korábban visszanyert Ausztria helyzetének megerősítésében is.

Ennek fényében sem tűnik haszontalannak, hogy röviden ismertessük a látogatás célját, és közzétegyük az osztrák kormány tagjainak Nixonnal folytatott megbeszéléséről készített feljegyzést.

¹ Cseresznyés Ferenc, Murber Ibolya és Kecskés D. Gusztáv több mint egy évtizede publikálják a témára vonatkozó írásait különböző szakmai folyóiratokban és tanulmánykötetben. Ezek felsorolásától eltekintünk. James P. Niessen, *A befogadás kultúrája és az 1957. januári osztrák menekültkvóta-indítvány* címmel foglalta a témára vonatkozó új kutatási eredményeket, beleértve a Nixon-látogatás néhány kérdését is. Lásd *Világtörténet* 6. évf. (2016) 3.337–356.

² GLANT Tibor: Vice President Nixon's Refugee Fact-Finding Trip to Austria in December 1956. In: GLANT, Tibor: *Remember Hungary 1956: Essays on the Hungarian Revolution and War of Independence in American Memory* Wayne, 2007. 147–197.; DEÁK Nóra: „Operation Mercy” – lehetetlennek tűnő küldetés? Az 1956-os menekültek befogadtatása az Egyesült Államokban. *Világtörténet* 6. évf. (2016) 3. 397–413.

Kétségtelen, hogy a magyar forradalmat eltipró második szovjet támadás első napján, november 4-én már megindultak a menekülők a nyugati határ felé. Igaz, nem ők voltak az elsők, mert már október utolsó napjaiban jó néhányan menedéket kerestek Ausztriában, többek között katonák, államvédelmi tisztek, és kommunista funkcionáriusok. Az osztrák kormány november 4-én, majd 13-án határozatot hozott a mind több menekült elhelyezéséről és ellátásáról. Egyben felhívást intézett a világ kormányaihoz, amelyben pénzügyi segítséget kért a humanitárius akcióhoz, és kérte a menekülők befogadását.

Miután a szovjet állambiztonsági szervek által megindított tömeges magyarországi deportálás hírére november második felében tízezrekkel nőtt a menekülők száma, nyilvánvalóvá vált, hogy Ausztria nem képes a helyzet önálló kezelésére. A humanitárius szervezetek, az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága, az európai államok és az Egyesült Államok gyors segítsége, és főként a menekültek tovább utazásának felgyorsítása hozzájárult ugyan a gondok enyhítéséhez, de nem jelentett azonnali megoldást. Mind erőteljesebben fogalmazódott meg az igény az USA támogatásának növelésére, és elsősorban a menekültek beutazásának engedélyezésére. Annál is inkább, mert a fiatal menekültek nagy része a tengerentúlra szeretett volna kerülni, ott szeretett volna új életet kezdeni.

Kihasználva Leopold Figl külügyminiszter amerikai tartózkodását már november 21-én (éppen akkor, amikor a legtöbb menekült érkezett Ausztriába), megbeszélésre került sor a washingtoni külügyminisztériumban, melyen számos kormánytisztviselő társaságában Jacob Beam, az európai ügyekért felelős külügyi államtitkár-helyettes fogadta az osztrák politikust. A találkozó célja a széles körű tájékoztatás és az amerikai segítség megerősítésének lehetősége volt. Figl, a találkozó során a menekültkérdés két olyan háttérelmére is felhívta a figyelmet, amelyek addig nem kaptak megfelelő hangsúlyt. Az egyik annak a 130–150 ezer második világháborús menekültnek a sorsa volt, akik végképpen az alpesi országban maradtak, és eltartásuk terhei részben az osztrák államot terhelték. A másik kérdés a menekültek tartós ausztriai tartózkodásának politikai vetülete volt, tekintettel az egy évvel korábban örökös semlegességét törvénybe iktatott Ausztria és a Szovjetunió, illetve a szomszédos szatellit államok viszonyára.³ December 7-én Eisenhower elnök fogadta Karl Gruber osztrák nagykövetet, aki ismételten aláhúzta a pénzügyi és a politikai kérdések komplex hatását Ausztria életére. Gruber ez alkalommal megnyugtatta a kommunista ügynökök beszivárgásától rettegő amerikai tisztviselőket.

³ Österreichisches Staatsarchiv Archiv der Republik (a továbbiakban ÖStA AdR) Bundesministerium für Äußere Angelegenheiten (BMfA) Pol. II. Ungarn 3D 511.190/1956 (792.004)

lőket is, mondván, hogy a magyar menekültek érzelmeinek ismeretében ezt lehetnek tartja.⁴

Mindezek fényében dönthetett Eisenhower december elején az alelnök utazásáról. J. F. Dulles külügyminiszter már december 7-én tájékoztatta az alelnököt az utazás lehetőségéről. Nixon emlékiratai szerint december 12-én hívta őt az elnök Washingtonba és tárgyalt vele, illetve J. F. Dulles külügyminiszterrel az európai útról.⁵ Az osztrák kormány, nagykövetének tájékoztatása alapján, azonnal jelezte fogadókészségét.⁶ Így került sor december 19–22-én Nixon utazására, kíséretében a kaliforniai Robert Wilson képviselővel és számos szakértővel. December 19-én az I.C.E.M. adatai szerint 145 054 menekültet tartottak nyilván, akik közül 72 321 fő még Ausztriában tartózkodott. Az Egyesült Államok 21 500 fős kvótája terhére addig 10 945 utazott el, ebből 2282 éppen a látogatás előestéjén.⁷ Mindez kellő nyomtatékot adott a tárgyaláshoz a bécsi kormány számára.

A látogatás során az alelnök nemcsak hivatalos tárgyalásokat folytatott, hanem több bécsi menekülttábor mellett felkereste az andäui (mosontarcsai) befogadóállomást, ahol az éppen beérkező menekültektől kaphatott információkat. A karácsony előtti napokban a magyarok a látogatót mindenütt ovációval (és nagy reményekkel) fogadták.⁸ Külön gesztust tett, amikor meglátogatta a kórházban fekvő Oskar Helmer belügyminisztert, aki az első pillanattól kezdve teljes rokonszenvéről biztosította a magyar forradalmat.⁹

A látogatás során szerzett összbemutató minden bizonnyal sokat nyomott a latban, amikor hazatérése után jelentést tett az elnöknek és a kongresszusnak. Így vált lehetővé, hogy az Egyesült Államok megemelte a magyarok számára biztosított menekültkvótát és lehetőséget teremtett több mint 40 000 magyar befogadására, példát mutatva ezzel a többi országnak is.

A közzétett feljegyzés összefoglaló tájékoztatást ad Nixon és az osztrák kormány tagjai találkozásának minden lényeges kérdéséről.

Függelék

[Feljegyzés Julius Raab szövetségi kancellár és Richard M. Nixon, az Amerikai Egyesült Államok alelnöke találkozásáról]

A résztvevők

Ausztria részéről

Julius Raab szövetségi kancellár, Dr. Schärff alkancellár, Dr. Figl szövetségi miniszter,

Dr. Kamitz szövetségi miniszter, Dr. Kreisky államtitkár, Prof. Dr. Gschnitzer államtitkár

Dr. Grubhofer államtitkár, Dr. Chaloupka szekciófőnök, Dr. Schöner követségi tanácsos, főtitkár, Dr. Föhner szekciófőnök, Dr. Heiligensetzer szekciófőnök, Dr. Sperl szekciófőnök

Dr. Meznik szekciófőnök, Dr. Haymerle követ, Dr. Pammer miniszteri tanácsos

Dr. Liehr miniszteri tanácsos, Dr. Heible attasé, Dr. Horn

Amerikai részről

Nixon alelnök, Mr. Robert Wilson kongresszusi képviselő, Thompson nagykövet,

Mr. King, az alelnök különleges asszisztense, Mr. Puhán, Mr. Willioughby,

Mr. Hollister, Mr. Rogers, Mr. Thorbert, Mr. Rivinus, Mr. Craig

Az Egyesült Államok alelnökének, Richard Nixonnak látogatása alkalmából a megnevezett urak részvételével ma délelőtti fél tízkor a szövetségi kancellária kongresszusi termében megbeszélést tartottak a menekültproblémáról. A beszélgetés elején Nixon alelnök úr közölte, hogy a mai tárgyalás látogatásának egyik fő célja, és reméli, ezúttal lehetőség kínálkozik, hogy jobban megismerjék a menekültprobléma pénzügyi oldalát. Neki ugyan éppen olyan kevés hatalma van arra, hogy döntést hozzon, mint Thompson nagykövetnek, viszont az Egyesült Államokba való visszatérése után az Egyesült Államok elnökének és a nemzetbiztonsági tanácsnak pontos jelentést fog tenni, hogy ők is világos képet kapjanak.

Julius Raab szövetségi kancellár kifejtette, hogy a menekültprobléma két részből áll: egyszer egy politikai részből, miszerint Ausztriának arra kell törekednie, hogy minél több menekültet, amilyen gyorsan csak lehet, külföldre vigyenek, mivel a nagy számú menekült jelenléte nehézséget jelentene az ország semlegességének megőrzésében. Másfelől anyagi problémákról is szó van, és ezzel kapcsolatban javasolná ezek minél előbbi feltérképezését.

Kamitz szövetségi miniszter: eddig körülbelül 150 000 menekült érkezett Ausztriába. Ebből 70 000 főt már más országok felvettek. 80 000-en viszont még mindig Ausztriában tartózkodnak. Osztrák oldalról azzal számolnak, hogy legalább 30 000

⁴ uo. (791.980)

⁵ Nixon Vol. 1. The Education of a Politician 1913-62 by Stephen E. AMBROSE. Simon and Schuster, New York, 1987. 423. és The Memoirs of Richard Nixon. With a New Introduction by President Nixon. Simon and Schuster Inc. 1978. 182-183.

⁶ ÖStA AdR BMfA Pol. II. Ungarn 3D 511.190/1956 (791.705)

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.3 Mt-1074/16 6. lap

⁸ Wiener Zeitung 1956. december 21. (1) Besichtigung von Flüchtlingslagern, Wiener Zeitung 1956. december 22. (1) Hochrufe der Flüchtlinge.

⁹ Die Presse 1956. december 22. (3) Nixon hat in den USA zu viel berichten.

fő mindenképpen Ausztriában marad, vagy azért, mert nem akarnak emigrálni, vagy pedig azért, mert más ország nem veszi át őket.

Nixon alelnök közbevetőleg azt a kérdést tette fel, hogy ezt a 30 000 embert munkába lehet-e állítani? Kamitz szövetségi miniszter igennel válaszolt a kérdésre és hozzátette, hogy 1957-ben előreláthatóan további 50 000 menekülttel kell számolni, ami összesen 80 000 menekültet eredményez. Egyfelől folyamatosan szállítják tovább a menekülteket, másrésről azonban folyamatosan ugyanúgy jönnek az újabb menekültek Ausztriába, így kb. 30 000 állandó és 50 000 ideiglenes menekülttel kell számolni.

Ezeknek a menekülteknek lakásokat kell rendelkezésre bocsátani. A 30 000 állandó menekült számára kb. 10 000 lakásra lenne szükség; ezeket természetesen mindenekelőtt a jövőbeli munkahelyek közelében, tehát ipari területeken építenék. A körülbelüli becslések alapján a 10 000 lakás építése 58 millió US-dollárba kerülne.

A félkész házak használatának gondolatát elvetették, mivel ezeknek a költsége még magasabbra rúgna. Ezenkívül el kell szállásolni az 50 000 ideiglenes menekültet, amivel kapcsolatban a [katonai] táborok újbóli üzembe helyezését kellene szorgalmazni. Ez azért is különösen nehéz, mivel Ausztria éppen fegyveres erőinek felépítésén munkálkodik és kell a hely az újoncnak. A táborok megépítésének, illetve helyreállításának költségeit az ideiglenes menekültek számára, 40 millió US-dollárra becsülik. Az ellátási költség naponta menekültenként 1 US-dollár lenne és a minden menekültre felhasználandó átalányösszeg ruhára, közlekedésre stb. 150 US-dollárra jönne ki. Ez összesen kb. 8 millió US-dollárt tenne ki 1956-ban.

1957-re a becsült kiadások 30 000 állandó és 50 000 ideiglenes menekült számára a következőképpen néznének ki: 23 millió USD folyamatos kiadásokra és 8 millió USD nem állandó kiadásokra. Ezek viszont nem tartalmazzák az építkezésekkel járó költségeket.

Nixon alelnök most arra kérte a pénzügyi referenst, Mr. Hollistert, hogy mondjon néhány szót.

Mr. Hollister a következőket mondta – sajnos mindig abban a szerencsétlen helyzetben van, hogy neki kell összeszedni azt a pénzüsszeget, amire más minisztériumoknak van szüksége. A pénzüsszegek sajnos nem korlátlanok, az Egyesült Államoknak több kötelezettsége van az egész világra kiterjedően; így figyelembe kell venni bizonyos prioritásokat. Jelen problémát ezért behatóan kell tanulmányozni. Az Egyesült Államok viszont pontosan tudja, hogy a kért segítség nem Ausztriának szól, hanem Ausztrián keresztül a menekültek javára.

Ezek után Raab szövetségi kancellár a politikai oldalra tért át. Hangsúlyozta, hogy amennyi menekültet csak lehet, el kell szállítani Ausztriából. Ausztria hathatós támogatást kér arra nézve, hogy minden ország, amely már eddig is befogadott

menekülteket, a továbbiakban is tegye meg ezt. Ausztria számára a fő probléma abban van, hogy azon politikai emigránsok jelentős része, akik osztrák földön tartózkodnak, veszélyt jelentenek. Ezek a személyek természetesen visszatérnének Magyarországra, mihelyt a helyzet ott megváltozna. Az, hogy addig is az osztrák állam területén tartózkodjanak, viszont nem tartható. Ezenkívül a menekültek között is van néhány politikai csoport, köztük kommunisták is.

Raab szövetségi kancellár utalt arra, hogy Magyarország mindig is egy tradicionális kivándorlóország volt, és az utóbbi években a politikai viszonyok miatt azoknak a száma, akik az Egyesült Államokba akarnak emigrálni, úgymond megemelkedett.

Nixon alelnök úgy vélte, hogy a szóban forgó összegek igencsak magasak. Ezt nem azért mondja, hogy valamennyit lealkudjon az összegből, de mindenképpen tanulmányozni kell a helyzetet és döntésre a kongresszus elé kell terjeszteni. Emellett természetesen pontosan tudják, hogy itt egy humanitárius problémáról van szó, így a pénzt nem az ablakon dobni ki. Azt a kérdést tette fel, hogy a kiadások fedezésére Counterpart (hasonló) eszközöket is igénybe lehetne-e venni.

Kamitz szövetségi miniszter úr helyeselt. Rámutatott arra, hogy a magyar menekültekért fizetett kiadások az osztrák költségvetés kb. 10%-át tették ki, és ez pont abban az időpontban történik, amikor Ausztriának plusz költségeket kell viselnie, fegyveres erőinek felépítése miatt.

Nixon alelnök elismételte, hogy a problémát az Egyesült Államok elnöke elé kell vinni, hogy ő is tudja tanulmányozni ezt a kérdést. Ő maga nem tudja per pillanat megmondani, hogy az Egyesült Államok mennyi menekültet tudna még felvenni. Azt viszont biztosítani tudná, hogy egy „Fair Amount” (korrekt) megoldásról legyen szó, tehát annyiról, amennyit az Egyesült Államok be tudna fogadni. Ezenkívül abban is biztos, hogy a kongresszus az elnök döntését – amit a maga idején meghoz – helyeselni fogja.

Mr. Rogers elmagyarázta, hogy az Egyesült Államokban kétféle menekültprogram létezik. Nevezetesen a) a hagyományos, és ebben a keretben évente 200 000 és 250 000 menekült jön az Egyesült Államokba, ezenkívül b) a Refugees Relief Act* programja, amelynek keretében az elmúlt két évben további 180 000 menekült vándorolt be.

Ezek után Raab szövetségi kancellár szót adott Grubhofer államtitkár úrnak, hogy néhány adatot mondjon a korábbi menekültekről.

Grubhofer államtitkár közölte, hogy az újabb magyar menekültek mellett még létezik a korábbi menekültek problémája. Az 1945-től Ausztriába menekültekből (Jugoszlávia, Csehszlovákia, Magyarország) kb. 128 ezren találhatók még osztrák földön. Ebből 18 700-an éltek táborokban.

Nixon alelnök közbekérdezett, miszerint, ki vállalja a felelősséget ezekért a menekültekért?

Grubhofer államtitkár a következőket felelte: minden költség a kormányt terheli. Csak ha az elmúlt hónapokat nézzük, a magyar forradalom kitörése előtt havonta 1000 menekült érkezett Jugoszláviából Ausztriába. Nixon rákérdezett, hogy mi fog történni ezekkel az emberekkel. Grubhofer erre azt válaszolta, hogy a Belügyminisztérium veszi gondozásába őket, gyűjtőtáborokba (mint pl. Glasenbach) mennek, és végül az UNREF-program [Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Segélyalapja] keretébe kerülnek. Az elszállításuk várható időpontjáig viszont legalább 6–8 hónap fog eltelni.

Raab szövetségi kancellár újfent hangsúlyozta a menekültprogram politikai jelentőségét és elsődlegességét, illetve a menekültek elszállításának fontosságát. Sok menekült, leginkább a „népi németek”, már integrálódtak, mások viszont, és leginkább a Magyarországról újonnan érkezett menekültek, komoly problémát jelentenek, ami a szomszéd államokkal való bonyodalmak csiráját hordja magában. Ausztria ezért megkeresi az Egyesült Államokat, hogy alaposan tanulmányozzák át a pénzügyi helyzetet és „a kasszát ne nagyon zárják le”.

Nixon alelnök ismételtén feltette a kérdést, hogy Ausztria valóban számol-e a 30 000 új menekült integrálásával? A szövetségi kancellár pozitív válasza után hozzáfűzte, hogy ezt a tényt tanulmányozni fogják. Az elnöknek teendő javaslatok között ezeket figyelembe fogja venni, többek között azért, hogy az elnök az Egyesült Államok felelősségét felmérhesse. Ezenkívül biztosítani tudná, hogy az elnök az új politikáját belátható időn belül bejelenthesse. Az biztos, hogy nem hónapok fognak addig eltelni. A régi menekültek problémáit is az elnök elé terjeszti.

Az Egyesült Államok viszont azt is elvárja, hogy Ausztria más államokkal hasonló tárgyalásokat folytasson, és ezek továbbra is több menekültet fogadjanak be.

Nixon alelnök még egy fontos kérdést tett fel, mégpedig a segítségnyújtás technikai kivitelezésére vonatkozóan. Az Egyesült Államoknak a menekültügyi főbiztoson keresztül kell-e a segítséget nyújtania?

Raab szövetségi kancellár erre azt válaszolta, hogy ajánlatos lenne a segítséget közvetlenül az osztrák kormánynak küldeni. A főbiztos már bejelentette a 2 millió USD átutalását, amely az Egyesült Államokból is jön.

Mr. Hollister megkérdezte, nem lenne-e tanácsos az egész menekültsegély problémát egy műveleti tervben összegezni, és esetleg néhány tábor a Vöröskereszten át, másokat viszont más módon ellátni.

Ezután Grubhofer rámutatott arra, hogy egy ilyen egyezmény a Vöröskereszttel már megvalósult. Mr. Hollister megállapította, hogy kb. 15 000 menekült nem táborban él, hanem magánházakban szállásolták el őket. A kormány fejenként egy bizo-

nyos összeget fizet értük. Megkérdezte, nem lenne-e jobb ezeket a menekülteket egy központi szervezeten keresztül gondozni.

Raab szövetségi kancellár erre azt válaszolta, hogy a magánházakban való elszállásolás mindenképpen szükséges, mivel a táborokban nincs elég szabad hely. Viszont amint egy tábor szabadra válik, azonnal feltöltik olyan menekültekkel, akiket privát szállásoltak el.

Végezetül Nixon alelnök megköszönte minden jelenlevőnek a kitűnő fogadtatást, amiben Ausztriában része lehetett. Mint Eisenhower elnök helyettese immár 34 országot meglátogatott, de őszintén megmondja, hogy egy országban sem voltak olyan tökéletesek a protokolláris előírások, a biztonsági intézkedések, a programok összeállítása etc. mint Ausztriában.

A sajtó várható kérdéseire felkészülve a következőket mondta: az osztrák kormány és az Egyesült Államok alelnöke között kb. egyórás megbeszélésre került sor, amelyen az osztrák kormány tájékoztatta az alelnököt a menekültkérdéssel összefüggő gazdasági és egyéb problémákról.

Julius Raab szövetségi kancellár megköszönte az alelnöknek a szívélyes szavakat, és magától értetődőnek tekintette, hogy az alelnöknek egy lehetőség szerint tartalmaz és jól összeállított programot sikerült nyújtani. Ausztria volt az első ország, amelyik kinyilvánította, hogy az ERP [European Recovery Program – Marshall terv] segítségét nem veszi a továbbiakban igénybe.

Most viszont azt kell mondania, abban az időben még nem szembesültek a jelenlegi menekültproblémával, melyek Ausztria erőit magától értetődően messze meghaladják. Ausztria azonban tudja, hogy az Egyesült Államok kész a segítségnyújtásra.

Az ülés 10 óra 50 perckor véget ért.

Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Bundesministerium für Aussere Angelegenheiten Pol-II. Ungarn 3D GZ 511.190 (792.188)-Pol./1956

ÜLDÖZÖTTEK. A MENEKÜLÉS STÁCIÓI A DEMETER CSALÁD ÉLETTÖRTÉNETÉBEN

Ronald Searle rajza a kis Csilláról

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (United Nations High Commission for Refugees, UNHCR) 1959–1960-ban nagyszabású nemzetközi kampányt indított, hogy felhívja a közvélemény figyelmét a világon élő több tízmilliónyi menekültre, és pénzt gyűjtson megsegítésükre. A Menekültek Világéve (World Refugee Year, WRY)¹ brit bizottságának kezdeményezésére jelent meg az az illusztrált kiadvány is, amelyben a különféle nemzetiségű menekültekről készített rajzok között második világháborús és 1956-os magyarok is szerepelnek.

1959 őszén kérték fel Ronald Searle-t², a világhírű brit grafikusművészt és újságíró feleségét, Kaye Webbet, hogy látogassák meg az osztrák, olasz és görög menekülttáborokat, és készítsenek egy részletes illusztrált tudósítást a látottakról. A riportázzsal az volt a céljuk a szervezőknek, hogy szembesítsék a brit társadalmat a huzamosabb ideje európai táborokban és szállókban élő mintegy 22 000, túlnyomórészt kelet-európai menekült, köztük gyerekek, öregek és betegek kiszolgáltatott és kilátástalan helyzetével, és pénzt gyűjtsenek a táborok felszámolására, az érintettek megsegítésére.³ A szuggesztív grafikákból és a hozzájuk fűzött szövegekből, ame-

lyek megdöbbentő empátiával és hitelességgel mutatják be az egyéni történeteken keresztül a menekült lét tragikumát és azokat a nehézségeket, amelyekre az európai menekültprobléma kapcsán megoldást kellett találni, először a nagy múltú brit szatirikus lap, a *Punch* közölt részleteket.⁴ A tizenhét oldalas riportázs olyan nagy érdeklődést váltott ki az olvasók körében, hogy annak bővített változatát a Penguin Kiadó 1960. áprilisban önálló kiadványként is közreadta. A vékony kis kötetbe 13 magyar menekültől, köztük egy négy év körüli magyar kislányról, az ideiglenes menekültszállóként működő egykori bécsi Karls Kaserne-ben lakó Demeter Csilláról készült grafika is bekerült.⁵ A ceruzarajzon egy asztalnál ülő kislány látható nagy fekete szemekkel és apatikus tekintettel, amint éppen eszik. A kép melletti rövid szövegből kiderül, hogy a kislány szüleivel az 1956-os forradalom során menekült el Magyarországról és élete jelentős részét ausztriai táborokban töltötte. A kötetben bemutatott legtöbb menekülttel ellentétben a kis Csilla családja a szerencsésebbek közé tartozott: szülei tanultak és dolgoztak, a család rövidesen új lakásba költözhetett.

2016 nyarán, amikor a téma kutatását elkezdtem, a rajzokon szereplő magyar menekültek közül – vezetékneve, életkora és a szüleivel kapcsolatos adatok miatt – Csillánál volt a legnagyobb esély arra, hogy nyomára bukkanok. Néhány hónapos kitartó nyomozás után sikerült megtalálnom a Bécs mellett élő egykori kislányt és nyolcvanas évei elején járó édesanyját, Demeter Ferencné Major Györgyit. Csilla édesapja már nem élt, ő a nyolcvanas években hunyt el. A kutatás során hamar fény derült arra, hogy a Demeter család tagjai nem csak az 1956-os forradalom során kényszerültek – egyénileg vagy csoportosan – menekülni. Viszontagságokkal és sorscsapásokkal kísért 20. századi kelet-európai történetüket – az illusztrált tudósításban szereplő legtöbb menekültéhez hasonlóan – a világháború és a kommunista diktatúra miatt folyamatos üldöztetés, országon belüli és határokon átívelő migráció jellemezte. Searle és Webb Magyarországon szinte teljesen ismeretlen riportázsából kiindulva – annak mintegy folytatásaként –, a család életútjának ezeket a csomópontjait mutatom be. 1956-os emigrálásuk előzményeit és motivációit követően

japán hadifogságban és kényszmunkatáborban raboskodott, így maga is átélte a tábori élet kiszolgáltatottságát és megaláztatásait. Szörnyű megpróbáltatásokkal járó életük legapróbb részleteiről rajzokat készített, abban bízva, hogy a világ egyszer tudomást szerez azokról a borzalmakról, amelyeken fogolytársaikkal keresztülmentek. Searle Siamban készült rajzait több ízben kiállították és publikálták. DAVIES R.: Ronald Searle i. m. 54–81.

⁴ Refugee Year. An interim report from the sketchbook of Ronald Searle. *Punch*, 1959. december 30. 653–669. A beszámolóból az amerikai *Life* magazin nemzetközi kiadásában is közöltek egy változatot: Ronald SEARLE–Kaye WEBB: The forgotten people. Victims of Europe's upheavals, 22,000 refugees wait in camps. *Life International*, 1960. március 14. 80–86.

⁵ Refugees 1960. A report in words and drawings by Kaye Webb and Ronald Searle. London 1960. 13.

¹ A britek által kezdeményezett humanitárius év eredeti gondolata nem kis részben az 1956-os forradalmat követő magyar menekültválság hatására született meg. A WRY-ről bővebben ld.: Peter GATRELL: Free World? The Campaign to Save the World's Refugees, 1956–1963. Cambridge 2011, 190–197. A hazai kutatások eddig nem foglalkoztak Searle és Webb egyedülálló illusztrált beszámolójának magyar vonatkozásaival. A témával kapcsolatos kutatásaimat első ízben az *Ungarische Flüchtlinge in Österreich. Wissenschaftlicher Konferenz über die Wirkung der Ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes 1956 in Österreich* című, 2017. február 22-én megrendezett konferencián ismertettem Bécsben, a Collegium Hungaricumban.

² Ronald SEARLE (1920–2011), az egyik legsokoldalúbb és legtehetségesebb 20. századi brit grafikus- és rajzolóművész könyvek, magazinok és újságok részére készített bravúros illusztrációival, szatirikus rajzaival, karikatúráival és riportrajzaival szerzett hírnevet. Hazájában a *St. Trinian's* című szatirikus rajzsorozatával vált széles körben ismertté. Kaye Webb (1914–1996) újságíró, gyermeklap és -könyvszerkesztő, nagy szerepe volt a Puffin Books sikeressé válásában. Russel Davies: Ronald Searle. A biography. London 2003.; <http://www.independent.co.uk/news/people/obituary-kaye-webb-1324557.html> letöltés 2016. október 31.

³ A kezdeményezés sikerére Searle munkáinak nagy-britanniai közkezdveltsége és nemzetközi elismertsége biztosított garanciát. Searle-nél talán senki nem tudta volna hitelesebben ábrázolni azt, amit egy táborban élő menekült érezhet. A rajzolóművész a második világháború alatt több évig

ausztriai letelepedésük és beilleszkedésük körülményeire, illetve arra is kitérek röviden, hogy a magyar államvédelmi szervek milyen módon próbáltak fellépni a családnak azokkal az országból elmenekült tagjaival szemben, akiket továbbra is a rendszer potenciális ellenségeinek tekintettek.⁶

© Ronald Searle örökösei

⁶ Itt köszönöm meg a Demeter és Stöckl család tagjainak a segítségét, akik 2016–2017-ben megosztották velem emlékeiket. Ronald Searle és Kaye Webb munkásságával kapcsolatban Matt Jones-tól, Helen Walasektól, Kristopher McKie-től és Phil Casoartól kaptam hasznos segítséget, amiért mindannyiuknak igen hálás vagyok. Köszönöm, hogy az örökösök hozzájárultak Ronald Searle rajzának közzétételéhez.

Csilla nagyanyja, Márta

Remsey Ágnes 1951 ádventjén játszódó életrajzi ihletésű dokumentumregényének egyik női főszereplőjeként Csilla apai nagyanyja, Márta is megjelenik.⁷ A regény kilenc nő adventi készülődésének a történetét mutatja be, akik a második világháború utáni években családjaikkal Budapesttől 20 km-re, Szentendrén, a Pismány déli hegyoldalának házaiban, lakatlanná vált nyaralóiban találtak menedéket, és leltek új otthonra. A történetbe ágyazva a több ízben menekülni kényszerülő Demeter család hányattatott sorsának egy-egy epizódjára is fény derül. Márta jellemzése során azt is megtudjuk, hogy milyen megpróbáltatásokon kellett keresztülmennie a hétgyermekes édesanyjának családtagjaival együtt a második világháború során, majd a kommunista diktatúra éveiben:

„A háború idején négy országon üzte át a sorsa. És ő, aki annyi rászorulón segített, végül maga is, mint hazátlan koldus járta sorra a sok idegen ház küszöbét, hogy övéivel együtt éhen ne pusztuljon. Végigélte a gyűjtőtáborok hitveszejtő reménytelenségét, eltemette legszebb kislányát, kipróbálta a honvágy mindenfajta borzalmát, és háromévi szörnyű hányattatás után, visszakerült saját leégett, kirabolt, elvadult otthonába. Emberfeletti erőfeszítéssel kezdett hozzá a régi otthon újjáteremtéséhez férjével és az időközben férfivá serdült fiaival. És amikor újabb három év után, ismét kezdett minden kivirulni körülöttük, újra menniük kellett. Birtokuk két ország mezszyéjén terült el, az úgynevezett határsávban. Zsíros föld, békében eldorádó, háborúban hánytorgó vulkán, pokol tornáca, háború után pedig sivár senki földje, ahol civil ember tovább nem lakhatott.”⁸

⁷ REMSEY Ágnes: Kilenc asszony karácsonya, avagy a felhők játéka. (Dokumentumregény az 1950-es évekből). Bp. é. n. Remsey Ágnes (1915–2010) iparművész, író, Pirk János festőművész felesége. 1939-től 1943-ig a gödöllői szőnyegszövő műhelyt vezette. 1945 után bábokat és babákat tervezett, készített. Id. Demeter Ferencné, Neumann Mártának, akárcsak a regény többi főszereplőjének csupán a keresztnévét adja meg a szerző. Márta édesapjának, Neumann Valérnak Bisse mellett voltak földbirtokai. A család jó viszonyban volt Nagy Ferenc kispap politikussal, későbbi miniszterelnökkel, de Márta férje távol tartotta magát a politikától. GABOS Dénes: Csököly község monografiája. NAGY Ferenc: Bisse község monografiája. (A falu könyvtára 16.) Bp. 1926. 12–13.; Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL.) 3.1.9. V–85220/12–15., 20–23., 61., 80–82. Demeter Ferenc vizsgálati dossziéja; Demeter András szóbeli közlése, 2016. ősz.

⁸ REMSEY Á.: Kilenc asszony i. m. 11–12. A családnak Hercegszántó közelében voltak földjeik és Klágya pusztán éltek. ÁBTL. 3.1.9. V–85220. 12–13. Orgoványi István kutatásaiból ismert, hogy milyen túlkapasok és atrocitások történtek a jugoszláv partizánok részéről a déli határ általuk ellenőrzött településein, így például Hercegszántón is 1945 elején. 1946. májusig intenzív lobbitevékenység folyt az úgynevezett bajai háromszög Jugoszláviához való csatlósáról. ORGOVÁNYI István: Menekülés a Vasfüggönyön át. Tiltott határátlépések 1945 és 1950 között. Betekintő 10. (2017) 1. 6–7. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2017_1_%20orgovanyi.pdf letöltés: 2018. február 1.

A háborút követően a család származása és földbirtokai miatt került bajba. A Mohácsi-szigeten található jól jövedelmező gyümölcskertészetüket 1950-ben kisajátították, és termelési szabotázs miatt három évre elítélték a Demeter házaspár Valér nevű fiát, aki a komló-kőbányai kényszermunkatáborban töltötte le büntetését.⁹ A belügyi szervek kiemelt és precedensértékű ügyként tekintettek a család ellen folyó eljárásra. Az Országgyűlésben Nezvál Ferenc¹⁰ a belügyi tárca 1952. évi költségvetésének tárgyalásakor az ő esetüket emelte ki:

„Rendőrségünk jó és eredményes munkát végzett ebben az esztendőben [...] a falvakban is a kulákok szabotáló, ellenséges cselekedeteinek megfékezésére, illetőleg a spekuláció elleni kemény küzdelemben. A nagyszámú példa közül megemlítem az alábbiakat: Demeter Ferenc volt horthysta alezredes, 180 holdas kulák és családja ellen bűnvádi eljárás indult, mert 13 holdas gyümölcsösüket teljesen elhanyagolták, ugyanakkor az államtól kapott 32 000 forint értékű növényvédőszerrel elfeketézték.”¹¹

A családnak otthonából való elűzetése ellenére sikerült Szentendrén új életet kezdenie. Mint arra a regényben is történik utalás, 1956-ban innen is menekülniük kellett.¹²

Csilla édesapja, Cirmos

A *Kilenc asszony karácsonya* című regényben Márta egyik börtönből szabadult fiáról is említést tesz a szerző.¹³ Feltehetően az öt fiútestvér közül Csilla édesapjára gondolt, akinek a története tanulmányunk szempontjából külön is figyelmet érdemel. Ifj. Demeter Ferenc (1927–1984), becenevén Cirmos, mint az az ÁBTL-ben található vizsgálati dossziéjának irataiból is kitűnik, már 1956-ot megelőzően több ízben megtapasztalta a hontalan- és menekültsorssal járó megpróbáltatásokat, ráadásul a kommunista diktatúrák magyar és jugoszláv börtöneit is megjárta.¹⁴

Két fiútestvéréhez, Lajoshoz és Valérhez hasonlóan Ferenc is hadapródiskolába járt és apja hivatását követve katonatiszti pályára készült. A második világháború azonban közbeszólt: a Marosvásárhelyen tanuló diák iskolájával a szovjetek elől Németországba, majd Dániába menekült. A kapituláció után rövid angol hadifogság és a dán hatóságok őrizete következett, végül a Dán Vöröskereszt vette őket pártfogásába. Ferenc 1946 őszén tért vissza Magyarországra.¹⁵ Egy ideig szülei gyümölcsösében dolgozott, majd beiratkozott a bajai gimnáziumba, hogy leérettségizzen. Mint azt később, a magyarországi őrizetbe vételét követő kihallgatások során elmondta, családját származása miatt sorozatos hátrányos megkülönböztetés érte, osztályidegenként üldözöttek voltak. Cirmos gyűlölte a fennálló politikai rendszert és kilátástalannak tartotta jövőjét. Ezért úgy döntött, hogy Jugoszlávián keresztül nyugatra szökik: visszamegy Dániába vagy kivándorol a tengerentúlra. Elhatározásában az is vélhetően közrejátszott, hogy egyik rokona Belgrádban élt, de dániai élményei is befolyásolhatták döntését. 1949. április 21-én Beremendnél szökött át a határon, a jugoszláv határvédelmi szervek azonban elfogták. Három napig őrizetben tartották, majd Belgrádba szállították. Tíz hónapot töltött a jugoszláv hírszerzés és titkosszolgálat, az UDB börtönében. Ezt követően a nagybecskereki internálótáborba, majd a Lazarevac melletti Kolubara szénbányába került. Egy idő után itt már tehergépkocsi-vezetőként dolgozott. Egyik alkalommal, amikor autóbalesetet szenvedett, a büntetéstől tartva megszökött. Ekkor határozta el, hogy visszaszökik Magyarországra. 1950. szeptember 23-án, miután a beregi Duna holt ágánál átúszott, ruhája beakadt a drótkerítésbe és egy akna felrobbant mellette. A magyar hatóságok azonnal őrizetbe vették és a kiskunhalasi kórházba szállították a súlyos sebesültet. Jobb lábfeje olyan mértékben összeroncsolódott, hogy amputálni kellett. A kecskeméti bíróság tiltott határátlépés¹⁶ miatt 1951. januárban első fokon 3 év börtönbüntetésre ítélte, amely június 3-án vált jogerőssé. 1953. februárban Kistarcsára internálták, innen augusztus végén szabadult.¹⁷ Szüleihez költözött Szentendrére, ahol traktorosként

⁹ ÁBTL 3.1.9-V-85220/15.; *Vas Gyula*: A traktorról a BMW szalonba. Egy merész üzletember életútja. Új Szó, 1992. március 30. 5. Vö. ÁBTL 3.1.5-0-14755/1/17. Tájékoztató dosszié. „Rokonok” Határozat az operatív nyilvántartásba vételről. 1970. 1. 2.

¹⁰ Nezvál Ferenc (1909–1987) 1948–1985-ig országgyűlési képviselő, 1956-ban város- és községgazdálkodási miniszter, 1957–1966-ig igazságügy-miniszter, az MSZMP KB tagja. Részletes életrajzához lásd <https://www.neb.hu/asset/phpSkNfyE.pdf> (letöltve: 2016. október 31).

¹¹ Nezvál Ferenc hozzászólása az 1952. évi állami költségvetés részletes vitájában, 1951. december 18. In: Az 1949. évi június hó 8-ára összehívott Országgyűlés naplója, II. kötet. Bp. 1959. 751.

¹² REMSEY Á.: *Kilenc asszony* i. m. 11., 171.

¹³ Uo. 170.

¹⁴ Ifj. Demeter Ferenc életútjának 1953-ig tartó szakaszához lásd ÁBTL. 3.1.9. V-85220/11–15., 18–19., 20–29., 34–35., 39–46., 61–63., 72., 80–82., 90.

¹⁵ Márta férje, illetve két másik fia, Lajos és Valér szintén 1946-ban tért haza Németországból. ÁBTL. 3.1.9. V-85220/14., 20.

¹⁶ A korabeli tiltott határátlépésekhez ld. Orgoványi István tanulmányait. *ORGOVÁNYI I.*: Menekülés a Vasfüggönyön át i. m.; *Uő*: Disszidálási kísérletek földön, vízen, levegőben, 1950–1956. Bete-kintő 10. (2017) 2. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2017_2_orgovanyi.pdf (letöltve 2018. február 1).

¹⁷ Határozat a jogerős és végrehajtható ítéletről, 1951. június 3.; Demeter Ferenc autográf önéletrajza, 1953. július 15. ÁBTL. 3.1.9. V-85220. 72., 80–81.; ÁBTL 4.1-A-502. 84. Kistarcsa iktatókönyv. Demeter Ferenc internált az 1953. július 16-án lejegyzett környezettanulmányban így jellemez-ték: „A népi demokrácia ádáz ellensége. Nyílt ellenséges kijelentésektől, rafinált, óvatos természe-ténél fogva óvakodik, azonban rendkívül destruktív és fegyelmezetlen magatartást tanúsít. Inter-náltársait alattomban uszítja a Hatósággal szembeni ellenállásra.” ÁBTL. 3.1.9. V-85220. 82.

mezőgazdasági munkát végzett. Megházasodott és 1956. januárban megszületett első lánya, Csilla. Bár 1956 nyarán az árvízjárok miatt teljesen tönkrement gyümölcsösét visszakapta a család, és Cirmos öccse, Valér el is kezdett ott építkezni, az 1956-os forradalom és szabadságharc a Demeter család életét is gyökeresen megváltoztatta.¹⁸

Menekülés és letelepedés Ausztriában

Ifj. Demeter Ferencné emlékezete szerint férje részt vett a harcokban: a Széna téri csoportnak volt a tagja.¹⁹ Cirmos és Valér (becenevén Szőke) közvetlenül a forradalom kitörését követően Bécsbe utazott, de rövidesen néhány napra letartóztatták őket az osztrák hatóságok. Utána visszatértek Magyarországra. Részben a büntetéstől tartva, részben azért, hogy nyugatról segítsék a népfelkelést, úgy döntöttek, hogy október végén családjukkal elhagyják az országot. A család tagjai különböző útvonalakon és eltérő időpontokban menekültek Ausztriába. Míg ifjabb Demeter Ferenc feleségével, gyermekével, több családtagjukkal és barátjukkal Hegyeshalomnál lépték át a határt, addig a család másik fele Jugoszlávia fele hagyta el az országot. Cirmos feleségét, Major Györgyit teljesen váratlanul érte, amikor megtudta, hogy egyik pillanatról a másikra el kell hagyniuk szentendrei otthonukat. „Férjem több napi távollét után hazajött, és azt mondta, hogy azonnal pakoljunk, mert mindjárt itt lesznek az ÁVÓ-sok. Gyorsan összeszedtem a legszükségesebb holmikat. Naiv voltam. Azt hittem, hogy rövidesen visszatérünk” – emlékezett vissza. Egy Fiattal és egy teherautóval menekültek, az elől haladó autóra egy vöröskeresztes jelet festettek. Bár nem volt veszélytelen az út, többször rájuk is lőttek, sértetlenül átlépték az osztrák határt. Major Györgyi elmondása szerint férjének az volt a terve, hogy visszamegy harcolni. Öccsével több ízben vissza is tértek, hogy segítsék a felkelőket.²⁰ Ezt erősíti meg az a család által megőrzött német nyelvű lapkivágat is, amelyen Cirmos portréja látható néhány soros képaláírással. A cikk a veszéllyel dacoló és a szabadságért „emberfeletti dolgokra” képes felkelők egyikeként jellemezte Ferencet, a futárt,

¹⁸ Demeter András közlése.

¹⁹ A továbbiakban a családtagokkal folytatott beszélgetésekre, a Demeter Valérral készített és nyomtatásban megjelent interjúra, illetve az állambiztonsági szervek adatgyűjtésére támaszkodom. Cirmos öccse, Valér szintén részt vett a forradalomban. *Vas Gy.: A traktorról i. m.; Vö. ÁBTL 3.1.5.-0 – 14755/1 75. Jelentés. Ifj. Demeter Ferenc ügye. 1968. szeptember 24.*

²⁰ Demeter Valér 1957. januárban szöktette át Hercegszántón maradt feleségét és gyermekeit. *Vö. ÁBTL 3.1.9. V-154415/1 46-49. Vizsgálati dosszié. Molnár István és társai. Kihallgatási jegyzőkönyv. 1960. július.1.; ÁBTL 3.1.9-V-154415/2 13. Vizsgálati dosszié. Molnár István és társai. Kihallgatási jegyzőkönyv. 1960. augusztus 30.*

aki annak köszönhetően, hogy jól ismerte a mellékutakat, naponta kétszer megtette a Győr és Budapest közötti, nem éppen kockázatmentes utat.²¹

Ifj. Demeter Ferencről készült rövid cikk, azonosítatlan osztrák lapkivágat (ismeretlen fotós)

Csilla édesanyja emlékei szerint Bécsben mindenki rendkívül segítőkész volt velük: „az osztrákok valósággal »dajkáltak« minket”. Példaként említett egy epizódot. Miután megérkeztek Bécsbe és egy fiatal lány meghallotta az utcán, hogy magyarul beszélnek, azonnal megadta magyar származású édesanyja címét. Néhány napig náluk laktak a kicsi, egyszobás házmesterlakásban. Az asszony a ház lakóitól gyűjtött pénzt, hogy főzni tudjon rájuk. Ezt követően különféle bécsi táborokban kaptak ideiglenes jelleggel szállást. A Stift és az Albrecht kaszárnya után a Kaganban (Karls Kaserne) laktak számos magyar honfitársukkal együtt. Itt rajzolta le Searle a kis Csillát 1959. november 4-én.²² Az egykori kaszárnnyában az újabb gyerekekkel

²¹ Jeden Tag Viermal am Tod vorbei! A Demeter család archívumából származó lapkivágat megjelenési helyét és idejét egyelőre nem sikerült azonosítani.

²² Searle az eredeti grafikákon mindig feltüntette kézírással a lerajzolt személyek és a táborok adatait (név, hely, egyéb jellemzés), illetve a pontos dátumot is. Ezek többnyire a nyomtatott kiadványokban is láthatók. A Csillára vonatkozó adatok csak az eredeti rajzon szerepelnek. Neve mellett a „Hungarian child”-megjegyzés olvasható. Lásd a fenti grafikát.

bővülő család egy idő után kapott egy saját szobát, így némileg elviselhetőbbé vált átmeneti szálláshelyük. A menekültek szabadon elhagyhatták a tábort, étkezést kaptak, a kiskorú gyerekek részére napközben felügyeletet biztosítottak.²³ Bár a kiadványban Kaye Webb szövegének nem minden adata volt pontos, az egyértelműen kitűnik, hogy a Demeter család a menekültlét minden nehézsége ellenére a beilleszkedés tekintetében a szerencsésebbek közé tartozott. Az édesanyának volt munkája, a *Nemzetőr* című újságnál dolgozott adminisztrátorként, az édesapa pedig 1957-ben felvételt nyert a bécsi Képzőművészeti Akadémiára, ahol festészeti és grafikai tanulmányokat folytatott. 1963-ban szerzett diplomát. Akárcsak a legtöbb magyar menekült diák, Demeter Ferenc is anyagi támogatást kapott tanulmányaihoz. Ő az amerikai Rockefeller Alapítvány ösztöndíjának (havonta 1500 shilling) köszönhetően tanulhatott, öccséhez, Andrásához hasonlóan, aki szintén képzőművészeti tanulmányokat folytatott.²⁴ Nagy előrelépést jelentett az évek során két újabb gyerekkel bővülő családnak, hogy a WRY lakásépítési programja keretében rövidesen saját lakásba költözhettek, egy új, modern épületben a Bécestől 40 km-re található Traiskirchenben. Major Györgyi emlékei szerint a svédek építették a házakat a menekültek részére (ezért is nevezték azokat svéd házaknak), amelyekben kezdetben többségében magyar menekültek laktak.²⁵

A Demeter családot Ausztriába történő emigrálásukat követően sem veszítette szem elől az államvédelem. Szabó Miklós és az osztrák kommunista sajtó értesüléseire hivatkozva a forradalom egyéves évfordulóján a *Népszabadság* cikket közölt arról, hogy a Csilla nagypapjának és más emigránsoknak Bécs mellett otthont adó mödlingi Goldene Stiege 10. számú villa „a Magyar Népköztársaság elleni diverziós és kémtevékenység” egyik ausztriai központja volt. A magyar államvédelmi szervek információi szerint a villa az angol kémcsoport tagjainak volt a gyülekezőhelye.²⁶ A titkosrendőrség feltételezése szerint ifjabb Demeter Ferenc, azaz Cirmos, Valér öccse, azaz Szőke és édesapjuk különféle nyugati hírszerző szervek ügynöke-

ként ellenséges akciókat (például röplapterjesztés) és kémtevékenységet folytatott Magyarország ellen. Id. Demeter Ferencről Nagy Ferencsel való barátsága miatt egy ideig azt gondolták, hogy az ausztriai emigráció egyik fontos alakja.²⁷ Demeter András szóbeli közlése szerint a család tagjait különböző beszervezett ismerősök, barátok, rokonok folyamatosan rá akarták bírni, hogy térjenek haza. A megfigyelések az 1970-es évek elején azonban már nem hoztak kézzelfogható eredményeket, ezért a szervek felhagytak a megfigyeléssel és adatgyűjtéssel.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a Demeter család a kommunista elnyomás szinte minden formáját elszenvedte és több ízben döntött vagy kényszerült otthonát, hazáját elhagyni, mielőtt a szabad világba való végleges menekülés mellett döntött 1956-ban. Bár a jobb élet reménye is szemük előtt lebegett, Ausztriába való emigrálásuk közvetlen kiváltó oka mégis a forradalomban való részvétel, a megtorlás miatti félelem volt. A család tagjai a világ több pontján szóródtak szét. Többek között Cirmos és Szőke családjával Ausztriában telepedett le. Az ő esetükben a Magyarországhoz való közelség, az ország demokratizálódása esetén a hazatérés lehetősége is fontos szempont volt. Mint azt ifj. Demeter Ferenc családjának személyes tapasztalatai is bizonyítják, Ausztriába való megérkezésük első pillanatától az osztrákok támogatón és nagyvonalúan segítettek letelepedésüket és beilleszkedésüket. A magyar menekültekkel való szolidaritás a nyugati világ példátlan összefogásában, a menekültsegélyezés nemzetközi intézményeinek összehangolt és sikeres munkájában is tetten érhető volt. Csilla családjának sorsa, akárcsak számos menekült honfitársuké az UNHCR égisze alatt zajló WRY pénzgyűjtő felhívásainak és programjainak (ebben Searle és Webb riportázsának is szerepe volt) köszönhetően rendeződött véglegesen. A család tagjai, akik szerint sikeres volt az osztrák társadalomba való beilleszkedésük, mai napig hálásak osztrák befogadóiknak. Csilla férje osztrák, gyerekeik osztrák identitásúak, ezzel együtt büszkéek és érdeklődnek magyar gyökereik iránt. Csilla édesapjának fiútestvérei közül hárman a rendszerváltást követően hazatelepültek Hódunára és a kárpótlás során visszaigényelt földjükön gazdálkodni kezdtek. Közülük ma már csak a legfiatalabb fiútestvér, Demeter András él.

Az osztrák állam az ENSZ és a civil szervezetek jóvoltából jelentős és sokféle anyagi támogatást nyújtott a menekültek ausztriai letelepedéséhez és integrációjához. Vö. *MURBER Ibolya*: Az 1956-os magyar menekültek Ausztriában: menekültlét és integráció. Múltunk 11. (2016) 3. 154–156.

²⁷ 1969. november 21-én tettek javaslatot Valér operatív feldolgozására, rokoni kapcsolatai tisztázására, 1972. május 24-én zárták le az ügyet: ÁBTL 3.1.5-O-14755/1; 2. „Rokonok”.

²³ Miklódy Molnár István vallomása szerint közel 1000 magyar menekültnek biztosított szállást a láger, ahol 1959-től már csak azok maradhattak, akiknek volt munkájuk. A munkaképtelenek a lakhatásért és ellátásért 120 schillinget fizettek. ÁBTL 3.1.9–V–154415/2. 162–163.

²⁴ Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste Wien. Studienakt Franz Demeter (Nr. 5274); Studienakt Andreas Demeter (Nr. 5589). Köszönöm Ulrike Hirhager levéltáros szíves segítségét; 1957 elejéig a Rockefeller alapítvány több mint 600 diák ausztriai tanulmányát támogatta. The Rockefeller Foundation Annual Report, 1956. 16–18. <http://assets.rockefellerfoundation.org/app/uploads/20150530122215/Annual-Report-1956.pdf> letöltés: 2016. december 7.

²⁵ Az osztrák állam az ENSZ és a civil szervezetek jóvoltából jelentős és sokféle anyagi támogatást nyújtott a menekültek ausztriai letelepedéséhez és integrációjához. Vö. *MURBER Ibolya*: Az 1956-os magyar menekültek Ausztriában: menekültlét és integráció. Múltunk 11. (2016) 3. 154–156.

²⁶ A Volksstimme megerősíti Szabó Miklós leleplezéseit. Népszabadság, 1957. október 24. 7.

FORRÁSKÖZLÉS EGY FORRÁSKÖZLÉS MEGJELENÉSÉRŐL

A jó történész (is) gyakran felteszi a kérdést egy-egy történelmi esemény kapcsán: „cui prodest?”, vagyis kinek az érdeke. Vajon ugyanez a kérdés nem jöhet, jött-e elő időről időre egy-egy történelmi téma publikálásának, vagy feldolgozásának időzítése kapcsán is? Különösen, ha egy sok szempontból még mindig élő történetet dolgoznak fel a történészek. A II. világháború – habár több mint 70 éve véget értek a harcok mind Európában, mind pedig Ázsiában – még mindig foglalkoztatja az embereket, sőt a politikusokat is. Azon pedig nem csodálkozhatunk, hogy a háború utáni években, sőt évtizedekben ez az érdeklődés még élőbb, még intenzívebb volt. S bár napjainkra a háborút követő különböző kárpótlási, kártérítési, kárrendezési kérdések jórészt már megoldódtak, de az 1950-es és 1960-as években még ezek a kérdések is jórészt nyitottak voltak, sőt: a legtöbb esetben még a tárgyalások dandárja a felek előtt állt.

Ilyen körülmények közepette jelent meg a *Századok* periodikában Karsai Elek és Szinai Miklós közös cikke és forrásközlése *A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története* címmel (1961. évi 4–5 szám). A két szerző sem ismeretlen, sem kezdő történész nem volt már 1961-ben. Sőt, a korszak, értsd az 1945 utáni évtizedek, meghatározó és komoly befolyással bíró történészeiről, illetve levéltárosaírókról beszélünk. Mindketten hosszú évtizedeket töltöttek az Országos Levéltárban. Szakmai érdeklődésük középpontjában – több okból kifolyólag is – az 1945 előtti évtizedek története állt. Megítélésem szerint esetükben a pusztán szakmai kíváncsiság, érdeklődés mellett a személyes érdeklődés – ne feledjük, nekik a Horthy-kor a közelmúlt és fiatalságuk történelme is volt –, valamint a háborús élmények, vagy inkább sok okozta motiváció is tetten érhető választott kutatási területük kapcsán. Vitathatatlan azonban az is, hogy mindketten jól ismerték a Horthy-korban keletkezett forrásokat, tisztában voltak azok forrásértékeivel is. Ugyanakkor, mint minden szempontból megbízható tudósoknak, megvolt az az előnyük is, hogy nemcsak szinte akadálytalanul hozzájuthattak a különböző dokumentumokhoz, hanem publikálhatták is azokat. Ugyanakkor mindketten komoly nemzetközi kitekintéssel, és kapcsolatrendszerrel is rendelkeztek. Amíg Karsai szinte a kezdetektől kapcsolatban állt a Yad Vashem Intézettel, addig Szinai 1973–1980 között Bécsben volt magyar levéltári delegátus.¹

¹ A badeni levéltári egyezmény értelmében az (Magyar) Országos Levéltár egy főlevéltárost delegálhat a magyar anyagok feltárására, lajstromba vételére, feldolgozására a bécsi Österreichisches

Mint ahogyan fentebb utaltunk rá, az 1960-as évtizedben még javában folytak nemcsak a különféle kárpótlási és kárrendezési ügyek, hanem a különböző restitúciós ügyek, gyakran perek is. Ilyen körülmények között kívánták megjelentetni – s végül publikálták is – tanulmányukat. Nem tudni, hogy miért – felsőbb óhaj, vagy a téma nemcsak történeti, hanem jogi és gazdasági szenzitivitása miatt –, de a szerzőpáros a tanulmányt még megjelenés előtt eljuttatta a Pénzügyminisztérium Deviza Osztályához. A levéből kiolvasható, hogy amíg Karsai és Szinai gyors döntést vártak, addig a tanulmány- és forrásközlésből szinte „ügy” lett a minisztériumban, illetve a magyar közigazgatás érintett részeinél. A forrásokból jól kiláglik az is, hogy amíg Karsai és Szinai célja közlés volt, addig minisztériumi szinten már egyértelmű volt a vélemény: nem szabad közölni sem a forrásokat, sem a tanulmányt. Sőt, azt a szerény és korlátozott kutatói szabadságot is tovább szűkítették volna, ami egyáltalán létezett a '60-as évek eleji Magyarországon. Félték ugyanis, hogy ez negatívan befolyásolhatja a Német Szövetségi Köztársasággal folytatott tárgyalásokat. A történetet annyiból feltétlenül pozitív végkicsengésűnek kell értékelnünk – bár a közlés részleteiről további források még nem kerültek elő –, hogy végül *A Weiss Manfréd-vagyron német kézbe kerülésének története* című tanulmány, a kapcsolódó forrásokkal együtt megjelent a *Századokban*.

Az alábbiakban közölt források ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, az 1945 utáni pénzügyminisztériumi iratok 204. dobozában találhatóak meg (XIX – L – 1 – k – NyN/4 – 1961).

I. Az előző évi költségvetés módosításáról (a költségvetésről szóló 2003. évi CXV. törvény 10. §-ának (1) bekezdésében meghatározottak figyelembevételével)

Pénzügyminisztérium (a költségvetésről szóló 2003. évi CXV. törvény 10. §-ának (1) bekezdésében meghatározottak figyelembevételével)

Deviza Osztálynak (a költségvetésről szóló 2003. évi CXV. törvény 10. §-ának (1) bekezdésében meghatározottak figyelembevételével)

Mai telefonbeszélgetésünkre hivatkozva mellékelten megküldjük a WM² – SS³ szerződésről készített forrásközlés teljes anyagát.

Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchivba. Érdemes megjegyezni, hogy általában olyan személyt delegál a magyar fél, aki 1918 előtti történelemmel foglalkozott, tekintettel az ott őrzött levéltári iratanyagra. Ez alól Szinai valamilyen okból kifolyólag kivétel volt, bár közvetlen hozzátartozói között találunk belügyminisztériumi dolgozót. *Szűcs László*: Szinai Miklós. Levéltári Közlemények. 1999/1–2. 284–286.

² Mind a Weiss Manfréd családnak, de adott esetben minden Weiss Manfréd-érdekeltséget így rövidítettek.

3- Schutzstaffel = Védőosztag, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt félkatonai szervezete, párt-hadserege, amely kiterjedt hírszerző és gazdasági tevékenységet is folytatott, de egységei látták el a koncentrációs táborok őrzését is.

Tekintettel arra, hogy a cikket a Századok szerkesztősége a folyóirat legközelebbi számában közölni óhajtja, kérjük, hogy esetleges megjegyzéseiket velünk a lehető legsürgősebben közölni szíveskedjenek.

Budapest, 1961. április 7. Karsai Elek [s. k. aláírás] Szinai Miklós [s. k. aláírás]

II.

A „Századok” című folyóiratban megjelenő forrásközlés. Külgügyminisztérium, Rác Lajos oszt. vez. et. kezéhez Budapest.

Karsai Elek – Szinai Miklós 1961. április 7-én kelt, a Pénzügyminisztériumhoz intézett levelük mellékleteként megküldték a „Századok” című folyóiratban megjelenő WM – SS szerződésről szóló forrásközlés teljes anyagát azzal, hogy közöljem álláspontomat. A terjedelmes anyag részletes áttanulmányozására a rendelkezésre álló rövid idő alatt lehetőség nem volt, ezért csupán néhány gazdasági vonatkozású észrevételt említek meg. Véleményem szerint a teljes anyag nyilvánosságra hozatala zavarhatná államközi vagyoni jogi tárgyalásainkat.

A forrásközlés a WM konzervgyárral kapcsolatos érdekeltség kérdését is taglalja, amely ügyben – mint a Külgügyminisztérium előtt is ismeretes – Ausztriában per van folyamatban.

Említést tesz az anyag pl. a Hitelbank részvényei helyzetéről, amely a francia-magyar vagyoni jogi tárgyalásokat is zavarhatja. A WM – SS szerződéssel kapcsolatos összes részletek közzétevése lehetőséget adhat a jelenleg USA-ban, illetve Angliában élő Weiss családnak, hogy kártalanítási igényt támasszanak az NSZK-kormányával szemben, a leglényegesebb szempont azonban, hogy mint amerikai, illetve angol állampolgárok a magyar állammal szemben is felléphetnek. E tekintetben mindenképpen hátrányos olyan adatok nyilvánosságra hozatala, amelyeket a Weiss-Chorin család⁴ a magyar állam ellen felhasználhat.

Nem ismeretes előttem az az ok, ami miatt ez az anyag íródott. Minthogy a forrásközlés olyan kérdéseket is érint, amelyek tekintetében a Külgügyminisztérium illetékes, ezért javaslom az anyag külügyi szempontból való áttanulmányozását is.

⁴ Pontosabban: Weiss-Chorin-Kornfeld-Mauthner család, illetve ezen családok házasságok útján történt összefonódása. 1945 előtti magyar gazdasági életet meghatározó zsidó származású családok, akik egy, az SS-szel kötött különalku eredményeként hagyhatták el Magyarországot 1944-ben.

A szóban forgó forrásközlés nyilvánosságra hozatalát az anyag jelenlegi formájában államközi vagyoni jogi szempontból nem tartom helyesnek. Amennyiben a Külgügyminisztérium az anyag közzététele ellen külügyi szempontból nem tesz észrevételt, úgy a forrásközlés gazdasági vonatkozásainak átdolgozására javaslom a szerzőket felkérni.

Karsai Elek elvtárs, az anyag egyik szerzője közölte, hogy sürgősen választ kíván kapni, mert a „Századok” című folyóirat legközelebbi számában a cikket meg kívánják jelentetni.

Budapest, 1961. április 10. Langi Mátyás saját kezű aláírása osztályvezető ***

III.

IV. c. osztály Feljegyzés

Tárgy: Levéltári anyagokban engedélyezett kutatások és ezen anyagok nyilvánosságra hozatala ügyében folytatott megbeszélések.

Április 21-én a magyar kulturjavakra vonatkozó anyag összeállításával megbízott Fügedi Erik⁵ közölte, hogy a Levéltárban tőle a Művelődésügyi Minisztérium engedélyt kérték és közölték, hogy enélkül nem nyerhet betekintést az anyagba. Mint látogatásomkor a Levéltárban kiderült, csak egy átiratra van szükség a LOK⁶-hoz, amit pótolunk és így a munka beindul. /Erről külön feljegyzés készült./

A látogatás alkalmával felmerült több egyéb kérdés is. Így például Karsai és Szinai elvtársak által a „Századunk”-ban⁷ megjelentetésre előkészített cikk a KÜM [Külgügyminisztérium – K. T.] és a PÜM [Pénzügyminisztérium – K. T.] részéről való visszatartása, valamint ezzel kapcsolatban az 1944 utáni levéltári anyagok, hivatalos iratok stb. a kutatók felfogása szerinti nyilvánosságra hozatalának kérdése.

⁵ Fügedi Erik (Bécs, 1916. szeptember 22. – Budapest, 1992. június 18.) történész, levéltáros, könyvtáros. A II. világháborút követően 1946–1950 között a veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosa, majd a Levéltárak Országos Központjának tudományos osztályvezetője volt, de 1952-ben elbocsátották. Fügedi csak 1961-ben tudott visszakérülni a történelmi pályára, előbb mint a Magyar Történelmi Társulat adminisztrátora (1961–1964), majd mint a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára történelmi kutatócsoportjának munkatársa lett (1965–1980).

⁶ A LOK hagyományosan a Levéltárak Országos Központja rövidítése volt, amely 1950–1957 között működött. Ekkor, 1961-ben már a szerv neve – az 1957. évi 27 tvr. alapján – Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya (néhány forrásban: Igazgatóság).

⁷ A forrásokban több helyen, következetesen tévesen Századunknak hívják a Századok című folyóiratot.

Szedő⁸ elvtárs, a LOK vezetője elmondta, hogy neki is aggályai vannak a válogatás nélküli és nem minden esetben alaposan indokolható publikálásokra vonatkozóan. Helyesnek tartaná, hogyha ezzel kapcsolatban akár adminisztratív rendszabályokat is javasolnánk. Természetesen nem érti ez alatt azt, hogy mindenféle történelmi kutatás és ezek eredményeinek a nyilvánosság számára való feldolgozását megakadályozzuk.

Az Országos Levéltár több dolgozójával beszélgettem még erről a témáról. A beszélgetés során kiderült például az, hogy néhány minisztérium iratanyaga olyan védettséget élvez, hogy azokban csak az illető minisztérium engedélyével szabad kutatni. Ide tartozik a BM. [Belügyminisztérium – K. T.] KÜM. [Külügyminisztérium – K. T.] Ig. Min. [Igazságügy Minisztérium – K. T.] anyaga, sőt egyes Művelődésügyi Minisztériumi anyag is. Meglepetésemre a Pénzügyminisztérium iratárainak anyaga ilyen védettséget a Levéltárban nem élvez.

Azon felvetésemre, hogy nem lenne-e szükséges a publikációknak olyan korlátozása, mely során a kutatókkal olyan nyilatkozatot íratnának alá, hogy az általuk rendezett, vagy kutatásra engedélyezett anyagból adatokat vagy összeállításokat / cikkeket stb./ csak a kérdésben érdekelt minisztériumok engedélyével közölhetnek, akár nyomtatásban, akár 3-ik személlyel szemben. – Olyan tájékoztatást kaptam, hogy tulajdonképpen, ha nem is ugyanebben a formában, de ilyen szabályozás már van, mert minden kutatónak alá kell írnia, hogy a nyilvánosságra hozatal a Levéltár engedélyéhez van kötve. – Véleményem szerint ez nem elegendő és a tapasztalat is azt mutatja, hogy a Levéltárak vagy túlságosan liberálisan kezelik ezt a kérdést, vagy pedig nem vizsgálják meg alaposan, hogy a publikálásra szánt anyagban nincs-e valamilyen olyan államérintettség, amelyre való tekintettel, valamely szakminisztérium előzetes hozzájárulását kell kérni. A Pénzügyminisztérium ezentúl még abban az előnytelen helyzetben van, hogy a pénzügyi anyagokra nézve még a másik minisztériumok által megkövetelt védettség sincs biztosítva.

Ezért véleményem szerint minél előbb ki kell dolgozni egy olyan átiratot a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályához, amely a kérdést úgy szabályozza, hogy pénzügyi és gazdaságpolitikai érdekeinek megfelelően védelmet kapjanak.

Ezt indokolja az a tény, hogy az utolsó időben a felszabadulás utáni, sőt a háború idejére vonatkozó anyagokban különösen széles kutatás folyik /nem utolsósorban szennyezési újságközlemények megjelentetésének céljaira/, amelyek feldolgozása nem mindig felel meg érdekeinknek. A második világháború és az azt követő idők gazda-

⁸ Szedő Antal (1903–1975) 1933-tól vett részt a munkásmozgalomban, 1946-tól a Szolnok Megyei Levéltár vezetője, 1951-től a Magyar Országos Levéltár osztályvezetője, majd főigazgató-helyettese. 1957–1968 között a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának vezetője. Életről lásd: *SASHEGYI Oszkár*: Szedő Antal, Levéltári Szemle, 1976/1, 229.

ságpolitikai intézkedéseinek tárgyalása olyan történészek részéről, akik nem ismerik a különböző államokkal folytatott pénzügyi és vagyoni tárgyalásainak fel-fel-fogását, taktikáját, sok esetben kárt okozhatnak az ilyen tárgyalásokon. Ezért az a véleményem, hogy mindaddig, ameddig az államközi pénzügyi és vagyoni igények rendezése nem kerül teljes végrehajtásra, nem szabadna engedni, hogy a Pénzügyminisztérium tudta és hozzájárulása nélkül jelenjenek meg ilyen kérdésekről közlemények.

Budapest, 1961. április hó 22.

Löwinger né [saját kezű aláírása]

IV.

62195/1961. IV. c.

Forrásközlés a „Századunk”⁹ című folyóiratban
Magyar Országos Levéltár

Löwinger Andorné

Budapest, I.
Bécsi kapu tér 4.

Karsai Elek és Szinai Miklós elvtársak a „Századunk”¹⁰ című folyóiratban „A WM vagyoni német kézre kerülésének története” címmel forrásközlést terveztek megjelentetni. Ebben a tárgyban a kézirattal való megismerkedés után – amit csak kifejezett kívánságunkra mutattak be – megbeszélést folytattunk az érdekeltekkel a Külügyminisztérium bevonásával.

Már a megbeszélésen közöltük – a Külügyminisztériummal egyetértésben –, hogy egyrészt nem látjuk a közlés konkrét célját, másrészt az a véleményünk, hogy a cikk politikailag nem helyes beállításban tárgyalja a kérdést.

Ezen túlmenően a fent említett forrásközlésben szereplő adatok nagy részének nyilvánosságra hozatala egyáltalán nem áll érdekünkben, tekintve, hogy ez különböző nyugati országokkal folyamatban lévő vagy a jövőben meginduló vagyoni tárgyalásainkat zavarná, sőt folyamatban levő peres eljárásokra is kedvezőtlenül hatna.

A cikk megjelenését ezért csak erősen átdolgozott formában tartom lehetőnek. Az átdolgozásra vonatkozóan a szerzőkkel az Országos Levéltár illetékes osztályvezető-

⁹ vö. 5. számú lábjegyzettel!

¹⁰ vö. 5. számú lábjegyzettel!

jének bevonásával megbeszélést tartok szükségesnek. Egyben utalok arra is, hogy helytelenítem, hogy ezen forrásközlésre előzetesen nem kérték ki a megfelelő formában hozzájárulásunkat.

Kérem, arról gondoskodni szíveskedjék, hogy a forrásközlés megjelenését az átdolgozás megtörténteig elhalasszák.

Budapest, 1961. április 24.

Löwingerne [saját kezű aláírás]

V.

2884/NyN – 4/1961. IV. c.

Gazdasági adatok közlése a
„Századunk” folyóiratban

Karsai Elek és Szinai Miklós

Magyar Országos Levéltár,

Budapest

I. Bécsi kapu tér 4.

Az 1961. május 16-án kelt beadványukban közölték, hogy melyek azok a gazdasági adatok, amelyeket a Pénzügyminisztériummal folytatott előzetes megbeszélés alapján a „Századunk”¹¹ c. folyóiratban megjelenő, a W. M. vagyon német kézre kerülésének történetéről szóló munkájukból ki fognak hagyni.

Értesítem, hogy beadványuk alapján az 1961. április 25-én kelt és 3 – 00144 szám alatt közölt állásfoglalásomat olyként módosítom, hogy a W. M. vagyon német kézre kerülésének történetéről szóló munkájuknak a „Századunk” c. folyóiratban való közléte ellen, amennyiben a beadványukban közölt gazdasági vonatkozású adatokat kihagyják, nem tesznek észrevételt.

A fentiekben közölt csak a Pénzügyminisztérium állásfoglalása. Más érdekelt szervek hozzájárulását szíveskedjenek azoktól közvetlenül kérni.

Budapest, 1961. május 26.

Réti Károly saját kezű aláírás
/Réti Károly/
főosztályvezető

¹¹ vö. 5. számú lábjegyzettel!

SOMORJAI ÁDÁM OSB

MAGYAR VONATKOZÁSOK AGOSTINO CASAROLI LEVÉLTÁRI MAGÁNGYŰJTEMÉNYÉBEN 1962–1995

SZERZŐTÁRSAMNAK ÉS LEKTOROMNAK

Agostino Casaroli (1914–1998, bíboros 1979-től) diplomata, karrierjét nem diplomataként kezdte, hanem rögtön a Pápai Egyházi Akadémia, a pápai diplomataképző elvégzése és a Lateráni Egyetemen a kánonjogi doktori cím elérését követően¹ vatikáni előjárói – szó szerint – eldugták őt a Vatikáni Államtitkárság Levéltárában. Itt mintegy 12 esztendő telt el. Kollégáitól eltérően nem ment haza ebédelni, és nem heti három este tért vissza, két-két órai szolgálatra, hanem egész nap bennmaradt. Egy szendvicssel ment be munkahelyére és komolyan vette levéltári feladatait, mindent meg akart ismerni. Akkoriban a „precedenti”, az ügyakta előzményeinek keresése – nem lévén computer – az iktatószám alapján történt, és az egyes országok abc-rendjében elhelyezett dobozokból kellett előkeresni ezeket az előjárók, ill. a referensek („minutante”) számára, általában sürgős, nemzetközi diplomáciai ügyekben. Így az előzmények előteremtésének átlagideje két hét (!) volt. Aki azonban az új kollégához ment, annak számára az előzmény 2–3 napon belül (!) rendelkezésre állt.² Ily módon Casaroli 1952-ben a latin-amerikai ügyek referense lett, 1961-ben pedig altitkár. A levéltári munka komolyan vétele indította el a karrier útján, pedig semmilyen tapasztalata nem volt pápai képviselőnek, nunciaturák ügyvitelében.

Ez a körülmény teszi érthetővé, hogy az 1990. december 1-jén emeritussá vált bíboros államtitkár pontosan tudta, milyen nagy a levéltári dokumentumok jelentősége, és – bár egyelőre nem tudható, nem bizonyítható a föltevés – magángyűjteménye az ő tudtával, sőt, feltehetőleg az ő szándékával került ki Vatikán Állam területéről, lakásából, és jutott el unokahúga, Orietta Casaroli magánadományaként előbb a bedóniai szemináriumba, majd pedig maga a levéltári anyag (főleg másolatok)

¹ Vö. *SOMORJAI Ádám OSB*: Agostino Casaroli (1914–1998) egyházi doktori értekezésének magyar vonatkozásai, sajtó alatt.

² Ezeket az információkat köszönöm Johannes Dyba érseknek (1929–2000), aki 1979-től c. érsek és Gambia, Libéria, Guinea és Sierra Leone nunciusa volt, 1983-tól fuldai püspök, tábori lelkész. Ő is a Pápai Egyházi Akadémiát végezte, karrierje kezdetén pápai diplomata, Casaroliról a pápai diplomatáktól szerezte értesüléseit, amelyeket e sorok írójával, ez idő tájt a Pápai Államtitkárság Német Szekciójának munkatársával, 1998-ban osztott meg.

a Pármai Állami Levéltárba. Innen került 2015. április közepén abba a levéltárba, ahol levéltárosként dolgozott. A gyűjtemény a levéltár szabályzatának követésével kutatható 2016 őszétől.³

Levéltári magángyűjtemény?

A „levéltári magángyűjtemény” kifejezés pontosabb, mint a „levéltári hagyaték”. A vatikáni előírások szerint mindazon „magasabb prelátusok”⁴ lakásában, akik valamely vatikáni hivatal élén szolgálatot teljesítettek, haláluk napján, amennyiben a lakás vatikáni területen – és nem az olasz állam területén – található, a Vatikáni Államtitkárság első levéltárosa és a Vatikáni Állam Kormányzatának (Governatorato) vezető jogásza látogatást tesz, jegyzőkönyvet vesz föl, és mindazon iratokat, ill. másolatokat, amelyek hivatali működésükkel kapcsolatosak, magához veszi, ezeket leltározza, és elhelyezi a „Spoglio”, „Hagyaték” fondban, amelyet egy későbbi időpontban felszabadítanak a kutatás számára.⁵

Feltehetően ez történt Casaroli esetében is, az ő „Spoglio”-ja tehát bekerült a Vatikáni Államtitkárság állományába. Az itt tárgyalt levéltári magángyűjtemény a halál napján már nem volt vatikáni területen lévő lakásában, és megkezdte a maga útját, így módon a kutatók már másfél évtizede hozzáfértek és ennek alapján több publikáció is megjelent.⁶

Ahogy ismételtelen jeleztük, itt is meg kell jegyeznünk: az elvárások talán túlságosan is nagyok a tárgyalt levéltári magángyűjtemény iránt, mert véleményünk szerint

³ Leírásához lásd: *SOMORJAI Ádám OSB: Agostino Casaroli bíboros levéltári hagyatéka*, In: *Levéltári Szemle*, 67. (2017.) 1. sz. 5–15. o. Interneten: https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_67_2017/?pg=16&layout=s (Letöltés – a továbbiakban is – 2018. április 7-én.)

⁴ Bíborosok, érsekek, püspökök.

⁵ A kutathatóvá tett főpapi hagyatékok inventáriumai elérhetők a Vatikáni Titkos Levéltárban, lásd annak fondjegyzékét: „Indice dei Fondi e relativi mezzi di descrizione e di ricerca dell'Archivio Segreto Vaticano”, amely interneten letölthető: (http://asv.vatican.va/content/dam/archiviosegreto-vaticano/documenti/IndicedeiFondi-relativi-mezzi-descrizione-ricerca_2014.pdf) – Kutatható a következő pápák hagyatéka: XV. Benedek, XIII. Leó, IX. Piusz, X. Piusz, továbbá fontos a következő inventárium: „Spogli di Cardinali e Officiali di Curia”. Itt a Casaroli-fondot értelemszerűen nem találjuk meg.

⁶ Az általunk fontosabbnak ítélteteket lásd fentebb említett írásunkban, továbbá: *SOMORJAI Ádám OSB: Újabb Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában 1962–1995 – Nuove fonti per la Causa Mindszenty nelle carte Casaroli* (METEM Könyvek 88), Budapest 2017. 147.; ill. Uő: *Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában 1962–1995* (METEM Könyvek 91), Budapest 2018. 136. Tekintettel arra, hogy ez a második kötet az első bővített kiadása, a továbbiakban ezt idézzük.

ezek szelektívek. Bár számos olyan fontos dokumentumot találunk, amelyeknek eredeti és másolati példányaik eredeti hivatali keletkezési levéltárunkban nem tanulmányozhatjuk még, ezek nem merítik ki teljességében a minket érdeklő témák dokumentációját. Ennek okát abban láthatjuk, hogy nem kerülhetett be minden hivatali irat ebbe a magángyűjteménybe, csak azok, amelyeket Casaroli hazavitt, hogy munkaidőn túl is dolgozhasson rajtuk, illetve, amelyek valamilyen okból lakásában maradtak, mert valamilyen okból nem vitte vissza hivatalába. Ez a megállapításunk elsősorban főleg arra a periódusra érvényes, amikor magánlakása nem volt azonos hivatalával, tehát a bíboros államtitkári kinevezést megelőzően.

A bíboros államtitkári hivatali lakása megegyezik a mai gyakorlattal: az Apostoli Palota (Vatikán) első loggiáján található;⁷ ebben a periódusában vélhetően kevésbé szelektív a válogatás, de erre is érvényes az, hogy az általa feldolgozott dokumentumok többsége visszakérült hivatalába,⁸ és majd annak levéltára részeként lesz tanulmányozható.

Más szavakkal, ha valaki úgy véli, hogy a Casaroli-féle levéltári magángyűjtemény alapján megírható a vatikáni keleti politika,⁹ az félrevezető eredményekre juthat.¹⁰ Mindez eligazító erejű lehet a magyar vonatkozásokra is.

Casaroli levéltári magángyűjteményének inventáriumai

A Casaroli-féle gyűjtemények általános leírása már megjelent az olasz irodalomban.¹¹ Ugyanígy a levéltár rövid inventáriumai, amely azonban túl rövid és általános ahhoz, hogy a minket érdeklő magyar vonatkozásokra eligazítást találjunk.¹² Az a levéltári inventárium, amely főlíokra lemenően rendkívüli részletességgel ismerteti

⁷ Hivatali elődje, Jean Villot hivatali lakása még nem ott volt, hanem ugyanazon palota második loggiáján, amelynek ablakai a Belvedere-udvarba (Cortile di San Damaso) néztek.

⁸ Amely mindmáig az Apostoli Palota harmadik loggiájából nyíló helyiségekben található, a Szent Péter-bazilika oldala felől, továbbá a Belvedere-udvar felső két emelete.

⁹ *LAVOPA, Marco: La diplomazia dei „piccoli passi”. L'Ostpolitik vaticana di Mons. Agostino Casaroli* (Collana Extravagantes 24), Róma 2013. 557.

¹⁰ Vö. *SOMORJAI Ádám OSB: Recenzió Marco Lavopa kötetről*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 26. (2014) 1–4. szám, 388–390. Lásd még *uő: L'Ostpolitik vaticana e l'archivio Casaroli secondo Lavopa*. In: *Revue de l'Histoire Ecclesiastique* 110. (2015) 1–2. szám, 273–287. o.

¹¹ *TRUFFELLI, Corrado: Antologia Casaroliana*. In: *Il filo sottile. L'ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*. Szerk. *MELLONI, Alberto*, Bologna, 2006. 295–343. (Santa Sede e politica nel novecento, 4).

¹² *AGOSTINELLI, Paola G.–NIRONI, Elena: L'archivio Agostino Casaroli*. In: *Il filo sottile. L'ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*, i. m. 345–369. o.

a gyűjtemény dokumentumait; nyomtatásban nem jelent meg.¹³ Ezért indokolt, hogy részletezzük a magyar vonatkozású dokumentumokat.

A Mindszenty bíborosra vonatkozó fontosabb dokumentumok levéltári leírása során a következő levéltári egységekből válogattunk: 61. sz. doboz (1962–1964), 62. sz. doboz (1964–1965), 63. sz. doboz (1971–1995) és 64. sz. doboz (1990).¹⁴ Ugyanezekben a dobozokban találjuk meg a további, magyar–vatikáni tárgyalásokra vonatkozó anyagokat és más dokumentumokat is.¹⁵ A Mindszenty bíborossal kapcsolatos dokumentumok magyar fordításainak kronológiai rendje és elosztása a következő: 1962-ből egy dokumentum, 1963-ból hét, 1964-ből három, 1965-ből kettő, 1966–1970-ből nincs dokumentum, 1971-ből nyolc dokumentum.¹⁶

Forrásaink ilyenfajta megoszlása érthető abból, hogy Casaroli a nemzetközi enyhülés jegyében 1963-ban járt legelőször a budapesti amerikai követségen Mindszenty bíborosnál; 1964 folyamán (márciusban és szeptemberben), a szeptemberben aláírt részleges megegyezés előkészítése céljából már ötször (márciusban háromszor, szeptemberben kétszer); 1965-ben, a bíboros tébécés megbetegedése miatt egyetlenegyszer; utána pedig már egyszer sem.¹⁷ 1971-ből a dokumentumok egy része azért kerülhetett be magángyűjteményébe, mert Mindszenty kiutazásának részleteivel Giovanni Cheli vatikáni diplomata hivatali előjárója minőségében fog-

¹³ Inventario Archivio Agostino Casaroli (1861–1999). Direzione scientifica di Marzio Dall'Acqua, szerk. AGOSTINELLI, Giovanna–NIRONI, Elena, Pármai Állami Levéltár, Párma 2010. 35 + 832 l. Kézirat.

¹⁴ Továbbá megemlítettük a 65. sz. dobozt, amelybe a Csehszlovákiával foglalkozó dokumentumok kerültek, itt több magyar vonatkozású duplum található. (Félreértés elkerülése végett hozzá kell fűznünk, hogy ezek nem a csehszlovákiai magyar kisebbségre vonatkoznak.) Lásd „A Casaroli-fond Mindszenty bíborossal foglalkozó dokumentumainak részletezése, 1962–1995” fejezetet in: SOMORJAI Á.: Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában 1962–1995, i. m. 16–27. o.

¹⁵ Ezekből válogatott az olasz egyházjogász, amikor a vatikáni keleti politikára vonatkozó dokumentumok egyfajta szövegkiadását közrebocsátotta: La Politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana. Szerk. BARBERINI, Giovanni, Bologna 2008. 881 o. (Santa Sede e politica nel novecento, 7), különös tekintettel a magyar vonatkozásokra: i. m. 19–215. o. – Barberini, mondható, a legtöbb helyet Magyarországnak biztosította, mert Csehszlovákiának 198 oldalt szánt, Jugoszláviának 188-at, Lengyelországnak csak 142-t, az NDK-nak 156-ot, Bulgáriának 58-at, a szovjet–vatikáni kapcsolatoknak pedig csak 22-t. A vatikáni–román kapcsolatok dokumentálásának egyáltalán nem adott helyet.

¹⁶ Összesen tehát 21 dokumentum. Ezek táblázatszerű kimutatását lásd: SOMORJAI Á.: Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában 1962–1995, i. m. 29sk.

¹⁷ Lásd a „Látogatások Mindszenty bíborosnál a budapesti amerikai (nagy)követségen 1956–1971 (1963. ápr. 18. – 1971. szept. 28.)” c. táblázatunkat in: SOMORJAI Ádám OSB – ZINNER Tibor: A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkal, 1956–1971 (VERITAS Könyvek 4.), Budapest, 2016. 679.

lalkoznia kellett.¹⁸ Ugyanakkor megállapítható, hogy 1966–1970 között König bíboros kivételével nem járt nála más vatikáni diplomata.¹⁹

Terjedelmi okokból itt nem részletezhetjük a további, a magyar–vatikáni tárgyalásokra vonatkozó dokumentumokat, amelyek miatt várhatóan ugyanazon 61–64. sz. dobozokban lesz érdemes körülnézni. Megjegyezzük azonban, hogy ezenkívül, a 7. sz. dobozban találhatók Casaroli határidőnaplói, amelyekben egész életére vonatkozóan napi részletességgel találhatók bejegyzések. Itt a budapesti látogatások programjáról, illetve a magyar kormányküldöttséggel való római tárgyalásokról remélhetünk eligazítást. Ezenkívül pedig nem mehetünk el szó nélkül azon körülmény mellett, hogy míg a legtöbb dokumentum, amennyiben nem saját kézírásos jegyzet, a hivatali példány másolata (vagy eredetije), van két olyan magyar vonatkozású dokumentumcsoport, amely véletlenül vagy a körülmények miatt nála maradt.

Az egyik a négy eredeti pápai áldás, VI. Pál pápa fényképével és autográf aláírásával, négy magyar püspöknek,²⁰ amelyeket valamilyen okból nem tudott kézbesíteni a címzetteknek. A másik pedig Mindszentynek egyik Könighez címzett levele, amely eredetiben nála maradt. A dosszién följegyzés olaszul. Fordításunkban: „(1963. május 8.) Eminenciás Mindszenty bíboros által átadott lapok, az amerikai követségen (1963. május 8. szerda délután).” Ezt követően pedig az aláírt eredeti angol nyelvű levél, amelyen utólag ceruzával alá van húzva a dátum, az év pirossal: 1963., a hónap és a nap kékkel: április 25.²¹

¹⁸ Erre vonatkozóan eligazítanak az amerikai diplomáciai források is. Robert F. Illing római ügyvivő heti, szinte napi kapcsolatban volt Casarolival és Chelivel, 1971 májusától kezdve. Lásd: „His Eminence Files”. American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Követségi Levéltár 15 (1971), Budapest 2012. 360 l. Második, javított kiadás. Interneten: <http://mek.oszk.hu/13800/13863/> – Itt a kérdéses dokumentumok a dátumot követve könnyen megtalálhatók.

¹⁹ Ez azt is jelentheti, hogy a hivatalos vatikáni diplomácia számára Mindszenty már nem volt érdekes. Felfogását kiismerték (lásd a Casaroli-jelentéseket), a magyar–vatikáni részleges megegyezést megkötötték, csak a bíboros kiutazása mozgatta meg őket. Így a bíboros személyes helyzetének megoldása a nemzetközi diplomácia szempontjából nem volt olyan fontos, várhattak a kedvező alkalomra. – A König-látogatások rekonstrukciójára és pontos dátumára lásd ugyanazt a táblázatot: SOMORJAI Á. OSB–ZINNER T.: A Szabadság térről i. m. 679.

²⁰ Badalik Bertalan, Dudás Miklós, Pétery József és Shvoy Lajos számára, a következő latin nyelvű szöveggel: Venerabili Fratri..., propensam voluntatem Nostram exhibentes fausta cuncta ominamur, atque Apostolicam Benedictionem peramanter impertimus. Ex Aedibus Vaticani, die XI m., Martii a. MCMLXIV. Paulus P. P. VI- 1964. március 11-i dátummal. AA.EE.SS. Casaroli-fond, 61. doboz, 494–497rv főlíók.

²¹ Lásd Casaroli-fond, 61. sz. doboz, 97r–98r főlíók.

A levél meglepte nem volt ismeretlen, mert az amerikai dokumentumokban már nyomára találtunk.²² A meglepő ez esetben is az, hogy az eredeti példány, amelynek indigós másolata fennmaradt a budapesti amerikai követség Mindszenty-dobozainak egyikében,²³ megmaradt Casarolinak az aktái között, azaz nem kézbesítette König bíborosnak. A főljegyzésből nem egyértelmű, milyen célból vette át a bíborostól, más forrásunk sem utal erre, csak Mindszenty bíborosnak 1963. június 15-én kelt levele, amit a megválasztandó pápához írt.²⁴

Tekintettel arra, hogy szövege még nem jelent meg nyomtatásban, a következőkben közöljük:

Mindszenty bíboros 1963. április 25-én kelt levele König bíboroshoz

Angol nyelvű eredeti példány:²⁵

Budapest, Hungary

Eminence

Franz Cardinal König,

Archbishop of Vienna,

Austria.

Your Eminence,

I cannot control the detail information according to which the Kádár regime would exercise the same intervening in the filling a vacancy which the Apostolic King had for merits of St. Stephen and from the grace of II Sylvester and his successors.

If the information is right I fear it will be fateful. Not only the equalization would be a cause of the desperation but also the execution. From the basis of the Hungarian constitution and history, I would be obliged to object against the plan. I ask please send it for the superiority.

The Apostolic King was the chief factor in the filling Rome was confirming.

The persons who Kádár will name, and Rome confirms or not, would be a strange element. From whom will Kádár elect the candidates? From the worst, from the

²² Lásd *SOMORJAI Ádám OSB: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, II. Tanulmányok és szövegközlések*, Budapest 2009. 138. o. 26. j.

²³ National Archives and Records Administration, College Park (MD, USA), Record Group No. 84, Subject Files Relating to Cardinal Jozsef Mindszenty, 1956–1972, Box 2, Folder 5.

²⁴ Szövegét lásd: *SOMORJAI Á. OSB–ZINNER T.: A Szabadság térről i. m. 103–109. Az utalás a 104. oldalon.*

²⁵ Amint a levél végén maga a levélíró jelzi: A körülmények miatt nem használja a hivatalos latin nyelvet.

wolves as shepherds. If not from the 9, respectively 11, excommunicated priests (later also them) but from the vicars. Their bishops do not boast in Rome how did those become vicars. Who until now have a most shameful role, scandals, etc., they will be the favorites of the regime. We must know the Kádár regime from experience.

I understand the intention that the sheep would have shepherds. But the 2 bishops in internment and 2 coadjutors are unomissible. These coadjutors are excellent priests far from the political life. Concerning others: where the intention of the Vatican will not be successful under pressing circumstances, the provisory filling would be more tolerable than the accepted necessity.

Where the intention of the Vatican is here and there frustrated concerning the faithful the absence of the higher Forum is better, the faithful knows what is the regime, the authority of the church will remain intact.

If really it is a plan, I ask Your Eminence please, if it is possible, come earlier.

The Hungarian first of all the new Transylvanian situation tortures and worries me. The cross is great, over our shepherds and sheep.

I do not use the official Latin language because of the circumstances. With brotherly charity to Your Eminence,

Joseph Cardinal Mindszenty [aláírás hiányzik]

Prince Primate of Hungary

Archbishop of Esztergom

April 25, 1963

Magyar fordításban:²⁶

Mindszenty bíboros 1963. április 23-i levele König bíboroshoz

Őeminenciája

Budapest, Magyarország

Franz König bíboros

Bécsi érsek

Ausztria

Eminenciás Uram!

Nincs módomban ellenőrizni az információt, miszerint a Kádár-rezsim hasonlóképp jogot gyakorolna a megüresedett posztok betöltésével kapcsolatban, mint az apostoli király Szent István jogán, valamint II. Szilveszter és utódai jóvoltából.

²⁶ Zinner Judit fordítása

Amennyiben az információ igaz, az végzetes lehet. Nemcsak az azonos rangra helyezkedés adna okot a kétségbeesésre, hanem a végrehajtás is. A magyar alkotmány és történelem alapján kötelességem lenne tiltakozni a terv ellen. Kérem, legyen szíves értesíteni az előjárókat.

Az apostoli király volt az elsődleges tényező a megüresedett helyek betöltésében, Róma megerősített.²⁷

A személyek, akiket Kádár fog megnevezni és Róma megerősíteni (vagy nem) idegen elemek lesznek. Kik közül fog Kádár jelölteket választani? A legrosszabbak közül, a farkasok közül választ pásztorokat. Ha nem a 9, azaz 11 kiközösített pap közül (később őket is), hanem a helynökök közül. A püspökeik nem dicsekednek el Rómában azzal, hogy hogyan lettek ezek helynökök. Akik mindaddig a legszégyenteljesebb szerepet játszották, akik körül botrányok voltak, stb., ezek lesznek a rendszer kedvencei. Tapasztalatból ismerjük a Kádár-rezsimet.

Megértem a szándékot, miszerint a nyájnak pásztorra van szüksége. De a két internált püspököt és a két segédpüspököt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezek a segédpüspökök kitűnő papok, akik nem politizálnak. Másfelől: ahol a Vatikán szándéka a sürgető körülmények nyomására nem lesz sikeres, az ideiglenes kinevezés elviselhetőbb lesz, mint az elfogadott szükségyszerűség.

Ahol a Vatikán szándéka itt-ott csorbát szenved a hívők tekintetében, a magasabb fórum hiánya jobb, a hívek ismerik a rezsimet, az egyház tekintélye érintetlen marad.

Ha tényleg ez a terv, kérem Eminenciádat, ha lehet, jöjjön hamarabb.

Kínos és aggaszt a magyar, elsősorban az új erdélyi helyzet. Nehéz a pásztorok és a nyáj keresztyje.

A körülmények miatt nem a hivatalos latin nyelvet használom. Eminenciád iránti testvéri szeretettel.

Mindszenty József bíboros
Magyarország hercegprímása
esztergomi érsek
1963. április 25.

*

Sem Mindszenty levelét, amely oly fontos és alapvető kérdésekkel foglalkozik, sem a kísérő amerikai iratokat helyszűke miatt nem elemezhetjük, csak annyit jegyzünk meg, hogy a bíboros szándéka az volt, hogy levelét az amerikaiak sürgősen továbbít-

²⁷ Mindszenty a Habsburg Monarchiában és a Magyar Királyságban kialakult állapot alapján érvel. Róma álláspontja szerint az apostoli király javasolt és Róma nevezett ki.

sák bécsi nagykövetségükön keresztül.²⁸ A levél másolatát a diplomáciai csomag részeként, szintén április 26-i dátummal továbbították.²⁹

Mindszentynek ez a levele kiegészíti az egy héttel korábban szintén az amerikaiak révén Könighöz küldött levelét, melynek angol szövege megjelent nyomtatásban.³⁰ Utóbb megtaláltuk ezen első levél latin eredetijének fénymásolatát a washingtoni külügyminisztérium anyagában.³¹

²⁸ „Cardinal Mindszenty has handed to us for delivery via Amembassy Vienna letter in English dated April 25, addressed to Cardinal Koenig. As we understand letter, it is concerned with reported plan of Kadar regime to fill vacancy within Hungarian Church on basis that Mindszenty believes contrary to 'Hungarian constitution and history'. Mindszenty asks that matter be brought to attention of Vatican and that Koenig 'come earlier' if reports are true. Copy of letter pouched. We informed Cardinal that we would have to SEEK Dept instructions on handling his request. He urged expeditious action. Please advise. Jones.” A budapesti amerikai követség 1963. április 26-án kelt, 503. sz. távirata (hivatkozással a külügyminisztérium 401. sz. táviratára) a washingtoni külügyminisztériumnak, jelzete: NARA RG 84, Subject Files Relating to Cardinal Jozsef Mindszenty, 1956–1972, Box 2, Folder 2. Másik példány: i. h. Folder 5. Beérkezett példány: NARA RG 59, Central Files Box 4209, SOC 12-1 Churches Sects HUNG 4-1-63.

²⁹ Owen T. Jones budapesti amerikai ügyvivő 1963. április 26-án kelt egymondatos kísérőlevele, címzett: Harold C. Vedeler; hivatali példány. Jelzete: NARA RG 84, Subject Files Relating to Cardinal Jozsef Mindszenty, 1956–1972, Box 2, Folder 2.

³⁰ SOMORJAI Ádám OSB: Az Apostoli Szentsek és Mindszenty József kapcsolattartása, II. Tanulmányok és szövegközlések, Budapest 2009. 138. o. 25. j.

³¹ Mindszenty bíboros 1963. április 18-án kelt levele König bíboroshoz. Latin nyelvű eredeti szöveg, jelzete: NARA RG 59, Eastern European Office, Box 11, Folder 4. Fénymásolati példány: „Eminentissime! Gratias ago pro benigna visitatione Eminentiae Vestrae. Dignetur exprimere meas profundissimas gratias Suae Sanctitatis pro donis benignitateque una cum fidelitate Hungariae meaeque. Si mea vilis persona partes agat in tractationibus, humiliter peterem, ne fiat solu, sed cum aliis et in plano rationis. Quoad personas: duo dioecesis episcopi (Vác-iensis et Veszprémiensis), qui sine iudiciali ([ju]dicali) sententiae erant et sunt ante 6 annos – Váciensis iam secunda vice – deportati procul a dioecesisibus. Sunt proveci aetate (78, 70). Proponerent reiterationem causarum duorum coadjutorum (Szombathely, Pécs). Impeditio eorum laedit libertatem religionis, Canonum Juris Canonici. Omnes sacerdotes et fideles vi amnestiae liberarentur, aut in Hungaria, aut extra Hungariam sint detenti qualibet modo, et deportati juvenes altioresque et bello capti, redire possent ad familias suas. Parochi legitimi redeant in suas positiones ab omni nova positione. Quod spectate rationem: Regnum Marianum ecclesia nova (1927) parochialis, in magnitudine et qualitate III. ecclesia capitis, erat solo adaequata ante c. 10 annos [ex] officiali promissione (Stephani Kossa hodie Ministri) reaedificationis in alio convenienti parociae centrali loco publico sumptu. Tandem (?) reaedificetur etiam quoad aetes (?) aequivalens, sicut etiam promissio continet it, pro fidelibus 15,000, qui sunt sine convenienti ecclesia. Testes promissionis adhiberi possunt. Hoc est eo magis argumentis confirmatum, quia numerus inhabitantium fideliumque valde augebatur in capite et fundus originalis desiit servire tunc temporis fini accommodato. Dignetur accipere bene meam humillimam propositionem et prolegere eam apud Apostolicam Sedem: Eminentiae Vestrae fraternali charitate et preces implorans pro Hungaria et me Budapest, die 18. Aprilis 1963. Joseph Card. Mindszenty. Princeps Primas Hungariae, A-eppus Strigonien. P.S. Gratus sum ergo Eminentiam Vestram et beneficiorum tempore certaminis pro libertate recuperanda in adjuvando nationis nostrae. Deus retribuet.”

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK A TERVUTASÍTÁSOS RENDSZERBEN

Az idei, 2018-as esztendő bőven ad lehetőséget arra, hogy évfordulós megemlékezéseken szólnunk a kerek évszámokkal jelzett eseményekről. Elmondható ez mind politikai, mind társadalmi, mind gazdaságtörténeti tekintetben. Ezek közül most egy nevezetesebbet szeretnék említeni: 1968-ban – tehát 50 évvel ezelőtt – indult Magyarországon az új gazdaságirányítási rendszer (népszerű nevén az új gazdasági mechanizmus), és egy kevésbé ismert: 70 évvel ezelőtt, 1948-ban vált állami monopóliummá a külkereskedelem és épült be a tervutasításos rendszerbe.

Mondandóm időszáma tehát az 1948-tól 1990-ig terjedő 42 esztendő, amelyet értelemszerűen árnyalnak az 1968-as változások. Ezen belül szólni szeretnék a külkereskedelem szervezeti rendszerében bekövetkezett változásokról, adminisztratív rendjéről, a nemzetközi szervezetekkel kialakított kapcsolatokról, valamint humánpolitikai (a korszakhoz illő nevén káderpolitikai) kérdésekről.

A második világháború utáni újjáépítési időszak szorosan együtt járt a gazdasági élet szovjet mintára történő átalakításával. Magyarország 1947 nyarán a többi kelet-európai állammal együtt szovjet kívánságra elutasította az Egyesült Államok által kezdeményezett Marshall-tervet – ami jelentős kölcsönrel segítette volna a háborúban szétrombolt gazdaság újraindítását –, és hozzákezdett a moszkvai íróasztaloknál kiagyalt tervutasításos rendszer kiépítéséhez.

Ennek első lépése a totális állami tulajdon megvalósítása volt, ami a nagyvállalatok után kiterjedt a bankszférára is. 1947 végén a bankok államosításával gyakorlatilag megszűntek a kereskedelmi bankok, a pénzügyi élet teljes mértékben állami irányítás alá került, alapvető változásokat idézve elő a gazdaság működésében. A bankrendszer átalakulásával megváltozott a Magyar Nemzeti Bank szerepe. A tipikusan jegybanki funkciók mellett fokozatosan magához vonta és centralizálta az exporttal és importtal kapcsolatos, valamint az áruforgalmon kívüli pénzügyi és devizaműveleteket, így monopólium jelleggel végezte a kereskedelmi bankári funkciókat is. A külkereskedelmi ügyletek pénzügyi felügyeletével monopolhelyzetet alakított ki a devizagazdálkodás irányításában és ellenőrzésében.

1947 második felében a külkereskedelem egyharmad része már állami kézben volt, egyes cikkek exportját-importját állami monopóliummá nyilvánították és lebonyolításukra néhány nagy külkereskedelmi vállalatot hoztak létre. A nehézipar területén a Nehézipari Központ Export Osztálya, a textil- és bőripar területén a Külfor-

galmi Rt. jött létre, a dohány, a szesz és a só kivitelét a Pénzügyminisztérium megfelelő szervezete, az autó és a gumi külkereskedelmét a Mogúrt látta el.

A magángazdaságot érintő egyre szigorúbb állami intézkedések következtében 1947–1948 fordulóján olyan helyzet alakult ki, hogy a magán külkereskedelem *már nem*, az állami külkereskedelem *még nem* volt képes a külkereskedelmi feladatok kielégítő megoldására, ezért 1948 elején állami kezelésbe került a teljes külkereskedelem. Megszervezték az állami külkereskedelmi vállalatok közötti kötelező munkamegosztást, ekkor kezdődött az „impexek kora”. Ugyanezek a folyamatok játszódtak le az 1948-as esztendőben, a szomszédos országokban is. Csehszlovákiában, Bulgáriában, Romániában és Lengyelországban Magyarországgal azonos időszakban és azonos elvek szerint hozták létre az állami külkereskedelmet.

1950-től a Nép gazdasági Tanács úgy rendelkezett, hogy a külkereskedelmi vállalatok is készítsenek népgazdasági részletterveket, amelynek előzetes keretszámaikat az Országos Tervhivatal határozta meg. Úgy vélem, hogy a joggal tervfetisizmusnak nevezhető jelenséget jól jellemzi a kötelezően előírt tervek sora: behozatali és kiviteli terv áruk szerint viszonylatokra bontva; behozatali és kiviteli terv viszonylatok szerint árukra bontva; reexport terv; kiviteli cikkek beszerzési terve; behozatali cikkek eladási terve; devizaforgalmi terv; jövedelmezőségi és pénzügyi terv; a képviselői hálózat fejlesztésének terve; munkaügyi terv.

Az állam külkereskedelmi monopóliumát a nevezetes 1949-es, szovjet mintára készített alkotmányban, vagyis az 1949. évi XX. törvény 6. §-ában rögzítették. Mint akkortájt mindent, így a külkereskedelmi monopóliumot is súlyosan átpolitizálták. Bíró József egykori külkereskedelmi miniszter írja 1970-ben kiadott könyvében: „A külkereskedelmi monopólium megteremtésének abban az időben konkrét gyakorlati rendeltetése volt, éspedig az, hogy meg kellett akadályoznia az illegális magánkereskedelmet, véget kellett vetni a tőkés tulajdonban lévő vagyontárgyak külföldre mentésének.”

A külkereskedelmi tevékenység betarthatatlan merevségét kísérelték meg bizonyos mértékig feloldani az 1968-ban bevezetett új gazdaságirányítási rendszer intézkedései. Az óvatosan megfogalmazott korabeli bírálat szerint a külkereskedelem határterületet képez egyrészt a hazai gazdaság, másrészt a világ gazdaság, a világpiac között. Számtalan előre nem látott akadály gátolhatja a légrészletesebben kidolgozott külkereskedelmi terv teljesítését. A kötelezően előírt és részleteiben meghatározott tervutasítás merevvé tette külkereskedelmünket és megfosztotta azt a külkereskedelmi munkához rendkívül szükséges rugalmasságtól, a világpiaci adottságokhoz való alkalmazkodó képességétől.

A korábbinál tehát rugalmasabb volt, de az 1949-ben alkotmányban rögzített állami monopóliumot szigorúan fenntartotta az 1974. évi III. törvény a külkereske-

delemlről. Az úgynevezett külkereskedelmi törvény szerint külkereskedelmi tevékenység folytatására jogosult szervezetek voltak:

- a kizárólag külkereskedelemmel foglalkozó, specializált külkereskedelmi vállalatok,
- termelő, vagy belkereskedelmi tevékenységet folytató külkereskedelmi joggal rendelkező vállalatok (önálló exportjog a saját termékekre, önálló importjog a saját termékekbe beépített importcikkekre). Ez utóbbi jelentős előrelépés volt a korábbiakhoz képest, hiszen a nagy termelő vállalatok lehetőséget kaptak saját termékeik exportjára és nem kellett közvetítőként egy impex vállalatot bekapcsolni.

A külkereskedelmi jogosultság keretében azonban az 1968-as módosítások után is változatlan maradt „az egy termék egy vállalat” elve. A külkereskedelmi vállalatok tevékenységüket csak meghatározott körben végezheték, kizárva ezzel minden párhuzamosságot. Könnyű belátni, hogy ezzel a tervezés és a kötött gazdálkodás ugyan könnyen ellenőrizhetővé vált, de semmifajta tér nem jutott a gazdaság éltető elemének, a versenynek.

Ezeket a meglehetősen merev korlátozásokat végül a rendszerváltoztatás oldotta fel. Az 1990. évi XXIII. törvény megszüntette a külkereskedelem állami monopóliumát, amelyet azután 2004-ben az EU-csatlakozás miatt hatályon kívül helyeztek és azóta: külkereskedelmi tevékenységre jogosult a jogi személy, a jogi személyiség nélküli gazdasági társaság és az egyéni vállalkozó.

Feloldották a pénzügyi-finanszírozási rendszer kötöttségeit is. A kétszintű bankrendszer 1987. évi létrehozásával ismét megkezdheték működésüket a kereskedelmi bankok, a Magyar Nemzeti Bank hitelezési monopóliuma megszűnt.

Leegyszerűsítve az eddig mondottakat: 1990-re sikerült a külkereskedelem működtetésében helyreállítani az 1947-es, 1948-as állapotokat. A magyar külkereskedelem állami monopóliuma 42 éves korában elhunyt.

A tárgyalt korszak külkereskedelmének sajátossága volt az úgynevezett viszonylati politika. A teljes átpolitizáltság szellemében külön csoportosításban és szervezeti rend szerint kellett foglalkozni a szocialista országokkal, a tőkés országokkal – későbbi finomított nevén a fejlett nem szocialista országokkal – és a fejlődő országokkal folytatott kereskedelemmel. Nem teljesen fedte ezt a fogalmat az úgynevezett rubel elszámolású és dollár elszámolású forgalom, hiszen például Jugoszláviával vagy Kínával soha nem kereskedtünk rubelben, márpedig ezen országok politikai hovatartozását nem lehetett kétségbe vonni. Meglehetősen összekuszálta a helyzetet, amikor a KGST-országok elkezdtek egymás között a rubelel számoláson kívül dollárban is kereskedni. Az értékes és más piacon is eladható termékek dollárelszámolásban, a kevésbé értékesek és nehezen eladhatók rubelben cseréltek gazdát.

A következőkben foglalkozni szeretnék azokkal a speciális kapcsolatokkal, amelyek Magyarország külgazdaságát a nemzetközi gazdasági szervezetekhez és intézményekhez kötötték a tervgazdálkodás időszakában.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Magyarország csatlakozása a nemzetközi szervezetekhez csaknem minden esetben valamilyen kényszerhelyzet következménye volt. Az egyik ilyen esemény 1973-as csatlakozásunk az Általános Kereskedelmi és Vámtarifa Egyezményhez, a GATT-hoz, ami azzal magyarázható, hogy a KGST nem ismerte el az Európai Gazdasági Közösséget önálló nemzetközi szervezetként. Ebből az következett, hogy egyetlen KGST-tagállam, így Magyarország sem köthetett megállapodást az EGK-val, az országok közötti külkereskedelmi kapcsolatokat kétoldalú államközi szerződések szabályozták, amelyeket időről időre meghosszabbítottak. A hetvenes évek elején a nyugat-európai országok egymás után jelentették be, hogy szerződéses kapcsolataink meghosszabbítására nem jogosultak, az ugyanis közösségi kompetenciává vált és a magyar felet a brüsszeli központhoz irányították. Az EGK-központtal történő tárgyalás viszont egyet jelentett volna annak elismerésével és ezt a KGST-országok mindenképpen el akarták kerülni.

Kialakult tehát egy szerződés nélküli úgynevezett *exlex* állapot. A helyzetre megoldást jelentett GATT-csatlakozásunk, hiszen ennek az intézménynek valamennyi partnerország tagja volt. Ettől kezdve Magyarország és az EGK-tagállamok közötti kereskedelem szabályozása a GATT keretei között történt úgy, hogy az Európai Gazdasági Közösség nemzetközi intézmény jellegét nem kellett elismerni.

Hasonló kényszerhelyzet tette sürgetővé, hogy 1982-ben felvételünket kértük a Nemzetközi Valutaalapba, vagyis az IMF-be és a Világbankba. A nyolcvanas évek elején, a külső piacokon jelentkező többszörös olajárrobbanás és a gazdaság belső gondjai miatt Magyarország súlyosan eladósodott. Kölcsönlehetőségeink elapadtak, rövid időre de facto fizetéseképtelenné váltunk. Nem maradt más lehetőség, az IMF-hez, mint lehetséges hitelezőhöz kellett fordulnunk. IMF- és Világbank-tagságunk – rendkívül kemény kötelezettségek teljesítése után – újabb hitellehetőséget jelentett Magyarország számára.

Végezetül néhány mondatban arról, hogy kik voltak személy szerint a külkereskedők. Ehhez a szakmához a termékek és az általános kereskedelmi szokások ismeretén kívül még egy nagyon fontos kellék kellett: a nyelvtudás.

Éppen ezért a kezdeti időszakban a magánvállalatok és kereskedelmi bankok alkalmazottai kerültek az állami vállalatokhoz és az úgynevezett háttérmunkában, főként az idegen nyelvű levelezésben, sok volt a deklasszálnak nevezett elem. Magam is dolgoztam fiatal külkereskedőként öt nyelven dolgozó grófnővel és politikai okokból súlyos börtönbüntetésre ítélt férfi szintén több nyelven beszélő feleségével.

Ezután jöttek a rövid életű idegen nyelvű főiskolát és Külügyi Főiskolát végzetek. A hatvanas években már érkeztek a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemről és a moszkvai IMO-ról.

A hetvenes években pedig elkezdődött az oktatás a Budapesti Gazdasági Egyetem egyik jogelődjénél, a Külkereskedelmi Főiskolán. Az akkori struktúrájának megfelelően két nagy területre koncentrált a képzés: áruforgalmi és idegennyelvű levelező szakot hoztak létre. A későbbiekben ez a korszak változó igényeinek megfelelően átalakult. A rendszerváltoztatás óta a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a gazdaságdiplomácia, a marketing és az idegennyelvű kommunikáció számos sikeres szakembere folytatott tanulmányokat a felsőoktatás egyik intézményében.

UJVÁRY GÁBOR

TUDOMÁNY ÉS POLITIKA VÁLASZÚTJÁN

HÓMAN BÁLINT RENDSZERVÁLTOZTATÁS UTÁNI MEGÍTÉLÉSÉRŐL

Kevés akkora visszhangot kiváltó emlékezetpolitikai vita folyt Magyarországon az utóbbi években, mint a Hóman Bálint tevékenységének értékelése körüli. Sajnos a disputa nem történettudományi, hanem inkább politikai szempontú volt. Nem érvek, hanem többnyire érzelmek, nem ellenőrizhető adatokon – levél-, kéziratári és más forrásokon – alapuló elemzések, hanem pártpolitikai szimpátiák szerinti, publicisztikai ízű állítások versengtek egymással. Az egyre kiterjedtebb szócsata nélkülözte a historikus szakmájában megkövetelt szakszerűséget, jórészt csak az ellentétek kiélezésében érdekelt értelmiséget és a bal- és jobboldali „megmondó embereket” foglalkoztatta.

Annál inkább fölkapta azonban e témát a politika. Hóman 1946-os népbíróági perének felülvizsgálata és 2015 eleji, részbeni rehabilitálása, majd székesfehérvári szobra fölállításának a terve nem várt vihart kavart. Számos hazai újságíró és politikuson kívül több zsidó szervezet, sőt Barack Obama, az USA elnöke is tiltakozott Hóman emlékének ápolása, annak bármilyen megnyilvánulása ellen. Annyi eredménye mégiscsak lett ennek az áldatlan hercehuncának, hogy Magyarországon jelentősen megnőtt azok száma, akik ismerik Hóman nevét. Korábban ugyanis alig volt valaki, aki tudta volna, kicsoda ő, ám a média, az internetes fórumok – általában akaraton kívül – sokat tettek azért, hogy e helyzet megváltozzon.

Jómagam a Hóman felmentését kimondó 2015-ös bírósági eljárás szakértőjeként¹ s Hóman életútjának alapos ismerőjeként, szándékom ellenére keveredtem bele ebbe a napi sajtóban, a rádióban és a televízióban, valamint a különböző szakmai fórumokon zajló disputaáradatba. S bár hozzáértésemben senki sem kételkedett, mégis többen, olykor szokatlan hévvel bíráltak amiatt, hogy Hómant méltatlanul, „tényfabulációt” alkalmazva védem; apológiát nyújtok, ahelyett, hogy az általa elkövetett

¹ E szakértői vélemény hamarosan megjelenik az 1946-os Hóman-per és annak 2015-ös újratárgyalása dokumentumait tartalmazó forráskiadványban, amelyben Zinner Tibor – mint e téma legavatottabb szakértője – „Éjjel-nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket”. Szembenézés – a népbíróságokról feketén-fehéren című tanulmánya is napvilágot lát.

cselekményeket határozottan elítélném.² Mindezt gyakran olyan érvekkel tették, amelyek arról tanúskodtak, hogy Hóman pályafutását igencsak hézagosan ismerik. Kategorikus megbélyegzésük Hóman mindössze néhány esztendejének egyoldalú értékelésén, kizárólag a zsidósággal kapcsolatos, általuk vélelmezett álláspontjának vizsgálatán alapult.³ E leszűkített értelmezés azóta is makacsul tartja magát, Hóman ilyen látószögű megítélésére még 2018 márciusában is visszatért egy kutató.⁴ A másik, főleg a szélsőjobboldali portálokon olvasható végletes álláspont – amely olykor szintén alapvető ismeretek hiányában mutatja be Hóman politikai működését, s azt kiválónak, mindenben elfogadhatónak minősíti – éppilyen veszélyes.

Ungváry Krisztiánnal számos alkalommal vitatkoztam Hóman Bálint életútjáról: a *Heti Válasz* párhuzamos interjújában (2015. szeptember 3.), az RTL Klub Baló György vezette műsorában (*Magyarul Balóval*, 2015. december 15.), a Károli Gáspár Református Egyetem történezhallgatói előtt (2016. április 27.) vagy éppen 2015. november 12-én a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának *Konzervatív társadalomtudósok politikai válaszútjai az 1930-as, 1940-es években* című konferenciáján.⁵ 2016. február 4-én pedig az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete rendezett *Hóman Bálint ügyében hozott 1946-os és 2015-ös ítéletek – történeti és jogi szempontok* címmel nagy érdeklődéssel kísért kerekasztal-beszélgetést, Hoffmann Tamás, Hollán Miklós, Ungváry Krisztián, Zinner Tibor és jómagam részvételével.

Rövid írásomban Hómanról készülő életrajzom előtanulmányaként kívánom vizsgálni, hogy az említettekén túl mi okozhatta a Hóman iránti fokozott érdeklődést, miként ítélték meg személyét a rendszerváltoztatás körüli időktől.

² Legtöbbször nem a részletes szaktanulmányaimat, hanem következő dolgozataimat bírálták: *UJVÁRY GÁBOR*: Hóman Bálint népbírósi pere. *Rubicon*, 2011/7. 52–59. – Uő.: Hóman Bálint rehabilitálása. *Rubicon*, 2015/4. 48–61. – Uő.: Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman-perről. *Rubicon*, 2016/2. 52–65.

³ A publicisztikai csörtéket (többek között a HVG, a Magyar Idők, a Magyar Nemzet, a Napi Gazdaság, a Népszabadság és a Népszava hasábjain) itt nem említem. Sokkal érdekesebb és fontosabb ezeknél a különböző kiadványokban, szinte ugyanazzal a szöveggel megjelent értekezés: *UNGVÁRY KRISZTIÁN*: Hóman Bálint és népbírósi pere. *MTA Law Working Papers*, 2016/1. – Ld. még: *GYÁNI GÁBOR*: A Veritas átlépte a Rubicont. *Élet és Irodalom*, 2016. február 12. – *KOVÁCS M. MÁRIA-UNGVÁRY KRISZTIÁN*: Hóman Bálint az Igazság Intézet fogságában. *Mozgó Világ*, 2016/4. 17–28.

⁴ Szapor Judit cikkeivel a hvg.hu-n vitatkoztam: http://hvg.hu/kultura/20180313_Homan_Balint_mar_1933ban_jol_tudott_a_zsido_hallgatok_elleni_inzultusokrol és http://hvg.hu/kultura/20180327_Meg_egyszer_Homan_antisemitizmusarol – Válaszaim: http://hvg.hu/kultura/20180321_homan_balintrol_maskent_veritasozzz és http://www.veritasintezet.hu/images/2018/SzaporJuditnak_33.pdf

⁵ Utóbbi anyaga kötetben is megjelent: *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*. Szerk. *PAPP GÁBOR*. Kossuth, Budapest, 2016. A két tanulmány címe: *UJVÁRY GÁBOR*: Hóman Bálint és a konzervatív hagyomány (230–251.) és *UNGVÁRY KRISZTIÁN*: Hóman Bálint és népbírósi pere (252–287.). Utóbbi tanulmány csaknem teljesen megegyezik a 3. jegyzetben említettel.

A „Hóman-probléma” gyökerei 1990-re nyúlnak vissza, amikor Kosáry Domokos, a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként kezdeményezte, hogy állítsák vissza Hóman akadémiai tagságát. Az 1949-ben tanácskozó taggá visszaminősítetteket ugyanis már 1989-ben visszavették az Akadémiára. Hóman, József Ágost és Orsós Ferenc esetében azonban ez nem történt meg, mivel őket már 1945-ben, tehát az Akadémia átalakítása – Hóman esetében egyben népbírósi pere – előtt kizárták a testületből. Mint Kosáry az MTA 1991. évi közgyűlésén az előző év mérlegéről szólva megemlítette, Hóman – akinek a politikájával egyébként nem értett egyet – „egyéni-leg azt a határt, amit [...] az emberek és az emberiség elleni bűntettként” határozhatunk meg, „nem lépte át”. Kijelentette, hogy az 1949-ben kizárt tagokat sem világnézeti alapon rehabilitálták, mivel az ilyen szempontú vizsgálat nem lehet feladata az Akadémiának. Mályusz Elemérre utalva pedig hozzátette: ezért „fordulhatott elő, hogy egyik, szakmailag igen jeles tagtársunkat, aki Hómant még 1943-ban a nyilvánosság előtt azért támadta, hogy nem hajtotta végre Magyarországon a hitleri »reformokat«, az Akadémia nyugodtan rehabilitálta.”

Ha pedig azt vesszük elő, hogy valaki egy vezető állásban vajon megtett-e mindent az adott rendszer gonoszítottainak megakadályozása érdekében, akkor ezt az elvet alkalmaznunk kellene nemcsak az 1945 előtti, hanem a későbbi, pártállami rendszer bizonyos tagjaira is.” Ugyanekkor tudomásul vették, „hogy a Tudományetikai Bizottság Hóman Bálint rehabilitációs ügyének a jelen közgyűlésen való előterjesztésétől eltekint, és további vizsgálat után kialakított javaslatát később terjeszti elő”.⁷

Három esztendővel a Hóman Akadémiára történő visszavételét szorgalmazó első kísérlet után, 1993-ban jelent meg Horváth László Béla Hóman Bálint utolsó éveiről és népbírósi peréről írt, rendkívül alapos és adatgazdag, kisebb kötetnyi terjedelmű tanulmánya, amely szakmai körökben ugyan feltűnést keltett, gyakorlati eredménnyel azonban – bár részletesen és meggyőzően cáfolta a Hóman elleni 1946-os vádpontokat – mégsem járt.⁸

⁶ E hivatkozás némileg pontatlan volt, hiszen Mályusz Elemér 1942-ben az *Egyedül Vagyunk* című szélsőjobboldali folyóiratban megjelent cikksorozatában (könyvalakban is kiadták: *MÁLYUSZ ELEMER*: A magyar történettudomány. Bolyai Akadémia, Budapest, 1942.) tényleg keményen bírálta Hómant és a magyar történettudomány intézményrendszerét, ezt azonban nem elsősorban a „hitleri reformok”, hanem a Német Birodalomban valóban népszerű népiségtörténet fontosságát – és magyarországi háttérbe szoríttóságát – hangoztatva tette.

⁷ *KOSÁRY DOMOKOS*: Az elmúlt év mérlege. *Magyar Tudomány*, 1991/6. 671, illetve *RÉT RÓZSA*: Tudósítás a zárt ülésről. Uo. 1991/6. 685.

⁸ Mindmáig ez a Hóman-per legteljesebb földolgozása: *HORVÁTH LÁSZLÓ BÉLA*: Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951). *Sic itur ad astra*, 1993/2–4. 120–229. – Horváth Lászlónak a következő két esztendőben még több publikációja és forrásközlése is megjelent az *Új Magyarországon* és a *Havi Magyar Fórumban*.

Kosáry 1994-es akadémiai elnöki megnyitójában ismét kitért arra, hogy már 1990-ben kezdeményezte Hóman rehabilitálását, amelyet az MTA-tól teljesen függetlenül hozott, hatályos népbírósi döntés akadályozott meg. Mint mondta: „Ez akkor jogi problémák – a népbírósi ítélet – miatt elakadt. Úgy értesültem, hogy most a Legfelsőbb Bíróság elindítja a felülvizsgálatot. Javasolom, hogy amint jogilag ez lehetséges, az Akadémia tekintse Hóman Bálintot rehabilitáltnak.”⁹ 1996-ban azonban ismét kénytelen volt megállapítani, hogy „Hóman Bálint akadémiai tagsága visszaállításának jogi, formális akadályai vannak, szakmai rehabilitálása azonban megtörténik majd, egy akadémiai emlékülés keretében.”⁹

Legközelebb az MTA 2000. november 28-i elnökségi ülésén javasolták, hogy a közgyűlés tárgyalja Hóman tagságának visszaállítását. Glatz Ferenc elnök azonban – aki történészként sokat tett Hóman személyének korábban tárgyilagosabb értékeléséért – az előzmények ismeretében elzárkózott ettől, és jogi szakvéleményt kért a „Hóman-ügyről”. Ez aztán „[...] megállapította: Hóman Bálintot mint a Népbírósi Államvédelmi Bizottság által háborús bűnösneként vád alá helyezett személyt zárta ki soraiból az MTA.”¹⁰ Tagságának folyamatosságáról a közgyűlés csak akkor tárgyalhatna, ha a Hóman-per felülvizsgálata és az elítélt politikai rehabilitációja bekövetkezne.” Az erről szóló sajtóközlemény utalt rá, hogy 2001. április 11-én tudományos ülésszakot rendezett az MTA, amelyen „[...] a szakma legkiválóbb szakértőinek részvételével megállapították: Hóman Bálint történész, tudományszervezői, szakminiszteri működése értékes és időtálló volt, és az Akadémiából nem tudományos tevékenysége miatt zárták ki. Szakmai rehabilitációja már az 1970–1980-as években megtörtént, műveit az elmúlt évtizedekben, függetlenül a politikai rehabilitáció ügyétől, újra kiadták. Erről Glatz Ferenc elnök, Kosáry Domokos, az MTA volt elnöke és a jogi szakvéleményt készítő Király Tibor akadémikus a fentiek szellemében több alkalommal nyilatkozott.”¹¹

Bár ennek a konferenciának Glatz Ferenc egy újraközölt tanulmányának bevezetőjén kívül¹² sehol nem találtam a nyomát, Hóman halálának 50. évfordulóján, 2001

júniusában az MTA Történettudományi Bizottsága – annak elnöke, Székely György javaslatára – valóban megemlékezett Hóman munkásságáról. (Nyilván erre célzott az előbbi MTA-hír is.) A meghívott előadók – Zinner Tibor mellett Báthory Zoltán, Kapronczay Károly, Kónya Sándor, Kovács László, Kristó Gyula, Szögi László és e sorok szerzője – Hóman életútját és tudományos teljesítményét értékelték, ám a referátumokat a Bizottság tagjainak egy része meg sem hallgatta. Többen ugyanis – Zinner Tibor és saját emlékezetem szerint Hajdu Tibor, Litván György, L. Nagy Zsuzsa, Pach Zsigmond Pál és Sipos Péter – már azok megtartása előtt távoztak a teremből. Mint kifejtették, így tiltakoznak az ellen, hogy a „Hóman-kérdés” egy akadémiai testület ülésének témája lehet. A kivonulókát éles kritikával illető Székely György ellenben úgy vélte, a felszólalók a korábbinál „[...] árnyaltabb (össz)képet alakítottak ki Hómanról. Háborús felelősségét nem lehet vitatni, de népellenes bűnökkel nem lehet megalapozottan vádolni. A népbírósi ítéletét nem bírálhatják felül”, mivel az később történt, mint MTA-ból való kizárása – utóbbi ezért nem minősíthető mellékbüntetésnek.¹³

Ezután 2015-ben, a háborús bűntettek alóli felmentése után került ismét szóba Hóman akadémiai tagságának kérdése, az MTA azonban elzárkózott ennek tárgyalásától.¹⁴ Ezért Varga István ügyvéd, korábbi országgyűlési képviselő 2016 januárjában – Hóman oldalági rokona nevében – pert indított az Akadémia ellen, annak érdekében, hogy a tudós testület posztumusz fogadja vissza tagjai közé a kiváló középkoraszt. A keresetet azonban a Fővárosi Ügyészség eljárási okokból – arra hivatkozva, hogy „Hóman távoli hozzátartozója nem jogosult ilyen pert indítani” – elutasította.¹⁵

Mindeközben több kísérlet is történt Hóman népbírósi perének újratárgyalására,¹⁶ amelyben az 1990-es évek közepétől ugyancsak kulcsszerepe volt Varga Istvánnak. 1993-ban Hóman távoli rokona, Perényi Ottó nyújtott be felülvizsgálati kérelmet, amelyet a Legfelsőbb Bíróság 1994 októberében érdemi vizsgálat nélkül

a neves középkorkutató tudományos rehabilitációját véglegesítette.” (467.) Mint jeleztem, a konferenciáról – Glatzon és az MTA előbbi közleményén túl – sehol másutt nem számoltak be.

¹³ KURCZ Béla: Kegyeleti feltárás. Hóman-perék és -viták. 168. o., 2001. június 14. 23–24.

¹⁴ Erről példaképpen két tudósítás: Hóman nem kell az Akadémiának sem. Népszava, 2015. július 17. 3. – PILHÁL György: Egy évig nem lesz téma Hóman Bálint. Magyar Nemzet, 2015. július 18. 6.

¹⁵ Többek között ld. Győr Ágnes: Per Hóman akadémiai tagságáért. Magyar Nemzet, 2015. december 30. 2. – CZENE Gábor: Ma perbe fogják az Akadémiát. Népszabadság, 2016. január 25. 3. – Per Hóman Bálint akadémiai tagságáért. Népszava, 2016. április 13. 2. – Most mellékes, nyilas volt-e. Népszava, 2016. június 10. 5. (Az idézet e cikkből származik.)

¹⁶ Ezeket a jogi kísérleteket – eltérő következtetésekkel – elemzi: Dr. VINCZE Bálint: Hóman Bálint igazsága messze fénylik. Kapu, 2015/6–7. 76–80. – GELLÉRT Ádám: A népbírósi jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében. MTA Law Working Papers, 2016/5.

⁹ KOSÁRY Domokos: Egység és reform. Magyar Tudomány, 1994/7. 765. illetve Beszámoló a közgyűlésről. Uo, 1996/2. 152. – Kosáry számos további interjújában is kifejtette, hogy Hómant nem tartja háborús bűnösnek. Pl.: HOVANYECZ László: A történelemre nem lehet megharagudni. Születésnap interjú a nyolcvan éves Kosáry Domokossal. Népszabadság, 1993. július 24. 19.

¹⁰ Ez valójában nem így volt, az MTA több mint fél esztendővel a népbírósi ítélet előtt zárta ki a tagjai sorából Hómant, amikor még szó sem volt népbírósi peréről.

¹¹ Az MTA közleménye. Élet és Irodalom, 2001. november 16.

¹² GLATZ Ferenc: Hóman Bálint és Székely Gyula párhuzamos életrajzai. Történetírás, forradalom, rendszerváltások. Történelmi Szemle, 2001/4. 467–499. A dolgozat a „Hóman–Székely” 1990-es előszavának újbóli kiadása, amelyhez rövid bevezetőt írt Glatz. Ebben szerepel: „2001. április 11-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében Hóman-emlékülést rendeztünk, amely

– mint jogosulatlantól származót – elutasított. Egy hónappal később a Kanadában élő ifj. Hóman Bálint Bócz Endre fővárosi főügyészhez terjesztett elő kérelmet édesapja felmentése érdekében, s hamarosan Bánáti Jánost bízta meg jogi képviselésével. A kérelmező betegsége miatt azonban hosszú ideig húzódott az ügy, míg végül 2001 novemberében a Fővárosi Bíróság ennek a beadványnak sem adott helyet, mivel ifj. Hóman többszöri megkeresésre sem tett eleget az eljáráshoz megkívánt formai követelményeknek és pontosításoknak, ezért kérelmét nem tekintették a semmisség megállapítására vagy a felülvizsgálatra irányulónak.

1995. november 28-án Varga István MDF-es képviselőként intézett azonnali kérdést Vastagh Pál szocialista igazságügyi miniszterhez, *Hol nyugszanak Hóman Bálint hamvai?* címmel. „Talán nem kellene-e a Magyar Tudományos Akadémiának rehabilitálni Hóman Bálintot – érdeklődött Varga –, s talán nem kellene-e ezzel a törvénytelen perrel foglalkozni?” Glatz Ferenc szavaira utalva kijelentette: Hómannak „egyetlenegy pechje volt [...], hogy amikor Bárdossy László hadat üzent, ő azon a kormányülésen ott volt [...]. [...] Tehát, miniszter úr, kérdésem az, hogy esetleg sor kerülhet-e a kiemelkedő miniszter és tudós rehabilitálására; illetve ennyi év után mikor találjuk meg Hóman Bálint hamvait [...]?”

Vastagh Pál nem adott „[...] egyértelmű választ [...], hogy vajon Hóman Bálintot hol temették el. Feltételezhetően a váci rabtemetőben nyugszik, de ezt büntetés-végrehajtási hivatalos okirattal nem tudom alátámasztani.” Emellett kifejtette, hogy ez „az ügy már felvetődött 1989-ben, felvetődött 1991-ben, és felvetődött '90-ben, a szabad választások előtt és közvetlenül utána is”. Hozzátette, hogy ifj. Hóman Bálint már 1991 őszén Antall Józsefhez fordult, édesapja rehabilitálását kérve. „Az ezzel kapcsolatban kialakult igazságügyi minisztériumi álláspont – amelyet hivatali elődöm október 31-én küldött át a miniszterelnök úrnak – ezt nem találta megalapozottnak.” A népbíróság ítéletét „a szabad választásokat követően megtörtént felülvizsgálatok során a Legfelsőbb Bíróság nem vonta kétségbe, és nem tartotta indokoltnak, hogy törvényességi óvást emeljen, sem a Legfelsőbb Bíróság, sem a legfőbb ügyész”. Hozzátette: „Nyilvánvalóan a jogrendszerbe később beépült felülvizsgálati kérelem intézményével élhet ifjabb Hóman Bálint – mint ahogy ilyen felülvizsgálati kérelmet elő is terjesztettek, de nem az arra jogosultak, és ezt a Legfelsőbb Bíróság nem hagyta jóvá, nem foglalkozott vele 1994-ben.

A felülvizsgálati kérelem beterjesztésének megalapozottságát illetően beszereztem a legfőbb ügyész úr álláspontját és véleményét. Ő nem tartja megalapozottnak, hogy a felülvizsgálati kérelem törvény szabta feltételei között felülvizsgálati kérelem ez esetben benyújtható.” Vastagh Pál így összegezte mondandóját: „valószínűleg Hóman Bálint is osztozik azoknak a XX. századi tragikus politikusoknak a sorsában, akiknek külön kell választani tudományos munkásságát – azt az arra hivatottaknak

értékelni kell –, és külön kell választani politikai tevékenységét, amelyet a történelem megítélt”. Varga István nem fogadta el a miniszter válaszát, és közölte: „ugyanolyan koncepciós, törvénytelen ítélet volt ez, mint a többi”, ezért „valamilyen formában be kellene nyújtani felülvizsgálati kérelmet, természetesen a jogosultnak”.¹⁷

2000. június 20-án Varga István immár MDF-es párttársához, Dávid Ibolya igazságügy-miniszterhez intézett újból azonnali kérdést – annak 1995-ös előzményét is megemlítve – Mikor kerül sor Hóman Bálint rehabilitálására és méltó eltemetésére? címmel. A millennium évében – hangsúlyozta Varga – „elérhetnénk végre [...], hogy megtalálják Hóman Bálint sírját”. Dávid Ibolya biztosította őt, hogy: „1999-ben személyes döntéssel megbízást adtam az Igazságügyi Orvosszakértői Intézetnek az 1945 és 1962 közötti években bizonytalan körülmények között elhunyt és eltemetett személyek földi maradványainak felkutatására.” Az így alakult kutatócsoport első feladata a váci rabtemető feltárása volt. Ennek a „[...] kegyeleti régészeti feltárása az idén május 29-étől június 17. napjáig folyt, és közel száz ember csontmaradványának kihantolása történt meg. A napokban pedig elkezdődött az előkerült csontmaradványok személyre szóló beazonosítása is. A rehabilitációval kapcsolatban az utókor azonban már törlesztett valamit az adósságból.”

Varga megköszönte Dávid Ibolya tájékoztatását, és javasolta: „ha sikerülne a sírhelyét megtalálni, illetve sikerülne rehabilitálni, akkor már csak egyetlenegy lépés lenne hátra, és azt hiszem, nagyon könnyű dolga lenne a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, Glatz Ferencnek, hisz ő nagyon szépen írt még az átkos időkben is Hóman Bálintról. Azt hiszem, nincs akadálya annak, hogy Glatz elnök úr segítségével a Magyar Tudományos Akadémia végre tagjai sorába visszafogadja.”¹⁸

Varga István politikusként és ügyvédként lobbizott Hóman Bálint rehabilitációjáért. Ifj. Hóman Bálint 2006-os halála után azonban mindezt akadályozta, „hogy a hatályos eljárásjogi törvény rendkívüli perorvoslat benyújtását csak egyenes ági rokon számára tette lehetővé”. Varga az alkotmányjogi bizottság tagjaként azonban elérte ennek módosítását, s a lex Vargaként ismertté vált 2013. évi LXXVIII. törvény lehetővé tette, hogy 2013. szeptember 7-én – Harmath Kálmán, Hóman távoli rokona segítségével – benyújthassa azt a perújítási indítványt, amely végül a Hóman háborús

¹⁷ <http://www.parlament.hu/naplo35/132/1320175.htm> és <http://www.parlament.hu/naplo35/132/1320177.htm> és <http://www.parlament.hu/naplo35/132/1320179.htm> (letöltve: 2018. június 10.)

¹⁸ http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=0eqLGLQy&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpql%2Fogy-naplo.naplo_fadat_aktus%3Fp_ckl%3D36%26p_uln%3D151%26p_felsz%3D87%26p_felszig%3D94%26p_aktus%3D17 (letöltve: 2018. június 10.)

bűnösségét megállapító 1946-os népbírósi ítélet 2015. március 6-i megsemmisítéséhez vezetett.¹⁹ Mindez persze – sokak értelmezésével ellentétben – nem jelentette Hóman teljes politikai rehabilitálását, csak az 1946-os vádpontok alól mentette őt föl. Azonban már ezt a döntést is sokan, érveiket gyakran és hangosan ismételve kritizálták, így Hóman 2015 végére tervezett székesfehérvári szoborállítás – amelynek előzményeivel és következményeivel itt nem foglalkozom – végül meghiúsult.

Meg kell még emlékeznem azokról a Hóman Bálint emlékét ápoló civil és a szakmai kezdeményezésekről, amelyek a rendszerváltás előtti időkre nyúlnak vissza. A Magyar Numizmatikai Társaságban Gedai István már 1985-ben serlegvacsorai megemlékezést tartott a száz esztendeje született Hóman Bálintról. A Társaság egyébként – más szervezetektől eltérően – 1945-ben nem vonta vissza Hóman tiszteletbeli elnöki tisztségét, s részben erre hivatkozva 2001. október 10-i vezetőségi ülésén egyhangú határozatot hozott arról, hogy levelet intéznek Dávid Ibolya miniszterhez Hóman rehabilitációja érdekében. Ezt október 29-i keltezéssel továbbították, felülvizsgálatot és az ítélet semmissé tételét kérve.²⁰

1999-ben a váci rabtemetőben az FKGP és a MIÉP helyi szervezete állított keresztet. Ugyanezen esztendő május 30-án emléktáblát avattak a Pannonhalmi Apátság Hómanról elnevezett bástyáján, augusztus 30-án pedig Tasson, magánterületen leplezték le Horváth Attila Darányi Ignácról és Hóman Bálintról készített fa mellszobrait. A váci rabtemető részleges kegyeleti-régészeti feltárására – az Igazságügyi Minisztérium és Vác Város Önkormányzata anyagi támogatásával – 2000. május 29-e és június 17-e között került sor. Az utolsó exhumálási napon emelték ki azokat a csontokat, amelyeket nem sokkal ezután – több bizonyíték révén is alátámasztottan – Hóman Bálint földi maradványaival azonosított a Susa Éva igazságügyi antropológus szakértő vezette kutatócsoport, amelynek tagja Éry Kinga antropológus, Kovács László és Szőke Mátyás régész, valamint Molnos Mária technikai munkatárs volt. 2000. augusztus 20-án Hóman Vác díszpolgára lett, s a rabtemető melletti utcát is róla nevezték el. Ugyanitt 2011. június 4-én, a Hóman Bálint Numizmatikai Nyári Egyetem keretében az emléktábláját is fölavatták a városi börtön falán. 2001. augusztus 11-én szintén a Nyári Egyetem – a Magyar Éremgyűjtők tatai csoportjával karöltve – helyezte el a Tatai Helyőrségi Klub épületén Hóman domborműves emléktábláját.

¹⁹ E folyamatokat alaposan bemutatta VINCZE János és GELLÉRT Ádám 16. jegyzetben idézett munkája, illetve VARGA István *Miért kezdtem foglalkozni a Hóman-üggyel?* című emlékezése, amely hamarosan megjelenik az 1. jegyzetben jelzett kötetben.

²⁰ GOSZTONYI József–ZOMBORI Lajos: Hóman Bálint a magyar éremművészetben. Éremtani Lapok, 2002. június. 3–9.

Hóman Bálintot 2001. október 13-án, a tassi református temető Darányi-sírkertjében, a katolikus egyház szertartása szerint,²¹ katonai díszpompával temették újra. Három miniszter – Dávid Ibolya, Rockenbauer Zoltán és Pálinkás József –, számos egyesület vezetője vagy képviselője, valamint az MTA előző és akkori elnöke, Kosáry Dömök és Glatz Ferenc is részt vett a temetésen, amelyre Orbán Viktor miniszterelnök koszorút küldött. A gyászszertartást Takács Nándor székesfehérvári püspök celebrálta, az emlékbeszédet pedig Glatz mondta. Tíz esztendővel később, 2011. október 30-án ugyanitt állították fel Hóman kopjafáját, amelyet Bábel Balázs kalocsai érsek áldott meg Szőcs Géza kultúráért felelős államtitkár jelenlétében.²²

Hóman születésének 125. évfordulója tiszteletére 2010. november 24-én Székesfehérvárott egész napos, több szekcióban zajló ülőszakot szerveztem. Ennek előadói Debreczeni-Droppán Béla, Demeter Zsófia, Dénes Iván Zoltán, Draskóczy István, Erős Vilmos, Farkas Gábor, Gedai István, Katona Csaba, Kovács Dávid, K. Lengyel Zolt, Lugosi András, Márfi Attila, Pritz Pál, Romsics Ignác, Szabados György, Szende László, Szögi László, Tökéczki László, Ujváry Gábor és Vizi László Tamás voltak. Lugosi András kivételével – ám Csurgai Horváth József és Mózes Gergely írásaival kiegészülve – az ő dolgozataik jelentek meg 2011-ben abban a kötetben, amelyhez DVD-n a Hanák Gábor által Hómanról készített kiváló dokumentumfilm is mellékeltek. A Hómanra emlékező konferencia résztvevői levelet küldtek Pálinkás Józsefnek, az MTA elnökének, amelyben javasolták, hogy az MTA „vizsgálja meg újólág Hóman Bálint tudományos rehabilitációjának, vagyis akadémiai tagsága posztumusz visszaállításának a lehetőségét”. Ezt – a tudományos rehabilitációt egyébként szintén helyeslő Dénes Iván Zoltán kivételével – minden előadó, illetve a kötetben szereplő szerző aláírta, s hozzájuk csatlakoztak a szervezők és a jelenlévők közül Baumgartner Bernadett, Borsodi Csaba, Csér-Palkovics András, Csorba László, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Katona Csaba, Nagy József Zsigmond, Orosz László, L. Simon László, Szabó Péter, Szakály Sándor, Szőcs Géza, Vargha Tamás és R. Várkonyi Ágnes.²³

Székesfehérvárott 2013. április 6-án, a Szent István-emlékév keretében, Hóman 1938-as *Szent István* című kötetére emlékezve újabb konferenciát rendezett a Hóman

²¹ Hóman édesapja, Hóman Ottó katolikus, édesanyja, Darányi Borbála református volt, így őt katolikusnak keresztelték.

²² Az említett események képes összefoglalói: Hóman Bálint az események sodrában. Szerk. NESZMÉNYI György–NESZMÉNYINÉ GUBACSI Erzsébet. Tass, Tassi Helytörténeti Egyesület, 2016. 94–110. – A váci rabtemető feltárásáról ld. Susa Éva Hóman Bálint földi maradványainak felleléréséről és azonosításáról című tanulmányát az 1. jegyzetben említett, közeljövőben napvilágot látó kötetben.

²³ Történeti áttekintés. Hóman Bálint, a történész és a politikus. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Ráció, 2011. – A Pálinkás elnök úrhoz intézett levél másolata a szerző birtokában van, válasz nem érkezett rá.

Bálint Alapítvány. Ennek (Dékány Árpád Sixtus, Demeter Zsófia, Farkas Gábor, Mózessy Gergely, Tökéczki László, Ujváry Gábor és Vizi László Tamás által tartott) referátumait ugyancsak kiadták.²⁴

Nem is annyira történészként, inkább az említett események szemtanújaként, illetve kortárs megfigyelőjeként írt soraim végén több alkalommal és jó néhány fórumon hangoztatott véleményemet is összegezni kívánom.

1. Rendkívül veszélyesnek tartom a 2015 utáni – s bár erre már nem tértem ki, az azóta is folytatódó – Hóman-vita szellemi igénytelenségét, az abban mindkét oldal szélsőségei részéről megnyilvánuló fekete-fehér szemléletet és ábrázolásmódot, amelyet sajnos nemcsak a publicisták többsége, hanem néhány történész is képvisel. Rendszerint politikai szimpátiák alapján, a mai elvárásokat a múltba visszavetítve – vagy éppen fordítva: a múlt normáit a mába helyezve –, irigylendő magabiztossággal, néha az alapvető tényeket sem ismerve ítélkeznek egy csaknem hét évtizede elhunyt személyiség fölött. Oly módon, hogy annak életútját nem a saját korának adottságai és feltételrendszere alapján vizsgálják, hanem napjaink politikai korrektségének normáit követve (illetve azok ellentétjeként: azokat mindenben tagadva, 1930-as évekbeli eszmerendszerek alapján), és így osztják megfellebbezhetetlennek vélt „igazságait”.

2. Többekhez hasonlóan úgy hittem és hiszem, Hóman megérdemli a tudományos jóvátételt, politikai rehabilitációját azonban mindig is kérdésesnek tartottam. Az utóbbi azonban – legalábbis részben – bekövetkezett, az előbbi viszont még várat magára.

3. Emiatt is nehéz elfogadnom, hogy az MTA – politikai, nem pedig tudományos érvek alapján – nem vette vissza a tagjai sorába Hóman Bálintot. Még azután sem, miután 2015-ben a bíróság a háborús bűnösségét kimondó 1946-os népbírósi ítéletet felülbírálta. Addig, amíg olyan, Hómannál nagyságrendekkel szerényebb tudományos munkásságot felmutató, a pártállami rendszer fenntartásában viszont elévülhetetlen érdemeket szerző – és a jobboldali Hómannál jóval elkötelezettebben és szélsőségebben, ám a baloldalon politizáló – tagjai vannak az Akadémiának, mint Andics Erzsébet, Fogarasi Béla, Molnár Erik, Nemes Dezső, Révai József, Rudas László, tényleg nehezen magyarázható, hogy Hóman vitatható módon történt kizárásához miért ragaszkodnak. Pedig itt csak néhány példát említettem. (Azt pedig tényleg csak zárójelben jegyzem meg, hogy Gerő Ernőt sem távolították el a testületből, csak „szünetel” a tagsága. A Hómanhoz hasonló, kiváló tudósak, Lukács György-

²⁴ Székesfőváros. Megjelenik a Székesfehérvári Városházán rendezett konferencia alkalmából, mely Szent István királyról írt munkáját dolgozta fel. Székesfehérvár, Hóman Bálint Alapítvány, 2013. április 6.

nek pedig – az előzőekhez hasonlóan – szintén tagadhatatlanul megvolt a felelőssége egy embertelen és milliókat halálba küldő ideológia megalapozásában és védelmében.) Mindezzel nem azt akarom szorgalmazni, hogy nevezettektől, jóval a haláluk után meg kellene vonni a tagságot, hiszen az is jól jellemzi az 1947–1948 utáni negyedszázadot, hogy kiket juttattak ilyen pozícióba. Pusztán azt szeretném megállapítani, hogy – különösen ennek fényében – Hómannak tudományos érdemei (és nyilván nem politikusi működése) okán az Akadémia tagjai között lenne a helye.

4. A Hóman-szobor felállítása körüli élénk szócsatákról, végül annak megakadályozásáról pedig azt gondolom, hogy minden közösségnek megvan a joga, hogy emlékezzen azokra, akiket tisztel (kivéve, ha elvetemült köztörvényes vagy politikai bűnözőkről, illetve ha úgy tetszik, háborús bűnösökről van szó). Hóman székesfehérvári szoborállítását ezért én is pártoltam, hiszen rendkívül sokat tett az 1930-as években az ekkoriban leggyorsabban fejlődő vidéki magyar városért. Annak módját viszont azért véltem szerencsétlennek, mivel a szobor nem közadakozásból készült és „rossz időben és rossz helyen” kívánták fölavatni.

A mondottak ellenére is bízom benne, hogy sok más történelmi személyiséghez hasonlóan Hóman Bálint megítélése is tisztulni fog a jövőben. Hiszen mint Hóman maga mondta: „Gyakran halljuk, hogy a történet a múlt politikája és a politika a jelen története.” Márpedig Hóman múltja túl közel van a jelen politikájához. Ám a „[...] múlt politikáját [...] éppoly kevésbé szabad a jelen szemszögéből vizsgálnunk és értékelnünk, aminthogy az államférfi sem folyamodhatik a történet folyamán gyakorta bevált, de ma már a körülmények változása miatt idejüket múlt politikai eszközök alkalmazásához.”²⁵

²⁵ HÓMAN Bálint: Elnöki megnyitó beszéd. Századok, 1943/4–6. 152.

A BÜNTETÉSI RENDSZER VÁLTOZÁSAI A 18. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK KODIFIKÁCIÓJÁBAN

II. Frigyes porosz uralkodó felvilágosult abszolútizmusával egy időben építette abszolút uralmát az osztrák birodalomban Mária Terézia. Ugyan ez a modell inkább volt sorolható a régi (ideáltipikus) abszolútizmusokhoz, már felismerhető rajta a felvilágosodás jó néhány jegye.¹ A Poroszország és Ausztria között zajló erőpróba, az örökösödési háború egyik jellegzetes következménye lett a központi adminisztrációs apparátust erősíteni kívánó hatalom törekvése az átfogó szabályozásra. Az egységes és hatékony rendszert igénylő osztrák felvilágosult abszolútizmus egyik célja a birodalmi jog kodifikációs megteremtése lett. E folyamat sajátossága volt, hogy közel fél évszázadon át vajúdott.² Friedrich Wilhelm von Haugwitz irányításával már 1743-ban megkezdődtek a reformmunkálatok, melyek részeként bekövetkezett a jogszolgáltatás és a közigazgatás elválasztása,³ melynek eredményeként létrejött az Oberste Justizstelle⁴ is. A jogrendszer korszerűsítésének meghatározó dokumentuma lett az 1752-ben született igazságügyi emlékirat, melynek jegyében 1753-ban megalkult a Compilations Commission. Ezzel vette kezdetét az uralkodónő nagy tervének megvalósítása, a Habsburg Birodalom igazságszolgáltatásának és büntető törvénykezésének reformja, melynek központi elemét képezte az egységes jog létrehozása, a kodifikációs folyamatok megindítása.⁵ A teljes monarchiára kiterjedő kodifikáció megvalósításának mérföldköve lett a reform első befejezett dokumentuma, a *Constitutio Criminalis Theresiana*. A kompilációs munkálatok során a kodifikátorok tartalmilag még nehezen szakadtak el a korábbi, jogösszefoglaló jellegű, jogrendező felfogástól. Már csak azért is, mert feladatukul az alsó-ausztriai *Landgerichtsordnung*

* Mezey Barna ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar Magyar Állam-és Jogtörténeti Tanszék. ORCID ID: 0000-0002-2234-9452

¹ Thomas OLECHOWSKI: Rechtsgeschichte. Einführung in die historischen Grundlagen des Rechtes. Facultas Verlags-und Buchhandels AG, Wien, 2008. 39.

² VARGA Csaba: A kodifikáció mint társadalmi jelenség. Budapest. 1979. Akadémiai Kiadó. 73.

³ Friedrich WALTER: Haugwitz, Friedrich Wilhelm Graf von. In: Neue Deutsche Biographie. (NDB). Bd. 8. Duncker & Humblot, Berlin, 1969. 95.

⁴ Szerző egyik első közös munkája volt Zinner Tiborral az Oberste Justizstelle határozatainak német/ magyar nyelvű kiadását előkészíteni.

⁵ KAJTÁR István: A Habsburg Birodalom állam- és jogtörténetének alapvonalai. In: KAJTÁR István – HERGER Csabáné: Egyetemes állam- és jogtörténet. Dialog Campus, Budapest – Pécs, 2013. 289

Ferdinands III., az ún. *Ferdinanda*,⁶ és a Csehország, Morvaország és Szilézia számára 1707-ben kibocsátott, és csak ott kihirdetett *Halsgerichtsordnung Joseph I.*⁷ összefűztetését kapták. A szakmai bizottmány Michel Althann gróf elnökletével, Joseph Holger hatékony közreműködésével, összevetette a *Constitutio Criminalis Ferdinanda*-t a *Constitutio Criminalis Josephina*-val. Az így létrejött, egyesített matéria felülvizsgálatára újabb bizottmány jött létre, amelynek kifejezett feladatává tették az átfogó szabályozás előkészítését. (Mária Terézia utasítása szerint az új törvénykönyvnek meg kellett tartania a *Josephina* szerkezetét és rendszerét. Még a cikk-számának is változatlanul kellett maradnia).⁸

Az 1768. december 12-én szentesített törvénykönyv 1770. január 1-jén lépett hatályba⁹, de a rendszerszerűsége túl még a hagyományos büntetőjogi nyomvonalon járt, alig tompította a kegyetlen büntetőgyakorlatot.¹⁰ Bár egyfelől a törvényi tényállások pontosabb fogalmazásának szükségességét elfogadta,¹¹ másfelől a precíz tényállási definíciók a boszorkányságot, a varázslást, a vallásos bűnöket írták körül. A boszorkányságot nemcsak büntette, de annak nyomozásához tartalmazta a kínzásnál alkalmazandó előírásokat.)¹² „*Jobbára az elavult jogrend konzerválását szolgálta*” – mondta Bónis.¹³ Kajtár szerint már „*keletkezésekor egy idejétmúlt szabályozási filozófiát képviselt; együtt szabályozta az anyagi és eljárásjogot. Ismerte a tortúrát, a büntetései kegyetlenek voltak*”.¹⁴

Az analogikusan is alkalmazható, szellemében, procedúrájában és egyes büntetéseiben egyaránt kegyetlen *Constitutio Criminalis Theresiana*¹⁵ büntetési rendszerét

⁶ Land-Gerichts-Ordnung deß Ertz-Hertzogthums Oesterreich unter der Ennß. 1656. Codicis Austriaci ordine alphabetico compilati pars Das ist: Eigntlicher Begriff und Inhalt Aller Unter deß Durchleuchtigsten Ertz-Hauses zu Oesterreich; Fürnemblich aber Der Allerglorwürdigsten Regierung Ihro Röm. Kayserl. auch zu Hungarn und Böheimb Königl. Majestät Leopoldi I, Ertz-Hertzogens zu Oesterreich etc. etc. Außgangen und p (Band I) Wienn, 1704. Verlag Voigt

⁷ Neue peinliche Hals-Gerichts-Ordnung vor das Königreich Böheimb, Markgraffthumb Mähren und Hertzogthumb Schlesien. 1708. Prag, Verlegt durch Caspar Johann Kupetz von Willenberg

⁸ Andreas LEISS: *Constitutio Criminalis Theresiana*. In: Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert. Eötvös-Lorand-Universität, Budapest, 1997. 37–44.

⁹ *Constitutio Criminalis Theresiana* oder Maria Theresias peinliche Gerichtsordnung. Wien, 1769, Gedruckt bei Johann Thomas Edlen von Trattner, (Következőkben: C.C.Th.)

¹⁰ BÓNIS György–SARLÓS Márton: Egyetemes állam- és jogtörténet. Tankönyvkiadó Budapest. 1957. 186.

¹¹ HERGER Csabáné: A modern jogrend alapelvei. In: KAJTÁR István–HERGER Csabáné: Egyetemes állam- és jogtörténet. Dialog Campus, Budapest – Pécs, 2013. 155.

¹² OLECHOWSKI, T.: *Rechtsgeschichte* i. m. 143.

¹³ HORVÁTH Pál: A feudális állam és jog történetéhez. In: Egyetemes állam- és jogtörténet. Szerk. HORVÁTH Pál. Tankönyvkiadó, Budapest. 1984. 79.

¹⁴ KAJTÁR István: A Habsburg birodalom állam- és jogtörténetének alapvonalai. In: KAJTÁR István–HERGER Csabáné: Egyetemes állam- és jogtörténet. Dialog Campus, Budapest – Pécs, 2013. 296.

¹⁵ VARGA Cs.: A kodifikáció i. m. 73.

a halálbüntetés különféle nemei uralták, súlyos testi büntetéseket alkalmazott, a börtönbüntetést is testi büntetésként értelmezte. Ismerte a gyanúbüntetést is.¹⁶ Baltl ugyan hangsúlyozta, hogy olyan intézményekkel, mint a szabad bírói mérlegelés, a tényállásszerűség, új utakra lépett, de kénytelen volt ő is elismerni a kemény és szörnyű büntetési gyakorlatát, és a kínvallatás, mint bizonyító eszköz intézményes befogadását.¹⁷ A kódex mellékletében a büntetőeljárások során alkalmazható technikai metódusokat és azok eszközeit a jogalkotó képekkel illusztrálva közölte. Nem törölte el a halálbüntetést, sőt részletesen előírta végrehajtási módjait, de némiképp korlátozta a tortúrát.¹⁸

A *Theresiana* büntetési rendszerének biztos pontja volt a halálbüntetések köre. Egyfelől, mert ezt egyértelmű és világos gyakorlat alapján foglalta össze, másfelől, mert a kriminális szankcionálás súlypontját ide helyezte a törvény. Az életet kioltó szankciók egyik csoportjához az ún. szokásos halálbüntetések tartoztak, melyek „országainkban” gyakorlatban vannak; míg a nem szokásosokhoz a ritkán alkalmazott, egzotikus végrehajtású esetek (vízbe fojtás, élve eltemetés, karóba húzás, nyársalás), melyeket nem is tartott elterjesztendőnek, ám lázadás és hazaárulás esetében nem zárta ki alkalmazásukat.¹⁹ A „szokásos” halálbüntetések két kategóriáját ismerte a törvénykönyv: a „súlyosabb” és az „enyhébb” végrehajtás alá eső változatokat. Súlyosabbnak (és tradicionálisan alkalmazottnak) ismerte az élve elégetést, a felnégyelést, a kerékbe törést, enyhébbnek a lefejezést és az akasztást, megjegyezve, hogy nők esetében a kötél helyett a pallos alkalmazandó. A halálbüntetések végrehajtása súlyosbítható volt további fájdalomkózzal eljárásokkal, mint a tüzes fogókkal tépdésés, nyelvkivonás, vagy a szíjhasítás.²⁰ Jellegzetes, a kor büntetés-végrehajtásához tartozó kiegészítő aktusok voltak a holttest közszemlére tétele, kerékre fűzése, a bűnös kezének (és/vagy) fejének levágása és kerékre tűzése, a fej karóra húzása. Ez már értelmezhetően nem a kivégzéshez, mint a halálbüntetés végrehajtásához tartozó elem volt, hanem a kivégzési rituálénak a társadalom irányába továbbított üzenetként értelmezhető.²¹ A halálbüntetésre szóló ítélet királyi kegyelemmel életfogytiglani szabadságvesztésre volt átváltoztatható.

A testi büntetések kategorizálását meghatározással kezdte a jogalkotó. Eszerint testi büntetésnek tekintette mindazt a szankciót, amely (először és főként) közvetlenül

¹⁶ RUSZOLY József: Európai jog- és alkotmánytörténelem. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2011. 558, 633.

¹⁷ Hermann BALTL–Gernot KOCHER: Österreichische Rechtsgeschichte. Leykam, Graz, 1997. 186.

¹⁸ TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés írott jogi szabályozása Magyarországon a felvilágosodástól a Csemege-kódexig. De iurisprudentia et iure publico. Jog- és politikatudományi folyóirat. 2008. 3. sz. 82.

¹⁹ C.C.Th. Art.5.§ 5.

²⁰ C.C.Th. Art.5.§ 2–3.

²¹ C.C.Th. Art.5.§ 4.

a testre hatva, a delikvensnek direkt fájdalmat és gyötrelmet okoz; (másodszor) mely a tartási, elhelyezési körülmények és a végeztetett kemény munka által szenvedtetett és okozott kint; (harmadszor) a szégyenoszlophoz állítást és kikötözést; (negyedszer) a mozgásszabadságot korlátozó, a tartózkodást meghatározott helyre szorító szankciókat sorolta e körbe.²² Fájdalmat okozó büntetések voltak a vesszőzés, botozás, korbácsolás, kiverés, megbélyegzés és a különféle csonkítások. A megbélyegzéssel, a büntetőbélyeggel hosszabban foglalkozott, fejtegetve, hogy a veszélyesség ebben az esetben fő szempontnak tekintendő. A veszélyes bűnelkövetők felismerését, a kitiltottak visszatérését teszi lehetővé a háton, homlokon, arcon történő megbélyegzés. Hogy ne legyen valamiképpen gyógyítható és eltüntethető a tüzes vas okozta seb, elrendelte, hogy a sebbe port dörzsöljenek, s legalább nyolc napig tartsák börtönben (Gefängnis) a delikvenst.²³ A börtön további említése a testfenyítés lehetséges alkalmazásának színtereinek összefoglalásánál bukkant ismét elő. Eszerint ajánlatos a verés valamilyen formáját alkalmazni a kisebb gonosztettekért kiszabott fogságot (Arrest) követően, az elbocsátásnál, mintegy ráadásként a szabadságvesztés büntetésre. Lehetett börtönben (Gefängnis) ismétlődő módon, kiegészítő súlyosbításként a börtönbüntetéshez, de ugyanitt a leláncolás, a nehézvas hasonló eredménnyel alkalmazható, lehetett a büntetés-végrehajtásban alkalmazott Isten hozott (Willkomm) és Isten hozzád (Abschied), például fenyítőházban (Zuchthaus). Említette a törvény a nyilvános szintéren (például e célra szolgáló emelvényen), a börtönőr (Gefängniswärter), a törvényszolga vagy az örök által fogatosított verést is.²⁴ A testi büntetések részeként, önálló csoportban bukkant fel a munkáltatás, mint büntetés (Arbeit, öffentliche Arbeit). A sáncmunkára ítélteteket magyar végházakba, osztrák katonai erősségekbe, városi erődítményekhez transzportálták, de végrehajtható volt a munkabüntetés fenyítőházakban (Spinnhaus, Zuchthaus) és a tartományban szokásos büntetőhelyen is. A bányamunkára és a gályarabságra vonatkozóan megjegyezte, hogy az örökös tartományban nem szokásosak és nem is ajánlotta alkalmazását.²⁵ A munka büntetékénti igénybevétele kapcsán fordult elő a fenyítőházi munka (Zuchthausarbeit), mely (összefüggésben a fentebb már említett Spinn- und Zuchthaus-zal, mint fogatosító intézettel) nem egyfajta önmagában álló munkabüntetés-fajtaként jelent meg, hanem a fenyítőházban teljesítendő munkaként. Melynek megint csak három fokozata volt: súlyosabb, közepes és enyhébb.²⁶

²² C.C.Th. Art.6. § 1.

²³ C.C.Th. Art.6. § 4.

²⁴ C.C.Th. Art.6. § 6.

²⁵ C.C.Th. Art.6. § 7.

²⁶ C.C.Th. Art.6. § 7.

A nyilvános munka végrehajtására nézve írta elő a törvény, hogy azt mindig megláncolva, vasban kell fogatosítani a biztonság kedvéért. A Halsgerichtek számára, melyek nyilvános munkára ítéltetnek, előírás volt, hogy a nyilvános munka minimális időtartama egy esztendő, maximuma 10 év volt, mely a halálbüntetés súlyával vetekedett. Ha életfogytiglani nyilvános munkára szándékozott volna ítélni valakit a bíróság, a halálbüntetéshez hasonló módon, jóváhagyásra fel kellett terjeszteni az uralkodóhoz.²⁷

A testi büntetések harmadik formáját, s becsületbüntetéseket vagy megszégyenítő büntetéseket pellengérenél, szégyenoszlopnál, kalickában, templom mellett, nyilvános célt szolgáló emelvényen rendelte eszközölni.²⁸

Mária Terézia büntető törvénykönyve, igaz a testi büntetések között, de első ízben nyitott rendszerszerű utat a szabadságvesztés-büntetés előtt. A kódex szisztematikus rendbe kívánta rendezni a büntetéseket, feltérképezte az uralkodó gyakorlatot, s lényegében ehhez igazítva próbálta behatárolni a szabadságvesztések különféle típusait.

A szabadságot korlátozó büntetéseket részben mint bezárást, részben mint elűzést értelmezte. A száműzés, kiutasítás, kitiltás mellett az intézetekben letöltendő szabadságvesztés-büntetésnek több nemét is megfogalmazta. A szabadságvesztés-büntetést szűk értelemben börtönben (Gefängnis), erődben (Schloss- und Festungsarrest), városi intézetben (Stadtarrest), házi fogságban (Hausarrest) és tömlöcben (öffentlicher Kerker) vasban, vagy anélkül lehetett végrehajtani. (Úgy tűnik, hogy a kódex általános értelemben használta a börtönt, a többi végrehajtási vagy differenciálási fokozatként.) A börtönbüntetés ugyanis lehet időleges, de lehet életfogytiglan is.

A vagyonbüntetések jószágvesztés, vagyonelkobzás és pénzbüntetések voltak.²⁹ A jellemzően kemény büntetési rendszerre feltette a koronát a hetedik cikkely, mely a rendkívüli büntetésekről szólt. Rendkívülinek nevezte a jogalkotó azt a büntetést, melyet a bíróság tetszése szerint szabhatott ki, lévén, hogy a törvényhozó vagy hallgatott a büntetési nemről, vagy csak általánosságban szólt róla, netán a bírót kifejezetten felhatalmazta arra, hogy szabadon állapítsa meg a büntetést.³⁰ Vagyis nem hogy a nulla poena sine lege elvének előzetes nyomai felbukkantak volna, de éppen az ellenkezője mellett döntött a törvényhozó. Azaz aligha dicsérhetjük a munkát, mint a felvilágosodás megvalósulásának művét. A kései olvasónak érdekes olvasmány a becsstelenségről (Ehrlosigkeit) szóló tizedik fejezet. Ebben azt fejtegeti a jogalkotó, hogy a büntetéssel – és büntetés-végrehajtással járó becsstelenség – sem nem a büntetőeljárás, sem nem a büntetés, még csak nem is a büntetés-végrehajtás helyének

²⁷ C.C.Th. Art.6. § 7.

²⁸ C.C.Th. Art.6. § 8.

²⁹ C.C.Th. Art.8–9.

³⁰ C.C.Th. Art.7.

köszönhető, hanem csakis a gonosztettnek magának.³¹ Ez, a középkori bűnözőképre és a bűnelkövetőkről vallott felfogásra jellemző álláspont igen messze esik a felvilágosodás méltóság eszményétől és bűnképétől.

A kódexet ugyan Magyarországon (az 58. szakaszt leszámítva) nem léptették hatályba, de nem lebecsülendő a bírói gyakorlatra gyakorolt hatása. A kódexet alkalmazták Magyarországon is, noha artikulusainak használata szokásjogon alapult.

A Mária Terézia által kibocsátott büntető törvénykönyv alapjait rövid időn belül két lényeges döntés ingatta meg. Hajdú Lajos szerint ez a halálbüntetés és a tortúra kiiktatása volt a büntető processusból, ami felborította a kódex belső egyensúlyát (nem is szólva számos kisebb-nagyobb módosításról, alapelvek megváltoztatásáról). Ezért volt szükség az új törvénykönyv megalkotására, melyben II. József személyesen is közreműködött.³²

A büntető kodifikáció új útját járta II. József adminisztrációja, amikor külön törvényt szentelt a büntető anyagi jognak (Strafgesetz 1787, Sanctio Criminalis Josephina) és másikat a büntető perrendtartásnak (Kriminalgerichtsordnung).³³ Kajtár ezt modernizációs jelnek látja.³⁴ Ezzel egyet kell értenünk, hiszen az anyagi és alaki jog világos elkülönítése megnyitotta a rendszerszerű törvényalkotás előtt az utat, s alapfeltétele volt a szisztematikus kodifikációnak, a fogalmak világos elkülönítésének, a büntetőjogi dogmatika kifejlődésének.

A kódex büntetési rendszere egyszerűbb, mint a *Theresianaé*, hiszen hiányzott belőle a halálbüntetés, mint főbüntetés. (Dacára az abolicionista elkötelezettségnek, a halálbüntetést teljesen II. József sem törölte el. A törvény szerint a meghirdetett statárium keretében szabott halálos ítélet végrehajtható volt, igaz, csak kötéllel.³⁵ (A halálbüntetés eltörlésének hatástalanságát a szakirodalom egy része éppen ebben látja, mert az uralkodó a keleti és déli megyékben megerősödő bandavilág ellenében nem mondhatott le a hatékonynak hitt eszközről, így kénytelen volt igénybe venni a statáriumot.)³⁶

A halálbüntetést eltörlő, hagyományosan felvilágosodottnak és humánusnak tartott lépés mögött azonban nem az abolicionista elkötelezettség állt, hanem a természetjogi gondolkodás utilitarista megközelítése, mely a lakosság szám növelésében látja

a birodalmak boldogulásának kulcsát; a kivégzettek helyében pedig a közösségre nézve hasznos munkát végző munkaerőt vizionálja.³⁷ Nem véletlenül kapott oly nagy szerepet a munkáltatás, a közmunka az uralkodó büntető törvénykönyvében.

Az addig legjelentősebb szankciónemről lemondva a jogalkotó a szabadságvesztés-büntetés felé fordult, némi rendet szabva a Theresiana gyakorlatkövető, kissé zavaros rendszerében. Különösebb kategorizálási igény nélkül sorolta fel a törvény a főbüntetéseket. Ezek: a láncolás, a börtön, a testi fenyegetések különböző fajtái és a szégyenpolc (szégyenpad, szégyenállás).

A szabadságvesztésnek ugyanakkor szisztematikus rendszerét építette fel a jogalkotó. A láncolás (Anschmiedung), mely egyértelműen súlyos körülmények között letöltendő szabadságvesztés-büntetés volt, a börtön legsúlyosabb válfaja, melynek során az elítéltet a testére rögzített fém pántokkal és láncokkal mozgásában olyan módon kellett korlátozni, hogy a legszükségesebbeken kívül semmit se tehessen. A láncolásnak szerves részét képezte a „nyilván való például” szolgáló esztendei megvértetés.³⁸ A kódex különbséget tett egyszerű börtönbüntetés (Gefängnis allein) és közmunkával együtt kiszabott börtön (Gefängnis mit öffentlicher Arbeit) között. A kódex nem sorolta fel a főbüntetések között a közmunkát, sőt kissé bizonytalanokodva kezelte azt (többnyire, mint a börtönbüntetés kiegészítő elemét). Egyes különös részi tényállások büntetőrendelkezéseiben azonban már így jelent meg a szankciónem, miként a pénzhamisító büntetése esetén, akit kemény börtönnel vagy közmunkával fenyegetett a jogalkotó. Az alternativitás nem téveszthető el. Hasonlóképpen a rabszöktetésben közreműködő büntetéseként első fokozatú, időleges, kemény közmunkát nevesített. Félreérthetetlenül börtön nélkül. Jóllehet nehezen képzelhető el a kemény munkára ítélt börtönbéli őrizet nélkül, de a kor az őrzésre számos egyéb lehetőséget is kínált.³⁹

A német szövegben a kodifikátor egyértelműsítette a különféle feudális-rendi jogban gyakorlatba jött intézeti formák egységes megnevezését. A szabadságvesztés-büntetés megnevezése: börtön (Gefängnis). A magyar fordításban (nyilván a magyar terminológia korabeli bizonytalanokodásai okán is) a börtön szinonimájaként a fordító hol a tömlőc, hol a fogság szavakat használja, ahol a német következetesen a Gefängnist alkalmazza.

A börtönbüntetéseket a végrehajtási rezsim szempontjából három fokozatba sorolta: súlyos, kemény és enyhébb (schwerstes, hartes und gelinderes) kategóriát

³¹ C.C.Th. Art.10.§.1.

³² Allgemeines Gesetz über Verbrechen, und derselben Bestrafung. Wien 1787 Verlag: von Trattner. magyar kiadása: Közös törvény a' vétkekről, és azoknak büntetésekről 1788. Budán, a Királyi Akadémiának Betűivel (következőkben: S.C.J.)

³³ OLECHOWSKI, T.: Rechtsgeschichte i. m. 143.

³⁴ KAJTÁR I.: A Habsburg birodalom i. m. 296.

³⁵ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§20.

³⁶ VARGA Cs.: A kodifikáció i. m. 70.

³⁷ HAJDÚ Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Bp. 1971. 34.

³⁸ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 25.

³⁹ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 78.

különböztetve meg.⁴⁰ A súlyos börtön a testet körülölelő vasabroncsnál fogva falhoz láncolt állapotot, nehéz vasakkal terhelést, pusztá deszkaágyat és kenyéren-vízen tartást, kapcsolati tilalmat jelentett. A kemény fogság ettől a vasak súlyában és a hústáplálékban különbözött csak. Az enyhébb fogságban könnyű lábvasak, bőségesebb táplálkozás, de alkoholtartalmú italok tilalma keretezte a végrehajtást. A kiszabott időtartamot tekintve hosszas (langwierig), tartós (anhaltend) és rövidebb tartamú (zeitlich), mindháromban első és második fokozatról szól. Ez, a büntetési tételeket kissé bonyolult módon megoldó változat kinyitotta (és egyben kötelezővé tette) a bíró számára a minimumok és maximumok közötti mozgástér kihasználását. Eszerint a tételek a következők voltak: 1 hónaptól 5 évig (rövidebb tartamú, első fokozat), 5–8 évig (rövidebb tartamú, második fokozat), 8–12 évig (tartós, első fokozat), 12–15 évig (tartós, második fokozat), 15–30 évig (hosszas, első fokozat) 30 évtől 100 évig (hosszas, második fokozat).⁴¹ Ennek okán a különös részben a jogalkotónak meg kellett jelölnie, hogy melyik börtönfokozatban, milyen tartamban és azon belül is első vagy második fokozatban állapíthatja-e meg a bíró a büntetést, és erre tekintettel kellett kiszabnia a konkrét büntetést. Ezzel együtt a bírónak bő mérlegelési lehetősége volt, hiszen az ügy körülményeitől és a szükségességtől függően tetszés szerint súlyosbíthatta a kiválasztott börtönfokozatot. Ahogyan a végrehajtási fokozatokhoz igazodó nyilvános munka súlyossági fokát is.⁴² Súlyosbításra a kódex a lényegében fő- és mellékbüntetésként egyaránt kiszabható pálcázást (Stockstreiche), ostromozást (Korbatschstreiche) és vesszőzést (Ruthenstreiche) ajánlja.⁴³ Mellékbüntetésként említette a törvénykönyv a megbélyegzést, melynek célja nem is annyira önmagában a büntetésben rejtett (hiszen azt a főbüntetésben nyerte el az elítélt), hanem veszélyességének csökkentésében, egyfajta bűnügyi nyilvántartás működtetésében.⁴⁴ Hasonlóképpen mellékbüntetés a hivatalvesztés (például rabszöktetésben közreműködés esetében) vagy a nyilvános munka (mely kiegészítő eleme a börtönbüntetésnek).⁴⁵ Sajátos megközelítéssel a főbüntetések „súlyosbításához” sorolta, de nyilvánvalóan mellékbüntetésként értékelendő az ítélet nyilvánosságra hozatala, a vagyonek Kobzás és a bűnösség megállapítása esetén a nemesség elvesztése.⁴⁶

A szégyenpolc, a Schandbühne (szégyenpad vagy szégyenállás) maradt meg a megszégyenítő büntetések köréből főbüntetésként a szankciók arzenáljában, mely egy-

⁴⁰ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 26.

⁴¹ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 22–23.

⁴² S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 31

⁴³ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 32.

⁴⁴ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 24.

⁴⁵ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 78.

⁴⁶ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 34.

mást követő három napon át egy-egy órányi nyilvános közszemlére tételt jelentett, vásra verve, hajdúk őrizetében, egy, a népek számára megfelelően tágas téren, mindenki számára látható emelvényen. Mindenki számára látható módon a delikvens nyakába kellett akasztani az általa elkövetett bűncselekmény leírását vagy ábrázolását tartalmazó szégyentáblát.⁴⁷

A rab jogállására vonatkozó jellemző rendelkezés az elítélttől elvitatta a saját jószág feletti rendelkezés jogát. Eszerint a bűnösséget megállapító ítélet keltének napjától az elítélttől megvonták a vagyonát. Azt kétfelé osztották, egy részére családja tarthatott igényt (a megfelelő tápláláshoz szükséges hányad mértékében), más része a kincstárhoz került, egy büntetési alapba (az ún. „főben járó fundusba”), melyet részben a rabköltségek fedezésére, részben a börtönök fenntartására fordítottak. A jószág feletti rendelkezés joga azonban nyomban feléled, ahogyan az elítélt letöltötte büntetését (nem számítván ide értelemszerűen a nemesség elvesztésével úgyszintén elvesztett nemesi birtokbírhatási jog következtében előállott helyzetet.) Ha a rab szabadságvesztés-büntetésének letöltése közben elhalálozott, jószága törvényes örököséhez került. A törvény a leghatározottabban elzárkózott a rabok végrendelkezési jogának elismerésétől. Olyannyira, hogy az ítélet előtt, de megfogatása után keletkezett testamentumokra is kiterjesztette a rendelkezési tilalmat.⁴⁸

II. József jogászai képzettsége és személyes érdeklődése is arra ösztönözte, hogy közvetlenül részt vegyen a büntetőjog kodifikációjában. Társuralkodóként neki köszönhető a tortúra betiltása.⁴⁹ Ahogy Kajtár írja, II. József felfogásában az a tétel, melynek eredményeképpen első tisztviselőként vélte szolgálni államát, oda vezetett, hogy egészen aprólékos ügyekbe is beavatkozott.⁵⁰ Ennek kitűnő bizonyítéka a börtönüggyel kapcsolatos vizsgálódása: személyesen utazott el Szegedre, ellenőrizni a zárkák berendezését, az ajtók vasalását, s személyesen, szóbeli utasításokban rendelkezett a biztonsági rendszer átalakításáról.

Beccaria ezidőtájt már terjedő nézeteinek hatását közvetlenül először a *Josephinában* érzékelhetjük. „mely az analógiát és a bírói önkényt kizárva, elsőnek fogadta el a nullum crimen sine lege elvét, elválasztja és enyhébben bünteti a politikai bűncselekményeket, s eltörli a halálbüntetést.”⁵¹ A bíró csak olyan büntetéssel élhet és olyan keretek között, mint amit a törvény megállapít (nulla poena sine lege). Az egyik legjobban támadott alapelve volt a nemesi előjogok felszámolása a büntető joggyakorlat területén. Éppen úgy sújthatták börtönnel, testi fenyítéssel, állíthatták

⁴⁷ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 33.

⁴⁸ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 36–37., 29.

⁴⁹ HAJDÚ L.: Az első (1795–ös) i. m. 34.

⁵⁰ KAJTÁR I.: A Habsburg birodalom i. m. 290.

⁵¹ BÓNIS György–SARLÓS Márton: Egyetemes állam- és jogtörténet i. m. 186.

szégyenpadra a nemest, mint a nem nemest. Ennek jogi megoldása az elítélés eseteire szóló nemességtől történő megfosztás volt.⁵²

Elkötelezettsége a reformok mellett persze nem jelentette azt, hogy teljes egészében el tudott volna vagy el akart volna szakadni olyan középkori és azt abszolutizmus által is előszeretettel alkalmazott büntetésektől, mint a botbüntetés, csonkítás, megbélyegzés, leláncolás. A halálbüntetés helyébe lépő súlyos munkabüntetés például a hajóvontatásra ítétek számára valójában elnyújtott, kínszenvedésekkel teli, és szörnyű halálnevet hozott gyakorlatba.⁵³ Ez is visszatükrözi a jogalkotó felfogását az elrettentési teóriáról, mely szerint a kemény és borzongató büntetésekre kell alapítani a büntetési rendszert, még akkor is, ha az nélkülözi a halálbüntetést.⁵⁴ Nem áll ez messze Beccaria büntetésfelfogásától, ha tekintjük a börtön elrettentő mivoltáról szóló fejtegetéseit. Miközben a halálbüntetés ellen zászlót bontott, a helyébe, mint annál elrettentőbb és szörnyűsebb büntetést az életfogytiglani szabadságvesztést ajánlotta.⁵⁵ Ahogyan Beccaria látta „nem egy nyomorult halálának borzalmas, de múló látványa, hanem egy szabadságától megfosztott ember hosszas és nyomorúságos példája, aki szolgáló állattá válván, fáradozásával engeszteli ki azt a társadalmat, amelyet megsértett, ez a legerősebb fék a bűnök ellen”. Ideálja a sanyargató börtön, „egy vasketreben, ahol a szerencsétlen nem befejezi szenvedéseit, hanem csak elkezdí azokat...”⁵⁶. Ezt a „felvilágosult” képletet másolta le II. József büntető törvénykönyve a büntetések rendszerében.

Az őrzésbiztonságról is szólt a jogszabály. Eszerint olyan bilincseket kell a börtönben igénybe venni, még az enyhébb börtön alkalmazásánál is, melyektől a fogvatartott magát „fortély és erőszak nélkül meg ne szabadíthassa”.⁵⁷ A kódex komolyan foglalkozott a rabszöktetés (Hilfe der Entweichung) lehetőségével is, ami egyértelműen mutatja az esemény súlyosságát. Hat szakaszon át taglalta a lehetséges eseteket és a jogkövetkezményeket, míg maga a szökés egy szakaszt érdemelt meg.⁵⁸

Magyarországon a *Sanctio Josephinát* a császár halálát követően azonnal hatályon kívül helyezték, így Magyarországra vonatkoztatva börtönrendszere is az enyészeté lett. Hajdú és Varga Endre között vita bontakozott ki a néhány évi hatályos jog hosz-

szabb távú hatásának kérdésében. Varga úgy vélte, hogy bár a bíróságok alkalmazni kényszerültek „az egykorú magyar büntetőjogra nem sok hatást gyakorolt”.⁵⁹ Hajdú lakonikusan megjegyezte erre: „téves a magállapítás”.⁶⁰ Ebben Hajdú Lajossal egyet kell értenünk, hiszen a Curia bármennyire is halasztotta volna a gyakorlati bevezetést és szerette volna az adaptációt, a háromezer példányban kinyomtatott, magyar nyelvre lefordított kódex a bírákhoz került, akik néhány évig nagy ellenszenvvel, de többé-kevésbé alkalmazták. Ilyen szituációban elkerülhetetlen a törvénykönyv egyes elemeinek „felszívódása” a praxisba. Különös tekintettel a kódex világos, áttekinthető, dogmatikailag tökéletesített rendszerére, mely megszabadult a korábbi kódexek kazuisztikájától, tankönyvízüségétől. Mindenesetre 1790. január 28-án kiadott rendeletével az uralkodó visszavonta igazságügyi reformjait, köztük a büntető törvénykönyvet is. A magyar szervek (A Helytartótanács a Curiával együttműködve) sorozatban bocsátották ki intimátumaikat a folyamatban lévő ügyek megnyugtató lezárásához és az 1780 előtti helyzet visszaállításához.

Az igazságszolgáltatási reform (és ezzel büntetőkódex) kérdése azonban nem került le a napirendről, hiszen az új uralkodó, II. Lipót legalább olyan (hanem mélyebben) elkötelezett híve volt a felvilágosodás tanainak, mint II. József. Ezt ő már 1786. november 30-án hatályba léptetett toscanai büntető törvénykönyvével is dokumentálta. A királyi proposíciókban az új uralkodó félreérthetlenné tette, hogy a jog- és igazságszolgáltatás reformja törekvéseinek fő célja.⁶¹ Ennek bizonyosága lett első körben az 1790/91. évi 67. törvénycikk kibocsátása.⁶²

⁵² HAJDÚ L.: Az első (1795-ös) i. m. 38–39.

⁵³ OLECHOWSKI, T.: Rechtsgeschichte. m. 143.

⁵⁴ BALTL, H.–KOCHER, G.: Österreichische i. m. 186.

⁵⁵ MEZEY Barna: A börtönügy Beccaria korában. In: 250 éves a Dei delitti e delle pene. Tanulmányok Cesare Beccariáról. Szerk. TÓTH J. Zoltán. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Bp. 2015. 41.

⁵⁶ BECCARIA, Cesare: A bűnökről és a büntetésekről. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp. 1989. 51., 64.

⁵⁷ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 30.

⁵⁸ S.C.J. Theil 2. Kap.2.§ 76–82.

⁵⁹ VARGA Endre: A királyi Curia 1780–1850. Akadémiai kiadó, Bp. 1974. 70.

⁶⁰ HAJDÚ L.: Az első (1795-ös) i. m. 40

⁶¹ Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta MÁLYUSZ Elemér. Magyar Történelmi Társulat II. Budapest, 1926. 292.

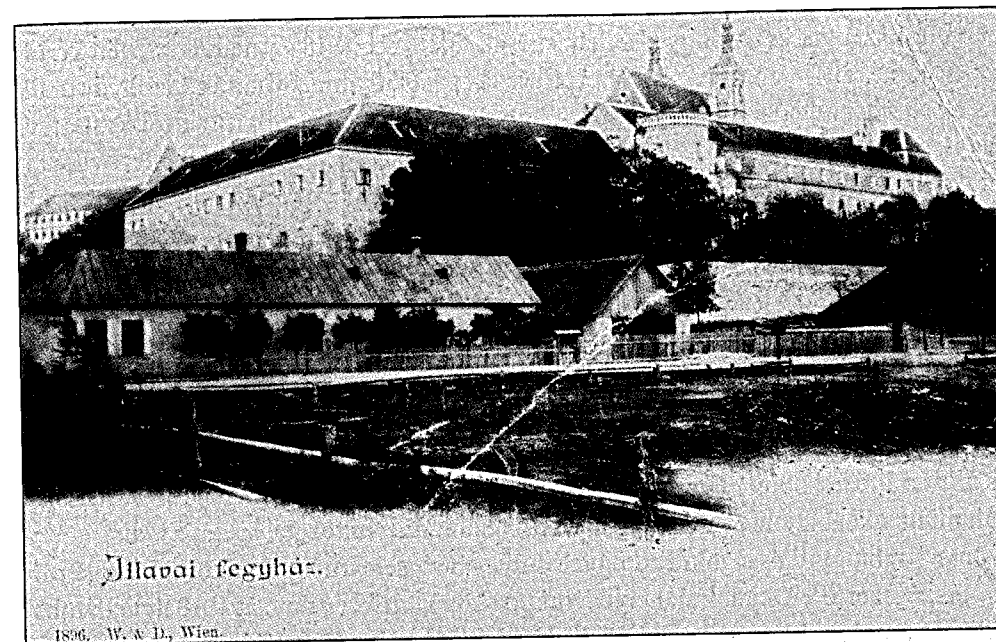
⁶² A 1790/91. évi 67. törvénycikk a közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetőek, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak neveztetnek ki.

AZ 1918-AS ILLAVAI FEGYENCKITÖRÉS ÉS VÁCI SORTŰZ IGAZ TÖRTÉNETE

A festői szépségű Vág völgyében lévő Illava (ma Ilava, Szlovákia) vára már Zsigmond királyunk alatt is erődítmény volt, amely hosszú történelme során többször is gazdát cserélt, így többek között egy időben Kinizsi Pál birtokához tartozott. A 19. század első felében egy osztrák grófi család tulajdona volt, tőlük vette meg 1855-ben az osztrák kormány kifejezetten fegyintézet létesítése céljából, amely 1858-ban kezdte meg működését. Az intézetet az 1867-es kiegyezés után a magyar igazságügy számára adták át, a trianoni döntés következtében pedig Csehszlovákiához került. Ma Szlovákiában szintén büntetés-végrehajtási intézetként, a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőinek fegyházaként működik. Várbörtön jellegéből adódóan az őrzés szempontjából biztonságos, ugyanakkor rendkívül mostoha körülmények között létező fegyintézet volt, csak a 20. század legelején építették át a kor körülményei között a munkáltatás szempontjából modernnek számító fegyházzá. Már a kezdetektől a legkeményebb büntetés-végrehajtási intézetek közé tartozott, csak életfogytiglani, vagy legalább tízévi fegyházbüntetésre ítélt fegyenceket szállítottak ide az ország minden pontjáról. Ennek megfelelően a magyar kriminalisztika története olyan hírhedt cselekményeinek elkövetőit őrizték itt, mint például Hoszter Fülöp kilencszeres várpalotai rablógyilkost, Savanyú Jóskát, az utolsó betyárok egyikét, Nick Gusztávot, Mágnás Elza gyilkosát vagy épp a dánosi rablógyilkosság miatt elítélt cigányok férfitagjait. Az illavai körülményekről – és a korabeli börtönviszonyokról általában – sok mindent elárul, hogy például az ide beszállított öt dánosi rablógyilkos (Sztójka Párnó, Sztójka Dolár, Sztójka Bajka, Sztójka Kuna és Kolompár Balog Tuta) közül csak az 1920-ban megszökött Sztójka Párnó élte túl a fogságot, a többiek pár éven belül ott haltak meg a korszak jellemző börtönbetegségben, tüdővízenyőben.¹ Morbid, de a korszakra egyébként nagyon jellemző érdekesség, hogy a fegyházban meghalt egyes bűnözők koponyáját tudományos célokra – az akkoriban elfogadott kriminálantropológiai irányzatra figyelemmel – használták fel. Tudjuk például, hogy 1877-ben az illavai fegyház főorvosa 16 koponyát küldött a budapesti királyi egyetem bonctani múzeumának, melyekről Lenhossék József közölt tanulmányt.²

¹ Akkoriban a börtönpopuláció 30–35%-a meghalt, a halálozási ok pedig 85–90%-ban a tüdővízenyő volt. Csenedőrségi Lapok. 1914. évi 30. szám

² LENHOSSÉK JÓZSEF: Tizenhat súlyos büntetett koponyája. Orvosi Hetilap. 1878. 3. sz. (június 30.) 33–46.

Az illavai fegyház korabeli képeslapon

Bizonyára nem ezért, hanem a mostoha elhelyezési és életkörülmények és az ott őrzött fegyencek (akiket a börtönszlengben „mázás” embereknek neveztek)³ veszélyessége miatt, az illavai fegyházban történelme során többször volt zendülés, ezért is indokolt történetünket címében évszámmal megkülönböztetni. Az első nyilvánosságot kapott igen súlyos cselekmény még 1888. augusztus 2-án történt és a fegyőrök közül egy halálos áldozatot és több sebesültet is követelt. A lázadás után hat elítéltet, akiket „a fegyház kérlelhetetlen szigora sem bírt megszelídíteni,” állítottak a trencséni törvényszék elé azzal a váddal, hogy előre megfontolt szándékkal meg akarták gyilkolni a fegyház igazgatóját – a zendülés az ő jelenlétében robbant ki –, és kitörést szerveztek. A háromnapos, a fegyházban megtartott helyszíni tárgyalásról a sajtó részletesen beszámolt, a közölt fegyencvallomások némelyike ehetetlen, megzöldült szalonnáról és rendkívüli szigorrról, sőt bántalmazásról számolt be.⁴ A bűnperben a vádlottak közül két személyt felmentettek, a legsúlyosabb cselekményekkel vádolt Vass Sándor harmincéves parasztleánnyal szemben – aki a cselekmény idején rablógyilkosságért kiszabott tizenöt éves fegyházbüntetését töltötte – viszont halál-

³ A „megmázálták” a magyar börtönszlengben a mai napig hasonló értelemben használt kifejezés, jelentése: „hosszú szabadságvesztésre ítélték.”

⁴ Budapesti Hírlap. 1888. október 30. Az ominózus szalonnát bemutatták a tárgyaláson, még akkor sem volt semmi baja.

büntetést szabtak ki. Az ügy a fellebbezések miatt végül 1889. március 15-én került a Curia elé, ahol azonban az emberöléssel kapcsolatban nem látták bizonyítottnak az előre kiterveltség vádját, így a vádlott elkerülte az akasztófát, de további öt évi fegyházbüntetésre ítélték és társai is hasonlóan súlyos büntetéseket kaptak.⁵

A népdalokban megénekelt, több írók által (például Jókai Mór, Mikszáth Kálmán) többször is megemlített, egyszerre körülbelül hatszáz elítéltet befogadó illavai fegyház tehát békeidőben is kemény helynek számított, ami háborús körülmények között bizonyára még fokozható is volt. Az 1914-ben kitört első világháború történései kezdetben azonban nem érintették a fegyház jogi státuszát, továbbra is a legsúlyosabb, *civilek* által elkövetett bűncselekmények elítélteit zárták falai közé. Ugyanakkor már 1916-tól, jellemzőbben 1917-től a háborús nélkülözés, az egyre fokozódó élelmiszerhiány, a csapattestüktől elszakadt, illetve (néha fegyveresen) megszökött és az országban kóborló (sokszor a háború borzalmi miatt mentálisan is sérült) katonák miatt a közbiztonság helyzete drámai módon megváltozott, brutális – akár többszörös – rablógyilkosságokra és egyéb súlyos bűncselekmények elkövetésére került sor országszerte.⁶ A kialakult helyzet miatt a központi kormányzat 1918 nyarán több, a közbiztonsággal kapcsolatos intézkedést is hozott, így megváltoztatták azt a gyakorlatot, hogy a bűncselekményt elkövető katonát az eljárás lefolytatása helyett egy frontra tartó menetszázadba osztották be, mert bebizonyosodott, hogy ezek a személyek általában a legelső alkalommal egyszerűen megszöktek.⁷ Bevezették a veszélyes büntettes kategóriáját, amelyet a polgári nyomozó hatóságok állapíthattak meg, miután meggyőződtek a katona személyazonosságáról és arról, hogy korábban volt-e már büntetve. Ezeket a katonákat le kellett tartóztatni, korábbi büntetésüket, ha még nem töltötték le, végre kellett hajtani, egyben elrendelték, hogy a hat hónapot meghaladó szabadságvesztés végrehajtását azonnal meg kell kezdeni, a jogerős ítéletet nem lehetett félbeszakítani vagy végrehajtását elhalasztani.⁸ Az intézkedéseknek része volt az is, hogy az igazságügyi miniszter 39.101/1918. I.M. számú 1918. augusztus 17-én kelt rendeletével az illavai országos fegyintézetet ideiglenesen a honvédelmi miniszter rendelkezésére bocsátotta azzal a céllal, hogy a katonai bíróságok által szabadságvesztésre ítélt büntetését ott hajtsák végre. Bizonyos azonban, hogy az illavai fegyintézet kiürítése, illetve az ott szabadságvesztésüket töltők átszállítása a közeli lipótvári fegyintézetbe már jóval a miniszteri rendelet kiadása előtt megke-

dődött, hisz arról a sajtó általánosságban már június közepén beszámolt, 1918. július 21-én pedig az akkoriban nagy publicitást kapó „posztócsalási” ügy elítélteivel kapcsolatban is megírta a fegyház katonai hatóságok részére történő átengedését.⁹ Az is bizonyos, hogy a „polgári” elítéltek elszállítása hosszabb időt vett igénybe – például saját bevallása szerint Nick Gusztávot, Mágnás Elza gyilkosát is csak 1918. szeptember 29-én szállították át Lipótvárra¹⁰ – és a kitörés napjáig ez nem is történt meg mindegyikükükénél. Ezt az is alátámasztja, hogy a kitörésben résztvevő, Vácott újra elfogott fegyencek között 12 olyan volt, akit még korábban a polgári bíróság ítélt el „civil” bűncselekményekért.¹¹

1918 nyarának közepétől tehát folyamatosan szállították a katonai bíróságok által elítélt fegyenceket Illavára, illetve az ottani rabokat más, elsősorban a lipótvári fegyintézetbe. Elítélt bőven akadt, hisz a hadseregben 1918 elejétől már nemcsak egyéni dezertálások, hanem egyre többször csoportos parancsmegtagadás, sőt zendülés is előfordult a szigorú, gyakran már az első szökést halállal büntető ítéletek ellenére is. Egy ilyen – Ummerhoffer Ferenc sebesült népfelkelőn Kecskeméten nyilvánosan végrehajtott – kivégzésről közölt *Az Est* realisztikus tudósítást 1918. május 1-jén,¹² amely egy több mint tíz évvel később megjelent újságírói memoár szerint *akaratlanul szétnyitotta azoknak az elítelt katasztrofális tüneteknek a kárpitját, amik a nagy összeomlást megelőzték*.¹³ A nagy összeomlás pedig már pár hónapon belül megtörtént és Magyarország számára katasztrofális következményekkel járt...

Az 1918-as fegyenckitörés az úgynevezett őszirózsás forradalom történetének eddig nem ismert,¹⁴ illetve agyonhallgatott epizódja, amelyről a két világháború közötti szakirodalom is csak egy pár sort közölt,¹⁵ a második világháború utáni szak-

⁹ Pesti Hírlap. 1918. július 21. Az akkoriban rendkívül nagy felháborodást okozó bűnügyben egy őrnagyot vesztegettek meg kereskedők, akik így rendkívül rossz minőségű egyenruha posztót tudtak óriási haszonnal eladni a hadseregnek.

¹⁰ Szűcs Nándor: Régi bűnesetek. Mágnás Elza gyilkosának őszinte vallomása a gyilkosságról és arról, ami azóta történt. Tolnai Világlapja. 1934. július 11. 40–42.

¹¹ MNL–PML. VII. 101. Váci kir. Országos Fegyintézet iratai 1855–1944. B. Fegyencek törzskönyvei. 159. kötet pl. 262–266. szám alatti törzskönyvek

¹² FARAGÓ Miklós: Egy szökött katona kivégzése Kecskeméten. *Az Est*. 1918. május 1. 3.

¹³ RÓNA Lajos: Harminc év az újságíró-pályán: békében, háborúban, forradalomban. A szerző kiadása. Budapest, 1930. május hó. II. kötet 616. Ummerhoffer Ferenc kivégzéséről, „felháborító haláláról” még az 1970-es években is írt az akkori sajtó, (Szabad Föld. 1978. április 2.) csak azt a tényt felejtette el közölni, hogy a rengeteg szökés miatt 1918. március 20-tól statárium volt érvényben, Ummerhoffer pedig a halálos ítélettel szankcionált szökése előtt már hét (!) ízben hagyta el önkényesen csapattestét. Pesti Hírlap. 1919. november 20.

¹⁴ A szerző egy korábbi írásában már megemlítette a történetet lásd: IBOLYA Tibor: Kriminálisztika-történeti tanulmányok. Budapest: Patrocinium Kiadó (2015). 155–156.

¹⁵ Dr. SZÖLLÖSY Oszkár: Magyar börtönügy. A büntetések és biztonsági intézkedések végrehajtása. Második, bővített kiadás. Budapest 1935. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság Kiadása. 49.

⁵ Budapesti Hírlap. 1889. március 16.

⁶ Móróc Zsigmond *Szegény emberek* (1916) című novellája, amelynek a frontról szabadságra hazatérő katona főszereplője rabló- és gyermekgyilkosságot követ el, nemcsak általánosságban szólt a háború elembertelenítő hatásáról, de nagy valószínűséggel már erre a helyzetre is reflektált.

⁷ 1918 elején becslések szerint kb. ötvenezer (!) szökött katona bujkált Budapesten.

⁸ Nyírvidek. 1918. június 11.

irodalom pedig gyakorlatilag semmit. Ennek – ahogy azt majd látni fogjuk – mindkét kurzus esetén az volt az oka, hogy a valóság feltárása nem illett egyikük történelemszemléletének narratívájába sem. Szöllősy könyvéből tényszerűen annyi tudható, hogy a forradalmi megmozdulások hírére 1918. november 2-án az illavai fegyházban lázadás tört ki, melynek során több száz fegyenc lefegyverezte az öröket, majd hatalmukba kerítve egy vonatot, megindultak Budapest felé. A szerelvényt azonban Vácán feltartóztatta egy katonai különítmény és géppuskával tüzelt a szökevényekre, az életben maradt fegyenceket pedig beszállították a váci fegyintézetbe. Az esetről Tormay Cécile is írt a *Bujdosó könyv* november 2-ai bejegyzésében:

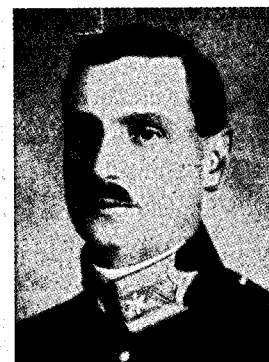
„...fosztogatnak, mint az illavai fegyencek. A forradalom hírére azok is kitörttek. Vonatot kerítettek maguknak és fegyveresen jöttek Pest felé. Vácott egész csata fejlődött, sok a halott, a sebesült, a többi pedig megugrott...”¹⁶

Szöllősy és Tormay fenti sorai még a történesek valódi lefolyásának leírására sem elégségesek. Minden bizonnyal további kutatást igényel az is, egyáltalán hogyan került sor az elítéltek kitorására és a „fegyencvonat” elindulására Budapest felé. Egy újságcikk szerint miután a rabok tudomást szereztek a budapesti forradalmi megmozdulásokról, kitörttek celláikból és Németh Emil fegyházigazgató – akit a cikk tévesen Imrének nevez – látva jelentős számbeli fölényüket, a vérontás elkerülése érdekében az őrségnek nem adott utasítást az ellenállásra. A rabok ezután az illavai állomáson vonatot szereztek és átmentek a közeli Lipótvárra, hogy az ottaniakat is csatlakozásra készítsék, az őrszemélyzet azonban ott ezt megakadályozta. Ezúton indultak el a megszerzett vonattal Budapest irányába.¹⁷ A Vácson történt tragikus események, illetve azok közvetlen előzményei és utóélete a fentiekhez képest azonban jobban rekonstruálhatók.

Az első világháború legvége Vácot katonasággal telezsúfolva találta, a Duna parti városban több kisebb-nagyobb katonai csapattest is állomásozott. Már korábban is Vác volt a székhelye a császári és királyi 2. vasúti ezrednek, melynek pótzászlóalja (parancsnok; Illés Elemér őrnagy) és törzse nyár közepétől a városban tartózkodott. Még őket megelőzően 1918 áprilisában érkezett meg Bécsből az újonnan Vácra rendelt honvéd fényszórós tanfolyam – körülbelül ötszáz katona és harminc tiszt, parancsnok Klár Rezső százados –, akik az úgynevezett alsó kaszárnyát megosztva használták a szintén a városban állomásozó honvédhuszár géppuskás tanfolyam katonáival.¹⁸ A géppuskás tanfolyam, illetve a városban állomásozó összes honvédalakulat parancsnoka, Rády József százados volt, aki a híres magyar királyi buda-

pesti 1. honvéd huszárezred tisztjeként a világháború legelejétől a géppuskás osztag tisztje, majd parancsnoka. 1916. szeptember 16-án bekövetkezett sebesüléséből felgyógyulva vezényelték Vácra a lovas géppuskás kerethez.¹⁹ Jellemző, hogy közvetlenül az összeomlás előtt a városban olyannyira sok katona volt elszállásolva, hogy az odaküldeni tervezett m. kir. 40. nehéz tüzérezred pótütegének már nem jutott hely.²⁰ Az őszirózsás forradalom győzelme után a városban továbbra is rend és nyugalom uralkodott, komolyabb rendezavarás nem történt, ami elsősorban a létszámában ugyan megfogyatkozott – hisz a nem magyar nemzetiségű katonák többsége anyaországába távozott –, de még mindig a városban állomásozó és katonai fegyelmét megtartó magyar katonai alakulatoknak és parancsnokaiknak volt köszönhető. Október 31-én Vácott is megalakult a nemzeti tanács, annak élére azonban a térség korábbi országgyűlési képviselője (és későbbi főispánja) dr. Preszly Elemér került, aki a közellátást is haladéktalanul megszervezte. A nemzetőrség úgyszintén megalakult, vezetői a városban állomásozó katonai alakulatok fentebb már megnevezett parancsnokai lettek.²¹

Az illavai rabok 1918. november 2-án szombaton „törttek” (valójában inkább sétáltak) ki a fegyházból és indultak el Budapest felé vonattal. Megállításukra a Váci Hírlap pár nappal későbbi cikke szerint maga a Károlyi-kormány hadügyminisztere – aki ekkor Linder Béla volt – adott aznap este parancsot, ami, ha igaz, azért érdekes, mert Linder pont aznap mondta el hírhedt beszédét, mely szerint *nem kell hadsereg többé, nem akar több katonát látni*. Hogy a parancs tényleg tőle származott-e, nem tudható, de azt levéltári forrás támasztja alá, hogy a váciak még kellő időben, aznap délután az érsekújvári vasútállomástól távbeszélő

Rády József

Zoltán Hugó

¹⁶ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv*. Lazi kiadó, 2009. Az események időrendje miatt a bejegyzés eredetileg bizonyosan nem november 2-án kelt.

¹⁷ Pesti Hírlap. 1918. november 5.

¹⁸ Váci Hírlap. 1918. április 21.

¹⁹ A m. kir. budapesti 1. honvéd huszárezred és m. kir. 1. népfelkelő huszárosztály története 1869–1918. Budapest, 1927. 58. Vitéz Rády József huszárezredesként vonult nyugdíjba (megkapta a címzetes vezérőrnagyi rendfokozatot). A magyar vívósport kiemelkedő alakja, az 1924-ben olimpiai ezüstérmes, 1928-ban olimpiai aranyérmes nyert kardcsapat tagja volt. 1957. október 11-én hunyt el Balatonkenesén, a budapesti Új Köztemetőben van eltemetve.

²⁰ Váci Hírlap. 1918. szeptember 8.

²¹ Váci Hírlap. 1918. november 10.

útján szereztek tudomást a fegyencvonat érkezéséről.²² A katonák eredeti terve szerint be sem engedték volna a vonatot Vácra, hanem még a városon kívül a balassagyarmati utat átívelő vasúti híd előtti bemélyedésben a sínt felszedve siklatták volna ki a szerelvényt. Végül nem ezt a megoldást választották, a géppuskásokat a váci vasútállomás indóházánál állították fel és az éjfél után egy óra körül beérkező vonatot mindkét oldaláról a fényszórósok által felállított katonai reflektorokkal világították meg. Ezt nagy valószínűséggel Zoltán Hugó tartalékos főhadnagy (civilben vegyész-mérnök), a fényszórós tanfolyam oktatótisztje irányította, akiről már halála után megjelent katonai életrajzában azt közölték, hogy az összeomláskor visszamaradt bajtársaival letörte az illavai fegyencclázadást.²³

Mivel a megadásra felszólító parancsra a vonatról állítólag egy lövéssel válaszoltak, Rády parancsot adott a géppuskásoknak, akik a jól megvilágított vonatot mindkét oldalról tűz alá vették. A lövöldözés körülbelül tíz percig tartott, majd a fegyencvonat utasai megadták magukat. Azt, hogy mégsem egyoldalú mészárlás történt és a vonaton utazók részéről mégiscsak volt valamilyen ellenállás, az támasztja alá, hogy a *Népszava* közölt egy öt főből álló listát azokról a lőtt sebet kapott súlyos sebesültekről is, akik a „karhatalmi erők” oldalán harcolva sebesültek meg.²⁴ A halálos és sebesült áldozatok számáról egyébként az újságok eltérő adatokat közöltek; a Váci Hírlap szerint 12, a fővárosi lapok szerint jóval több, 50 körüli volt a halottak száma, akik közül 36-ot már Vácra leszedtek a vonatról, a többiek azok a vonaton meghalt sebesültek voltak, akikkel a vonat végül befutott Budapestre. A vonat továbbengedése valószínűleg pont azért került sor, mert Vácnak nem volt elég kapacitása az összes sebesült ellátására. Az újságok szerint az értesített mentők a Nyugati pályaudvaron várták a vonatot, majd a sebesülteket a Rókus Kórházba, a halottakat a Törvényszéki Orvostani Intézetbe szállították.²⁵ Az eredetileg a Váci Irgalmasrendi Kórházba szállított sebesülteket is másnap továbbszállították Budapestre. Az eseményeket követően a váci nemzeti tanács testületileg kivonult a kaszárnyába, ahol dr. Preszly Elemér hazafias beszédben köszönte meg a katonák teljesítményét és minden résztvevő katonára 100 korona jutalmat is kapott.²⁶ Az akció katonai parancsnoka, Rády József nagy valószínűséggel ezért a teljesítményéért nyerte el később a Horthy Miklós által 1922-ben alapított Magyar Koronás Bronzérmet, legalábbis ezt

²² Vác Város Levéltára V.93–c 1395/1934.

²³ Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban. Szerk. JACOBÍ Ágost. Budapest, 1938. 538.

²⁴ *Népszava*. 1918. november 5. A sebesült katonák; Totoska Alexa, Reppel József, Valkó József, Bena Antal, Hrubony Mátyás

²⁵ Budapesti Hírlap. 1918. november 5., *Népszava*. 1918. november 5.

²⁶ Váci Hírlap. 1918. november 10.

közölte ügyvédje egy 1925-ös rágalalmazási perben, amelyet Rády egy alezredes ellen indított, aki korábban 1918–1919-es tevékenysége miatt feljelentette őt, többek között azt állítva, hogy gyáván megfutamodott az illavai rabok elől.²⁷ A kitüntetés odaítélését az is valószínűsíti, hogy Rádyt 1928-ban olimpiai teljesítménye miatt a Kormányzó *újlagos* dicsérő elismerésben részesítette.²⁸

A katonai diadalt beárnyékolja az a tény, hogy a hírlapok szerint a vonatról leszállítottak között eleve volt hatvan-hetven olyan hazafelé igyekvő katona, aki csak véletlenül keveredett a fegyencek közé. Valószínű, hogy a halottak és sebesültek között is voltak ilyenek, ezt támasztja alá az a levél is, amit a budapesti városparancsnok, mint a rákoskeresztúri Hősi Temető felügyelője intézett 1934-ben a Váci Polgármesteri Hivatalhoz. Ebben érdeklődött arról, hogy a saját feljegyzéseik szerint hat olyan váci illetőségű személyt temettek el a temetőben, akik 1918. november 5-én *zendülés alkalmából lövettek agyon*,²⁹ akikről nem tudják, hogy méltók-e arra, hogy a Hősi Temetőben nyugodjanak. A polgármester válaszában közölte, hogy a halottak kilétéről, vagy személyazonosságáról felvilágosítást adni nem tud, majd röviden leírta az illavai vonat történetét, azt állítva, hogy az illavai rabok azért indultak Vácra, hogy az ott fogvatartottakat is kiszabadítsák, mert *általános fosztogatást szándékoztak véghez vinni*. A polgármester szerint az összes halott a vonaton maradt és sem a halottak, sem a sebesültek számáról megbízható adat nem áll rendelkezésre, ugyanakkor *nagyon valószínű, hogy a vonaton lévők legtöbbször katonának ment*,³⁰ ami azonban nem jelenti egyben azt is, hogy a vonaton lévők mindegyike szökött illavai rab volt...

A magát megadó 229 fegyencet beszállították a váci fegyházba, ahol a fegyenc törzskönyvek alapján 1918. november 3-án reggel négy órakor kezdték meg a befogadásukat,³¹ személyazonosságuk megállapítása érdekében állítólag az illavai fegyházigazgatót és az őrszemélyzet tagjai közül többeket is berendeltek Vácra.³² Ez valószí-

²⁷ Esti Kurír. 1925. március 15.

²⁸ Budapesti Közlöny. 1928. szeptember 7. A Magyar Koronás Bronzérmet a Kormányzói Dicsérő Elismerés látható jeleként adományozott kitüntetés volt. Az Újlagos Dicsérő Elismerés jeleként a Magyar Koronás Ezüstérmet adományozták.

²⁹ Nevük: Bugoti János, Halett Ádám, Hegyesi Imre, Hordi Lajos, Török Ödön és az 1918. december 5-én a 16. számú Hadikórházban meghalt Csokivai Lajos. A megkereséshez csatolt névsorhoz írt november 5-i dátum *a halál időpontját jelzi*, így ebből arra lehet következtetni, hogy ezek a személyek a vonaton szerzett sebesülésükbe haltak bele.

³⁰ Vác Város Levéltára V.93–c 1395/1934.

³¹ MNL–PML. VII. 101. Váci kir. Országos Fegyintézet iratai 1855–1944. B. Fegyencek törzskönyvei. 159. kötet 260–488. szám alatti törzskönyvek. A beszállítottak közül egy személy (488. törzskönyv) pár nap múlva, 1918. november 12-én elhunyt és bár nincs adat arra, hogy sebesült lett volna, de az nem is zárható ki.

³² Pesti Hírlap. 1918. november 5.

nűen tényleg megtörtént, hisz a törzslapok alapján egyetlen elítélt személyazonosságát sem kellett később módosítani és mindössze 34 olyan személy volt, akiről a befogadásakor nem tudták pontosan megállapítani, hogy milyen bűncselekmény miatt, melyik bíróság, milyen ítéletet szabott ki vele szemben. A büntetés-végrehajtás szervezete tehát Vácott tökéletesen működött.

Elismerve, sőt hangsúlyozva azt, hogy a váci fegyházba szállított 229 illavai szökevény fegyenc nagy valószínűséggel nem tekinthető reprezentatív mintának az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús katonai ítélkezésével kapcsolatosan, néhány adatra azért érdemes felhívni a figyelmet. A szökevény fegyencek 61%-a (140 fő) vallotta magát magyar anyanyelvűnek, ami figyelembe véve azt a tényt, hogy az illavai fegyházban, békeidőben egyszerre 500–600 ember raboskodott, bizonyára nem tekinthető reális aránynak, a fegyházból aznap bizonyosan többen szöktek meg. Ezt támasztja alá az is, hogy a magyarokon kívül az elfogottak között mindössze hárman voltak szlovák, illetve cseh anyanyelvűek, a többi zömmel román és szerb volt. Ennek csak az lehetett az oka, hogy Magyarország felé a magyarok, illetve a tőlünk délre, délkeletre és keletre élő népek szökevényei indultak el. A törzskönyvek alapján 195 fegyencről lehetett megállapítani, hogy milyen bűncselekmény miatt volt elítélve. Közülük 109-et szökés miatt (is) elítéltek, ebből 86 volt magyar anyanyelvű, ami a fentiek alapján szintén torz adat lehet. Ugyanakkor az állam hadiereje elleni büntett³³ miatt elítélt 39 fegyenc közül csak egy volt magyar anyanyelvű és nem volt magyar a felségárulásért vagy zendülésért elítéltek között sem. Ebből azt az okszerű – és történelmileg közhelynek számító – következtetést lehet levonni, hogy a magyarok hűségesebben szolgálták a Monarchia ügyét, mint a velünk élő nemzetiségek.

A 229 szállított „illavai” közül 78 két hónapon belül, még 1918-ban – zömmel az 1918. december 24. kelt 11.109/1918. hadügyminisztériumi rendelet alapján – közkegyelemmel szabadult. A többiek – kevés kivétellel – 1919-ben már a Tanácsköztársaság kikiáltása után szintén szabadultak, sokukat május 15-én a volt katonai bíróságok/ügyészségek mellett működő likvidációs bizottság határozata alapján a váci direktoriumnak adták át. A likvidációs bizottságokat a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 16-án kelt LXII. számú rendeletével azért hozta létre, hogy a régi rend alatt megindított, illetve jogerősen már befejezett, de végre még nem hajtott büntetőügyeket átvizsgálják. A rendeletben konkrétan meghatározták azokat a szempontokat, amelyek teljesülése esetén a büntetőeljárást feltétlenül meg kellett szüntetni. Ha a tanács olyan határozatot hozott, hogy az eljárást vagy a kiszabott büntetés

³³ A 2012. évi C. törvényben (Btk.) a 260. § alatt szabályozott az *ellenség támogatása* nevű büntett korabeli megfelelőjének elnevezése

végrehajtását folytatni kell, akkor az ügyet a forradalmi törvényszékhez kellett áttenni.³⁴ A szökevények között összesen 18 gyilkos,³⁵ illetve rablógyilkos volt, ezek közül kettő – egy szerb és egy román – megszökött, egy román nemzetiségűt 1919. november 12-én átadtak a váci román térparancsnokságnak, négyen még 1918 decemberében a közkegyelmi rendelkezések hatálya alá estek, kettő kivételével a többiek pedig vagy letöltötték a büntetésüket (valószínűsíthetően az a nyolc elítélt is, akiket július végén átszállítottak a soproni fegyházba) vagy az 1920-as években amnesztiával szabadultak. A likvidációs tanács határozata alapján szabadlábra helyezett két gyilkos szabadításának oka nem ismert, az viszont látható, hogy a háború előtt vagy alatt a legsúlyosabb élet elleni bűncselekményeket elkövetők elítélését jellemzően a Tanácsköztársaság sem kérdőjelezte meg. Ezt persze a két háború között utóbb igyekeztek máshogy beállítani, hisz például a Málnás Elza sérelmére elkövetett gyilkosság hírhedt elkövetőjéről, Nick Gusztávról is azt állították a korabeli lapok, hogy az illavai fegyencváladás kapcsán kiszabadult, majd Magyarországon Szamuely Tibor egyik terrorlegényeként, sőt Kun Béla testőreként a bolsevik diktatúra aktív szereplője volt.³⁶ Írták ezt annak ellenére, hogy 1919. november 7-ig (a fegyencváladás idején Lipótváron, utána 1920. december 15-ig Illaván, majd Vácott) folyamatosan börtönben ült.³⁷

Ugyanakkor például a Vácra befogadott illavai szökevények között volt egy Rosenfeld Jenő nevű rab, akiről befogadásakor nem tudták megállapítani, hogy milyen bűncselekményeket követett el és azokért milyen büntetést kapott. Váci törzskönyvből csak az állapítható meg, hogy 1919. április 16-án a Budapesti Katonai Forradalmi Törvényszék határozata alapján átkísérték Budapestre. Ez a személy nagy valószínűséggel azonos azzal a Rosenfeld Lajossal, akit rablógyilkosságért 1913-ban tizenöt évre ítélték, az illavai szökevények között volt,³⁸ majd vörös katonának állt, a komün bukása után pedig 1923-as elfogásáig dr. Medveczki Emil néven többek között házasságszédelgésből élt.³⁹ Az 1920-as években egyébként a lapok többször is írtak

³⁴ Szabályrendeletek 28. A Vörös Hadsereg Rendeletei. 1919. április 26.

³⁵ A gyilkosság szó ma már nem jogi terminus technicus, korábban azonban az volt, a történetek idején hatályos Csemegi-kódexben és az 1855-ben császári nyílt parancssal kiadott katonai büntető törvénykönyvben az előre megfontolt szándékból elkövetett emberölést nevezték gyilkosságnak.

³⁶ Pl. SZÉKELY Vladimír: Rovott múltúak a proletárdiktatúrában. Tolnai Világlapja. 1919. szeptember 20. Számtalan újságcikk mellett ezt állítja Tormay Cécile *Bujdosó* könyvében is.

³⁷ A Málnás Elza-gyilkosságról és Nick Gusztávról bővebben *IBOLYA Tibor*: Kriminálisztikatörténeti tanulmányok. Patrocinium Kiadó, Budapest (2015) 104–143.

³⁸ MNL–BFL VII–102.a. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogház iratai. 1923. évi 1917. fogolytörzskönyv. Rosenfeld Lajos fogolytörzskönyve azt tartalmazza, hogy Illaváról 1918. december 3-án szökött meg, ami így nagy valószínűséggel tévesen került a törzskönyvbe.

³⁹ Budapesti Hírlap. 1923. március 6.

újra bűncselekményeket elkövető volt illavai szökevényekről, így hattedágú ékszerbolti betörőbandáról,⁴⁰ vagy szerelme miatt a háború alatt katonaszökevénné váló fiatal hadnagyról,⁴¹ ám ezek a cikkek – különösen az utóbbi – inkább voltak a hírlapírói fantázia, mint a tényszerű újságírás termékei.

A tényszerűség alapján az is cáfolható, hogy az Illaváról megszökött fegyencek fosztogatási céllal indultak volna el Budapest felé. Jellemző, hogy ezt egyetlen, a történésekkel egyidejű forrás sem tartalmazza – Tormay naplóbejegyzése bizonyosan utólag keletkezett – a váci polgármester által 1934-ben írtak pedig már ennek a narratívának megfelelően írták le a szomorú történetet. A proletárdiktatúra bukása után berendezkedő hatalomnak megfelelő volt a *borzalmas halálvonat* legendája, amin az illavai fegyencek *hozzák a gyilkolás és vörös kakas rémét az őszirózsás, vesztét ünneplő Budapestnek*.⁴² Az senkit nem érdekelt, hogy a valóságban ezeknek a fegyenceknek a döntő többsége egyszerű magyar, román és szerb nemzetiségű katonaszökevény volt, akik a vesztes háború után csak haza akartak végre jutni. A hazafelé vezető út pedig számukra Budapesten keresztül vezetett. Ezért nem volt az elfogottak között egyáltalán osztrák és csak egy-két cseh és szlovák és ezért engedték szabadon pár hónapon belül a szökevények döntő többségét.⁴³

Nem cáfolható, hogy az illavai fegyházból az igazgató erélytelensége⁴⁴ miatt kiszabaduló elítéltek akár fegyverrel kényszerítették a vonatot Budapest felé, a vonaton azonban rajtuk kívül – több forrás szerint – utaztak haza igyekvő katonák, sőt talán civilek is. A vonat megállításának jogszerűsége és szükségessége tehát nem vitatható, ugyanakkor géppuskákkal történő lövetése nem biztos, hogy kellően átgondolt volt. Nehezen elképzelhető ugyanis, hogy a váci vasútállomáson géppuskafészeket felállító, a szerelvényeket fényszórókkal megvilágító szervezett katonaságnak a szökevények kézfegyverekkel felszerelt csoportja ténylegesen ellen akart volna állni. Az akkori kiélezett helyzetben és sokszor zűrzavarban könnyen terjedtek az álhírek, hisz még a Vácott állomásozó és a rendet biztosító katonaságról is elterjedt – igaz már 1919 januárjában –, hogy a legénység nyolcórás szabadrablást követel, amit kénytelenek voltak újságikkben cáfolni.⁴⁵ Könnyen lehet, hogy az utólag túlzottnak tűnő – ártatlanokat is veszélyeztető – fegyverhasználatra egy ilyen álhír

⁴⁰ Népszava. 1920. május 12.

⁴¹ Pesti Napló. 1926. június 26.

⁴² Budapesti Hírlap. 1919. november 7.

⁴³ A történet az őszirózsás forradalomról vallott Kádár-kori narratívába sem illett bele, hisz az a frontról – és nem korábbi elítélésük miatt a katonai fegyintézetekből – hazaözoőnlő elégedetlen katonatömegekről szólt.

⁴⁴ Németh Emil fegyházigazgató a forradalmakat követően azonnal önként lemondott állásáról. Igazságügyi Közlöny. 1920. január 31.

⁴⁵ Váci Hírlap. 1919. január 15.

(például a fosztogatás szándéka) vagy egy eldördült lövés utáni tüzpánik miatt került sor, ami egyébként Vácott két héttel később megismétlődött: hazafelé tartó és a vonatuk átvizsgálását megakadályozni akaró cseh nemzetiségű katonákra nyitottak tüzet a nemzetőrök. A lövöldözésnek cseh oldalról három halottja és több súlyos sérültje volt.⁴⁶

Az incidensről beszámoló helyi újság a csehek bosszújától féltette Magyarországot. A cikk szerzője bizonyára nem sejtette, hogy a hamarosan megalakuló Csehszlovákia vezetése 1920-ban a felvidéki magyar értelmiség színe-javát túsul lefogva pont az illavai fegyházat fogja kijelölni fogvatartásuk színhelyéül. Ez azonban már egy másik történet.

⁴⁶ Váci Hírlap, 1918. november 17.

A BÍRÓI KAR „SZORONGATÁSA” AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az 1920. szeptember 4-én kihirdetett és életbe léptetett a kir. ítéldbírák és a kir. ügyészek státusáról szóló 1920:20. tc. (státustörvény) 1. §-a kimondta, hogy „az ítéldbírák és az ügyészek kivételnek az állami tisztviselők részére megállapított fizetési osztályokból és külön fizetési csoportokba soroztatnak”.

Az új szabályozás szerinti illetményeket 1920. július 1-jével kapták kézhez a bírók és az ügyészek. Bár a törvény elsődleges célja a bírói fizetésrendezés volt, a kortársak úgy vélekedtek, hogy a bírók és az ügyészek továbbra sem tudnak javadalmazásukból megélni.¹

1921 elején a Baján és környékén, a szerbek által megszállt területeken dolgozó bírók és bírósági alkalmazottak még az ország többi részén működő bírónál is rosszabb helyzetben voltak. Mivel megtagadták a szerb állameskü letételét, hónapokon keresztül nem kaptak fizetést. Ennek ellenére lelkiismeretesen ellátták hivatalukat, és a város polgárságának önkéntes adományaiból éltek: a peres felek a rendes bélyegilletéken felül ötven koronányi összeget fizettek a bírósági alkalmazottak javadalmazására, valamint természetben – gabonával, zsírral, főzelékfélékkel és tüzelővel – is segítették a bírákat.²

1921-ben Tomcsányi Vilmos igazságügy-miniszter a bírói karra is kiterjesztette az állami tisztviselők és egyéb alkalmazottak által a megállapított hivatalos időn túl teljesített munkának díjazása tárgyában kiadott 9.600/1920. M. E. számú rendelet hatályát (31.235/1921. I. M. VIII. számú rendelet). Az igazságügy-miniszteri rendelet két kategóriát állított fel a hivatalos időn túl teljesített munka díjazására.

Az egyik kategória szerint, ha nőtt a tárgyalási napok száma, a bíró minden újabb tárgyalási napért, „hozzáadva a tárgyalás előkészítésével, a tárgyalással és a határozat megszövegezésével eltöltött munkaidőt is”, két teljes délután óradíjának megfelelő 96 K díjazásra volt jogosult. A másik kategória szerint az ítéldbírónak írásban kellett köteleznie magát arra, hogy hétköznaponként az öt óra „hivatalos időt” betartja, az ezen időn túl végzendő munkáért pedig a 9600/1920. M. E. számú rendeletben foglaltaknak megfelelően jogosult díjazásra. Ezen munkadíjak felszámításának

csak az igazságügy-miniszter előzetes engedélye alapján volt helye. Az engedélyt a miniszter csak akkor adta meg, ha a bíróság „munkamennyisége” azt indokoltta.³

A rendelettel kimondott „öt óra hivatalos idő” teljes mértékben új megközelítést jelentett, mivel addig a bírónak, ha „munkájának minősége hivatalához nem kötötte”, nem kellett a bíróságon tartózkodnia, és senki nem ellenőrizte, hogy mikor és hol végezte el munkáját. Mivel a bírói szolgálat „nem a kéz, hanem a fej munkája”⁴ – gondoljunk a peranyag és a vonatkozó jogszabályok alapos áttanulmányozására, a joggyakorlat kutatására és a felmerült kérdések eldöntésére –, az nem igazán teljesíthető „óraszámra”.

Bár a túlmunka díjazása elsődlegesen a bírák anyagi helyzetén igyekezett javítani, célszerűségét tekintve számos aggály merült fel, még olyan bírák részéről is, akik hivatali idejüket jócskán meghosszabbítva otthon is „megfeszített munkát fejtettek ki a hazavitt akták elintézésével”. Voltak olyan bírók, akik a túlmunka díjazásáról egyszerűen lemondtak, elkerülendő azt az esetleges vádat, hogy a külön díjazásra tulajdonképpen nem is érdemesek. Voltak olyanok is, akik a külön díjazást összeférhetetlennek tartották a független bírói hivatallal, a bírói méltósággal.⁵

A bírói kar fizetésrendezését célzó törekvések:

1922 nyarán bírói és ügyészi körökben egyre többet lehetett hallani arról, hogy „illetékes helyen” már szóba került a státustörvény egyes rendelkezéseinek módosítása. A bírói kar a törvény gyakorlati alkalmazását „helytelen irányúnak” tartotta, példaként említették, hogy 1921 novemberében egy alkalommal – az illetményeket változatlanul hagyva – több mint kétszáz bírói címet adományoztak. Sérelmezték azt is, hogy „a bírói fizetési csoportokat és fokozatokat úgy állították össze, hogy az elsőfokú bíró aggsága idejére elérheti a táblai bíró hat fizetési fokozatából a két legkisebbet s a táblai bíró is – a sár szélén – elérheti a kúriai bíró legalsóbb fizetési fokozatát, de ennél tovább egyik sem mehet, és nem érheti el soha, nagyobb címe mellett sem, a nagyobb fizetési csoport egyéb kedvezményeit és illetményeit, amelyekhez az előbbi törvények alapján a jelleg adományozása mellett nyitva állt az út.”⁶

1923-tól pedig azzal a sajnálatos törekvéssel kellett szembenéznie a bírói karnak, amely a nehezen kivívott külön státusz „lerontására” irányult, és amely az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról szóló 1924:4. tc. (szanálási törvény) alapján kiadott, az állami és vármegyei tisztviselők és egyéb alkalmazottak, valamint a honvédség, csendőrség, vámőrség, nyomőrség és államrendőrség tagjai illetményeinek

³ LUDWIG Rezső: Bírói túlóradíj. Jogtudományi Közlöny 14. (1921. augusztus 1.) 110–111.

⁴ Uo.

⁵ B. K.: Bírák túlmunkájának díjazása. Jogtudományi Közlöny 13. (1921. július 1.) 104.

⁶ A. B.: A bírói státustörvény módosítása. Budapesti Hírlap, 1922. június 25.

¹ Sorix: A kir. ítéldbírák és a kir. ügyészek státusáról szóló 1920. évi XX. tc., Jogtudományi Közlöny 18. (1920. szeptember 15.) 144.

² Közadakozásból élnek a bajai járásbírák, Friss Ujság, 1921. január 5.

újabb szabályozásáról szóló 5000/1924. M. E. számú rendeletben már „némi sikert” elért. A szanálási törvény ugyan lehetőséget adott a köztisztviselők és a bírók fizetésének mérséklésére, de csak akkor, ha azt az ország pénzügyi helyzete indokolta. Az 5000/1924. M. E. számú rendelet viszont a bírókra nézve – a köztisztviselői státusszal szemben – hátrányosabb intézkedéseket tartalmazott.

1925. május 23-án a Kúria, illetve a Közigazgatási Bíróság másodelnöke, a budapesti kir. ítélőtábla elnöke, a koronaügyész, az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület elnöke és a Közalkalmazottak Nemzeti Szövetsége bírói csoportjának elnöke közös emlékiratot intéztek a miniszterelnökhöz, az igazságügy-miniszterhez és a pénzügy-miniszterhez, amelyben a külön státusz fenntartása és a bírói és az ügyészi fizetések rendezésének szükségessége mellett érveltek, bízva abban, hogy „azok, akik e kérdésekben döntenek, bizonyára tisztában vannak azzal, hogy nem valamely tisztviselői csoport különleges kívánságairól van szó, hanem arról, hogy anyagi tartalom adassék a bírói függetlenség alkotmánybiztosítékának”.⁷

A bírói külön státusszal és a készülő státuszrendezési kormányrendelettel foglalkozott 1925. október 28-án a nemzetgyűlés 33-as szanálási bizottsága. A tervezett rendelkezések révén körülbelül 25–45 %-os fizetésemelést irányoztak elő, úgy, hogy az alacsonyabb fizetési osztályokban a fizetések elérjék a „békebeli fizetések” 80–90%-át, a magasabb fizetési osztályokban pedig 60–62%-át. A megüresedett állásokat azonnal betöltik, így a bírák előmenetele is biztosított.⁸

Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület „a legnagyobb megdöbbenéssel” értesült arról, hogy a tervezett bírói és ügyészi fizetésrendezés az 1920:20. tc.-ben lefektetett elvek és az ott kimondott aránylagosság elvének⁹ súlyos megsértésével történik.¹⁰

November 4-én Nagy Vince nemzetgyűlési képviselő interpellációt nyújtott be Pesthy Pál igazságügy-miniszterhez: „Hajlandó-e az igazságügyminister úr a bírói és ügyészi status és fizetésrendezés kérdésében eddig kifejezésre juttatott álláspontját megváltoztatni, magáévá tenni a bírói és ügyészi kar jogos érdekeit és kívánságait, és ennek megfelelően hajlandó-e a kormányon belül odahatni, hogy a küszöbön álló bírói és ügyészi státuszrendezésnél az 1920. évi XX. t.cikkben lefektetett rendelkezések, de legalább is az 1923. évi 6.000 M. E. rendelet intézkedései vétessenek figyelembe, hogy ezen túlmenő sérelem ne érhesse a bírói és ügyészi kart, és hogy

ily módon az állami tisztviselők most következő fizetésrendezésének ugyanilyen arányú előnyeiben részesüljön a bírói és ügyészi kar is?”¹¹

Az igazságügy-miniszter válaszában kijelentette, hogy „én ezt az álláspontot nem változtathatom meg, nem pedig azért, mert ha ezt megváltoztathatom, akkor a bírói érdek ellen cselekszem, mert eddig minden állásfoglalásom és minden kijelentésem igenis a bírói testület érdekében foglalt helyet. [...] az 1920:20. tc.-et – bár ez közjogilag nem létezik – a bírói függetlenség biztosítása tekintetében alaptörvénynek tekintem”.¹²

Az 1925. évi fizetésrendezéssel kapcsolatban Pesthy Pál elmondta, hogy a Népszövetség a magyar tisztviselői kar egészének fizetés- és státuszrendezésére 20%-os emelést engedett. Ebből 15%-ot fordítanak fizetésemelésre és 5%-ot státuszrendezésre. Az igazságügyi kormányzat előtt álló egyik lehetőség szerint visszaállították volna az 1918/1919. előtti állapotot, amely nyilvánvalóan az 1920:20. tc. „felrúgását” jelentette volna. A másik megoldás pedig az lett volna, hogy az igazságügy-miniszter „küzd” azért, hogy „abból a 20%-ból, amely az egész fizetési konglomerátumnak 20%-a, én a 20%-ot meghaladó mértéket tudjak kiszakítani”.¹³ Ez, még ha sikerült is volna, a többi tisztviselő számára hátrányt jelentett volna. Ezt Pesthy sem igazságosnak, sem „erkölcsileg megalapozottnak” nem tartotta.

Kimutatta azt is, hogy a bírók nem csupán 20, hanem 22%-os fizetésemelést fognak kapni. „A bírák fizetésének egyhavi összege, valamennyi bírói és ügyészi létszámot számítva, kitesz 10 488 660 000 K-át. Ennek 20%-a 2 097 732. 000 K. Ezzel szemben a kormány a bírák és ügyészek fizetésjavítására e megjelölendő rendeletben 2 290 040 000 K-át, vagyis 192 308 000 K-val többet használ fel, ami már nem 20%-os, hanem 22%-os fizetésjavítást jelent.” Az igazságügy-miniszter ugyanakkor elismerte, hogy az egyes fizetési csoportok között vannak „eltolódások”. Végezetül kijelentette, hogy ezt a fizetésrendezést nem tekinti „véglegesnek és befejezettnek”, a bírói testületnek az 1920:20. tc.-ben megállapított „arányszámnál magasabb fizetéshez joga van”, és „ha majd az összes tisztviselői fizetések eljutnak az aranyparitásig, az 1920:20. tc.-ben megállapított arányszámot feltétlenül megvalósítandónak” tartja.¹⁴

A nemzetgyűlés az igazságügy-miniszter válaszát tudomásul vette, Nagy Vince viszont továbbra is sérelmesnek tartotta, hogy a tervezett fizetésemelés elosztása „annyira antidemokratikus, hogy éppen a nagyobb számú és kisebb fizetésű, a kez-

⁷ w. r.: A bírói státusz és a bírói fizetések. Jogtudományi Közlöny 11. (1925. június 1.) 81.

⁸ Julius elsejei hatállyal lép életbe a közalkalmazottak státuszrendezése. Pesti Hírlap, 1925. október 29.

⁹ 20. § Az állami tisztviselők fizetés természetével bíró illetményeinek általános emelése esetében az ítélőbírák és az ügyészek illetményeit a megélhetési viszonyok figyelembevételével aránylagosan emelni kell.

¹⁰ A bírói fizetésrendezés. Budapesti Hírlap, 1925. október 31.

¹¹ Nemzetgyűlési napló, 1922. XXXV. kötet, 1925. október 14. – november 6., Ülésnapok 1922–460, 333.

¹² Uo. 334.

¹³ Uo. 334–335.

¹⁴ Uo. 335.

det nehézségeivel, családalapítási gondokkal küzdő alsóbb kategóriájú bírák minimális emelésben részesülnek azért, hogy ugyanebből az összes fizetésemelésből ki lehessen hozni a magasabb rangú bírák nagyobb fizetéstöbbletét”.¹⁵

1928. május 9-én az igazságügyi költségvetés általános vitája során, Váry Albert egységes párti képviselő felszólalásában sürgette a bírák anyagi helyzetének javítását. A státusrendezésről szólva hangsúlyozta, hogy a bírák a legutolsó illetményemelésnél méltánytalan helyzetbe kerültek. Mint mondta „huszonhét évi küzdelem után az 1920:20. tc. végre megvalósította a bírói és ügyészi külön státust, és fölismerete a bíró különös alkotmányjogi helyzetét, hivatását, munkáját, és honorálta azt a körülményt, hogy minden [...] mellékfoglalkozástól el van tiltva, hogy magánosoktól semmiféle adományt vagy javadalmazást el nem fogadhat, és ezért a bírák és ügyészek illetményét a többi tisztviselőkkel szemben 50–133%-ig terjedő, megfelelő többletben állapította meg, és különösen tekintettel a magasabb jogi képzettségükre, őket [...] külön bírói képesítési pótlékkal látta el.”

A státustörvény megalkotása után következő illetményrendezések ezt a fizetési többletet fokozatosan csökkentették és lefaragták. 1923-ban ez a fizetési többlet már csak 30 és 55% között mozgott, 1924-ben már csak 0 és 36% között. 1925-ben annak ellenére, hogy 1924-ben rögzítették, hogy a bírák és ügyészek illetményei tovább nem csökkenthetők, mégis további százalékokkal csökkentették, úgyhogy „ma 0–17% az a fizetési többlet, amely a bírót és az ügyészt megilleti, ami azt jelenti, hogy alig valamivel több a fizetése, mint az egyéb köztisztviselőknek, bizonyos fizetési csoportokban pedig teljesen azonos, sőt alatta is van.” A bírói képesítési pótlékot pedig az 1923. évi 6000. M. E. számú rendelet egyszerűen megszüntette.

Váry Albert felkérte Pesthy Pál igazságügy-minisztert, hogy „hasson közre, hogy ez a státus-törvény a lehetőséghez képest végrehajtható, hiszen maga a státus-törvény 20. §-a megmondja, hogy minden egyes általános fizetésrendezés alkalmával a bírói és ügyészi kar fizetése aránylagosan emelendő. Tehát annyi törvényes rendelkezés van, mely a bírói és ügyészi kar magasabb illetményét védi, [...] hogy tulajdonképpen semmi egyéb nem kellene, mint egy kis jóindulat [...] és egy kis pénzügyminiszteri megértés, amely visszaadja a bírói és ügyészi karnak azt az önértéket és azt a megnyugvást, hogy ő a bírói státusnak és különleges alkotmányjogi helyzetének megfelelő törvényes elbánásban részesül.”¹⁶

A bírók és az ügyészek elkeseredése érthető volt, hiszen ha összehasonlítjuk az 1920. és az 1928. évi helyzetet, akkor a következő eredményre jutunk: 1928-ban a kúriai tanácselnök a státustörvényben megszabott törvényes fizetésének 41%-át,

¹⁵ Uo.

¹⁶ Képviselőházi napló, 1927. XII. kötet, 1928. május 2–16. Ülésnapok 1927–167, 212–213.

a kúriai bíró 42%-át, az ítélőtáblai bíró 41%-át, a törvényszéki bíró pedig csak 50%-át kapta kézhez. Az anyagi függetlenség „öreg tradícióját” valamennyi képviselő támogatta, és a képviselőház ennek megvalósítására irányuló határozati javaslatot fogadott el május 9-én.

A bírói kar fizetésjavítását célzó törekvések hangot kaptak a felsőház 1928. június 14-i ülésén is, az 1928/29. évi állami költségvetés tárgyalása során. Juhász Andor kúriai elnök aggályosnak tartotta, hogy az egyes fizetési csoportokba tartozók illetménye nem törvényi rendelkezésen, hanem felhatalmazáson alapuló rendeleteken nyugszik, és az 1920. évi státustörvény hatályának visszaállítását szorgalmazta. A következő határozati javaslatot tette: „A Felsőház hozzájárul a Képviselőháznak az 1928/29. évi költségvetés és az arról szóló törvényjavaslat tárgyalása során hozott és a Felsőház pénzügyi bizottságának jelentésében 5. szám alatt idézett határozatához, tehát a maga részéről is szükségesnek találja, hogy az 1920:20. tc.-nek az időközi különböző kormányrendeletekkel visszafejlesztett összes, különösen annak 6. §-ához tartozó táblázatban meghatározott illetményeket megállapító rendelkezései eredeti tartalmukban fokozatosan visszaállíttassanak, és ebből a célból utasítja a pénzügy- és igazságügy-minisztert megfelelő javaslatok előterjesztésére.”¹⁷

Néhány hónappal később Zsoldos Benő, a budapesti kir. ítélőtábla bírása arról írt, hogy „művelt nagy államokban”, ha az ország legfőbb bírása hasonló nyilatkozatot tesz, mint Juhász Andor, akkor „a kormányhatalom előtt egy ilyen megnyilatkozás haladéktalanul teljesítendő panaszszámba megy, s a feltárt sérelem hamarosan orvosolva van. Sajnos, még mindeddig nincs módunkban tapasztalhatni – bár még időelőtti volna a reményt ez irányban teljesen feladni –, hogy a mi legfőbb bíránk bölcs határozati javaslata a teljesítésre hivatott felső fórumok részéről hasonló elbánásban részesült volna.”¹⁸

1929. február 6-án új igazságügy-miniszter, Zsitvay Tibor lépett hivatalba. A képviselőházban június 3-án tartott programbeszédében kiemelt helyet kapott a bírói kar anyagi függetlenségének megteremtése: „Azt hiszem, hogyha a királyi bírák javadalmazását javítjuk, ugyanakkor levesszük a vállukról mindazt a terhet, amely nem bírói feladat, és amikor arra gondolunk, hogy a királyi bírák valóban a maguk nemes élethivatásának, elsősorban az ítéletmondásnak élhessenek, akkor azt hiszem, olyan cél felé törekszünk, amelyben valamennyien egyetértünk.

Én a magam részéről semmi mást jobban nem kívánok, és semmit jobban előmozdítani nem óhajtanék, mint azt, hogy annak a bírói karnak, amely büszkén és egye-

¹⁷ Felsőházi napló, 1927. II. kötet, 1927. november 25. – 1928. június 28. Ülésnapok 1927–34, 275–276.

¹⁸ ZSOLDOS Benő: A bírói státustörvény végrehajtása. Pesti Napló, 1928. október 28.

nesen állt a megpróbáltatások során is, s a megpróbáltatások s a gondok súlya miatt csak tekintete süllyedt a földre, ennek a bírói karnak tekintete ismét a magasban járhasson és ennek a bírói karnak, amely sohasem várt semmiféle luxust, csak tisztességes megélhetést, visszatérjen az, ami legjobb jellemzője volt; a nyugodt lelkiismeretnek járuléka, a derült kedély. Hiszem, hogy ugyanakkor, amikor az államnak megtakarításokat érünk el, ezt is el fogjuk érni és a magyar bírói kart visszavezethetjük oda, ahonnan [...] tizenöt esztendő viharai letaszították.”¹⁹

Az új igazságügy-miniszter a bírói státustörvény végrehajtását, első lépésként pedig a bírói képesítési pótlék kisebb mértékű visszaállítását ígérte.

1929. június 24-én a költségvetés felsőházi vitája során a bírák fizetésének rendezése kapcsán Hadik János kiemelte, hogy biztosítani kell, hogy a bíró „minden anyagi gond nélkül élhessen és szabadon teljesíthesse kötelességét. Először is azért [...], mert a bíróság pozíciója olyan fontos dolog, hogy erre való tekintettel is szükséges ez az anyagi függetlenség, de [...] ügyelnünk kell arra, hogy soraikba be ne férközzék a korrupció s ne kényszerítsük bírainkat arra, hogy mindegyik külön üzletekbe kezdjen, mert akkor pályáját eltévesztette és akkor a bíróság függetlenségébe helyezett bizalom megrendül [...]” Ha az államháztartás helyzete nem engedi meg a bírói fizetés emelését, indokolt „hogy a magasabb összegű peres ügyek külön progresszív illetékekkel terheltesse meg a bírák fizetésének rendezése érdekében.”²⁰

1930. április 9-én a képviselőház pénzügyi bizottsága az igazságügyi tárca költségvetését tárgyalta. Wolff Károly az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület elnöke hangsúlyozta, hogy a bírói kar elérkezett teljesítőképességének végső határára. A költségvetés 48 bírói állást szüntetett meg, és további létszámcskéntést helyezett kilátásba.

Zsitvay Tibor igazságügy-miniszter rámutatott arra, hogy a bírói kar „hivatalos időt nem ismervé”, valóban emberfeletti munkát végez. Ígéretet tett arra, hogy a tárca megtakarításait a bírói pótlékok emelésére fogja fordítani, a bírói státusrendezés végrehajtása „csak vis major folytán szenvedett haladékot”.²¹

A bírói fizetésrendezés 1930 júniusában a törvénykezés egyszerűsítéséről szóló törvényjavaslat tárgyalásakor is felmerült. Gál Jenő szerint a bírónak minimum ezer pengő fizetés járna, elszomorítónak tartotta, hogy a bírók „50 pengős pótdíjért esengjenek”. Az igazságügy-miniszter úgy látta, hogy a bírók „nem esengenek, hanem jogaikat követelik”.²²

Az 1930-as években Európa-szerte úgy vélték, hogy a bírói fizetés kérdése szorosan összefügg a bírói kar létszámával: a fizetések javítása a bírói létszám apasztásával érhető el. Ausztriában 1922-ben még 1672 bíró működött, 1931-ben már csak 1420. Míg Ausztriában 4500 lakosra, addig Németországban 6650, Svédországban 7600, Olaszországban 9000, Dániában pedig 13 000 lakosra jutott egy bíró.²³

¹⁹ Képviselőházi napló, 1927. XXI. kötet, 1929. május 22. – június 6. Ülésnapok 1927–302, 282.

²⁰ Felsőházi napló, 1927. IV. kötet, 1928. december 20. – 1929. június 28. Ülésnapok 1927–64, 215.

²¹ Zsitvay: A törvénykezés egyszerűsítésénél nem ragaszkodom a szöveghez, csak a célhoz, Magyarország 82. (1930. április 10.) 3.

²² Vita a törvénykezés egyszerűsítéséről. Budapesti Hírlap, 1930. június 19.

²³ Dr. LOEBELL Vilmos: Igazságszolgáltatási reformok. Jogtudományi Közlöny 22. (1930. november 15.) 202.

A RÁKOSI-KORSZAK BÜNTETŐJOG-ALKOTÁSA

„Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van...
a füst-sötéten lobogó vádbeszédben...
a bíró hüvös ítéletében: bűnös!”¹

A jog a szervezett emberi közösségek szabályozórendszere, amely meghatározza a tagok, valamint a társadalom szervezetei és tagjai közötti viszonyokat, s az arra jogosultak által kényszerrel is érvényesíthető. Ezen belül a büntető az egyik legősibb, mindig léteztek olyan normák, amelyek megszegéséért büntetés járt. A modern társadalomban a büntetőjog a közösséget vagy egyént sértő és veszélyeztető magatartások meghatározását és azok szankcionálását jelenti. A jog forma és tartalom: egyrészt jelenti a jogosult által alkotott szabályt, másrészt az azt kitöltő előírást. A modern magyar jogtudomány előfutárának, Szlemenics Pálnak 1823-ban írt gondolatai szerint kíváncsi vagyok, hogy a jog legyen igazságos, tisztességes, teljesíthető, szükséges, alkalmas a társadalom javának előmozdítására.²

Magyarország történetében a II. világháború utáni kommunista hatalomátvételtől 1956 forradalmáig tartó évek a mindenható pártvezetőről elnevezve Rákosi-korszakként váltak a nemzettudat részévé, amikor a büntetőjog a hatalmi politika és a társadalomirányítás eszközeként működött.³

Hazánkban a világháború befejeződésekor egy 1848-ban megalapozott és 1867-től kialakult polgári jogrendszer létezett. A büntetőjogi szabályozás alapja az 1878:V. törvénycikkkel (tc.) megalkotott, a büntettekéről és vétségekről szóló büntető törvénykönyv (Btk.) volt, amelyhez társult a kihágásokat meghatározó 1879:XL. tc. A három bűncselekményi kategóriát megállapító két kódexen túl számos törvény tartalmazott büntetőjogi előírásokat, amelyek 1945-öt követően is alapvetően hatályban maradtak.⁴

¹ ILLYÉS Gyula: Egy mondat a zsarnokságról (1950–1951) <http://cultura.hu/kultura/vers-a-hetre-illyes-gyula-egy-mondat-a-zsarnoksagrol/> (letöltés: 2018. január 15.)

² SZLEMENICS Pál: Községes törvényszéki polgári magyar törvény I. kötet 22–24. Pozsony, 1823

³ Lásd GYARMATI György: A Rákosi-korszak – Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. 9–508. Budapest (Bp.) 2013

⁴ Büntető törvénycikkek voltak pl. az 1913:XXI. a közveszélyes munkakerülőkről, 1914:XL. a hatóságok büntetőjogi védelméről, 1914:XLI. a becsület védelméről, 1920:XXXII. az államkincstár megkárosítására irányuló büntettekéről és vétségekről, 1922:XXVI. a fizetési eszközökkel elkövetett visszaélésekről, 1924:XV. a robbantószer és robbanóanyag előállításával, tartásával és haszná-

Az ország szovjet megszállásával teljes hatalomváltás történt, amelynek következményeként egy új politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kezdett kiépülni. Az ún. koalíciós években számos büntető jogszabály megalkotására került sor, amelyek közül két alapvető jelentőségű volt, mivel tömeges alkalmazásuk miatt különös jelentőségre tettek szert: az 1946:VII. törvény (tv.) a demokratikus államrend és a köztársaság védelméről, illetve a gazdaság büntetőjogi védelméről szóló 8800/1946. ME rendelet. Ezen évek felhatalmazási törvényei korlátlan büntetőjog-alkotási jogkört adtak a kormánynak.⁵

Az 1948. júniusi kommunista és szociáldemokrata pártfúzió révén megalakult Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) hatalomátvételét a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949:XX. törvény hirdette ki jogi formában: az 56. § (2) bekezdése megállapította, hogy a „nép demokratikus egységére támaszkodó és élcsapata által irányított munkásosztály az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje”. A meghirdetett új társadalom a „szocializmus megvalósításának viszonylagosan békés útját jelenti”, ahol az „osztályharc jogi formák között kerül megvívására”. Ennek során azok „alkalmazása és helyes kezelése hatékonyan tudja szolgálni a népi demokrácia érdekeinek védelmét”.⁶

Az „élcsapat” MDP vezetőinek, szerveinek (Központi Vezetőség, Politikai Bizottság, Titkárság) döntései határozták meg az állam és a társadalom működésének, így a büntetőjog alkotásának és alkalmazásának rendjét.⁷ Az államapparátus feladata volt a jogszabályok létrehozása, a szükséges irányító rendelkezések kiadása. Ekkoriban büntetőjogot alkotott néhány törvénnyel a legfelsőbb államhatalmi szervként

latával elkövetett bűncselekményekről, 1930:III. a katonai büntetőtörvénykönyv életbeléptetéséről és a közönséges büntetőtörvények egyes rendelkezéseinek ezzel kapcsolatos módosításáról és kiegészítéséről, 1934:XVIII. a hűtlenség szigorúbb büntetéséről, 1939:XIV. a fizetési eszközökkel, külföldi követelésekkel és vagyontárgyak kivitelével elkövetett visszaélések hatályosabb megtorlásáról, 1940:XXXVII. a büntető ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények korlátozásáról és megszüntetéséről, 1942:X. egyes közéleti visszaéléseket büntető rendelkezésekről. <https://1000ev.hu/> (letöltés 2018. január 16.).

⁵ Ekkori törvények pl. 1945:VII. a népbírászkodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről, 1946:VII. a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről, 1948:XLVIII. a büntető törvénykönyvek egyes fogyatékosságainak megszüntetéséről és pótlásáról, 1948:LXII. a katonai büntető törvénykönyvről (a hivatkozott jogszabályok forrása: Complex Jogtár), Igazságügyi Közlöny 1946/7. 297–300. Felhatalmazási törvények voltak pl. az 1945:XI, 1946:VI, 1947:VIII, 1948:LVI.

⁶ H. S.: Közlemények, Igazságügyi Közlöny 1949/5. 255.

⁷ A központi pártszervek szerepére a büntetőjog-alkotásban lásd pl. az új Btk. általános részének létrehozásánál az MDP Titkársága 1949. szeptember 28. és Politikai Bizottsága 1950. február 23., a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló tervezet kapcsán a Titkárság 1950. február 8. jegyzőkönyveit: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/mdp-jegyzokonyvek> (letöltés 2018. január 16.)

deklarált, de formális szerepet betöltő Országgyűlés,⁸ míg termékeny jogalkotó volt a szovjet mintára kollektív államfőként létrehozott Elnöki Tanács, rendeleteivel a törvényt pótolva.⁹ Büntető jogforrást jelentettek a Minisztertanács (MT) mint kormány,¹⁰ valamint a miniszterek, illetve a minisztériumi jogállású szerv, az Országos Tervhivatal rendeletei.¹¹

A normát betartása érdekében a társadalom tagjaival meg kell ismertetni. A jogszabályoknak, továbbá az államhatalom és államigazgatás legfelsőbb szervei határozatainak közzététele tárgyában hozott 1950:22. törvényerejű rendelet (tvr.) szerint a hivatalos lapban, a Magyar Közlönyben kellett megjelentetni a törvényeket, az

⁸ Törvények: 1950:II. a Btk. általános részéről, 1950:V. a béke védelméről, 1952:II. a központi állami ellenőrzésről, 1952:VI. az állami statisztikáról.

⁹ Törvényerejű rendeletek pl. 1950:4. a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről, 1950:11. a foglyok megszökésének büntetés alá helyezése tárgyában, 1950:24. a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelméről, 1950:39. a büntető törvénykönyv általános részének hatályba léptetéséről, 1950:47. a pénzügyi bűncselekményekről, 1951:21. az államtitok és a hivatali titok büntetőjogi védelméről, 1951:34. a fiatalokúakra vonatkozó büntetőjogi és büntetőeljárású rendelkezésekről, 1952:2. az állami begyűjtésről, 1952:6. a katonai büntető törvénykönyvről szóló 1948:LXII. tv. kiegészítéséről, 1954:12. az ország területének elhagyására vonatkozó büntető rendelkezések kiegészítéséről, 1954:19. a közügyektől eltiltás szabályainak módosításáról, 1955:29. az állami szervek és szövetkezetek gazdálkodásának évi rendszeres ellenőrzéséről és a bankellenőrzésről.

¹⁰ Minisztertanácsi rendeletek pl. 4319/1949. (XI. 17.) az üvegezők helyreállításának újabb szabályozása tárgyában, 30/1950. (I. 22.) a térképek kiadásának, tartásának és kezelésének szabályozása tárgyában, 56/1950. (II. 16.) a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményekre vonatkozó egyes rendelkezésekről, 105/1950. (IV. 8.) egyes vállalatok zárszámadásai közzétételére vonatkozó rendelkezések kiegészítése tárgyában, 177/1950. (VI. 25.) a központi fűtő- és melegvízszolgáltató berendezések üzemeltetéséről, 29/1951. (I. 28.) a sokszorosító gépek bejelentéséről, használatának engedélyhez kötéséről és forgalmának szabályozásáról, 59/1951. (II. 28.) a zsiradék- és szappanellátás szabályozásáról, 93/1951. (IV. 17.) az ország területéről engedély nélkül eltávozott személyek bejelentésének újabb szabályozásáról, 95/1951. (IV. 17.) a Budapest fővárosban történő letelepedés szabályozásáról, 161/1951. (VIII. 28.) a munkafegyelem megszüldését célzó egyes rendelkezések módosításáról és kiegészítéséről, 34/1952. (IV. 30.) az egyénileg termelők és cséplőgépek egyéni üzemeltetői 1952. évi aratási és cséplési munkaerő szükségleteinek biztosításáról, 35/1952. (V. 4.) az egyetemi és főiskolai hallgatók munkaviszonyba lépésének szabályozásáról, 61/1952. (VII. 12.) az 1952. évi nyári mezőgazdasági munkák végrehajtásának fokozott biztosításáról.

¹¹ Miniszteri rendeletek pl. 19.500/1950. (IX. 10.) BkM az állami tejbegyűjtésnek és a tej és tejtermékek forgalmának, 19.570/1950. (IX. 10.) BkM az árpa, zab és kukorica szállításának szabályozása tárgyában, 18.023/1951. (II. 18.) FM az 1951. évi tavaszi mezőgazdasági munkák végrehajtásáról, 255.450/1951. (XII. 19.) ÉlmM a feketevágások elleni küzdelem fokozása és a feketevágások felderítőinek jutalmazása, 1/1953. (X. 6.) BgyM a sertés, marha, borjú és juh levágásának szabályozása tárgyában. Az Országos Tervhivatal rendeletei pl. 10.140/1950. (III. 23.) az egyes szabványok kötelező alkalmazásba vételéről, 10.570/1950. (VIII. 8.) az 1951. évi ipari részlettervek elkészítéséről, 103.800/1950. (X. 3.) a külföldről behozott áruk (anyagok) tárolásáról és értékesítéséről: IK 1950/3. 120, 1950/8. 392, 1950/10. 469.

Elnöki Tanács törvényerejű rendeleteit és azon határozatait, amelyek közzététele kötelező, továbbá a Minisztertanács rendeleteit és azon határozatait, amelyek közzétételét elrendelte.

Ezzel szemben volt szigorúan titkos jogszabály, amelyről azok nem tudtak, akiknek tudniuk kellett volna: az ország területének elhagyására vonatkozó büntető rendelkezések kiegészítéséről szóló 1950:26. tvr. a dezertáló katona hozzátartozóját is büntethetővé tette, függetlenül attól, hogy tudott-e családtagja magatartásáról. (A hivatalos lapban e számozással a Magyar Nemzeti Bankról szóló tvr. került közzétételre.) Az indoka szerint a szankcionálás „alkalmasnak látszik arra, hogy a külföldre szökés gondolatával foglalkozókat a bűncselekmény elkövetésétől visszatartsa”. (E norma alapján 1950–1953 között 574 főt ítéltek el.) A viszonylagos politikai enyhüléskor az 1954:12. tvr. e szabályozást eltörölte, mert nem lehet „büntető rendelkezés alá vonni olyan személyeket, akiket sem bűnös tevékenység, sem bűnös mulasztás nem terhel”.¹²

A hatalmasra duzzadt joganyag egységes szerkezetbe foglalását az Igazságügyi Minisztérium (IM) 1952 augusztusára végezte el, kiadva *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása* című gyűjteményt (BHÖ): ez kódexszerűen rendezve tartalmazta a Btk. 1950:II. tv-nyel (Btá.) megállapított általános részét, az ezt hatályba léptető és a fiatalokúakra vonatkozó tvr-eket, másrészt különös részként 493 pontba foglalva, továbbá függelékként a háromnegyed század alatt született, az egyes tényállásokat megállapító normákat. A mű előszava kijelölte alkalmazásának irányát azzal, hogy az „összeállítás csak úgy töltheti be szerepét, ha olyan jogalkalmazók kezében válik fegyverré, akik a szovjet szocialista jogászok példája nyomán, a marxizmus-leninizmus tanításaival felvértezve, büntető igazságszolgáltatásunkat az ellenség felé sújtó karrá, a dolgozók felé pedig a fegyelemre nevelés eszközüvé tudják tenni”.¹³

A büntetőjog alapjává normaként is megfogalmazva a társadalomra veszélyesség vált, amely szovjet minta alapján a Btá. 1. § (1) - (2) bekezdéseinek megalkotásával került a hazai büntetőjogba. (Valamely magatartás bűncselekménnyé nyilvánításának tartalmilag mindig ez az oka, ahogy azt Finkey Ferenc kifejtette a XX. század elején.)¹⁴ Az új Btk. megalkotása érdekében az igazságügy-miniszter 1949. szeptember

¹² HORVÁTH Ibolya–SOLT Pál–SZABÓ Győző–ZANATHY János–ZINNER Tibor: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez (Iratok) 1. kötet (k.) 296–297., Bp. 1992, ugyanott 4. kötet 524, 564. Bp. 1995.

¹³ A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása 15–283. Bp. 1952

¹⁴ A szovjet-orosz 1927. január 1-jétől hatályos Btk. 6. 8. §-ai tartalmazták a társadalomra veszélyesség fogalmát és az analógia előírását: Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság büntetőtörvénykönyve 8–9. Bp. 1952; FINKEY Ferenc: A jogtalanság mint a büntetendő cselekmény ismérve 47. Bp. 1909.

28-i MDP Titkárságához tett előterjesztése szerint azonban nemcsak a kódexben meghatározott magatartásokat kell büntetni, hanem a „társadalomra veszélyes azokat a cselekményeket is, amelyek a törvényben meghatározott valamely bűncselekményhez hasonló és sérelem okozására alkalmasak /analógia/”. Ez az elképzelés azonban nem vált valóra, szemben pl. Romániával, ahol az 1936-os Btk-ba annak 1949. évi módosítása révén bekerült.¹⁵

A társadalomra veszélyesség tárgyi és személyi oldalról is szerepelt a részlegesen megújított Btk-ban: a Btá. 1. § (1) - (2) bekezdései szerint amiatt kell büntetni, ami sérti vagy veszélyezteti az állami, társadalmi vagy gazdasági rendet, illetve az állampolgárok személyét vagy jogait, továbbá az 50. § (2) bekezdése szerint elkövető egyéniségéhez, az általa jelentett veszélyhez igazodó szankciót kell kiszabni.

A társadalomra veszélyesség értékeléseként a Btá. a bűncselekményeket büntetkekre és kihágásokra osztotta. Elvileg a jogforrás milyensége határozta meg, hogy a büntetendővé nyilvánítás eredményeként a magatartás minek minősült: az 1. § (3) bekezdése szerint büntettet törvény – és így az Alkotmány 20. § (4) - (5) bekezdései alapján a vele egyenlő törvényerejű rendelet – állapíthatott meg, de ténylegesen az Alkotmány 25. § (2) és 26. § (3) bekezdései alapján kiadott rendeleteikkel a minisztertanács és annak tagjai is alkottak ilyet. A kihágások létrehozása határtalanná vált, mert azt a Btá. 72. §-a alapján jogszabály, rendőrségi rendelkezés, továbbá törvénnyel, törvényerejű rendelettel vagy minisztertanácsi rendelettel erre felhatalmazott hatóság állapíthatott meg.

A tárgyi oldalon a hatalmi akarat végrehajtására egy burjánzó jogalkotás jelent meg, amely ontotta a büntetőnormákat, amelyekkel a társadalom- vagy gazdaságpolitikában megfogalmazott célokat a büntetőjog eszközével kívánták kikényszeríteni: az újabb és újabb törvényerejű, kormány-, miniszteri, országos tervhivatali rendeletek tartalmazták a büntetendő magatartásokat.

A jogszabályi tömegben az önálló büntetőjogi szabályozás viszonylag kevés volt. Ezek között alapvető fontosságot nyert az Alkotmány 4–5. §-ában írtak büntetőjogi védelme, mivel az új társadalom gazdasági alapját az államhatalom által ellenőrzött – államosítások, elkobzások, kisajátítások útján létrejött – társadalmi tulajdon és a népgazdasági terv határozta meg. Ennek megfelelően kerültek megalkotásra a súlyosabb esetekre halálbüntetést rendelő 1950:4. tvr. a tervgazdálkodás, valamint az 1950:24. tvr. a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelméről. Önálló szabályozást tartalmazott az új társadalom alapintézménye érdekében a 2560/1949. (III. 19.) Korm.

¹⁵ <http://adatbazisonline.hu/adatbazis/mdp-jegyzokonyvek> (letöltés 2018. január 16.), A Román Népköztársaság büntető törvénykönyve. Bukarest, 1949. 297–298.

rendelet a termelőszövetkezeti csoportok, tagjaik és vagyonuk fokozott büntetőjogi védelméről, életfogytiglani fegyház kiszabását is lehetővé téve.

Jellemzően valamilyen igazgatási, munka-, pénzügyi, polgári jogi magatartást előíró rendelkezés megszegéséhez fűződött a kriminalizálás, vagy a norma ki-mondta, hogy az előírt magatartás megszegése, nem teljesítése milyen büntető tény-állásba ütközik: így bűncselekménnyé váltak pl. a fűtésre, az egyetemet, főiskolát végzetek elhelyezkedésére, a meghatározott városokban való letelepedésre, a szabványokra, a munkafegyelemre, a vállalati zárszámadások közzétételére előírt rendelkezések megsértései.¹⁶

Az alapvetően agrártársadalmú Magyarországon a legnagyobb csapást a lakosságra az élelmiszer-termelés és a közellátás biztosításának kriminalizálása jelentette. Ennek okát az adta, hogy az erőltetett iparosítási politikából, az ország elszigeteltségéből fakadó nehéz ellátási feladatok biztosításához be kellett szerezni az élelmiszert, más termékeket és szolgáltatásokat, továbbá a sztálini felfogás szerint a 3. világháborúra készülődve az országnak egy kétszázézeres haderőt kellett eltartania, mint ahogy az itt állomásozó nagy létszámú megszálló szovjet hadsereget is. Így a keresleti igények miatt a szigorú tervutasítás szerint működő gazdasági rendszer keretei között az ellátás biztosítását a kényszer eszközeivel igyekeztek megoldani. E körben felhasználásra kerültek részint a számos tényállást megfogalmazott

¹⁶ Lásd pl. a Munka Törvénykönyvéről szóló 1951:7. tvr. 153 - 153/A. §-ait a munkához kapcsolódó bűncselekményekről. A munkavállalót terhelő tartozásoknak a munkavállaló járandóságából való levonása tárgyában kiadott 25/1951. (I. 27.) MT rendelet 5. § (1) bekezdés a) - b) pontjai és (2) bekezdése szerint közokirathamítás büntetést követte el az igazolást kiállító az a személy, aki abba a valóságnak meg nem felelő adatot vezetett be, illetve az a munkavállaló, aki az igazolásra bármilyen adatot rávezetett, vagy azon bármilyen változtatást eszközölt, illetve csalás büntetést követte el az a munkavállaló, aki új munkahelyén az igazolást nem adta át, vagy előző munkahelyét eltagadta. A munkafegyelem megszilárdítását célzó egyes rendelkezések módosításáról és kiegészítéséről szóló 161/1951. (VIII. 28.) MT rendelet 6. § (1) bekezdése szerint „munkaerőcsábítás büntetést követi el és hat hónapig terjedhető börtönnel büntetendő az, aki állami vállalat vagy más állami szerv dolgozóját a szerv vezetőjének vagy felettes szervének előzetes hozzájárulása nélkül munkahelyéről való kilépésre bírja rá, vagy arra rábírní törekszik”. A beralap-gazdálkodás egyes kérdéseiről szóló 215/1951. (XII. 23.) MT rendelet 10. § (1) bekezdése szerint büntett miatt két évig terjedő börtönnel volt büntetendő a vállalat igazgatója, főkönyvelője vagy más felelős vezetője, ha olyan kiadást, amelyet a beralap terhére kell fedezni, nem az erre a célra folyósított összegből fizetteti ki. A szekér- és kordélyfuvarosok lovaira és fuvareszközeire vonatkozó állami elővásárlási jog biztosításáról szóló 210/1951. (XII. 13.) MT rendelet 2. § a) - b) bekezdései szerint büntett miatt három évig terjedő börtönnel volt büntetendő az az iparigazolvánnyal rendelkező fuvaros, valamint kordélyos, aki az előírások ellenére lovát vagy fuvareszközét anélkül idegeníti el, hogy azt az államnak vételre felajánlotta volna és az ajánlatot visszautasította volna, illetve lova egész-ségét szándékosan megrongálja, fuvareszközeit megrongálja vagy megsemmisíti. Lásd a 9–11. láb-jegyzeteket is!

8800/1946. ME rendelet és ennek kiegészítései – pl. a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményekre vonatkozó egyes rendelkezésekről szóló 56/1950. (II. 16.) MT, a 80/1952. (IX. 16.) MT rendeletek a mezőgazdasági termelés és a begyűjtés körében elkövetett kihágásokról –, valamint az ún. szabotázscselekményeket megállapító, a tervgazdálkodást védő 1950:4. tvr. Az ezekben megfogalmazott tényállások alapján magatartások tömegét lehetett büntetni.¹⁷

A tervutasításos gazdaságirányítás minden mozzanatra lebontva, közigazgatási területeket, időpontokat, módokat, mennyiségeket meghatározva tartalmazta – az ésszerűséget meghaladó módon, gyakran az időjárási, emberi körülményeket figyelembe nem véve – az aktuális feladatokat. Ezek nem megfelelő vagy nem határidőbeni teljesítését szankcionálták azért, hogy – egy MT-határozat szerint – ezzel „biztosítsák dolgozó népünk jövő évi kenyerét, segítsék elő szocialista építésünk meggyorsítását, békénk még szilárdabb védelmét”.¹⁸

A tulajdonosi, gazdálkodási formától függetlenül hatalmas, évről évre személyre bontott, a lakosságot nyomorító terhet jelentett a begyűjtési, beadási előírásokban megfogalmazottak teljesítése. Ezt törvényerejű rendeletek írták elő, amelyekben foglaltak végrehajtását más normák határozták meg, tartalmazva a kikényszerítés érdekében a büntetőjogi előírásokat is. (Az eltörlésről majd a forradalom következményeként az 1956. november 12-ként kihirdetett, a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadásának megszüntetéséről szóló 21. tvr. rendelkezett.)¹⁹

¹⁷ Pl. az egyénileg termelők és cséplőgépek egyéni üzembentartói 1952. évi aratási és cséplési munkaerőszükségleteinek biztosításáról szóló 34/1952. (IV. 30.) MT rendelet 5. §-a szerint, aki az itt megállapított kötelezettségeinek megszegésével az aratás és a cséplés kellő időben való elvégzését és ezáltal a népgazdaság érdekeit veszélyeztette – az eset körülményeihez képest – az 1950:4. tvr., illetve a 8800/1946. (VII. 28.) ME rendelet szerint volt büntetendő.

¹⁸ Lásd pl. a 18.023/1951. (II. 18.) és a 18.053/1951. (V. 20.) FM rendeleteket az 1951. évi tavaszi mezőgazdasági munkák, illetve az öntözések rendjének szabályozásáról, 1013/1952. (V. 18.) MT határozatot az 1952. évi aratás, behordás, cséplés, másodvetés, valamint a tarlóhántás végrehajtásáról. A mezőgazdasági termelés és a begyűjtés körében elkövetett kihágásokról szóló 80/1952. (IX. 16.) MT rendelet 1. § (1) bekezdése szerint, aki a munkálatok elvégzésére és a gazdálkodás meghatározott módjának alkalmazására, vagy a beadásra vonatkozóan jogszabályban foglalt vagy az azon alapuló hatósági rendelkezésben megszabott kötelezettségét megszegi vagy kijátssza – ha cselekménye nem esett a 8800/1946. (VII. 28.) ME rendelet vagy az 1950:4. tvr. hatálya alá –, kihágás miatt hat hónapig terjedhető elzárással vagy ötezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel volt büntetendő.

¹⁹ Begyűjtési, beadási tvr-ek az 1951:10, 1952:2, 1952:26, 1953:4, 1953:10, 1953:18, 1953:27. voltak, amelyek végrehajtási rendeletei pl. a 19.500/1950. (IX. 10.) BkM az állami tejbegyűjtésnek és a tej és tejtermékek forgalmának szabályozásáról, 254.700/1951. (X. 23.) ÉlmM a sertésvágási engedélyek kiadása és a levágott sertések után kötelező zsírbeadás szabályozása tárgyában, 61/1952. (VII. 12.) MT az 1952. évi nyári mezőgazdasági munkák végrehajtásának fokozott biztosításáról, 75/1952. (VIII. 30.) MT a sertés forgalmának és levágásának szabályozásáról, valamint a kocaál-

A társadalomra veszélyesség személyi oldalát tekintve súlyos következményekkel járt a vidéki társadalom alapját adó birtokos földműves lakosság jelentős részére. Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-i kecskeméti beszédében tűzte ki a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a szövetkezesítést, amely legfőbb akadályának a birtokos gazdát, a kulákot jelölte meg, aki ennek gátlására törekszik.²⁰ Az MDP Titkársága 1948. október 14-én határozta meg a kulák fogalmát, majd további párt-döntések a földdel, termelőeszközökkel és gazdálkodási tapasztalatokkal rendelkező parasztok ellehetetlenítését, tulajdonuk megszerzését célozták, amelynek érdekében „ki kell dolgozni a kulák korlátozásának módszereit, eszközeit és ütemtervét”.²¹ Ennek megfelelően jogszabályok írtak elő meghatározott termelést, fokozott mértékű beadást, adózást, amelyek kikényszerítésére, az elmaradás szankcionálására alapvetően a büntetőjog szolgált, de kártérítéssel is tartozott a nem teljesítő.²²

A joghátrány megállapítása során alapvető volt a terhelt személyi körülményeinél ún. osztályhelyzetének „messzemenő” figyelembevétele (munkásosztályhoz tartozó, szegény-, középparaszt, kulák, a klerikális reakció tagja, volt tőkés elem).²³ Ennek megállapítása az eljárás alapvető feladatát képezte, amelyhez iránymutatást adott a Btá. büntetés kiszabásáról szóló V. fejezetének néhány rendelkezése: azt a „dolgozó nép védelme érdekében”, az „elkövető egyéniségéből a társadalomra háruló veszélyhez” igazodva kellett megállapítani. A legenyhébb szankciót, a javító-nevelő munkát

lomány nyilvántartásáról, 80/1952. (IX. 16.) MTA mezőgazdasági termelés és a begyűjtés körében elkövetett kihágásokról, 1/1952. (I. 6.), 2/1952 (I. 6.) BgyM az 1952. évi állami tej-, baromfi- és tojásbegyűjtésről, 5/1952. (III. 19.) BgyM a burgonyabeadási kötelezettségnek újbungonyával való teljesítése tárgyában, 1/1953. (X. 6.) BgyM a sertés, marha, borjú és juh levágásának, 2/1954. (I. 10.) MT az állami begyűjtés körében elkövetett büntettek büntetéséről, 2/1954. (III. 3.) BgyM a magánfogyasztásra kerülő sertés, marha, borjú és juh levágásának szabályozásáról, 2/1955. (II. 10.) BgyM a sertés, marha, borjú és juh forgalmáról és levágásáról, valamint a sertésvágás utáni kötelező zsírbeadásról, 1/1956. (VII. 19.) BgyM-ÁH a beadási kötelezettség teljesítésére beadott gabona árára vonatkozó egyes kérdések szabályozásáról.

²⁰ A dolgozó parasztság a szövetkezés útját választja: Szabad Nép, 1948. augusztus 22. 2.

²¹ Pl. a Titkárság 1948. október 14., 1949. március 9., 1949. május 25-i határozatai a kulák meghatározásáról, földfelajánlásáról, a középparaszt és a kulák elhatárolásáról birtoknagyság alapján, a sertésbeszolgáltatási kötelezettségükről, a Politikai Bizottság 1951. szeptember 25-i határozata a kulákság elleni harc egyes kérdéseiről, a Központi Vezetőség 1953. december 30-i határozata a kulákok korlátozásával kapcsolatos egyes kérdések rendezésére: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/mdp-jegyzokonyvek> (letöltés 2018. január 30.), 23. lábjegyzet.

²² Pl. 18.033/1951. (IV. 1.) FM rendelet a mezőgazdaság-fejlesztési járulék fizetésére kötelezett gazdálkodók állattartási kötelezettségéről, 90/1952. (X. 2.) MT rendelet a kulákok állattartási kötelezettségéről, lásd a 19. lábjegyzetet is.

²³ MDP Központi Vezetősége 1953. március 25-i határozata a kuláklista elkészítéséről és a kulákság elleni további harc irányelveiről: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/mdp-jegyzokonyvek> (letöltés: 2018. január 30.)

a 48. § (1) bekezdése szerint alapvetően az „*elkövető társadalmi helyzetére*” figyelemmel lehetett alkalmazni.

A személyi társadalomra veszélyesség szempontjainak megállapításához, a jogalkotás termékeinek mikénti alkalmazásához a felügyelő hatóságok adtak iránymutatást: ezekben az években állásfoglalások, tájékoztatók, utasítások tömegét bocsátották ki az üldözés tárgyát vagy az üldözendő személyi kört illetően, jogértelmezésükkel gyakorlatilag jogot is alkotva meghatározott személyes és élethelyzetek megítéléséhez.²⁴ A büntetőhatóságok és -eljárások irányításában a pártszervek is részt vettek.²⁵

A fentiek révén a Rákosi-korszak kriminalizálta a társadalmat, amelynek az 1949. évi népszámlálás szerinti 9,2 millió fős népességéből tömegek kerültek büntetőeljárások hatálya alá. Legtömegesebbek a kihágási eljárások voltak pl. 1950-ben 480 000 ügyet folytattak: a kihágási bíróságok (rendőrség, tanács végrehajtó bizottságának elnöke).²⁶ A Rákosi hatalmának csúcspontját jelentő, 1952. január–szeptember közötti időben 685 981 fővel szemben indult eljárás, amelynek következményeként a büntetőbíróságok 147 821 fő ügyét tárgyalták, 101 422 embert elítélve: tényleges szabadságvesztésre 33 063 (32,6%), felfüggesztettre 22 921 (22,6%), pénzbüntetésre 40 569 (40%), javító-nevelő munkára 4868 főt (4,8%). A kihágási bíróságok 538 160 fő ügyét tárgyalták, akikből elzárást kapott 8360 (1,5%), míg pénzbüntetést

²⁴ Pl. IM tájékoztatók a disszidálási, feketevágásos, magzatelhajtásos ügyekben folytatandó ítélezési gyakorlatról, Határozat az anyagi büntetőjog körébe tartozó elvi jelentőségű utasítások revíziójáról: Iratok az igazságszolgáltatások történetéhez. I. kötet Szerk. dr. HORVÁTH Ibolya–dr. SOLT Pál a szerkesztőbizottság elnöke: dr. SZABÓ Győző–dr. ZANATHY János–ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp. 1992. 300–301, 304, 352–361, 434–436. IM utasítások a tiltott határátlépési, bér- és normacsálási, árufelhalmozási és spekulációs ügyekben folytatandó ítélezésre, a termények engedély nélküli szállítással elkövetett bűncselekmények, a termelőszövetkezeti csoportok elleni izgatások üldözésére, a kulákelszámoltatási ügyekben követendő ítélezésre, állásfoglalás a gazdasági bűncselekményekkel kapcsolatos egyes vitás kérdésekben, IM tájékoztató a mezőgazdasági termeléssel összefüggő bűncselekményeknél az osztályhelyzet figyelembevételéről, az ipari dolgozók által elkövetett bűncselekményeknél követendő eljárásról, a terv ellen irányuló bűncselekmények szigorú megtorlásáról. Iratok az igazságszolgáltatások történetéhez. 4. kötet Szerk. dr. HORVÁTH Ibolya–dr. SOLT Pál, a szerkesztőbizottság elnöke: dr. SZABÓ Győző–dr. ZANATHY János–ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp. 1995. 318, 322–323, 326–327, 342, 348–349, 363, 374–375, 380–381, 384–385, 396–397. Budapesti Felsőbíróság elnöke 1950.El.I.F.1/30, 015/1/1950. számú felhívásai a beszolgáltatással, csépléssel kapcsolatos bűnügyekben az ítélezésről: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára Pest Megyei Törvényszék elnöki iratai XXV. 1-a-2.

²⁵ Pl. az MDP KV Adminisztratív Osztályának állásfoglalása a beszolgáltatással összefüggő eltérő bírósági gyakorlat megszüntetésére: ugyanott 370–371. A megyei bíróságok feladatai a megyei pártaktíva határozatai tükrében. Bács-Kiskun Megyei Népművelési, 1954. szeptember 9.

²⁶ Az MDP Titkárság 1951. szeptember 5-i határozata a kihágási bíráskodás megjavítására: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/mdp-jegyzokonyvek> (letöltés 2018. január 16.), 1951:35. tvr. a kihágási bíróságokról és azok eljárásáról.

529 800 fő (98%).²⁷ A korszak kutatójának, Zinner Tibornak a megállapítása szerint 1949 januárja és 1956 októbere között 709 273 embert ítéltek el a büntetőbíróságok.²⁸

Így ezen években egy olyan büntetőjog létezett, amely a társadalom elnyomásának és a hatalmi akarat kikényszerítésének eszközeként funkcionált. E jogág tartalmában semmiben nem felelt meg a reformkor elején megfogalmazott kíváncságnak: nem volt igazságos, tisztességes, teljesíthető, szükséges, alkalmas a társadalom javának előmozdítására. A zinneri megállapítás szerint a Rákosi-korszak „*igazságügyi politikája lényeges szerepet játszott a rendszer működésében, s a katasztrófa-hoz vezető úton az egyik legfontosabb mérföldkövet jelentette*”.²⁹ Az emberek életébe való tömeges és brutális beavatkozások miatt olyan közhangulat, elutasítottság alakult ki a pártállammal szemben, amely egyik összetevője, megalapozója volt annak, amikor 1956 októberében „*egy nép azt mondta: „Elég volt.”*”³⁰

²⁷ Dr. HORVÁTH I.–dr. SOLT P.: Iratok 1. i. m. 372–373, 380.

²⁸ ZINNER Tibor: Minden bírósági ügy az osztályharc egy epizódja: Jogtörténeti Szemle 13. (2006) 3. Uo. 13–14.

³⁰ Márai Sándor: Mennyből az angyal (1956) <http://cultura.hu/kultura/vers-a-hetre-marai-sandor-mennybol-az-angyal/> (letöltés 2018. január 30.)

A HOMÁLYTAKARTA ÁLDOZATOKRÓL

Születésnapja alkalmából köszöntöm Dr. Zinner Tibor tanár urat, az OKRI volt tudományos főmunkatársát, akinek tiszteletére születettek e sorok az általa művelt tágabb szakmai és kutatási időszak és terület ködbe burkolózott kis kutatásaimból. Megtiszteltetés számomra, hogy részese lehetek ezzel a köszöntésének. Mérföldtörténeti ismeretét, tudását, emberi élelétét, az igazság iránti alázatát a csak rá jellemző utánozhatatlan eleganciával, klasszikus műveltséggel, kiváló előadások tartásával jelenítette meg az intézetünkben is.

Kedves Tibor! 70. születésnapod alkalmából szívből jövő jókívánságokkal köszöntelek és kívánok az intézetünk nevében is Neked jó egészséget, további szakmai sikereket mindannyiunk hasznára, még sok-sok munkával (is) tarkított, örömteli éveket.

Ha alapvető emberi jogok, a törvényesség bármely területe sérelmet szenvednek, annak a társadalom életében is hosszú éveken át nyomot hagyó káros következményei vannak. Mi egyénenként, fiatal gyerekként ezt mindketten érezhattuk.

Abból indulok ki, hogy már a nagy háború, az első világháború időszakában a büntetés-végrehajtás (továbbiakban: bv.) intézményei is jelentős mértékben dekomponálódtak, a háború minden fejlesztést visszavetett. A hadiszolgálatra alkalmas elítéltek büntetését tömegesen halasztották el és szakították félbe. A háború esetére szóló kivételes törvény, az 1914. évi L. tc. 8. §-a alapján a fogvatartottak egy részét kiadták külső közbiztonsági intézmények, valamint magánosok számára. A bv. intézetekben a tisztviselők, személyzet hiányzott, nem volt megfelelő nyersanyag és munkaeszköz, élelmezés, fűtés, világítás, stb. Az antant megszálló katonái a még megmaradt berendezéseket a fogházakból elhurcolták. Sajnos nemcsak berendezéseket, hanem fogvatartottakat is. Például a Váci Fegyházból egy megszálló katona 11 letartóztatottat vitt ki a város határába, és ott agyonlőtte őket. Szolnokon egy egész csapat hatolt be a fogház zárkáiba, és bántalmazták a foglyokat. Kecskeméten egy rangviselt katona agyonlőtte a rendet helyreállítani igyekvő ügyészt. Óriási volt az országot egyébként is ért emberi veszteség.

Trianon következtében három fegyintézet (a lipótvári, az illavai és a nagyenyedi fegyház), 42 törvényszéki és 200 járásbírói fogház került elcsatolásra. Ennél fogva csak 6 országos bv. intézet, 4 törvényszéki és 90 járásbírói fogház maradt 10 100 férőhellyel.

Lényegében ettől az időponttól beszélhetünk a bv. intézetek telítettségéről Magyarországon. 1943-ban az évforduló alkalmával Finkey Ferenc rámutatott arra, hogy a mostoha körülmények megakadályozták Deák Ferenc és társai 100 évvel korábbi, európai színvonalú és egyben magyar javaslatának törvénnyé válását. Érdeemesnek találta elmélkedni arról, hogy annak hármas tagozódása: büntető törvénykönyv, bünvádi perrendtartás és külön végrehajtási kódex nem merőben tudományos külsőség, hanem egy hatalmas rendszer, amely a maga szerves erejével össze tudta volna foglalni és a rendeltetés, a célok megvalósulása felé vinni az előremutató törekvéseket.

A bv. intézetekben azonban az egyes magyar kormányzatok nem tudtak következetes és mélyreható megújulást elérni sem a második világháború előtt, sem az azt követő évtizedekben, sem a nyolcvanas évek végéig.

Magyarországra a II. világháború okozta nagy személyi veszteség, az óriási károk és kártételek, az újraindulás a romokból, arányait tekintve a többi országhoz viszonyítva kiemelkedően nagy és később sem kompenzált terhet rótt. Így a büntetés-végrehajtási rendszer kialakítását megelőzték a sürgősebb feladatok, így a romok eltakarítása, a gazdaság beindítása. A jogrend megszervezése is a sürgős feladatok közé tartozott. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 25-én a 81/1945. ME számú rendeletével létrehozta külön bíróságként a népbíróságokat a háborús és népellenes bűnözők felelősségre vonására. Ugyanakkor párhuzamosan működtek az ún. rendes bíróságok is a köztörvényes bűncselekmények elbírálására. A sebtében létrehozott népbíróságok tagjai sok esetben nemcsak szakmai, de emberi szempontból is alkalmatlanok voltak a bírói névre is. Politikai utasítások teljesítése, emberi gyarlóságból fakadt bosszúvágy kielégítése következtében – ismétlem: sok esetben – emberi életek kioltását, meggyalázását, életre szóló szenvedéseket okoztak. Az áldozatok és túlélők közvetlen hozzátartozóik rehabilitálása érdekében nagy munkát végzett Zinner Tibor. Ezeknek az ügyeknek a kutatásában, feltárásában, a Legfelsőbb Bíróságon felülvizsgálatra előkészítésében végzett munka sokoldalúságot, széles körű műveltséget, igazi történelmi hivatástudatot, igazságérzetet is igényelt.

A népbírói jogban alkalmazott büntetések a Csemegi-kódexben ismert fegyházi és börtönön kívül rövid időre az internálás és a kényszermunka-büntetések lettek.

Az 1140/1945. ME számú rendelet eltörölte a fegyházat és az internálást, mint büntetést, viszont bevezette új büntetési nemként a munkatáborban végrehajtandó életfogytig vagy határozatlan időre kiszabható kényszermunkát. Ezt a rendeletet az Ideiglenes Nemzetgyűlés az 1945. évi VII. törvény rendelkezéseivel emelte törvényi szintre. Az internálás – az új államrendőrség megszervezése után – államigazgatási kényszerintézkedésként a rendőrség hatáskörébe került, tehát nem büntetés-

végrehajtás volt. A kényszermunka végrehajtási szabályait a 78.000/1946. IM számú rendelet¹ határozta meg. A munkatáborként kijelölt büntetőintézetekben olyan sok kényszermunka-büntetésre ítéltet tartottak fogva, hogy 1946-ban már nagy zsúfoltság alakult ki. A 10.100/1948. IM utasítás eltörölte a fenyítési eszközök közül a leláncolás, a lábbilincs használatát, az elítéltek éjjel-nappali megbilincselését mint fizikai szenvedést okozó, lealacsonyító eszközöket.

1947-től az igazságügyi kormányzat azt az álláspontot képviselte, hogy a büntetés-végrehajtás nem lehet az állam számára veszteséges. A rabmunkáltatást beillesztették a tervgazdaságba, 1948-ban létrehozták az Igazságügyi Minisztérium Gazdasági Igazgatóságát. A gazdasági szempontok szerint történő centralizálás és munkaerő-koncentráció azzal a következménnyel járt, hogy 1948-ban megszüntették a járásbírói fogházakat. A zsúfoltság ezáltal tovább növekedett az országos bv. intézetekben. Új intézetek létesítését, építését az elhelyezési és munkáltatási gondok megoldása végett nem tervezték, hanem nyitott végrehajtási helyek létesítésével, gyáraknak, bányáknak, építkezési körzeteknek a fogvatartás céljára átengedésével kezdték megoldani. A börtön „az 50-es évek elejétől az egypártrendszerű, monolitikussá merevedő állami politikai direkt irányítású eszközzé torzult, amely... a szembe forduló megleckéztetését végezte el.”²

A tudomány művelése terén a tettes büntetőjogi irányzat került előtérbe. Az 1950. évi II. törvény (Bt.) hatálybalépésétől – 1951. január 1-jétől – az eltorzult igazságszolgáltatás az elítélteknek történelmünkben ritka nagy tömegét zúdította a börtönökre. A Bt. egyféle szabadságvesztést ismert, amit börtönnek nevezett. A korábbi végrehajtási rendszerhez képest megszűnt mindenfajta fokozatosság, így a közvetítő intézet is. A Bt. hatálybalépésének időszakában azonban már tapasztalhatók a személyi kultusz okozta torzulások és következményei. A törvényességi szempontok figyelmen kívül hagyása a büntetés-végrehajtásra is jellemző volt. Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) közvetlen kezelésébe került több bv. intézet.

Ezekbe törvényességi felügyeletet ellátó ügyész nem léphetett be (hacsak nem fogolyként). Titkos utasítások szerint működtek.

A politikai foglyokat büntetésük letöltése után nem mindig várta a szabad élet. Az internálás gyakran nehezebben volt elviselhető, mint a börtönbüntetés. Az ilyen munkahelyek száma egy 1952. július 24-én kelt határozat szerint 70 volt, s akkor elrendelték a 25-re csökkentését. Ipari létesítmények építkezéseinek (Almásfüzitő,

¹ Igazságügyi Közlöny 1946. évi 12. szám. Kiegészítette e rendeletet a 71.000/1948. (VII.22.) IM számú rendelet (Igazságügyi Közlöny 1948. évi 7. szám)

² LŐRINCZ József-NAGY Ferenc: Börtönügy Magyarországon. Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság Sajtóiroda. [h. n.] 1997. 38.

Csepel, Lábatlan, Tiszalök, stb.), bányákban (Recsk, Komló, Oroszlány, Várpalota, stb.) és számos más ipari, mezőgazdasági jellegű munkán dolgoztak itt a foglyok.

1948. és 1950. között a börtönökben és irányításukban szolgálatot teljesítő személyzetnél nem a képzettség és a szakmai alkalmasság volt a mérce, hanem elsősorban a politikai megbízhatóság. Az őrszobákban jelmondatként függesztették ki, hogy „ne csak őrizd, gyűlöld is” a foglyot, ami sokszor a durva, embertelen bánásmódhoz vezetett a gyakorlatban. A kizárólagosan csak az ÁVH által működtetett börtönökben (így a Budapesti Pestvidéki Fogházban, a Markó utcai Fogház II. és III. emeletén, a Mosonyi utcai börtönben, a Budapesti Gyűjtőfogházban, a Váci Fogházban) nagyobb kegyetlenséggel bántak a fogvatartottakkal, mint az ún. vegyes (ÁVH és bv. személyzet), vagy kizárólag a bv. személyzet kezelésében működtetett intézetekben. Mindennemű beszélgetést szigorúan tiltottak az üzemekben, a munkahelyeken és a zárakban egyaránt. A külvilággal semmilyen kapcsolatot nem lehetett tartani. Nemzetközi szakkifejezéssel az ilyen fogvatartást „inkommunikádó” fogva tartásnak nevezzük, az ENSZ más országokról készített jelentéseiben is ezt a kifejezést használja. Elítélendő kínzás, embertelen bánásmód.

„Több mint három éven keresztül a rabok hozzátartozóikról, a hozzátartozók pedig szeretteikről semmit sem tudtak. Sem beszélő, sem levélírás, sem pedig csomagok beadása nem létezett! Hogy erre az esztelen és barbár intézkedésre miért volt szükség, nem tudni, egyszerű magyarázata talán az, hogy mérhetetlen gyűlöletükben mind jobban és jobban büntetni, kínozni akartak, s nem gondoltak arra, hogy ezzel az intézkedéssel nemcsak az elítélteket büntették, hanem sok százezer hozzátartozót is, akik éveken keresztül próbáltak valamilyen úton hírt szerezni eltűnt szeretteikről.”³

Orvosi kezelés, gyógyszerek kiosztása gyakorlatilag nem volt. Könyveket évekig nem láttak a foglyok ezeken a fogvatartási helyeken, a fenyítések és büntetések szorosán hozzátartoztak a mindennapi életükhöz. A fegyelmezetlenséget sötétzárkával és az ellátás egy részének megvonásával büntették. A legsúlyosabbnak ítélt fegyelmezetlenségért – pl. szökésért vagy az örök megtámadásáért – újabb szabadságvesztés kiszabása mellett a láncviselés fegyelmi büntetést szabtak ki.

Ha valakit szökésért elfogtak, annak a két lábára egy-egy nagykarikát, és a karikák közé egy súlyos láncot – a fenyítés nagyságától függően 8–16 kg-ot – kovácsoltak, amit éjjel-nappal, sokszor több héten át kellett viselnie a fogolynak. A magánzárkát heti egy-két alkalommal sötétzárkával súlyosbították. Ez egy kis cella volt, minden szellőztetés nélkül, a berendezése a szükséglet elvégzésére szolgáló edényből,

³ FEHÉRVÁRI István: Börtönvilág Magyarországon 1945–1956. Magyar Politikai Foglyok Szövetsége kiadása. Bp. 1990. 138.

a „kübli”-ből állt. A sötétzárka-büntetés egy naptól hat napig tartott, nemegyszer megszakításokkal, sokszor hónapokon át. A levegőtlenység, valamint a kübli büdös szaga és a zárkában élő rovarok jelenléte súlyosbította az itt fogságban töltött időt. Volt olyan fegyőr, aki fálhoz állította a rabokat és órákat, napokat kellett ott állniuk. Voltak olyanok, akik 3–5 napig álltak a fal felé fordulva. Ezeknek a foglyoknak a bokái a harmadik napon vastagabbak lettek, s a leszívárgott vértől szinte megfekedtek a lábaik. Az ÁVH börtöneiben alkalmazták a testi fenytést is, nemcsak elnézték, de erre még bátorították is a személyzetet. A súlyos, maradandó testi fogyatékossgot is egyes esetekben okozó ún. vasalásnak a megszüntetésére 1953 őszén került csak sor.⁴

Az Igazságügyi Minisztériumhoz, majd 2033/1952. MT számú határozat alapján 1952. március 1-jétől 1963-ig a belügyminiszter hatáskörébe került büntetés-végrehajtási szervezet által működtetett büntetőintézetekben is voltak elítélendő törvénysértések, lábra kapott az embertelen, durva bánásmód, a katonai formaságok túlhangsúlyozása. A büntetőintézetek központi irányítására megszervezték a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát, az elítéltek munkáltatásának irányítására pedig a Közérdekű Munkák Igazgatóságát (KÖMI). Az intézetparancsnoki és a vállalatigazgatói munkaköröket egyúttal összevonták.

A szektás és dogmatikus szemlélet, az ezáltal befolyásolt jogalkalmazási gyakorlat következményeként nagyobb mértékben emelkedett a fogvatartottak száma. A büntetőpolitika eltorzulása következményeként a börtönök túlszűfoltta váltak, ami lehetetlenné tette objektíve is az előírások betartását, az elkülönítést, az első és a visszaeső bűnelkövetők, valamint a felnőttek és fiatalok közötti kategorizálást. 1955. szeptember 30-án 35 783 fő töltötte börtönbüntetését, a büntetés letöltése végett behívásra várt még 12 307 fő jogerősen elítélt. A börtönök és a bv. munkahelyek befogadóképessége ugyanakkor 21 856 főre volt biztosított. Ekkor volt történelme során, Magyarországon a legtöbb ember börtönben. Igaz, az 1952. évi 35 039 fős adat sem sokkal kevesebb ennél. A zsúfoltsághoz hozzájárult az is, hogy nem éltek eléggé a feltételes szabadságra bocsátással, az elítéltek 63%-át sújtották szabadságvesztéssel és mindössze 35%-át pénzbüntetéssel és javító-nevelő munkával.

A levegőtlen cellák a büntetés célját jóval meghaladó, embertelen szenvedést okoztak az elítélteknek. A túlszűfolttság miatt több börtönben a legelemibb egészségügyi szabályokat sem lehetett betartani, s még a korabeli dokumentumok szerint is „e tény a járványok veszélyét rejti magában”.

A Budapesti Gyűjtőfogháznál készített korabeli feljegyzés szerint „...a csoportosításban, elhelyezésben nincs semmi rendszer... A börtönbe 1950. óta nem engedtek

be újságot. Ennek folytán a foglyok minden rémhírterjesztés prédái. ... A foglyoknak több, mint fele nem dolgozik, hanem – eltekintve napi 15–20 perces sétától – ötöd-hatodmagával ül egy 2×4 méteres zárkában... A bérezés teljesen önkényesen történik... Aki dolgozik, nem részesül az általános levélírási, beszélő- és csomagkedvezményben, hanem munkája alapján kap engedélyt... Ugyancsak kedvezményként kezelik a sétát, ami a legkedvezőbb esetben sem haladhatja meg a napi 15 percet és hetenként legfeljebb csak 5 ízben kerül rá sor... A foglyok nem ismerik a fegyelmi szabályokat (sőt az örök sem). Így napirenden van, hogy fegyelmi lapot írnak ki olyan cselekményért, amiről a fogoly nem is tudta, milyen szabályzatba ütközik. A fegyelmi eljárás a legteljesebb önkényesség jegyében zajlik. A foglyot nem hallgatják ki, csak közlik vele a döntést, ami kivétel nélkül minden esetben marasztaló... 1953. óta megszűnt a vasra verés és a rendszeres testi bántalmazás... Gyakori a 30 napi szigorított zárka (ami másodnaponként teljes börtönt jelent) és a 15–20 napos sötétzárka. Egy-egy ilyen büntetéstől a foglyok teljes testi és idegi leromlottság állapotába kerülnek ki. ... Szabályokat senki nem ismer és nem tart be... Nem vonták felelősségre azt az őrt, aki testi bántalmazást alkalmazott a foglyokkal szemben 1953. után is, de azt sem, aki a tüdőbajos foglyokat futólépésben sétáltatta. ... Az étel kevés ... a fehérmű-ellátás rendszertelen ... Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a börtönbüntetésre ítélt foglyok elkeseredett, reményük vesztett embereké válnak.”

Egy másik feljegyzés szerint a Markó utcai börtönben 450 személy helyére 1200 személyt helyeztek el. Itt is hiányos volt a munkáltatás. „Így a tétlenül szenvedő rabok egymást züllesztik, majd a börtönből kikerülve olyan tartozással kezdik újra életüket, amely rendkívül terheli elindulásukat.”

A Belügyminisztérium Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága 1956. július 20-án tartott országos értekezletén megállapították, hogy a büntetés-végrehajtási munka fő hiányossága a testületi tagok fegyelmi és erkölcsi állapotának túrheterlen alacsony színvonala. Különösen sok „az ittasság és a különböző erkölcselenségek”. A legnagyobb elmaradás a jogszabályoknak megfelelő büntetés-végrehajtási körülmények megteremtése, az előírt szabályzatok betartása terén van.

„Sok helyen megvannak a régi, már nem megfelelő módszerek maradványai, amikor a szigorú rabfegyelmet nem tudták elválasztani a durvaságtól, megalázástól. Még előfordult Baracsán, Ormospusztán, Tatabányán, Várpalotán, Sátoraljaújhe-lyen durvaság, tetteges bántalmazás. Várpalotán például olyan ún. börtönfogásokat alkalmaztak, hogy a fegyelmi zárkába vizet öntöttek. Még mindig lehet találkozni olyan, ún. elítélt írkokkal, akik a belső örök irodai munkáját végzik helyettük, még mindig vannak olyan házimunkások, akik a körlet belső életét uralják. Egyes börtönökben és munkahelyeken hiányos a ruházat, nincs megfelelő lábbeli, nincs elég

⁴ Vasalás: a pincében köre leültetett rab kezeit a bokájához láncolják, gúzsba kötve.

mosdótál, ülőke, falipolc, s egyéb felszerelés, mint pl. Sopronban, Győrött – tartalmazza a jegyzőkönyv. A felszólalók elmondták, hogy Nagyfán három elítélt nőt pofozott meg egy tiszt a közelmúltban, ahol jelen volt a parancsnok és a bv. parancsnokság egyik munkatársa is. Abban állapotok meg, hogy az esetről nem szólnak senkinek. Másik felszólaló szerint is az örök az elítéltekhez durvák. B.F. bv. százados, a Szegedi Országos Börtön parancsnoka előadta, hogy „az ügyészség legelső ellenőrzése felkavarta az elítéltek között a hangulatot, mindenki panaszt akart tenni”. Arra vonatkozóan, hogy miért csak most került sor erre az „első ügyészi ellenőrzésre” – 1956 nyarán – érdemi dokumentumot nem lehetett találni. Elmondások szerint csak az iratokat nézhették a nagy ritkán ott járt ügyészek. Az 1949-ben megszüntetett, az 1871. évi XXXIII. tcz-kel létrehozott korábbi ügyészség helyett megszervezett ügyészség 1953-ig semmi felügyeletet nem látott el ezen a téren, s ezt követően sem tartalmat. Ennek hiányáról és egyéb feladatairól is a korabeli nemzetközi megfigyelők (M. Licskov és T. Taljanov) külön marasztaló jelentést írtak. Ennek tartalmából kitűnően nem lehet szó nélkül hagyni a huzavona és bürokrácia nagy számban tapasztalható tényeit az igazságszolgáltatási szerveknél, az aktatologatást és a bürokrácia számtalan megnyilvánulását.

Az 1955. évi Bv. Szabályzat rögzítette az egynemű végrehajtási rendszert, mellette a testkínzó fizikai fájdalmakat okozó fegyelmi fenyítések, konkrétan megjelölte az elítéltek kötelességeit, rögzítette a panaszjogot, az ingyenes egészségügyi ellátást, a pihenéshez való jogot. 1956. október 23-át követő néhány nap alatt a börtönökből kiszabadultak a politikai foglyok, a beszolgáltatást nem teljesítő parasztlakozók. Végérvényesen ekkor szűntek meg a szénbányák, mint bv. munkahelyek, pl. Béta bányáuzem, valamint bv. ipari vállalatok is. A forradalom és szabadságharc leverése után történt terror, megtorlás kiváltotta nemzetközi tiltakozás hatására is 1959-ben a szabadságharcosok kivégzését követően – a 9. számú törvényerejű rendelet már foglalkozott a büntetés-végrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelettel, annak újraállítása szükségével, majd a hatvanas-hetvenes években megindult egyfajta jogalkotás is, ami a rendszerváltás első éveiben az 1989. évi XXXI. törvény 31. §-val, majd az 1993. évi XXXII. törvénnyel – az Európa Tanács kiküldött szakértőinek véleményével is alátámasztottan – a tagállami követelményeknek is megfelelt.

RÉVÉSZ T. MIHÁLY

SZAKBÍRÁK VAGY NÉPBÍRÁK

A LAIKUS BÍRÁSKODÁS DILEMMÁJÁHOZ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGON

A magyar progresszió legjobbjai, a feudális renddel már jó ideje szembenállók, magyar honban is hosszú, ám végül eredményes harcot folytattak az igazságszolgáltatás demokratizálásáért, a laikus elemek, a nép szélesebb rétegeiből rekrutálódott esküdtek ítélkezésbe történő bevonásáért, vagyis a zsűri intézményének megteremtéséért.¹ A Deák Ferenc által felkarolt gondolat végül is jó fél évszázados küzdelem után átütő eredménnyel zárult, s a magyar törvényhozás nem sokkal a 19–20. század fordulója előtt tető alá hozott bünvádi perrendtartásával, illetve az annak végrehajtására pennázott esküdtszéki törvényével a büntető igazságszolgáltatás szerves részévé tette a polgárokból kiválasztott esküdtek testületeit.²

Az esküdtszéki tárgyalótermekben az első verdiktek a huszadik század első hónapjaiban születtek meg,³ amiket aztán tucatnál alig több esztendőn át megszámlálhatatlan ítélet követett.⁴ A majd hat évtizedes vajúdás után megszületett intézmény azonban világrajöttének első pillanataitól éles politikai és szakmai támadások kereszttüzébe került, miközben tetemes volt azok száma, s különösen tekintélyes azok elméleti fölkészültsége, akik védelmükbe vették a laikus ítélkezés ezen ideáját.

¹ BOTH Ödön: Küzdelem az esküdtszéki bíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica* 60 (1960) VII/1, Szeged, KOVÁCS Kálmán: Az esküdtszék, és az „articularis bíráskodás” ügye az 1843–44. évi büntetőeljárás törvényjavaslatok előkészítésének vitáiban. *Jogtudományi Közöny*, 1974. 5. sz. 215–224.

² VAMBÉRY Ruzsem: Az esküdtszék. *Vasárnapi Ujság*, 1900. 2. szám 20–21.; MOHR Gyula: Die Reform des ungarischen Schwurgerichtes. Klnny. „Der Rechtsgang” 2. Band. 2. Heft. Stuttgart, 1914.; Legújabbban: ANTAL Tamás: Törvénykezési reformok Magyarországon, 1890–1900: ítélőtáblák, bírói jogviszony, esküdtszék. Szeged. Csongrád Megyei Levéltár, 2006. 351., illetve Uő.: Az esküdtszék fogadtatása a Bünvádi perrendtartás országgyűlési vitájában. *Jogtörténeti Szemle*, 2017. 1–2. sz. 64–71.

³ Az első tárgyalásokat – a fővárost megelőzve – Miskolcon és Kecskeméten tartották meg. *Pesti Napló*, 1900. február 6. 9. ill. február 7. 5.

⁴ Az esküdtszéki ítélkezés mérlegére l. CSIZMADIA Andor: Az esküdtszék Magyarországon a dualizmus korában. *Jogtörténeti Tanulmányok* 1. k. Budapest, 1966., 131–148. LÁSZLÓ Gábor: Az esküdtszék szervezése és működése Vas megyében. 1900–1914. *Savaria*. 4. 287–310.

Ám az esküdtbíráskodás létéről vagy nemlétéről végül mégsem a szakmai diskurzusok, vagy éppen a gazdagon hömpölygő hírlapi polémiák nyomán és azok következtében, hanem a politika boszorkánykonyhájában született döntés.⁵ Az első világháború nyitányakor, 1914. július 27-én a Tisza István vezette kormány sietve intézkedett az esküdtbíráskodás szüneteltetéséről, majd 1919-ben az ellenforradalom megszületőben lévő állama hozott egy definitívnek szánt kormányrendeletet, melynek legfontosabb intézkedése az esküdtbíráóságok működésének „ideiglenes felfüggesztése” volt, mivel hosszú időn át csaknem teljesen megvalósult a laikusok száműzése az igazságszolgáltatás rendszeréből.⁶ Az intézmény feltámasztását azután – a következő két és fél évtizedben – az arra irányuló kezdeményezések ellenére egyszer sem tűzték napirendre.⁷

A magyar szuverenitás elvesztését követően, 1944 derekán, tragédiák sorozata szakadt az országra. Bombázások, deportálások, s az eközben majd nyolc hónapon át megtapasztalt harci cselekmények magyar földön soha nem látott emberáldozattal, s nehezen megbecsülhető anyagi veszteséggel párosultak.⁸ A két világháború közötti establishment az év őszén aztán a klinikai halál stádiumába jutott, s a helyébe lépő nyilas állam pedig megszületésének első pillanatától saját léteért folytatott elkeseredett, reménytelen, de egyúttal embertelen harcot.

A téli hónapokban, 1944/45 fordulóján, még javában folytak az összecsapások Magyarország területén, amidőn Debrecenben, a politikai élet ideiglenes fővárosában, a hatalom új szervei hozzáláttak a romok eltakarításához, s az ország újjáépítéséhez. A politika országos színpadán az állami főhatalom vitelére provizórikus jelleggel az Ideiglenes Nemzetgyűlés vállalkozott, míg a végrehajtó hatalmat az általa választott koalíciós kormány testesítette meg, de az előbbieken túl részt vettek a közügyek alakításában – különösen helyi szinteken – a lokális közösségek spontán kialakuló szervezetei, a Nemzeti Bizottságok is.⁹

⁵ Az első nagy háború előtti esztendőben, majd egy évvel később az esküdtbíráóságok hatáskörét egy-egy törvény is csorbitotta. Előbb a királyság intézménye, a király személye és a monarchikus államforma ellen elkövetett bűncselekményeket vették ki az esküdtszék hatásköréből, majd később a kérdésfeltevési eljárás módosításával, a tárgyalást vezető tanácselnök instrukciós-, valamint a Kúria fellebbviteli jogkörének kiterjesztésével csökkentették tovább a laikus grémium akció-rádiuszát. *Névai László*: A burzsoá magyar bírósági és ügyészégi szervezet fejlődésének fő vonásai. *Jogtudományi Közlöny*, 1958. 11–12. sz. 460–461.

⁶ 6898/1919. M.E. sz. r. Magyarországi Rendelet Tára 1919. 967–968. A rendelet az esküdtbíráóságok tevékenységét „minthogy az esküdtbíráóságok megalakítása és működésük ez idő szerint elháríthatatlan akadályokba ütközik”, valamennyi törvényszéknél felfüggesztette. Lásd erről: *SZABÓNÉ NAGY Teréz*: A magyar büntető igazságszolgáltatás történeti vázlata. *Jogtudományi Közlöny*, 1973. 12. sz. 662.

⁷ *MENDELÉNYI László*: Laikus elemek bevonása a büntetőbíráskodásba. *Jogtudományi Közlöny*, 1931. 25. sz. 213–215.

⁸ *PAPP Attila*: Volt egyszer egy népbíróság. *JURA*, 2016. 1. sz. 268–270.

⁹ *CSIZMADIA Andor*: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége 1944–1949. Budapest, 1968. 486.

A törvényhozás, a végrehajtó hatalom, s a területi igazgatási szervek után az igazságszolgáltatás gépezete is lassan-lassan munkához látott. Legelőbb persze ott, ahol a harci cselekmények zaja elült: a Tiszántúlon.¹⁰ Pár hónap múltával, 1945 márciusában kisvártatva a fővárosi ítélkezési fórumok – előbb a helyiek,¹¹ majd később maga a Kúria¹² is – életjelt adtak magukról.

A két világháború közötti korszakból megörökölt bírósági rendszer épülete azonban nem maradt teljességgel érintetlen. Azt a hazai politika formálói – elsősorban a győztesek részéről érkező impulzusok hatására – új szárnnyal, a népbírósági intézmények rendszerével egészítették ki. E lépést később ugyan többen forradalmi változásként jellemezték, ám e vélekedést alaposan leronthatja az a körülmény, hogy az erre vonatkozó gondolatkísérlet, majd kezdeményezés gondolata nem Pesten, de még nem is Debrecenben fogalmazódott meg először, hanem a háborúban győzedelmeskedni látszóak voltak azok, akik már a harcok idején is erőteljesen sürgették a háborús bűnösök büntetőjogi felelősségének megállapításához elvezető intézkedések megtételét.¹³

Magyar honban a hatalmi vákuumba belépő új politikai tényezők érzékenyen rezonáltak erre a korszaklelem sugallta igényre. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülő pártok¹⁴ 1944. december 3-i nagygyűlésükön elfogadott programjukban – ha némileg elnagyoltan is, de – már erőteljesen hangsúlyozták a háborúért való felelősség megállapításának szükségességét, s külön is hangsúlyozták, hogy a büntetőeljárásra váró személyek megbüntetését külön ítélkező fórumokra, népbíróságokra kell bízni.¹⁵ Az igazságszolgáltatásra vonatkoztatottan ugyanakkor volt ennek a Szegeden tető alá hozott – s egyébként egy híján 12 pontból álló – doku-

¹⁰ *NAGY Sándor*: A debreceni bíróságok működésének megindulása a felszabadulás után. *Alföld* 1954. 4. sz. 4–7.

¹¹ *Szabad Nép*, 1945. március 31. 2.; *Népszava*, 1945. március 4. 4.; *Szabad Nép*, 1945. március 31. 2.

¹² A Kúria és a budapesti ítélőtábla tagjai teljes ülésükön, 1945. május első napjaiban tették le hivatali esküjüket. *Magyar Nemzet*, 1945. május 6. 3.; *Népszava*, 1945. május 6. 5.

¹³ A kérdés már a háború alatt tartott nemzetközi találkozókon is fölmerült, így 1942-ben Londonban, illetve később a jaltai és potsdami tárgyalások alkalmával, amint arról az ott aláírt egyezmények is tanúskodtak. Lásd erre: *ZINNER Tibor*: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 1985. 1. sz., 137–138. A háborús bűnösök felelősségre vonására az európai kontinensen I.: *PAPP Gyula*: Az igazolási eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon. *Aetas*, 2009. 2. sz. 162–163.

¹⁴ A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot a Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Polgári Demokrata Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Szabad Szakszervezetek alakították meg.

¹⁵ A program második pontja rögzítette: „A hazaárulókat, a háborús bűnösöket le kell tartóztatni és átadni az erre a célra létesítendő népbíróságoknak. Vagyonukat el kell kobozni.” Lásd: *Dokumentumok a magyar népi demokrácia megszületéséről*. *Társadalmi Szemle*, 1954. 12. sz. 110.

mentumnak egy másik figyelemre méltó posztulátuma is, amelyben az aláírók azt rögzítették, hogy az évtizedekkel korábban tételezett büntető tényállásokba ütköző cselekmények letárgyalására voltaképpen „vissza kell állítani és széleskörűen alkalmazni kell az esküdtbíráskodást.”¹⁶

Szűk három héttel később, az Ideiglenes Nemzetgyűlés alakuló ülésén, 1944. december 21-én, a törvényhozás ünnepélyes „Szózata”, vagyis az új hatalmi szerv programadó dokumentumtervezete azonban mintha megfeledezett volna a bűnösök elszámoltatásának – korábban hangsúlyosnak gondolt – feladatáról.¹⁷ A vitában egyedül a miniszterelnöki posztra kiszemelt, Dálnoki Miklós Béla tért ki a felelősségre vonás ügyére, ám ő is csupán a Szálasival tartó tiszték és katonák bíróság elé citálásáról szólt.¹⁸ Másnap pedig ugyanitt a felállítandó Ideiglenes Nemzeti Kormány programjának vitájában egyedül a kommunisták főideológusa, Révai József, értekezett a témáról, sürgetve a megalakuló kabinetet, mondván, hogy ezután „...magának a kormánynak kell vezetnie a demokratikus népbíróságok felállítására irányuló népi mozgalmat. Neki magának kell kézbe vennie a hazaárulók feletti ítékezésre hivatott demokratikus népbíróságok szervezését.”¹⁹

Egy hónap múltával, a háborúban győztes hatalmakkal kötött fegyverszüneti egyezmény²⁰ aláírását követően aztán a kormányt nem csupán a belső politikai hangulatból következő kényszer, hanem még inkább a Moszkvában tett vállalásból folyó kötelezettség teljesítésének parancsa indította a népbíróságok fölállítására. Az erről határozó 81/1945. számú kormányrendelettel létrejött a rendes bíróságoktól megkülönböztetett ítélező fórumok hálóját.²¹

A „rémtettek” megtorlására, a háborús büntetéseket megbüntetésére szolgáló rendelet megalkotására, szánt idővel a körülmények szűk marokkal mértek. A folyamat

kezdeteként – a források tükrében – bizonyosan 1945. január legeleje jelölhető meg, amidőn döntés született arról, hogy az elkövetők felelősségre vonása érdekében meg kell teremteni a jogi környezetet, s hogy az ítélezést új típusú fórumokra kell bízni.²² Ezzel vélhetően egyidejűleg láthattak munkához a „maroknyi tisztviselői csapattal” megalakuló igazságügyi tárca szakemberei.²³ Az tudott, hogy a népbíráskodásról szóló rendelet megformálását, szövegének pennázását Kovács Kálmán, a kommunista párt által delegált államtitkár felügyelete mellett a korábban ügyvédi praxist folytató Réczei László és Balogh Győző, a tárcához berendelt törvényszéki bírósági bíró vállalta magára.²⁴

A kodifikációhoz mindazonáltal sok támponttal nem rendelkeztek. Ismerhették a szövetségesek vezetőinek az általuk sürgetett és szerintük kívánatos felelősségre vonás tárgyában – különböző alkalmakkor és helyszíneken – tett nyilatkozatait, és hallhattak arról is, hogy néhány már felszabadult településen nyilvánosan követelték a kegyetlenkedések elkövetőinek bíróság elé állítását. Az elzártság miatt, de különösen a korabeli hírközlés körülményei között azonban a nemzetközi példákból jószívről semmit sem hasznosíthattak.²⁵ Ami végképp megnehezítette vállalkozást, hogy a minisztérium felső vezetői sem siethettek segítségükre, mivel a tárgyban többletismerettel, még kevésbé kiérlelt koncepcióval ők maguk sem rendelkeztek.²⁶ Amit az új – az általános bírói szervezettől elkülönítendő – bíróságról szóló jogszabály előkészítésének napjaiban tudni lehetett, azt maga a tárcavezető mondta el a nyilvánosságnak. Valentiny Ágoston, a két háború közötti évtizedekben magának nevet, s tekintélyt szerzett szegedi szociáldemokrata ügyvéd, immáron a miniszteri bársonyszékből, ugyanis arról beszélt, hogy a szakszervezetektől elkülönülő népbíróságok létrehozásáról „minden önkormányzati testület” majd maga hoz döntést, s teszi ezt oly módon, hogy a megválasztott jelöltek „csakis a nemzeti függetlenség

¹⁶ Uo. 111.

¹⁷ OGYK – KN. 1944. I. kötet. 9–10.

¹⁸ Uo. 10. „Azokat a nyilas tiszteteket, akik a hatalmat bitórló Szálasival együtt dolgoztak, és akik okai annak, hogy félrevezetett magyar honvédek még most is a németek oldalán folytatják ezt a kilátástalan, esztelen, zsoldos szellemű harcot, az új szabadságharcos magyar honvédség ki fogja közöszíteni soraiból és a magyar nép ítélszéke, illetve hadbírása elé fogja állítani.”

¹⁹ Uo. 25–26. Az MKP főideológusa a népi mozgalom főleplegetésével a szegedi szakszervezetek idevágó követelésére, s nemkülönb a város nemzeti bizottságának a népbíróság felállítására vonatkozó határozatára utalt – egyébként támogatól.

²⁰ Az egyezmény szövegét hivatalosan 1945. március 17-én tették közzé. Lásd erre: 525/1945. M. E. sz. r. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete a fegyverszüneti egyezmény kihirdetése tárgyában. Magyar Közlöny 1945. 9. sz. 1–3. Az egyezmény tárgyként szempontjából releváns 14. pontja az alábbiakat vállalta: „Magyarország közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, bíróság elé állításában és az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában.”

²¹ SZTODOLNIK László: Igazságügyi szervezetünk. Jogtudományi Közlöny, 1948. 19–20. sz. 350.

²² Mindezt alátámaszthatja a közalkalmazottak igazolásáról szóló 15/1945. M. E. számú rendelet preambuluma, amely a népbíróságokról, mint felállítandó intézményekről már január legelején említést tett. Magyar Közlöny 1945. 1. sz. 3.

²³ SZABÓ Imre: A népbíráskodás időszerű elvi kérdései. Forum. Irodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóirat 1947. I. sz. 54. Az újonnan verbuválódott alkalmazottak munkáját több kormány és miniszteri szintű rendelet megfogalmazásában való közreműködés mutatja.

²⁴ Mind a kettőjüket hamarosan miniszteri tanácsossá nevezték ki. Az erről szóló határozat 99., ill. 100/1945. számmal a hivatalos közlöny ugyanazon számában jelent meg, amelyben az első népbírósági rendeletet is közzé tették. Magyar Közlöny 1945. 3. sz. 1.

²⁵ Erre módjuk egyébként már azért sem lehetett, mert „külföldön a népbíróságok rendszerint... a magyar népbíróságok megalakulását követően létesültek.” SZABÓ I.: A népbíráskodás i.m. 54. Déli szomszédunknál a vajdasági területen 1945 májusában választották meg az ottani Népbíróság laikus elemeit. Magyar Nemzet, 1945. május 13.

²⁶ Lásd erre: KOVÁCS Kálmán: A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései. In: Jogtörténeti tanulmányok I., Budapest, 1966. 155.

frontot képező pártok képviselői” lehetnek. „Nagyobb városokban több népbíróság alakul. Ezekhez a bíróságokhoz az igazságügyminiszter jogképzett bírakat nevez ki” – ismertette a plánum általa elképzelt szervezeti vázát a tárcavezető.²⁷

Kovács Kálmán, s az irányításával munkálkodó grémium azonban némileg eltért Valentiny koncepciójától. A kabinet jóváhagyásával elfogadott, s a Magyar Közlöny 1945. február 5-i számában közzétett rendelet néhány ponton – és éppen a népbíróságok felállításával összefüggő kérdésekben – más megoldást választott.²⁸ Ez legmarkánsabban a népbírósági tanácsok összeállításában mutatkozott meg, ahol is az önkormányzatok helyett a helyi nemzeti bizottságok, valamint a főispánok, mint a megyék első számú vezetői jutottak szerephez. Ők voltak ugyanis azok, akik „a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt politikai párt” helyi szervezeteinek javaslata alapján²⁹ a népbírósági tanácsok öt tagjának, s öt póttagjának kiválasztásában közreműködhettek.

A népbírósági jog tartalmi és szervezeti kérdéseit, valamint ezen újszerű fórumok ítélezési gyakorlatát az elmúlt évtizedekben – a korábbi kényszerek béklyóitól megszabadultan – önálló monográfiák sora, tekintélyes számú tanulmány és nehezen megszámlálható mennyiségű vitacikk vizsgálta többségükben igényes alapossggal.³⁰ A publikációk nagy száma, s a széttartó álláspontok intenzitása is mutatta,

²⁷ GAZSI József: Münnich Ferenc hírmagyarázatai a Moszkvai Rádióban (1944. augusztus 23. – 1945. április 4.) Hadtörténelmi Közlemények 1975. 1. sz. 148.

²⁸ Magyar Közlöny 1945. 3. sz. 1–4., ill. Igazságügyi Közlöny 1945. 54. évf. 9–16. LUKÁCS Tibor: A magyar népbírósági jog és a népbíróságok (1945–1950) 1979. 95. A rendelet szerint valamennyi törvényszéki színhelyen kellett – szükség esetén miniszteri döntés alapján több büntetőtanács alkalmazásával – a népbíróságok létesítéséről gondoskodni.

²⁹ Magyar Közlöny 1945. 3. sz. 3. E pártok – a Demokratikus Polgári Párt, a Független Kisgazda Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt, valamint a Szociáldemokrata Párt annyi-szor öt tagot hoztak javaslatba, „ahány tanács felállítását az igazságügyminiszter az illető helyre elrendelte.”

³⁰ BERNÁTH Zoltán: Justitia tudathasadása. Népbíróság nép nélkül, a nép ellen. Budapest, 1993. 159.;

FEHÉR Csaba: Népbírósági perek és a népbírósági jog (1945–1950). Köz-politika, 2003. 1. sz. 3–16.;

KOVÁCS Kálmán: A népbíróságok egyes kérdései. In: Jogtörténeti Tanulmányok. I. Budapest 1966. 149–174.; MIKÓ Zsuzsanna: Az új jogrend kialakulása: A népbíróságok. Levéltári Közlemények 2015. 86. 53–80.; PAPP Attila: 70 éves a népbírósági jogszabályunk – még mindig „aktuális”. JURA 2014. 2. sz. 225–235.; PAPP Attila: Esküdtbíró vagy pártbíró, avagy a pártok bírósága? Gondolatok a magyar népbíráskodás elméletéről és gyakorlatáról. JURA 2015. 2. sz. 201–214.; PETŐ

Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. Múltunk 2006/1. 41–71.; PETŐ Andrea: A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten. Budapest, 2012. 140.; SZAJDA Szilárd: A fővárosi népbíróságok tevékenysége az adatok tükrében. Múltunk 2017. 1. sz. 265–274.; TANCZOS-SZABÓ Ágota: Népbíróságok működése a mai Bács-Kiskun megye területén 1945–1948 között. In: Bács-Kiskun megye múltjából XX. Szerk. Szabó Attila. Kecskemét, 2005. 316.; ZINNER Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez, különös tekintettel a budapesti népbíróságra. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Budapest, 1985.;

hogy a második világháború utáni igazságtétel mérlege mindmáig vitatott, mondhatni neuralgikus témája a hazai igazságszolgáltatás történetének. Az idevágó diskurzus résztvevői azonban egy pontban mégiscsak egyetértésre jutottak; és pedig abban, hogy a bírósági szervezet 1945-ben föllállított népbírósági fórumaival, s az általuk alkalmazandó anyagi és eljárási jogszabályegyüttes hatályba léptetésével, a háború után a büntető igazságszolgáltatás duális rendszere jött létre.³¹

A fórumrendszer megkettőzése kezdetben – a korszakos jelentőségű változások hónapjaiban – a kortársi közvélemény aktorai körében, s a politika forgószínpadánál szereplői közötti ellenérzések helyett ezek „általános tetszésével és megnyugvásával találkozott.”³² Ez utóbbi terepen, s kitüntetetten a közélet jobb és baloldalán, a népbíróságok megszületését természetes fejleménynek tartották. Így azt is belátták, hogy az igazságszolgáltatás struktúrájának népbíróságokkal történő kiegészítését a szakmai érvek mellett elsősorban nyomós politikai érdekek igazolják. Az előbbieket, mármint a hatályban lévő kriminális perjog korszerűségével, s hatékonyságával összefüggésben hangoztatott fenntartások evidenciaként tűntek föl. A „boldog béke-idők” idején kimunkált, a klasszikus polgári korszak garanciális intézményeivel fölszerelt kódexre, benne a konzerválódott bírósági szerkezetre – különösen az előző évtizedek elméleti és gyakorlati vitáinak fényében – a korszerűség bélyegét ugyanis rácsütni aligha lehetett.

A politikai szempontok azonban az új rendszer kiépítését vállalókban még erőteljesebben érvényesültek. A hatalom képviselői, s nem csupán a kormány rúdjánál ülők, abban ugyanis mind egyetértettek, hogy a háború nyomorúságát, az emberéletek millióinak kioltását előidézőkkel szemben, valamint az emberiség elleni cselekmények megvalósítói ellen indítandó eljárásokhoz elengedhetetlen az igazságszolgáltatási apparátus megújítása.³³ Többségük abból a sokak által hangoztatott feltételezésből indult ki – aminek aztán hangot is adtak –, hogy a régebb óta ítélező

ZINNER Tibor: A magyarországi népbíráskodásról – a XXI. századból visszatekintve. In: Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás. Szerk. Gyenesei József 160. (Konferencia helye, ideje: Kecskemét, Magyarország, 2011.05.23.) Népbíráskodás-történeti tanulmányok. Kecskemét, 2011. 136–160.

³¹ ZINNER Tibor: Népbíráskodás Magyarországon 1945–1950. Rubicon 2015. 4. sz. 64–65.

³² Balassa Miklós a polgári demokraták frakciójából fogalmazott ily módon a Nemzetgyűlés 1945. szeptember 13-i ülésén. OGY – KN. 1944. I. k. 99.

³³ Mostanában a népbírósági joganyag vizsgálatakor – nem is megalapozatlanul – az irodalomban a kommunista nyomásgyakorlás jelenlétét előszeretettel szokták hangsúlyozni. Ennek ékes bizonyítékát adta a Szabad Nép azon írása, amelyben a megszólalók egyike még az ítélezésben csaknem statiszta szerepre kárhoztatott szakbírák ellen is határozott kirohanást intézett: „Ezek a népi demokráciától idegen lelkületű emberek, hogyan vezethetnék azzal az odaadó lelkeséggel, a demokrácia érdekeit féltő gondnal az ügyeket, mint azt tenni szükséges volna.” Szabad Nép, 1945. július 5. 5.

bírákat, azokat, akik jobbára az ellenforradalom évtizedeiben pallérozódtak „a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei”³⁴ elleni perekben nem lehet döntési helyzetben hagyni.³⁵

A szociáldemokraták közül Faragó László azt húzta alá – s erről, mint a közvélemény szélesebb rétegeiben is gyökeret vert nézetről szólt –, hogy a két háború közötti évek bíróságainak verdiktjeit sokan nem fogadnák „megnyugvással”, mert e struktúra „az elmúlt 25 esztendőből nőtt ki, annak ujjenyomatát viseli magán, annak szellemiségét tükrözi vissza.”³⁶ Ez a magyarázata annak – így a munkáspárti neves publicista –, hogy „a politikai bűncselekmények, államellenes bűncselekmények nem valók szakbíróság elé.”³⁷

Abban tehát, hogy a rendes bíróságok szakbírái helyett a nép szélesebb rétegeinek képviselőit kell ítészi feladattal felruházni, a koalíció pártjai között kezdetben teljes volt az egyetértés. Jól példázta ezt Varga Béla, a Kiszgazda Párt egyik vezetőjének álláspontja, aki a népbíróságok dolgában megfogalmazott elaborátumában köntörfalazás nélkül állt ki az új típusú fórumrendszer mellett, mondván, hogy „a demokratikus erők befolyásának szabad teret kell engedni.”³⁸ A legnagyobb kormánypárt soraiban a későbbi házelnök álláspontjával távolról sem állt egyedül. Párttársa, Dulin Jenő³⁹ a Nemzetgyűlés plénümán – pár hónappal később megfogalmazott – Varga Bélával egyetértésben szögezte le, hogy a „szakbírák semmiképpen nem alkalmasak arra”, hogy a népbírósági jog tényállásaiban ítéelkezzenek, s hogy ítéleteikkel a „megoldandó fájó kérdéseket révbe juttassák.”⁴⁰

³⁴ Magyar Közlöny 1945. 3. sz. 1–4.; ill. Igazságügyi Közlöny 1945. 54. évf. 9–16.

³⁵ Az egyetértés e téren szembeötlő módon megmutatkozott a népbírósági kormányrendelet törvényi szintre emelő nemzetgyűlési vitában is. OGY-KN-1944. 1. k. 90–101.

³⁶ OGY – KN. 1945. V. k.. 828.

³⁷ Uo.

³⁸ MKó Zsuzsanna: A népbírósági jog és a budapesti Népbíróság működése 1945–1950. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest–Győr, 2012. 766.

³⁹ Dulin Jenőt, aki a koalíciós idők több kormányában – előbb a kereskedelemügyi, majd belügyi, s végül az igazságügyi minisztérium államtitkáráként játszott jelentős szerepet, ez idő tájt a Kiszgazda Párt centrumához sorolták. VIDA István: A Kiszgazda Párt helyzete 1945 nyarán és az augusztusi nagy választmány. Századok 1971. 1–6. sz. 954.

⁴⁰ OGY – KN. 1944. 1. k. 95.

HOLLÓSI GÁBOR

BERNOLÁK NÁNDOR IGAZOLÁSA

Zinner Tibor és munkássága iránti nagyrabecsüléssel

1. Bevezető

Egy ünnepi alkalomra szánt tanulmány témaválasztása csakis szubjektív lehet: az ünnepelt és a szerző életpályájának, illetve érdeklődésének közös pontjaihoz célszerű kötődnie. Zinner Tibor Debrecenben végzett, miként e sorok írója is, a jogtörténeti érdeklődésünk is közös, és mindkettőnk szakmai munkássága az 1920-as évek elejének radikális jobboldali történéseihez is kötődik.¹ Mi sem tűnt célszerűbbnek tehát, mint az, hogy annak a debreceni büntetőjogász professzornak szenteljük e sorokat, aki nemzetgyűlési képviselőként „népfaji vagy nemzetiségi” kvótát terjesztett elő a „numerus clausus” törvényhez² 1920-ban.

2. Bernolák Nándor pályafutása

Bernolák Nándor 1880. október 8-án,³ a Zólyom vármegyei Radványon született, mely község ma a szlovákiai Besztercebánya része. Jogi tanulmányait Budapesten, Berlinben és Kolozsváron folytatta, de 1903-ban és 1904-ben a torinói, a nápolyi, a római, a lyoni és a párizsi egyetemet is látogatta.⁴ Rövid bírósági beosztásaitól eltekintve, pályafutásának négy szakaszát különíthetjük el.

1906-tól az Igazságügy Minisztérium kodifikáló osztályán dolgozott, melynek később, 1913-tól ismét munkatársa volt. E minőségben ő volt az első büntető novella előadója és számos törvénytervezet és -javaslat kidolgozója, a fiatalokúak bíróságára, a rendes életbe visszatért elítéltek rehabilitációjára, a sajtóra, a bűnvádi per-

¹ Ld. különösen: ZINNER Tibor: Az ébredők fénykora, 1919–1923. (Értekezések a történeti tudományok köréből 110.) Akadémiai, Bp. 1989.

² 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról.

³ Hibás a Magyar Életrajzi Lexikon adata: Bernolák születésének napja nem október 2-a. Vö.: Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai. Szerk. Vidor Gyula. Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság, Bp. 1921. 21–22.

⁴ Jogtudományi képesítése: budapesti tudományegyetem, 1903. május 3. Ügyvédi vizsga bizonyítványa: 1906. június 2.

rendtartás novellájára, a közveszélyes munkakerülőkre, illetve a züllésnek indult és erkölcsi veszélynek kitett gyermekekre vonatkozóan. 1913-ban a büntetőjogi törvényt előkészítő bizottság tagja lett. Az esküdtbíróági rendszernek volt a híve.

1908-ban tanári pályára lépett: a kassai jogakadémián a büntetőjog és a jogbölcselet, majd 1914-től a megnyíló debreceni egyetemen a büntetőjog professzora lett.⁵ Az 1915/16. tanévre az egyetem rektorává választották meg, 1917–1918-ban pedig a jog- és államtudományi kar dékáni tisztét töltötte be. A diákszociális problémákra való érzékenységét mutatja, hogy életre hívta a Mensa Academicát a rektorsága alatt. A Tanácsköztársaság alatt letartóztatták (1919. április), mivel követelte a parlamentáris kormányzás helyreállítását. Katonai bíróság elé állították a Debrecen megsemmisítéséért, mert ellenállásra szólított fel, illetve a békekonferencia és az angol közvélemény elé tárta a városban dúló román csapatok visszaéléseit.

Az 1920–1922. évi nemzetgyűlésben a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának programjával Debrecen III. kerületét képviselte. Mint politikus, a „numerus clausus” törvényjavaslathoz a módosító indítványt – mellyel végül is a törvény a tudományegyetemre, a műegyetemre, a közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való felvételeket az „illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámához” kötötte, ami a zsidó származású fiatalokat rendkívül hátrányosan érintette – ő terjesztette be.⁶ Az első Bethlen-kormányban népjóléti és munkaügyi miniszter lett. Állást foglalt a munkásbiztosító intézmények államosítása ellen, a munkásbiztosítási bíráskodás törvénybe foglalását kezdeményezte. Megalkotta a közalkalmazottak betegségi biztosítását, mellyel előkészítette az Országos Tisztviselői Betegsegélyező Alap létrehozását.

1922-től a politikai szereplését feladta, tevékenységét ügyvédként folytatta. Július 29-én vették fel a Budapesti Ügyvédi Kamarába. Vezető szerepet már csak olyan társadalmi szervezetekben töltött be, mint a Foederatio Emericana vagy a Katolikus Patronage Egyesület. Tagja volt a Katolikus Népszövetségnek, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének a létrehozása is az ő nevéhez fűződik. 1935-ben azonban feleségétől elvált, és mint „jó katolikus”, úgy érezte, hogy ezzel nem egyeztethető össze a katolikus szervezetekben való tagság. Hosszabb ideig már csak a Magyarországi Szlovák Közművelődési Társulatnak volt az elnöke, kötelességének érezte,

⁵ Bernolák nemcsak tanár, hanem szakíró is volt, munkáiról ld. *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Bp. 1941. III. kötet, 112–114.

⁶ Bernolák Nándor nemzetgyűlési képviselő beszéde 1920. szeptember 3-án. In: Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. V. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Bp. 1920. 184. Itt jegyezzük meg, hogy a kormánypárt 1920. augusztus 11-i, Prohászka Ottokár elnöklétével tartott ülésén merült fel a kvóta ötlete, az augusztus 24-i értekezlet pedig a módosítás betervezésével Bernolákot bízta meg.

hogy a bíróságok előtt a szegény sorsú szlovák terhelteket megvédje.⁷ Ügyvédi irodája – valószínűleg a számos, díjazás nélkül elvállalt ügy miatt is – kevésbé jövedelmezett, működéséhez hiteleket kellett felvennie, mi több, végrehajtást is fogánatosítottak ellene. A kamarához a '20-as évek második felében folyamatosan fellebbezett, mert tagdíja és forgalmi adója alapjául jövedelmét háromszorosán, olykor tízszeresen meghaladó összeget vettek figyelembe. A „német megszállással járó izgalmak” nyomán 1944 áprilisában súlyos szívrohamot kapott, két hónapon át a balatonfüredi szanatóriumban lábadozott.⁸

3. Igazolási ügye

Bernolák Nándor az 1945. augusztus 9-i igazolási tárgyalására készületlenül érkezett: abban a meggyőződésben volt, hogy a magyar nép érdekei ellen sohasem vétett, sőt azt előmozdítani igyekezett. Így nem gondoskodott a szükséges nyilatkozatok beszerzéséről sem. Ügyének újratárgyalását azonban hiába kérte, hogy bizonyítékait előterjeszthesse.

Ügyében első fokon a Budapesti Ügyvédi Kamara igazolóbizottsága⁹ határozott: egy évnyi időtartamra függesztette fel az ügyvédi gyakorlattól. „A bizottság tényként állapítja meg, hogy az igazolás alá vont MÜNE [Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete] tag volt. Mint nagy múltú politikus politikai súlyával szignálta a MÜNE célkitűzéseit, amelyek ellen semmit sem tett, holott éppen politikai múltjánál fogva lett volna köteles ezen célkitűzés ellen megfelelő súllyal kiállani.”¹⁰ Az ügy úgy került a népbíróság elé, hogy e határozat ellen maga az érintett nyújtott be fellebbezést.¹¹

⁷ „Előterjesztésem alapján a budapesti törvényszék vádtanácsa elutasította az okirathamisítással vádolt mintegy húsz drótos-tót ellen kiadott vádiratot s megszüntette ellenük az eljárást.” Igazolási nyilatkozat, 1945. május 3. Budapesti Ügyvédi Kamara (BÜK).

⁸ Az életrajzi adatok forrása: Bernolák Nándor ügyvéd személyi dossziéja, BÜK. Ld. még: Keresztény Magyar Közéleti Almanach. Szerk. Hortobágyi Jenő. Pátria, Bp. 1940. I. kötet, 98–99. – *Hollosi Gábor*: A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története. Szerző, Debrecen, 2007. 156–176. – *P. Szabó Béla*: Bernolák Nándor (1880–1951), a Debreceni m. kir. Tudományegyetem második rektora. Gerundium: egyetemtörténeti közlemények, 2011/1–2. 13–31.

⁹ Az ügyében eljáró III. számú igazoló bizottság: dr. Korányi Dezső ügyvéd, elnök; dr. Kovács Andor László, dr. Kovács György, dr. Koródy István, dr. Bölöny József, dr. Sieffert Géza és dr. Pfeiffer Zoltán ügyvédek mint bizottsági tagok és dr. Páray Barnabás jegyzőkönyvvezető.

¹⁰ BÜK 2/1765–1945. augusztus 9. Igazolási határozat.

¹¹ BÜK 10.385/1–1945. Fellebbezése dr. Bernolák Nándor budapesti (V. Báthory u. 8.) ügyvédnek az igazolási tárgyalásán hozott határozat ellen.

Bernolák a fellebbezésében kifejtette, hogy a MÜNE célkitűzései megalakulásakor erkölcsi normákba nem ütköztek, az „a magyar ügyvédség nemzeti hagyományainak feltámasztását, régi jogaiba való visszahelyezését, az ügyvédi kar súlyának, tekintélyének fokozását, anyagi helyzetének emelését” kívánta szolgálni működésével. Tagjai közé megalakulásakor, 1927-ben lépett be, de igazolása előtt több mint tíz évig még a közgyűlésein sem jelent meg, és pusztán azért nem lépett ki belőle a legutolsó években, mert a szervezet működésének nem tulajdonított politikai jelentőséget.¹² „Ma is az a meggyőződésem – írja –, hogy a zsidó származású kartársainkat kizáró, a magyar alkotmány szellemével ellenkező rendelkezések a német befolyással és megszállással kapcsolatos politikai változás következményei, amelyek a MÜNE állásfoglalása nélkül is éppen úgy létrejöttek volna...”. Azt tehát, hogy igazolása előtt sértette-e a magyar nép érdekeit, csak egész magatartását figyelembe véve lehet elbírálni. Magatartását az alábbi történetekkel világította meg, melyek valószínűsítették a bennük szereplők többsége igazolta.

1944 szeptemberében báró Groedel Richárdné kereste meg, hogy a pestvidéki ügyészség fogházában német őrizet alatt álló személyek közül közel százat – köztük Baranyay Lipót (a Nemzeti Bank volt elnökét) és báró Groedel Richárdot – a mautauseni fogolytáborba hurcolják a következő éjjel. Bernolák erről Pataky Tibor államtitkárt személyesen értesítette, aki a Belügyminisztériummal érintkezésbe lépett. A fogház környékére őrséget rendeltek, majd Kistarcsára szállították az említett személyeket, végül szabadon engedték őket.

Steinitz Jenő kartársa 1944 augusztusában Bernolákot arra kérte, hogy a zsidótörvények alóli mentesítési kérelmét az Igazságügy Minisztériumban előterjessze,¹³ és tegyen lépéseket más, hasonló helyzetben lévő kollégák ügyében. „Ezt az alkalmat használtam fel arra is – írja –, hogy a kizárások ellen elvileg is tiltakozzam, különösen pedig állást foglaljak a Kamarának az ellen a határozata ellen, amellyel kimondotta, hogy a mentességre zsidó származású kartársaink egyikét sem tartja méltónak.” Lovag Schweitzer István és családja mentesítési ügyében a kérvényeket szintén Bernolák készítette, és kedvező elintézésüket is sürgette. Ezekben az ügyekben díjazást nem fogadott el.

¹² Az augusztus 9-i jegyzőkönyv szerint „...nem akarta azt a látszatot kelteni, hogy a patkányok elhagyják a süllyedő [így!] hajót”, ezért nem akart kilépni. Kérdés, hogy ezek mennyiben Bernolák szavai.

¹³ Inkább csak az ügyvédi kamarából való kizárás alóli mentesítésről lehet szó, hiszen az általános mentesítési ügyekben az illetékes szerv a Miniszterelnökség vagy a Belügyminisztérium volt. Ld. *HOLLÓSI GÁBOR*: Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre. (VERITAS Füzetek 3.) VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Bp. 2016.

Kadicsfalvy József felsővisói¹⁴ főszolgabíró arra kérte még 1943-ban, hogy legyen védője a vele szemben indított bűnvádi eljárásban. Az ügy áttanulmányozása után azonban Bernolák arra a meggyőződésre jutott, hogy a főszolgabíró számos intézkedése – az ottani nagyszámú zsidóság internálása, házainak jogtalan igénybevétele és lebontása – a jogszabályokon túlmenően sérelmes volt. Ezért nem vállalta a védelmet, inkább visszafizette a felvett előleget.

Bernolák a Báthory u. 8. szám alatti társasház III. 12/a: lakásában lakott, a ház légoltalmi parancsnoka volt. A társasházban lakó Pfeiffer Zoltán kartársánál a német megszállás után többen találtak menedéket, Bernolák az ott tartózkodókat a vele megbeszélte módon oltalmazta az akkori hatalom visszaélései ellen. Pfeiffer később az őt igazoló bizottság tagja lett. Bernolák hozzájárult ahhoz, hogy özv. Böhm Henrikné – szintén a ház lakója – a nyilas üldözések idején lányaival az ő lakása melletti lakásban tartózkodjon. Az ostrom idején a Hoffman-cég pincéjében biztosított menedéket nekik, ott várta a front elvonulását feleségével együtt maga is. Groedel Richárd szabadulását követően Bernolák a saját lakásának az egyik szobáját ajánlotta fel éjszakára részére. Menedéket biztosított Steinberger Sándornak, a Terrénung igazgatójának is; amikor pedig Schweiger Imre ügyfele a gettóból intézett levelet hozzá, hogy éheztek, Bernolák feleségével együtt élelmiszereket vitt neki.

Mindezekre figyelemmel a budapesti népbíróság – mint igazolófellebbezési bíróság – 1946-ban a büntetésen enyhített, azt feddésre változtatta meg.¹⁵ Döntésének az volt az indoka, hogy a MÜNE-ben az egyszerű (tehát a tisztséget nem viselő) tagság a népbírósági gyakorlat értelmében a felfüggesztés alapjául egymagában nem szolgálhat, az túl súlyosnak mutatkozna. Ámbar Bernolák a Bethlen-kormányban valóban népjóléti miniszter volt, minisztersége idejére eső politikai magatartásában nem találtak semmi kifogásolnivalót, miniszteri tiszte megszűnte után pedig visszavonult a politikától. Így a népbíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy Bernolák MÜNE-tagsága nem eshet súlyosabb elbírálás alá, mint bármely más, politikai

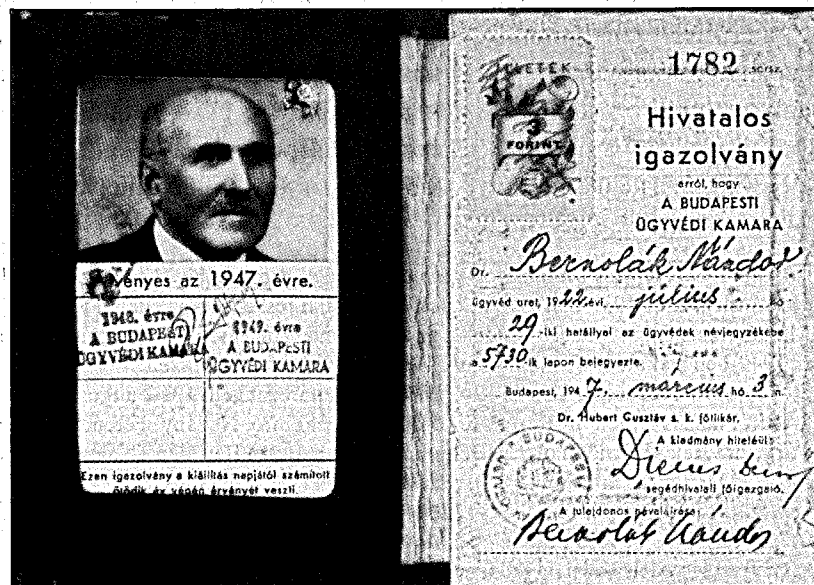
¹⁴ Felsővisó járásszékhely volt Máramaros vármegyében. Két részletben került vissza Magyarországhoz a vármegye: az 1939-ben visszacsatolt kárpátaljai részen a Kárpátaljai Kormányzói Bizottság Máramarosi közigazgatási kirendeltsége alakult meg Huszt székhellyel, míg maga a vármegye csak 1940-ben alakult újjá a Romániától 1940-ben visszakertült részen.

¹⁵ Budapest Főváros Levéltára, XXV.1.b. 1945/2880. I. A határozat kelt: 1946. augusztus 5. Az ügyben eljáró bírói tanács tagjai: dr. Herpai Ernő tanácsvezető bíró, Nadányi Ferenc (Független Kisgazda Párt), dr. Halász Ernő (Polgári Demokrata Párt), Balla Bertalan (Nemzeti Parasztpárt), Antal Dezső (Magyar Kommunista Párt), Márkus Simon (Szociáldemokrata Párt) és Zsigri Géza (Szakszervezeti Tanács) népbírák. A jegyzőkönyvet dr. Soós László vezette, az eljárásban dr. Apór Róbert népjogász is részt vett. Ld. még: BÜK, Nb. Ig. XIV. 2880/1945. Jegyzőkönyv. A népbíróságon tehát igazolófellebbezési ügyként zárult Bernolák ügye, nem találtunk iratot arra vonatkozóan, hogy a népjogász ne vette volna tudomásul az ítéletet.

múlttal nem rendelkező ügyvéd belépése. Hiszen az igazolási eljárás során azt kell vizsgálni, hogy az érintett magatartása sértette-e, és ha igen, akkor milyen mértékben a magyar nép érdekeit.

4. Zárszó

Bernolák Nándor „jellemfejlődése” az utókor számára tanulságos lehet: aki 1920-ban még a „numerus clausus” törvény nemzetgyűlési vitáján tüzes szavakkal a „faji harc konstatálását” hirdette, 1944-ben már igyekezett segíteni az üldözötteken. Mindazonáltal úgy véljük, hogy Bernoláknak szerencséje volt: a miniszterségét megelőző bő fél év eseményei nem kerültek felszínre igazolásakor. Pedig, amit igazoló nyilatkozatában állított, az nem teljes egészében volt igaz: „Közeleti pártállásomat tekintve kezdettől fogva a Keresztény Szociális Párthoz, majd a Keresztény Nemzeti Egység pártjához tartoztam és e pártok programjának megfelelően a polgári jogegyenlőség elvi álláspontján a társadalmi igazságosság érvényesüléséért küzdöttem.” Igazolása után Bernolák az ügyvédi tevékenységét már csak néhány évig folytathatta: 1950. április 5-én – kétszeri agyvérzés után – munkaképtelenség címén törölték a tagságát a Budapesti Ügyvédi Kamarában. 1951. augusztus 8-án halt meg a fővárosban.

ESTÓK JÓZSEF

A BÖRTÖNÜGY MAGYARORSZÁGON 1945-TŐL AZ 1950-ES ÉVEK ELEJÉIG

A második világháborút követően az Ideiglenes Nemzeti Kormány első intézkedései közé tartozott a jogrend helyreállítása, a fasiszta maradványok felszámolása, az igazságszolgáltatás és a rendőrség újjászervezése, a háborús és népellenes bűnök számonkérése, a bűnösök felelősségre vonása, az ezekhez szükséges jogi és egyéb feltételek megteremtése, az ország mielőbbi újjáépítése.

Debrecenben 1945. évi február hó 15-én ismertté vált az Ideiglenes Nemzeti Kormány 285/1945. M. E. számú (sz.) rendelete¹ – a volt tanácsköztársaság alatti magatartás és az azóta baloldali (kommunista, szociáldemokrata, antifasiszta) politikai meggyőződés és tevékenység miatt elítéltek, illetve hátránnyal sújtottak rehabilitálásáról –, amit kiegészítettek, illetve módosítottak az Ideiglenes Nemzeti Kormány 4550/1945. M. E. sz.² és a 9590/1945. M. E. sz.³ rendeletei.

A háborús és népellenes bűncselekményt elkövetők felelősségre vonásával kapcsolatosan – ahogy azt jeleztük – konszenzuson alapuló döntés született. Mindehhez a jogi alapot a népbírói jog létrehozásával teremtették meg. Az 1945-ben a 81/1945. M. E. sz. rendelettel létrehozott népbírói bíróságok külön bíróságként jártak el, a feladatukat képezte azoknak a felelősségre vonása, akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak.⁴ A külön bíróságként létrehozott népbírói bíróságok mellett, a köztörvényes bűncselekményeket változatlanul a Csemegi-kódex

¹ Igazságügyi Közlöny, 1945. 25. A 285/1945. M. E. sz. rendelet: A volt tanácsköztársaság alatti magatartás és az azóta baloldali (kommunista, szociáldemokrata, antifasiszta) politikai meggyőződés és tevékenység miatt elítéltek, illetve hátránnyal sújtottak rehabilitálásáról.

² Rendeletek Tára, 1945. 560. 4.550/1945. M. E. sz. rendelet: A volt tanácsköztársaság alatti magatartás és az azóta baloldali (kommunista, szociáldemokrata, antifasiszta) politikai meggyőződés és tevékenység miatt elítéltek és hátránnyal sújtottak rehabilitálásáról szóló 285/1945. M. E. sz. rendelet egyes rendelkezéseinek a vármegyei, a városi és a községi közigazgatás körében való alkalmazásáról.

³ Igazságügyi Közlöny, 1945. 211–212. A 9.590/1945. M. E. sz. rendelet: A szocialista, antifasiszta vagy demokratikus magatartás miatt egyes személyeketért hátrányok megszüntetése tárgyában. Hatályos volt 1945. október 15-től.

⁴ Igazságügyi Közlöny, 1945. 9. A 81/1945. M. E. sz. rendelet szerint a kiszabható büntetések a halálbüntetés, a fegyház, a börtön- és a fogházbüntetés volt, illetve az internálás intézménye is bekerült a büntetési rendszerünkbe. 1945. január 25-én fogadták el, 1945. február 5-től volt hatályos.

büntetési és végrehajtási rendszerét alkalmazva – az államfogház 1946. évi eltörlésével – a hagyományos büntetőbírói szervezet bírálta el.

A 81/1945. M. E. sz. rendelettel létrehozott népbírói jogban a szabadságot korlátozó fegyház-, börtön- és a fogházbüntetés mellé főbüntetésként beépült az internálás is.

A népbíráskodásról szóló rendeletet rövid időn belül – 1945. május 1-jei hatállyal – módosította az 1.440/1945. M. E. sz. rendelet, amely eltörölte a fogház és az internálás büntetéseket, új büntetési nemként bevezette az életfogytig, vagy határozatlan ideig tartó kényszermunka-büntetést.⁵

Az internálás minimális időtartama hat hónap, maximális időtartama két esztendő lehetett, tartamát a népbírói ítélete állapította meg, az internált szabadulását pedig példás magatartásától tették függővé. Az internált szabadon bocsátása azonban ténylegesen egy személy, az internálótábor parancsnokának szubjektív döntéstől függött, aki a fogva tartás időtartamát hat hónappal meghosszabbíthatta, de a tényleges tartam a 24 hónapot nem haladhatta meg. Az internálás három hónapig maradt a büntetési rendszer része, a továbbiakban rendőri kényszerintézkedéssé változtatták át. Ezt a változtatást azzal indokolták, hogy az újjászervezett, „demokratikus” rendőrség már alkalmas lesz-e jogintézmény gyakorlására. Már 1945 nyarán azonban érzékelhető volt, hogy súlyos visszaélések történnek. Ezt követően pedig azt tapasztalhattuk, hogy a múlt maradványaival szembeni küzdelem során az folyamatosan és fokozatosan kiegészült a „reakciókkal” szemben folyó harc jelszavával, amelynek egyenes következménye volt, hogy egyre több embert hurcoltak el, és zártak különböző internálótáborokba. Az internálással – a hatalomszerzés, majd annak megtartása egyik eszközével – a Magyar Kommunista Pártnak (MKP), majd a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) vezetői megvalósíthatták azt a céljukat, hogy politikai, illetve saját pártjukon belüli ellenfeleiket fizikailag eltávolítsák, kiiktassák a közéletből. Az internáltak száma szinte a hatalom igényeinek megfelelően változott. Zinner Tibor tanulmánya szerint „mintegy 40 ezer főre becsülhetjük az 1945–1949 közötti internáltak számát. A kifejezetten fasisztaellenes alapon internáltak száma az említett létszámból kb. 25 ezer lehetett.”⁶ Noha az internálás nem sokáig maradt a büntetési rendszerben, rendőri kényszerintézkedésként változatlanul a hatalom rendelkezésére állt, alkalmazásával törvényi garanciák nélkül politikai fegyverként

⁵ Igazságügyi Közlöny, 1945. 54–59. Az 1.440/1945. M. E. sz. rendelet: A népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. sz. rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában. 1945. április 27-én fogadták el, 1945. május 1-jétől volt hatályos. A 81/1945. és az 1.440/1945. M. E. sz. rendeleteket az 1945. évi VII. tv. emelte törvényerőre 1945 szeptemberében.

⁶ ZINNER Tibor: Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–49. Történelmi Szemle, 125 (1985) 1. sz.

volt bevethető azokkal szemben, akiket a hatalom a rendszer „potenciális” ellenségnek tartott. Az internáltak száma pontosan soha nem volt megállapítható.⁷

A kényszermunka-büntetés végrehajtásának részletszabályai az igazságügy-miniszter 78.000/1946. I. M. sz. rendeletében láttak napvilágot.⁸ Az igazságügyi tárca vezetője, dr. Ries István a szovjet büntetés-végrehajtás elítélt foglalkoztatási eredményeit, biztonsági helyzetét is példának tekintette. Szinte kesergett azon, hogy az országunk természeti adottságai nem teszik lehetővé a határoktól, a lakott területektől távol eső munkatáborok kialakítását a szovjet „GULAG”- vagy „GUPVI”-táborok kiépítését, ahonnan a szökés rendkívüli kockázattal járna. Dr. Ries 1949 őszén a munkatáborok felállítása terén jelentkező lemaradást a második világháború előttről visszamaradt, a korábbi állami berendezkedéstől átvett börtönszemélyzet hozzáállásával magyarázta. Szerinte a régi fegyőrök emberileg és szakmailag is képtelenek az újfajta kihívásoknak eleget tenni. Magyarországon a jogalkotó szándéka ellenére, 1951 elejéig a kényszermunka-büntetés megszűnéséig, a táborszerű elhelyezésnek még a feltételei sem teremtdtek meg. Ezért – feltehetően – a táborszerű elhelyezés hiánya miatt a népbírói gyakorlatban, az ítéletek kiszabásánál elsősorban a hagyományos szabadságvesztés formáit, a fegyház-, illetve a börtönbüntetést

⁷ LÖRINCZ József: Büntetőpolitika és börtönügy. Rejtjel, Budapest, 2009. 47. Kulcsár Kálmán 1989-ben 70 ezer, 1945–1953 között internáltakat említett. (Zinner Tibor szóbeli közlése) Egyes források szerint 1953 elején 25–30, mások alapján 40 ezer internált volt.

⁸ Igazságügyi Közlöny, 1946. 494–496. A 78.000/1945. I. M. sz. rendelet a kényszermunka-büntetés végrehajtásának szabályozásáról. A rendelet kihirdetésének napján – 1946. december hó 21-én – lépett hatályba. Munkatáborul a férfi elítéltek számára a Budapesti Országos Gyűjtőfogháznak és a szegedi kerületi börtönnek, nőelítéltek számára pedig a Márianosztrai Országos Büntetőintézetnek elkülönített részeit jelölték ki. A jövőben felmerülő szükséghez képest külön rendelettel más letartóztatási intézet (országos büntetőintézet, illetőleg bírósági fogház) vagy ily intézet elkülönített része is kijelölhető munkatáborul. A munkatáborba; illetőleg az intézetnek munkatáborul kijelölt elkülönített részébe csak kényszermunka-büntetésre ítélteteket lehetett elhelyezni. A kényszermunka-büntetés foganatosítására a szigorított dologházi őrizet végrehajtására vonatkozó szabályokat kellett – a rendeletből folyó eltérésekkel – alkalmazni. A munkatáborban az elítélteket – ha ezt a tábor viszonyai megengedték – éjjel magánélzésben kellett tartani, nappal azonban csak a munka neve szerint kellett csoportosítani. Az elítélteket nemükre tekintet nélkül, a legszükségesebb házimunkák kivételével, kizáróan nehéz testi (segéd) munkával volt szabad foglalkoztatni. A munka csak az ország újjáépítésére irányuló, vagy azzal kapcsolatos más közérdekű munka lehetett, amelyet mint kényszermunkát az állam (közület) vagy magánosok részére végeztek az elítéltek. Az elítélt saját alsó- és felsőruháját használhatta. Fegyencruháit csak abban az esetben kaphatott, ha saját ruhája tönkrement és annak pótlásáról maga vagy hozzátartozója igazoltan nem tudott gondoskodni. Az elítéltek felsőruhájukon a rendszeresített megkülönböztető jelvényt viselték. A napi munkaidő szombat kivételével 10 óra volt. Szombaton a munka 12 órákor fejeződött be. Az elítéltek az ebédszünet utáni időt a munkatábor (munkahely) általános takarítására, ruházatuk rendbehozatalára és testi tisztálkodásra fordíthatták, 18-tól 20 óráig pedig felvilágosító előadáson vettek részt.

alkalmazták. A népbíróságok folyamatosan szűntek meg, az utolsó, a Szegedi Népbíróság 1950. április 1-jéig ítélkezett. Zinner Tibor kutatásai szerint hazánkban 90 551 személyt állítottak népügyészek elé, közülük 42 066 személlyel szemben emeltek vádat, 23 094 esetben megszüntették a büntetőeljárást, 11 032 alkalommal pedig a büntetőügyet más vádhatósághoz tették át, mivel az elkövetett cselekmény nem minősült háborús vagy népellenesnek. Egyéb módon 11 225 gyanúsított büntetőügyét zárták le (pl. kitelepítés, internálás alkalmazásával, vagy az érintett elhalálozott). A szerző adatai szerint 87 417 személy büntetőügye fejeződött be, 3134 pedig nem zárult le. Az elsőfokú, nem jogerős marasztaló ítéletek megoszlása: halálbüntetést 477, szabadságvesztés-büntetést 23 998, internálást 16, kényszermunka-büntetést 2291, közel 27 ezer személy esetében hirdetett ki a tanácsvezető.⁹

A büntetés-végrehajtással kapcsolatos másik fontos jogszabályi változás az 1945. évi XIV. tc., volt, amelyik eltörölte az államfogház-büntetést. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának és az Ideiglenes Nemzeti Kormányának 59/1945. Eln. sz. rendelkezésével felállították a Nemzeti Főtanácsot. Ennek jogköre kiterjedt az elítéltek kegyelemben részesítésére. Általános kegyelmet, amnesztiát azonban csak az Ideiglenes Nemzetgyűlés adhatott.¹⁰

A 320/1946. M. E. sz. rendelet megváltoztatta a Csemegi-kódexnek a kemény munkakényszerre vonatkozó rendelkezését, amely korábban csak a fegyházbüntetésre ítélt személyekre vonatkozott és kiterjesztette az éppen börtönben lévő valamennyi fogvatartottra. Ezzel megteremtette annak lehetőségét, hogy az elítélteket korlátozás nélkül bevonják az ország újjáépítésének munkálataiba.¹¹ Dr. Ries István, az igazságügyért felelős miniszter elégedetten nyugtázta, hogy a miniszteri indoklásba bekerült a következő kitétel, miszerint „akik az országot lerombolták, most segítsenek felépíteni”.¹²

⁹ ZINNER T.: Háborús bűnösök perei i. m. 135–136.

¹⁰ Igazságügyi Közlöny, 1945. 16. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának és az Ideiglenes Nemzeti Kormányának 59/1945. Eln. sz. rendelkezése: A Nemzeti Főtanács felállításáról. Hatályos volt 1945. január hó 26-tól.

¹¹ Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Budapest, 1947. GRILL Károly kiadása, szerkesztette: dr. BACSÓ Ferenc et al. II. kötet, 368. 1946. január 15. A 320/1946. M. E. sz. rendelet: A büntető igazságszolgáltatás körében szükségessé vált egyes rendelkezések tárgyában: „10.§. Az országos büntetőintézetekben és a bírósági fogházakban szabadságvesztés-büntetésüket töltő elítélteket az igazságügy-miniszter engedélyével és rendelkezései szerint, tekintet nélkül a jogszabályokban meghatározott korlátozásokra, az újjáépítés érdekében szükséges és testi alkalmasságuknak megfelelő bármely közérdekű munka teljesítésére igénybe lehet venni. Ez a rendelkezés az előzetes letartóztatásban (vizsgálati fogságban) lévő személyekre azzal az eltéréssel irányadó, hogy őket beleegyezésük nélkül csupán képzettségüknek megfelelő munkára lehet alkalmazni.”

¹² RIES István: A büntetőjog általános elvei. /jegyzet/ Előadások a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karán 1949/50. iskolai év folyamán. Budapest, 1949. MEFESZ. Jegyzetosztály. 119. Kézirat gyanánt.

Ahogy azt már korábban jeleztük, a koalíciós korszak jellegzetes, a büntetőpolitikai és gazdasági érdekeket „sajátosan ötvöző” büntetése a kényszermunka-büntetés volt.¹³ A kényszermunkára ítélték – internáltak – táborszerű elhelyezést kaptak, átnevelő, felvilágosító oktatásban részesültek, és kemény fizikai munkával vették ki részüket a romhalmazba döntött ország újjáépítéséből. Dr. Ries az elítéltek elhelyezését, mivel a fegyházak és börtönök cellái zsúfolásig megteltek – a szovjet minta alapján –, munkatáborokkal akarta megoldani.¹⁴ A létrehozásukkal kapcsolatos szovjet példa, illetve annak fetisizálása a későbbiek során is megmaradt, sőt az ‘50-es évek elejétől véres valósággá vált az országszerte felállított munkahely- és őrparancsnokságok tömeges megjelenésével. Az igazságügyi kormányzat álláspontja 1947-től az volt, hogy a büntetés-végrehajtás nem lehet az állam számára veszteséges. Az elítéltek munkáltatásának új, gazdaságos alapokra helyezését a megindítandó hároméves terv központosított keretei között látták megvalósíthatónak.¹⁵ A munkatáborok felállítása azonban nem a politikai hatalom igényének megfelelő ütemben haladt, az 1948 júliusában a 7700/1948. sz. kormányrendelettel az igazságügyminiszter főfelügyelete alatt álló letartóztató és nevelő intézetekben, valamint bírósági fogházakban létesített ipari és mezőgazdasági üzemek és vállalatok egységes irányítása, kezelése céljából az igazságügyi tárca kebelében központi szervként felállították az Igazságügyminisztérium Gazdasági Igazgatóságát (IGI).¹⁶ A rabok foglalkoztatására létrehozott vállalatok az intézetektől elkülönítetten működtek, de az intézet köteles volt a vállalat számára szükséges munkaerőt biztosítani. A munkáltatás megszervezésének következő állomásaként 1949 márciusában az intézetek mellett működő vállalatokat két önálló vállalatba tömörítették, Igazságügyi Ipari Vállalatba, ahol elsősorban bútort, textil és cipőipari tevékenységet végeztek, valamint Igazságügyi Mezőgazdasági Vállalatba, ebbe a körbe, hat nagyobb földterülettel rendelkező gazdaság

¹³ LŐRINCZ J.: Büntetőpolitika i. m. 38.

¹⁴ RIES I.: büntetőjog általános elvei. i. m. 119–120. A miniszter sajnálkozva állapította meg, hogy az ország nem rendelkezik olyan területi adottságokkal, mint a Szovjetunió. Az igazságügyi tárca ekkor csak két mezőgazdasági teleppel rendelkezett Baracskán és Nagyfán. A két gazdaság mindössze 2–300 személy foglalkoztatását tudta megoldani, ezenkívül őrzésbiztonsági okokból gondot jelentett az is, hogy közel voltak a lakott területekhez, ráadásul az egyik az országhatár mellett helyezkedett el.

¹⁵ LŐRINCZ József–NAGY Ferenc: Börtönügy Magyarországon. BVOP, Budapest, 1997. 37–38.

¹⁶ Igazságügyi Közlöny, 1948. 7. sz. 372–373. A 7700/1948. Korm. sz. rendelet, 1948. július 16. Az Igazságügy Minisztérium Gazdasági Igazgatóságának felállítása és működése tárgyában. A rendelet a Gazdasági Igazgatóság részére kötelezően előírta az együttműködést az Országos Tervhivattal. Az Országos Tervhivatal által megállapított irányelvek figyelembevételével kellett elkészíteni a gazdasági részlet terveit. A terveket összesítve – részlettervekkel együtt – jóváhagyásra megküldték az Országos Tervhivatalnak. Azt követően köteles volt gondoskodni az abban foglaltak végrehajtásáról.

tartozott: Állampuszta, Nagyfa, Baracska, Vác, Aszód és Márianosztra. A 12.780/1948. Korm. sz. rendelettel, 1948. december 17-től az elítélteket foglalkoztató vállalatokat államosították. A vállalat az igazságügy-miniszter főfelügyelete alatt állt, tulajdonosa a magyar állam volt.¹⁷

1949-től egyre jobban érvényesült a proletárdiktatúra elnyomó funkcióját reprezentáló sztálini büntetőpolitika. Honi börtönügyünk „az '50-es évek elejétől az egy pártrendszerű, monolitikussá merevedő állami politika direkt irányítású eszközévé torzult, amely a korszerű és hangzatos elveket képviselt ugyan, de gyakorlatában az osztályharc egyik előretolt bástyájaként a »szocializmus« építésével szembe forduló megleckéztetését végezte el.”¹⁸

A büntetés-végrehajtás területén jelentkező hibák, hiányosságok – miként azt dr. Ries miniszter fogalmazta – okaként a „reakciós államtól” öröklött személyzet alkalmatlanságát jelölték meg, ezért 1949–1950-ben az intézetek személyi állományának teljes cseréjét hajtották végre. „Az új személyzet nem előképzettség és szakmai rátermettség, hanem elsősorban a politikai megbízhatóság kritériumai alapján került kiválasztásra.” Ennek következményeként soha nem tapasztalt gyűlölet alakult ki a személyzet többségének részéről a rabok iránt, a személyzet és az elítéltek, mint politikai ellenfelekként álltak egymással szemben. Az őrszobákon kihelyezett parancsoló jelmondat, a „ne csak őrizd, gyűlöld is” a gyakorlatban is elterjedt, miként

¹⁷ Rendeletek Tára, 1948. december 21. 2583.12.780/1948. Korm. sz. rendelet az igazságügyi letartóztató- és nevelőintézetek mellett működő ipari és mezőgazdasági üzemek állami vállalattá átszervezése tárgyában. Rendeletek Tára, 1948. december 21. 2583–2584. A 12.780/1948. Korm. sz. rendelettel, 1948. december 17-től az elítélteket foglalkoztató vállalatokat államosították. A vállalat az igazságügy-miniszter főfelügyelete alatt állt, tulajdonosa a magyar állam volt. A kormányrendelet felhatalmazta az igazságügy-minisztert a vállalatok székhelyének kijelölésére, vállalatok összevonására, vagy egy vállalatnak több önálló vállalattá történő átszervezésére. Feladatukat képezte az igazságügyi hatóságok által rendelkezésükre bocsátott letartóztatottak és növendékek munkaerejének felhasználásával ipari, vagy mezőgazdasági termékek, illetőleg termények előállítása, feldolgozása és forgalomba hozatala. A zavartalan működésükhöz az intézetek, intézmények kötelesek voltak a szükséges munkaerőt biztosítani. ZINNER Tibor: Vázlat az 1944/1945–1963 közötti magyarországi börtönügyhöz (és forrásaihoz). In: Jogtörténeti értekezések 20. Sorozatszerkesztő: MEZEY Barna. A kötetet szerkesztette: BÓDINÉ BELIZNAI Kinga–MEZEY Barna. A magyar börtönügy kutatásának alapjai. Budapest, 1997. ELTE ÁJK MÁJT, második, bővített és javított kiadás, 146–147. és LŐRINCZ József (2009) i. m. 42. A 12.780/1948. Korm. sz. rendelet az igazságügyi letartóztató- és nevelőintézetek mellett működő ipari és mezőgazdasági üzemek állami vállalattá átszervezése tárgyában. A vállalatok a büntetés-végrehajtási intézetek mellett, de azoktól függetlenül működtek. A miniszter az összevonás jogával élve az intézetek mellett működő vállalatokat, azok önállóságát megtartva két vállalatba, Igazságügyi Ipari Vállalatba és az Igazságügyi Mezőgazdasági vállalatba vonta össze. A két vállalat 1949 márciusától 1952-ig az elítélt munkáltatás újabb átszervezéséig működtek.

¹⁸ LŐRINCZ J.–NAGY F.: Börtönügy Magyarországon i. m. 38.

a durva, embertelen bánásmód, „az elítéltek mély, megalázó alávetése az »osztályharcra edzett«, átmilitarizált személyzetnek”.¹⁹

A Györe József belügyminiszter-miniszterhelyettes által készített jelentés szerint 1952-ben 4500 büntetés-végrehajtási ór és 1000 államvédelmis őrzött fogvartartottakat.²⁰ Keserűen állapítja meg, hogy nem megfelelő az állomány általános műveltsége, az őrség tiszti állományának 27,6%-a, az őri és tiszthelyettesi állomány 79%-a hatosztályos, vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik. A jelentés készítője még elkésőbbnek tartja, hogy az állomány mindössze 4%-a rendelkezik egy hónapnál magasabb politikai iskolai végzettséggel. Véleménye szerint, az alulképzettség és a politikai felkészültség eredménye, hogy az őrség erkölcsi fegyelmi helyzete nem megfelelő. 1954 első felében 872 súlyos fegyelmeztetés történt, egyebek mellett hatvan társadalmi tulajdont sértő cselekményt és ötvennégy elítéltekkel való összejátszást derítettek fel.²¹

Az állomány politikai hovatartozását, politikai elkötelezettségét a ruházattal, az egyenruha jelvényeivel, jelzéseivel is igyekeztek kinyilvánítani. Az 1951. évi 33. sz. heti parancs számolt be az I. M. Bv. Főosztály megalakulásáról, Sztálin születésnapjáról, a letartóztató intézeti őrtestület hajtóka jelvényének megváltozásáról és a politikai tisztek státuszának és jelvényének rendszeresítéséről. A parancsban elrendelték, hogy az őrtestület politikai helyettesei és politikai megbízottai egyenruhájuk zubbonyának és köpenyének bal karján a részükre rendszeresített jelvényt hordják. „Népköztársaságunknak ez az elismerése, mely Sztálin elvtárs születésnapjának jelentőségét még jobban kiemeli, buzdítsa testületünk valamennyi tagját még jobb munkára és szilárd helytállásra.”²²

A lelkesítő, hangzatos kinyilatkozások, szinte minden kiadott szakmai parancs, utasítás preambulumban visszaköszönnék, ezek mellett folyamatosan utalás történnik az éberség fokozására, a szervezetekbe beférkőzni szándékozó, illetve az oda már beférkőzött, vagy már ott dolgozó osztályellenség, osztályidegenek elleni kíméletlen harcra. Ezt a fajta elvárást, politikai elkötelezettséget a 81.300/1951. I. M. sz. rendelettel kihirdetett, a „Letartóztató Intézeti Őrség Egyesületéről” szóló alapszabály még a hozzátartozókra is kiterjesztette. Az egyesület munkáját az MDP irányítása és vezetése mellett végzi. „Munkája során a Párt köré tömöríti az őrtestület

¹⁹ LŐRINCZ J.–NAGY F.: Börtönügy Magyarországon i. m. 38.

²⁰ A jelentés számszerűen nem említi, csak utal rá, hogy az őrzési feladatokba sorállományú katonákat is bevontak.

²¹ Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága (BVOP) Irattára Rendezetlen. 24-171-140/1955. B. M. Bv. TÜK. Jelentés a büntetés-végrehajtási szervek munkájáról, 1955. augusztus 12. 3.

²² BVOP Irattára Rendezetlen. Az 1951. évi 33. sz. heti parancs.

tagjait, valamint azok hozzátartozóit.”²³ (A belügyminiszter 1953. február 14-től a Letartóztató Intézeti Őrség Egyesület [LÖE] elnevezést Büntetés-végrehajtási Őrség Egyesületre /BÖE/ változtatta meg.)²⁴ A 31.000/1950. I. M. III/2. sz. rendelettel kiadott Ideiglenes szolgálati szabályzat a második világháború után először szabályozta egyértelműen és egységes szerkezetbe foglalva a személyzettel, a szervezettel, a felügyeleti renddel és a szolgálat ellátással kapcsolatos kérdéseket.²⁵ Szükséges a fogvatartottak jogait, börtönön belüli életét, elhelyezését jelentősen befolyásoló néhány miniszteri szintű rendelet említése is. Így (növekvő számsorrendben) a 10.831/1949. I. M. VI. (1949. XII. 28.) sz. körrendelet megszüntette a saját költségen való étellemezést, amely a vagyonos fogvatartottaknak olyan kedvezményt biztosított, ami összeegyeztethetetlen volt a „népi demokrácia” elveivel. Egyúttal intézkedett a felesleges tárgyak zárkákból történő eltávolítására (fénykép, levél, könyv stb.) A hatálybalépését követően a zárkákban csak a kincstári berendezési, felszerelési tárgyak maradhettek. A fogvatartottak napilapokhoz, folyóiratokhoz semmilyen formában nem juthattak hozzá, csak az erősen cenzúrázott kincstári könyveket olvashatták. A falakon mindenfajta díszítést megtiltottak.

A 12.315/1950. I. M. III/2. (1950. II. 17.) sz. rendelet szabályozta a levelezés gyakoriságát, terjedelmét, tartalmát. Az előzetes letartóztatottak havi egy, a jogerős elítélt kéthavonta egy, két oldalból álló ívpapír csupán egyik oldalára írhattak. Az esedékesség időpontjában – a levélírás gyakoriságának megfelelő időközönként – az elítéltek csak egy levelet kaphattak, mégpedig azt, amelyik a legutoljára érkezett. A ki nem adott levelet letétbe helyezték, annak tartalmát a fogvatartott csak a szabadulását követően ismerhette meg.

A 16.123/1950. I. M. II/2. (1950. III. 7.) sz. körrendelet alapján a papi foglalkozású személyeket a váci intézetbe kellett összegyűjteni.

A 17.542/1950. I. M. III/2. (1950. III. 11.) sz. intézkedés szerint szintén a váci intézetbe kellett elhelyezni azokat a személyeket, akiket 1945. január 1. előtt csendőrnnyomozóként, államrendőrségi politikai nyomozóként vagy katonai politikai nyomozóként alkalmaztak.

A 25.724/1950. I. M. III/2. sz. rendelet egyes intézetekben a dohányzás kedvezményét is megszüntették. Tiltott volt 1950. április 15-től a dohányzás a Budapesti, a Márianosztrai Országos Büntetőintézetben, valamint a Budapesti Büntető-tör-

vényszéki és a Pestvidéki Törvényszéki fogházban. A 25.736/1950. I. M. III/2. (1950. IV. 13.) sz. rendelet az Alkotmány 54. §. 2. bekezdésére hivatkozva – amely az egyházat különválasztotta az államtól – megszüntették az istentiszteletek és vallási szertartások tartását, a papok intézetekbe való belépését.

A korszak jogpolitikai intézkedéseinek az egyik igen jelentős állomása a korábbi büntető törvénykönyvet módosító új felsőszintű jogszabály, a Büntető Törvénykönyv Általános részének megjelenése. Az 1950. évi II. tv. (Btá.), amely 1951. január 1-jén lépett hatályba, eltörölte a Csemegi-kódex egész büntetési rendszerét, az új szabályozás csak egyféle szabadságvesztést – „börtönt” – ismert. E mögött az egyre növekvő számú elítélt akadálytalan munkába állításának szándéka húzódott meg.²⁶ Ennek bevezetését a 32. paragrafushoz fűzött miniszteri indoklás azzal igyekezett magyarázni, hogy „a szabadságvesztés változatos sokasága szükségtelen, egyenesen káros, mert a büntetőtörvények alkalmazását nagymértékben megnehezíti.”²⁷

Annak meghatározása, hogy a különböző súlyú büntettek miatt, különböző időtartamú büntetéseket milyen eltérésekkel kellett volna végrehajtani, a megalkotandó büntetés-végrehajtási törvény rendezte volna. Ez a törvény azonban nem készült el, ennek hiánya miatt a korábbi többfokozatú börtönrendszert a fokozatok nélküli börtönrezsime váltotta fel. Az 1950. évi 39. sz. tvr. (Btáé.) szerint a jövőben a magánzárka alkalmazását csak fegyelmi büntetésként lehetett alkalmazni.²⁸ Az egyfokozatú börtönrendszer bevezetése ugyanakkor lehetőséget teremtett arra, hogy a börtönrezsime szabályokat bármikor a hatalom igényeihez tudták igazítani, de az sem zárható ki, hogy a rezsimszabályokat esetenként önkényesen lehetett alkalmazni. Ilyen volt pl. az MDP KV Titkárságának határozata alapján az ún. napelengedéses ösztönzőrendszer bevezetése, amelynek alkalmazásával a büntetésből, folyamatos 100%-os teljesítmény felett 5 százalékonként minden munkahelyen egy napot, a bányászatban 2 százalékonként egy napot engedtek el.²⁹

Ez a rendszer lehetővé tette azt is, hogy az egyre növekvő elítéltszámszámot el lehetett helyezni zárt intézetben, vagy az egyre jobban szaporodó külső munkahelyeken, így bárhol bárkit, korlátozás nélkül munkába lehetett állítani.

Az intézetek elnevezésével kapcsolatosan a büntető törvénykönyv általános részének hatálybalépítéséről szóló 1950. évi 39. tvr. 36. paragrafusában foglalt felhatalmazás alapján megszületett a 177.500/1950. (XII. 20.) I. M. sz. rendelet, melyben

²³ Igazságügyi Közlöny, 1951. 14. sz. 406–410. 81.500/1951. I. M. számú rendelete: A Letartóztató Intézeti Őrség Egyesületéről.

²⁴ Belügyi Közlöny, 40. sz. A belügyminiszter 9933/3-100/1952 rendelete, 1952. július 24.

²⁵ 31.000/1950. I. M. III/2. sz. rendelet: Ideiglenes szolgálati szabályzat. A letartóztató intézeti alkalmazottak részére. Budapest, é. n. Az Igazságügyminisztérium kiadványa. 1–114. LÖRINCZ J.–NAGY F.: Börtönügy Magyarországon i. m. 38.

²⁶ LÖRINCZ József (2009) i. m. 36.

²⁷ Dr. GLÁSER István: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (KJK) Budapest, 1975. 143.

²⁸ Uo. 143–144.

²⁹ Iratok 1. i. m. 340–343. Az MDP KV Titkárságának határozata a dolgozó letartóztatottak és internáltak munkájával kapcsolatos egyes kérdésekről, 1952. május 28. 1–4.

a tárcavezető miniszter elrendelte, hogy az országos jellegű letartóztató intézetek, a megyei bírósági fogházak, illetőleg a járásbírósági fogházak elnevezése országos, megyei bírósági, illetőleg járásbírósági börtönre, a nem országos jellegű olyan letartóztató intézetek elnevezése pedig, amelyek nem működnek egy meghatározott bíróság mellett, bírósági börtönre változzon.³⁰

Az 1949. december 28-án kelt 4353/1949. M. T. sz. rendelet alapján az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) önálló szervezettel kivált a belügyi tárca kötelékéből (korábban a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, BM ÁVH elnevezéssel működött) vezetője Péter Gábor államvédelmi altábornagy lett (maradt).³¹ Ennek a szervezeti változásnak következményeként – ha csak néhány évre is – a lehető legstótebb korszakát élte át a bűnüldözés, az igazságszolgáltatás és a börtönügy. Az ÁVH 1950 elején az „osztályellenségnek” a politika színteréről, a közéletből történő kiiktatásához elfoglalta/megkapta a recski, a kazincbarcikai, a tiszalöki és a kistarcsai internálótáborokat. Ezeknek az átvételén túl, 1950-től több büntetés-végrehajtási intézet, börtön részben vagy egészében az irányítása, felügyelete alá került, így átvette 1950 januárjától a Váci Országos Börtönt, 1950. június 28-tól az Állambiztonsági Fogház, a Mosonyi utcai „tolonház” felét, majd a Markó utcai börtön II. és III. emeletét. Az intézet III. emeletén helyezték el azokat, „akiket az Andrássy út 60-ban már kihallgattak”, valamint az ún. „kényes ügyek vádlottjait”. Ide kerültek többek között a kiemelkedő politikai büntetőperekben érintettek.³² A körletrésre befogadni 1953 ősztől csak a Legfőbb Ügyészség Különleges Osztálya vezetőjének utasítására lehetett. A befogadási rendelvénnyel mellé csatolni kellett a büntetőüggyel foglalkozó ügyész nevét, az elhelyezésre vonatkozó előírásokat (egyedüli elhelyezés, vagy közös zárka), közös elhelyezés esetén a társaktól történő elkülönítési előírásokat, az adható kedvezmények körére szóló intézkedéseket.³³ 1951 januárjától a Pestvidéki Fogházat, a „Gyorskocsi utcát” is az ÁVH felügyelte, ebben az objektumban csak politikai elítélteket helyeztek el. 1951. május 15-tel vette át az ÁVH a Budapesti Gyűjtőfogház balcsillag részét, a „kisfogházat”, majd egy 1953. május 26-i jegyzőkönyv alapján, a Gyűjtőfogház területén lévő „Elmemegfigyelőt” is, helyette a büntetés-végrehajtás az ÁVH-nak a Mosonyi utcai objektumát kapta meg. Az ÁVH felügyelte a Házi-fogdát, és a Conti (Tolnai Lajos) utcai börtönt is. Az ÁVH

államvédelmi Hatóság intézeteiben a korábbi börtönörséget az ÁVH állománya váltotta fel, akik általában civil ruhában szolgáltak, az általuk őrzött területekre csak a szervezetükhöz tartozó személyzet léphetett be.

A letartóztatottak fejét befogadásuk után azonnal kopaszra nyírták, napirenden voltak a kegyetlenkedések. Csíkos formaruhát kaptak nemcsak az elítéltek, hanem az előzetesen letartóztatottak is. Élelmezésük csak az éhhalál elkerülésére volt elég, csontig lesóványodott emberek, csak háromszori elosztással kaphatták meg a napi 25 dkg kenyeret és az 1 liter levest. A külvilággal minden kapcsolatukat megszüntették, a hozzátartozók évekig nem is tudtak róluk. Nevüket számokkal helyettesítették.

Az '50-es évek elejére vonatkozóan a börtönök számát illetően, megbízható adatokkal rendelkezünk. Egy 1951. június 13-i jelentés szerint hazánkban hét országos, öt bírósági, tizenkilenc megyei bírósági, hetvenhárom járásbírósági börtön és egy, az Igazságügyi Intézeteket Ellátó Szervezet működött.³⁴

Egészen más a helyzet, ha a fogvatartottak létszámára vonatkozóan szeretnénk tételes, megbízható adatokat közreadni. A korszakot illetően a különböző szakértők tollából származó tanulmányok a megvádoltokról, elítéltekről, előzetes letartóztatásban lévőkről rémisztő adatokat tartalmaznak.

A kutatásaim során előtalált – egy-egy hónapra, illetve egy adott évre vonatkozó tényleges létszámot, átlaglétszámot tartalmazó – létszám-, illetve létszámadatokat is megjelenítő jelentéseket, csak elvétve találtam. Ezek egyikéből pl. megállapítható, hogy 1952-ben 37 000 fogvatartottat (köztük internáltakat is) őriztek a büntetés-végrehajtási intézményekben.³⁵ /Annak kiderítése azonban, hogy ebben a létszámban az ÁVH által őrzött fogvatartottak milyen arányban szerepelnek, további kutatás tárgyát képezi/.

A '40-es évek végétől az '50-es évek elejétől hazai börtönügyünk is egyre nagyobb mértékben a szovjet sztálinista büntetőpolitika hatása alá került. Ennek egyebek mellett az egyik következménye, hogy az MDP Központi Vezetőségének (KV) az a határozata, amelynek alapján 1950. március 17-én a Belügyminisztériumban 91 személlyel magalakult a Politikai Osztály. Ezt követően az intézetekben is – azok nagyságától függően – létrehozták 1–3 fővel a politikai tisztí státusokat.

Ez a döntés, vagyis a „komisszárok munkába állítása” későbbi évek során nemcsak a fogvatartottak számára jelentett egyre elviselhetetlenebb börtönviszonyokat, hanem a személyzet humánusabb tagjait is negatívan érintette.

³⁰ Igazságügyi Közlöny, 1950. 12. sz. 548–549. A 177.500/1950. (XII. 20.) I. M. sz. rendelet. A büntetések végrehajtására vonatkozó egyes rendelkezésekről.

³¹ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4.353/1949. M. T. sz. rendelete. Az ÁVH vezetőjének 3/1949. parancsa. (1949. XII. 30.) ugyanezt tartalmazta.

³² LÖRINCZ József (2009) i. m. 53.

³³ BVOP Irattára Rendezetlen. 10-152/1956. A Budapesti Megyei Börtön politikai letartóztatottjaival kapcsolatos eljárás, 1–2.

³⁴ BVOP Irattára Rendezetlen. A 20.000/1951.I. M. II./2. I. M. Bv. utasítás. A börtönök új nyilvántartási és törzslaprendszere. 1–45. Melléklet 1–3.

³⁵ BVOP Irattára Rendezetlen. A 24-171-140/1955. B. M. Bv. TÜK. Jelentés a büntetés-végrehajtási szervek munkájáról. 1955. augusztus 12. 1.

A FÖLDES-PER TÖRTÉNELMI HÁTTERE

1957. május 17-én vádindítványt nyújtott be¹ a győri főügyészség a Győri Megyei Bírósághoz Földes Gábor és társai ügyében. Az ügyben Gyepes István tanácsa 1957. június 10-én hirdet elsőfokú ítéletet.² Másodfokon a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma Ledényi Ferenc vezetésével Katf. Kt. 0156/1957. 1957. december 21-én mondta ki a jogerős döntést.³ Ezt követően hét elítélten végrehajtották a halálos ítéletet.

Földes Gábor, Tihanyi Árpád Gulyás Lajos Weintráger László Cziffrik Lajos Zsigmond Imre és Kiss Antal áldozatul esett a forradalmi megtorlásnak. A Földes-per helyes értelmét és üzenetét csak akkor érthetjük meg, ha nem elszigetelten – mint „egy” büntetőpert értelmezzük azt –, hanem a *kádári megtorlás rendszerében szemléljük*.

1956. november 4-én a Szovjetunió magyar helytartójaként Szolnokon megjelent Kádár János a leginkább *visszautasított* politikus volt, aki a magyar társadalom ezrelékben sem kifejezhető hányadának támogatását élvezte. A bejelentett hatalomátvétel természetesen korántsem jelentette, hogy Kádár *ellenkormány*a ténylegesen birtokolta Magyarországot, s még kevésbé, hogy a lakosság támogatását is élvezte. Úgy is mondhatnánk, a *Kádár-kormány legitimitása a nullával volt egyenlő*.

Az MSZMP⁴ Ideiglenes Intézőbizottsága (IIB) létrehozta az első párthadsereget, a magukat is „*pufajkások*”-nak nevező *karhatalmat*, a volt ÁVH-sokból,⁵ pártaktivistákból és a hozzájuk csatlakozó hivatásos tisztekből. December elejére azután Kádár rendelkezésére állt az a „*saját erő*”, amellyel hozzákezdhetett – *vérrel és vassal* – a kizárólagos hatalom megragadásához, a *munkástanácsok hatalmának megtöréséhez*. Uszta Gyula végül kiadta a parancsot – 1956. december 4-én: „*Gyorsan és kegyetlenül le kell számolni velük*”.⁶ Marosán György megfogalmazásában: „Mától kezdve lövünk!”

A karhatalom bevetése, a decemberi *sortüzek lövetése* – túl a kizárólagos hatalom megszerzésén – a *megtorlás jogon kívüli*, semmivel sem igazolható, a nemzetközi jog általánosan elismert szabályaiba ütköző – emberiség elleni büntetett megvalósító cselekedetei voltak. Miközben a fegyveres („*saját*”) erő a leszámolásra készült, nem tétlenkedett a politika sem: Az MSZMP IKB⁷ 1956. december 2–3-i ülésén megszületett az 1956-os forradalom kiváltó okait kinyilatkoztató határozat.⁸ A Budapesten született, de Moszkvában nemzett szöveg nemcsak évtizedekig jelentett „kánont”, legitimációs támaszt a diktatúrának, de meghatározta a megtorlás tartalmát is.

A kádári előterjesztés első okként „a Rákosi–Gerő-klikk antileninista, bürokratikus vezetési módszerét, az ezzel okozott súlyos károkat, és ezekkel a károkkal kiváltott jogos és tömeges elégedetlenséget” jelölte meg. Második ok „a Rákosi–Gerő-klikk hibái elleni szükséges és helyes harc káros eltorzulása...a pártellenzék egy csoportja, mégpedig a Nagy Imre–Losonczi-csoport által.” Harmadik ok „a magyar kapitalista feudális ellenforradalom”. Negyedik „a nemzetközi kapitalista imperializmus.”

Hittétel lett tehát a „*Győzelmes proletárforradalom rendszerében nem lehetséges semmiféle forradalom, csak ellenforradalom*”⁹ megállapítás (kiemelések tőlem. K. F.). Ezt követően a pártideológusok (és egyes történészek)¹⁰ éppúgy megkérdőjelezhetetlen dogmaként kezelték a *négy okot*, mint a közélet szereplői, vagy a bíróságok. Ilyen történelmi és „jogi” körülmények között került sor *Földes Gábor és társai* büntetőperére.

Kádár a „kettős hatalmat” megszüntette. A *legitimációs válság azonban korántsem szűnt meg*. S itt lép be a jogi megtorlás kitervelt, koncepciós perekben jelentkező végrehajtása. Kádár János talán legtöbbet idézett kijelentése arra vonatkozik, hogy *nem lesz megtorlás* a forradalomban való részvétel miatt: „...a testvérharc megszüntetése, a rend és a belső béke helyreállítása. A kormány nem tűri, hogy a dolgozókat bármi ürügy alapján üldözzék azért, mert a legutóbbi idők cselekményeiben részt vettek.”¹¹

⁷ Ideiglenes Központi Bizottság

⁸ A jegyzőkönyv teljes terjedelmében: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületének jegyzőkönyvei I. kötet. Szerk. BALOGH Sándor–URBÁN Károly–NÉMETHÉ VAGYI Karola. Intera Kiadó, Bp. 1993. (Továbbiakban Jkv.) 139–226.

⁹ Jkv. 142.

¹⁰ Vö.: KÁDÁR János: Szilárd népi hatalom: független Magyarország (Bp.1958); Kádár János művei 1958–1962, Bp.1987.; BEREZ János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956, Bp. 1986.; MOLNÁR János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban Bp.1967.; MOLNÁR János: A Nagybudapesti Központi Munkástanács Bp. 1969.; VASS Henrik: A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus tükrében Bp. 1957; BETLEN Oszkár *anonim*: Ellenforradalom Magyarországon 1956. Bp. 1958.

¹¹ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány közérdekű rendeletei. Bp.1956. 2.

¹ 1957 Tük. 00-10

² B.009/1957 szám alatt

³ Katf. Kt. 056/1957

⁴ Magyar Szocialista Munkáspárt

⁵ Államvédelmi Hatóság

⁶ KAHLER Frigyes–M. KISS Sándor: Rejtett dokumentumok. Mundus kiadó, Bp. 2006. 459–466.

Ehhez képest az első lépést az a *személyi tisztogatás* jelentette, amely a rendőrségről, az ügyészségekről és a bíróságokról kisöpörte mindazokat, akiket nem tartottak megbízhatónak a kíméletlen megtorlás végrehajtására. A személyi tisztogatás mellett az MSZMP IKB igényeinek megfelelően *átalakították a büntetőeljárásról* szóló jogszabályokat és új „*bírói fórumokat*” hoztak létre.

A legfontosabb változások

- A *rögtönbíráskodás* (statárium) bevezetése 1956. december 11-én. A katonai bíróságok statáriális tanácsai 1956. december 15-én kezdték meg az ítélezést és 1957. november 3-ig folytatták.
- A *gyorsított eljárás* bevezetését Kádár az 1956. december 28-i KB-ülésein sürgette. A megalkotott 1957. évi 4. tvr. pedig bevezette a gyakorlatba. Anélkül, hogy részleteznék a szabályokat, fel kell hívni a figyelmet arra a barbár intézkedésre, amely lehetővé tette a 16 év feletti *fiatalkorúakra halálbüntetés* alkalmazását. Ennek az embertelenségnek lett áldozata: Mansfeld Péter és Vágó Tibor.
- A *Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsának* létrehozását Kádár az 1957. április 5-i IKB-ülésein terjesztette elő. Szükség volt ugyanis egy olyan fórumra, ahol a hatalom kívánsága szerint bármilyen ítélet meghozható volt. Az öttagú ítélőtanácsban egy szakszabíró és négy népbíró ítélezett.
- A *népbírói tanácsok országos rendszerének* kiépítése már 1956 novemberétől érlelődött. Az MSZMP IKB 1957. április 5-én hagyta jóvá a koncepciót, és június 17-én kihirdették az 1957. évi 34. tvr.-t a tanácsok felállításáról.

Magyarországon a forradalom leverése után nem volt olyan független bíróság, amely előtt a súlyos vádak pártatlanul elbírálhatók lettek volna. Kádár természetesnek találta, hogy közvetlenül is beleavatkozhat az érdemi ítélezésbe. A monolit hatalmi rendszerben gondolkodó kommunista vezető esetében a bírói függetlenség ugyanis nem létező dolog. A KB 1957. április 5-i ülésén erről az alábbiakat mondta: „itt muszáj erősíteni (sic!) ... Előfordult, pl. hogy Nezvál elvtárs [ekkor már igazságügy-miniszter. K. F.] egy ilyen ügyben kiizzadt egy halálbüntetést és a felső bíróságon megesett a szívük rajta és a büntetést átváltoztatták életfogytiglani börtönre ... Össze kell szedni egy tucat ilyen ügyet ... A bírósági munka most a Népköztársaság létét jelenti. Aki ellenforradalmár volt, meg kell büntetni. A népbírói szervezetét fel kell állítani úgy, hogy mód legyen bármilyen ügyet tárgyalni.”¹²

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 288. fond. 4/7. őrzési egység (6. e.)

Dr. Sárközy Endre „életgyónásnak” minősülő – Gyarmathy Líviának adott – interjúja részletesen számol be a halálos ítéletekre is kiterjedő „kézi vezérlésről”. A „kézi vezérlés” intézményesített formáját jelentette a Koordinációs Bizottság (Biszkú, Nezvál, Szénási) és a BM-nek a bírósági tárgyalásokat figyelő osztálya. A vidéken folytatott ügyekben ugyancsak a politika döntött. Arról, hogy kik kerültek végül az „igazságszolgáltatás” örökösei közé, s végső soron mi lett a sorsuk, nem jog kérdése volt, hanem a központi és helyi politikai vezetők megítélésén nyugodott.¹³

A kádári megtorlás – amely szoros összefüggésben állt Kádár legitimációs deficit-jével – *szavakban az osztályellenség* ellen irányult. Az MSZMP IKB 1957. február 26-i ülésén szentesítette a BM II. főosztálya *Tervezet az ellenforradalom elleni harc további feladatai* című dokumentumának első olvasatát. A május 15-én véglegesített „Tervezet...” pontokba foglalta, hogy kiket kell felelősségre vonni (gyakorlatilag mindenkit, aki bármit is tett a forradalom idején).

Hangsúlyosan az „arisztokraták, volt földbirtokosok, nagytőkések, gyárosok, bankárok stb., akik a hatalom visszaszerzésében tevékenykedtek, a fasiszta és burzsoá pártok, a Horthy-rezim (sic!) vezetői, politikai és katonai személyei, valamint olyan fegyveres szervek vezetői és tagjai, mint a csendőrség, VKF/2 horthysta tisztek”. Ha a fentieket szembesítjük a gyakorlatban eljárás alá vont személyek „osztályhelyzetével”, igen sajátos eredményt kapunk.

Egy 1958. november 10-i jelentés 4488 *letartóztatott* „szociális származását” elemezve megállapítja, hogy 26,47% munkás, 31,01% paraszt. Az *osztályidegennek minősülők* aránya – ide sorolták a gazdagabb parasztokat, a kulákokat is – 6,61%, vagyis a nem osztályellenség 93,38%! A 229 *kivégzett* forradalmár esetében: 23,7% munkás, 12,3 % agrárproletár, 8,4% szegényparaszt, 4,6% középparaszt, 10,1% kisparaszt, 4,5% értelmiségi, 3,9% vasutas, alkalmi munkás 3,9%, szolgáltatásban dolgozó 3,9%, tisztviselő 5,7%, kisiparos 2,2 %, (10,1% esetében nincs adat). *Osztályellenségnek minősülő összesen 7,3%!*¹⁴ A kádári megtorlás valójában az egész társadalom minden rétege ellen irányult.

A megtorlás forgatókönyvébe kellett illeszkedni a Földes-pernek is.

¹³ A 103/1958 IM – BM – Legfőbb Ügyészség közös utasítás (amely titkos volt) egy *bizottságot* állít fel a *megyei párttitkár* (első titkár) vezetésével. A bizottság tagja a megyei rendőrkapitányság vezetője, a megyei ügyészség vezetője és a megyei bíróság elnöke. Ez a bizottság minősít és dönt, hogy a forradalmi tevékenységéért gyanúba keveredett „*megtévedt munkás és dolgozó paraszt származású személy*”, akinek „*kisebb jelentőségű ellenforradalmi jellegű cselekménye*” miatt nem kell bíróság elé állnia. Döntöttek abban a kérdésben is, kik azok, akik az előbbi kategóriába nem sorolandók. („*e pont alá nem vonható osztályidegen, osztályellenség, huligán, és a szokásos bűnöző*”) az ő sorsuk áll a halálraítéltek és a börtönt szenvedettek számadatai mögött.

¹⁴ Részletesen: KAHLER Frigyes–M. Kiss Sándor: Kinek a forradalma? Püski–Kortárs, Bp. 1997. 222–223.

Zinner Tibor kutatásai során akadt nyomára annak, hogy a „kézi vezérlés” ebben az esetben is tetten érhető. Nezvál Ferenc *miniszter* és Gyepes István *bíró* személyes „megbeszélése” (pontosabban, az elvárások közlése), Gyepes egy írásban tett „elszólása” az utókorra maradt.¹⁵ Megtudjuk többek között Gyepesnek Nezválhoz írt leveléből – amelyet az igazságügy-miniszter Münnich Ferenchez továbbított –, hogy „a bűnügyből megállapítható volt, hogy a győri mővári [mosonmagyaróvári] ellenforradalmi események szorosan beletartoznak az országos eseményekbe.”

A kádári megtorlás valójában az *egész társadalom minden rétege ellen* irányult. A kádári megtorlás eszköztárában helyet kaptak a '30-as évek szovjet, majd az '50-es évek magyar gyakorlatából jól ismert *konceptiós perek is*. A formálisan a politikai vezetésnek alárendelt bíróságokat a diktatúra – a hatalomgyakorlás eszköztárában – gyakran alkalmazta a *konceptiós perek lefolytatására*. A *konceptiós perek* olyan büntetőeljárásokat értünk, amelyek elszakadnak a büntetőeljárásnak a büntetőeljárás törvénybe foglalt céljától és különböző politikai célok elérését szolgálják. A politikai cél elérése érdekében

- *fiktív tényállás alapján, vagy/és*
- *megalapozatlan tényállás alapján, vagy/és*
- *anyagi-jogi rendelkezés megsértésével (ideértve a büntetés kiszabására vonatkozó szabályokat és bírói gyakorlatot), vagy/és*
- *amorális jogszabályok alkalmazásával hoznak akár államellenes bűncselekményekben, akár köztörvényes bűncselekményekben marasztaló ítéletet.*

Kádár országlásának első percétől kezdve azt a „törvényes rendet” képviselte, amelyet a forradalom megszakított, vagyis Sztálin és Rákosi „törvényes rendjét”. Már az első kutatások során lehetett igazolni ezt a törekvést. Áttekintve a Földes-per nyomozati anyagát, tisztességes bírói eljárás lefolytatása nem vezethetett volna – az akkori jog alapján sem – hét halálos ítélethez, és nem lett volna alkalmas azokra a következtetésekre sem, amelyeket a politika a perrel el akart érni.

Anélkül, hogy itt részleteznénk a tényállást – ezt megtettük korábban¹⁶ –, tekintjük át, miként „állították össze” a vádlottak névsorát! (Ez hivatalosan a vádhatóság monopóliuma, de a politikai vezetés tényleges hatalma volt.¹⁷)

Földes Gábor színházi főrendező 1945 óta meggyőződéses kommunista, aki különböző pártfunkciókat betöltve, aktívan politizált – nem egyszer törvénytelen eszközökkel is (kékcédulás választások). Az ötvenes évek elején politikai meggyőző-

dése Nagy Imréhez kötötte. Meggyőződése szerint „Nagy Imre politikája az ország boldogulásának egyedüli útja.” Ő lett tehát a *revizionizmus „eretnekségébe” esett kommunista*, aki alkalmas arra, hogy személyében Nagy Imre revizionista „árulása” kerüljön a vádlottak padjára.

Tihanyi Árpád magyar-történelem szakos tanár. Belőle lehetett „előállítani” a „*horthysta reakció*” képviselőjét. Tihanyi Árpád édesapja ugyanis – egy nagycsaládos bognársegéd – az első világháborúban tanúsított katonai helytállásáért vitézi címet és 50 hold vitézi telket kapott. Ez elégséges volt *osztályellenséggé* deklarálni Tihanyi Árpádot, aki a Horthy-rendszer visszaállítása érdekében lép fel a proletárhatalom ellen.

Gulyás Lajos Levél község református lelkipásztora is alkalmasnak bizonyult a kádári megtorlás koncepciójának szerepére. Igaz, a nyilasok 1944-ben internálták, de 1947-ben – kiscsúsz színeiben – pótképviselővé választották, s 1948-ban rövid ideig – pártja aktív képviselője volt. Így kreálták belőle az *egyházi reakció képviselőjét*, aki – akár külföldi segítséggel is – vissza kívánja állítani a kapitalista rendet.

Dr. Varga Ernő a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia igazgatója – egyébként MDP-tag¹⁸ – kapta az *ingadozó kispolgár szerepét*. Mint az ítéletben olvashatjuk: „az ellenforradalom szolgálatába állt, hogy igazgatói székét megőrizze”.

A per további vádlottjai valamennyien alacsony iskolai végzettségű, kétkezi munkások, Kiss Antal fűtő, Weintráger László segédmunkás, Szalai Ferenc napszámos. Cziffrik Lajos tehenész, Zsigmond Imre 11 holdas kisparaszt, Molnár Ferenc timföldgyári segédmunkás, Kóródi Károly segédmunkás, Fekete István lakatos, Sipos Dezső kazánfűtő. Ők a perben „a lincselő csőcselék” szerepét kapták.

Földes Gábor és társai pere tehát nem kevesebbet kívánt demonstrálni, mint hogy a *revizionista árulás* – szövetkezve a *horthysta* – és *klerikális reakcióval*, valamint a *lincselő csőcselékkel* ellenforradalmat hajtott végre a *proletárdiktatúra* megdöntése és a *kapitalizmus* visszaállítása érdekében. (Vagyis a decemberi „kánon” 2. és 3. tételének összefonódását!)

Ha mindezt összevetjük a Nagy Imre-perben Vida Ferenc és a népbírói tanács által hozott ítélettel, valójában ugyanezt a koncepciót látjuk.

Aligha tévedünk, ha a Földes-per a koncepció tekintetben a Nagy Imre-per főpróbájának is tekintjük. E politikai cél elérése érdekében Gyepes durván átlépte a büntetőeljárás törvényi szabályait, így a ránk maradt tárgyalási jegyzőkönyvből sokkal inkább a spanyol inkvizíció legsötétebb figurája, mint egy XX. századi bíró lép elénk.

¹⁸ Magyar Dolgozók Pártja

¹⁵ ZINNER Tibor: A kádári megtorlás rendszere. Hamvas Intézet, Bp. 2001. 263.

¹⁶ KAHLER F.–M. KISS S.: Kinek a forradalma? i. m. 231–282.

¹⁷ Kéri József Győr megyei főügyész 7 év börtönnel fizetett azért, mert ezt a jogot komolyan akarta érvényesíteni. Vö.: KAHLER F.–M. KISS S.: Kinek a forradalma i. m. 213.

A teljesség igénye nélkül néhány példa: Hasonlóan az '56-os megtorlás több hasonló peréhez – pl. a Brusznai-per Veszprémben, vagy Kecskeméten a Szobonya-per – Gyepes a kihallgatás első részében teret enged a vádlottaknak a *tények* előadására. Ezt követően – egy éles váltással, s mintha a vádlottak eddigi vallomása nem is létezne – soha meg nem történt – csak *a tanácselnök által vizionált történetéről* folytatta a kihallgatást (pl. hosszan faggatja Gulyás Lajost, „*mi lett volna, ha* levéltömegek bejöttek volna Óvárra? Földeshez: *Mi lett volna, ha* a szovjet csapatok nem avatkoznak be november 4-én?)

A kihallgatási taktika célja – hasonlóan a '30-as évek szovjet koncepciós pereihhez – annak kimutatása, hogy a vádlottak szándékaikban bűnösök, a bűnös gondolat pedig önmagában büntetést érdemel. Ezzel függ össze az a kérdéssorozat, amely a „miként vélekedik, milyen nézeteket vall” kérdéskörben foglalható össze. A gúny és a gőg keveredése nem öncélú, a vádlottak „hivatalos” megalázását, személyiségének megtörését szolgálja.

Földes Gábor a tárgyalás első szakaszában még érvelt, igazát bizonyította, majd *összeroppan*. Testi-lelki összeomlás – nem utolsósorban Gyepes valótlan állításainak (pl. a határ őrizetlen maradt, és ezért ő a felelős, s hogy ő revizionista árulásával az „ellenforradalom” egyik okozója!) hatására következett be. „Önök előtt állok, érzem a felelősségemet” kijelentésre Gyepes triumfálhatott!

Tihanyi Árpáddal és Gulyás Lajossal nem lehetett kommunista „hitvitát” rendezni, mint Földessel. Az ő sorsukat az „osztályellenség” besorolása döntötte el. Gyepes felfogásában abból a tényből, hogy Tihanyi Árpád Ausztriában is járt a forradalom napjaiban, csak azt jelenthette – minden bizonyítás nélkül –, hogy ellenséges katonai segítséget akart kérni. Ki gondol itt arra, hogy a vádlott terhére bizonytalan tényt sem szabad felróni, nemhogy feltételezést!

Gulyás Lajos esetében ugyancsak fikció pótolta a tényeket. Az senkit sem érdekelt, hogy Máté Lajos főhadnagyot nem szolgáltatta ki a népharagnak! A Kádár-kormány elismerését megtagadó nyilatkozata arra mutat, hogy Gulyás Lajos megőrizte emberi tartását Gyepes törekvésével szemben.

Gyepes István az egyébként objektív bizonyítékokat olyan mértékben hagyta figyelmen kívül, pl. a Vági József haláláról készült orvosszakértői véleményt – amely szerint Vági miután kiugrott a második emeletről a köburkolatú udvarra, nyomban életét veszítette –, mintha az nem is létezne. Így, amikor Cziffrik Lajos a helyszínre ért, már csak *a holttestet* rúghatta meg. Ez azonban nem illett a megtorlás koncepciójába. Ezért Gyepes – túllépve a szakértői véleményen – *gyilkosságnak minősítette a holttest megrúgását*, és halálra ítélte Cziffrik Lajost. Zsigmond Imre esetében az *elmeszakértői véleményt vette semmibe*, nehogy a korlátozott beszámíthatósági

képesség akadálya legyen a halálos ítéletnek. Így állt össze az ítélet, amely maradéktalanul megfelelt a politikai elvárásoknak.

A politikai felsővezetés egyébként általában elégedetlen volt a megtorlás mértékével.¹⁹ A BM részéről az előterjesztést Biszku Béla készítette a legfelsőbb pártforum részére. Bevezetőjében többek között arról ír, hogy: *sok az enyhe ítélet és viszonylag kevés a fizikai megsemmisítések száma*²⁰ (Kiemelés tőlem K. F.).

Lee Tibor kollégiumvezető, a Legfelsőbb Bíróságon tartott értekezleteken minduntalan a „liberális ítélkezési gyakorlatot” ostromozta. Kádár az 1957. december 10-i PB-ülésen afelett nosztalgizált, hogy „1600 fasisztát lehetett volna a másvilágra küldeni”.²¹ Arról is panaszkodott, hogy „...nem tudtuk elérni az ellenforradalom fő vezetőinek, kezdeményezőinek nagyobb mérvű fizikai megsemmisítését. Nagy kár, hogy ezeket nem sikerült megsemmisíteni, mert azért ezek a rendszer legveszedelmesebb ellenségei”²² (Kiemelés tőlem K. F.). Ekkor Kádár 800–1000 kivégzést tartott szükségesnek.²³

1958. október 9-én Marosán György egy »Feljegyzést« kapott készhez az „ellenforradalmi ügyekről”.²⁴ A »Feljegyzés« szerint „...az ellenforradalmi perek anyagai minden vonatkozásban alátámasztják pártunk értékelését az ellenforradalomról”.

Nem csoda, hiszen éppen „pártunk értékelése” határozta meg jó előre – az 1956. decemberi „dogmában” –, *minek kell kitűnni az ügyekből*. Ez a koncepciós perek technikájával meg is valósult. Csak éppen az elítéltek szociális összetétele körül nem volt minden rendben...

Mindez nem változtat a tényen: Földes Gábor, Tihanyi Árpád, Gulyás Lajos, Weintráger László, Cziffrik Lajos, Zsigmond Imre és Kiss Antal kivégzése politikai gyilkosság volt, amelyért *a felelősség* az ügyben eljáró politikusokat, nyomozókat, ügyészeket és bírákat terheli életükben és holtukban visszavonhatatlanul, mint ahogy visszavonhatatlan a meggyilkolt hét ember halála is.

¹⁹ MNL OL.288. fond 30/1957/11 öe. Vö.: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1. Szerk. HORVÁTH Ibolya–SOLT Pál–SZABÓ Győző–ZANATHY János–ZINNER Tibor. Bp. 1992. 610–617.

²⁰ HORVÁTH I.–SOLT P.–SZABÓ Gy.–ZANATHY J.–ZINNER T.: Iratok 1. i. m. 616.

²¹ Uo. 614.

²² MNL OL. 288. fond 30/1957/11 ö. e.

²³ Uo.

²⁴ HORVÁTH I.–SOLT P.–SZABÓ Gy.–ZANATHY J.–ZINNER T.: Iratok 1. i. m. 649.

ÜGYÉSZEK A MEGTORLÓ GÉPEZETBEN

„[...] az ellenforradalom alatt mindvégig megőrizte hűségét a népi demokráciához, a párthoz. Az elsők között volt, akik jelentkeztek az MSZMP-be. Ugyancsak az elsők között jelentkezett arra, hogy ellenforradalmi ügyekben a vádat képviselje. [...] A nagyobb ügyekben alaposan tanulmányozza az ügyiratokat, a vádbeszédet pontosan elkészíti. A tárgyaláson tett indítványaival és a tárgyalások közötti időben végzett nyomozásával nagyban segíti a bíróságok munkáját. A Tóth Ilona-, Górh József-, Eörsi István-ügyekben a vádképviselőt látta el igen eredményesen. Jó előadó, megfelelő szónoki képessége van. Az előadásmódja nem monoton, nem hiányzik belőle a szükséges pátoz. Tárgyilagosan meg tudja ítélni az egyes személyek szerepét. Egyetemi tanulmányait is sikerrel végzi.”¹

Molnár Györgyről, a Fővárosi Ügyészség beosztott ügyészéről született 1957. októberi minősítés csupán egyike a Legfőbb Ügyészség irattárában őrzött azon dokumentumoknak, melyek révén az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megtorlásban részt vevő ügyészek karrierpályái kibontakozhatnak előttünk. Molnár arcvonásai és hangja az ötvenhatos megtorlás története iránt érdeklődők számára leginkább egy 1957-es filmhíradó képkockáiról lehetnek ismertek. Ő képviselte ugyanis a vádat az ötvenhatos megtorlás egyik legismertebb és legnagyobb nyilvánosságot kapott perében, Tóth Ilona és társai ügyében; az egyetlen olyan perben, amelyre a külföldi sajtó képviselőit is beengedték. A filmhíradó tanulsága szerint a kádári megtorlás szempontjából kulcsfontosságú kirakatper legdrámaibb pillanatában Molnárnak is meghatározó szerepet osztottak. A média által a tömegekhez eljuttatott, gondosan megszerkesztett, hatásos képsorok a tárgyalásnak azt a jelenetét rögzítették, amikor Molnár a brutális gyilkossággal megvádolt orvostanhallgató lánynak átnyújtja az állítólagos gyilkos eszközt, egy bicskát. Tóth Ilona pedig beismerő vallomást tesz. Molnár György a Tóth Ilona és társai per mellett más jelentős ötvenhatos ügyekben is képviselte a vádat. Így – többek között – ő volt a tárgyaláson eljáró ügyész Eörsi István és Angyal István első fokon tárgyaló perében, illetve a csepeli felkelőkkel szemben indított eljárásban. Ez utóbbi büntetőügyben az elsőfokú bíróság öt halálos ítéletet hirdetett ki, köztük a Szente család két tagjával, apával és fiával szemben.

Személyzeti dossziéjából Molnár politikai elkötelezettsége mellett további figyelemreméltó adatokra is fény derül. Innen tudhatjuk, hogy az akkor harmincöt éves ügyész az ELTE jogi karának harmadéves hallgatójaként látta el a vád képviselőt. Felettesei szerint igen eredményesen. Olyannyira, hogy 1957. április 4-én, a Tóth Ilona és társai büntetőper elsőfokú ítélethirdetése előtt négy nappal, az elsők között kapta meg a forradalom leverését követően az ügyészség kiváló dolgozója címet.

Molnár 1922-ben született, családja azon családok közé tartozott, akik valódi felszabadulásként élték meg 1945-öt. Molnárt 1943 októberében különleges munkásszázzal Ukrajnába vitték. Nővérét deportálták, a koncentrációs táborban életét vesztette. A cipész kisiparos apa és fodrászsegéd fia már a világháború előtt bekapcsolódott a munkás-, majd az illegális kommunista mozgalomba. A huszonhárom éves sminkmester 1945-ben kerületi ifjúsági titkárként kezdte újra a kommunista pártmunkát, majd novemberben – saját szavaival élve –, „a két választás lebonyolítása után” a párt „a politikai rendőrség kötelékébe küldte dolgozni.” A Rákosi-korszakban operatív tisztként mindvégig a párt erőszakszervezeténél szolgált, egészen 1953 szeptemberéig, amikor az MDP-n belüli hatalmi harcokkal, illetve az államvédelem és a Belügyminisztérium egyesítésével összefüggésben „állítólagos politikai megbízhatatlansága” miatt leszerelték. A továbblépést a Büntetőbírói és Államügyész Akadémia elvégzése jelentette Molnár számára. 1954. szeptember 17-től kezdte meg ügyészi működését, előbb Székesfehérvárott a megyei ügyészségen, majd a főváros két kerületében lett ügyészhelyettes, utóbb ügyész. A szabadságharc leverését követően, 1957. január 30-tól dolgozott a Fővárosi Ügyészségen. Itt azonnal bekapcsolódott a forradalmat követő megtorló eljárásokba, köztük a február 18-án megkezdődött Tóth Ilona és társai büntetőperbe.

A rendelkezésre álló periratok szerint Molnár huszonegy esetben indítványozta a legsúlyosabb, azaz halálbüntetés kiszabását ötvenhatos ügyekben és hat olyan esetben fellebbezett súlyosításért, amikor az elsőfokú bíróság nem ítélte halálra a vádlottat, de az ügyészi fellebbezés nyomán, másodfokon már halálos ítéletet hirdetett ki a tanácsvezető. Dr. Götz János, fővárosi főügyész tehát nem túlzott, amikor 1959-ben Molnárról írott jellemzésében kiemelte, hogy olyan politikailag szilárd ügyészről van szó, aki a „nagyobb ellenforradalmi ügyekben” [...] „igen eredményesen látta el a vádképviselőt”.

Még úgy is, hogy a diploma hiánya továbbra is hátráltatta a Fővárosi Főügyészség bírói felügyeleti, majd politikai osztályán végzett munkáját, mert azt „folyamatosan megzavarta az államvizsgára való felkészülés.” Egyetemi tanulmányai befejezését követően rövidesen a Fővárosi Főügyészség politikai osztályának nyomozó csoportvezető ügyészévé léptették elő és évről évre 600 forintos jutalommal honorálták munkáját. A megtorló perek lezárulását követően átalakult ügyészségi üzemmódban

¹ Molnár György személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség irattára I. 854, M-96.

azonban hamarosan sűrűsödtek dr. Molnár szervezeti belüli konfliktusai és a munkáját ért kritikai észrevételek. A politikai elkötelezettséget és az „ellenforradalmi ügyekben” képviselt következetes kiállást, méltató dicséreteket felváltották a szakmai felkészültséget és a munka minőségét érő kritikák. Dr. Götz, aki korábban még dr. Molnár eredményességét dicsérte, 1965-ben már igen lesújtó véleményt fogalmazott meg beosztottjáról, akivel szemben egy évvel korábban fegyelmi eljárást is indított: „Saját magával az írásbeli munkában nem olyan igényes, mint munkatársával szemben. Jellemzőként meg kell említeni az 1964 novemberében megindult és 32 terheltet magában foglaló vám- és üzérkedési bűnügyet, amelyet ismételt bírálattal és utasítás ellenére a mai napig nem fejezett be, annak ellenére, hogy külön-külön csoportok vádiratait elkészítésénél a tényállás az első vádiratban már rendelkezésre állt és az újabb vádiratokban csupán az adatokat kellett volna behelyettesíteni.” Dr. Götz szerint dr. Molnár „lobbanékony, szélsőséges”, „esetenként hajlandó előjáróival szemben majdnem a sértés határán járó hangot használni, tekintélyt nem tisztel, tudást nem ismer el, csak ő az egyedüli »okos ember«”. A személyi konfliktusokra végül pont került, 1966-ban dr. Molnárt beosztott ügyészként áthelyezték a Budapesti Katonai Ügyészséghez.

Míg dr. Molnár karrierje az 1945 után politikai megbízhatóság alapján, a régi igazságügyi apparátus leváltására kinevelt első generációs jogászgarnitúra jellegzetes pályafutásának jegyeit mutatja, addig a másodfokon tizenegy ötvenhatos vádlottra halálos ítéletet kérő dr. Olgyai Andor életrajza a két világégés közötti időszak jogásziskoláiban szocializálódó, de a kiépülő új rendszerben is érvényesülni akaró, ahhoz alkalmazkodó karrierpálya példája.² Az 1906-ban a Trianonban Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt Nagyikindán született dr. Olgyai a megtorlásban részt vett ügyészek legidősebb generációjához tartozott. 1929-ben szerzett jogi doktorátust, majd apja foglalkozását követve 1939-től a bírói pályára lépett. A második világháborút súlyosabb egyéni-családi veszteségek nélkül élte túl, a katonaságot is sikerült elkerülnie. A második világháborút követően 1945 és 1948 között a Budapesti Népbíróságon volt tanácsvezető, majd 1948 szeptemberében berendelték az igazságügyi tárcához. A minisztérium apparátusából 1953 szeptemberében, a Legfőbb Ügyészség megalakulásakor távozott, mivel az új szervezet általános felügyeleti osztályára helyezték át főosztályügyésznek. Ekkor kezdődött dr. Olgyai töretlen ügyészi karrierje.

1956-ban a Fővárosi Ügyészség büntetőbírói felügyeleti csoportjának tagjaként érte a forradalom kitörése. Novemberben tagja lett a Budapest Főváros Ügyészségén megválasztott forradalmi bizottságoknak. A szabadságharc leverését követően azon-

ban hamar tisztázta magát az „ellenforradalmi tevékenység” gyanúja alól, olyannyira, hogy 1957 februárjában már a megtorlás személyi feltételeinek megerősítése céljából hívták be a jól képzett ambiciózus jogászt a fővárosi ügyészségről a Legfőbb Ügyészségre. A választás hasznosnak bizonyult. 1957 augusztusában dr. Farkas Sándor osztályvezető ügyész már rendkívüli jutalomra javasolta, mert „Olgyai elvtárs a súlyos ellenforradalmi bűncselekmények legfelsőbb bírósági elbírálásával van foglalkoztatva hosszabb idő óta, mint berendelt ügyész. Ebben a beosztásában kiérdemelte mind az ügyész előjáróinak, mind a Legfelsőbb Bíróság elnökének [dr. Domokos József – a szerző] a legteljesebb elismerését [...] kiemelkedő ügyészi teljesítményt végzett a miskolci ellenforradalmi banda bűnügyének a fellebbezési fokon való előkészítésében és letárgyalásában, valamint más, országosan is jelentős bűnügyeknek a sikeres befejezésében.”

Egy hónappal később a Legfőbb Ügyészség Büntetőbírói Osztálya főosztályügyészeinek nevezték ki, két hónappal később, 1957. november 7-én pedig megkapta az Ügyészség Kiváló Dolgozója kitüntetést, amelyet 900 Ft jutalom is kísért. Újabb három hónap múlva, 1958 februárjában Szénási Géza legfőbb ügyész újabb 1000 forint jutalomban részesítette dr. Olgyait, mert „felismerve annak a jelentőségét, hogy az ellenforradalmi bűnügyek mielőbbi feldolgozásához milyen rendkívüli érdekek fűződnek, áldozatos és megfeszített munkával egészen kimagasló számban dolgozott fel összesen 114 ügydarabot, anélkül azonban, hogy a töle megszokott színvonalas kidolgozás tekintetében engedményeket tett volna [...] a pihenő napjait is odahaza hivatali munkában töltötte.” A hatékony munkavégzésnek meg is lett az eredménye. 1958. június 7-i minősítése szerint dr. Olgyait a „legkiválóbb ügyészek egyikeként” tartották számon, aki „politikai szilárdságát nem hangzatos frázisokban, hanem konkrét ügyekben tanúsított következetes, kemény állásfoglalásain keresztül juttatja kifejezésre. Az ellenforradalmi bűntettek tárgyában folytatott ítélezés során olyan ügyek előkészítését és vádképviselését látta el (miskolci, pécsi ellenforradalmárok stb.), amelyekben nagy elvi szilárdságra volt szükség.” Dr. Olgyai 1957-től egészen 1974-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig a Legfőbb Ügyészségen teljesített szolgálatot, 1971-től csoportvezető ügyészként dolgozott. Hatvanadik születésnapján a szocialista igazságszolgáltatásban a felszabadulástól végzett kiváló munkája elismeréseként a Munka Érdemrend ezüst fokozata, nyugdíjba vonulásakor az ügyészség Kiváló Dolgozója kitüntetést vehette át.

Mennyire volt tipikus (utóbb már) dr. Molnár és/vagy dr. Olgyai eltérő mintájú pályaképe? Honnan rekrutálódtak a megtorlásban szerepet vállalt jogászok? Milyen volt családi hátterük, szocializációjuk, képzettségük, jogi ismeretanyaguk? Milyen funkciókat töltöttek be a Rákosi- és Gerő-, s milyen karrierpályát futottak meg a Kádár-rendszerben? Többek között ezekre a kérdésekre is keresi a választ az,

² Olgyai Andor személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára VIII. 1518, O-28.

a Kúria, a Legfőbb Ügyészség és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága együttműködésének keretében kezdődött kutatási program, amely az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megtorlás irányító és végrehajtó testületei, illetve az ezekben eljáró személyek körének feltérképezését tűzte ki célul 2014 decemberében. Ennek a kutatásnak a részeként indult meg a megtorlásban szerepet vállalt bírák és ügyészek karrierpályáinak feltárását célzó program is, melyben egyik szakmai vezetőként az ünnepelt, Zinner Tibor is részt vett.³

Az alábbiakban a kiterjedt adatbázisban feldolgozott adatsor néhány összefüggésére, a halálos ítéletekkel végződő ügyekben eljáró, nem katonai ügyészek karrierútjával kapcsolatos néhány szempontra szeretném ráirányítani a figyelmet, a Legfőbb Ügyészség irattárában őrzött személyzeti iratanyag alapján. A megtorlás büntetőperes iratainak szisztematikus feldolgozása során mindeddig száznegyvenkilenc olyan ügyész neve került elő, akik halálos ítélettel végződő ötvenhatos ügyekben eljárak. Közülük negyvennégyen katonai ügyészként, százötven pedig ügyészként vettek részt a megtorló eljárásokban.⁴ A százöt nem katonai ügyész köréből eddig hetvenegyenek a karrierpályájára vonatkozóan sikerült adatokat gyűjteni. A tanulmányban tett megállapításaim erre a személyi körre vonatkoznak.

Az ügyészség állományában foglalkoztatottakról két dossziétípust fektettek fel. Az egyikben az ún. személyi anyagot gyűjtötték, a másikon a munkügyi dokumentációt vezették. A dossziéknak tartalmazniuk kellett az adott személy törzslapját, önéletrajzait, fényképét, a vezetők által meghatározott időnként róla készített minősítéseket, a kitérítések, jutalmakra vonatkozó előterjesztéseket, az esetleges fegyelmi eljárások dokumentációját, hivatali előmenetelének, illetve munkaviszonyának az ügyészség keretében történt változásait dokumentáló iratokat, valamint az ügyészségi munkaviszony megszűnésére vonatkozó információkat.⁵

³ A kutatás első eredményei, az 1956-os megtorlás során kivégzettek pereinek strukturált anyagát tartalmazó, online adatbázis 2018. július 15-én került nyilvánosságra. Az adatbázisból megismerhető a perekben eljáró mintegy ezer politikai nyomozó, ügyész, hivatásos és – gondosan kiválogatott – laikus bíró (ülők, népbíró) személye, az egyes perekben játszott – közel sem azonos súlyú – szerepe, s közülük mintegy hatszáz főnek a karrierpályája is. A többféle keresést is lehetővé tevő adatbázis megtalálható a www.perek56.hu honlapon. A honlapon olvasható ügyészi életutak összeállításában Rácz János és Kiss Dávid közreműködtek. A továbbiakban, amennyiben ezt külön nem jelzem, a honlapon is olvasható karrierpályákra hivatkozom.

⁴ A katonai ügyészek személyi iratanyagát a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattára őrzi.

⁵ Bár a vizsgált személyek döntő többségénél hiánytalanul fennmaradtak a fent említett irattípusok, néhány politikailag különösen kényes szerepet betöltő vezető ügyésznek (pl. dr. Szénási Géza legfőbb ügyésznek vagy éppen dr. Béres Miklósnak, a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztálya helyettes vezetőjének) az átlagosnál jóval karcsúbb dossziéja maradt ránk.

Ezekből a dokumentumokból képet alkothatunk a vizsgált ügyészi kör társadalmi összetételéről, származásáról, eredeti foglalkozásáról, iskolázottságáról, ha volt, a második világháború előtti karrierjéről, „munkásmozgalmi múltjáról”, pártkötődéséről, pártfunkcióiról.⁶ Az 1956 előtti karrierívek felrajzolásával választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a vádhatóság tekintetében kikre építette a megtorlás üzemszerű működtetését a berendezkedő Kádár-rendszer. Lényeges adalékokkal tudjuk tehát bővíteni a kádári megtorló gépezetre vonatkozó ismereteinket.

Másfelől legalább olyan fontos annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy mi lett a megtorlásban részt vállaló (igazságügyi) apparátus sorsa az úgynevezett „konszolidációt” követő évtizedekben, az érett kádárizmus korszakában és akik megélték, milyen kondíciókban jutottak a rendszerváltás küszöbére.⁷

*

A korszakkal foglalkozó jogtörténészek kutatásai nyomán jól ismert a forradalom résztvevőivel szembeni tervszerű és tömeges leszámolásához szükséges jogszabályi háttér és szervezetrendszer megteremtésének folyamata.⁸ A megtorlást szolgáló jogi gépezet kiépítése során az igazságügyi apparátust is alkalmassá kellett tenni a politikai akarat végrehajtására. Ez azonban az ügyészi apparátust tekintve sem ment könnyen. Részben azért, ahogy az új legfőbb ügyész, dr. Szénási Géza mintegy két és fél hónapos működésének tapasztalatait összegezve 1957 februárjában

⁶ Hasonló szempontok szerint vizsgálta Krahulcsán Zsolt a Nagy Imre és társai ügy vizsgálatában részt vevő állambiztonsági állomány néhány jellemzőjét. Elemzését az ún. „lila füzet” alapján végezte, amely azoknak a névsorát tartalmazta, akik beléphettek a politikai rendőrség vizsgálati székhelye III. emeleti zárt folyosójára, ahol a Nagy Imre és társaival szemben indított büntető-eljárásba vont szereplők raboskodtak. A fogyatéki anyagok alapján összeállított életrajzokat lásd a NEB honlapján. Az értelmező elemzéshez lásd Krahulcsán: In: MÖLLER ROLF-TAKÁCS TIBOR-TULIPÁN ÉVA (szerk.) 1956: Erőszak és emlékezet. Budapest, 2017. Míg a korai Kádár-korszak kádérállományát Huszár László vizsgálta. HUSZÁR LÁSZLÓ: A hatásköri listában szereplők adatainak néhány jellemzője 1957–1962. In: HUSZÁR TIBOR-SZABÓ JÁNOS (szerk.): Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962. Budapest, 1999. 147–160. Zinner Tibor pedig a felsőbbíróságok káderpolitikáját elemezte tanulmányában. ZINNER TIBOR: Utak és tévutak a XX. századi magyar felsőbbírászkodás káderpolitikájában '56 után. In: BODINÉ DR. BELIZNAI KINGA (szerk.): A Kúria és elnökei III. Budapest, 2015. 161–254.

⁷ Ez utóbbi kérdéskör csupán a Legfőbb Ügyészségen őrzött iratanyag alapján nem válaszolható meg maradéktalanul, hiszen az ott őrzött személyzeti dossziék nem a teljes karrierpályára gyűjtötték az adatokat. A későbbi munkahelyekről többnyire egy-egy munkahelyi jellemzés, munkaviszony-igazolásra vonatkozó megkeresés, nyugdíjigazolás stb. nyomán nyerhetünk a további kutatást segítő információkat.

⁸ Lásd: ZINNER TIBOR: A kádári megtorlás rendszere. Budapest, 2001., MIKÓ ZSUZSANNA: A terror hétköznapijai. A kádári megtorlás 1956–1963. Budapest, 2016.

fogalmazott: „Az ellenforradalmi megmozdulások következtében az ügyészi apparátus munkája megtört, dezorganizálódott és az ügyészi szervezet darabokra hullott szét, mint az államapparátus többi része.” Ráadásul az ügyészségen dolgozók politikai elkötelezettsége is kívánnivalót hagyott maga után, dr. Szénási, 1957 februári beszámolójának egy másik, gyakran idézett passzusa szerint, [...] az elmúlt évek oly szigorúnak látszó káderpolitikája ellenére az ügyészségek egyes dolgozói alig voltak öntudatosabbak és politikailag tisztábban látók, mint egy szatócsüzlet alkalmazottai.”⁹

Az ügyészségi apparátus megtisztításának, azaz a „szatócsüzlet kitisztításának” főbb statisztikai mutatóit a vonatkozó forrásközlésekből ismerjük. Dr. Szénási februári adatsora szerint az ügyészség állományának (elbocsátások, lemondás, külföldre távozás következtében) kb. 10%-kal csökkent.¹⁰ Ám a fővárosi ügyész, dr. Götz még 1957 augusztusában is úgy látta, hogy további öt-hat ügyészt „ellenforradalmi” magatartása, ingadozása, az „ügyekben való válogatni akarása” miatt el kell távolítani, további nyolc-tíz ügyésztől pedig gyenge képességei miatt kellene megválni.¹¹ A források tanúsága szerint a pártvezetés csak komoly tisztogatás után találta meg azokat az ügyészeket és bírákat, akik hajlandók voltak a politikai utasításoknak megfelelően lefolytatni az eljárásokat.

A vizsgált ügyészi körnek a megtorlásban betöltött egyéni szerepe ugyanakkor még így sem azonos. Egyfelől rendszerszerűen vizsgálendő az ügyészség szerepe a megtorlások struktúrájában. Hiszen a vonatkozó történeti kutatások egyfelől amellett érvelnek, hogy az ügyészek szerepét jelentősen meghatározta, hogy a megtorlás egész folyamata pártállami keretek között, politikailag irányított folyamatként zajlott, a pártvezetés által meghatározott büntetőpolitikai elvek mentén, konkrét ügyekbe is belenyúló kézi vezérrel. Az ügyészségek „alárendeltségi viszonyba kerültek a belügyi szervekkel”, és valójában a belügyi tárca, a Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgáló Osztálya „írta a kottát”.¹² Ugyanakkor az általános kereteket elfogadva, a büntetőper elemzése, valamint az egyéni pályaképek összevetése mégis mutat némi mozgásteret az ügyészi tevékenységen belül is. Ennek egyik példája Haszon János, a Baranya megyei politikai ügyész esete, aki – jellemzése sze-

rint – „már az ellenforradalmi időszak előtt is zömmel politikai ügyeket intézett és állandó kapcsolatot tartott az államvédelmi hatóság vizsgálóival.” November 4-e után az ügyészség tagjai közül „elsőként kezdett együtt dolgozni a politikai nyomozó osztály tagjaival. Igen sokat segített a politikai nyomozó osztály vizsgálóinak. Nemcsak az ügyek nyomozásában, hanem vádirat elkészítésében és tárgyaláson is harcosan, a párt politikáját alkalmazva látja el a vád képviselőjét.” A mindössze huszonöt éves Haszon legfőbb politikai ügyészi „érdeme” a mecseki láthatatlanok néven ismert ellenálló csoport ügyében való vádképviselő volt. A huszonhárom vádlottal szemben ő szerkesztette a vádiratot, képviselte a vádat és Petrus József esetében eredménnyel kérte a legsúlyosabb, azaz a halálbüntetés kiszabását.

Hasonlóképpen az ügyészi aktivitás és kezdeményezés lehetőségét mutatja a fővárosi főügyészség politikai osztályán dolgozó Kádár Ignác példája. A róla szóló jellemzés szerint Kádár „rendkívüli szorgalommal, odaadással vette ki részét az ellenforradalmi bűnügyek előkészítéséből. Számos ügyben öntevékenyen nyomozott, személyesen vett részt egyes ügyek nyomozásában és irányításában. /újpesti ellenforradalmárok bűnügye:/ Több ilyen ügyben, nagyobb terjedelmű bűnügyekben /Széna téri ellenforradalmárok bűnügye:/ is harcosan, keményen és szenvedélyesen képviselte a vádat. Időt és fáradságot nem kímélve készült fel az egyes ügyekben, hogy az anyagot jól megismerje...” Mindezekért dr. Götz 1957. október 31-én „600 forint pénzjutalomban” részesítette „az ellenforradalmi bűnügyekben tanúsított következetes, harcos magatartásáért és kiemelkedő vádképviselőiért.” Dr. Götz újabb elismerését 1959-ben „az újpesti ügyben tanúsított helytállásáért, szorgalmáért, rendkívüli ügybuzgalmáért” vívta ki, amely újabb 600 Ft pénzjutalmat eredményezett. Velük ellentétes ügyészi magatartásmintára mutatott példát az egykori kisgazdapárti Daniel István, akit a forradalom alatt a ceglédi járásbíró és a járási ügyészség forradalmi bizottsága tagjának választottak. Az ő neve egyetlen halálos ítélettel végződő ügyben sem merült fel. Székely Benjámin és társai elsőfokú tárgyalásán képviselte a vádat, de nem a legsúlyosabb, hanem „csak” súlyos büntetést, azaz nem halálos ítéletet kért az elsőrendű vádlottra, akit első fokon nem is ítélték halálra.¹³

*

Milyen háttérrel indultak a halálos ítélettel végződő ügyekben eljáró ügyészek? A vizsgált hetvenegy ügyésznek az átlagéletkora mindössze harmincöt év volt. 1927-ben vagy korábban születtek huszonegyen, azaz a vizsgált ügyészek közel egy har-

⁹ MNL OL M-KS 288. f. 30/1957. MSZMP Adminisztratív Osztály 12. ö. e. 5. o. Jegyzőkönyv a Magyar Népköztársaság Ügyészségének országos konferenciájáról, 1957. február 4. idézi Zinner 2001. 186., Mikó 2016. 92.

¹⁰ Uo.

¹¹ Budapest Főváros Levéltára XXV. 60. b. Fővárosi Főügyészség TÜK Igazgatási iratok 01/1957. idézi Mikó 2016. 96.

¹² Zinner 2001. 215–337., SZAKOLCZAI Attila: Gyilkosság különös kegyetlenséggel. A Tóth Ilona és társai per komplex vizsgálata. Budapest, 2016. 45–53.

¹³ Haszon János személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 1260.; Kádár Ignác személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára XII. 883, K-132.

mada (29,5%) nem volt még harmincéves sem a megtorló perek megindulása idején. Velük szemben, az ötvenedik életévüket mindössze négyen töltötték be, köztük a már említett dr. Olgyai Andor. A korosztályi megoszlással szoros összefüggésben alakultak az előzetes szakmai gyakorlat mutatói is. A vizsgált adatok szerint kevesebb mint egy év ügyészi gyakorlata volt nyolc ügyésznek, a vizsgált minta 11%-ának. Közülük négynek semmilyen más jogi gyakorlata sem volt 1955 ősze előtt. Egy-kétéves ügyészi tapasztalata volt tizenöt személynek, míg a legtöbben, huszonhatan, három-négyéves ügyészi gyakorlattal rendelkeztek. A jelenleg ismert ügyészi karrierpályák tehát azt mutatják, hogy az ügyészek közel egyharmada (32%) kevesebb mint két éves ügyészi rutinnal, több mint kétharmada (69%) pedig kevesebb mint ötéves ügyészi-szakmai tapasztalattal a háta mögött vett részt halálos ítélettel végződő ötvenhatos eljárásban. Egynegyedük más jogi területen sem próbálta ki magát 1956 előtt két évnél hosszabb ideig. S mindössze 41%-uk dolgozott öt évnél hosszabb ideje bármilyen más jogi területen.

Hasonlóképpen fontos összefüggésekre világítanak rá a végzettségi mutatók is. Huszonhatan (36,6%) végezték dr. Olgyaihoz hasonlóan 1945 előtt az egyetemet, tizenketten (16,9%) 1945–1956 között szereztek egyetemi diplomát, míg a legtöbben, harmincan (42,2%) a megtorlások kezdetén nem rendelkeztek egyetemi végzettséggel, csupán az ún. Bírói és Ügyészi, majd később Bírói és Államügyészi Akadémiát járták ki, ahogy azt Molnár György is tette. A megtorlás legsúlyosabb büntetőügyeiben eljáró ügyészeknek közel kétharmada tehát a második világháború utáni rendszer „saját neveltje” volt. Javarészüik pedig a csehszlovák minta alapján, a pártvezetés direktívái által felállított akadémia hallgatójaként szerzett képesítést, amely a régi igazságügyi apparátus „ellenséges elemektől való megtisztításának” és politikailag megbízható káderekkel való feltöltésének céljából nyitotta meg kapuit 1949-ben.¹⁴ A gyors kádercsere érdekében, a hosszú egyetemi képzést kiváltandó, az akadémián rövid négyhetes társadalomtudományi előképzés és egyéves szaktanfolyam után oklevelet kaptak a résztvevők. Ennek hatálya azonos lett az egyetemi képzéssel szerezhető diplomával, és lényegében az egyéves kurzust követően államügyészi, illetve bírói kinevezést kaptak a hallgatók. Így érthető, hogy az ötvenhatos megtorlásban résztvevők jó része, a megtorló perek idején végezte az egyetemet.

Másfelől azonban figyelemre méltó az az adat is, hogy míg egy 1955-ös országos statisztika szerint az ügyészi apparátus 89%-a – a bírói karral ellentétben – már 1945 után kezdte meg szolgálati jogviszonyát,¹⁵ az általunk vizsgált életutak az országos-

nál nagyobb mértékben mutatnak 1945 előtt kezdődő életpályákat, azaz az országos átlagnál nagyobb mértékben igyekeztek régi kádereket bevonni a megtorló eljárásokba. Ez minden bizonnyal az akadémisták alapképzettségbeli hiányosságaival állhatott összefüggésben, és miként dr. Olgyai jellemzéséből is kitűnt, a megtorlás gépezetének felpörgésével, megnőtt az igény a fokozott munkaterhelést megfelelő jogi ismeretekkel ellátni képes igazságügyi apparátus bevonására is. Ennek az elvárásnak azonban az akadémisták egy része – noha politikai megbízhatóságukhoz nem fért kétség – nem tudott megfelelni.

Többüknek végül az egyetemi diplomát sem sikerült megszereznie. Közéjük tartozott Kelemen Kálmán, az angyalföldi munkások két halálos ítélettel végződő perében első fokon eljáró ügyész. Kelemen a Standard-gyár egykori munkása, 1945 után először az esztergomi, majd a budapesti főkapitánysághoz csatlakozott, végül az ÁVH-n teljesített szolgálatot. 1948. szeptembertől az államvédelmi tiszteket képző Dzerzsinszkij iskolán tanított. 1954-ben végezte el a Bírói és Ügyészi Akadémiát, ahol „igen gyenge általános tudást, igen gyenge írás és fogalmazási készséget, nagyon felületes, zavaros, rendszerezetlen politikai képzettséget mutatott. [...]” Szemére hányták, hogy ennek ellenére munkatársaival szemben fölényes. Ezt a hibáját dr. Alapi Gyula, a Budapesti Államügyészség vezetője 1955. júliusi keltezésű jellemzésében azzal magyarázta, hogy „az ÁVH-nál volt beosztása során szokott hozzá a parancsoló hanghoz.” 1956-ban azonban: „bátran kiállt az elvtársak védelmében”, az elsők között volt, akik a pártba való felvételüket kérték.” Igaz, hogy „szakmai képzettsége közepes” volt, ráadásul „szakmai fejlődését nagyon hátráltatta, hogy az egyetemi tanulmányait a mai napig sem kezdte meg, és a megnyilatkozásaiban is olyan kijelentést tesz, hogy a jövőben sincs szándéka tanulni.” A jogi egyetem első évfolyamára végül ugyan beiratkozott, de azt nem végezte el, egyetlen vizsgát sem tett le. Mindezt azonban kellőképpen ellensúlyozta, hogy „a párthoz, a népi demokráciához hű elvtárs.” [...] „a nagyobb ügyek tárgyalásának ellátására is alkalmas, ezért a Fővárosi Főügyészség bírói felügyeleti osztálya is többször igénybe vette nagyobb ügyek tárgyalására.” Bár jogi felkészületlensége nem jelentett akadályt, hogy az ötvenhatosokkal szemben indított politikai perekben eljárjon, a megtorló perek lezárultával nem maradhatott az ügyészség kötelékében, 1962. május 2-án át-helyezéssel a Fővárosi 1. sz. Építőipari Vállalathoz távozott.¹⁶

¹⁴ Az akadémia történetéhez lásd: ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR–BANK BARBARA–ZINNER TIBOR: Adalékok a Bírói és Ügyészi Akadémia történetéhez. Kézirat, megjelenés alatt.

¹⁵ MOL M – KS – 276. f. 53/124. ö. e. Az MDP KV PB 1955. február 2-án tartott ülése, 7. np. Jelentés az igazságügyi tárca munkájáról. Idézi ZINNER TIBOR et al. [KAHLER FRIGYES–KOCZKA ÉVA–

PÁLVÖLGYI FERENC–TÓTH BÉLA]: Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban, 1918–1962. Budapest, 2005. 558.

¹⁶ Kelemen Kálmán személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I. 926.

Nem fejezte be egyetemi tanulmányait Csordás Jánosné sem. Csordásné '56 utáni jellemzése szerint „az ellenforradalmi bűnügyek feldolgozásában, védőiratok készítésében, de különösen tárgyalások ellátásában megfelelően kivette a részét, és harcos ügyészi magatartást tanúsított”. Ennek egyik megnyilvánulása lehetett, hogy az elsőfokú tárgyaláson 8 év 6 hónapra ítélte Czakó Gyula nagykatái nemzetőr ügyében súlyosításért fellebbezett, melynek következményeként Czakót másodfokon dr. Borbély János tanácsa halálra ítélte és kivégezték. Hasonló szakmai nehézségekkel küzdött Rozgonyi Aladár, aki ugyan „az ellenforradalom után szilárdan helyt állt, de szakmai munkájában igen felületesség mutatkozott. Emiatt a politikai ügyészi funkciójából is le kellett váltani. [...]” S bár a munkáját értékelő jelentés szerint „az ellenforradalmi bűncselekmények tárgyalásainál igen erélyesen és határozottan működik közre. Nem egy helyes ítélet köszönhető határozott, kemény fellépésének”, miután a jogi egyetemnek többszöri nekifutás után is csak a két évfolyamát tudta befejezni, eltávolították az ügyészi szervezetből. Vigaszdíjul a Nógrád Megyei Népi Ellenőrzési Bizottság elnökhelyetteseként folytathatta munkáját.¹⁷

Ahogy a fenti néhány karrierpálya is érzékeltette, a megtorlást végrehajtó ügyészi apparátus tekintetében végső soron indifferens volt a szakmai hozzáértés; hiszen a legfontosabb szelekciós szempontnak a megbízhatóságot, a pártpolitikai akarat végrehajtását, a rendszerhűséget tekintették.¹⁸ Mindennél tömörebben foglalta össze az ügyészekkel szembeni legfőbb elvárásokat a Legfőbb Ügyészség Büntetőjogi Osztálya főosztályügyészeként politikai büntetőügyeket tárgyaló dr. Radó Ilona 1961-es minősítése: „ügyészi – és ezzel együtt – politikai állásfoglalásai határozottak, megfelelnek a büntetőpolitikai követelményeknek. Politikailag jól képzett elvtárs, aki ennek alapján szilárd politikai értékeléseket ad. *Ebben a munkakörben ez a legfontosabb követelmény és ennek jól megfelel.*” Ami lefordítva annyit jelentett, hogy legalább harmincnégy, halálos ítélettel végződő esetben képviselte másodfokon a vádat, pontosabban a „szilárd politikai állásfoglalást”. Dr. Radó a megtorlásnak olyan kulcsfontosságú pereiben játszott szerepet, mint a Tóth Ilona és társai per, a Széna tériek, a csepeliek, Iván-Kovács László és társai, illetve Péch Géza és társai pere. Az ő jutalma sem maradt el. 1957. november 7-én a Magyar Szabadság Érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki, két évvel később pedig, a Legfőbb Ügyészség ötéves fennállása alkalmából 600 forintos pénzjutalomban részesült „az ellenforra-

dalmi jellegű bűnügyek feldolgozásában tanúsított lankadatlan szorgalmáért és politikai helytállásáért.”¹⁹

A vizsgált karrierök további szembetűnő sűrűsödési pontját képezi a belügyi, államvédelmi múltú ügyészek garnitúrája. A hetvenegy életpályából tizennyolc, az összes életút egynegyede esetében dokumentálható az államvédelmi, illetve belügyi kötődés. 1946 és 1951 között a Belügyminisztérium állományában teljesített szolgálatot – többek között – a későbbi legfőbb ügyész, dr. Szénási Géza.²⁰ A politikai rendőrségtől érkezett a számos törvénysértő eljárásban meghatározó szerepet játszó dr. Béres Miklós, aki az ÁVH ügyészségi kirendeltségének vezetőjéből lett a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek osztályának helyettes vezetője, Nagy Imre és társai perének pótügyésze, majd 1960-ban a Legfőbb Ügyészség Politikai Főosztályának vezetője.²¹ Szintén 1945-től szolgált a politikai rendőrségnél a korábban már említett Molnár György, az Iván Kovács Lászlóra halált kérő Hadanich Gyula, illetve Szántó György, akivel szemben 1962-es minősítése szerint a legfőbb probléma, hogy „a nyomozási munkában nagy szerepet kíván biztosítani az ügyészi munkastílustól távol álló és a jogszabályok által nem biztosított operatív munkának”.²² Az államvédelemről került a Bírói Ügyészi Akadémiára a dr. Szobonya Zoltán vádiratát jegyző Deák András, illetve az 1950-től öt év megszakítással egészen 1988-ig az ÁVH-nál, majd a BM állományában szolgálatot teljesítő Véghső Gyula.²³ 1946-tól különböző rendfokozatokban a rendőrség állományába tartozott B. Nagy János, a rövid ideig a Legfőbb Ügyészség Titkárságát is vezető dr. Szegedi Vilmos, a békési megtorlás kulcsfigurája, Sajti Imre²⁴, illetve a Mansfeld Péter ügyészeként elhíresült dr. Mátsik György, aki 1957-ben a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Rendőrkapitányság vezetését cserélte fel a Fővárosi Ügyészség Politikai Osztálya ügyészi posztjára. A róla szóló minősítés a korábbiakban már idézettekhez hasonlóan a szakmai gyakorlatlanságot emelte ki: „Az eléje került politikai ügyekben értékítélete kifogástalan, s azokból is látszik, hogy önállóan képes az ügyekben állást foglalni, s *állásfoglalása politikai szempontból támadhatatlan*”. „Szakmailag azonban gyakorlatlan.” [...] „Jogi ismerete a gyakorlati munka tekintetében még hiányos, ismeretei inkább csak

¹⁷ Csordás Jánosné személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára X 2109., 25; Rozgonyi Aladár személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára XII. 229., R32

¹⁸ A káder-kiválasztódásához és jellemzőihez lásd *GYARMATI György*: Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945–1989: Korunk 2009. március <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00147/index896a.html>, valamint *HUSZÁR Tibor*: Az elittől a nómenklatúráig. Budapest, 2007.

¹⁹ Radó Ilona személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára XI. 38., R 57.

²⁰ Szénási Géza személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 1585.

²¹ Béres Miklós személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 165.

²² Hadanich Gyula személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára X. 2715., H 78.; Szántó György személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I. 911., Sz 106.

²³ Deák András személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I. 850., D 82, 10675.; Véghső Gyula személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára

²⁴ B. Nagy János személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 1198, 38, Szegedi Vilmos személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára X 2283., Sz 84., Sajti Imre személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 203

a nyomozással kapcsolatos alaki, alakijogi és a politikai büntetőügyekkel kapcsolatos anyagi, jogi jogszabályokra terjednek.”²⁵

Kelemen, Molnár, Mátsik, Szegedi, Deák karrierpályájának a Rákosi-korszakbeli belügyes szocializációja mellett további lényeges közös eleme, hogy az ötvenhatos megtorlásokban politikai ügyészként vettek részt. Az '56 előtti „ügyészségi ávosok” örökébe lépve – így nevezték a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztályának munkatársait, akiknek zöme az államvédelemtől érkezett²⁶ – a Legfőbb Ügyészség Különleges Osztályának szerepét átvevő Önálló Politikai Osztályon, vagy közvetlenül a fővárosi, illetve a megyei főügyészek alá rendelve tevékenykedtek politikai ügyészi funkcióban.²⁷ Teljes névsoruk jelenleg nem ismert. A személyzeti anyagokban, önéletrajzokban, különböző minősítésekben fellelhető adatok alapján azonban nagymértékben rekonstruálható lesz a politikai ügyészek csoportja. Ide tartozott többek között Abonyi Arnold, Farkas Pál, Grátz Endre, Gönczy György, Jenővári Jenő, Kádár Ignác, Mátsik György, Molnár György, Nemeskei Miklós, Deák András, Rónai Róbert, Szegedi Vilmos, Almásiné Töröcsik Anna, Varga György, Pusztai Gyula, Tóth Istvánné és Rozgonyi Aladár.²⁸

A legjelentősebb politikai ügyek felügyelete dr. Béreshez tartozott. Figyelemre méltó, hogy a politikai ügyészek között találhatók a legfiatalabb káderek. Köztük az 1932-ben született dr. Grátz Endre, aki 1957-ben, amikor Győr megyei politikai ügyész lett és megkapta a legkényesebb politikai ügyekben a vád képviselőt, mindösszesen 25 éves volt. A róla írt minősítés szerint: „Az összes nagyobb jelentőségű politikai bűncselekmény nyomozásában tevékenyen részt vett és komoly segítséget nyújtott a politikai osztály vizsgálói részére. Így többek között Székely Sándor és társai, Földes Gábor és társai, dr. Tóth István és társai Győr megyei »ellenforradalmi

vezetők» bűnügyében. Ezenkívül több olyan büntetőügy volt, amit saját maga kezdeményezett különböző adatok és jelzések alapján, pl. Klauz és társai, győri ügyvédek »ellenforradalmi bűnügye. Itt a nyomozást saját maga folytatta le. Általában nagyobb »ellenforradalmi vezetők» bűnügyének nyomozására alaposan felkészült és rendkívüli szorgalommal segítette a nyomozást.” Ő volt – többek között – a mosonmagyaróvári–győri nagyper, Földes Gábor és társai büntetőügyének első fokon eljáró ügyésze. Két héttel az elsőfokú ítélet kihirdetését követően a megyei ügyész dr. Szalay Józsefhez, a legfőbb ügyész helyetteséhez intézett előterjesztésében dr. Grátz jutalmazására tett javaslatát ekként indokolta: „Földes Gábor és 12 társa elleni bűnügyben az iratokat csatolva felterjesztem, egyben kérem, hogy dr. Szalay Józseffel távbeszélőn történt megbeszélés értelmében a Legfőbb Ügyészség dr. Grátz Endre ügyészt az ügyben kifejtett rendkívüli szorgalmas és eredményes nyomozati és vádképviselői munkájáért közvetlenül részesítse nagyobb összegű pénzjutalomban.”²⁹

*

A halálos ítéletekkel végződő perekben részt vállalt ügyészek '56 előtti előtörténetének, szocializációjának vizsgálatához felvett néhány szempont mellett hasonlóan tanulságos a további karrierutak jellegzetes elágazásának legalább vázlatos felvillantása. Ebben az összefüggésben külön csoportot képez azok köre, akiket a megtorlás levezénylése utáni belső leszámolás keretében, az ún. „munkásmozgalmi személyekkel szemben lefolytatott törvénysértő büntetőeljárások” felülvizsgálata során mozdítottak el az ügyészi szervezeten belül. Így fejezte be ügyészi karrierjét többek között dr. Béres és dr. Szegedi, akik vállalati jogtanácsosként folytatták pályájukat, vagy dr. Avar Jenő és dr. Fadgyas András, akiket az Országos Kriminalisztikai Intézet munkatársaiként mentettek át³⁰. A karrierpályák egy másik jellegzetes mintáját mutatja az igazságügyi apparátusból fegyelemi miatt elkerült ügyészek életútja. Bár a viszonylag nagy számban előforduló esetek részletes összehasonlító vizsgálata még előttünk áll, a rendelkezésre álló dokumentumok alapján hipotézisként feltehető, hogy a kirívó magánéleti botrányok, a „szocialista erkölcs” rendszeres és nyilvános megsértéséből fakadó fegyelmi esetek, illetve a különböző hivatali fegyelmi ügyek, hatalommal való visszaélések jó része mögött a hirtelen komoly hatalmi pozícióba került fiatal politikai ügyészek szocializációs problémái húzódhattak meg. A vizsgált ügyészek harmadik csoportját az ügyészségi szervezeten belüli karrier-

²⁵ Mátsik György személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 1761., M 101.

²⁶ Zinner Tibor et al. [KAHLER Frigyes–KOCZKA Éva–PÁLVÖLGYI Ferenc–TÓTH Béla]: Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban, 1918–1962. Budapest, 2005. 577.

²⁷ A politikai ügyek ügyészenek feladatköréről szóló Legfőbb Ügyészi utasításokat közli ZINNER Tibor: Utak és tévutak a XX. századi magyar felsőbbíráskodás káderpolitikájában '56 után. In: BÓDINÉ DR. BELIZNAI Kinga (szerk.): A Kúria és elnökei III. Budapest, 2015. 172., 22. lábjegyzet.

²⁸ Abonyi Arnold személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 651, XXIV. 30., Farkas Pál személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára X 10245., F. 131., Grátz Endre személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 1484., G 30. Gönczy György személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára X 2256., G 46., Jenővári Jenő személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára 10983, I 980., Kádár Ignác személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára XII 889., K 132., Nemeskei Miklós személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 552., N 44, Deák András személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára, Rónai Róbert személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára 10811, R 68, Almásiné Töröcsik Anna személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 1620., Pusztai Gyula személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I 1573.

²⁹ Grátz Endre személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I. 1484, G 30.

³⁰ Avar Jenő személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára A 32, XI 2525; Fadgyas András személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára IX 658., F 61.

pályát megfutó jogászok alkotják, azok, akik a hatvanas-hetvenes évek, a „konszolidáló Kádár-rendszer” közép- illetve vezető jogászgarnitúrájába olvadtak be. Közéjük tartozott a másodfokon huszonhét ügyben eljáró, a „legtehetségesebb fiatal káderek közé tartozó” dr. Borsi Zoltán, aki 1956 novemberét követően először a Legfőbb Ügyészség párttitkára, majd a Legfőbb Ügyészség Titkárságának vezetője, egyetemi docens, valamint a Legfőbb Ügyészség főosztályvezető ügyésze lett. Eként is vonult nyugdíjba 1990-ben. Karrierpályája nemcsak a rendszerváltásig ívelő jogász karrierek közé sorolja, hanem arra is példa, hogy a hatvanas évek második felétől keletkezett önéletrajzaiból, minősítéseiből miként koptak ki az egykori fiatal ügyésznek „az ellenforradalmat követő megtorlásban végbevitt érdemeire” vonatkozó utalások.³¹

Az ügyészi karrierpályákat dokumentáló iratanyag rendszerezett elemzése révén ezekre a kérdésekre is pontosabb választ kaphatunk.

VARGA ZSUZSANNA

A „SZOCIALISTA TÖRVÉNYESSÉG” SZÍNE ÉS VISSZÁJA

„Ma Magyarországon szocialista törvényesség van, ami nem volt mindig, ... S elvtársak! Semmiféle kis vacak érdekek miatt ne vegyük azt tudomásul, hogy hatályos jogszabályt bármilyen címen bárki is megsértsen! Vagy megengedheti annak megsértését! Mert ha ez gyakorlattá válik, jönnek igazán a szocializmus ellenségei! S majd azok szélesre nyitják ezt a kaput. S azt hiszem, ezt senki sem akarja. ... Bár alapjában pozitív és jó a helyzet, nem szabad engedni, hogy a negatívum úgy nőjön az országban, mint a mérges gomba. Országosan és helyileg is elvtársak! Némely dolgok helyileg vastagabban, mint országosan. Ez az igazság! ... A feladat a forradalmi szellem és az éberség fokozása, ...”

Ezek a mondatok tökéletesen kifejezik a Rákosi-rendszer légkörét, amikor a kötelező éberség napi elvárás volt a párt- és állami apparátus minden szintjén.¹ Valójában azonban ez az idézet nem az '50-es évek elejéről való, hanem két évtizeddel későbbi. Az MSZMP Központi Bizottság (KB) 1973. november 28-i ülésén hangzott el Kádár János felszólalásának részeként. A fő napirendi pont a KB 1972. november 14–15-i ülésén hozott határozatok értékelése volt.²

A korszak kutatói ezeket az éveket az új gazdasági mechanizmus lefékezésével, a reformellenes, dogmatikus nézeteket valló politikai csoportok előretörésével szokták jellemezni. Kevésbé ismert azonban, hogy a gazdasági reform visszafogásával együtt a hatalmi gépezet több alrendszerében feléledtek az '50-es évekbeli beidegződések. A „kemény kéz politikájának” visszatérését jól mutatja, hogy a '70-es évtized első felében több mint ezer termelőszövetkezeti vezető ellen indult politikai indíttatású büntetőeljárás. Ez a szám már önmagában is megdöbbentő, s még inkább az, ha figyelembe vesszük: a vezetői gárda 10–15%-a a vádlottak padjára került.³ Formailag ezek az eljárások gazdasági bűncselekmények miatt indultak, az eddigi kutatásaim alapján azonban bizonyítható, hogy többségük koncepciók jellegű ügy volt.

³¹ Borsi Zoltán személyzeti iratanyaga. Legfőbb Ügyészség Irattára I. 10005, illetve ZINNER T.: Megfogyva és megtörve i. m.: 566.

¹ ZINNER Tibor: XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata 1944/45–1962. Bp. 1999. 34–36.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M–KS–288. f. 4/124. ö. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1973. november 28-án tartott üléséről.

³ VARGA Zsuzsanna: Az agrárlobbi tüdőklése és bukása az államszocializmus időszakában. Bp. 2013. 193–208.

A tsz-vezetők elleni perekhez az ideológiai hivatkozási alapot a „szocialista törvényesség” sajátos, éppen ezekben az években módosuló értelmezése adta. A jelen tanulmány terjedelmi keretei között a „szocialista törvényességről” folyó korabeli diskurzus főbb csomópontjait foglalom össze.

Előzményként annyit feltétlenül szükséges felidézni, hogy az 1968-ban életbe lépett új gazdasági mechanizmus lehetőségeivel a magyar gazdaság különböző ágazatai nem egyformán tudtak élni. Az ipar és a mezőgazdaság viszonylatában egyértelműen látszik, hogy az utóbbi fejlődött dinamikusabban.⁴ Ennek számos oka volt. Itt most elegendő arra utalni, hogy az élelmiszerimport gyors megszüntetésében érdekelt kádári vezetés már az évtized első felében kénytelen volt kompromisszumot kötni a termelőszövetkezetekbe kényszerített tagsággal. Fontos közvetítő szerepet játszott a Fehér Lajos körül kiforráló agrárlobbi.⁵ A tsz-ek javuló teljesítménye révén a '60-as évek második felében nemcsak a hazai lakosság élelmiszerellátását sikerült stabilizálni, hanem egyre több jutott exportra, ami komoly devizabevételt jelentett az országnak.⁶

Miközben tehát a mezőgazdaság valódi „bezzeg-ágazattá” vált, az ipari, s különösen a nehézipari vállalatoknál az átállás az új gazdasági mechanizmusra kevésbé volt sikeres. Azok a vállalati vezetők, akik a megelőző két évtized során mindig úgy érezhették, hogy ők a privilegiált és elismert főszereplői a szocialista gazdaságnak, egyre több kritikát kaptak.⁷ A nehézipari lobbi kiterjedt kapcsolatai révén hamar megtalálta azokat a csoportokat a párt- és szakszervezeti vezetésen, a belügyi apparátuson, s az államigazgatáson belül, amelyek – ideológia merevségből, dogmatizmusból – kezdettől fenntartásokkal, vagy éppen ellenérzéssel viszonyultak a mechanizmus-reformhoz.⁸

⁴ HONVÁRI János: Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Bp. 2005. 675–782.; SZAKÁCS Sándor: A reform kérdése és a termelés. In: Agrártörténeti Szemle, 1989. 1–4. sz. 56–117.

⁵ PAPP István: Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége. In: Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században. Szerk. SIPOS Levente. Bp. 2010. 279–283.

⁶ A mezőgazdaság és az élelmiszeripar összefoglaló adatai, 1960–1970. Bp. 1972. 18–19.

⁷ GERMUSKA Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. Századok, 2012. 47–78.

⁸ PETŐ Iván: Változások a változatlanúságért. A gazdasági rendszer átalakulása a Kádár-korszakban. In: Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Szerk. RÁCZ Árpád. Bp. 2001. 118–120.

A reformtábor és a reform ellenzői közötti politikai küzdelemnek az az egyik szembetűnő sajátossága, hogy nem nyíltan, hanem ideológiai köntösbe burkolt viták mentén zajlott. Találón fogalmazta ezt meg Nyers Rezső: „... a miénkhez hasonló, eléggé zárt politikai rendszerben nem az a »dolgok rendje«, hogy az ellenzék nyíltan lép fel és agitál. Inkább miután megkeresi azt a pontot, ami a közvéleményre hivatkozva is támadható, s amivel kapcsolatban a rendszer, a hatalom érdekében is beavatkozást remél, ott rejtett célú kritikával, meg befolyásos körökben való lobbizással nyomást gyakorol.”⁹

Igen nagy politikai hullámverést kavart például az ún. jövedelemvita. A tsz-tagság jövedelmei 1968 után gyorsabban növekedtek, mint az ipari munkásságé.¹⁰ Ez a jelenség egy olyan politikai rendszerben, amelynek egyik fő ideológiai pillére az volt, hogy a munkásosztályt illeti a vezető szerep, tökéletes hivatkozási alappá vált a reformellenes erők számára. Igazolni tudták vele az új gazdasági mechanizmus kedvezőtlen és politikailag veszélyes mellékhatásait idehaza és Moszkvában egyaránt. A prágai események után ugyanis Magyarország egyedül maradt a reformmal a táboron belül, s így kívülről is kritikus szemmel figyelték.¹¹

Az említett jövedelem-differenciálódás tökéletes ürügyet szolgáltatott annak hangsúlyozására is, hogy a mezőgazdaságban végbement látványos fejlődés árát a munkásosztály fizette meg, s ezért életszínvonaluk is kedvezőtlenebbül alakult, mint a tsz-parasztaságé. Innen már csak egy lépés volt annak sugalmazása, hogy a látványos eredményeket a tsz-ek nem tisztességes úton, hanem ügyeskedéssel, spekulációval érték el, azaz a szövetkezeti parasztság meg nem érdemelten gazdagodik a munkásság rovására. Mindez be lett „csomagolva” az érdekviszonyok problematikájába. A hivatalos axióma sokáig úgy szólt, hogy mind az egyéni, mind a csoport – azaz a vállalati, szövetkezeti – érdeket alá kellett rendelni a társadalmi (össznépi, népgazdasági) érdeknek. Az új gazdasági mechanizmusban viszont elismerték az elkülönült érdekekkel rendelkező társadalmi csoportok, így a szövetkezeti közösségek érdekeinek létjogosultságát is. A reformpárti és a reformot ellenző erők küzdelmének célkeresztjébe tehát emiatt kerültek a termelőszövetkezetek. Az egyik fél számára

⁹ FERBER Katalin–REJTŐ Gábor: Reform(év)fordulón. Bp. 1988. 32.

¹⁰ KALÁSZ Péter: Ki gazdagodik gyorsabban? Propaganda és valóság a jövedelempolitikai viták tükrében az 1970-es évek elején. Előadás a Pest Megyei Levéltár 2010. november 25-én megrendezett konferenciáján.; VALUCH Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2001. 200–207.

¹¹ STEFANO Bottoni: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. Bp. 2014. 164–174.; TÖKÉS Rudolf: A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás, 1957–1990. Bp. 1998. 98–107.

a pozitív, követendő példát jelentették, a másik fél viszont a reform káros hatásait akarta bizonyítani velük.

A reformellenes tábor érveinek gondolkodásmódja iránt különös fogékonyságot mutatott a párt központi lapja, a *Népszabadság*, amelynek újságírói rendszeresen beszámoltak olyan esetekről, ahol a társadalmi érdek rovására próbáltak egyesek ügyeskedni, tisztességtelenül magas jövedelemhez jutni. Ezek a cikkek egyértelművé tették, hogy a leginkább fertőzött terület a termelőszövetkezeti szektor. Nem véletlenül. A tsz-eket gyakran jellemezték úgy, hogy harácsolnak, ügyeskednek, jogtalan haszonra tesznek szert. Szabó László, aki a *Kék Fény* című tv-műsor révén vált országosan ismertté, számos ilyen szövetkezeti visszaélésről, bűnügyről számolt be a *Népszabadság* hasábjain is. Az egyik ilyen témájú cikkét 1972 elején az alábbi tanulsággal és üzenettel zárta: „... a népgazdaság érdekei, a társadalmi közérkölc normái úgy kívánják, hogy egyszer s mindenkorra zárjuk el a réseket a szocializmustól idegen gazdasági kalandorkodás elől.”¹²

Nem állítom, hogy a tsz-eknél nem történtek szabálytalanságok, gazdasági visszaélések. A jogi szabályozás és a gazdasági gyakorlat közötti aszinkronitás azonban már az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtt is létezett. Míg azonban a '60-as években ezt a problémát konstruktívan kezelték az irányítószervek, azaz igyekeztek hozzáigazítani a jogi szabályozást az élet által felvetett igényekhez, addig a '70-es évek elejétől ez a kettősség egyre inkább támadási felületté vált.¹³

Még inkább felerősödött ez a tendencia a KB 1972. november 14–15-i ülését követően, ahol a folyamatosság hangsúlyozása mellett, megszületett a döntés a reform lefékezéséről.¹⁴ A reformellenes tábor azonban csak részlegesen volt elégedett, nem került ugyanis sor a reform iránt elkötelezett politikusok (Nyers Rezső gazdaságpolitikai titkár, Fehér Lajos, a mezőgazdaságot és a belügyet, igazságügyet, honvédelmet felügyelő miniszterelnök-helyettes és Fock Jenő miniszterelnök) leváltására.¹⁵ Az elkövetkező években a reformellenes erők minden erejükkel azon voltak, hogy kikényszerítsék az 1972 novemberében elmaradt személycseréket. Ezzel párhuzamosan igyekeztek megregulázni, mi több, megfélemlíteni azokat a gazdasági vezetőket,

elsősorban tsz-elnököket, akik leginkább elköteleződtek az új gazdasági mechanizmus mellett.¹⁶

A „szocialista törvényesség” újraértelmezése teremtette meg a lehetőséget arra, hogy az addig politikai síkon zajló küzdelem büntetőjogi útra terelhető legyen. A fordulópontot az MSZMP PB 1973. november 28-i ülése jelentette.¹⁷ A tanulmány elején már hivatkoztam erre az ülésre, azzal, hogy ott a fő téma az 1972. november 14–15-i határozat végrehajtásának értékelése volt. Kádár János felszólalása kulcsfontosságúnak bizonyult a továbbiak szempontjából, ezért érdemes hosszabban idézni. Azzal kezdte, hogy az érdekviszonyok terén milyen változásokat hozott a reform, de csoportérdek kapcsán hamar áttért a „szocialista törvényesség” és a vezetői felelősség kérdéseire. „Az irányítás reformjának előkészítése időszakában kimondtuk – meggyőződés szerint helyesen –, hogy most három érdek lesz a jövőben, mert a valóságban is van, és jó, ha van. Ezt mondtuk és ennek megfelelően döntöttünk. Azt mondtuk, van össznépi, vagy államérdek, van csoport-érdek – ebbe a csoportérdekbe most állami vállalatot és szövetkezeteket is tudjanak bele – és van az egyéni érdek. És ez érezhetővé is vált az utóbbi években.

Az össznépi, államérdekkel nincs problémánk, mert erre ki van mondva – és ez mindig is érvényes lesz –, hogy ez az elsődleges, és ha ütköznek az érdekek, akkor az össznépi, államérdek érvényesítése a kötelező minden közfunkcionárius számára, mindazok számára, akik a társadalomban tényezőként fellépnek. Az egyéni érdekekkel sem foglalkozom most itt, mert ez nem érdekes ebből a szempontból, ott világos a helyzet. A csoportérdeket illetően én azt szeretném hangsúlyozni, hogy az összes várható következményeivel együtt érvényesült a gyakorlatunk mind mostanáig. Tehát jött mindaz a pozitívum, amit ettől várunk: a serkentés, a részesedés, a nyereség-részesedés stb. Nem sorolom tovább. Ez van, hat és működik. De ugyanígy jelentkezett, van, hat és működik a negatívum is. Tehát, ahol a csoportérdeknek alárendelik a közérdeket, és a közérdek rovására érvényesítik a csoportérdeket. Ez szerintem egy határozottan felismerhető új vonás jelenlegi viszonyaink között. Ezt figyelembe kell venni a további munkában, és erőteljesebb harcot kell folytatni azért, hogy ne spontán módon, helyenként pozitív értelemben érvényesüljön a csoport-

¹² SZABÓ László: Gazdasági kalandorok bukása. Egy vállalat felszámolásának tanulságai. *Népszabadság*, 1972. február 5.

¹³ VARGA Zsuzsanna: Hatalom, büntetőjog és termelőszövetkezetek Magyarországon az 1970-es években. *Jogtörténeti Szemle*. 2003. 4. sz. 10–21.

¹⁴ Az itt elfogadott határozatok – különösen az ipari munkásokat érintő béremelés, valamint az ötven legnagyobb ipari vállalat megkülönböztetett kezelése – jelezték, hogy a reformpárti és reformellenes tábor közötti erőviszonyok az utóbbi csoport javára módosultak. MNL OL M–KS–288. f. 4/119–120. ö. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1972. november 14–15-én tartott üléséről.

¹⁵ HUSZÁR Tibor: Kádár János. Politikai életrajz. 2. k. 1957. november – 1989. június. Bp. 2003. 233–256.

¹⁶ A tsz-elnökök amiatt is kilógtak a szocialista gazdasági vezetők csoportjából, mert őket a szövetkezeti közgyűlés, azaz a tagság választotta, 1967 után titkos szavazással. Ez azt is jelentette, hogy nekik nemcsak felfelé, a párt és tanácsai irányítószervek felé, hanem lefelé, azaz a tagság felé is meg kellett felelni, ami miatt sok esetben konfliktusba kerültek a járási, megyei vezetőkkel. A '70-es évek elején, amikor az országos politikában megindult a tsz-ellenes offenzíva, sok helyi pártvezető érezte úgy, eljött az idő a korábbi sérelmek törlesztésére. Azt sem szabad kifelejtetni a felsorolásból, hogy jövedelmeik miatt is sokan irigyleték őket.

¹⁷ MNL OL M–KS–288. f. 4/124. ö. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1973. november 28-án tartott üléséről.

érdek, és másutt pedig spontán negatívan érvényesüljön a csoportérdek, a gazdasági munkában, vagy akármilyen más munkában...

Ez a csoportérdek azáltal válik veszélyessé – meg a vesztegetés is, meg más hasonló kérdés is –, ha annak felső fórumain ügyvédei akadnak. És akadnak elvtársak! Továbbra is érvényes, hogy a minisztérium a szégyent takargatja, a zászló becsületét védi, csirkefogókat rejteget, bűncselekmények kivizsgálása ellen fellép, mert az az ő részortjára szégyen, ha netán a részortérdekeket is sérti. Ez is van elvtársak, mint jelenség – nem általános, de sajnos elég gyakori. Ideje volna ezt felszámolni, ezzel felhagyni! Éppen azért, hogy ne ejtsünk csúf szeplőket a Magyarországon megvalósuló szocializmus egyébként lelkesítő és szép valóságán. S annak érdekében is, hogy gyorsabban haladhassunk előre.

Ugyancsak meg kell említenem, hogy az utóbbi időben éppen a vállalatérdekek, tárcaérdekek – nem tudom, még milyen érdekek – miatt bizonyos elvtársak könnyen túlteszik magukat a törvényesség védelmén. Elvtársak! Én most nemcsak az alkotmányra, nemcsak a törvényre, nemcsak az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletére gondolok, hanem gondolok a Minisztertanács rendeleteire is, szabályozásaira is; a tanácsok rendelkezéseire is. Lehetetlenség, hogy csoportérdek, tárcaérdek meg nem tudom, még milyen szempontból valakik minden eszközt megengedhetőnek tartsanak: az se baj, ha nem tartják be a rendelkezéseket, a fontos, hogy az adott üzem eredményesen és jól dolgozik. Ez olyan üzlet, amit nem szabad tovább folytatni, de az idevezető ösvényt is fel kell számolni.”¹⁸

Kemény, mondhatni fenyegető mondatok voltak ezek. A bennfentesek tudták, hogy nem általában emlegette a vezetői felelősséget, vagy a közérdeket figyelmen kívül hagyó tárcaérdekeket. Két héttel korábban, november 13-án a PB zárt ülésén súlyos kritikában részesült a reformtábor két prominens vezetője, Fehér Lajos és Nyers Rezső, s az ülés után az agrárlobbi több más vezetője (pl. Dimény Imre és Csizmadia Ernő) is.¹⁹ Az ürügyet a Mezőgazdasági Gép- és Alkatrész-kereskedelmi Vállalatnál (MEGÉV) leleplezett bűnügy jelentette. Biszku Béla október közepén kereste meg Kádárt azzal, hogy tudomására jutott, miszerint a MEGÉV vezetői ellen – korrupció és jogtalan külkereskedelmi tevékenység miatt – indított rendőrségi nyomozásba mind Fehér Lajos, mind Nyers Rezső beavatkozott, s nyomást gyakoroltak az ügy leállítása érdekében.²⁰

¹⁸ Uo.

¹⁹ MNL OL M-KS-288. f. 5/623/1. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1973. november 13-án tartott zárt üléséről.

²⁰ PÉTERI György: Pirruszi győzelem. A „MEGÉV-ügy” és a politikai stílus változása a hosszú hatvanas években. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Szerk. RAINER M. János. Bp. 2004. 318–336.

A Politikai Bizottság az említett zárt ülésén a személyes felelősség megállapítása mellett hozott egy határozatot a „szocialista törvényesség” védelmében. Tanulságos szó szerint idézni mind az öt pontját!

„1. A népgazdasági hasznosság sem mentesít senkit a törvények és a hatályos állami rendelkezések betartásának és betarttatásának kötelezettsége, illetve ezek megszegése esetén a törvényes következmények alól.

2. A hivatali vesztegetés büntette – amint a törvény ezt világosan ki is mondja – hivatalból üldözendő nemcsak akkor, amikor az elkövető célja „egyéni haszon” szerzése, hanem minden esetben, akkor is, ha a cél csoport (vállalat stb.) számára szerzendő jogtalan előny.

3. Büntett elkövetése esetén a bűnügyi eljárásnak általában szabad folyást kell engedni, ez alól mentesítést csak az Elnöki Tanács „eljárási kegyelemre” vonatkozó döntése adhat.

4. A szocialista törvényesség megköveteli az ebben különös felelősséggel bíró belügyminiszter, legfőbb ügyész, a legfelsőbb bíróság elnökének (és a jogkörükben eljáróknak) befolyásolástól mentes, önálló állásfoglalását, utasítások mellőzését.

5. A szocialista törvényesség biztosításában a külön mérlegelést kívánó vagy vitás ügyekben a belügyminiszternek, az igazságügyi miniszternek, a legfőbb ügyésznek, a Legfelsőbb Bíróság elnökének és más párt- és állami vezető funkcionáriusoknak továbbra is a pártközpontban működő Koordinációs Bizottsághoz kell fordulnia. A Koordinációs Bizottság állásfoglalásával szemben az érdekeltek a KB Titkárságához, illetve a Politikai Bizottsághoz fordulhatnak.”²¹

Ezek után már csak néhány hónap kellett ahhoz, hogy hivatalosan is félreállítsák a reform vezető személyiségeit: Nyers Rezső KB-titkárát és Fehér Lajos miniszterelnök-helyettest a Központi Bizottság 1974 márciusában mentette fel funkcióikból.²² Egyidejűleg a „szocialista törvényesség” újragondolt irányelvei az egész bűnüldöző, ügyészi és bírói apparátus számára kötelező igazodási ponttá váltak, megteremtve a lehetőséget a „kemény kéz” politikájának helyi érvényesítésére. Külön tanulmány tárgyát képezhetné, milyen szerepet játszott ebben a folyamatban a Biszku Béla irányítása alatt álló ún. Koordinációs Bizottság.²³

²¹ MNL OL M-KS-288. f. 5/623/1. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1973. november 13-án tartott zárt üléséről.

²² HAJDÚ Tibor: A csőd kezdete. A Központi Bizottság 1974. márciusi ülése. Beszélő, 1998. 5. sz. 85–89.

²³ A '70-es évek első felében a testületet tagjai közé az alábbi személyek tartoztak: Borbándi János, a Közigazgatási és Adminisztratív Osztály vezetője, Benkei András, a belügyminiszter, Korom Mihály, az igazságügyi miniszter, Szénási Géza legfőbb ügyész és Szakács Ödön a legfelsőbb bíróság elnöke. A testületet a mindenkori adminisztratív KB-titkár vezette.

Levéltári kutatásaim során feltárult, hogy ebben a légkörben frontális támadás indult a termelőszövetkezetek ellen.²⁴ A „szocialista törvényesség” rugalmas újragondolása révén az érvényes jogszabályok betartásán túl, „az állam által létrehozott, a dolgozók érdekeit szolgáló magatartási szabályok megtartását és megtartatását” kérhették és kérték leginkább számon az állami jogalkotó és jogalkalmazó szervek.

A tsz-vezetők elleni perek tanulmányozása során az is világossá vált számomra, hogy olyan általánosan elterjedt gazdasági jelenségeket kriminalizáltak, amelyeknek a büntetőjogi megítélése teljesen bizonytalan volt. S attól függően, hogy melyik megyében, illetve járásban hogyan értelmezték a „szocialista törvényességet”, aszerint ítélték meg a tsz-vezetők „bűneit”. Az ítéletek indoklásában visszatérő elem volt, hogy a vádlottakat nem egyéni haszonszerzés vezette, hanem azáltal sértették meg a „szocialista törvényességet”, hogy a szövetkezet érdekét előbbre helyezték a társadalmi érdeknél. Számtalanszor találkoztam azzal az érveléssel, hogy a népgazdasági hasznosság sem mentesít senkit a törvények és a hatályos állami rendelkezések betartásának és betarttatásának kötelezettsége, illetve ezek megszegése esetén a törvényes következmények alól. A hatalmi preferenciák átrendeződése így hatotta át a bíróságok napi munkáját, felidézve az '50-es évek törvénytörő ítélezési gyakorlatát.

Néhány év után megmutatkoztak a negatív következményei a tsz-ellenes kampánynak. 1976 után egyre több korrekciós lépésre került sor. Mindez maga után vonta a „szocialista törvényesség” újabb átértelmezését is. 1978-tól megszorodtak az Elnöki Tanácsnál az olyan kegyelmi döntések, amelyekkel például felfüggesztették a börtönbüntetését töltő tsz-elnök, főkönyvelő stb. hátralévő büntetését, vagy mentesítették a büntetett előélet hátrányai alól. Visszatérő eleme volt ezen kérvények indoklásának, hogy az elítélt a bűncselekményeket rosszul értelmezett közösségi érdekből követte el. Ismerős a mondat, hiszen a bíróságok ítéleteiben gyakran szerepelt pár évvel korábban, csakhogy akkor nem enyhítő körülményként...

NOSZKÓ-HORVÁTH MIHÁLY

A SEMMISSÉ NYILVÁNÍTOTT TÖRVÉNYSÉRTŐ EMELÉSEKHEZ KAPCSOLÓDÓ KÁRPÓTLÁSOK

Bevezetés

Amikor az a megtisztelő felkérés ért, hogy Zinner Tibor munkássága előtt tisztelgő kötetben jómagam is megjelentethetek egy tanulmányt, több téma lehetőség is eszembe jutott, amelyről érdemes lenne írni. Olyan témák, amelyek eme jeles kort betöltő személy szakmai útjához tartoznak és egyben a saját kutatási területemhez – a magyarországi kárpótlási eljárásokhoz – is kapcsolódnak. A több lehetőség közül azért választottam a címben szereplő témakört, mert úgy éreztem, fontos lehet annak bemutatása, hogy a rendszerváltáshoz kapcsolódó, semmisségi törvényeket érintő munkásságot hogyan követték a gyakorlatban a kárpótlási célú rendelkezések, hiszen a semmisségi jogszabályok alapján indult eljárások először erkölcsi értelemben rehabilitálták a sérelmet elszenvedetteket vagy hozzátartozóikat, amelyet anyagi jóvátétel is követett az esetek legnagyobb részében. Tanulmányomban nem a semmisségi jogszabályokat, vagy azok megalkotását szeretném elemezni, hanem bemutatni, hogy egyes esetekben milyen széles körű kárpótlási lehetőségek voltak/vannak, illetve ezzel ellentétesen mely semmissé nyilvánított elítélések esetén maradt el az anyagi kompenzáció.

A személyi kárpótlási eljárások, az 1992. évi XXXII. törvény

A személyi sérelmek miatti kárpótlás alapjogszabálya az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény. E jogszabály alapján illette meg kárpótlás a törvényben meghatározott esetekben azokat a személyeket, illetőleg hozzátartozóikat, akiket 1939. március 11. és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak. Lehetőség volt kárpótlást igényelni több, a II. világháború idején és az azt követő kommunista diktatúrák alatt elszenvedett sérelmekhez kapcsolódóan is, így a semmissé nyilvánított törvénytörő elítélésekhez fűződően is. Kárpótlás járhatott a törvénytörő elítéléssel összefüggő szabadságkorlátozás és élet elvesztése miatt is.

²⁴ VARGA Zsuzsanna: Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években. Történelmi Szemle. 2012. 4. sz. 599–621.

A későbbiek során kifejtésre kerül, hogy nem minden rendszerváltást megelőző személyi sérelem esetén volt lehetőség kárpótlást megítélni. Ezen elv és gyakorlat mögött nem a diszkrimináció állt, pusztán a kárpótlás szellemiségét átható legfőbb elvek, amelyeket az Alkotmánybíróság is megfogalmazott határozataiban:

- a személyi sérelem okozás körében történő kárpótlási jogalkotás *ex gratia jellegű*, vagyis az állam méltányosságán alapszik, milyen sérelmek miatt és kinek a részére nyújt lehetőséget kárpótlásra, arra nincsen senkinek alanyi joga;¹
- továbbá az *ország teherbíró képessége határt szab* a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor.²

Témánk szempontjából ennél a résznél annyi emelhető ki, hogy fenti elvek alapján nem mindegyik semmisségi törvényben szereplő szabadságkorlátozás miatt járt kárpótlás. Az első három törvényben (1989. évi XXXVI. törvény; 1990. évi XXVI. törvény; 1992. évi XI. törvény) meghatározott esetek miatt volt lehetőség kárpótlást kapni, míg az úgynevezett negyedik semmisségi törvény, az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról szóló 2000. évi CXXX. törvényben meghatározott esetekben nem volt lehetőség anyagi jóvátételben részesülni.

Az 1992. évi XXXII. törvény alapján a kárpótlási eljárás kérelemre indult, és az elszenvedett sérelmet az igénylőnek kellett bizonyítani. A jogosultak a kárpótlási hatósághoz adhatták be kérelmüket, az igények legnagyobb részét 1992 és 1998 között

¹ A méltányosságon alapuló jogalkotásról kimondták, hogy az 1992. évi XXXII. törvény „a jogállami alkotmányt megelőző időre, visszamenőlegesen állapítja meg az állam kárpótlási kötelezettségét a múlt rendszerekben elkövetett személyi sérelem okozásokért, és pedig úgy, hogy a kizárt, elévült és egyéb okból érvényesíthetetlen, illetőleg eredetileg nem is létezett jóvátételi igényeket a semmisségi törvényhozás során kilátásba helyezett kárpótlási kötelezettséggel közös nevezőre hozza, a kifogásolt törvénynek meghatározó jogalapja a méltányosság. Erre a visszamenőleges kárpótlásra ugyanis nincs az államnak alkotmányos kötelezettsége. A személyi sérelem okozásokért járó kárpótlás ezért *ex gratia* jellegű, mert visszamenőleges és egységes jogalapot teremt a személyi sérelem okozások jóvátételére.” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat, közzétéve 1995. február 8-án, a Magyar Közlöny 10. számában.

² „Tekintettel arra, hogy a kárpótlásra fordítható fedezet korlátozott, az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé, hogy az állam a kárpótlásra jogosultak csoportjainak meghatározásánál minden sérelem okozásra tekintettel legyen. Erre kifejezetten utal a támadott törvény preambuluma, annak kiemelésével, hogy »a nemzetgazdaság teherbíró képessége« a törvény megalkotásának egyik kiemelt szempontja volt. A kedvezményezettek körének kényszerű szűkítése és a juttatások fedezetének eleve korlátozott volta miatt önmagában véve nem önkényes az, hogy a személyi sérelmek orvoslására – tekintettel a sérelmet szenvedettek felmérhetetlen körére is – teljes körűen, általános jelleggel, nem került sor.” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat, közzétéve 1995. február 8-án, a Magyar Közlöny 10. számában.

nyújtották be és bírálták el.³ A korszakbeli állapot szerint: az állandó lakóhelyük szerint illetékes megyei (fővárosi) kárrendezési hivatalhoz vagy az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatalhoz (továbbiakban: OKKH) nyújthatták be a kárpótlás iránti kérelmüket az ügyfelek; a kérelmeket viszont első fokon az OKKH bírálta el.⁴

A kérelmek benyújtására jogvesztő határidőt állapított meg a jogalkotó, ez az időpont a kárpótlási jogcímek legnagyobb részénél 1994. március 15. volt.⁵ A rendszerváltást megelőző törvénysértő elítélések miatti szabadságkorlátozások esetén azonban más beadási határidőt állapítottak meg: a jogosultak 2012. március 30-ig kezdeményezett bírósági eljárásban hozott, elítélését törvénysértővé vagy semmissé nyilvánító jogerős bírósági határozat kézbesítését követő négy hónapon belül nyújthatták be kérelmüket a kárpótlási hatósághoz.⁶ Így kijelenthető, hogy a kárpótlási törvényben meghatározott szabadságkorlátozások közül e csoportba tartozók után lehetett a leghosszabb időn keresztül kárpótlást igényelni.

Élet elvesztés miatti kárpótlások

Az 1992. évi XXXII. törvény alapján összegű kárpótlás járt az élet elvesztéséért, ha:

- a magyar bíróság törvénysértő, vagy semmissé nyilvánított ítélete alapján hajtották végre a halálos ítéletet;
- vagy a sérelmet elszenvedő a büntetőeljárás vagy a büntetőügyben hozott ítélet végrehajtása során, olyan módon vesztette életét, hogy a halál bekövetkezésének kétséget kizáró oka az eljáró magyar hatóság szándékos közreműködése volt.

Kárpótlásra a sérelmet elszenvedő gyermeke, özvegye, szülője, ezek hiányában – a kárpótlás összegének felére – testvére volt jogosult. Több jogosult esetén a kárpótlás összegét az özvegy, a gyermekek és a szülők között csoportonként és a csoporton belül egyenlő arányban kellett felosztani. Ezt a rendelkezést kellett alkalmazni arra az esetre is, ha a kárpótlásra több testvér volt jogosult. Házassági tilalom alá eső egyházi személy esetén, ha nem volt említett élő jogosult, a kárpótlásra – a kárpótlás összegének felével – az az egyházmegeye, illetőleg szerzetesrend volt jogosult, ahol

³ Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998. Szerk. PETRI Edit. Budapest, 1998. 696–701.

⁴ Az OKKH 1998. április 1. napjával megszűnt, (lásd: az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal, valamint a megyei [fővárosi] kárrendezési hivatalok megszüntetéséről, továbbá a Központi Kárrendezési Iroda létrehozásáról szóló 42/1998. (III. 6.) kormányrendelet), de feladatait a mindenkor jogutód kárpótlási hatóságok átvették.

⁵ 1994. évi II. törvény a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról 1.§

⁶ Az 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztott kárpótlásáról 14.§ a) pontjának a 2011: CCI. törvény 56. § (1) bekezdésével megállapított szövege.

a sérelmet elszenvedő utoljára szolgálatot teljesített, illetőleg rendtag volt. Az elszenvedett sérelem miatt a kárpótlás formája egy összegben járó forint kifizetés volt, egy elhunyt után maximálisan 1 millió forint. Az e sérelemhez kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatba foglalhatóak össze:⁷

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Összes helyt adó (kérelem db)	Helyt adó döntések kérelmek szerinti darabszáma, valamint a megítélt kárpótlási összeg (Ft)		
Egyösszegű kárpótlás jár az élet elvesztéséért, ha a) a magyar bíróság törvénysértő vagy semmissé nyilvánított ítélete alapján hajtották végre a halálos ítéletet, vagy b) a sérelmet elszenvedő a büntetőeljárás vagy a büntetőügyben hozott ítélet végrehajtása során, olyan módon vesztette életét, hogy a halál bekövetkezésének kétséget kizáró oka az eljáró magyar hatóság szándékos közreműködése volt.	3789	1227	Özvegyi jogon	247 db	162 499 999 Ft
			Gyermek jogán	734 db	329 600 003 Ft
			Szülő jogán	32 db	25 999 999 Ft
			Testvér jogán	214 db	60 250 009 Ft
			Egyház	0 db	0 Ft

⁷ A szerző 2018. február 22-én közérdekű adatigényléssel fordult Budapest Főváros Kormányhivatalához (továbbiakban: BFKH), amely mint kárpótlási hatóság rendelkezik a kárpótlási eljárások során keletkezett adatokkal. A közérdekű adat megismerésére irányuló igényt a BFKH 4779-2/2018. iktatószámú, 2018. április 10-én kelt, és a 4779-3/2018. iktatószámú 2018. április 18-án kelt leveleivel (a továbbiakban: a kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2018.) teljesítette, és rendelkezésre bocsátotta a vonatkozó adatokat. Fenti, illetve a későbbiekben részletezett kimutatások ezen adatigénylés teljesítését követően kerülhetnek először a nyilvánosság elé.

Fenti táblázathoz kapcsolódó következtetések:⁸

- 3789 kérelem esetén elutasító döntés született, ennek több oka is lehetett, például a kérelmet benyújtó ügyfél nem tartozott a kárpótlási törvényben meghatározott jogosulti körbe, vagy az ügyfél nem tudta az elszenvedett sérelmet igazolni, illetve az elszenvedett sérelemért nem járt kárpótlás;
- 1227 esetben született helyt adó döntés, vagyis az elhunytak után ennyi családtag részesült kárpótlásban;
- egyházak javára azért nem ítélték meg kárpótlást ebben az esetben, mert feltételezhetően az elhunyt egyházi személynek voltak élő hozzátartozói (pl.: szülő vagy testvér).

Szabadságkorlátozás miatti kárpótlások

Az 1992. évi XXXII. törvény alapján kárpótlás járt a személyes szabadságot súlyosan, 30 napot meghaladóan korlátozó következő sérelmekért:

- szabadságvesztés-büntetés, amelyet az 1941. évi XV. törvény 9., 10., 14. és 15. §-ában; az 1989. évi XXXVI. törvény 5. §-ában; az 1990. évi XXVI. törvény 2. §-ában; illetőleg az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában felsorolt bűncselekmény miatt szabtak ki;
- előzetes letartóztatás és minden olyan szabadságelvonás, amelyet az 1941. évi XV. törvény 9., 10., 14. és 15. §-ában; az 1989. évi XXXVI. törvény 5. §-ában; az 1990. évi XXVI. törvény 2. §-ában; illetőleg az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában felsorolt bűncselekmény miatt folytatott büntetőeljárás keretében foganatosítottak;
- kényszergyógykezelés, amelyet az 1948. évi XLVIII. törvény 1–13. §-a alapján az 1989. évi XXXVI. törvény 5. §-ában; az 1990. évi XXVI. törvény 2. §-ában; illetőleg az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában felsorolt bűncselekmény miatt rendelték el.

Kárpótlásra az életben lévő sérelmet szenvedett, halála esetén az volt jogosult, aki a szabadságelvonás idején és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt (a továbbiakban: túlélő házastárs), de túlélő házastársnak kellett tekinteni azt a személyt is, aki a sérelmet elszenvedővel a szabadságelvonás megszűnését követően az első házasságot kötötte és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt.

⁸ Az itt felsorolt és a későbbi táblázatokhoz fűzött következtetések köre bizonyára nem teljes körű, hiszen számtalan nézőpontból megvilágítható a téma, itt csak a szerző által legfontosabbnak vélt összefüggések kerültek rögzítésre.

A jogosult választásától függően a kárpótlás járhatott kárpótlási jegyben vagy életjáradék formájában. Amennyiben az elszenvedett szabadságkorlátozás rövid időtartamú volt, a kárpótlás egyszeri forintban történő kifizetés volt. Ha a jogerős ítéletben halálbüntetést szabtak ki, de nem hajtották végre, a kárpótlás összegét 20%-kal emelni kellett. Az e sérelmekhez kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatban foglalhatóak össze:⁹

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Összes helyt adó (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok darabszáma	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
törvénysértő elítélés miatt kiszabott szabadságvesztés-büntetés (az 1941. évi XV. törvényben, az 1989. évi XXXVI. törvényben, az 1990. évi XXVI. törvényben, 1992. évi XI. törvényben felsorolt bűncselekmények miatt)	7937	15240	Életjáradék (db) 2118	Életjáradék (db) 933
			Kárpótlási jegy (db) 7720	Kárpótlási jegy (db) 2362
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 1641	Egyösszegű forint kifizetés (db) 466
törvénysértő elítélés miatt kiszabott szabadságvesztés-büntetés, halálos ítélet átváltoztatása következtében (az 1941. évi XV. törvényben, az 1989. évi XXXVI. törvényben, az 1990. évi XXVI. törvényben, az 1992. évi XI. törvényben felsorolt bűncselekmények miatt)	27	39	Életjáradék (db) 5	Életjáradék (db) 2
			Kárpótlási jegy (db) 30	Kárpótlási jegy (db) 2
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 0	Egyösszegű forint kifizetés (db) 0

előzetes letartóztatás és minden olyan szabadságelvonás, amelyet az 1941. évi XV. törvény 9., 10., 14. és 15. §-ában, az 1989. évi XXXVI. törvény 5. §-ában, az 1990. évi XXVI. törvény 2. §-ában, illetőleg az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában felsorolt bűncselekmény miatt folytatott büntetőeljárás keretében fogatosítottak	1448	2896	Életjáradék (db) 273	Életjáradék (db) 144
			Kárpótlási jegy (db) 1029	Kárpótlási jegy (db) 417
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 801	Egyösszegű forint kifizetés (db) 232
kényszergyógykezelés, amelyet az 1948. évi XLVIII. törvény 1–13. §-a alapján az 1989. évi XXXVI. törvény 5. §-ában, az 1990. évi XXVI. törvény 2. §-ában, illetőleg az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában felsorolt bűncselekmény miatt rendeltek el	202	44	Életjáradék (db) 13	Életjáradék (db) 0
			Kárpótlási jegy (db) 19	Kárpótlási jegy (db) 2
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 10	Egyösszegű forint kifizetés (db) 0

Fenti táblázathoz kapcsolódó magyarázatok, következtetések:

- a kárpótlási hatóság adatbázisának alapja a meghozott határozat, illetve az abban szereplő jogcímek (kárpótlásra jogosító szabadságelvonások), így a táblázat azt mutatja meg, hogy hány db határozat volt, amelyekben ezek a jogcímek szerepeltek, akár helyt adó volt a döntés, akár elutasító;
- előfordulhat olyan eset, miszerint a sérelmet elszenvedő több típusú szabadságelvonást szenvedett el, így több jogcímen igényelt kárpótlást, amelyeket egy határozatban bíráltak el. Tehát, ha valaki a II. világháború idején munkaszolgálatot teljesített és ettől függetlenül az 1956-os forradalmi tevékenysége miatt törvénysértő módon elítélték és emiatt szabadságában korlátozták, a két szabadságkorlátozás idejét egy határozaton belül összeadták és így részesült kárpótlásban;

⁹ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2018.

- fentiekből következően az egyes helyt adó esetekben nem mondható meg, hogy önállóan a semmisségi törvények hatálya alá tartozó cselekmény esetén (ahogy más jogcímek esetén sem) milyen összegű kárpótlást ítélték meg, mivel az adott határozatban más szabadságkorlátozás is szerepelhet, amely jogcímek nem bonthatóak szét aszerint, hogy határozaton belül melyik szabadságkorlátozásra mekkora kárpótlás jutott;
- nem készíthető aszerint sem statisztika, hogy az adott szabadságkorlátozás melyik semmisségi törvényhez kapcsolódik, csak a táblázatban szereplő négy kategória (kategóriánként egységesen) képezheti vizsgálandó tárgyát.

Politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés

A rendszerváltoztatást megelőzően politikai okból elszenvedett szabadságkorlátozások miatt, így törvénysértő elítélések miatti szabadságvesztések esetén is, nemcsak kárpótlást, hanem ún. nyugdíj- vagy szociális ellátás kiegészítést is lehetett igényelni. Az ugyanazon sérelem miatt járó, de különböző ellátási formák egymástól függetlenül, de akár egyidejűleg is kérelmezhetőek voltak. E tárgykörben az alábbi jogforrások alapján volt lehetőség a juttatást igényelni:

- az 1956-os népfelkeléssel összefüggésben elítéltek és a közbiztonsági őrizet alá helyezettek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről szóló 108/1989. (XI. 1.) MT rendelet;
- az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 65/1990. (III. 28.) MT rendelet;
- az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharccal összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) Korm. rendelet, amely a fenti két MT rendeletet hatályon kívül helyezte, és a mai napig alapjogszabálya a kérdéskörnek.

A juttatás lényege, hogy az elszenvedett szabadságkorlátozás miatt nemcsak havi ellátásban lehetett részesülni, hanem szolgálati időként is elszámolható volt a szabadságelvonás ideje. Ellátásra jogosult volt a sérelmet elszenvedő vagy özvegye, élettársa vagy a sérelmet szenvedett személy után hozzátartozói nyugellátásban vagy

hozzátartozói baleseti nyugellátásban részesülő személy, de csak az részesülhetett ilyen juttatásban, aki rendelkezett Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű ellátással. A 93/1990. (XI. 21.) Korm. rendelet alapján annak a személynek a nyugellátását, korhatár előtti ellátását, szolgálati járandóságát, rokkantsági ellátását, rehabilitációs ellátását, baleseti nyugellátását (kivéve a baleseti járadékot, hacsak a nyugdíjkorhárt betöltött személy más ellátással nem rendelkezik), továbbá nyugdíjszerű rendszeres szociális ellátását, akinek elítélése:

- az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról rendelkező 1989. évi XXXVI. törvény, vagy
- az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról rendelkező 1990. évi XXVI. törvény alapján semmis, valamint
- az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1992. évi XI. törvény alapján semmis, a szabadságvesztés, illetőleg a szabadságkorlátozásának tényleges időtartamától függően fel kell emelni.

Hasonló ellátásban részesülhet, aki az 1989. évi XXXVI. törvény 1. §-ában, az 1990. évi XXVI. törvény 1. §-ában, valamint az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában megjelölt okból előzetes letartóztatásba helyeztek; akinek ideiglenes kényszergyógykezelését rendelték el, de bíróság előtti eljárásra nem került sor; akire nézve az eljárás felmentő ítélettel zárult vagy azt megszüntették, vagy nem végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték; akinek kényszergyógykezelését rendelték el; továbbá akit törvényességi óvás vagy perújítás folytán mentettek fel.

A korábbi fejezetben ismertetett személyi kárpótlási eljárásoktól többek között az is megkülönbözteti ezt a juttatást, hogy a közelmúltban történt jogszabály-módosítás¹⁰ következtében, 2017. augusztus 19-től újra lehet igényelni. Az e sérelmekhez kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatban foglalhatók össze:¹¹

¹⁰ A totalitárius diktatúrák áldozatainak társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló egyes kormányrendeletek módosításáról 236/2017. (VIII. 18.) Korm. rendelet 1.§-a alapján.

¹¹ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2018.

Jogcím	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizo- nyítvány
akinek elítélése az 1956-os népfelke- léssel összefüggő elítélések orvoslásá- ról rendelkező 1989. évi XXXVI. törvény alapján semmis	4458	533	Sérelmet szenvedett javára 8	Sérelmet szenvedett javára 346	Sérelmet szenvedett javára 2691
			Házastársi jogon 2	Házastársi jogon 13	Házastársi jogon 800
			Volt házastárs jogán 0	Volt házastárs jogán 0	Volt házastárs jogán 38
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 6
			Más hozzátar- tozó jogán 2	Más hozzá- tartozó jogán 0	Más hozzátar- tozó jogán 18
akinek elítélése az 1945 és 1963 közöt- ti törvénysértő el- ítélések semmissé nyilvánításáról rendelkező 1990. évi XXVI. törvény alapján semmis	1205	3218	Sérelmet szenvedett javára 145	Sérelmet szenvedett javára 411	Sérelmet szenvedett javára 5968
			Házastársi jogon 8	Házastársi jogon 25	Házastársi jogon 2210
			Volt házastár- si jogon 0	Volt házastár- si jogon 2	Volt házastár- si jogon 80
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 5
			Más hozzátar- tozó jogán 5	Más hozzá- tartozó jogán 0	Más hozzátar- tozó jogán 17

Jogcím	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizo- nyítvány
akinek elítélése az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmé- nyek miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1992. évi XI. törvény alapján semmis	895	272	Sérelmet szenvedett javára 4	Sérelmet szenvedett javára 198	Sérelmet szenvedett javára 359
			Házastársi jogon 0	Házastársi jogon 1	Házastársi jogon 52
			Volt házastár- si jogon 0	Volt házastár- si jogon 0	Volt házastár- si jogon 1
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 4
			Más hozzátar- tozó jogán 0	Más hozzá- tartozó jogán 0	Más hozzátar- tozó jogán 0
1989. évi XXXVI. törvény 1. §-ában megjelölt okból előzetes letartóztá- s, kényszergyógy- kezelés	1064	224	Sérelmet szenvedett javára 1	Sérelmet szenvedett javára 36	Sérelmet szenvedett javára 591
			Házastársi jogon 0	Házastársi jogon 0	Házastársi jogon 194
			Volt házastár- si jogon 0	Volt házastár- si jogon 0	Volt házastár- si jogon 16
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 2
			Más hozzátar- tozó jogán 0	Más hozzá- tartozó jogán 0	Más hozzátar- tozó jogán 0

Jogcím	Kérelmek összesen	Elutasító döntés	Hatósági igazolás	Hatósági bizonyítvány	Összesített hatósági bizo- nyítvány
1990. évi XXVI. törvény 1. §-ában megjelölt okból előzetes letartóztá- s, kényszergyógy- kezelés	2206	660	Sérelmet szenvedett javára 6	Sérelmet szenvedett javára 50	Sérelmet szenvedett javára 1072
			Házastársi jogon 2	Házastársi jogon 4	Házastársi jogon 385
			Volt házastár- si jogon 0	Volt házastár- si jogon 1	Volt házastár- si jogon 20
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0
			Más hozzátar- tozó jogán 0	Más hozzá- tartozó jogán 0	Más hozzátar- tozó jogán 5
1992. évi XI. tör- vény 1. §-ában megjelölt okból előzetes letartóztá- s, kényszergyógy- kezelés	98	29	Sérelmet szenvedett javára 1	Sérelmet szenvedett javára 18	Sérelmet szenvedett javára 44
			Házastársi jogon 0	Házastársi jogon 1	Házastársi jogon 3
			Volt házastár- si jogon 0	Volt házastár- si jogon 0	Volt házastár- si jogon 0
			Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0	Élettárs jogán 0
			Más hozzátar- tozó jogán 0	Más hozzá- tartozó jogán 0	Más hozzátar- tozó jogán 0

Fenti táblázathoz kapcsolódó magyarázatok, következtetések:

- politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítési eljárások esetén háromfajta helyt adó döntést bocsáthatott ki a kárpótlási hatóság: a) összesített hatósági bizonyítványt azok részére, akik rendelkeztek Magyarországon szerzett nyugdíjszerű ellátással, így volt „mihez csatolni a kiegészítést”, vagyis ők a kérelem pozitív elbírálását követően hozzájuthattak a megítélt, egyébként életük végéig járó, a havi nyugellátáshoz kapcsolt anyagi kiegészítéshez; b) hatósági bizonyítványt azok részére, akik a kérelem elbírálásakor korukból adódóan még nem rendelkeztek Magyarországon nyugdíjszerű ellátással, így ők ekkor nem kaptak

anyagi kompenzációt, csak amikor nyugdíjasok lettek c) hatósági igazolást azok részére, akik külföldön éltek, és nem rendelkeztek semmilyen Magyarországon szerzett nyugdíjszerű ellátással, így anyagi kompenzációban sem részesültek, „csupán” elismerték a szabadságkorlátozásban töltött idejüket. Amennyiben a hatósági bizonyítvánnyal vagy hatósági igazolással rendelkező személyek később szereztek nyugellátást Magyarországon, őket is megillette az anyagi juttatás; volt ugyanis lehetőség arra, hogy ezeket a döntéseket „átváltottassa” a kárpótlási hatóság, már kompenzációs összeget is tartalmazó összesített hatósági bizonyítványra;

- ha valaki több sérelmet szenvedett el, és jogosult volt a kiegészítésre, a szabadságelvonásban töltött idő egy összesített hatósági bizonyítványban került rögzítésre, és az anyagi juttatás ehhez az összesített időhöz igazodott;
- a kárpótlási hatóság adatbázisának alapja a meghozott döntés, illetve az abban szereplő jogcímek (juttatásra jogosító szabadságelvonások), így a táblázat azt mutatja meg, hogy hány darab döntés volt, amelyekben ezek a jogcímek szerepeltek, akár helyt adó volt a döntés, akár elutasító;
- a kárpótlási eljárásokhoz képest szélesebb körben kerültek meghatározásra a jogosulati körök;
- a kárpótlási eljárásokhoz képest, itt szétbonthatóak az egyes semmisségi jogszabályokhoz kapcsolódó szabadságelvonások, így önállóan is vizsgálódás tárgyai lehetnek.

Kárpótlási tárgyú további jogszabályok

Az előzőekben részletezett kárpótlási lehetőségeken túlmenően a semmissé nyilvánított törvénysértő elítélésekhez kapcsolódóan további kárpótlási lehetőségeket is biztosított a jogalkotó, ám ezek esetén különböző okok miatt a fenti statisztikai eredményekhez hasonlóak nem közölhetőek, de a teljes körkép bemutatása miatt szükséges ezek rövid megemlézése. Továbbra is fontos annak leszögezése, hogy ezek az ellátások mindegyike igényelhető volt egymástól függetlenül is, de akár egyidejűleg több is járhatott az arra jogosultak részére.

A nemzeti gondozásról szóló 1992. évi LII. törvény alapján nemzeti gondozási díjra az válhatott jogosulttá, aki a személyi kárpótlás körében meghatározott szabadságkorlátozást (pl. a törvénysértő elítélésekhez kapcsolódó szabadságelvonást) szenvedett el, és azzal összefüggésben meghatározott mértékű egészségkárosodás is érte. Nemzeti gondozási díjra volt jogosult a sérelmet elszenvedő vagy törvényben meghatározott hozzátartozója, de csak az, aki Magyarországon élt. Az egészségkárosodás mértékét és

annak az ok-okozati összefüggését az elszenvedett sérelemmel orvosszakértőnek kellett igazolni. A kérelmeket a kárpótlási hatósághoz kellett benyújtani. Nemzeti gondozási díjra irányuló kérelmeknek szintén volt jogvesztő beadási határideje: 2012. március 30. Nemzeti gondozási díjat 3523 esetben kaptak az arra jogosultak,¹² de hogy ebből hány eset kapcsolódik a témánkhoz, ahhoz a teljes iratanyag feldolgozása szükséges.

Az egyes, tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatásról szóló 267/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet alapján juttatásra jogosult az a magyarországi lakóhellyel rendelkező magyar állampolgár, aki a reá irányadó öregségi nyugdíjkorhatárt betöltötte vagy rokkant, ha elítélése az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról rendelkező 1989. évi XXXVI. törvény, vagy az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések orvoslásáról rendelkező 1990. évi XXVI. törvény alapján semmis, és egy évet elérő, illetőleg azt meghaladó szabadságvesztést vagy szabadságkorlátozást szenvedett el. Túlélő házastárs csak akkor volt jogosult az ellátásra, ha a sérelmet szenvedett szabadságkorlátozásának ideje a három évet elérte vagy meghaladta. Mivel hasonló hosszúságú, más szabadságelvonások miatt is lehetőséget biztosított a jogszabály a juttatásra, a helyt adó határozatok alapja az elszenvedett sérelem ideje lett, így önállóan, csak a két semmisségi törvényhez kapcsolódó döntések nem vizsgálhatók.¹³

Összegzés

Ahogy a bevezetőmben is írtam, szerettem volna bemutatni, hogy a semmisségi törvényekben megfogalmazott jogi és erkölcsi rehabilitációhoz hogyan, milyen anyagi rehabilitációs lehetőségek kapcsolódtak. Bízom abban, hogy tanulmányommal teljes képet adhattam erről a témáról. Nem vállalkoztam a jogalkotói munka kritikájára, hanem arra törekedtem, hogy bemutassam azt a rendszert, amely sajnos ugyan nem minden esetben, de az elszenvedett sérelmek leg többjénél nyújtott lehetőséget arra, hogy a politikai okból szabadságukban korlátozott személyek a rendszerváltást követően anyagi juttatásban részesülhessenek az elszenvedett sérelmük miatt. Annak eldöntése, hogy ki, mekkora kárpótlásban részesüljön, bizonyára nem volt könnyű jogalkotói feladat, hiszen az ismerttetett szempontok alapján „választani kellett” az elszenvedett sérelmek közül, és azokból csak a legsúlyosabbnak ítélték esetén nyílt lehetőség a juttatások odaítélésére.

¹² <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> letöltés: 2018. szeptember 11.

¹³ Magyar Államkincstár – Nyugdíjfolyósító Igazgatóság 2018. február 8-án adott szóbeli tájékoztatása alapján

OSZTOVITS ANDRÁS

A MAGYAR IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ SODRÁSÁBAN

Zinner Tibor tanár urat az ELTE jogi karán ismertem meg, ahol a bíróságoknak a szovjet típusú diktatúrákban betöltött szerepéről tartott speciális kollégiumot. Bár ez a tanrend szerint az első évfolyamos hallgatók számára volt választható tárgy, az előadó magával ragadó tudása, logikus következtetései miatt mind a tíz félévben bejártam az órájára. A vele való beszélgetéseknek is köszönhetem, hogy az egyetem alatt megérlelődött bennem: bíróként szeretnék dolgozni azért, hogy ilyen igazságtalanságok többé ne történhessenek a magyar bíróságokon. Nagyon hálás vagyok neki mindeztért és remélem, hogy ő is szívesen emlékszik egykori tanítványára.

Bevezetés

A rendszerváltás időszakában politikai konszenzus volt arról, hogy Magyarországnak az euroatlanti integrációt kell követnie, és minél előbb csatlakoznia kell azokhoz a nemzetközi és európai intézményekhez, amelyekről a korábbi évtizedekben elzárva volt. Időben legelőször 1991-ben az Európa Tanácshoz csatlakozott, ezt követte 1999-ben a NATO-tagság, majd 2004-ben vált az Európai Unió tagjává. A bírósági szervezetrendszerre, a magyar bíróságok feladat- és hatáskörére legnagyobb hatással az Európa Tanács egyes egyezményeihez és az Európai Unióhoz való csatlakozás volt, amelyek addig ismeretlen kötelezettségeket is róttak a bíróságokra. Ezeket a kihívásokat kívánja áttekinteni ez a rövid írás.

I. AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI EGYEZMÉNYE (EJEE) ÉS AZ EURÓPAI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGA (EJEB)

Az alapjogok védelme Magyarországon többszintű: az Alaptörvény szerint ez az Alkotmánybíróságnak és részben a bíróságoknak is feladata.¹ Az EJEE kihirdetésével megnyílt a lehetőség arra is, hogy az abban rögzített alapjogok sérelmére hivat-

¹ SOMODY Bernadette–Vissy Beatrix: Az egyéni bírói alapjogvédelem intézményi-hatásköri modellje Magyarországon. In: Szerk. SOMODY Bernadette: Alapjogi bíráskodás – alapjogok az ítélkezésben. L'Harmattan, Budapest, 2013. 71-96.

kozással, a Magyar Állammal szemben lehessen pert indítani az EJEB előtt. A strasbourgi bíróság – amennyiben alaposnak találja a panaszt – kártérítés megfizetésére kötelezheti az államot, de hatásköre nem terjed ki arra, hogy a sérelmezett hatósági, bírósági intézkedést megsemmisítse. Általánosan elfogadott vélemény szerint az EJEB joggyakorlata konkrét magyar jogalkotási és joggyakorlati módosításokhoz, változásokhoz vezetett.² Leginkább ezen a két területen mutatkozik meg: a büntetőeljárásban alkalmazott kényszerintézkedések magyar bírósági gyakorlatának változásában, valamint a perelhúzóadás megakadályozására tett kísérletekben. Az előbbi jogintézmény alkalmazására sokáig az volt a jellemző, hogy az ügyészi indítványnak megfelelően rendelték el a bíróságok az előzetes letartóztatást, gyakran nagyon rövid, hiányos indokolást tartalmazó határozatokkal. Főleg a központi régió bíróságainak gyakorlata alapján, akik egyre többet idézik az EJEB vonatkozó ítéleteit is, ez ma már ott tart, hogy a bíróságok gyakrabban fontolják meg az előzetes letartóztatás helyett más kényszerintézkedés alkalmazását, és a végzéseik indokolása is sokkal részletesebben tartalmazza, hogy milyen szempontokra figyelemmel döntött az adott intézkedésről, vagy annak mellőzéséről az eljáró nyomozási bíró. A kritikák ellenére nem mondható el, hogy kevésbé szigorúbb joggyakorlatot folytatnának a bíróságok ezen a területen, sokkal inkább az jellemző rájuk, hogy bátrabban alkalmazzák az alapjogi szempontokat is.

A perelhúzóadás mind a polgári, mind a büntetőeljárások vonatkozásában meg nem szűnő, rendszerszintű problémaként jelentkezett az elmúlt két évtizedben.³ A legtöbb panasz Magyarországgal szemben az EJEB-hez sokáig éppen emiatt indult. Az EJEB ún. pilot judgement-ben minősítette a perelhúzóadást a magyar polgári jogi szabályozás és bírói gyakorlat alapján rendszerszintű problémának. Nem véletlen, hogy 2016-ban, illetve az elfogadott két új eljárásjogi kódex, a Pp. és a Be. minisztériumi koncepciójában már rögzítette azt a célkitűzést, hogy olyan modern eljárásjogi szabályokat kíván megalkotni, amelyek alkalmasak a perelhúzóadás megakadályozására. Az majd csak a következő évek bírói gyakorlatában derül ki, hogy ezek az új szabályozások ebből a szempontból mennyire lesznek hatékonyak, de az biztos, hogy ehhez a bírói karnak is hozzá kell járulnia és a mindennapok szintjén törekedni az eljárások ésszerű határidőn belül történő befejezésére.

Az EJEB-hez való csatlakozás a magyar bírósági szervezetrendszer vonatkozásában nem igényelt változtatást, hatása sokkal inkább a bírói gyakorlatra, gondolkodásra van, eredményeként hangsúlyosabbá vált az alapjogi szemlélet, gondolkodás.

² GRÁD András–WELLER Mónika: A strasbourgi emberi jogi bírászkodás kézikönyve. Negyedik, bővített kiadás. Hvgorac, Budapest, 2011. 253–256.; 423–430.

³ RAINER Lilla: A bírósági eljárások elhúzóadása miatti hatékony kártérítési jogorvoslat. In: Magyar jog 65. (2016) 7–8. 460–470.

II. AZ EURÓPAI UNIÓHOZ VALÓ CSATLAKOZÁS

A három európai közösséget az 1950-es években – többek között – azzal a politikai kompromisszummal sikerült létrehozni, hogy bár az egyes új közösségi intézmények szupranacionálisak lesznek, saját hatáskörükben eljárva a tagállamokra nézve kötelező döntéseket hozhatnak, mégsem rendelkeznek a nemzeti hatalmi ágakra jellemző hatáskörök teljességével. Ez leglátványosabban az igazságszolgáltatási funkció közösségi, illetve tagállami megosztásában rajzolódott ki: bár létrejött az Európai Községek Bírósága, a közösségi (ma már uniós) jogot nem kizárólag ez a testület, hanem minden tagállami bíróság jogosult és köteles értelmezni, alkalmazni. Szervezetileg tehát nem kötötték össze a tagállami bíróságot a luxembourgi bírósággal, így pl. egy konkrét nemzeti bíróság előtti eljárásban hozott ítéletet sem lehet megtámadni Luxembourgban. Ez a modell a mai napig számtalan gyakorlati nehézséget eredményez, így pl. azt, hogy az uniós jog minden tagállam területén egyforma tartalommal érvényesüljön. Ez utóbbihoz konkrét eszközként egyetlen jogintézmény az ún. előzetes döntéshozatali eljárás áll rendelkezésre, amely azt teszi lehetővé, hogy a tagállami bíróságok – folyamatban lévő konkrét eljárásban – az alkalmazandó uniós jog értelmezését (érvényességének vizsgálatát) kérjék az EU Bíróságtól.⁴

A Magyarország csatlakozása óta eltelt közel 15 év alatt a magyar bíróságnak el kellett ismerniük azt, hogy az uniós jogi kérdéseket nem a magyar jogértelmezési kérdésektől elkülönülten, hanem azokat egy jogforrási rendszerben gondolkodva kell alkalmazniuk. Meg kellett tanulniuk és a joggyakorlat szintjére emelniük az uniós jogot meghatározó legfontosabb téziseket: a közvetlen hatály és az elsődlegesség elveit. Érdekes megfigyelni, hogy a csatlakozást követő első öt évben a közzétett legfelsőbb bírósági döntések között is találunk olyanokat, amelyek amellet érvelnek, hogy a konkrét ügyben az uniós jog miért nem irányadó. Nehézséget jelentett az is, hogy az egyes uniós jogi normákat – hatályukat tekintve – megkülönböztessék egymástól és ne ugyanazok az indokok szerepeljenek egy rendelet, vagy egy irányelv értelmezése esetén. A második öt évben a Legfelsőbb Bíróság már a joggyakorlat egységesítő absztrakt eszközeiben is magas színvonalon értelmezte az uniós jogból eredő kötelezettségeket. Sajátos módon a közelmúltban pedig már olyan magyar bírósági határozatok is találhatók, ahol szinte mindent kizárólag az uniós jogi normából kíván levezetni az eljáró bíróság.⁵

⁴ OSZTOVITS András: Gondolatok az Európai Unió Bírósága szervezeti-hatásköri bővítésének lehetséges irányaihoz. In: Jogtudományi Közlöny 72. (2017) 4. 162–172.

⁵ OSZTOVITS András–SIMONNÉ GOMBOS Katalin: A magyar bíróságok által kezdeményezett, lezárt előzetes döntéshozatali eljárások tapasztalatai. In: A magyar bírósági gyakorlat az előzetes döntéshozatali eljárások kezdeményezésének tükrében 2004–2014. Szerk. OSZTOVITS András. Hvgorac, Budapest 2014. 87–98. o.

Az elmúlt 15 év magyar bírósági gyakorlata alapján az látszik, hogy ma már nem jelent gondot a bíróságok számára az uniós jogforrás megkeresése és annak elfogadása, hogy az egy jogforrási rendszerben kezelendő a magyar joggal. Sokkal inkább jelent nehézséget annak felismerése, hogy a magyar jog terminológiája, dogmatika-rendszere nem feleltethető meg az uniós jogi szabályokéval. Azaz, még a legalapvetőbb kifejezés, mint pl. polgári ügy, kereskedelmi jogvita sem feltétlenül jelenti ugyanazt egy magyar jogszabályban, mint egy uniós jogforrásban. Ez utóbbi vonatkozásában pedig nem a magyar bíróságok rendelkeznek a jogértelmezés monopóliumával, hanem az Európai Unió Bírósága. Így tehát ha biztosat szeretnének tudni, elkerülhetetlen a már említett előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezése. Ez viszont abból a szempontból nem lehet mégsem megoldás, hogy mindig minden ügyben nyilván nem lehet megkeresni az EU Bíróságot, hiszen ezáltal az eljárások elhúzódnának és maga a luxembourgi testület sem bírná az így megnövekedett ügyterhet.

Az uniós jog értelmezése során a magyar bíróságok számára az is nehézséget jelent, hogy az alapvetően még mindig egy belső piaci logika mentén megalkotott joganyag, amely alapvetően különbözik egy szélesebb, más szempontok mentén megalkotott nemzeti szabályozástól. A nemzeti bírának azonban elsősorban csak nemzeti tapasztalataik vannak, nem ismerik és gyakorlatot sem szerezhettek abban, hogy milyen szempontok, megfontolások működnek egy 28 tagállamra kiterjedő közösség esetében. Ezért is fordulhat elő az, hogy a tagállami bíróságok előzetes döntéshozatali eljárás keretében lényegében olyan kérdés megválaszolását várják az EU Bíróságtól, amelyiknek csak nemzeti relációja van, de lényegében nem hat ki a többi tagállam joggyakorlatára. Az EU Bíróság ezeket a kérdéseket következetesen visszaküldi, vagy átfogalmazza őket és az így megváltoztatott felvetésre ad olyan választ, amit gyakran a kezdeményező bíró nem tud a konkrét ügyében felhasználni.

Összegzés

Az euroatlanti integráció újfajta ismeretanyag és szemlélet megszerzésére, megismerésére készítette a magyar bíróságokat. Nem túlzás azt állítani, hogy az igazságszolgáltatás fenti integrációja – minden megmaradt nehézség ellenére is – sikeresnek mondható. Ma már a magyar bírói karban egyre nagyobb számban vannak jelen azok, akik nemcsak ismerik, hanem értik is az európai jogalkotási folyamatokat, idegen nyelven is tájékozódnak és kommunikálnak, és fontosnak érzik ezen a téren is az önképzést. Rajtuk is múlik, hogy a magyar társadalom mennyit érez meg az euroatlanti integráció előnyeiből.

DARÁK PÉTER

KELET-EURÓPAI IGAZSÁGÜGYI REFORMOK

Előszó

„*Salus rei publicae suprema lex esto*” – a régi római közjog vezéreszméje szerint a legfőbb törvény a köz üdve kell, hogy legyen. Azaz sem a jog, sem a jog uralta állam nem önmagukért való intézmények: létértelmük a közjó, a közösség békéjének, biztonságának szolgálata. Ez az eszme a XXI. században is érvényes az állami szervek működésére és az igazságszolgáltatásra. Az ítélkező bíró tevékenysége túlmutat a jog érvényesítésén: a büntetőügyek, magánjogi jogviták és a törvényben foglalt egyéb ügyek eldöntése a közjót is kell, hogy szolgálja. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a bírósági rendszer a jogszabályi környezet változásai mellett az állampolgárok közösségét érintő társadalmi-gazdasági változásokra is tekintettel van, és felméri azon lehetőségeket, amelyek a jogalkalmazás időszerűségét és szakmai színvonalát növelhetik.

Különösen áll ez a Kúriára, Magyarország legfőbb bírói szervére, amelynek szakmai tevékenysége mintát ad az alsóbb fokú bíróságok számára. A Kúriának úgy kell megszerveznie szakmai munkáját, hogy az szolgálja a hozzá forduló polgárokat és a közjót. Ehhez elengedhetetlen a tudatos tervezés: jövőkép kialakítása, helyzet-elemzés, határozott, mérhető célok kijelölése, végül ez utóbbiak részcélokká, munkafolyamatokká bontása. E munkát a Kúria vezetése 2013-ban végezte el. Jelen tanulmány célja egyrészt a Kúria 2013 szeptemberében elfogadott középtávú intézményi stratégiájának bemutatása, másrészt a 2012–2017 közötti időszakban megvalósított célkitűzések és jó gyakorlatok áttekintése.

Az áttekintést szükségessé teszi az igazságszolgáltatásba vetett társadalmi bizalom fenntartásának, illetve erősítésének igénye. Az elmúlt években jelent meg Magyarországon egy tanulmány a beszédes „Gyanús világ, gyanús jogrendszer” címmel,¹ amelyben a szerző abból indul ki, hogy állam és az állampolgár viszonyát Magyarországon az idegenkedés, olykor az ellenségesség jellemzi. Ez a jelenség a magyar történelemben gyökerezik: a török, Habsburg- és szovjeturalom idején az állami intézmények egyet jelentettek az elnyomással, ebből következően a hatalom

¹ KREKÓ Péter: Gyanús világ, gyanús jogrendszer. In: A jog szociálpszichológiája – Hiányzó láncszem, szerk. HUNYADI György–BERKICS Mihály. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2015. 417–434.

kijátszása, a jogszabály megkerülése hagyománnyá és hazafias erénnyé vált. A szerző négyféle megközelítés (az államot rejtett háttérhatalom működteti; a jogalkotást befolyásos érdekcsoportok irányítják; az állami intézmények nem az állampolgárok érdekeit szolgálják, ezért kijátszandók; az állam az emberi élet minden területére rátelepszik) elterjedtségét vizsgálja. A tanulmány végkonklúziója optimizmusra ad okot, mert a felsorolt megközelítések egyike sem tekinthető dominánsnak a magyar közgondolkodásban: a többségre a józan mértéktartás jellemző. Mindazonáltal a gyanakvó hozzáállás a bírói hatalmi ágat is adekvát válaszok kidolgozására, és mindenekelőtt önvizsgálatra ösztönzi.

Az önvizsgálat példaként említhető a lett, a litván, a spanyol és a magyar legfőbb bírói fórumok, továbbá az Antwerpeni Egyetem és a Ljubljana-i Egyetem közös, európai uniós társfinanszírozású projektje, amely 2017-ben fejeződött be.² A projekt résztvevői többek között arra keresték a választ, hogy miként járulhatnak hozzá a legfelsőbb bíróságok a jogbiztonsághoz, a jog következetes és átlátható alkalmazásához. A közös munka eredményeként a legjobb gyakorlatokat ismertető útmutatót (ún. Best Practice Guide³) adtak ki, amely a Kúria számos, az ítélkezés egységét, magas szakmai színvonalát és átláthatóságát szolgáló intézkedését ismerteti. Így többek között beszámol a gyakornoki programról és a Kúria főtanácsadói karáról, de bemutatja a joggyakorlat-elemzés eredményeinek, vagy éppen az előzetes döntéshozatali eljáráskezdeményezések rendszeres közzétételét is.

Áttekintésre készíthet az az egész közép-kelet-európai régióra jellemző eseménysor, amely az utóbbi években szinte minden régióbeli országban ellenérzésekkel kísért, folyamatos igazságügyi modellváltásokhoz vezetett. Ennek szociológiai magyarázatát egyelőre nem ismerjük. Mindenesetre a jelenség arra irányíthatja a figyelmünket, hogy az igazságszolgáltatás az új demokráciákban még nem találta meg végleges alkotmányos helyét. Talán azok az új elemek és megközelítések, amelyek Magyarországon az elmúlt hat évben megmutatkoztak, segítenek megsejteni, miért történik mindez.

² A projektről részletes tájékoztatás található a Kúria angol nyelvű honlapján: <http://www.lb.hu/en/supreme-courts-guarantees>, letöltés: 2018. szeptember 20.

³ A Best Practice Guide angol és magyar nyelveken elérhető az alábbi linken: <http://kuria-birosag.hu/en/press/best-practice-guide-management-supreme-courts-european-union-english-and-hungarian-language>, letöltés: 2018. szeptember 20.

I. Stratégiai tervezés és megvalósítás

1. ELŐZMÉNYEK

1.1. A XXI. századi igazságszolgáltatás kihívásai

A Kúria intézményi stratégiájának elkészítését több olyan körülmény és változás motiválta, amelyek önmagukban is indítást adnak egy középtávú intézményi stratégia kidolgozásához, együttesen pedig elengedhetlenné teszik a megalkotását:

- A modern polgári társadalmakban, így Magyarországon is egyre inkább növekszik a jog, és ezen belül is a bírói esetjog szerepe a különböző problémák, társadalmi konfliktusok feloldásában. Ezenfelül az EU-hoz történt csatlakozás, a többszintű alapjogvédelem, a bírói döntések feletti alkotmánybírói kontroll megjelenése olyan kihívást testesít meg, amely tervszerű változtatásokat igényel.
- Az ítélőtáblák több mint egy évtizede történt felállítása magával hozta a Kúria szerepkörének változását is. A Kúria tevékenységében háttérbe szorult a fellebbezési funkció, egyidejűleg előtérbe került a felülvizsgálati és jogegységesítő hatáskör. Ugyanakkor a Kúrián ezidáig nem készült olyan átfogó stratégia, amely az e változásból eredő kihívásokat komplex módon kezelte volna.
- 2012. január 1-jével megtörtént az igazságszolgáltatás újabb átalakítása, amelynek eredményeként alapvetően megváltozott a bírósági igazgatás hatásköri- és intézményrendszere, különös tekintettel a Kúria és az igazgatási szervezet viszonyára. Ezzel együtt a legfelsőbb bírói fórum több új hatáskört is kapott a korábbiakhoz képest (pl. önkormányzati normakontroll, joggyakorlat-elemzés).
- Állandóan jelenlévő társadalmi elvárás a magas színvonalú, naprakész ítélkezés és az ügyek egységes, átlátható módon való eldöntése. Fokozottan érvényesül ez az elvárás a közfigyelmet kiváltó, nagy jelentőségű ügyekben, ahol gyakran a Kúria mondja ki a végső szót.
- 2013-ban az Európai Bizottság kiadta a *COM(2013)160 final* című közleményét, amely meghatározta az igazságszolgáltatás mérhető indikátorait.

1.2. Jövőkép és alapértékek

Jövőképének meghatározása során a Kúriának a múltból kell kiindulnia, hiszen a bíráskodás több ezer éves társadalmi intézmény, önálló állami lét nem képzelhető el az államterületen kizárólagos joghatósággal rendelkező, a jogszabályi rendelkezéseknek közhatalmi döntés útján érvényt szerző bíróságok nélkül. Jövőképünket alapjaiban határozza meg a két és félezer éves európai jogfejlődés során a bíráskodással, a bírói hatalommal kapcsolatban kialakult szerepfelfogás és értékrend. Ide sorolhat-

juk többek között a bírák függetlenségét,⁴ és törvényeknek való alávetettségét, a tisztességes és pártatlan ítélezést,⁵ s nem utolsósorban az ítélezési gyakorlat egységét.⁶ Emellett figyelemmel kell lenni a Kúria több évszázados múltjára,⁷ a magyar jogrendszer megszilárdulásában és fejlődésében betöltött szerepére, s nem utolsósorban XXI. századi alkotmányos pozíciójára, feladataira.

A fentiekre figyelemmel a Kúria legfontosabb feladata középtávon az, hogy biztosítsa az egész bírósági rendszer jogalkalmazásának egységét, egyúttal hozzájáruljon az ítélezési gyakorlat színvonalának emeléséhez. A szigorúan vett szakmai szempontokon túl, mint a bírói államhatalmi ág csúcán álló szervnek, megkülönböztetett szerepe van az alkotmányos demokrácia fenntartásában. Az intézményi stratégia ezért nem csupán egy szakmai jövőképet vázol fel, hanem meghatározza azokat az alapértékeket is, amelyeket a Kúriának feladatai ellátása során mindig szem előtt kell tartania. Ezek közül a legfontosabbak:

- a jogállamiság, a jogbiztonság és a jogegyenlőség védelme;
- a demokratikus hatalomgyakorlás Alaptörvényben rögzített elveinek érvényre juttatása;
- az emberi jogok érvényesítése a bírói gyakorlatban;
- az ítélezési gyakorlat kiszámíthatósága, törekvés az igazságosság érvényesítésére;
- nyitottság a párbeszédre az alsóbb fokú bíróságokkal, a bírósági igazgatás szerveivel és minden szakmai partnerrel.

⁴ Az 1869. évi IV. törvény 1.§-a elvként rögzítette a végrehajtó hatalomtól való elválasztást: „Az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülönítettik.”

⁵ Werbőczy Hármaskönyve (1514) bevezető rendelkezéseiben megállapítja, hogy az emberi ítélet a félelem, a nyereségvágy, a gyűlölet és a szeretet forgatják fel, a bírónak pedig ezeket magától távol kell tartania: „*Humanum autem iudicium quatour modis solet perverti. Timore, dum metu potestatis alicuius veritatem loqui pertimescimus. Cupiditate, dum praemio animum alicuius corumpimus. Odio, dum contra quemlibet adversarium molimur. Amore, dum amico, vel propinquo aliquid praestare contendimus. Quae omnia in iudice summopere sunt cavenda, atque fugienda.*” (Tripartitum, Prologus, Tit. 14, §6)

⁶ A Hármaskönyv sajátos különbséget lát a „legfőbb bíró” (pl. a pápa, a császár) és az „alantas bíró” eljárásában. Előbbieknek mindig a valósághoz, utóbbiaknak viszont a perben bizonyítottakhoz kell tartaniuk magukat: „*His duo adjungam: unum, quod s isit supremus iudex: ut papa, et imperator, vel alius, qui non adstringitur legibus; tunc debet sequi veritatem. Si vero est iudex inferior, tenetur secundum allegata et probata, etiam contra conscientiam iudicare; nec tunc peccat, quia restringitur ad id faciendum juris autoritate.*” (Tripartitum, Prologus, Tit. 16, §3)

⁷ Az 1723-ban végrehajtott bírósági szervezeti reform nyomán jött létre a királyi udvartól független, a hétszemélyes táblából és a királyi táblából álló Kúria.

1.3. A tervezés szempontjai

A stratégia elkészítésekor figyelembe kellett venni, hogy a Kúria speciális közhatalmi intézmény. Más államhatalmi szervekkel ellentétben a Kúriával, mint az igazságszolgáltatás csúcsszervével szemben alapvető elvárás a függetlenség. Feladata a jogvédelem,⁸ éppen ezért a stratégiai célok kijelölésében lehetőségei jóval korlátozottabbak, azokat túlnyomó részben az eljárási és szervezeti jogszabályok határozzák meg.

Az intézményi stratégia megalkotása során fontos szempont volt a konzisztencia, azaz a készülő dokumentum tartalmi-logikai illeszkedése a kormányzati és az Országos Bírósági Hivatal (OBH) által kidolgozott stratégiákhoz. A magyar kormány 2012-ben dolgozta ki a „Jó Állam Fejlesztési Konceptiót”, amelynek lényege, hogy az állam működése a közjót szolgálja. A közjó fogalma magában foglalja az állam jogszerű eljárását, a Kúria megfelelő működése pedig hozzájárul ahhoz, hogy az állami intézmények a jog uralmának megfelelően és hatékonyan működjenek.

A tervezés során fontos szempont volt a komplexitás, ami azt jelenti, hogy a stratégia nemcsak a belső fejlesztésekre, a szakmai munka hatékonyságára koncentrál, hanem arra is, hogy milyen módon kapcsolódik a Kúria társadalmi környezetéhez és más intézményekhez. A Kúria közkapcsolatainak alakítása, a tervezett intézkedések társadalmi, gazdasági hatásainak számbavétele a tervezés része, ám ez sohasem sértheti az igazságszolgáltatás függetlenségét.

A stratégia megalkotása során törekedtünk a mérhetőségre, a világosan nyomon követhető indikátorok alkalmazására (figyelemmel a már említett európai bizottsági közleményre is), továbbá arra, hogy már a tervezés szakaszában világossá váljon: melyek a jogszabály-módosítást igénylő célok, elképzelések, és melyek nem. Előbbiek ugyanis kívül esnek a stratégia megvalósításáért felelős személyek hatáskörén.

A részletes törvényi szabályozás a Kúria működésének legjelentősebb területein kijelöli a célokat, ebből fakadóan alapvető szervezeti és működési kérdésekben nincs lényegi változtatási lehetőség. A stratégiaalkotás során ezért kiemelt hangsúlyt kaptak azok a területek, ahol kifejezett jogszabályi parancs vagy tilalom hiányában elsősorban a Kúria aktivitásától függ az általános célként megfogalmazott átlátható, eredményes és hatékony működés.⁹

⁸ E jogvédelem egyre inkább magában foglalja az alapjogi bíráskodás követelményét is, ami alkotmányos szemléletet kíván a kúria döntéshozó fórumaitól.

⁹ Ilyenek mindenekelőtt a munkaszervezés, a személyzeti politika, a közkapcsolatok és a nemzetközi kapcsolatok ápolása.

2. HELYZETELEMZÉS

A stratégiaalkotást átfogó helyzetelemzés előzte meg, amely a tervezés időpontjában meglévő belső és külső adottságok (szervezet, személyi állomány, pénzügyi helyzet, közkapcsolatok stb.) számbavételét jelenti. Ezek jelentős része minden állami szerv helyzetének elemzésekor irányadó, ezért a továbbiakban csak azon területekre térek ki, amelyek a Kúria speciális feladataiból adódnak.

1.1. A Kúria speciális feladataiból adódó sajátosságok

1.1.1. Az ítélkezési gyakorlat egységének biztosítása

A Kúria speciális, Alaptörvényben foglalt feladata a bírósági jogalkalmazás egységének biztosítása.¹⁰ A Kúria ma összesen négy, törvényben nevesített jogegységi eszközzel rendelkezik: jogegységi határozat hozatala, elvi bírósági határozat és elvi bírósági döntés közzététele (utóbbiakat az alsóbb fokú bíróságok ítéleteiből válogatva), kollégiumi vélemény alkotása és kiadása, valamint a joggyakorlat-elemzés eredményeként készített összefoglaló vélemény megjelentetése.

Ezek közül kiemelkedik a jogegységi határozat, hiszen annak normatív tartalma – a jogszabályi rendelkezés tartalmának a bíróságokra (és döntéseiken keresztül a perben érintett személyekre is) kötelező meghatározása – minden egyéb eszköznél jobban korlátozza a bírói függetlenséget.¹¹ A kollégiumi vélemények több jogeset kapcsán, mégis az absztrakció szintjén fogalmaznak meg elvi tételeket – szerepük meghatározó a bírói gyakorlatban. Az elvi határozatok és elvi döntések¹² közzététele felel meg leginkább a jogegységesítés európai hagyományainak, amelynek lényege, hogy a gyakorlat számára irányadó álláspontot, jogértelmezést a legfel-

sőbb bíróság vagy semmítőszék konkrét ügyben hozott döntésének indokolásában mondja ki.

A fenti eszközök között a Bszi. fontossági sorrendet nem állít fel, tehát a Kúria maga dönt abban a kérdésben, hogy melyik eszköznek milyen szerepet szán. A helyzetelemzés részeként – valamennyi bíró bevonásával – reprezentatív felmérés készült a Kúriának a joggyakorlat egységesítése érdekében végzett tevékenysége hatékonyságának és e tevékenység egyedi ügyek eldöntésében játszott szerepének megítéléséről. A felmérés eredményeiből levonható egyik fontos következtetés, hogy a törvényben nevesített jogegységi eszközök mellett jelentős a konkrét ügyekben hozott kúriai döntések jogegységesítő szerepe is. Erre tekintettel középtávon megoldhatóvá vált a jogegységesítő instrumentumok egymáshoz viszonyított szerepének meghatározása.

1.1.2. Joggyakorlat-elemzés jogerősen lezárt ügyekben

A helyzetelemzés során részletesen foglalkoztunk a joggyakorlat-elemzés rendszerével. A joggyakorlat-elemzés előnye, hogy felszínre hozza az eltérő jogértelmezést, és esetlegesen javaslatot is ad egységes jogértelmezésre. Mivel hatása meglehetősen áttételes, és főként feltáró, ajánló jellegű, ezért a bírói függetlenséget nem korlátozza. Az elemzést végző csoport összetétele folytán (tagjai lehetnek bármely bírósági szint bírái, a társszakmák és a jogtudomány képviselői), az összefoglaló vélemény elfogadásának módja révén (a Kúria kollégiuma többségi szavazással dönt e kérdésben) egyrészt többdimenziós vizsgálatot tesz lehetővé, másrészt egységes kúriai álláspont kialakításához vezethet. Ezen általános tapasztalatok mellett a helyzetelemzés során az alábbi következtetések fogalmazódtak meg:

- A vizsgálati tárgyköröket a törvény értelmében évente a Kúria elnöke határozza meg, a gyakorlat szerint azonban figyelemmel van a szakmai nyilvánosság (egyetemek, ügyvédi kamara stb.) felől érkező javaslatokra is, ami előrelépést jelent a hatékonyság és az átláthatóság dimenzióiban. Minden év októberében írásban keresem meg a társszakmák és a jogtudomány képviselőit: az írásban javaslatot tevők a Kúrián megtartott tanácskozáson szóban is kiegészíthetik javaslataikat.
- Fontos, hogy a jogtudománnyal és a jogtudománnyal szoros kapcsolatban álló szakterületekkel (pl. közgazdaság-tudomány) a Kúriának élő kapcsolatai legyenek, mert az ilyen típusú diskurzusok megalapozottabbá teszik az elemzést. A Kúria 2013-ban kötött először együttműködési megállapodást az MTA Jogtudományi Intézetével, amelyet 2017-ben egy szélesebb körű, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjával megkötött megállapodás váltott fel.
- Célszerű figyelemmel lenni arra, hogy milyen eredménnyel zárul a joggyakorlat-elemző csoportok munkája (jogegységi eljárás kezdeményezése, kollégiumi

¹⁰ Az Alaptörvény 25. cikkének (3) bekezdése szerint „A Kúria a (2) bekezdésben meghatározottak mellett biztosítja a bíróságok jogalkalmazásának egységét, a bíróságokra kötelező jogegységi határozatot hoz.”

¹¹ A XIX. század végén merült fel az igény, hogy a jogalkalmazás elvi kérdéseit sajátos, nem egyedi ügyet elbíráló határozatban döntse el a legfőbb bírói fórum. 1881-ben a Királyi Kúria polgári tanácsaiból álló teljes ülés a vitás elvi kérdésekről döntést hozhatott, amely azonban csak a polgári tanácsokat kötötte az utóbb elbírálásra kerülő ügyekben. 1912-től kezdve minden ítélkezési szakágban működött jogegységi tanács, bizonyos kérdésekben pedig a Kúria teljes ülése hozhatott jogegységi határozatot, melyet az ország összes bírósága köteles volt követni. E jogintézményt a nyugat-európai és az angolszász jogi kultúrákban gyakran gyanakvással szemlélik: a bírói függetlenség korlátjaként tekintenek rá. Az ítélkező bírónak azonban száz évvel ezelőtt is megvolt, s ma is megvan a lehetősége arra, hogy megfelelő ténybeli és jogi indokolással eltérjen a jogegységi határozatban foglaltaktól.

¹² 2012. január 1. napjától az alsóbb fokú bíróságok döntéseit is közzéteheti a Kúria elvi bírósági határozatként, ha azok a társadalom széles körét érintő vagy a közérdek szempontjából kiemelkedő jelentőségű ügyben valamely elvi jelentőségű kérdést döntöttek el. E határozatok kiválasztását a Kúria elvi közzétételi tanácsai végzik. [Bszi. 31.§]

vélemény kibocsátása, jogszabály-módosítás kezdeményezése). A joggyakorlat-elemző csoport ugyanis a Kúrián nem a kutatást, hanem a joggyakorlat egységét biztosító instrumentum; adott elemző csoport felállításának szükségességét az eredmények igazolják vissza.

1.1.3. Kapcsolat az alsóbb fokú bíróságokkal

A jogegységi feladatokat érintő helyzetelemzés részét képezte az alsóbb fokú bíróságokkal fennálló kapcsolatok áttekintése, a valóban hatékony jogegységesítő munkához ugyanis nélkülözhetetlen az alsóbb fokú bírók és bírói tanácsok gyakorlatának alapos ismerete. A bírósági szervezeti törvény a bírósági vezetők közötti, alulról felfelé történő információáramlás logikáját követi; a fordított irány nem kellően kidolgozott. Az aktív konzultáció a törvény erejével nem kényszeríthető ki, ezért az információáramlást csak olyan konzultációs formák biztosíthatják, amelyek alkalmazásában valamennyi bírósági szint érdekelt, és ahol az alsóbb szinten ítélkező bírók a jelzett problémákra érdemi választ kaphatnak. A stratégia elfogadása óta a Kúria közreműködésével számos informális konzultációs testület jött létre, amely a különböző bírósági szinteken ítélkező bírák önkéntes részvételén alapul. E konzultatív testületek működését a tanulmány II. részében ismertetem.

1.2. Külső kihívások

Az egyik legjelentősebb kihívás az európai jog alkalmazása. Magyarország uniós csatlakozása óta összesen 142 ügyben¹³ kértek magyar bírók előzetes döntéshozatalt az Európai Unió Bíróságától (EuB) – számos esetben a Kúria volt a kezdeményező. Érzékelhető tendencia, hogy egyre több ügyben kéri maguk a felek az előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezését. A helyzetelemzés idején nem létezett olyan iránymutatás, amely az előzetes döntéshozatali eljárások terén segítette volna az alsóbb fokú bíróságokat. A témában 2013-ban joggyakorlat-elemző csoportot állítottam fel, amely az EUB elé utalt ügyeket vizsgálta, és számos következtetést fogalmazott meg.

Aktív szemléletet igényel napjainkban a más ítélkezési fórumok esetjogának folyamatos figyelemmel kísérése is. Az alapjogaikkal tisztában lévő európai demokratikus társadalmakból érkező elvárások szétfeszítik az igazságszolgáltatás hagyományos kereteit. Egyre gyakoribbak a határokon átnyúló ügyek, az ítélkező bírónak pedig képesnek kell lennie a klasszikus nemzetközi jog és az Európai

¹³ 2017. április 1-jei állapot. Forrás: az Igazságügyi Minisztérium európai uniós ügyekkel kapcsolatos weboldala: <https://eujog.im.kormany.hu/admin/download/1/07/c1000/Folyamatban%201%C3%A9v%C5%91%20magyar%20el%C5%91zetes%20d%C3%B6nt%C3%A9shozatali%20elj%C3%A1r%C3%A1sok-20170401.pdf>, letöltés: 2018. szeptember 20.

Unió autonóm jogrendjének megjelenítésére is. A bírónak ezenfelül hozzá kell járulnia az alaptörvényi rendelkezések – különösen az alapvető jogok – érvényesítéséhez.

2012. január 1-je óta az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik az egyedi ügyben hozott bírói döntések Alaptörvénnyel való összhangjának vizsgálata, és az Alaptörvénnyel ellentétes bírói döntés megsemmisítése (ún. valódi alkotmányjogi panasz). A valódi alkotmányjogi panasz – mint az egyedi ügyben hozott bírói ítélet megsemmisítését lehetővé tevő intézmény – csak önkorlátozáson alapuló együttműködés útján lehet sikeres. Önkorlátozás az Alkotmánybíróság részéről, hogy csak a bírói döntéseket érdemben befolyásoló Alaptörvény-ellenesség esetén, vagy ennek hiányában csak alapvető alkotmányjogi kérdés fennállásakor, és csak alkotmányossági (tehát ne törvényértelmezési) szempontból folytassa le vizsgálatát. Az önkorlátozás a bíróságok részéről pedig azt jelenti, hogy követniük kell az AB Alaptörvény-értelmezését akkor is, ha nem értének vele teljes mértékben egyet. Az alaptörvény követelményeinek bírói gyakorlatban való érvényesülését 2016-ban a Kúria joggyakorlat-elemző csoport vizsgálta. Emellett alapjogi szempontú ítélkezést, továbbá az alkotmánybíróság és a legfőbb bírói fórum kapcsolatát több kutatócsoport vizsgálta a Kúria és az AB által 2016-ban meghirdetett tudományos pályázat keretében.

Az önkormányzati normakontroll a közigazgatási bíráskodás új területeként az önkormányzati rendeletek törvényességi felülvizsgálatát, valamint az önkormányzat törvényen alapuló jogalkotási kötelezettsége elmulasztásának megállapítását jelenti. E feladatokat korábban az Alkotmánybíróság látta el, a Kúria hatáskörébe 2012. január 1. napjától tartoznak. A Kúria Önkormányzati Tanácsa 2012-ben lerakta az önkormányzati normakontroll eljárási és anyagi jogi alapjait. E tevékenysége akkor válhat sikeressé, ha a bírói kar ítélkező tevékenységének támogatását látja benne, és az önkormányzati rendeletek alkalmazását igénylő perek kapcsán napi rutinná válnak bizonyos közjogi alapvetések.

Proaktivitást igényel a más intézményekkel való kapcsolattartás stratégiájának kialakítása. A jogegységi munka ugyanis tartalmát tekintve problémaazonosítás és a felmerülő problémákra időtálló válaszok keresése – ehhez pedig elengedhetetlen, hogy a Kúria szakmai tekintélye és intézményes súlya sajátos partneri szemlélettel: a különböző vélemények meghallgatása és cseréje, a termékeny szakmai viták iránti nyitottsággal egészüljön ki.

1.3. SWOT-analízis

A stratégiai tervezés részét képező helyzetelemzés főbb következtetéseit az ún. SWOT-analízis¹⁴ segítségével foglaltuk össze, az alábbiak szerint.

¹⁴ A SWOT-elemzés lényege a szervezet belső adottságai (*Strengths / Weaknesses*, azaz Erősségek /

Erősségek: • folyamatosan magas szakmai színvonalú tevékenységen és felhalmozott szakmai tapasztalaton alapuló tudásbázis, szakmai elhivatottság; • hatékony, jól érvénysülő jogegységesítő eszközök rendelkezésre állása; • nyitottság, képesség és készség az állandó tanulásra; • egységes testületi megjelenés és felfogás, intenzív külső kommunikáció megjelenése • dinamikus bírósági vezetés	Gyengeségek: • az ítélkező tanácsok közötti információáramlás nem kiforrott; • nincs egységes álláspont a jogegységesítő eszközök alkalmazási feltételeiben; • nincs kidolgozott rendszere a korábbi döntések szisztematikus „karbantartásának”; • nem megfelelő intenzitású a kommunikáció az alsóbb fokú bíróságokkal; • nincs egységes teljesítményértékelés
Lehetőségek: • megfelelő szakmai kapcsolatok kiépítése más szervekkel; • vezető szerep a jogfejlesztésben, élő kapcsolat kialakítása a jogtudománnyal; • az EU kiemelten foglalkozik az igazságszolgáltatási rendszerek hatékonyságával; • a közfigyelemben rejlő lehetőségek kihasználása; • új informatikai lehetőségek kiaknázása	Veszélyek: • a jogi környezet gyakori változása; • jelentős ügyterhelés; • szakmaiságot nélkülöző elvárások a bíróságon kívül, bizalmatlanság, külső nyomásgyakorlás; • a szervezetrendszerből fakadó rugalmatlanság; • az esetgyűjtemények koordinálatlansága; • a pénzügyi források szűkössége és a gazdálkodásra vonatkozó kötöttségek szűkítik a Kúria mozgásterét

3. A LEGFONTOSABB STRATÉGIAI CÉLOK ÉS MEGVALÓSULÁSUK

1.1. A célállapot

Általános cél az átlátható, eredményes és hatékony működés biztosítása. Speciális célok:

- a joggyakorlat-elemzés rendszerének kiépítése
- intenzívebb kapcsolat az alsóbb fokú bíróságokkal
- a jogegységesítést elősegítő dokumentumok intenzívebb publikálása

Erre tekintettel a Kúria intézményi stratégiája két dimenzióban tűzi ki az elérni kívánt célt. Az első a társadalmi dimenzió: olyan Kúriai működést tervezünk, amelyik a mindennapi ügyek szakszerű és – amennyire lehet – naprakész intézésén túl a társadalom széles rétegeit, alapvető jogokat és súlyos érdekeket érintő ügyekben

Gyengeségek) és külső adottságainak (*Opportunities / Threats*, azaz Lehetőségek / Veszélyek) feltérképezése, amely a stratégiailag legfontosabb feladatok meghatározásához nyújt segítséget.

képes a jogegységet biztosítani. A társadalmi bizalom fenntartása és erősítése érdekében a Kúriának nem a gyakran változó közhangulatnak kell megfelelnie, hanem a hosszú távú elfogadottságot kell továbbépítenie. A legitimitációt sokkal inkább az eljárás átláthatósága, a függetlenség és annak kifelé való közvetítése és megjelenítése, illetve a döntések érthetősége, világos kommunikációja szolgálja.

A másik dimenzió a belső, szakmai szereppel függ össze: az ítélkezési tevékenység során felmerülő, bizonytalanságra okot adó, nagy jelentőséggel bíró jogkérdésekben megfelelő időben kell érzékelni a problémát, és az alsóbb szintű bíróságok számára mintaadó módon kell dönteni. Az ítélkező bíró személyes függetlensége ugyanis megköveteli azt a szabadságot, hogy a bíró az elé kerülő, hasonlóan tűnő ügyek ténybeli sajátosságai alapján eltérő jogi következtetéseket vonjon le. Az igazságos döntés iránti igény sohasem áldozható fel a jogegység kedvéért.

A továbbiakban a Kúria középtávú stratégiai célkitűzései közül a legfontosabbakat ismertetem, beavatkozási területekre bontva.

1.2. Munkaszervezés, szervezeti és személyzeti kérdések

A munkaszervezés terén a középtávú stratégia célja az általános információáramlás erősítése. Kiemelkedő jelentőségű e körben az elnöki kabinet és a kollégiumok közötti, az egyes kollégiumok közötti, továbbá a kollégiumon belüli – ítélkező tanácsok közötti – információcsere.

Már a stratégiaalkotás idején megkezdődött – a Közigazgatási-Munkaügyi Kollégiumban – az ún. nagytanácsi struktúra kialakítása. A nagytanács nem a konkrét ügyet tárgyaló, az eljárási törvények és az ügyelosztási rend szerint eljárni jogosult, három vagy öt hivatásos bíróból álló tanács, hanem igazgatási-munkaszervezési egység, amely két tanácselnökből és legalább három előadó bíróból áll. Célja az érdemi szakmai vita elősegítése és az esetlegesen divergáló kúriai gyakorlat megelőzése. Különösen a közigazgatási jogi ítélkezésben fontos, hogy az azonos típusú ügyeket tárgyaló tanácsok között biztosított legyen az információáramlás. A „nagytanács” tagjaiból többféle összetételű tárgyaló tanács alakítható ki, ami dinamikát visz a felülvizsgálati eljárásban megoldandó jogkérdések megvitatásába, ily módon megakadályozza a kúriai joggyakorlat túlzott személyhez kötöttségét.

A stratégia elfogadása óta a Kúria valamennyi kollégiumában létrejött és eredményesen működik a nagytanácsi struktúra. A kollégiumon belüli információáramlást a tanácselnöki értekezletek, a kollégiumok közötti információáramlást pedig a Kúria teljes ülésein megtartott, különböző jogterületeket érintő tanácselnöki beszámolók biztosítják.

A hatékony és színvonalas ítélkezéshez elengedhetetlen, hogy a nagytanácsok tevékenységét megfelelő számú és képzettségű igazságügyi alkalmazott támogatssa.

A Kúria középtávú stratégiája célként tűzte ki a titkárok és tanácsjegyzők bevonását az érdemi döntés-előkészítő munkába, továbbá olyan előmeneteli rendszer kidolgozását, amely a bírói pálya felé is utat biztosít azoknak a fiatal igazságügyi alkalmazottaknak, akik pályájukat a Kúrián kezdték. E célkitűzés is megvalósult az elmúlt években, hiszen a fogalmazók részt vesznek az alsóbb fokú bíróságok által szervezett, jogi szakvizsgára felkészítő képzéseken, lehetőségük van továbbá a hét egy napján első fokú bíró mellett dolgozni. A másik stratégiai célkitűzés a tudományos fokozattal rendelkező fiatal jogtudósokból álló, a nagytanácsok munkáját támogató főtanácsadói kar kialakítása volt. A főtanácsadói kar kialakítását a tanulmány II. fejezetében részletesen ismertetem.

1.3. Közkapcsolatok és nemzetközi kapcsolatok

A közkapcsolatok terén a stratégia egyrészt a Kúria egyértelmű médiaarculatának kialakítását tűzte ki célul, másrészt azt, hogy a Kúria, mint az ügyeket végső fokon elbíráló fórum tevékenysége, egy-egy jelentősebb ügyben hozott döntése megfelelő média-előkészítettség mellett jelenjen meg a nyilvánosság előtt. E célok megvalósulását szolgálja a 2015-ben megjelenésében és szerkezetében is megújult, napi rendszerességgel frissített honlap, a félévente megtartott sajtókonferenciák. Az érdeklődő állampolgárok számára minden évben nyílt napot szervez a Kúria. A „Nyitott Bíróság Program” részeként munkatársaink rendszeresen fogadnak középiskolás csoportokat, emellett rendszeresen fogadjuk magyar és külföldi egyetemi hallgatók csoportjait is.

A nemzetközi kapcsolatok terén a Kúria mind a nemzeti legfelsőbb bíróságok közötti, mind a nemzetközi bírói fórumokkal folytatott együttműködésben aktívan részt kíván venni. Stratégiai célkitűzése a korábbinál magasabb szintű, szorosabb, az intézményi megoldások mellett az ítélkezési gyakorlatok megismerésére kiterjedő kapcsolatok kialakítása a szomszédos országok legfelsőbb bíróságaival. Ez a célkitűzés is megvalósult, mivel a Kúria rendszeresen tart közös bírói szemináriumokat az OGH (Ausztria) és a BVerwG, BGH (Németország) bíróival.

1.4. Jogegységi eszközök és joggyakorlat-elemzés

A Kúria középtávú intézményi stratégiája összetett szempontrendszer (hatékonyság, időszerűség, bírói függetlenség tiszteletben tartása, más törvényi kötelezettségekhez való viszony) alapján határozza meg a törvényben nevesített jogegységi eszközök egymáshoz való viszonyát.

A közzétett elvi bírósági határozat és elvi bírósági döntés hatékony, a bírói jogértelmezést közvetlenül befolyásoló jogegységesítő eszköz, amely a legkevésbé korlátozza a bírói függetlenséget. Olyan eseti bírósági határozatokról van szó, amelyek

kiemelkedő jelentőségük, elvi tartalmuk folytán válnak hangsúlyossá. A versengő eseti döntések összegyűjtése, a kiválasztás objektív szempontrendszere, valamint a kúriai elvi közzétételi tanácsok összetétele biztosíthatja, hogy valóban a vezető, iránymutató jogesetek kerüljenek közzétételre.

A kollégiumi vélemény tartalma nem kötelező sem a kúriai, sem pedig az alsóbb fokon ítélkező bírákra. A gyakorlatban azonban az alsóbb szintű bíróságok jelentős mértékben támaszkodnak erre a jogalkalmazást orientáló eszközre. A stratégia szerint a kollégiumi véleményeknek abban lehet szerepe, hogy egy kérdéskört komplex módon megközelítve, akár a gyakorlatban még fel nem merült szegmensre is kiterjedően¹⁵ adjon értelmezési jellegű iránymutatást. Szintén legitim megoldás, ha a kollégiumi vélemény a már kiformalódott esetjog esszenciáját tartalmazza egy-egy jogintézmény vonatkozásában,¹⁶ ami az alsóbb fokú bíróságok tájékozódását könnyíti meg.

A jogegységi határozat kötelező jellege, kellő absztrakciós szintje révén a Kúria eszköztárában a legerősebb eszköz, amelyet éppen ezért célszerű ultima ratio-ként alkalmazni.

A joggyakorlat-elemző csoportok felállítása módot ad arra, hogy a Kúria olyan jogterületeken, a joggyakorlatnak olyan szegmensében is vizsgálódhasson, amelyek más csatornákon keresztül eddig nem kerültek a látókörébe. E jellegre tekintettel a joggyakorlat-elemzésnek nem elsődleges célja a jogalkalmazók orientálása. Stratégiai célja az, hogy empirikus alátámasztást nyújtson a jogegységesítéshez, az objektív teleologikus jogértelmezéshez, vagy akár a jogalkotás kezdeményezéséhez. Emellett szolgálhatja az ítélkezés színvonalának emelését azáltal, hogy vizsgált jogterületen világossá teszi azokat az elvi és értékbeli alaptételeket, amelyekre a gyakorlatnak támaszkodnia kéne. A középtávú stratégia kilenc pontban rögzíti a kúriai joggyakorlat-elemzéssel kapcsolatos célkitűzéseket. Így előírja, hogy az elemzések társadalmilag jelentős kérdésekre fókuszáljanak, a problémák feltárása mellett megoldási javaslatok is szülessenek, s az elemzés eredményéről a közvélemény is érthető formában kapjon tájékoztatást. További követelmény a vizsgálati tárgyak meghatározásakor az alsóbb fokú bíróságok és külső szervezetek felől érkező jelzések figyelembe vétele, valamint azon vizsgálati tárgyak előnyben részesítése, amelyek eljárási úton tipikusan nem kerülnek a Kúria látókörébe.

¹⁵ Példa erre a 3/2014. (III.31.) KMK vélemény, amely a Munka törvénykönyvéről szóló új törvény 2012. július 1-jén hatálybalépésére figyelemmel a munkaviszony munkáltató általi jogellenes megszüntetésének jogkövetkezményeivel kapcsolatban ad iránymutatásokat.

¹⁶ Példa erre az 5/2016. (IX.26.) KMK vélemény, amely az ÁFA levonási joggal kapcsolatos ügyekben folytatott joggyakorlat-elemzés eredményeit alapul véve ad iránymutatást abban, hogy az adóhatóság mely esetekben állapíthatja meg a levonás jogszerűtlenségét, illetve hogyan alakul a bizonyítási teher.

1.5. Intenzívebb kapcsolat az alsóbb fokú bíróságokkal

A helyzetelemzésből következően a kapcsolattartás legjelentősebb fóruma a „középszinten” összehívott törvényszéki kollégiumi értekezlet, amelyen a felsőbb szintű bíróságok képviselői is részt vesznek. Szükséges az alsóbb fokú bíróságok intenzívebb közreműködése is abban, hogy az eltérő jogértelmezésből eredő nehézségek a Kúria tudomására jussanak. A kollégiumvezetők szerepe ebben kiemelkedő lehet. A stratégia elfogadása óta kiépült a kapcsolattartó kúriai bírák rendszere: a Kúria kijelölt bírái részt vesznek az ország öt ítélőtáblájának polgári és büntető kollégiumi ülésein, a közigazgatási és a munkaügyi ítélkezés területén pedig a bírósági szinteken átívelő ún. regionális kollégiumokkal tartanak kapcsolatot.

Az alsóbb fokú bíróságok fontos döntéseinek kiemelésében olyan megoldás is elképzelhető, amely igénybe veszi a jogtudomány képviselőinek tevékenységét is. A stratégiai elfogadása óta számos konzultatív testület jött létre, amelyeket részletesen a tanulmány II. fejezetében ismertettem.

1.6. Az ítélkezés új dimenziói: alapjogvédelem, EU-jog, Emberi Jogok Európai

Bírósága

Ahhoz, hogy a magyar bírói döntések illeszkedjenek az uniós jogi és az európai alapjogvédelmi kritériumokhoz, az intézményi stratégia rögzíti az Európai Unió Bíróság és az Emberi Jogok Európai Bírósága esetjogának folyamatos figyelemmel kísérését és dokumentálását. E feladatot – már a stratégiaalkotást megelőzően is – a Kúria Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Jogi Irodája végezte, amelynek nemzetközi hírlevelei a Kúria honlapján elérhetők. A középtávú stratégia része ezért egy kúriai esetjogi dokumentációs központ kiépítése. Ennek feltétele a már meglévő monitoring tevékenységek összehangolása, a személyi feltételek biztosítása.

A valódi alkotmányjogi panasszal kapcsolatban stratégiai célkitűzés egy minden bíró számára elérhető adatbázis kialakítása a jogerős ítélet ellen benyújtott, az Alkotmánybíróság által befogadott panaszokról, illetve a jogerős ítéletet megsemmisítő alkotmánybírói határozatot követően hozott új bírósági határozatokról (az AB-határozatok „utóéletéről.”) A Kúria intranetes oldalán már működik a befogadott valódi alkotmányjogi panaszok és az eredményes, valódi alkotmányjogi panaszokat követően hozott bírósági határozatok adatbázisa.

II. Joggyakorlatok 2012–2017

1. PÉLDA A JOGGYAKORLAT-ELEMZÉSRE I. – A PÉNZÜGYI TÁMOGATÁSOKKAL KAPCSOLATOS PEREK ELEMZÉSE

Az első joggyakorlat-elemző csoportok egyike a Polgári Kollégium és a Közigazgatási-Munkaügyi Kollégium bíráinak részvételével működött, és összefoglaló véleményét már 2012 júliusában elkészítette.

Megállapította, hogy a támogatásokkal kapcsolatos jogviták bírósági hatásköri problémái 2008–2009-re vezethetők vissza. Több kísérlet is történt a hatásköri szakmai viták megoldására, illetve korábban a Legfelsőbb Bírósághoz számos jelzés érkezett arra nézve, hogy végső soron a hatásköri problémák a közpénzügyi háttérű igények érvényesítésének ellehetetlenülését jelenthetik. A joggyakorlat-elemző csoport megállapításai szerint a pénzügyi támogatásokkal összefüggő polgári ügyek bírósági gyakorlatát a jogviszony összetettségéből, és a különböző jogágakra tartozó jogintézmények együttes alkalmazásával eredő hatásköri viták jellemzik. Ezekben a jogviszonyokban a magánjogi és a közjogi elemek egyaránt megtalálhatók, ugyanakkor megállapítható az is, hogy a támogatást nyújtó szervezetek közjogi státuszának tisztázatlansága is forrása a hatáskörökkel kapcsolatos jogvitáknak.

A joggyakorlat-elemző csoport arra az álláspontra helyezkedett, hogy a pénzügyi támogatásokkal összefüggő perek a konkrét támogatási jogviszony anyagi jogi szabályozása alapján minősülhetnek polgári vagy közigazgatási ügynek. Az elhatárolás alapja annak meghatározása, hogy a támogatási jogviszony vonatkozásában valamely szervezet részére a jogszabály tételes rendelkezése mennyiben biztosít tényleges hatósági hatáskört. A jogviszonyban jelentkező közjogi elemek, vagy bármely résztvevő „közhatalmi-jellegű” státusza a támogatási döntést nem teszi közigazgatási határozattá, közigazgatási pernek csak a Pp. XX. fejezete szerinti feltételek maradéktalan érvényesülése esetén lehet helye.

2. PÉLDA A JOGGYAKORLAT-ELEMZÉSRE II. – A GAZDASÁGI TÁRSASÁGOK VEZETŐINEK FELELŐSSÉGE A HITELEZŐKKEL SZEMBEN

E tárgykör vizsgálatára 2016-ban került sor. A vizsgálatot különösen az tette indokolttá, hogy a gazdálkodó szervezetek vezető tisztségviselőinek Cstv. [Csődtörvény] alapján fennálló felelőssége tárgyában nagy számban indultak perek, emellett a már eredetileg is bonyolult, 2006. július 1-jei hatállyal beiktatott szabályozás többször módosult, ami jogértelmezési problémákat vetett fel.

A vizsgálat során mintegy 200 darab törvényszéki és ítélőtáblai jogerős határozat vizsgálatára került sor. A csoport bírói tagjai a határozatokat adatlap kitöltésével dolgozták fel, a nem bírói tagok pedig részben a hazai jogirodalom, részben a külföldi

szabályozás áttekintése alapján készült tanulmányokkal járultak hozzá a vizsgálat-hoz. Emellett – a csoport alakulóülésén hozott döntés alapján – a vagyoni biztosíték nyújtásáról rendelkező végzések beszerzésére is sor került.

A Cstv. vezető tisztségviselő felelősségének megállapításával és marasztalásával kapcsolatos rendelkezések a jogintézmény bevezetése óta négyszer módosultak, ami alapján négy „időállapot” különíthető el. Az egyik időállapotban például lehetőség nyílt a vezető tisztségviselővel szembeni marasztalási keresetnek még az adós felszámolási eljárásának jogerős befejezése előtti előterjesztésére, majd ez a lehetőség megszűnt. Az új Polgári Törvénykönyv hatálybalépése is lényeges változást jelentett, hiszen a vezető tisztségviselők a fizetéseképtelenséggel fenyegető helyzet bekövetkezését követően már nem a hitelezők érdekeinek elsődlegessége, hanem a hitelezői érdekek figyelembevételével kötelesek eljárni.

A joggyakorlat-elemző csoport a vizsgálat eredményeként megállapította, hogy mind a négy időállapot szerinti szabályok alkalmazásával folynak felszámolási eljárások, ezért részletes iránymutatást adott a felelősségi szabályok alkalmazását illetően. Hangsúlyozta, hogy kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a felelősség alapjául szolgáló magatartást a vezető tisztségviselő mikor tanúsította, figyelemmel a visszaható hatályú jogalkotás tilalmára. Az új Ptk. hatálybalépésére figyelemmel a 2014. március 15-ét megelőzően tanúsított magatartások esetében azt kell vizsgálni, hogy a hitelezők érdekeinek elsődlegessége, míg a 2014. március 15. után tanúsított magatartások esetén a hitelezők érdekének figyelembe vételével járt-e el a vezető tisztségviselő. A joggyakorlat-elemző csoport egyhangúan úgy foglalt állást, hogy a kifelé, harmadik személyek irányában történő felelősségi szabályok tekintetében nincs jelentősége annak, hogy az adott jogi személy létesítő okirata módosításával a Ptk. szabályai alá helyezkedett-e.

A felelősség megállapításának elengedhetetlen feltétele a fizetéseképtelenséggel fenyegető helyzet bekövetkezése, amellyel kapcsolatban a csoport rögzítette, hogy e helyzet akkor következik be, amikor az adós tartozásait likvid vagyon hiányában nem képes kifizetni (objektív feltétel) és erről a vezető tisztségviselő tudomást szerzett, vagy gondos eljárás esetén tudomást kellett volna szereznie (szubjektív feltétel). Rámutatott, hogy a felelősség csak olyan mértékig áll fenn, amilyen mértékben az adós vagyona a vezető tisztségviselő felróható magatartása folytán csökkent.

A hitelezői érdekek sérelmének törvényi vélelmével kapcsolatban a csoport egyhangúan akként foglalt állást, hogy e vélelem a bizonyítási terhet megfordítja, azaz a felperesnek a hitelezők érdekeit sértő magatartást és az okozati összefüggést nem kell bizonyítania, a vagyonsökkenés tényét és annak mértékét azonban igen. A vezető tisztségviselőt a vélelem fennállása esetén is megilleti a kimentés lehetősége.

A felelősség alóli mentesülést illetően a csoport egyhangú álláspontja az volt, hogy a Cstv. szabályaira hivatkozással megindított per esetén a Cstv. – Ptk.-nál szigorúbb és konkrétabb – kimentésre vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmazni. A csoport úgy ítélte meg, hogy jogalkotói válasz adása indokolt arra a kérdésre, hogy a Ptk.-ban található felelősségi szabályok önálló perlési jogcímet jelentenek-e, avagy a Cstv. illetve a Ctv. [törvény a cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról] szabályainak alkalmazásával jutnak érvényre.

Az elemző csoport számos perjogi kérdésben foglalt állást, érintve a peres felek körét, a keresetlevél tartalmát kizárólag megállapításra, illetve marasztalásra is irányuló perek esetén.

A vezető tisztségviselők marasztalására indított perek elemzése alapján a csoport megállapította, hogy a marasztalási perek felperese minden vizsgált ügyben meg egyezett a megállapítási per felperesével, vagyis az adós további hitelezői nem éltek a marasztalási kereset előterjesztésének lehetőségével. Erre figyelemmel indokolt-nak tartotta olyan szabályok megalkotását, amelyek lehetővé teszik a megállapítási perben felperesként részt nem vett hitelezők számára, hogy értesülhessenek a per folyamatban létéről, az abban hozott jogerős ítélet tartalmáról.

A marasztalásra vonatkozó szabályok többszöri módosulására figyelemmel a csoport rámutatott, hogy a felelősség megállapítására és a marasztalásra irányuló perek – a kétlépcsős struktúra ellenére – egységet képeznek, ezért ha a marasztalási kereset benyújtásakor már módosultak a megállapítási perben alkalmazott szabályok, – ha jogszabály másként nem rendelkezik – ez utóbbiakat kell továbbra is alkalmazni.

A csoport részletesen foglalkozott a vagyoni biztosíték adásának feltételeivel, továbbá kiegészítő megállapításokat tett a Cstv. 33/A.§-a szerinti megállapítási, marasztalási per és a vizsgálat tárgyát nem képező egyéb perek (pl. fedezetelvonó szerződés megtámadása) viszonyát illetően.

3. JOGEGYSÉGI IRÁNYMUTATÁSOK FELÜLVIZSGÁLATA

A változó jogszabályi környezetre figyelemmel elengedhetetlen, hogy a Kúria időről-időre áttekintse korábbi jogegységi iránymutatásait, és döntsön azok jövőbeni alkalmazhatóságáról. Az új büntető kódex 2013. évi, majd az új Polgári Törvénykönyv 2014. évi hatálybalépése kiemelkedő jelentőséggel bírt e tekintetben.

Az új Btk. hatálybalépése alkalmat adott arra, hogy az 1981-ben megalkotott, az élet és testi épség büntetőjogi védelméről szóló 15. számú irányelv – irányelv-ként való – fenntartását a Kúria a Bszi. [törvény a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról] 195. § (3) bekezdése alapján megszüntesse. A törvény erre az eljárásra

a Kúria teljes kollégiumának jogegységi tanácsként történő eljárását írja elő,¹⁷ így a Kúria történetében először a Büntető Kollégium alkotott olyan jogegységi határozatot, amelyben a teljes kollégium járt el. További, az új Bszi. szerinti szabályozásból fakadó érdekesség, hogy a jogegységi indítvány előterjesztője – a Kúria Büntető Kollégiumának vezetője – a jogegységi tanács tagjaként eljárhatott, mivel a Bszi. szerinti szabályozás alapján az indítványozó is a jogegységi tanács tagja lehet. A 15. számú irányelv helyett a Kúria két jogegységi határozatot hozott, a 3/2013. BJE határozatot az élet és testi épség büntetőjogi védelméről és a 4/2013. BJE határozatot a jogos védelemkérdéseiről. A jogos védelemről azért volt indokolt külön jogegységi határozatot hozni, mert az 1978. évi IV. törvény eredeti rendelkezéseihez képest az új Btk. több újdonságot tartalmazott.

2014-ben a Polgári Kollégium – szintén jogegységi tanácsként eljárva – az új Polgári Törvénykönyv 2014. március 15-i hatálybalépésére figyelemmel döntött arról, hogy a korábbi jogegységi határozatok, kollégiumi vélemények, polgári elvi döntések, PK és GK állásfoglalások közül melyek azok, amelyeket az új Ptk. alkalmazása körében is megfelelően irányadónak tekint. Emellett arról is határozott, hogy melyek azok a jogegységi eszközök, amelyeket az új Ptk. hatálybalépésétől függetlenül, tehát a régi Ptk. és más, hatályon kívül helyezett jogszabályok alapján elbírálandó ügyekre nézve is meghaladottnak tekint.

Annak, hogy egy iránymutatás az új Ptk. alkalmazása körében nem irányadó, alapvetően kétféle oka van:

- a) az új Ptk. rendelkezése eltér az elvi iránymutatásban alapul vett korábbi rendelkezéstől;
- b) az iránymutatás szövegszerűen vagy tartalmilag beépült az új Ptk.-ba, fenntartása tehát ezért szükségtelen.

A „beépültek” tekintett iránymutatások indokolásában található érvek, jogi okfejtések a továbbiakban is felhasználhatók, idézhetők.

A Polgári Kollégium ehhez képest határozta meg azokat az iránymutatásokat, amelyeket a fenti elv ellenére „megfelelően irányadónak” tekint. Ez azt jelenti, hogy a megfelelőnek tekintett iránymutatásban található jogszabályi hivatkozás alatt – mivel az már egy hatályon kívül helyezett jogi normára utal – értelemszerűen az új Ptk.-ban található, tartalmilag azonos jogszabályhelyet kell érteni.

¹⁷ Erre a 2012. január 1-je óta hatályos bírósági szervezeti törvény ad lehetőséget abban az esetben, ha • korábban meghozott jogegységi határozat megváltoztatása vagy hatályon kívül helyezése szükséges; • a jogegységi eljárás célja a joggyakorlat továbbfejlesztése érdekében szükséges elvi kérdés eldöntése; • az e törvény hatálybalépését megelőzően meghozott iránylevek, elvi döntések, kollégiumi állásfoglalások fenntartásának megszüntetése szükséges.

Figyelemmel arra, hogy az új polgári jogi kódex hatálybalépését követően is számos ügyben még a régi Ptk.-t (családjogi törvényt, társasági törvényt) kell alkalmazni, a Polgári Kollégium döntött arról is, hogy mely iránymutatások azok, amelyeket a régi Ptk. vagy az iránymutatás alapjául szolgáló jogszabály változása, illetve az időmúlás vagy az életviszonyok változása az új Ptk.-tól függetlenül meghaladottá tett.

4. FOGYASZTÓVÉDELEM ÉS SZERZŐDÉSI SZABADSÁG: A DEVIZAKÖLCSON-SZERZŐDÉSEKET ÉRINTŐ JOGEGYSÉGI HATÁROZATOK (2013–2016)

A devizakölcsön-szerződésekből származó tartozások felhalmozódása, a törlesztőrészletek emelkedése évek óta fennálló, társadalmi méretű probléma, és az egzisztenciájukat veszélyeztetve érző emberek érthető módon mintegy „mentsvárként” tekintenek a bíróságokra. Azt gondolom, világos és egyértelmű választás volt a Kúria bírái részéről, hogy e problémát kiemelten kezeljék, az állampolgárok érdeklődését kellő érzékenységgel, ugyanakkor a törvényeknek és saját lelkiismeretének alávett bíró távolságtartásával fogadják. Erre azért is szükség volt, mert rendkívül összetett jelenségről van szó, amely számos választás elé állította a Kúriát. A devizaalapú szerződések gazdasági funkciója és sajátosságai alapján választanunk kellett, hogy ezt a szerződéstípust a magyar polgári jog rendszerében hol helyezzük el. A szerződéses kapcsolatok joga a piacgazdaság elvéből következően széleskörű döntési szabadságot biztosít a gazdasági élet valamennyi szereplőjének. A jóhiszeműség és tisztesség követelménye, a fogyasztók védelmét szolgáló rendelkezések e szabadság korlátait jelentik, ugyanakkor nem vehető ki a piaci szereplők kezéből a döntés szabadsága és felelőssége, még akkor sem, ha az adott döntés kockázatvállalást is magában foglal. Választanunk kellett abban a kérdésben is, hogy alkalmas-e a bírói szerződésmódosítás arra, hogy az elmúlt évek gazdasági változásai folytán a szerződések nagy tömegében bekövetkezett hatásokat orvosolja. A kérdések jelentős részét a 6/2013. számú polgári jogegységi határozat válaszolta meg.

A 2014-es évben a devizaalapú szerződések egyes speciális – általános szerződési feltételnek minősülő – rendelkezéseinek tisztességtelenségéről kellett határoznia a Kúriának, amihez az Európai Unió Bíróságának jogi iránymutatására is szükség volt, figyelemmel arra, hogy a magyar polgári jognak az általános szerződési feltételekkel kapcsolatos, a fogyasztót, mint tájékoztatlanabb felet védő rendelkezései uniós irányelv átültetése alapján váltak a hazai jogrendszer részévé, az irányelv értelmezése pedig a Bíróság kizárólagos hatásköre. Az iránymutatás alapján megszületett 2/2014. számú polgári jogegységi határozat többek között világossá tette, hogy az árfolyamkockázat viselése – mint a fogyasztó szabad gazdasági döntése – önmagában

nem tisztességtelen, de mint szerződéses tartalom tisztességtelen akkor, ha a kockázatviselés ténye és korlátlan jellege a fogyasztó számára a pénzügyi intézménynek felróható okból nem volt világosan felismerhető. Rámutatott, hogy az egyoldalú szerződésmódosítás joga a fogyasztóval kötött devizakölcsön-szerződés esetén is kiköthető, de nem korlátlanul: a módosítás jogát lehetővé tevő rendelkezéseknek szigorú követelményeknek kell megfelelniük. Így többek között a módosítás csak objektív (a pénzügyi intézmény magatartásán keresztül nem befolyásolható) és tételesen meghatározott okokon alapulhat, a módosítás okait és mértékét a fogyasztó számára a szerződéskötéskor felmérhetővé, a szerződésmódosítás tényleges bekövetkeztekor pedig ellenőrizhetővé kell tenni.

A jogegységi határozatban a Kúria megállapította azt is, hogy a folyósításkor a pénzügyi intézmény által meghatározott vételi, a törlesztésekkor pedig az eladási árfolyamok (különmű árfolyamok) alkalmazása tisztességtelen, mert ezekkel szemben nem áll a fogyasztónak közvetlenül nyújtott szolgáltatás, így az számára indokolatlan költséget jelent. E rendelkezések azért is tisztességtelenek, mert alkalmazásuk gazdasági indoka a fogyasztó számára nem világos, nem érthető, nem átlátható.

Mindez nem változtat azon, hogy az elmúlt években a bíróságoknak nem volt más választása, mint hogy egyenként, a hatályos jogszabályok alapján, polgári peres eljárás keretében vizsgálják a szerződések tisztességtelenségét. Éppen ezért a „devizahitelezés” utólagos, gazdasági szempontú értékelésére, az igen súlyos következmények gyors, hatékony és tömeges orvoslására a bírói hatalomnak nem volt módja. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a kérdés megnyugtató rendezésének szándékával 2014 második felében megalkotott jogszabályok kiindulópontként tekintettek a két kúriai jogegységi határozat elvi megállapításaira.

5. A KÚRIA GYAKORNOKI PROGRAMJA

A Kúria 2014-ben útjára indított gyakornoki programjának célja olyan intézményesített kapcsolatrendszer kialakítása a legfőbb bírói szerv, valamint az állam- és jogtudományi doktori iskolák között, amely elősegíti az elmélet és a gyakorlat szoros, gyümölcsöző együttműködését.

Az első, teszt jellegű gyakornoki programra jelentkezett doktoranduszhallgatók pályázatait 2014. február 25-én bírálta el a doktori iskolák, valamint a Kúria képviselőiből álló bizottság. Mind a tizenhárom pályázó felvételt nyert a gyakornoki programba azzal, hogy 2014. április végéig kutatási tervet kell készíteniük. Az első hónapok tapasztalatai alapján körvonalazódtak a doktoranduszok foglalkoztatásának feltételei, a doktori iskolákkal való együttműködés szervezeti-működési keretei. Erre tekintettel 2014. április 16. napján a Kúria együttműködési megállapodást írt alá az

állam- és jogtudományi doktori iskolákkal, amely tartalmazza a gyakornoki rendszer működtetésének lényeges feltételeit.

A doktori iskolák hallgatói közül kikerülő gyakornokok a Kúria ítélkező tanácsai mellett működnek; a beosztást az érintett gyakornok kutatási témája határozza meg. A doktoranduszhallgatók a bírák munkáját segíthetik azáltal, hogy a tanácsra kiosztott ügyekben felmerülő és a hallgató doktori témájához kapcsolódó jogkérdésekben kutatást végeznek, tudományos szakvéleményt adnak. A gyakornokok tudományos kutatás céljából – elnöki engedéllyel – hozzáférést kapnak a kúriai határozatok adatbázisához, illetve a bírákkal történő konzultációra is lehetőség nyílik. Az együttműködés lényeges elemét képezi a doktori iskolák és a Kúria közötti folyamatos konzultáció annak érdekében, hogy a doktori iskolák az ítélkezés szempontjából lényeges, élő jogértelmezési problémákat ajánljanak doktori témaként.¹⁸

A gyakornokok munkáját és az együttműködés tapasztalatait a Kúria és a doktori iskolák képviselőiből álló bizottság értékeli minden év decemberében. E tanácskozások alkalmával a gyakornokok és az „instruktor bírák” egyaránt beszámolnak az elmúlt év együttműködéséről. Az eddigi visszajelzések alapján a gyakornoki program a doktoranduszokra ösztönzőleg hat: a Kúrián szerzett tapasztalatokat egyetemi oktatóként vagy tudományos publikációk formájában osztják meg, továbbá gyakran e tapasztalatok alapján egészítik ki vagy változtatják meg a kutatás irányát.

Egyszerre körülbelül 10 doktoranduszhallgató működik a Kúrián, a résztvevők kiválasztására pályázat útján kerül sor. A gyakornoki rendszerben eltölthető időtartam egyénileg változhat a kutatási témától függően. A gyakornoki rendszer nem igazságügyi alkalmazotti jogviszony keretében valósul meg, annak célja a fent kifejtettek szerint a tudásmegosztás, a kölcsönös előnyök biztosítása. Ezen túlmenően a gyakornoki program célja a főtanácsadói rendszer kialakításához szükséges szakemberek megtalálása.

6. A FŐTANÁCSADÓI KAR

A főtanácsadói kar felállítása az Iasz. [az igazságügyi alkalmazottak szolgálati jogviszonyáról szóló törvény] 2014. évi módosítását követően kezdődhetett el. Első lépésként 2014. március 1. napjától 12 főtanácsadói álláshely kialakítását tette lehetővé. 2014-ben hét magasan képzett főtanácsadó segítette hatékonyan a bírák munkáját, létszámuk 2015. első negyedévében 12-re bővült, 2017-ben már 15 főtanácsadó működött a Kúrián.

¹⁸ 2016-ban a Kúria kollégiumai összegyűjtötték és a doktori iskolák képviselői részére átadták az ítélkezési gyakorlat szempontjából aktuális jogértelmezési problémákat. Így pl. a Polgári Kollégium a sérelemdíj alkalmazását, a szerződésszegéssel okozott károkért való felelősséget, míg a Közigazgatási-Munkaügyi Kollégium többek között a földforgalmi jogvitákat, az adóhatósági eljárás és a bírói jogorvoslat összefüggéseit ajánlotta kutatási témaként.

A Kúria minden kollégiumában olyan létszámú főtanácsadói kar működik, amely érdemben befolyásolja az ítélezés és az ahhoz kapcsolódó igazgatási munka hatékonyságát. Ennek során a főtanácsadók bizonyos mértékben specializálódtak, mivel – jóllehet munkájukat egy-egy kúriai ítélező tanácshoz beosztva végzik – egyénenként eltérő arányban oszlik meg az adott kollégiumhoz kapcsolódó igazgatási és jogegységi tevékenység segítése, illetve az adott kúriai tanács munkájának támogatása. A főtanácsadók emellett az egyes tanácsok ügyköre szerint is specializálódtak, az ítélezési munkához kapcsolódva a felmerülő jogértelmezési kérdésekben összefoglaló anyagokat, az európai uniós jog értelmezésével kapcsolatos elemzéseket készítettek. A kollégiumi munka támogatása körében a főtanácsadók részt vettek az egyes jogszabálytervezetek véleményezésében, jogegységi határozatok és kollégiumi vélemények előkészítésében.

A főtanácsadók eredményesen integrálódtak a Kúria szervezetébe: egyre több megkeresést kaptak, hogy adott kérdésben fejtsék ki álláspontjukat. Az elmúlt évek eredményeihez hozzátartozik a személyes munkakapcsolatok létrejötte és megerősödése is, mert hosszabb távon ez teszi lehetővé, hogy valódi bizalmi légkör alakuljon ki a főtanácsadók és a kollégiumok, illetve ítélező tanácsok között. A Kúria főtanácsadói rendszere a kölcsönös tanulás elvén nyugszik; egymástól tanulni viszont csak bizalmi légkörben lehetséges. A legtöbb esetben a tudomány világából érkező főtanácsadók eltérő szemléletük, bizonyos jogterületeken meglévő elmélyültebb szaktudásuk révén érdemben tudják segíteni a Kúria bíráinak munkáját. Működésük azonban csak akkor lehet eredményes, amennyiben megismerik az ügyek végső fokon történő elbírálásához és az ítélezési gyakorlat egységének biztosításához szükséges felsőbbírói szemléletmódot. A bírói szervezetrendszer csúcsán elhelyezkedő Kúria biztosítja a lehetőséget, hogy a főtanácsadók ráláthassanak a bírói joggyakorlat alakulására, megismerkedhessenek a napi jogértelmezési kihívásokkal, belülről lássanak rá az ítélezési tevékenységre. E folyamatos tapasztalatszerzést a főtanácsadók is nélkülözhetetlennek tartják.

7. A KÚRIA ÁLTAL ÉLETRE HÍVOTT, ILLETVE A KÚRIA RÉSZVÉTELÉVEL MŰKÖDŐ KONZULTÁCIÓS TESTÜLETEK

2014 novemberében kezdte meg működését a Kúrián az új Polgári Törvénykönyv gyakorlati alkalmazásában felmerülő jogértelmezési kérdéseket feltáró testület. Függetlenül arra, hogy e kérdések feltárása és megválaszolása az elmélet és a gyakorlat szoros együttműködését igényli, a testület tagjai a Kúria, a Legfőbb Ügyészség, a Magyar Ügyvédi Kamara, a Magyar Országos Köjegyzoí Kamara képviselőiből, valamint a jogi egyetemek felkért oktatóiból kerülnek ki.

A testület eddigi működése elmélyült szakmai beszélgetéseket hozott, amelyek vélemények megfogalmazását is lehetővé tették. Miután a testület nem a bírósági

szervezetrendszer része, véleményei semmilyen kötéserővel nem bírnak. A testület életre hívójaként azonban meggyőződés, hogy az itt megfogalmazódó gondolatok segítséget nyújthatnak a jogkereső közönségnek e történelmi jelentőségű, új magánjogi kódex alkalmazásának kezdeti lépéseiben.

A testület 2015-ben a cselekvőképességgel, a személyiségi jogok védelmével, a szülői felügyelet kérdéseivel kapcsolatban fogalmazott meg véleményt. 2016-ban a Ptk. elévülési szabályainak értelmezésével, a vezető tisztségviselők jogi személlyel szembeni felelősségével kapcsolatban tette közzé álláspontját. 2017-ben többek között a közös tulajdon megszüntetésére és a szerződésszegéssel okozott kárért való felelősség kérdéseivel foglalkozott. A Testület állásfoglalásai a Kúria honlapján elérhetők.

2016 áprilisában került sor az általam életrehívott, kizárólag bírák önkéntes részvétele alapján működő új Ptk. jogegységi csoportok első személyes tanácskozására. A jogalanyiség és a személyiségi jogok, a dologi jog, a jogi személyek, a családi jog, az öröklési jog és a kötelmi jog kérdéseit vizsgáló csoportok elsősorban zárt online felület segítségével osztják meg tapasztalataikat, e célból lehetőségük van – kizárólag befejezett ügyekben hozott – ítéletek feltöltésére is.

2015-ben kezdte meg munkáját a civil szervezetek nyilvántartásával kapcsolatos konzultációs testület, amelyben az ítéltáblák, a törvényszékek, a Kúria és a Legfőbb Ügyészség képviselői mellett az Országos Bírósi Hivatal szakértői is részt vesznek. A havonta-kéthavonta ülésező testület állásfoglalásai a bíróságok központi intranetes oldalán jelennek meg. A kezdeményezés eredményeként a nyilvántartási ügyszakban egységesebbé vált a gyakorlat, csökkent a fellebbezések száma.

Továbbra is kiemelkedő jelentőséggel bír a devizakölcsön-szerződésekkel kapcsolatban a bírói gyakorlatban felmerült problémák minél gyorsabban történő feloldása, különös tekintettel az érvénytelenség megállapítása iránti perek nagy számára és a problémakör társadalmi súlyára. Az elmúlt évben ezért az érvénytelenségi perekkel összefüggésben a bíróságok által megküldött kérdéseket, jelzéseket összegyűjtő és azokat megtárgyaló konzultatív testületet hívtam életre. A havonta ülésező testület tagjai az ítéltáblák és törvényszékek kollégiumvezetői és tanácselnökei, illetőleg a témában gyakorlati jártassággal rendelkező bírái közül kerülnek ki, tagja továbbá a Kúria polgári kollégiumvezetője, kúriai tanácselnökök és egy főtanácsadó is. Az ülésekről készült emlékeztetők a *Kúriai Döntések* című lapban jelennek meg.

2018-ban kezdi meg munkáját az a konzultációs testület, amelynek felállítását a társasházi jogvitákat vizsgáló kúriai joggyakorlat-elemző csoport által azonosított jogértelmezési problémák tették szükségessé.

8. VÁLASZTÁSI BÍRÁSKODÁS 2014-BEN

2014-ben Magyarország polgárai már az új jogszabályi rendelkezések¹⁹ szerint választották meg az országgyűlési képviselőket, majd az év őszén az önkormányzati képviselőket. A Kúria számára ez történelmi pillanat volt, hiszen legmagasabb szintű választási bíróságként először kellett az új rendelkezéseket alkalmaznia. Egy-egy népképviselői szerv tagjainak megválasztása a népfelség elvéből következően közhatalom-keletkeztető aktus, ennél fogva az eljárás egésze során elvárás a jogállamiság követelményrendszerének érvényesítése, amelynek végső eszköze a bírói felülvizsgálat lehetősége. A három hivatásos bíróból álló tanácsok számára a törvény igen rövid, háromnapos határidőt biztosít a felülvizsgálati kérelmek elbírálására, hiszen az eljárás tárgya minden esetben kiemelt közügy. Mindez óriási felelősséget ró a bíróságokra, amely a Kúria esetében kiegészül azzal, hogy számos kiemelt ügytípusban végső fokon dönt, döntései pedig hatással vannak mind az alsóbb szintű bíróságok, mind a választási bizottságok jogalkalmazó-jogértelmező tevékenységére. 2014-ben a Kúria tanácsai összesen 280 ügyben hoztak döntést, ez a közigazgatási szakág kéthavi ügyérkezésének felel meg. Az új jogszabályi rendelkezések alapján a választási ügyekben hozott kúriai döntésekkel szemben is nagyobb számban terjesztettek elő alkotmányjogi panaszt, ugyanakkor az Alkotmánybíróság ezek közül egyet sem talált megalapozottnak, illetve érdemi vizsgálat esetén osztotta a Kúria álláspontját. A 2014. őszi önkormányzati választásokon a felülvizsgálati kérelmek elbírálása – a hatásköri szabályokból adódóan – jelentős mértékben az ítéletátlákra hárult, ugyanakkor a Kúriának a választási bíráskodás egyöntetűségének megóvása végett külön intézkedéseket nem kellett tennie: az ítéletátlák gyakorlata valamennyi kérdésben egységesnek mutatkozott, a Kúria korábbi gyakorlatához igazodott. A bíróságokhoz érkezett jogviták tárgyukat illetően jelentős hasonlóságot mutattak a korábbi évek választási ügyeivel, újdonságot csak néhány, az új jogszabályok által bevezetett intézmény (pl. ajánlóívek elszámolásával kapcsolatos bírság) jelentett. Így az ügyek nagy részében már olyan bírói gyakorlat állt rendelkezésre, amelyre lehetett támaszkodni.

¹⁹ A 2012. január 1-jén hatályba lépett új választási törvény szerint a választások egyfordulós, kétszavas rendszerben kerülnek lebonyolításra. A magyar választási rendszer úgynevezett vegyes rendszer. A választandó országgyűlési képviselők száma 386-ról 199-re csökkent, ebből 106 képviselőt területi-perszonális elv alapján egyéni választókerületben, közvetlen választás útján, relatív többségi rendszerben választanak. A fennmaradó 93 képviselő az országos listáról kerül a parlamentbe.

9. AZ ÖNKORMÁNYZATI NORMAKONTROLLÜGYEK GYAKORLATA

Magyarország új Alaptörvénye és az új bírósági szervezeti törvény a Kúria új feladatául határozta meg az önkormányzati rendeletek más – törvénynél nem magasabb szintű – jogszabályba ütközésének, valamint a jogszabályon alapuló jogalkotási kötelezettség elmulasztásának vizsgálatát. Ennek megfelelően a Kúrián 2012. január 1-je óta működik az önkormányzati tanács, amely évente átlagosan 60–70 ügyet bírál el. A normakontroll-eljárást kezdetben az illetékes kormányhivatal és az önkormányzati rendeletet egyedi ügyben alkalmazni köteles bíró kezdeményezhették; az indítványozói kör 2013. január 1-jétől bővült az alapvető jogok biztosával. Jogalkotási kötelezettség elmulasztása miatt csak a kormányhivatal – mint törvényességi felügyeletért felelős szerv²⁰ – kezdeményezheti a Kúria eljárását. Ha az önkormányzati tanács a mulasztást megállapítja, határidő tűzésével felhívja az érintett önkormányzatot, hogy kötelezettségének tegyen eleget. Ha e határidő eredménytelenül telik el, az önkormányzati tanács határidő tűzésével elrendeli, hogy a rendeletet az önkormányzat nevében az illetékes kormányhivatal vezetője alkossa meg (ún. rendeletpótlás).²¹ Az önkormányzati tanács az indítványról annak beérkezésétől számított 90 napon belül, nemperes eljárásban határoz. A tanács határozatai mindenre kötelezőek, azokat a *Magyar Közlönyben* közzéteszik.

A 2012-es év a Kúria önkormányzati normakontrollügyekben folytatott gyakorlata alapvető irányainak meghatározásáról szólt. E vonatkozásban megfigyelhető az Alkotmánybíróság korábbi gyakorlatának továbbélése,²² ugyanakkor az önkormányzati tanács több ügyben hivatkozott a Kúria (illetve jogelődje, a Legfelsőbb Bíróság) korábbi döntéseire, de figyelemmel volt az Európai Unió Bíróságának és az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetjogára is. Mindazonáltal az önkormányzati tanács már 2012-ben számos új szemponttal gazdagította a közigazgatási bíráskodás e speciális területét.

Az „alapok” lerakásának részét képezte a Kúria hatáskörének és a normakontroll-eljárás szabályainak értelmezése. Az önkormányzati tanács megállapította a már

²⁰ 2011. évi CLXXXIX. törvény (Mötv.) 127. §. A Kormány a helyi önkormányzatok törvényességi felügyeletéért felelős miniszter irányításával, a kormányhivatal útján biztosítja a helyi önkormányzatok törvényességi felügyeletét.

²¹ A rendeletpótlás intézményét legmagasabb szinten az Alaptörvény 32. cikkének (5) bekezdése szabályozza. Jóllehet az ilyen döntések ritkák, az önkormányzati tanács már 2012-ben rendelkezett rendeletpótlásról.

²² Példaként említhető a Kőf. 5043/2012. számú ügy, amelyben egy parkolási rendeletet semmisített meg az önkormányzati tanács az AB korábbi gyakorlata alapján. Eszerint, ha az önkormányzati rendeletet törvényi felhatalmazás alapján alkották meg, és a felhatalmazó (törvényi) rendelkezés alkotmányellenességét az AB megállapítja, akkor ez az alkotmányellenesség kihat a felhatalmazáson alapuló jogszabály alkotmányosságára is.

hatályon kívül helyezett önkormányzati rendelet vizsgálatára irányuló bírói kezdeményezések befogadhatóságát és elbíráltóságát, hiszen a bíróság a közigazgatási határozatokat a meghozatalakor alkalmazandó jogszabályok alapján bírálja felül, így ekkor merülhet fel az önkormányzati rendelet (mint jogszabály) törvényellenessége a bíróság előtt. Mi több, hatályon kívül helyezett önkormányzati rendelet törvényessége már hatályon kívül helyezett törvény alapján is vizsgálható.²³ A bíró ugyanis mindig a peres eljárás idejéhez képest korábban keletkezett jogok és kötelezettségek fennállásáról köteles dönten. A jog akkor áll fenn, a kötelezettség akkor állapítható meg, ha a keletkezésükkor azt a jogállami körülmények között alkotott jogrend elismerte. Az eljáró bíró tehát akkor tud eleget tenni alkotmányos kötelességének, ha választ kap arra a kérdésre, hogy a perbe vitt jogokat megállapító önkormányzati rendelet – amikor hatályban volt – megfelelt-e az akkor hatályos magasabb szintű jogszabályoknak. Saját hatáskörének értelmezése során megállapította, hogy az önkormányzati tanács az indítványhoz kötve van, azon túl csak azokat a rendelkezéseket vizsgálhatja, amelyek a támadott rendelkezésekkel szoros, tartalmi-logikai összefüggést mutatnak.

A 2013-as évben merült fel – egyértelmű eljárásjogi szabályok hiányában – a kérdés, hogy a Kúria önkormányzati tanácsa fordulhat-e – a normakontroll-eljárás felfüggesztése mellett – az Alkotmánybírósághoz utólagos normakontrollt, vagy az Európai Unió Bíróságához előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményezve. Az önkormányzati tanács az Alaptörvény és az alkotmánybíróságról szóló törvény rendelkezéseit értelmezve arra a következtetésre jutott, hogy miként minden bírónak, így az önkormányzati normakontrollt végző bírói tanácsnak is szuverén döntése, hogy megkérdőjelezze az alkalmazandó (itt az önkormányzati rendelethez képest magasabb jogszabály) alkotmányosságát.²⁴ Az előzetes döntéshozatali eljárással kapcsolatban a tanács álláspontja az volt, hogy ilyen eljáráskezdeményezését megelőzően vizsgálandó a hasonló (normakontroll-) ügyekben eljáró európai bíróságok gyakorlata.²⁵

Az önkormányzati normakontrollügyek jelentős része a rendeletalkotási felhatalmazás kérdéséhez, továbbá az önkormányzat belső döntési mechanizmusához kapcsolódik. A törvényi felhatalmazás kereteinek túllépése megsemmisítést eredményez. A közterületi életvitelszerű tartózkodást tilalmazó fővárosi rendelet egyes

²³ Ilyen esetekben a jogkövetkezmény a törvényellenesség megállapításán túl az adott ügyben és a bíróságok előtt folyamatban lévő ügyekben való alkalmazási tilalom elrendelése.

²⁴ Lásd a Köf.5053/2013. számú határozatot.

²⁵ A kérdést a Közigazgatási perrendtartásról szóló, 2018. január 1-jén hatályba lépett 2017. évi I. törvény 32.§-a megnyugtatóan rendez, hiszen kifejezetten tartalmazza a fenti fórumokhoz fordulás lehetőségét.

részeit a Kúria önkormányzati tanácsa a szabálysértési törvényben foglalt felhatalmazó rendelkezés megszorító értelmezése alapján semmisítette meg. Ez azt jelenti, hogy közterületen való életvitelszerű tartózkodás csak ott lehet tilalmazott, ahol az Alaptörvényben és a szabálysértési törvényben megjelölt védendő értékek (közrend, a közbiztonság, a közegészség és a kulturális értékek) kifejezetten, tényszerűen, és igazolhatóan érvényesülést kívánnak.²⁶

A döntési mechanizmus körében kiemelkedő jelentősége van a közjogi érvénytelenség fogalmának. Ha ugyanis az önkormányzat a rendeletalkotás – törvényi, de akár rendeleti szintű – garanciális szabályait nem tartotta be, a rendeletet jellemzően a kihirdetés napjára visszamenőleges hatállyal semmisíti meg az önkormányzati tanács. Közjogi érvénytelenséget eredményez például a helyi építési szabályzat esetében a főépítész, továbbá a jogszabályban előírt államigazgatási szervek véleménye kikérésének elmulasztása.²⁷ A jogállamiságot súlyosan sértik azok az önkormányzati rendeletek, amelyek az Alkotmánybíróság által korábban törvénysértőnek ítélt szabályozást vezetnek be ismét. Ezeket az önkormányzati tanács kivétel nélkül megsemmisíti.

Más nézőpontból a rendelet megsemmisítése az önkormányzati önállóságba való legerősebb beavatkozás, a Kúria ezért az önkormányzati norma kíméletével jár el: csak a ténylegesen törvénysértő vagy jogbizonytalanságot okozó rendelkezéseket semmisíti meg, adott esetben megjelölve a hatályban maradó rendelkezéseket is.

Több olyan ügyet is elbírált a Kúria, amelyben az önkormányzati rendeletet érintő törvényességi probléma visszavezethető volt valamely alapjog – pl. választójog, magánszféra védelme, gyülekezési jog – gyakorlásához. Így például önkormányzati rendelet nem teheti a szociális segély igénybevételének feltételévé a rendszeres tisztálkodást, mert az a segélyezés szempontjából irreleváns és indokolatlanul avatkozik bele az egyén privátszférájába.²⁸ A mozgáskorlátozottak esélyegyenlőségének védelmét szem előtt tartva semmisítette meg az önkormányzati tanács a Fővárosi Közgyűlés rendeletében foglalt rendelkezéseket. Nem volt ugyanis ésszerű alapja annak, hogy amíg parkolójegy esetén adott volt a jegy – pótdíjfizetés alóli mentesítéssel járó – utólagos bemutatásának lehetősége, addig a mozgáskorlátozott igazolvány nem megfelelő elhelyezése esetén (figyelembe véve az igazolvány kétoldali adattartalmát is) ilyen lehetőség nem volt.²⁹

A normakontrollügyek a helyi közügyek intézésének legkülönbözőbb területeit érintik (adóztatás, építési jog, szociális ügyek, közösségi együttélés szabályai).

²⁶ Lásd a Köf.5020/2014. és a Köf.5055/2014. számú határozatokat.

²⁷ Lásd Köf.5013/2013/7. és Köf.5055/2013/9. számú határozatokat.

²⁸ Lásd a Köf.5051/2012/6. számú határozatot.

²⁹ Lásd a Köf.5011/2013/6. számú határozatot.

Kiemelkedő jelentőséggel bírnak a helyi adókat megállapító önkormányzati rendeletek, amelyeket az önkormányzat a helyi adókról szóló törvényben foglalt felhatalmazás alapján, a helyi közterhekhez való hozzájárulás érdekében ad ki. Az önkormányzati tanács az Alaptörvény XXX. cikkében foglalt arányos közteherviselés elve (és az AB kapcsolódó gyakorlata) alapján megállapította: vagyoni típusú adók esetében az adómérték nem vezethet az adó tárgyának elvonásához. Vagyis az az adómérték, amely évente a vagyon értékének közel 60–70%-át teszi ki, konfiskáló jellegű adónak minősül, és elveszti az adó jogintézményének jellegzetességeit, ezért törvénysértő. Az adókiivetés ugyanakkor ösztönözheti a (helyi) adóalanyokat meghatározott gazdasági magatartás tanúsítására, avagy ettől való tartózkodásra. Az adóztatás eredeti, fent említett funkcióját nem tölti be az olyan adófizetési kötelezettség előírása, amely egyetlen, a szabályozás alapján jól körülhatárolható adóalanyt céloz.³⁰ A 2015. január 1-jétől bevezetett új adónem, a települési adóval összefüggésben a tanács értelmezte a közteher fogalmát. Nem minősül köztehernek a mezőgazdasági kárenyhítési alapba befizetett hozzájárulás, hiszen az nem közös szükségletek kielégítését célozza. Köztehernek minősül azonban adott közszolgáltatás (pl. mező-őri szolgálat) rendelkezésre állásáért fizetendő díj.

Helyi adórendelet vizsgálata kapcsán mutatott rá az önkormányzati tanács, hogy az önkormányzati rendeletben biztosított rövid időtartamra szóló, határozott idejű telekadó-mentesség jogos várományt teremt a helyi adók rendszerében. A jogbiztonság és a jogszabály alkalmazására történő felkészüléshez szükséges kellő idő sérelmét is jelenti – az adómentesség lejártá előtt egy hónapos felkészülési idővel – adót kivetni az eredetileg adómentes időszakra. A Kúria normakontroll-gyakorlatában tehát megjelenik a bizalomvédelem elve.³¹

Záró gondolatok

A fellebbezési bírósági szint felállítása, a klasszikus legfelsőbb bírósági szerepkör keresése, a jogegység iránti magas szintű társadalmi elvárás és kritika, az érvényesülő jogállami elvek, a dogmatikai-jogelméleti háttér kidolgozatlansága, a jogi hivatásrendek közötti és a hivatásrendeken belüli kommunikációs nehézségek, a bírói joggyakorlat mint tudásbázis feldolgozottságának töredezettsége, az örökölt elavult struktúrák, a média sommás értékítélete, a jogrendszer többretegűvé válása (emberi jogok, európai jogrend stb.), a tradíciók részbeni elavulása, részbeni elvesztése, ezzel

szemben a kapitalista piacgazdaság modern joga rendkívüli kihívások elé állítja a bírósági rendszert Kelet-Közép-Európában. Az ismertetett megoldásokon keresztül e komplex problémátérkép kezelésének egyfajta módját kívántam bemutatni.

³⁰ Lásd a Köf.5081/2012/4. számú határozatot.

³¹ Lásd a Köf.5036/2016/5. számú határozatot.

TANÚVÉDELEM ÉS KÜLÖNLEGES BÁNÁSMÓD A 2017. ÉVI XC. TÖRVÉNYBEN

Tisztelt Professzor Úr!
Kedves Tibor!

Közel három évtizede, 1989-ben ismerkedtünk meg a Történész–Jogász Tényfeltáró Bizottság Jogász Albizottságában. A jog és a történelem szeretete, valamint hivatásunk iránti elkötelezettségünk ambicionálta munkánkat a koncepciók percek vizsgálata során, amikor a nem is túlságosan régmúlt „mélységesen mély kútjába” visszatekintve tártunk fel megdöbbentő tényeket és szembesültünk a hatalom az ítélkezést kíméletlen politikai leszámolások eszközével felhasználó bűneivel. Közös munkánk semmisségi törvények megalkotásához szolgáltatott adatokban és információkban hihetetlenül gazdag municiót, valamint Részedre forrásokat, számos tudományos értekezéshez, az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéből* című sorozathoz, és emlékeztető mondatokhoz „a zsarnokságról” a kádári megtorlás rendszerében.

1991-től a Legfelsőbb Bíróságon már kollégákként üdvözöltük egymást, ahol a büntető ítélkezés során vehettem hasznát egyedülálló jogtörténeti tudásodnak, így a „sortüzes”, valamint „tábornoki” ügyekben, vagy éppen háborús és népellenes büntettek miatt folytatott felülvizsgálati eljárásokban. Együttműködésünk emlékeztető dokumentuma a Mansfeld-ügyet feldolgozó, évtizedes félreértéseket eloszlató, legendákat valósággá emelő *Irgalmatlanul* című film volt.

Kedves Tibor!

Minderre, és sok más közösen átélt, máig büszkén vállalható teljesítményre örömmel és némi elfogódottsággal emlékezve barátsággal köszöntelek 70. születésnapodon, és kívánok jó egészséget, sok örömet, további sikereket!

Tanúvédelem a magyar büntetőeljárásban

A tanúvédelem a büntető igazságszolgáltatás hatékony működésének garanciája, azonban szabályozása a jogalkotás során változatosan alakult.

A kora középkorban a jogszabályok a tanúskodással és nem a tanúvédelemmel foglalkoztak, mégis elsőként már a *Tripartitum* 27. Titulusa – amelyet az országbírói

ítélőmesterből nádorrá lett Werbőczy István 1504-ben kezdett el összeállítani Alsópetényben, és 1514-ben fejezett be – szó szerint a következőket tartalmazza: „Elsőben (mondom) az szabadságot: hogy minden tanú szabadon és félelem nélkül, jó akarattya szerint és nem erővel való kételeniségből: hanem csak törvény szerint való kérdésből vallyá meg az igazat: Hogy az fegyvertől való félelem miatt, az törvénynek igazsága ne láttassék elhallgattatni.”

Az ígéretes kezdet után azonban évszázadokon át nyomát sem lehet találni a tanúvédelem szabályozásának. Arról még az olyan nagy formátumú törvény is hallgat, mint az 1896. évi XXXIII. törvény a Bünvádi Perrendtartásról, jóllehet annak 192. §-a a tanú fogalmát máig érvényes hatállyal fogalmazta meg és a tanúkihallgatás szabályait is precízen rögzítette. Nem rendelkezett tanúvédelemről az 1962. évi 8. törvényerejű rendelet, de még az 1973. évi I. törvény sem.

A törvényi szabályozás elmaradása vélhetően a társadalmi igény hiányával magyarázható. Az igazságszolgáltatást sokáig nem zavarták meg olyan események, amelyek a rendszerváltás hajnalán, a határok megnyílását követően a szervezett bűnözéssel jelentek meg, mint például milliárdos olajügyek, robbantások, merényletek és leszámolások, különböző bandaháborúk. A közvéleményt sokkoló új típusú bűnözésre a bűnüldözés szakszerűségének növelése, hatékonyságának fokozása iránti társadalmi elvárás volt a reakció, amelynek következtében elkerülhetetlenül vált a tanúvédelmi szabályozás rendszerének megteremtése.

A tanúvédelem első szabálya az 1994. évi XCII. törvény 3. §-a alapján az 1973. évi I. törvény 63. §-át egészítette ki egy új (5) és (6) bekezdéssel, amely rögzítette a személyi adatok zártan kezelését, ám a törvény kategorikusan kizárta e körből a tanú nevét.

E törvényhez fűzött miniszteri indoklás szerint a hatóság volt jogosult dönteni arról, hogy helyt ad-e a tanú ezirányú kérelmének és elrendeli a személyi adatok zárt kezelését, vagy a kérelmet elutasítja. Korszerű megoldást tartalmazott a törvény, amikor lehetőséget adott arra, hogy a hatóság a tanú ez irányú kérelme hiányában is hivatalból elrendelje az adatok zárt kezelését, mert a gyakorlat azt igazolta, hogy egyes tanúk féltek, holott nem volt rá okuk, míg más tanúk nem féltek, holott minden okuk megvolt rá, s ezt a hatóság világosan látta.

Ez a törvény 1995. február 15-től volt hatályos, ezért történetileg a tanúvédelem jogállami szabályozásának kezdeteként értékelhető.

Az első jelentős változtatást az 1998. évi LXXVIII. törvény 8. §-a hajtotta végre, amely még mindig az 1973. évi I. törvény 63. §-át módosította oly formában, hogy a fentebb említett (5) és (6) bekezdés helyébe új normaszöveget iktatott be, és bár fenntartotta a korábbi szabályozásból, hogy a tanú személyi adatait a néven kívül elkülönítve zártan kezeljék, kiegészítette azzal, hogy „kivételesen indokolt esetben

a tanú nevének zárt kezelése is elrendelhető”. E törvény továbbfejlesztette a tanúvédelem intézményrendszerét annyiban, hogy megalkotta a tanú különösen védetté nyilvánításának feltételeit.

Az 1998. évi XIX. törvény (a továbbiakban: korábbi Be.) az 1973. évi I. törvényben szétszórta elhelyezkedő tanúvédelmi rendelkezéseket egységesen a VII. Fejezet III. Címében „a tanú védelme” cím alatt foglalta össze, és itt határozta meg a tanúvédelem általános szabályait, a tanú személyi adatainak zártan kezelését, a tanú különösen védetté nyilvánítását és a büntetőeljárásban részt vevő személyek védelmét, továbbá a tanúvédelmi programban részt vevő személyekre vonatkozó rendelkezéseket.

Időközben a tanúvédelmi igazgatási normák is megszülettek, így a 34/1999. (II. 26.) Korm. rendelet a büntetőeljárásban résztvevők, valamint az eljárást folytató hatóság tagjai személyi védelme elrendelésének feltételeiről és végrehajtásának szabályairól, valamint 2001. évi LXXXV. törvény a büntetőeljárásban részt vevők, az igazságszolgáltatást segítők Védelmi Programjáról.

A személyi adatok zártan kezelését végül az Alkotmánybíróság tette rendbe, amikor a 104/2010. (VI.10) AB határozatában kifejtette, hogy „nincs olyan alkotmányos indok vagy cél, amely miatt a nyomozó hatóságot, az ügyészt, valamint a bíróságot fel kell arra jogosítani, hogy – vizsgálva a tanú fenyegetettségének objektív alapjait és mérlegelve a teljesíthetőséget – a kérelmet megtagadja”.

Erre tekintettel megállapította, hogy a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény 96. § (1) bekezdése alkotmányellenes, ezért azt 2010. december 31. napjával megsemmisítette.

Ezt követően, mivel az ismételt jogalkotás ezen AB határozattal ellentétes módon szabályozta a személyi adatok zártan kezelését, az Alkotmánybíróság a 166/2011. (XII.20.) AB határozatával megállapította, hogy a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény 96. § (1) bekezdés utolsó mondata alkotmányellenes, ezért ezt a rendelkezést megsemmisítette, és indokolásában a 104/2010. AB határozat fenti indokaira hivatkozott és kifejtette, hogy „a tanúvédelem az állami büntetőigény érvényesítésével összefüggésben kialakított intézményrendszer. A Be. (...) kötelezi a büntetőügyekben eljáró hatóságokat arra, hogy a tanút a törvényben meghatározottak szerinti védelemben részesítsék életének és testi épségének vagy személyes szabadságának védelme, valamint annak érdekében, hogy a tanú a vallomástételi kötelezettségének eleget tegyen és a vallomását megfélemlítés nélkül tegye meg. (...) [A] tanú törvényben meghatározott személyi adatainak (születési ideje és helye, anyja neve, lakóhelyének és tartózkodási helyének címe, a foglalkozása, a személyazonosító okmány száma, kivételesen a neve) zárt kezelése a tanúvédelmi rendszer első lépése. Lehetővé teszi a tanú érdekeinek védelmét úgy, hogy nem korlátozza a terhelt és a védő alapvető eljárási jogainak érvényesülését.”

E tanúvédelmi intézményrendszer maradéktalanul eleget tett az igazságszolgáltatás igényeinek és összhangban állt a nemzetközi követelményekkel is, így különösen az Európai Unió Tanácsának 1997. április 28-án kelt 97/C251/01. számú, és az 1997. szeptember 10-én az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R(97)13. számú ajánlásaival, amelyek a tanúvédelem szinte valamennyi garanciális elemét tételesen felsorolták.

Ezzel a korábbi Be. a tanúvédelmi rendszer európai színvonalú és hatékonyan működő strukturált rendszerét építette ki.

E korszerűnek mondható tanúvédelmi intézményrendszert a büntetőeljárásról szóló 2017. évi XC. törvény (a továbbiakban: új Be.) lényegében változatlan formában fenntartotta azzal a különbséggel, hogy a tanúvédelem intézményének önállóságát megszüntetve e szabályokat a XIV. fejezetben helyezte el a különleges bánásmód biztosításának körében. Ebben a fejezetben található meg a tanú különösen védetté nyilvánítása, a személyi védelem és a védelmi programban való részvétel szabályozása is. A tanú személyi adatainak zártan kezelése ebből a körből átkerült a XV. Fejezetbe, a büntetőeljárásban kezelt iratok védelme címszó alá, a tanú érdekeinek csorbítása nélkül, mert a Be. 86.§ (1) bek. f) pontja alapján éppen a különleges bánásmód körében az új törvény akként rendelkezik, hogy a bíróság, az ügyészség és a nyomozó hatóság hivatalból is elrendelheti az érintett személy személyes adatainak zárt kezelését.

A tanúvédelem intézményrendszere tehát megmaradt, de egy szerkezetileg nagyobb egység részévé vált, mert a jogalkotó a tanúvédelmet a büntetőeljárásban biztosított különleges bánásmód egyik eseteként szabályozza.

A különleges bánásmód

A különleges bánásmód nem új intézmény, ugyanis a korábbi Be. 62/C §-a már a 2015. évi CLI. törvény alapján bevezette, de kizárólag a sértettre nézve. Eszerint a bíróság, az ügyész és a nyomozó hatóság az eljárás során folyamatosan vizsgálja, hogy a sértett a személyiségét és életviszonyait jellemző tényekre és körülményekre, a bűncselekmény jellegére vagy az elkövetés körülményeire tekintettel olyan különleges bánásmódot igénylő személy-e, akiről megállapítható, hogy a büntetőeljárásban sajátos szükségletekkel rendelkezik (a továbbiakban: különleges bánásmódot igénylő sértett).

Mindezt a bűncselekmények áldozatainak jogaira, támogatására és védelmére vonatkozó minimumszabályok megállapításáról és a 2001/220/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról rendelkező 2012. október 25-i 2012/29/EU Irányelve tette szükségessé amelynek 22. cikk (1) bekezdése előírta, hogy „A tagállamok biztosítják,

hogyan a nemzeti eljárásokkal összhangban az áldozatokra vonatkozóan megfelelő időben egyéni értékelés készüljön a specifikus védelmi szükségleteik meghatározása és annak megállapítása céljából, hogy a másodlagos és ismételt áldozattá válás, a megfélemlítés és a megtorlás különös kockázatának való kitettségük miatt vonatkoznak-e rájuk a 23. és 24. cikkben foglalt, a büntetőeljárás során alkalmazandó különleges intézkedések, és ha igen, milyen mértékben.”

2015. évi CLI. törvény általános indokolása szerint: „a módosítással lehetővé kell tenni, hogy a vonatkozó magyar jogszabályok rendelkezései teljes egészében megfeleljenek a bűncselekmények áldozatainak jogaira, támogatására és védelmére vonatkozó minimumszabályok megállapításáról és a 2001/220/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról szóló, 2012. október 25-i 2012/29/EU irányelvben (a továbbiakban: Irányelv) foglaltaknak.”

E kötelezettségének eleget téve a törvényalkotó a korábbi Be. VII. Fejezet III. Címében szabályozott tanúvédelmet még csak nem is érintette, mert a 62/C.§ (3.) bekezdésében felsorolt törvényhelyek kizárólag a sértett kíméletét érintő törvényi rendelkezések alkalmazására hívta fel a figyelmet. Látható, hogy a 2015. évi CLI. törvény úgy tett eleget uniós kötelezettségünknek, hogy a két jogintézmény nem zárta ki egymást, és a tanúvédelem nem függött a különleges bánásmódtól.

Az új Be. a különleges bánásmóddal kapcsolatosan a miniszteri indokolás a következőket emelte ki:

„A törvény különleges bánásmódot igénylő személyekkel kapcsolatos rendszerének alapvetése, hogy az eljárásban eljáró szervek egy induló döntést hozzanak valamennyi olyan esetben, amikor felmerül az egyéniesítés igénye, és ez a döntés egységes szempontrendszeren alapuljon. Amennyiben tehát a bíróság, az ügyészség vagy a nyomozó hatóság azt észleli, hogy a büntetőeljárással érintett személy vonatkozásában egyedi, sajátos igények merülnek fel, úgy mindenképp arról kell döntést hozni, hogy az érintett különleges bánásmódot igénylő személy-e. Ennek eldöntését követően nyílik meg az az eszközrendszer, amely az érintett egyedi igényeit a legmegfelelőbb módon képes kezelni. A kiinduló döntésen alapuló rendszer további következménye, hogy a különleges bánásmód megállapításának elutasítása esetén a továbbiakban a különleges bánásmód körébe tartozó egyes intézkedések alkalmazásával kapcsolatos indítványokról, kezdeményezésekről nem kell külön rendelkezni, hiszen a különleges bánásmód megállapításának elutasításával az eszközrendszer sem alkalmazható...”

A különleges bánásmód indokának lényege, hogy az érintett eljárási részvétele valamilyen szempontból akadályozott. Az intézményrendszer célja, hogy ezt az akadályt a lehetőségekhez képest kompenzálja. A törvény nem kimerítő felsorolással jelöli meg azokat a körülményeket, amelyek vagy az egyénhez, vagy a bűncselek-

ményhez kapcsolódnak, s amelyek alapján a különleges bánásmód alkalmazását indokolhatják.”

A korábbi Be-ben a tanúvédelem és a különleges bánásmód szabályai szerkezetileg elkülönültek egymástól érthető módon, mert nem ugyanazt a személyi kört érintették, és a jogintézmények tartalmi összefüggése sem volt oly szoros, mint az új törvényben. A különleges bánásmód fogalmát a korábbi Be. a sértettre vonatkozó különös rendelkezések között a 62/C §-ban részletezte. A tanú védelmét pedig a VII. Fejezet (a bizonyítás) III. Címe tartalmazta 95§ – 98/A §-ig. A törvény 95.§-ában a tanú védelmének célját a következők szerint összegezte:

„A tanú életének és testi épségének vagy személyes szabadságának védelme, valamint annak érdekében, hogy a tanú a vallomástételi kötelezettségének eleget tegyen, és vallomását megfélemlítés nélkül tegye meg, a tanút az e törvényben meghatározottak szerint védelemben kell részesíteni.”

A korábbi Be. ennek megvalósítására a tanú személyi adatainak zártan kezeléséről, a tanú különösen védetté nyilvánításáról, a büntetőeljárásban résztvevők személyi védelméről végül a tanúvédelmi programban résztvevő személyekre vonatkozó rendelkezésekről adott szabályozást.

A 2017. évi XC. törvény XIV. Fejezete „Különleges bánásmód biztosítása a büntetőeljárásban” cím alatt a természetes személy sértettét és a tanút minősíti különleges bánásmódot igénylő személynek, ha a személyes jellemzői, vagy az eljárás tárgyát képező bűncselekmény jellege és körülményei alapján

- a) a megértésben, a megértetésben,
- b) az e törvényben meghatározott jogok gyakorlásában vagy kötelezettségek teljesítésében, vagy
- c) a büntetőeljárásban való hatékony részvételében akadályozott.

A törvény 90.§-ában az ott megkívánt feltételek megvalósulása esetén a különleges bánásmódot igénylő tanú különösen védetté nyilváníthatóságáról rendelkezik, majd 94.§-ában a személyi védelemben részesítés feltételéről, illetőleg 95.§-ában a Védelmi Programban történő részvételre irányuló megállapodás kezdeményezésénél is egyaránt a különleges bánásmódot igénylő személyről rendelkezik. Tehát új megoldása a törvénynek, hogy a korábban nevesített tanúvédelmi eszközök alkalmazásának „mintegy előfeltételeként” a tanú különleges bánásmódot igénylő személlyé nyilvánítását, illetőleg ennek megállapítását kívánja meg.

Ez a törvényszerkesztési megoldás az új törvényre felkészülés során felvetette annak aggályát, hogy a különleges bánásmód megállapításához megkívánt törvényi előfeltételek nem képezik-e majd gátját a tanúvédelem hatékony alkalmazásának, mert a tanúvédelem szükségessége olyan személlyel kapcsolatban is felmerülhet, aki a 81.§ (1.) bek. a) – c) pontjáig terjedő felsorolásának nem felel meg.

A problémát nem látom valósnak. Kétségtelen, hogy az új Büntetőeljárás Törvény a jogalkotói akaratot követő megújuló jogértelmezést, de lényegileg azonos okból származó és azonos célt szolgáló jogalkalmazást kíván meg a különleges bánásmód biztosítására kodifikált XIV. Fejezetében. A törvényhez fűzött indokolásból megismerhetően a jogalkotó úgy foglalt állást, hogy az a tanú, aki vallomástételi kötelezettségének megfélemlítettsége miatt befolyásmentesen nem tud eleget tenni, vagy ennek veszélye fennáll, úgy a Be. 81.§ (1) bek. b) vagy c) pontja alapján kötelezettségeinek teljesítésében vagy a büntetőeljárásban való hatékony részvételében akadályozott, ezért a bíróság, az ügyészség és a nyomozó hatóság megállapíthatja, hogy az ilyen tanú különös bánásmódot igénylő személy, akinek teljes értékű, zavartalan kötelezettség teljesítése (eljárási szereplése) érdekében a különleges bánásmód körébe tartozó intézkedéseket alkalmazhatja (85–86.§), s ha annak feltételei fennállnak, a Be. 90.§ alapján a különleges bánásmódot igénylő tanút különösen védetté nyilváníthatja, vagy a 95.§ szerint járhat el, azaz a tanú érdekében a Védelmi Programban történő részvételre irányuló megállapodás megkötését kezdeményezheti.

A Be. 81.§ (1) bek. a), b) és c) pontjában megkívánt okok külön-külön konjunktív feltételei a különleges bánásmód körébe tartozó intézkedések alkalmazhatóságának. Tehát azért, hogy egy fenyegetettség folytán tanúskodásában veszélyeztetett sértett, vagy nem sértett, de tanú befolyásmentes tanúskodásának biztosítása érdekében különösen védetté legyen nyilvánítva, vagy személyi védelmét rendeljék el, nem szükséges, hogy valamely személyében rejlő ok miatt „a megértésben és megértetésben” akadályozott is legyen, és érthetően a 90.§, 94.§ és 95.§ alkalmazhatósága általában nem feltételezi egyidejűleg az érintett személy szellemi, fizikai vagy egészségi állapotával kapcsolatban észlelhető esetleges fogyatékoságokat sem.

A különleges bánásmód szükségességének megállapítása tehát előzménye ugyan a tanúvédelem nevesített eszközei alkalmazhatóságának, de nem kizáró, inkább megengedő módon. Így pl. a 81.§ a) pontjában vagy b) pontjában megkívántak vizsgálata sem szükséges, ha akár már a nyomozati szakban felmerül, hogy a tanúként szóba jövő személy különösen védetté nyilvánítása indokolt a 90.§ (1) bek. c) pontjában megjelölt okból. Ez utóbbi ok – a tanú vagy hozzátartozójának élete, testi épsége, vagy személyes szabadságának súlyos fenyegetettsége – a nyomozó hatóság által észlelhető, feltárható körülmény, amely önmagában megalapozza a tanú különös bánásmódot igénylő személlyé minősítését, amelynek egyenes következménye lehet a Be. 90.§-ának alkalmazása, a tanú különösen védetté nyilvánítása. Ugyanez a helyzet a 94.§ és 95.§-sal kapcsolatban is.

Az új törvény nyomon követhető felfogása szerint tehát minden olyan tanú különleges bánásmódot igénylő személynek minősülhet majd, akivel kapcsolatban a büntető jogalkalmazónak (bíróság, ügyészség, nyomozó hatóság) az általánosan köte-

lező törvényesen előírt bánásmódhoz képest valamilyen többletkötelezettsége van. A különleges bánásmód körében tartozó intézkedések zöme (85.§ (1), (2), (3) bek.) valójában nem egyéb, mint a hatóságoktól a sértettel és tanúval szemben elvárható olyan tapintat és figyelmesség, amely az említett személyek büntetőeljárásban részvételét viszonylagosan nyugodt és kulturált körülmények között lehetővé teszi. A korábbi törvény ennek biztosítási kötelezettségét a sértettre nézve mondotta ki, de már akkor is úgy rendelkezett, hogy közülük egyeseket (18. életévét be nem töltötteket) a törvény kötelező rendelete alapján különös bánásmódot igénylőnek kellett tekinteni. Az új Be. a különleges bánásmód megállapításának feltételeit az érintett személyek tekintetében bővíti, de anélkül, hogy a tanúvédelem alkalmazhatóságát szűkítené. Ez könnyen belátható akkor, ha a korábbi Be. 62/C §-át tekintjük, amely a sértettel kapcsolatban kívánta meg annak vizsgálatát, hogy az olyan különleges bánásmódot igénylő személy-e, akiről megállapítható, hogy a büntetőeljárásban sajátos szükségletekkel rendelkezik, s akit ilyennek ítélt a bíróság, az ügyész, a nyomozó hatóság, az különleges bánásmódra számíthatott, és akit e törvényhely alapján, mint sértettet e minőségében különös bánásmódot igénylőnek nyilvánítottak, azt ha tanúskodnia kellett (márpedig a sértettnél ez elkerülhetetlen), akkor sem zárták ki a különösen védett tanúk köréből, vagy abból, hogy személyi védelmet kapjon, vagy tanúvédelmi program részesévé váljon.

Kétségtelen, hogy a jogalkotó nem adott külön értelmezést a különleges bánásmód és tanúvédelem egymáshoz való viszonyáról, ehelyett XIV. Fejezetében kodifikált egy olyan rendszert, amely a fokozott körütekintést, perrendi törődést érdemlő alanyok érdekében elvégezhető minden többlettevékenységet a különleges bánásmód fogalmába foglalt össze, nem kizárva abból senkit, akinek közreműködésére az igazságszolgáltatásnak szüksége van.

RITTER ILDIKÓ

KIS PSZICHOAKTÍV TÖRTÉNELEM – AVAGY MILYEN SZÍNŰ A KAMÉLEON, HA TÜKÖRBE NÉZ?

Látszólag a kaméleon zöld

Számos, napjainkban kábítószernek nevezett növényt, szubsztanciát az emberek évszázadok óta használtak medikális, spirituális és/vagy rekreációs célra. A XX. század azonban a kábítószeres globális tiltásának évszázadává vált. Vajon miért? Miért vált egyes klasszikusnak számító élvezeti szerek, gyógyszerek kereskedelme, később fogyasztása is tiltottá, miközben más szubsztanciák elterjedtsége és visszaélészerű használata tovább növekedhetett? Ez semmiképpen sem magyarázható az egyes szubsztanciák fogyasztásával összefüggő egészségügyi és társadalmi kockázatokkal és következményekkel. Az oksági magyarázatokat már túlhaladták a társadalmi változások és a büntethetőségből fakadó járulékos társadalmi károk és költségek. És talán már azok sem értenek ezzel egyet, akik egykor fenn hangoztatták.

Amint azt a kiváló lengyel történész, Kamiński, megjegyezte: „... a pszichoaktív anyagok tiltása és büntetése szándékos és szisztematikus állami politika eredménye...”¹

A kriminalizációs folyamat az Egyesült Államokból indult, a XX. század elején. Ma már számos történelmi forrás alapján állítható, hogy elsősorban faji, szociális, kulturális és politikai félelmek indukálták. Továbbá, hogy egyes színes bőrű, marginalizált, bevándorló, ellenkulturális vagy az uralkodó politikai irányzattal ellentétes politikai nézeteket valló csoporthoz tartozók kontrollját szolgálta.

Napjainkban az okok főként gazdasági természetűek. A tiltás ugyanis profitot termel. És nemcsak a drogpia szereplőinek, de a kábítószer-ellenes küzdelemre szakosodott vagy létrehozott intézmények, szervezetek számára is. Hiszen a tiltás kikényszerítése és a tilalmat megszegők szankcionálása államilag bőkezűen finanszírozott.

Nem véletlen, hogy így a drogpia mellett a kontroll piaca is érdekeltté vált a tiltás fenntartásában. Az extraprofit, valamint az érintett szervezetek, intézmények járulékos hatalma addig tartható fenn mindkét oldalon, amíg a drogfogyasztást és közvetve a drogpia társadalmi és egészségügyi veszélyként definiáljuk, a jog eszkö-

zeivel tiltjuk, és rendészeti eszközökkel igyekszünk érvényt szerezni a tilalomnak. Hogy miért? Mert így a piaci oldalon az árképzésben az ún. rizikó költség beépül az illegális termék, illetve szolgáltatás árába; sőt nemcsak beépül, de az „ár” jelentős részét is ez képezi. A kontroll intézményeinek oldalán pedig az állam addig fordít kiemelt figyelmet és addig finanszírozza a rendkívül gyenge költséghatékonysági mutatóval bíró egyes, a kontrollban kiemelt szakágakat és intézményeket, amíg politikai és/vagy társadalmi szinten „veszélyként”, „ellenségként” definiálják a kábítószereket. A drogok pedig nagyon megfelelő ellenségek...

Mert olyan zöldek...

Megesik, hogy a kaméleon néha sárga

A kábítószer-fogyasztás legelső modern kori büntetőjogi szabályozására, állami szinten, 1914-ben, az Egyesült Államokban került sor. Ez volt az elhíresült Harrison-törvény. A Harrison-törvény egy adótörvény volt (Harrison Tax Act) és a jogalkotói cél értelmében egyrészt a kábítószeres (ópium, morfin és derivátumai, valamint a kokain) medikális használatának szabályozását volt hivatott szolgálni, másrészt pedig nonmedikális célú használat kriminalizálását. Ez a jogi kontroll kétféle adózási kötelezettséget fogalmazott meg: egyrészt adót kellett fizetniük azoknak az orvosoknak, akik terápiás céllal szerettek volna betegeiknek ilyen szereket felírni. Az adófizetéssel jogosultságot vásároltak – és egy bélyeget kaptak az államtól – a kontroll alá vont szerek felírására addig, amíg betartották a szabályokat. Másrészt adót kellett volna fizetniük a fogyasztóknak, ha orvosi indikáció nélkül használtak ópium-tartalmú szereket vagy kokaint. Nem meglepő, hogy sokan nem tettek ennek eleget. Így megvalósították az adócsalás bűncselekményét.

A szabályozás módja olyan jól szolgálta a jogalkotói érdekeket – ugyanis a politikai helyzet nem tette lehetővé a nyílt kriminalizálást –, hogy 20 évvel később, 1937-ben, a marihuánafogyasztás visszaszorítására újabb adótörvény született. (Marihuana Tax Act).

1915 és 1937 között az Egyesült Államok 27 tagállama iktatta törvénybe a marihuánafogyasztást, mint büntetendő magatartást. Whitebread és Bonnie (1970),² akik részletesen vizsgálták az amerikai marihuánaprohibíció jog- és társadalomtörténeti vonatkozásait, úgy vélték, hogy három jól elkülöníthető csoportba osztható a 27 állam a prohibíciót kiváltó okok tekintetében. Az első csoportba a legkorábbi

¹ KAMIŃSKI, Lukasz: Shooting Up. Short history of Drugs and War. Oxford University Press, New York, 2016.

² BONNIE, R.J.–WHITEBREAD, C. H.(1970): The forbidden fruit and the tree of knowledge: an inquiry into the legal history of american marijuana prohibition. Virginia Law Review Vol. 56 number 6.

„prohibitorok”, a dél-nyugati államok tartoztak.³ A korbéli statisztikai adatok egyértelműen jelzik, hogy a XX. század elején jelentős számú mexikói bevándorló érkezett ezekbe az államokba, a jobb élet reményében. Jellemzően mezőgazdasági idénymunkákat végeztek. Am emigrációjukkal a kultúrájukhoz kapcsolódó marihuána-fogyasztás is utat tört. Alapvetően ezen államok nem a kábítószereket, hanem a kábítószereket szívó mexikói közösséget igyekeztek kontroll alatt tartani a marihuána-fogyasztásra vonatkozó rendelkezéseikkel. Azaz ezekben az esetekben a szövetségi törvényeknek státuszrendészeti és prevenciós közrendészeti funkciójuk volt. A drog csak egy – jól használható – eszköz volt.

A második csoportot az északkeleti államok alkották.⁴ Esetükben a mexikói bevándorlókkal kapcsolatos okok nem játszottak szerepet, ugyanis északkeleten soha nem volt, és most sincs igazán jelentős mexikói-amerikai populáció. A törvényi szabályozás megalkotását ezekben az államokban a félelem generálta. A The New York Times 1919-ben így írt: „Senki nincs New Yorkban, aki marihuánát használna. Mi csak a délektől hallottunk róla... De jobban tesszük, ha betiltjuk a fogyasztását, még mielőtt ide is elérne. Mástkülönb az összes heroinista és a többi drogfüggő felhagy a korábbi szerének használatával a Harrison-törvény miatt, az alkoholisták pedig az alkoholfogyasztással a prohibíció okán, és az új, ismeretlen drogot, a marihuánát fogják helyette használni. Az ismeretlentől való félelem, a tudás, az információ hiánya és az ebből származtatott következtetések vezettek ahhoz, hogy az északi államokban is kriminalizálták a marihuána-fogyasztást.

Gyakorlatilag 27 államból 26 törvénybe iktatta a marihuána-fogyasztás tiltását, mindössze egy állam maradt, Utah. Ez alkotja a harmadik csoportot. Az emigrációs nyilvántartás szerint nem voltak és most sincs jelen jelentős mexikói-amerikai populáció Utahban. Vajon mi lehet az ok? Bármily meglepő, a magyarázatot a mormon egyházban és vallásban kell keresnünk. A mormon vallás tiltja bármiféle eufórikus szer használatát. A mormon valláshoz kötődők között megláttak valakiket azok közül, akik korábban Mexikóban éltek, hogy marihuánát szívtak. Mivel ez a vallás szerint tiltott tevékenységnek minősült, az állam mormon vezetői könnyen kötélnék álltak, hogy a tiltás ne csak vallási, de büntetőtörvényi alapokon is nyugodjon. Így vált Utahban is kriminalizálttá a marihuána-fogyasztás.⁵

A XX. század közepe társadalmi és politikai eseményeinek hatására sem változott a hivatalos nemzetközi drogpolitika, annak ellenére, hogy a második világháború, a koreai és a vietnámi háború új értelmezési keretet adtak a harctéri teljesít-

ményfokozásnak és a traumás stresszkezelésnek. Az ismert lengyel történész, Kamieński *Fellövés – A kábítószer és a háborúk rövid története* című könyvében részletesen beszámol számos hadban álló nemzet katonáinak háború alatti droghasználati szokásáról.

A Harmadik Birodalom köztudottan keserves küzdelmet folytatott a pszichoaktív szerhasználat elterjedésének visszaszorítására. A Náci Párt írott dokumentumai szerint a hatalom a pszichoaktív anyagokra (Rauschgifte), beleértve az alkoholt, kokaint, marihuánát, az ópiumot nem, mint kábítószerre, hanem mint „mámorító mérgekre” tekintett, amely kiszívja az életerőt az ária fajból, és amely összezúzza a nemzeti egység szellemét. Paradox módon azonban ez a doktrína mégsem gátolta meg a náciakat abban, hogy teljesítményfokozás céljából kábítószerrel tömjék a katonákat és szemet hunyjanak a tisztek alkoholizmusa, illetve metamfetamin-használata felett.⁶ Joseph Goebbels és Hermann Göring ópiátfüggők voltak és habár Hitler nem dohányzott és alkoholt sem fogyasztott, pszichoaktív gyógyszerfüggőségben szenvedett. Főként sztrichint, hormonkészítményeket (tesztoszteron) és metamfetamint kapott intravénásan orvosától, dr. Morelltől.⁷ A nagy beszédeit is metamfetamintól befolyásolt állapotban tartotta.⁸ A Harmadik Birodalom vezetői mellett a német hadsereg katonái is rendszeresen használtak különböző pszichoaktív szereket. Amint azt Nicolas Rasmussen megjegyezte, „a német villámháborút (Blitzkrieg) sokkal inkább az amfetaminok, sem mint a harci eszközök segítettek megnyerni.”⁹ 1938–1939-ben a Temmler-Werke cég előállította a 3 grammos Pervitin tablettát. Ez volt a ma ismert „Kristály” (metamfetamin kristály) korai változata. Ennek hatása jóval erősebb volt és hosszabban tartott, mint az amfetaminé. Közkedvelt és keresett „segéderő” volt a katonai egységeknél. Állítólag az 1936-os berlini olimpián Hitler elrendelte, hogy a német sportolóknak adjanak tesztoszteront és metamfetamint az eredményességük javítása érdekében. Csatában első alkalommal azonban a spanyol polgárháborúban használtak kísérleti alapon, teljesítményfokozóként metamfetamint a harcoló katonák.¹⁰ Lengyelország német megszállása során a Pervitin nemcsak népszerűvé vált a katonák között, de elnyerte a „gyilkos pirula” jelzőt is. 1939

⁶ METZNER, Ralph: Nazis on Speed: Drogen im 3. Reich. Journal of Psychoactive Drugs (2004) Volume 36:2, 289–90.

⁷ lsd. Theodor MORELL feljegyzéseit itt: OHLER, Norman: Totale Rausch: Drogen im Dritten Reich. Köln, Kiepenheuer & Witsch. 2005.

⁸ EBERLE, Henrik–UHL, Matthias. eds. The Hitler Book: The Secret Dossier Prepared for Stalin from Interrogation of Hitler's Personal Aides. New York, Public Affairs. 2005.

⁹ RASMUSSEN, Nicolas: America's First Amphetamine Epidemic 1929–1971. American Journal of Public Health. 98:6. 2008. 974–85.

¹⁰ IVERSEN, Leslie: Speed, Ecstasy, Ritalin: The Science of Amphetamines. Oxford: Oxford University Press. 2008. idézi: Kamiński, Lukasz: Shooting Up. i. m. 110.

³ Rocky Mountain és Texas, New Mexico, Colorado, Montana államok.

⁴ Connecticut, Rhode Island, New York, New Jersey.

⁵ RITTER Ildikó: Bevezetés a kábítószer-gazdaságtanba II. In: Kriminológiai Tanulmányok (2014) 51. (szerk. Vókó Gy.) Országos Kriminológiai Intézet, Budapest. 50–72.

áprilisától decemberig a Temmler-cég 29 millió Pervitin tablettát szállított a német hadseregnek.¹¹

A brit pilóták körében az amfetamintartalmú Benzedrin, illetve később a metamfetamin tartalmú Methedrin divott. A hosszú küldetések során segített fenntartani a pilóták éberségét, ezért „másodpilótának” is nevezték. Felszállás előtt pl. a Winfield-bázison a RAF-pilóták két darab 5 mg-os Benzedrin tablettát kaptak a hosszútávú légi küldetések előtt.¹² Az el-alameini csatát megelőzően Montgomery parancsára 100 000 Benzedrin tablettát osztottak szét a katonák között. A háború folyamán pedig hozzávetőlegesen 72 millió tablettát fogyasztottak el a brit hadsereg katonái.¹³ Az amerikaiak körében is az amfetamintartalmú Benzedrin terjedt el széles körben.¹⁴ Az amerikai légierő 1942-ben adta le első rendelkezését a Smith, Kline & French (SKF) cégnek jelentős mennyiségű Benzedrinre. Nem sokkal később a Hadsereg is engedélyezte a Benzedrin-beszerezést, és adta a katonáknak, amit azok 'Benny-nek' kereszteltek. 1943-tól rendszeresítették az Egyesült Államok hadseregében, hogy minden katona egészségügyi doboza tartalmazzon amfetamin-tablettát is (megjelölve a csomagolásán az adagolást is). A korabeli dokumentumok szerint az SKF 877 000 \$ értékben adott el a kormánynak Benzedrint katonai célokra, ami hozzávetőlegesen 500 millió Benzedrin tablettá árának felelhetett meg.¹⁵

Talán nem meglepő ezek után, hogy a Japánok is éltek a metamfetamin adta teljesítménynyel. Széles körben adták a katonáknak, akik „rohamtablettának” nevezték. A kamikaze (tokkotai) pilóták felszállás előtt zöld teába kevert metamfetamint fogyasztottak, így növelve bátorságukat és elszántságukat.

A katonák teljesítménynyel, illetve a harctéren átélt események feldolgozását elősegítő droghasználata kétségkívül érdekes területe a kábítószeres szakirodalomnak. Már csak azért is, mert egyrészt a háborús helyzet kvázi szentesített olyan droghasználati mintákat, amelyek a társadalomban egyidejűleg tilalmazottak, de legalábbis nem kívánatosak voltak. Továbbá elősegítette újfajta szubsztanciák, ezáltal

tal újabb droghasználói csoportok, szubkultúrák létrejöttét; majd a vonatkozó szerek kriminalizálását.

Piros kaméleon is van?

1971 júniusában Nixon elnök, az Egyesült Államokban nyíltan meghirdette a kábítószer elleni háborút (War on Drugs). Jelentősen megnövelte a szövetségi kábítószer-elleni rendfenntartó szervezetek számát és jelenlétét, szigorította a kábítószerrel összefüggő bűncselekmények miatt kiszabható ítéleteket, és engedélyezte a minél sikeresebb hatósági észlelés érdekében az emberi jogok részleges megsértését is. Nixon tanácsadója, a Watergate-konspirátor, John Enrlichman több mint 20 évvel később, 1994-ben így kommentálta a döntést: „Nixon 1968-as elnöki kampányának és a nixon-i Fehér Háznak két fő ellensége volt: a háborúellenes baloldaliak és a feketék. Értik mit mondok? Tudtuk, hogy nem léphetünk fel nyíltan sem a háború folytatása érdekében, sem pedig a feketék ellen. De ha elérjük, hogy a lakosság a marihuánát a hippikhez, a heroint pedig a feketékhez társítsa, majd mindkettőt kriminalizáljuk, megzavarhatjuk, szétfűzhatjuk ezeket a közösségeket. Letartóztatjuk a vezetőiket, rajtuk üthetünk otthonaikban, megszakíthatjuk az összejöveteleiket, befeketíthetjük őket az esti hírekben. Hogy tudtuk-e, hogy hazudunk a drogokról? Hát persze, hogy tudtuk!”¹⁶

Nixon kábítószer elleni háborúja, mint politikai eszköz, számos elnököt „szolgált” a későbbiekben is. Több százmilliárd dollárt költöttek értelmetlenül erre a háborúra és a következményei drámai méreteket és mélységeket öltöttek: „vérfürdőbe borították Latin-Amerikát és az amerikai városok utcáit, több millió ember életét téve tönkre azokkal a drákói büntetésekkel, amelyek nem fejeződtek be a börtönkapuknál; nyolc fekete férfiból egyet, kábítószer-bűncselekmény elkövetése miatt, megfosztottak a választójogától.”¹⁷

Negyvenegy évvel később, 2012 novemberében a választópolgárok Coloradoban jóváhagyták az Alkotmány¹⁸ 64. cikkelyének módosítását, legalizálva ezáltal a rekreációs célú marihuánahasználatot. A kezdeményezést „stratégiaileg jól időzítették”, sikerült megnyerni a fiatal szavazók táborát, így hozzásegíteni Obama elnököt a választási győzelemhez.

¹⁶ <https://www.vox.com/2016/3/29/11325750/nixon-war-on-drugs>, letöltés: 2018. szeptember 14.

¹⁷ BAUM, D.: Legalize It All. How win the war on drugs. Harper's Magazine. 2016 April. In: <https://harpers.org/archive/2016/04/legalize-it-all/>, letöltés: 2018. szeptember 14.

¹⁸ Colorado State alkotmányának módosítását.

¹¹ KEMPER, Wolf-Reihard: Pervitin – die Endsieg. Droge,” In: PIEPER, W. (ed): Nazis on Speed: Drogen im 3. REICH, Lombach: Grüne Kraft. pp. (2002) 122–133. idézi: KAMIENSKI, L.: Shooting Up. i. m. 111.

¹² RASMUSSEN, N.: On Speed i. m. 60.

¹³ Uo. 71.

¹⁴ Az amerikaiak, amint a németek is, komoly tudományos kutatásokat és kísérleteket folytattak új – elsősorban a sportban felhasználható – teljesítménynyel – teljesítménynyel előállítására. 1941-ben Karpovich és Hellebrandt a War Medicine c. lapban egy cikket közölt, amelyben egy olyan stimuláns mutattak be, amely az élsport világában már használatos volt, és amely meggyőződésük szerint jól alkalmazható a harctéri katonák számára is. Ez volt a Benzedrin.

¹⁵ RASMUSSEN, N.: On Speed: i. m. 84.

A kábítószeresek tehát adott korokban és társadalmakban kitűnő politikai eszközök voltak bizonyos zavaró társadalmi csoportok kontrolljához, vagy éppen politikai célok eléréséhez.

A kaméleon egyesek szerint határozottan barna

Habár a kábítószeresek, az Amerikai Egyesült Államokból kiindulva, a modern államok XX. századi kül- és belpolitikai, sőt gazdaságpolitikai csatározásainak „konyhakész”, manipulációra alkalmas eszközeivé vagy napjaink divatos kifejezésével élve marketingstratégiai termékeivé váltak, a kábítószer-fogyasztás társadalmi, illetve individuális céljai és funkciói szinte semmit nem változtak a letűnt évezredekkel.

Talán ha visszamegyünk az időben és közelebbről szemügyre vesszük ezeket, másképp tekintünk a mai kábítószer-politikára is. Az élvezeti szerek köre némileg változott ugyan, a biokémia fejlődése elősegítette a globalizációt ezen termékek vonatkozásában is, ugyanakkor az ókorban élt emberek drogokkal kapcsolatos attitűdje és azok fogyasztásának funkciói visszaköszönnék napjainkban is. Mindössze a vonatkozó szubsztanciák köre és társadalmi és/vagy jogi minősítése változott.

A pszichoaktív anyagok, drogok különböző korokban történő használatát szociokulturális kontextusban érdemes vizsgálni. A drogokkal kapcsolatos mai tilalomra épülő társadalmi attitűdöt vélhetően megmosolyogná egy Marcus Aurelius korabeli római polgár, miként mi is érdeklődéssel tekintünk vissza az ókori rómaiak borbélyozással egybekötött tivornyáira vagy nadragulya-használatára.

A pszichoaktív szerek¹⁹ használata adott társadalmi, kulturális és történelmi kontextusban meghatározott jelentéssel bírt. Johathan Shay amerikai pszichoterapeuta a homéroszi hősök borba fojtott bánatát elemezve a kulturális farmakológia kifejezéssel illette ezt a megközelítést.²⁰ E rendkívül elegáns kifejezés lefedi mindazt,

ami a pszichoaktív szerhasználat történelmi értelmezését elősegíti: nevezetesen a drogfogyasztás kulturális értelmezési és szemléleti keretének vizsgálatát.²¹

Az antropológiai és történelmi kutatások eredményei ma már megkérdőjelezhetetlenné teszik azt a tényt, hogy a droghasználat, sőt a rekreációs céllal történő droghasználat közel egyidős az emberiséggel.²²

A tradicionális, természetes alapú drogok használata a múltban nemcsak kultikus, mágikus vagy gyógyászati célokat szolgált, de a mindennapi élet fáradalmainak, nehézségeinek feloldását szolgáló rekreációs funkcióval is bírt. Fogyasztották szorongás- és stresszoldásra, de használták teljesítményfokozásra, doppingszerként is.

Vegyük szemügyre közelebbről az ókori görögök és rómaiak droghasználatát, a fogyasztás célja vagy Shay szavaival élve kulturális farmakológiai megközelítés szerint. Vizsgáljuk meg az orvosi vagy gyógyászati célú droghasználat, a teljesítményfokozás, a szorongás-, stresszoldást szolgáló, valamint a rekreációs célú fogyasztás jellemzőit.

Hillmann *Kémiai mulatságok* című könyvében igen részletesen elemzi, hogy „az európai kultúra alapító atyjai – a mai értelemben – [miért voltak – R.I.] simán és egyszerűen droghasználók.”²³ Írott források bizonyítják, hogy az ókori görögök és rómaiak – számos növény és gomba pl. az ópium mák, anyarozs, nadragulya, különféle gombák – gyógyító hatását ismerték és alkalmazták, miközben felfedezték, hogy számos növénynek tudatmódosító hatása is van. „A klasszikus világ ismert filozófusai, írói, államférfiai jól ismerték a különböző növényekből és állatokból nyert euforizáló, nyugtató és ideiglenes pszichózist okozó derivátumokat”.²⁴ Amint az antikvitás kori mindennapokban, úgy a görög és római mitológiában is tetten érhető a tudatmódosító szerek használata. A fájdalomcsillapító és sebezhetetlenné tevő növényi főzetek kísérik az istenek és a hősök útját a mítoszokban. Éppen ezért nem véletlen, hogy Hillmann „narco-mitológiának” nevezi az európai antikvitás mondavilágát.²⁵ „Ezek a történetek tartalmazzák a „drogtan” alapjait, hagyományos gyógyászati bölcsességeket, és növényekre vonatkozó hivatkozásokat, melyek szer-

¹⁹ Pszichoaktív szereknek vagy drogoknak nevezzük azokat a természetes vagy mesterséges anyagokat, amelyek az élő szervezetbe kerülve a központi idegrendszerre hatva megváltoztatják annak működését, funkcióját. A köznyelv tévesen gyakran a kábítószeresek megnevezésére használja ezt a kifejezést. A kábítószer azonban jogi fogalom, míg a pszichoaktív szerek csoportjába minden olyan anyag beletartozik, amely megfelel a fenti kritériumnak, függetlenül annak jogi vagy társadalmi megítélésétől. Így az alkohol, a nikotin, a koffein is pszichoaktív szereknek tekinthető, csakúgy, mint napjaink tiltott drogjai.

²⁰ SHAY, Jonathan: *Achilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*. New York: Atheneum. 1994. 62.

²¹ A továbbiakban elsősorban a görög-római antikvitás pszichoaktív szerhasználati szokásait és mintázatának egyes elemeit emelném ki.

²² Lásd erről bővebben például RUDGLEY, Richard: *Wildest Dreams. An anthology of drug-related literature*. Arkto Media Ltd. 2014.; RUDGLEY, Richard: *Essential Substances. A cultural history of intoxicants in society*. Kodansha International 1993.

²³ HILLMAN, D. C. A: *The chemical muse. Drug use and roots of western civilization*. Thomas Dunne Books. St. Martin Press, New York, 2008, p. 3.

²⁴ HILLMAN, D. C. A: *The chemical muse*. i. m. 4.

²⁵ Uo. 89.

ves részét képezik a mítoszokban a cselekmény előrehaladásának a mítosz jelentőségének tisztázásához”.²⁶

Hillmann szerint az antropomorf isteneknek is megvolt a saját rekreációs – és teljesítményfokozó – szubsztanciája. Az ambrózia és a nektár – az istenek eledeleként ismert anyagok voltak, amelyek misztikus égi táplálékként szolgálták az isteneket. Étel és ital formájában jelentek meg a mitológiában, de az istenekre gyakorolt hatásuk alapján sokkal inkább drogok voltak, mintsem élelmiszerek. Az ambrózia és a nektár a halhatatlanság jelképei voltak; az istenek önzően és féltve őrizték a titkát és csak igen ritka alkalmakkor engedték meg magukon és az isteni utódokon kívül másoknak, hogy megtapasztalhassák hatásait. A főistenek és kisebb istenségek, az ő félig ember gyermekeik és néhány velük kapcsolatba kerülő állat élvezte csak az ambrózia és a nektár édes ízét Homérosz *Iliászában* és *Odüsszeiájában* is. Az ambrózia adott Achillesnek, az istenek fiának, emberfeletti erőt és tette lehetővé, hogy ne érezzen éhséget vagy enyhítse közeli barátja elvesztése miatt érzett fájdalmát.

„Látta a bánkódókat most s megszánta Kronón,
Pallasz Athénéhoz sebtén szárnyas szavakat szól:
„Gyermelem, elhagyod ezt a derék daliát te egészen;
vagy soha nem gondol többé Akhileuszra a szíved?
Lám, ott ül most ő magasorru hajóknak előtte,
drága barátja miatt kesereg, sír; míg lakomázni
térnek a többiek: ő egyedül nem eszik, nem iszik csak.
Indulj hát hozzá, s nektárt, üde ambrosziát is
csöppents már kebelébe, hogy el ne gyötörje az éhség.”

Szólt, buzdítva a már rég elszánt Pallasz Athénét;
s ez szárnyterjesztő és éleshangu madárként
át a legen lecsapott a nagy égből. Míg az akhájok
fegyverkeztek már az egész táborban; Athéné
nektárt csöppentett s üde ambrosziát kebelébe
hős Akhileusznak, a szörny éhség térdébe ne szálljon.”²⁷

²⁶ Uo.

²⁷ Homérosz: *Iliász*. Tizenkilencedik ének. Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 1972. (ford. Devecseri Gábor)

Orvosi, gyógyászati célú droghasználat

Nemcsak az Istenek, de az antikvitás népeinek természetpatikája és természet-orvostana is, a fennmaradt tárgyi emlékek alapján, rendkívül széles körű ismereten alapult. Az ezzel foglalkozók, papok, tudósok, orvosok, gyógyítók jól ismerték azokat a növényeket, állatokat, vagy ásványokat, amelyeket gyógyászati céllal felhasználhattak különböző drogok elkészítéséhez. A fennmaradt jellemzően görög és latin nyelvű szövegek számos receptet tartalmaznak különféle betegségek és sérülések kezelésére. A növények leveleit, szárát, gyökerét vagy magját beáztatták vagy össze-törték, összekeverték, alkoholt, olajat vagy vizet adtak hozzá, majd külsőleg vagy belsőleg alkalmazták. A görög és római orvosok mesterei voltak ennek; végtelen mennyiségű kenőcsöt, olajat, tinktúrát és oldható tablettát készítettek a betegségek, sérülések kezelésére.²⁸

A mai modern gyógyszerek ugyanazzal a biokémiai stratégiával veszik fel a versenyt a betegségekkel szemben, mint az antikvitás gyógyhatású szereit. Nincs új a nap alatt. A fenyőgyantát vagy a mézet például tudatosan alkalmazták az ókori csatákban a harctéren is a sebek tisztítására, fertőtlenítésére, a bakteriális fertőzések megelőzésére vagy kezelésére.

Az idősebb Plinius botanikai ismereteit, a természet megismert titkait és misztériumait a *Természetrájs* című munkájában foglalta össze, Kr. u. 79-ben:

„...Semmi nem maradt kipróbálatlan vagy olyan, amellyel ne foglalkoztak volna és kiváltképp semmi nem maradt titokban; semmi, de semmi, amiről úgy vélték, ne vál-na az utókor hasznára [...]. Járatlan utakon hegycsúcsok magasába hágtak, felderítetlen sivatagokon, a föld gyomrában jártak, hogy megismerjék minden gyökér erejét...”²⁹

Említést tesz a kínaiak által már Fu Hsi uralkodása (ca. Kr. e. 2900) óta ismert és használt kannabisz nevű növényről is.³⁰ A kannabisz gyógyhatásáról szóló – mai ismereteink szerint – legkorábbi leírás a kínai gyógyszerkönyvben, a *Rh-Ya*-ban található, amely Kr. e. 1500 körül készült.³¹ Számos gyógyászati célú felhasználási módja került leírásra a *Pen Ts'ao Ching* gyógyszerkönyvben a Kr. u. I–II. század

²⁸ HILLMAN, D.C.A.: The Chemical Muse. i. m.

²⁹ PLINI: Natural History. Translated by W. H.S. Jones. Loeb Classical Library. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1989. Magyarul: Caius Plinius Caecilius Secundus (2012): *Naturalis Historia – Természetrájs XX–XXVII. Római medicina és farmakológia*. Quintus Kiadó.

³⁰ lsd. DEITCH, Robert: Hemp: American History Revisited: The Plant with Divided History. Published by Algora. 2003.

³¹ EMBODEN, W.A.V.: Ritual use of cannabis sativa L.: A historical ethnographic survey. In Furst, P. (ed.), *Flesh of the Gods*. New York: Praeger. 1972.

környékén.³² E könyvben volt olvasható, hogy a műtétek során főtt kenderből készített mixtúrát adtak a pácienseknek, amely kiváló érzéstelenítő hatással szolgált. A kender gyógynövényként, rituális főzetként, fűszerként és élvezeti szerként történő használata Kínából terjedt tovább Indiába, majd a Közel-Keletre,³³ és jutott el Görögországba, majd a Római Birodalomba is.

Írott források szerint a görögök fülfájás, ödéma és gyulladások kezelésére használtak kannabiszt.³⁴

Az Kr. u. I. században élt *Pedanius Dioscorides* görög származású orvos, aki a római hadsereg orvosaként Nero seregével bejárta szinte az egész Római Birodalmat, így számos helyi gyógynövényt is megismert. Ismereteit és tapasztalatait a *De materia medica* című művében jegyezte le, ami egyúttal a legrégebbi fennmaradt gyógyszerészeti könyv. Kr. u. 70 körül íródott és az elkövetkező 1500 év egyik farmakológiai alpművének számított. Dioscorides művében szerepel, hogy a kötélkészítés során használt kender olyan növényi nedvet is termel, amely alkalmas a fülgyulladás kezelésére, illetve a szexuális vágyak elnyomására.

Hippokratész, „az orvostudomány atyja”, úgy vélte, hogy az ópium hasznos nar kotikum, ugyanakkor kiváló gyógyhatású szer belgyógyászati, nőgyógyászati problémák, valamint járványok kezelésére. Egyik legnagyobb csodálóját és követőjét, Galent, aki a Kr. u. II. században élt, a történelem egyik legnagyobb tudósai közt tartják számon. Ő volt az ókori drogok egyik legfőbb szakértője és egyben annak a Marcus Aureliusnak a személyi orvosa is, akinek ópiumfüggőségéről írott források maradtak fenn. Görög nyelven írt feljegyzései, az ún. galeni medicina, évszázadokon, sőt egészen a XIX. századig meghatározták az európai és az amerikai orvosi gyakorlatot. Az ókor legnagyobb orvosai három megközelítést alkalmaztak a betegségek és a sérülések gyógyítása terén: a diétát, a sebészetet és a gyógyszereket vagy drogokat.

A gyógyszerek, drogok iránt nagy volt a kereslet, így messze földről érkeztek a kereskedők ilyen termékeket árulva a római városokba. A gyógyszerek, fűszerek, olajok vagy gyógynövények adagolását, terápiás mértékét gyakran sem a kereskedők, sem a vásárlók nem ismerték. Számos növény megfelelő adagolás esetén gyógy-

hatással bírt, azonban ha valaki sokat vett be belőle, komoly rosszullétet, hallucinációkat, görcsöket stb. okozhatott vagy halálhoz vezethetett. A túladagolások vagy a mérgezések azonban az antikvitásban elfogadott „árát” képezték a terápiának.

Multifunkcionális szerhasználat

A különböző növények hatóanyagát azonban nem csak gyógyításra használták. Voltak, amelyeknek csak egyféle funkciójuk volt, de számos növény vagy drog multifunkcionális szereppel bírt. Fogyasztásuk mintázata és módja sokat elárul(t) a használat céljáról. Ugyanazon szer szolgálhatott kisebb mennyiségben gyógyszerként, nagyobb mennyiségben szorongás- vagy stresszoldó, ellazulást segítő gyógyírként, vallási szertartás eszközeként, de lehetett élvezeti szer vagy teljesítményfokozó doppingyszer is.

Tipikusan ilyen szubsztancia, drog volt az ópium. A szó a latin opiumból származik, amelyet a görög opionból vettek át. Az opionon eredetileg bármely növény nedvét, dzsúszt értették, de végül csak a máknedvre szűkítették le. E kifejezés használata az ópiumra azt jelzi, hogy mind a görögöknél, mind a rómaiaknál egyrészt széles körben elterjedt volt, másrészt fogyasztásához semmiféle tabu vagy szankció nem kötődött. Amikor a rómaiak nyomatékostani akarták, hogy ez nem akármilyen növényi dzsusz, hanem mákdzsusz, akkor a *lacrimae papaveris* terminust vagy a „mák könnyei” kifejezést használták. Ez utóbbi szolgált orvosi zsargonként az ópium megnevezésére is.³⁵

Az ópium az egyik legősibb ismert drog. Az ópium a mák gubójának megmet szése során kicsorgó tejnedv tudatmódosító és gyógyászati célú hatását már a sumérok is ismerték, sőt egy Kr. e. 4000 körüli ideogram a mákgubót az „öröm növényének” nevezte.³⁶ A sumérokon keresztül ismerték meg az asszírok, akik e növényvel kapcsolatos ismereteiket továbbadták a babiloniaknak, akik hozzájárultak annak egyiptomi elterjesztéséhez. Az ópiumkereskedelem Kr. e. 1300 és 1200 között virágzott. Föníciai és minoszi kereskedők sokasága szállított ópiumot Egyiptomba, Karthágóba és Európába. Mintegy 100 évvel később Nagy Sándor Perzsia és India meghódítása során seregének maga is adott ópiumot. Így ismertette meg Perzsiát és Indiát is ezzel a droggal.³⁷

³² RUBIN, V. Cross-cultural perspectives on therapeutic uses of cannabis. In: Cohen, S. and Stillmen, R. C. (eds.), *The Therapeutic Potential of Marihuana*. New York: Plenum, 1976. 1–18.

³³ COHEN, S.: Therapeutic aspects. In: National Institute on Drug Abuse (ed. Petersen, R.C.) (1977): *Marijuana Research Findings: 1976*. U.S. Department of Health, Education, and Welfare Public Health Service Alcohol, Drug Abuse, and Mental Health Administration. 1976. 196.

³⁴ Marihuana, A Signal of Misunderstanding Report of the US National Commission on Marihuana and Drug Abuse. 1972. In: http://www.druglibrary.org/schaffer/library/studies/nc/ncla_2.htm, letöltés: 2018. szeptember 14. ROBINSON, V.: An essay on hasheesh; including observations and experiments. Medical Review of Reviews, New York, 1912.

³⁵ HILLMAN, D.C.A. (2008): *The Chemical Muse*. i. m. 69–71.

³⁶ BERRIDGE, Virginia: *Opium and the People: Opiate Use and Drug Control Policy in Nineteenth and Early Twentieth Century England*, London: Free Association Books, 1999.

³⁷ BLOOM, Martin: *Opium: A History*. St. Martin Press's Press, New York, 1996.

Az ókori Görögországban, ahová az ópium Egyiptomból érkezett, templomokban és jóslások alkalmával széles körben használták füstjét hallucinációk keltésére a vallási rituálék során. Ugyanakkor Hippocrates, Heraclitus, Theophrastus vagy a római hadsereg későbbi görög orvosa, Galen fennmaradt feljegyzéseiből tudjuk, hogy a görögök az ópium tejnedvének gyógyhatását is felismerték, és terápiás céllal alkalmazták. Mindazonáltal a legdöbbenetesebb, hogy ők fedezték fel, hogy ha az ópiumot borral és mézzel keverik, a mixtúra elfogyasztása növeli a fizikai teljesítőképességet. Éppen ezért a sportolók az olimpiai játékokra való kemény felkészülésük során rendszeresen fogyasztották.³⁸ Az ópium mákból készült depresszió elleni szer használatára vonatkozó első irodalomtörténeti utalás Homérosz *Odüsszeiájá*-ban található. Az ópium alkoholban történő fogyasztása az ókori görögöknél nemcsak a csaták utáni megnyugvást, az átélt borzalmak és elvesztett bajtársak iránt érzett bánatot volt enyhíteni hivatott, de ha a harcot megelőzően fogyasztották, nagyobb bátorságot kölcsönzött a katonáknak.³⁹

Az ópiummák számos görög és római tárgyi emléken szerepel, például görög pénzerméken, agyagedényeken és ékszereken, továbbá római szobrokon és sírtömbökön, ahol a mákvirág az élet nehézségeitől, a földi fájdalomtól való menekülést szimbolizálta.

Marcus Aurelius alvászavarainak enyhítésére és a hosszú katonai hadjáratokkal együtt járó stresszoldásra használt, vélhetően Galen tanácsára, ópiumot.

A görög-római antikvitásban tehát az ópiumot vallási rituálék során, mágikus főzetek adalékaként ugyanúgy használták, mint fájdalomcsillapító, nyugtató vagy alvászavarokat enyhítő gyógyszerként, teljesítményfokozó doppingszerként, de akár élvezeti szerként is.

Teljesítményfokozást célzó szerhasználat

A római gladiátorok és kocsihajtók a győzelem reményében gyakran használtak teljesítményfokozó szereket. Ismert volt, hogy a kocsihajtók hydromellel, mézsörrel itatták a lovakat. Ez a jelentős mennyiségű mézet tartalmazó, alkoholtartalmú ital állítólag növelte a lovak gyorsaságát. A gladiátorok különféle stimulánsokat, például a farkasmaszlagot (*Strychnos nux-vomica*) és/vagy az ignácbab (*Strychnos ignatii*) magjából kivont sztrichint fogyasztották az arénabeli küzdelmeket megelőzően,

³⁸ SCARBOROUGH, John: "The Opium Poppy in Hellenistic and Roman Medicine", in Roy Porter and Mikulás Teich (eds.), *Drugs and Narcotics in History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 4–23.

³⁹ Uo.

a fáradtság megelőzésére és a sérülések okozta fájdalmak enyhítésére. A sztrichnin erős fiziológiai hatású, rendkívül mérgező alkaloid, a legerősebb mérgek egyike. (Kis adagban ma is használják a látás, a hallás és a szaglás javítására.) És, mint arról korábban volt szó, a gladiátorokhoz hasonlóan kétezer évvel később Hitler is rendszeresen élt vele.

Droghasználat letális következményekkel

Számos mérgező vegyületet használtak az antikvitásban a halálbüntetés eszközeként; ilyenkor a büntetendő személyt rákényszerítették bizonyos mérgező készítmény elfogyasztására. Az ókori görög törvények szerint a bürökpohár egy ilyen kiszabható büntetési forma volt.

Szókratész, akit az athéniai istentelenség (aszebeia) vádjával ítélték halálra, is bürökpohár által vetett véget életének.

A rómaiak is ismerték a bürök mérgező hatását. Csakúgy, mint a nadragulyáét, amelynek atropint tartalmazó vegyületét nemcsak méregként, de kozmetikai szerként is számontartották. A nők alkalmanként pupillatágításra használták, ahogy a mai szemgyógyászok is. A gyűszűvirág-kivonat szintén népszerű méregnek számított, de kis koncentrációban számos betegség gyógyítására is szolgált.

Egyes gombák hallucinációt kiváltó, csakúgy, mint súlyos betegséget vagy halálos mérgezést okozó hatásai is ismertek voltak. Tisztában voltak vele, hogy bizonyos gombák pszichoaktív hatása vagy látszólagos mágikus ereje halálos is lehet. A klaszszikus szerzők folyamatosan figyelmeztettek arra, hogy bizonyos fajta gombákat ne használjanak avatatlanok, illetve tanáccsal látták el a mérgezést szenvedőket. A gombák ellenszerei vagy ellenmérgei jellemzően ugyanazok voltak, mint a nadragulyáé, ami jól mutatja, hogy a görögök és a rómaiak elhitték, hogy a hallucinációs erők valahogy kapcsolódnak. A gombák alkalmazásának elterjedtségét mutatja, hogy a császárok is éltek, illetve visszaéltek mérgező hatásukkal. Olyannyira, hogy Claudius császár halálakor széles körben elterjedt nézet volt, hogy az uralkodó „gombamérgezés áldozata” lett.⁴⁰

Ismert volt előttük az is, hogy bizonyos növények olyan vegyi anyagokat tartalmaznak, amelyek megváltoztatják az agy kémiai működését és hallucinációkat, eufóriát stb. okoznak. Az antik Róma polgárai és rabszolgái is (!) élvezeti céllal fogyasztottak borba keverve mandagórából, nadragulyából vagy fahéjból készített

⁴⁰ HILLMAN, D.C.A.: *The Chemical Muse. Drug Use and Roots of western Civilization*. St. Martin's Press, New York, 2008. 79.

kivonatokat (extrátumok). Amennyiben megfelelő koncentrációban használták, eufóriát vagy hallucinációkat okozott, amelyek azonban megnyilvánulhattak kellemtelen, félelmet keltő víziókban is. Amennyiben átlépték a „biztonságos” dózist, az életükkel fizethettek eufória iránti vágyukért.

Rekreációs célú és egészségvédő droghasználat

Az ókori Róma legerterjedtebb élvezeti szere kétségkívül a bor volt. A bor is pszichoaktív szer, és habár az európai kultúrában ma is kedvelt élvezeti forrás, más kultúrákban fogyasztása tilalmazott. Étkezéshez, szórakozáshoz egyaránt „szükséges kel-lékként” szolgált. Az ókorban a szőlőlé gyorsan borrá erjedt, mert nem volt hűtő, illetve nem használtak tartósítószeret. A római borok édesek és magas alkoholtartal-múak voltak, mert az utószezon szőlőjét használták borkészítésre. A rómaiak követve a görög borfogyasztási szokásokat, a bort vízzel hígították: úgy tartották, hogy a víz nélküli borfogyasztás barbár szokás. A hígítás mértéke változó volt: egy családi étkezésnél a víz-bor aránya 3:1 volt, de a kocsmákban gyakran csak kevés vizet adtak a felszolgált borhoz. A borfogyasztás gyakran biztonságosabb és egész-ségesebb volt akkortájt, mint a vízivás. A borban lévő savak és az alkohol megfélé-kezték a baktériumok és egyéb kórokozók elterjedését a szervezetben. Stuart szerint a rómaiak úgy gondolták, hogy a bor egyfajta gyógyszer. A római katonáknak naponta egy liter bort kellett inniuk. A hétköznapi emberek szinte minden étkezés-hez fogyasztották. Bizonyos becslések arra engednek következtetni, hogy Róma 1 millió polgára és rabszolgája átlagosan napi 3 liter bort ivott. Annak ellenére, hogy vízzel hígították, a részegség vagy alkoholtól befolyásolt állapot nem számított ritka jelenségnek sem a gazdagok, sem a katonák, sem a tengerészek, sem pedig a város-lakók körében. Tiburban, Róma mellett, egy sírkövön az alábbi feliratot találták:

„Flavius Agricola a nevem... Barátok, akik olvassátok ezt, halljátok a tanácsomat: Keverd a bort, aztán helyezz koszorúkat a fejedre, majd igyál sokat. Ne tagadd meg a csinos lányok édes szerelmét”.⁴¹

Számos ötlet keringett arról, miként is lehet a bor ízét és minőségét javítani. Az idősebb Plinius ezt ajánlotta: „a tengervíz élénkíti a simaságot”. Cato állítólag sze-rette egy csepp disznóvérrel és egy csipetnyi márványporral inni a borát.

Sokféle bort készítettek az ókori Rómában, a mézes bor volt az egyik legnépsze-rűbb. A Massilitanum nehéz bornak számított, de Galen szerint csodálatos volt, és rendkívül jót tett az egészségnek. Ezzel szemben voltak, akik úgy vélték, hogy kife-

⁴¹ FLEMING, Stuart: VINUM: The Story of Roman Wine. Glen Mills, PA, Art Flair., 2001.

jezetten rossz bor, és csak arra szabadna használni, hogy a hajléktalanokat megmér-gezzék vele. Partikon, tivornyákon a bort gyakran verbénával (vasfűvel) keverték.

A Turricuar népszerű fehér bor volt, amelyet a rómaiak jellemzően halhoz és oszt-rigához fogyasztottak. A sárgás színű nedűt tengervízzel hígították. Aszalt szilva íze volt, ma is készítik az ókori római mezőgazdász Lucius Columelle fennmaradt receptje alapján. A bort gyakran 26 literes amfórákban árulták, és rajta egy címkén feltüntették a szőlészet nevét és helyét, valamint készítésének évét.

Talán a legismertebb ókori bor a falernumi bor volt. A falernumi bor a mai Ná-poly déli lejtőin növő Aminean szőlőből készült, és kimondottan drága bornak szá-mított. Zamatának fokozása érdekében a bort évekig, sőt évtizedekig nagy agyag amfórákban érlelték mindaddig, amíg finom borostyánszínűvé nem vált.

Egy ásatások során előkerült sírfeliraton volt olvasható az alábbi szöveg: „Ebben a sírban én fekszem. Akit egyszer Primusként ismertek. Lukrin osztrigán életem, és gyakran fogyasztottam falernumi bort. A fürdés kelleme, a bor és a szerelem hosszú éveken át megadatott nekem”.⁴²

Kaméleoni összegzés

A bevezetőben feltettem azt a kérdést, hogy miképpen vált egyes klasszikusnak szá-mító élvezeti szerek, gyógyszerek – először kereskedelme, majd később fogyasztása is – tiltottá, miközben más szubsztanciák elterjedtsége és visszaélészerű használata tovább növekedhetett? Most válaszolnom kellene rá, de én is úgy vagyok vele, mint Kohn a viccben:

„Kohn megy az utcán, csapkodja a homlokát, és állandóan ezt hajtogatja:

– Nem értem, nem értem...

Megszólal mellette a rabbi:

– Kohn, mondd meg, mit nem értesz, én megmagyarázom neked.

– Megmagyarázni én is tudom, de nem értem...”

Minden kornak, népnek és kultúrának megvolt a maga pszichoaktív szere – ahogy megvan ma is – és egyben az (szociális, rekreációs és/vagy egészségügyi célú) igénye a szer használatára. Ha ezeknek a szubsztanciáknak a használata korlátozá-sára, illetve tiltására került a történelem folyamán, annak részben gazdasági, részben közrendvédelmi, részben pedig státusrendészeti⁴³ okai voltak.

⁴² FLEMING, S.: VINUM i. m.

⁴³ Státusrendészetem értem az alacsony társadalmi státusú csoportok által a társadalmi struktúrát, hierarchiát és/vagy az egyes magas társadalmi státushoz kapcsolódó kiváltságokat veszélyeztető jelenségek, magatartások elleni fellépéseket; így magatartások, illetve esetünkben élvezeti szerek

A tilalmazás okai azonban napjainkra összegződtek: habár a globális tiltás politikája egészségvédelmi, illetve státuszrendészeti okok miatt indult, napjainkban a gazdasági, közrendvédelmi és biztonságpolitikai okokon alapul. Értve ezalatt nemcsak a drogpiacon, de az intézménypiaci gazdaságpolitikai szempontokat is.

A tiltás eszközévé pedig a XX. századtól a jogszabályok váltak. Az elmúlt száz évben a felgyorsult társadalmi, gazdasági és politikai változások, valamint az ezekhez társuló információ- és tudáshiány nagyfokú bizonytalanságot keltett az emberekben, és erős igény lépett fel a szabályok által védett rendre, amely Hayek szerint „egyedül képes elviselhetően biztonságossá tenni számunkra a világot”.⁴⁴ A szabályok és a rend alkotásának letéteményesei a jogalkotók, eszközeik pedig a törvények lettek. Betartatásukról szakképzett jogalkalmazók gondoskodnak. Így vált a jog a biztonság és a rend megkérdőjelezhetetlen alkotójává és őrévé, miközben a szabályozás és a biztonság megteremtésének egyéb társadalmi eszközei (például szokások és erkölcsi normák) és intézményei (például szociálpolitika) háttérbe szorultak vagy elszorvadtak. Ez pedig oda vezetett, hogy ahogy a biztonság és a biztonság iránti igény, akként a jog- és az igazságszolgáltatás is a társadalom egyik fő értékévé vált. A jog birtokolta azokat a biztonság iránti igény kielégítéséhez szükséges elméleti ismereteket (tudásokat, információkat), illetve gyakorlati eszközöket, amelyeket más szaktudományok együttesen nem. Így a jog – Mises logikáját alapul véve⁴⁵ – „ismeretei, nagyobb tudása” a helyzetet illetően predesztinálta, hogy megpróbálja kihasználni a fölényt az intézményi piacon.

A jog azonban – a biztonság iránti igénnyel kapcsolatos társadalmi és politikai elvárások megteremtése érdekében – túlnyúlni kényszerült saját keretein. A társadalmi erkölcsöt veszélyeztető vagy veszélyeztetőnek nyilvánított magatartások ellen a jogi eszközökkel kellett fellépni. Az információhiányból eredő félelem egyes vélt vagy valós társadalmi jelenségekkel szemben szintén jogi kezelést igényelt, hiszen a bizonytalanság és a félelem mindig talált magának egy tárgyat, társadalmi szinten egy ideológiát, egy közösséget, egy csoportot vagy egy szubsztanciát, amelyre kivetíthette félelmeit, szorongását. Kiváltképp jól működött, ha ehhez megfelelő propaganda is társult.

használatának és/vagy előállításának korlátozását vagy tiltását. A tiltás, korlátozás eszköze azonban nem feltétlenül a büntetőjogi szabályozás volt, hanem az információhiány az adott szer összetételéről vagy a növény(ek) fellelhetőségéről, esetleg az adagolás mértékéről, mindez súlyos egészségkárosodáshoz vezethetett.

⁴⁴ HAYEK, Friedrich von A.: Piac és szabadság, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1995. 343.

⁴⁵ MISES, von L.: Liberalism. Foundation for Economic Education, New York, 1996, p. 75. [Eredeti: Liberalismus. Gustav Fischer Verlag, Jena, 1927.]

A történelem folyamán globális mértékben – a korábban már említett egészségügyi, szociálpszichológiai és politikai okok következtében – először a XX. század folyamán érte el egyes élvezeti szerek fogyasztása, és az azzal történő gazdasági tevékenység az egyéni, társadalmi és állami „érdeksérelmi görbe” csúcsát, így az érintett társadalmi felfogás igazságosnak, szükségesnek, hasznosnak vélte vagy elfogadta ezek bűncselekménnyé minősítését.⁴⁶ Néhány szubsztancia (például a kábítószer) kriminálinklúziójának folyamata viták viharát kavarta, vitathatóvá téve a „kábitószer” mint jogi fogalom vagy jelző használatát ezekkel az anyagokkal kapcsolatban. De végül a jogi kontroll győzedelmeskedett...

Így vált politikai, társadalmi és kulturális helyzettől függően egy-egy korábban legálisan használható szubsztancia vagy élvezeti szer illegálissá, fogyasztása vagy az azokkal történő kínálati oldali cselekmények bűncselekménnyé; a cselekményt megvalósítók pedig bűnelkövetőkké. A minősítés másodlagos kriminogén hatásokat is magával hozott: a kábítószer-jelenség gazdasági oldalát az illegális vagy underground piacra tolta, növelve ezzel annak bevételét és profitját, miközben elvesztette felette a társadalmi kontrollt. A járulékos negatív hatások oda vezettek, hogy az illegális előállítás ellenőrizhetetlenné és követhetetlenné vált; napjainkban az olcsón előállítható, de számos esetben súlyos egészségi kockázatot hordozó termékek árasztják el a piacot. Az illegális termesztés és az ahhoz kapcsolódó elosztás pedig olyan drogoligarchiákat hívott életre, amelyek súlyos társadalmi és politikai átrendeződést okoztak egyes alacsony GDP-jű államokban, állandósítva és legitimálva az erőszakot, a szegénységet és a bűnözést.

2017. március 27-én a Global Financial Integrity (GFI)⁴⁷ *Transznacionális bűncselekmények és a fejlődő világ* címmel megjelentetett egy tanulmányt, amelyben 426 és 652 milliárd dollár értékűre becsülték a világ éves illegális kábítószer-forgalmát,⁴⁸ ezzel a második legjövedelmezőbb illegális piacként jelölve meg a kábítószerpiacot a hamisított és a kalóz áruk piaca után, melynek éves forgalmát 1,13 billió dollár körüli értékre taksálták. Olyan előkelő illegális piacokat utasított maga mögé, mint az illegális fakitermelés, az embercsempészet, az illegális bányászat, illegális halászat, illegális vadállat-kereskedelem, a kőolajlopás, a kézi és önvédelmi

⁴⁶ A kábítószer-fogyasztás legelső modern kori büntetőjogi szabályozására, állami szinten, 1914-ben, az Egyesült Államokban került sor. Ez volt az elhíresült Harrison-törvény.

⁴⁷ A GFI egy amerikai székhelyű nonprofit kutatószervezet, amelynek feladata az illegális pénzügyi folyamatok feltárása, megismerése és visszaszorítása. Kvantitatív módszerekkel dolgoznak, az adatokat civil szervezetektől, kormányzatoktól, az igazságszolgáltatás rendszerétől kapják. Ezáltal a világ 11 legjelentősebb illegális piacát folyamatosan monitorozzák, elemzik és értékelést adnak azok forgalmára.

⁴⁸ http://www.gfintegrity.org/wp-content/uploads/2017/03/Transnational_Crime-final.pdf, letöltés: 2018. szeptember 14.

fegyverekkel történő kereskedelem, a szervkereskedelem vagy a kulturális javak kereskedelme.⁴⁹

Az ENSZ kinyilatkoztatta, hogy az illegális kábítószer-termesztés, mind az ópiummák, mind a kokalevél esetében, kapcsolatba hozható az adott területen élő lakosság szegénységével, objektív deprivációjával, éppen ezért ha a kormányok a bűnüldözésre csoportosítják át anyagi erőforrásaikat a szegénység kezelése helyett, akkor azzal fognak szembesülni, hogy a növekvő szegénység újabb embereket kényszerít az illegális kábítószer-termesztésbe.

A globális kábítószer-kereskedelem olyan kiterjedt és olyan jövedelmező, hogy értéke számos ország bruttó hazai termékének értékét meghaladja. Jelentős szemléletváltásra és változásokra van szükség a kábítószer-kereskedelem elleni küzdelemben és a globális drogpolitikában.

Szóval miért is jutottunk el ideig?

Talán, mert elfelejtettük megismerni és megérteni a régmúlt történeteit, amiben pedig a mi, mai sorsunk is ott olvasható...

Így a XX. és a XXI. századi kábítószer-politika olyanná vált, mint egy kaméleon: folyton változtatja a színét, igyekszik alkalmazkodni a környezetéhez, de szemben a hullóvel, elfelejti, hogy miért is csinálja. Így egy idő után kifakul, értelmét veszti...

⁴⁹ <http://www.talkingdrugs.org/report-global-illegal-drug-trade-valued-at-around-half-a-trillion-dollars>, letöltés: 2018. szeptember 14.

ZINNER TIBOR hét év-
tizede Zemplén főváro-
sában, Sátoraljaújhelyen
született. A helyi gimná-
zium, majd a Kossuth
Lajos Tudományegyetem
elvégzését követően dol-

gozott Budapest Főváros Levéltárában levéltárosként, másutt főállású kutatóként, kiadó főszerkesztőjeként, a Legfelsőbb Bíróságon kabinetfőnökként, az Országos Kriminológiai Intézetben, végül kutatócsoport- és levéltárvezetői minőségben a VERITAS Történetkutató Intézetben. Bárhová is került, a történettudományhoz mindvégig hűséges maradt, így számtalan megkerülhetetlen, a 20. század történetét bemutató alapmunka kötődik a nevéhez a két világháború közötti korszak elejétől egészen a '90-es évekig. Munkássága határai nemcsak időben szélesek, hanem műfajilag is igen sokrétűek. Mutatják mindezt barátainak, munkatársainak és tanítványainak e könyv lapjain olvasható szerteágazó, különböző tudományterületeket felölelő írásai. Közöttük több olyan alkotás, amely „a ZINNER” valamelyik korábbi vagy jelenlegi kutatási területéhez kapcsolódik. Az életmű azonban nem lezárt, a hetvenedik esztendő csupán egy jelentős állomás az ünnepeelt munkásságában és életében.

**Ehhez kívánnak a
kötetben szereplők boldog születésnapot!**